

अनेकान्तजयपताका

भाग-५
अधिकार-६

द्रव्यास्तिकरथारूढः पर्यायोद्यतकार्मुकः ।
युक्तिसन्नाहवान्वादी, कुवादिभ्यो भवत्यलम् ॥ (स्थानाङ्गवृत्तिः)

✍ रचयिता ✍

याकिनीमहत्तरासूनुः
आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

✍ विवेचनप्रेरकः ✍

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः
आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...

પ્રસ્તુતગ્રંથની

વિશેષતાઓ:

- ➡ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
- ➡ કર્મ, કાયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
- ➡ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર યુક્તિઓથી અભાષિત સ્થાપના...
- ➡ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
- ➡ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
- ➡ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
- ➡ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
- ➡ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
- ➡ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અવ્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ફિદા થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્યાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवनेकगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

१४४४-ग्रंथनिर्मातृ-सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भिता
श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितविवरणसंवलित-श्रीपूर्वमहर्षिविहितव्याख्याविभूषिता
नवनिर्मित-'अनेकान्तरश्मि'-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृता

अनेकान्तजयपताका

भाग-५

अधिकार-६

※ प्रेरक ※

टीक्षादानेश्वरी, ભવોદધિતારક, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...
પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

※ સંશોધક ※

શાસનપ્રભાવક આ.ભ.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્ય
વિદ્વદ્વરેણ્ય મુનિરાજશ્રી ભાવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

※ પ્રકાશક ※

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

✽ પરિમિત પરિચય ✽

- ★ કૃતિ : અનેકાંતજયપતાકા (દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શિરમોર ગણાતી કૃતિ)
- ★ કર્તા : યાકિનીમહત્તરાસૂનુ-સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા...
- ★ વ્યાખ્યા : પૂર્વમહર્ષિ ★ અપરનામ : ભાવાર્થમાત્રવેદની (અવચૂર્ણિરૂપ)
- ★ વિવરણ : પૂજ્યમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત
- ★ નામ : અનેકાંતજયપતાકા-ઉદ્યોતદીપિકા (વૃત્તિટિપ્પણરૂપ)
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ (૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, અને (૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ - આ પાંચ વિષયો પર તલસ્પર્શી નિરૂપણ અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદનું અબાધિત સ્વરૂપનિર્દેશ...
- ★ સંપાદન : ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતોના આધારે અનેક ત્રુટિઓનું પરિમાર્જન...
- ★ અનેકાંતરશ્મિ : મૂલગ્રંથ, વ્યાખ્યા અને વિવરણના ગહનતમ પદાર્થોને સુવિશદ શૈલીમાં રજૂ કરતું (અનેક સુરમ્ય ટીપ્પણીઓથી સુશોભિત) ગુજરાતી વિવેચન...
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : સિદ્ધાંતમહોદધિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા, ન્યાયવિશારદ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા, મેવાડદેશોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા.
- ★ શુભાશીર્વાદ : સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા...
- ★ વિવેચનપ્રેરક : દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી (માર્ગદર્શક) મહારાજા તથા પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા.
- ★ સંશોધક : વિદ્વદ્વર્ધ પરમપૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજા...
- ★ સહાયક : વિદ્યાગુરુવર્ધ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજા... તથા મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજા...
- ★ વિવેચક-સંપાદક : મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજાનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજાનું સૂરિપદ રજત વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ લાભાર્થી : શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ - સુરત.

- ★ આવૃત્તિ : પ્રથમા ★ પ્રતિ : ૫૦૦ ★ મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-
- ★ પ્રિન્ટીંગ+ડીઝાઈનીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮ ૫૦૦ ૪૦૧
- ★ કમ્પોઝીંગ+સેટીંગ : મૃગેન્દ્ર એસ. શાહ, મો. ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧ - અમદાવાદ.

શ્રુતારામૈકમનસ્વી, વિદ્વદ્વરેણ્ય - વિદ્યાગુરુ
પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સાધંત સંશોધન કરનાર
પ. પૂ. મુ. શ્રી

ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજાજી

નિર્મળ હસ્તકુસુમમાં
દાક્ષિણ્યતાસભર, વિદ્વદ્વરેણ્ય - વિદ્યાગુરુ
પ્રસ્તુત ગ્રંથપ્રકાશનમાં સાધંત સહાય કરનાર
પ. પૂ. મુ. શ્રી

સૌમ્યાંગરવિજયજી મહારાજાજી

પાવન હસ્તકમળોમાં
તેઓશ્રીની કૃપાથી સર્જન પામેલું
સટીક - સવિવરણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ પરનું

ગુજ્જારી વિવેચન

સસ્નેહ સમર્પિત કરું છું..

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ ચશરવણવિજય

❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

(૧) સર્વ અનેકાન્તમયં (પ્રાસ્તાવિક)	૧
(૨) અનેકાંત : વ્યવહારનિર્વાહક (પ્રાસ્તાવિક)	૨
(૩) અનેકાંતજયપાતાકા છઠ્ઠો અધિકાર સુંદરપદાર્થ-રસાસ્વાદ	૭
(૪) વિષયાનુક્રમણિકા	૯
(૫) અનેકાંત જ મોક્ષ ... છઠ્ઠો અધિકાર	૧૧૪૮-૧૪૩૩
(૬) પરિશિષ્ટવિભાગ	૧-૩૫

અહો મુક્તમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ

અઠવાલાઘન્સ જૈન સંઘ

વથા

ફૂલચંદ ઠલ્યાણચંદ ભવેરી દ્રશ્ય

લાલબંગલા અઠવાલાઘન્સ સુરતવાળાએ

પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સુંદર ઉપયોગ કરીને લીધો છે...

મુક્ત-સત્કાર્યની શતશઃ અનુમોદના...

★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્દ્રવ્યથી થયું હોવાથી, ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં. (પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ)

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી

C/O. સિદ્ધાચલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.

ફોન- ૯૪૨૬૫ ૮૫૯૦૪

(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

C/O. ૨૦૨/એ, શ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.

ફોન- (૨૬.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪

(૫) ભંવરભાઈ યુનીલાલજી
C/O. ભૈરવ કોર્પોરેશન
S/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૯૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

C/O. શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫

રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.

ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩

(મો.) ૯૮૯૦૫ ૮૨૨૨૦

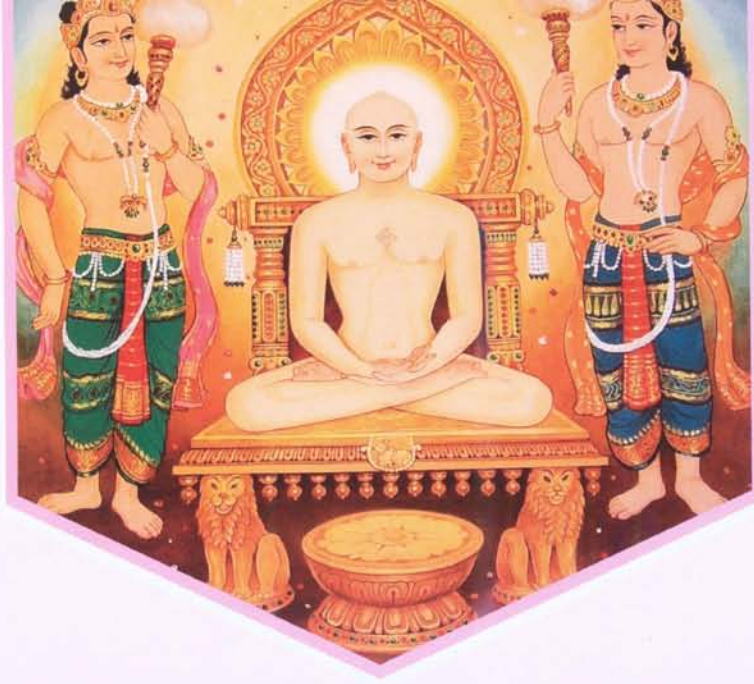
(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી

C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.

ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨

(મહારાષ્ટ્ર)

ફોન - (૨૬.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬

સુવિશુદ્ધ સ્થાદ્વાદમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષદોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...

વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન
પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજા...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્મર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हरतु मे दुरितानि सरस्वती ॥

॥ શ્રી શક્તિચરણાર્ચનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી-પ્રેમ-શુભનશાસ્ત્ર-નયઘોષ-નિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુશ્રયો નમઃ ॥

॥ ઈ નમઃ ॥

સર્વ અનેકાન્તમયમ્

(પ્રાસ્તાવિક)

જેમ ...

- યોગાચારનું મંતવ્ય ‘સર્વ જ્ઞાનમયમ્’ એવું છે..
- ભર્તૃહરિનું મંતવ્ય ‘સર્વ શબ્દમયમ્’ એવું છે..
- વેદાંતીનું મંતવ્ય ‘સર્વ બ્રહ્મમયમ્’ એવું છે..

તેમ આદર્શ-જૈનદર્શનનું કોઈ એક વાક્યથી નિશ્ચિત મંતવ્ય બતાવવું હોય, તો એ છે - ‘સર્વ અનેકાન્તમયમ્’ ! પરમાત્મા, પરમાત્માનું જીવન, પરમાત્માનું વચન, પરમાત્માએ બતાવેલા પદાર્થો, રે ! યાવત્ બધા જ પદાર્થો ! એ ચાહે દીવો હોય કે યાવત્ આકાશ ! ... એ બધું જ અનેકાંતમય ! જગતનો એક પણ પદાર્થ એવો નથી કે જે અનેકાંતમય ન હોય.. સુચારુ સુધોષ છે આ અનેકાંતમય જિનશાસનનો !

✽ પરમાત્મા અનેકાંતમય ✽

- પરમાત્મા સર્વ જીવરાશિ પર હિત કરવામાં કરુણાશીલ હતા. તે છતાં, કરુણામાંય એકાંત નહોતો. કર્મને ફાડી નાંખવામાં તો તેઓ કઠોર જ હતા !
- મિત્ર અને શત્રુ પર સમાન દષ્ટિ રાખનાર પણ પરમાત્મા, રાગ-દ્વેષને આશ્રયીને ‘અરિહંત=શત્રુને હણનાર’ કહેવાયા છે, તે પણ પરમાત્મા અનેકાંતમય હોવાનું જ જૈણાવે છે ને ?

❖ “આદીપમાબ્યોમ સમસ્વભાવં, સ્યાદ્વાદમુદ્રાઽનતિભેદિ વસ્તુ ।

તત્રિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ, ત્વદાજ્ઞાદ્વિષતાં પ્રલાપાઃ ॥૫૧॥” - અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા ।

✽ “સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા, કર્મવિદારણ તીક્ષ્ણ રે..

જ્ઞાનાધાનરહિતપરિણામી, ઉદાસીનતા વીક્ષણ રે ॥શીતલા॥” ૨. આનંદઘનયોવીશી

✽ “તાહરે મિત્ર અને શત્રુ સમ, અરિહંત તું હી ગવાયજી;

રૂપ સ્વરૂપ અનુપમ તું જિન, તો હી અરૂપી કહાયજી;

→ પરમાત્માને અંશમાત્ર પણ પરિગ્રહ નથી, પણ તે માત્ર મૂર્છાની અપેક્ષાએ, એકાંતે નહીં. બાકી પરમાત્માએ ગુણોનો સંગ્રહ તો કર્યો છે જ ને ?

આ થઈ પરમાત્માની વાત.. આગળ વધીને પરમાત્માની દેશના, પરમાત્માનું વાક્ય, પરમાત્માનું આગમ, પરમાત્માનાં એકેક વિધાનો બધું જ અનેકાંતમય છે..

બરેબર અનેકાંત એ એક એવું રસપ્રદ તત્ત્વ છે, કે તેના પર જેટલું વિચારીએ કંઈક અવનવું રહસ્ય જ પ્રાપ્ત થાય અને વધુ ને વધુ ઊંડાણમાં જવાની ઝંખના રહ્યા કરે.

ધ્યાનશતકમાં સરસ વાત* કહી છે કે - “જિનવચન એ એક લાડવો છે, જે હજારો હેતુઓથી સંવલિત છે.. વિદ્વાન પુરુષ, દિવસ-રાત તેને વાપરે તો પણ તૃપ્ત ના થઈ શકે..”

કોઈપણ શાસ્ત્ર સામાન્યથી અભ્યાસ કરવાથી તેના પરનું જ્ઞાન પાનાપ્રધાન કે પંક્તિપ્રધાન થઈ શકે, તેનાથી વધુ નહીં. પણ અનેકાંતમય દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મેક્ષિકા દ્વારા તેનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીએ, તો તે જ્ઞાન પદાર્થપ્રધાન ને યાવત્ પરિણતિપ્રધાન થઈ શકે છે. આ અનેકાંતની અદ્ભુત બલિહારી છે.

શાસ્ત્રના દરેક વાક્યો અનેકાંતગર્ભિત હોય છે. તેમાંનાં તે તે વિધાનો, કોઈક ને કોઈક પ્રતિનિયત અપેક્ષાઓથી જ ઉલ્લિખિત થયા હોય છે. આ વાત આપણે કેટલાક ઉદાહરણોથી સમજીએ.

→ આજ્ઞાયોગ ઔષધની જેમ અત્યંત હિતકારી છે, પણ તે માત્ર સ્વરૂપને લઈને, એકાંતે નહીં. બાકી ગાઢ મિથ્યાત્વીને તો તે ઔષધ નિષ્ફળ પણ પુરવાર થાય* છે..

→ પરમાત્મા તારે એ વાત સાચી, પણ ભવ્ય-લઘુકર્મી જીવોને, અભવ્ય-ભારેકર્મી જીવોને નહીં. એટલે તેમાંય એકાંત નહીં.

→ જે વાત ચાર અક્ષરથી પતતી હોય, ત્યાં પાંચમો અક્ષર ન બોલવો, એવું આગમિક વિધાન* છે. પણ તેમાંય એકાંત નથી. આગમમાં જ વિશિષ્ટ શ્રોતાને લઈને વિસ્તરાર્થ કરવાનું જજ્ઞાવ્યું છે જ.

❶ લોભ નહિ તુજ માંહિ તો પણ, સઘળા ગુણ તે લીધાજી;

તું નિરાગી પણ તેં રાગી, ભગત તજા મન કીધાજી ૧

❷ ‘જિનવચનમોદગસ્સ ડ રત્તિં ચ દિવા ય ચ્ચજ્જમાણસ્સ ।

તિત્તિં બુહો ન ગચ્છહિ, હેડહસ્સોવગૂહસ્સ ॥’ - ધ્યાનશતકમ્ ।

* ‘એતો અ એત્થ નેવં કાલાકાલેહિ સહલવિહલતં ।

ઘણમિચ્છતમકાલો, કાલોડપુણબંધગાર્હો ॥૬૪॥’ - ઉપદેશરહસ્યમ્ ।

* ‘નિરુદ્ધગં વાવિ ન દીહણ્જા’ - સૂત્રકૃતાન્ગસૂત્રમ્ ।

‘સ્તોકકાલીનં ... ન દીર્ઘકાલિકં કુર્યાત્ ।’ - ઉપદેશરહસ્યવૃત્તૌ શ્લો ૯૮ ।

* ‘સમાલવેજ્જા પડિપુત્રભાસી’ - સૂત્રકૃતાન્ગસૂત્રમ્ ।

‘શ્રોતારમપેક્ષ્ય ... નિરવશેષનયાદિગમ્ભીરાર્થવાદી ભવેત્’ - ઉપદેશરહસ્યવૃત્તૌ ।

- એક અક્ષર પણ ન બોલવો જોઈએ, એવું વિધાન છે, પણ તે અગીતાર્થને લઈને.. બાકી વચનવિભક્તિકુશળ ગીતાર્થ, શ્રુતસાપેક્ષ રહીને ઔચિત્યપૂર્વક આખો દિવસ બોલે, તો પણ એ વચનગુમિસંપન્ન કહેવાય છે. દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં આવતી આ વાત પણ અનેકાંતને જ જણાવે છે ને ?
- ઉત્સર્ગથી સાધુને એક પગલા જેટલો પણ ગમનવ્યાપાર નથી કરવાનો, કરે તો દોષ ! પણ ગુરુ કે ગ્લાનાદિનું કાર્ય ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ગમન ન કરે તો દોષ ! આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં આવતી આ વાત પણ અનેકાંતને જ સિદ્ધ કરે છે ને ?
- મોક્ષ ક્રિયાનિરોધરૂપ છે, એટલે તેને સાધવા ક્રિયાઓ અટકાવવી જ રહી. પણ તે છતાં મોક્ષને મેળવવા, સ્વાધ્યાય વગેરે ક્રિયાઓનું સેવન અનિવાર્ય જણાવ્યું છે. તે વાત પણ અનેકાંતને જ સાબિત કરે છે.
- અવિનીત - અપરિણતને સામાન્ય શ્રુતનું અર્પણ પણ વિપ્રતિષિદ્ધ છે*. જ્યારે પરિણતને વીસ વર્ષના પર્યાય પછી અપાતું શ્રુત પણ દીક્ષાપર્યાયના બે-એક વર્ષમાં આપી શકાય છે. સંવિગ્ન-ગીતાર્થોની આ દીર્ઘદૃષ્ટિસંપન્ન સામાયારી પણ અનેકાંતને સિદ્ધ નથી કરતી ?
- 'આધાકર્મભોજીને કર્મબંધ થાય' એ વાત સાચી, પણ તેમાંય એકાંત નથી. પુષ્ટાલંબનને સામે રાખીને મોટા દોષને અટકાવવા તેનું સેવન કરવામાં આવે, તો કર્મબંધ ન પણ થાય. હા, પુષ્ટાલંબન

❖ 'વચનવિભક્તિકુસલો વઓગયં बहुविहं वियाणंतो ।'

दिवसंभि भासमाणो तद्वि वयगुतयं पत्तो ॥૨૯૧॥- दशवैकालिकनिर्युक्तौ ।

❖ 'एगगस्स पसंतस्स न होति इरियाइया गुणा होति ।

गंतव्वमवस्सं कारणंमि आवस्सिया होइ ॥૬૯३॥ आवश्यकनिर्युक्तौ ।

❖ 'મોક્ષઃ સર્વક્રિયોપરમાદિતિ સર્વક્રિયાનિરોધે સાધયિતુમારબ્ધે કિમર્થ સ્વાધ્યાયાદિષુ ક્રિયાવિશેષેષુ યત્નઃ કર્તવ્ય-તયોપદિષ્ટઃ ?' इत्याशङ्क्याह-...

“सज्जायाइणिओगा चित्तणिरोहेण हंदि एएसिं ।

कल्लणभायणत्तं वइदिणमुचियत्थंचित्ताए ॥૯૩॥”

સ્વાધ્યાયાદિક્રિયાઃસત્ક્રિયાનિવૃત્તિઃ, તસ્યાં ચ કાષ્ઠાપ્રાસાયાં નિર્વિકલ્પપરિણામાભિમુખ્યે વહેદાંત્યાં વિનાશ્યાનુવિનાશવત્ સ્વયમેવ સ્વનાશે, મોક્ષોઽપ્યર્થાદુપપત્યત્ત્વમિતિ ન કશ્ચિદ્વિરોધમિતિ ફલિતમ્ ॥૯૩॥' उपदेशरहस्य श्लोक-९३ मूल-टीका ।

❖ 'स्थानाद्या योगिनस्तીर्थोच्छेदाद्यालम्बनादपि ।

सूत्रदाने महादोष इत्याचार्याः प्रचक्षते ॥' ज्ञानसारः ।

❖ 'आहाकम्माइं भुंजंति अण्णमण्णे सकम्मुणा ।

उवल्लिते वियाणिज्जा अणुवल्लितेत्ति वा पुणो ॥' सूत्रकृताङ्गसूत्रम् ।

'ईयाद्यशुद्ध्यार्तध्यानप्रवृत्तौ च बहुदोषप्रसङ्गात्, अन्यथा तद्दोगे षट्कायोपमर्दपापाऽनिवृत्तेः, अत आभ्यामेव स्थाना-भ्यामेकान्ततो गृहीताभ्यामनाचारं विजानीयात् ।' उपदेशरहस्यवृत्तौ श्लो० १०१ ।

સિવાય યથાતથા સેવન કરવામાં આવે, તો અવશ્ય દીર્ઘસંસારી થાય..

→ વૈદ્યપુરુષ, આરોગ્યશાસ્ત્રને સાપેક્ષ રહી ચિકિત્સા કરે અને કદાચ દર્દી મરી જાય, તો પણ કોઈ દોષ નહીં.. ને સાપની બુદ્ધિથી દોરડાને કાપે, તો પણ ભાવમલિનતાના કારણે કર્મબંધ !

આવી તો સેંકડો વાતો છે કે જે અનેકાંત વિના સંગત જ ન થઈ શકે.. દરેક વાક્યમાં ગર્ભિતપણે અનેકાંત સમાયેલો જ હોય છે.

હકીકતમાં અનેકાંતની જાણકારી વિના, તે તે આગમવચનો પણ અપેક્ષા વિના પકડવાના થાય.. અને તો તેઓનાં તાત્પર્યનું એકાંતે અવધારણ કરી લેવામાં તો, તે આગમવાક્ય પણ પ્રતિનિયત જીવવિશેષ માટે મિથ્યાદૃષ્ટિનાં વચનતુલ્ય બની જાય ! એટલે અનેકાંત વિના તો આગમ પણ મિથ્યાદર્શન-તુલ્ય બની જાય..

ઉપદેશરહસ્યમાં તો છેક ત્યાં સુધી જૈણાવ્યું છે કે -

(૧) સ્યાદ્વાદ - અનેકાંત જ જૈનપ્રવચનનું સારભૂત નિષ્પંદ છે..

(૨) સ્યાદ્વાદને સમજાવવા માટે જ દ્વાદશાંગીરૂપ સમસ્ત ગણિપિટકનું સર્જન થયું છે..

(૩) સ્યાદ્વાદનું જ્ઞાન નહીં, તો નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર પણ નિષ્ફળ છે..

(૪) સ્યાદ્વાદને સમજ્યા વિના દેશના આપનારનું ચારિત્ર નટચેષ્ટા જેવું છે..

આના પરથી સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદનું કેટલું મહત્ત્વ છે ? એ જણાઈ આવે છે.. અતિ અદ્ભુત છે આ અનેકાંતમય જિનશાસન ! અત્યંત તીક્ષ્ણબુદ્ધિસંપન્ન તાર્કિકપુરુષો પણ આ અનેકાંતમય જિનશાસનને નતમસ્તક થઈ ગયા છે. અહો ! અનેકાંત.. અહો ! અનેકાંત..

આ અનેકાંતને જ દાખલા-દલીલો અને સચોટ તર્કોથી સમજાવવા, સૂરિપુરંદર ૧૪૪૪ ગ્રંથના રચયિતા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ‘અનેકાંતજયપતાકા’ નામના એક જૈનદાર્શનિક આકર ગ્રંથનું સર્જન કર્યું..

તેમાં, ભાગ પાંચમો ! અધિકાર છઠ્ઠો ! ‘અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ છે’ એ વિષયને તર્કબદ્ધ

※ ‘નહિ વૈદ્યસ્યાગમસવ્યપેક્ષસ્ય સમ્યક્ક્રિયાં કુર્વત આતુરવિપત્તાવપિ વૈરાનુષઙ્ગઃ, સર્પબુદ્ધ્યા રજ્જુમપિ ધ્વાનો ભાવદોષાત્ કર્મબન્ધશ્ચેતિ । - ઉપદેશરહસ્યવૃત્તૌ ।

उवलिते वियाणिज्जा अणुवलितेत्ति वा पुणो ॥’ સૂત્રકૃતાન્ગસૂત્રમ્ ।

❁ ‘एकनयावधारणे मिथ्यादृष्टिचरणाविशेषप्रसङ्गात् ।’ - उपदेशरहस्यवृत्तौ श्लो० १०२ ।

❖ ‘एसो पवयणसारो सत्त्वं इच्छत्यमेव गणिपिडंगं ।

एअंमि अविण्णाए विहलं चरणं जओ भणियं ॥१०२॥’ - उपदेशरहस्यम् ।

※ ‘चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा ।

चरणकरणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥३/६७॥’ - सम्मतितर्कप्रकरणम् ।

※ ‘एयमिह अयाणंता उवएसरया भमंतऽगीयत्था ।

नडनट्टं व जणावि य तेसिं चरियं च पिच्छंति ॥१०५॥’ - उपदेशरहस्यम् ।

શૈલીથી વાસ્તવિક સાબિત કર્યો છે..

એક નેતાએ જાહેર સભામાં સંબોધન કરતાં જણાવ્યું કે - “હું અંદરથી રડી રહ્યો છું.. આ દેશની ગરીબાઈ મારાથી જોઈ શકાતી નથી.. મારી ઝંખના છે કે આ દેશના બધા દરિદ્રો ધનવાન બને અને તે મુજબનું હું ચોક્કસ આચરણ કરીશ..”

સભા પૂરી થઈ.. નેતાજી ઘરે પહોંચ્યા..

એક ભીખારી ટળવળતો તેમના આંગણે આવીને ઊભો હતો..

નેતાજીએ લાલચોળ આંખ કરીને થરથરતી ભાષામાં હુંકાર કર્યો કે - ‘ચાલ્યો જા અહીંથી.. પગ મૂક્યો છે તો ખબરદાર !’ બિચારો ભીખારી આંસુભરી આંખે જણાવવા લાગ્યો કે - “નેતાજી ! તમે જ તો ગઈકાલે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું બધાનું ‘ભીખારીપણું’ દૂર કરીશ.. ને આજે તો તમે ‘ભીખારી’ને જ દૂર કરવા મંડી પડ્યા છો ! ક્યાં ગયું તમારું વચન ?”

નેતાજી અવાક થઈ ગયા..

વાત આ છે - દરેક દર્શનકારો ‘મોક્ષ-મોક્ષ’ કહીને પોતાના દર્શનને સમ્યક્ ઠેરવવા પ્રયાસ કરે છે .. પણ તેઓ મોક્ષને મેળવવાનો જે માર્ગ આચરે છે - બતાવે છે, તે સાવ જ તથ્યવિહીન જણાય છે અને તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી એટલું જ નહીં, આગળ વધીને મોક્ષ ઘટતો પણ નથી.

અરિહંત પરમાત્મા યથાર્થ વક્તા છે, તેમણે જે અનેકાંતમય યથાર્થ માર્ગ બતાવ્યો, તેમાં મોક્ષનું યથાવસ્થિત અસ્તિત્વ નિર્બાધ ઘટે છે અને તે માર્ગ દ્વારા મોક્ષની અવાપ્તિ પણ થાય છે જ.. આ વાત સચોટ તર્કોથી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મ. સા. એ સુપેરે સિદ્ધ કરી છે.

અને અનેકાંત કેટલો બધો વ્યાપક છે ? તેનું અનેક દાખલાઓથી તલસ્પર્શી નિરૂપણ કર્યું છે..

દા. ત.

- પ્રમાણ એકાંતે પ્રમાણ નથી, અપેક્ષાએ અપ્રમાણ પણ છે..
- અપ્રમાણ એકાંતે અપ્રમાણ નથી, અપેક્ષાએ પ્રમાણ પણ છે..
- સંસારી એકાંતે સંસારી નથી, અપેક્ષાએ મુક્ત પણ છે..
- અને મુક્તાત્મા એકાંતે મુક્ત જ નથી, અપેક્ષાએ સંસારી પણ છે..

આવી તો અનેક યુક્તિઓ લગાડી અનેકાંતને વિશદ કર્યો છે.. અને આ અધિકારમાં જે તપનું સ્વરૂપ અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, એ અત્યંત ઉપયોગી-આકર્ષક અને આત્મસાત્ કરવા યોગ્ય છે.. આવું વિશદ સ્વરૂપવર્ણન બીજા ગ્રંથોમાં બહુ ઓછું જોવા મળે છે..

આ અધિકારમાં રહેલ સરસ પદાર્થોનાં અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા સન્માર્ગસ્થિત ક્ષયોપશમ નિર્મલ બનાવીએ, જિનવચન પરની શ્રદ્ધા દૃઢ બનાવીએ, પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામીએ, એ જ આંતરિક અભિલાષા..

આ અધિકારમાં કયા પદાર્થો મહત્વપૂર્ણ છે ? તેનો ઉલ્લેખ અમે ‘રસાસ્વાદ’ નામના એક સ્વતંત્ર

નિબંધમાં કર્યો છે.. જિજ્ઞાસુઓને ત્યાંથી જોવાની ભલામણ..

અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં આવતા શ્લોકોનો અકારાદિક્રમ, સાક્ષીપાઠનો અકારાદિક્રમ, સમાવિષ્ટ ન્યાયોની સૂચિ ... આ બધી બાબતો પરિશિષ્ટમાં મૂકાઈ છે, તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગમાં લેવાની ભલામણ..

ગુરુભગવંત - સંશોધક - સહવર્તી - સહાયકોની કૃપાથી, આ અધિકાર પરનું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે.. છન્નસ્થતાવશાત્ મારાથી જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈપણ લખાયું હોય, તેનું સાર્દદ્દયે મિચ્છા મિ દુક્કડમ્ ..

॥ ઇતિ શમ્ ॥

✽ વિવેચક ✽

જ્ઞાનપંથમી, કારતક સુદ ૫,
વિ. સં. ૨૦૬૯
ઉસ્માનપુરા - અમદાવાદ

પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયદોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિચરણલલ
મુનિ ચશરત્નવિજય

ઉત્સર્પદ્વ્યવહારનિશ્ચયકલાકલ્લોલકોલાહલ-
ત્રસ્યદુર્નયવાદિકચ્છપકુલભ્રશ્યત્કુપક્ષાચલમ્ ।
ઘટ્ટદ્યુક્તિનદીપ્રવેશસુભગં સ્યાદ્વાદમર્યાદયા,
યુક્તં શ્રીજિનશાસનં જલનિર્ધિં મુક્ત્વા પરં નાશ્રયે ॥
- અધ્યાત્મસારઃ

નયાસ્તવ સ્યાત્પદસત્ત્વલાઙ્ગિતા રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહઘાતવઃ ।
ભવન્ત્યભિપ્રેતફલા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ ॥
- બૃહત્સમ્યક્ભૂસ્ત્રોત્રમ્

અનેકાંતજયપતાકા

છટ્થો અધિકાર

સુંદર પદાર્થ-રસાસ્વાદ...

- અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ... (પૃ. ૧૧૪૮)
- એકાંતવાદીમતે ભાવ્ય-ભાવક-ભાવનાનો અભાવ... (પૃ. ૧૧૪૯)
- સર્વથા ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, કુતૂહલવિરમણ વગેરેની અસંગતિ... (પૃ. ૧૧૫૨)
- સૂક્ષ્મેક્ષિકારૂપ હાથથી યુક્તિદીવો લઈને સ્વદર્શન-અભિનિવેશરૂપ અંધારું દૂર કરવાની વિનમ્ર ભલામણ... (પૃ. ૧૧૫૩)
- ક્ષણિકમતે 'વસ્તુ ક્ષણિક છે' એવો બોધ જ થઈ શકતો નથી... (પૃ. ૧૧૬૧)
- અભિનિવેશનું વ્યસન બાજુ પર મૂકો... (પૃ. ૧૧૭૨)
- અજ્ઞાનગ્રહથી પ્રસિત વ્યક્તિ, વિચારશૂન્ય કથન કરવા તત્પર થાય છે... (પૃ. ૧૨૦૪)
- કથંચિત્ પરિણમનવાદનું તર્કપૂર્ણ નિરૂપણ... (પૃ. ૧૨૦૬)
- બૌદ્ધમતે ગાય-ઘોડાનો પણ કાર્યકારણભાવ માનવાનું આપાદન... (પૃ. ૧૨૮૩)
- ક્ષયોપશમ વિના અનુભવસંપન્ન વ્યક્તિને પણ જ્ઞાન થાય નહીં... (પૃ. ૧૩૦૧)
- હિંસાથી વિરતિના ત્રણ કારણો : (૧) સમ્યગ્ ઉપદેશ કે તેવા પ્રકારની વિશિષ્ટ મુનિચર્યા વગેરેનું દર્શન, (૨) તથાસ્વભાવે ક્લિષ્ટકર્મનો વિયોગ, (૩) તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી શુભભાવનો અનુબંધ... (પૃ. ૧૩૨૬)
- બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોમાં પણ અનેકધર્મતારૂપ અનેકાંત અનિવાર્ય છે, અન્યથા વ્યવહારનો વિરોધ થાય... (પૃ. ૧૩૫૧)
- અનેકાંતમતે મોક્ષ કેવી રીતે ? તેની સંગતિ... (પૃ. ૧૩૫૯)
- જૈનમતે તપ કોને કહેવાય ? તેનું નવ વિશેષણો દ્વારા અનન્ય સ્વરૂપનિર્દેશ... (પૃ. ૧૩૮૦)
- તપ તે વેદ્યસંવેદ્યરૂપ છે... (પૃ. ૧૩૮૨)
- સદનુષ્ઠાન સેવનાર વ્યક્તિને કાયસંતાપનો અનુભવ ન થાય... (પૃ. ૧૩૮૨)
- અશુભ ધ્યાનને કરાવનાર તપનો નિષેધ... (પૃ. ૧૩૮૩)

- થોડો કાયખેદ થાય તેટલામાત્રથી ચિત્તખેદ ન થાય, એ વાતની દૃષ્ટાંતપૂર્વક સાબિતી... (પૃ. ૧૩૮૪)
- તપથી કેવી રીતે મોક્ષ થાય ? તેનું ક્રમિક નિરૂપણ... (પૃ. ૧૩૮૭)
- અનિત્ય વગેરે ભાવનાઓથી ભાવિત થયા વિના શુભધ્યાન ન થઈ શકે... (પૃ. ૧૩૯૦)
- ક્રિયા અને કર્મનો કાર્ય-કારણભાવ, તેની સતર્ક સિદ્ધિ... (પૃ. ૧૩૯૧)
- ભાવનાઓ, મોક્ષરૂપી વિદ્યાને સિદ્ધ કરવા ભૂમિકાનું સ્વરૂપ ભજે છે... (પૃ. ૧૩૯૧)
- સામ્યસ્વરૂપને પામી ગયેલા યોગીઓને ભાવના અનુપયોગી છે... (પૃ. ૧૩૯૨)
- ધ્યાન કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ શું ? એ બધી વાતોનું સુંદર નિરૂપણ... (પૃ. ૧૩૯૨)
- તપ તે આત્માનો કુશળપરિણામરૂપ એક સ્વભાવ છે, તે વાતની સિદ્ધિ... (પૃ. ૧૩૯૬)
- અતીન્દ્રિયપદાર્થ વિશે સર્વજ્ઞવચન પ્રમાણ છે, એવું માનવું અનિવાર્ય... (પૃ. ૧૩૯૭)
- દરેક કર્મ ફળવાનું હોય છે, એની સાબિતી... (પૃ. ૧૩૯૯)
- કર્મનો સ્થિતિહાસ વગેરે રૂપે ઉપક્રમ થવો, એ કર્મનો સ્વભાવ જ છે - એનું નિરૂપણ... (પૃ. ૧૪૦૦)
- મોક્ષ પણ અપેક્ષાએ જ થાય છે, એકાંતે નહીં.. આ પ્રમાણે અનેકાંત સર્વત્ર અસ્ખલિત... (પૃ. ૧૪૦૩ચિત્ર)
- ગ્રંથકારશ્રીની વિનમ્રતા અને ગુરુકૃપાના માહાત્મ્યનો નિર્દેશ... (પૃ. ૧૪૨૨)
- એકાંત-અભિનિવેશવાળા જીવો ગ્રંથશ્રવણને અપાત્ર છે... (પૃ. ૧૪૨૩)
- ગુરુકૃપાનું માહાત્મ્ય અને તેના સંગનો ચમત્કાર... (પૃ. ૧૪૨૬)
- ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલી પોતાની અત્યંત લઘુતા... (પૃ. ૧૪૨૭)
- ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા વિદ્વાનોને હાર્દિક અભ્યર્થના... (પૃ. ૧૪૨૮)
- મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષો, પ્રાયઃ કરીને શિષ્ટ પુરુષો વડે આદરાયેલી વસ્તુ વિશે જ રુચિ ધરાવનારા હોય છે... (પૃ. ૧૪૨૯)
- પરહિતમાં બંધાયેલા ધ્યેયવાળા શિષ્ટ પુરુષોની ઉચિત કાર્યમાં સ્ખલના ન જ હોઈ શકે... (પૃ. ૧૪૨૯)
- માત્સર્યછોડીને બધા લોકો ગુણાનુરાગી થાઓ એવી એક વિનમ્ર અભ્યર્થના... (પૃ. ૧૪૩૦)

॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● અનેકાંતમાં જ મોક્ષ	૧૧૪૮	● બૌદ્ધ-ઉત્પ્રેક્ષિત અનન્વયમાં અનેક	
● અનાત્મક માનવાનું તાત્પર્ય અને		દોષપ્રસંગ	૧૧૮૫
નિરાસ	૧૧૫૦	● બધાથી બધાની ઉત્પત્તિનું આપાદન	૧૧૮૭
● એકાંતક્ષણિકવાદનો વિકલ્પશ:		● કાર્ય-કારણપ્રતિનિયતતાસાધક	
નિરાસ	૧૧૫૦	પૂર્વપક્ષ	૧૧૮૮
● ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની		● બૌદ્ધવક્તવ્યની પ્રલાપમાત્રતા	૧૧૮૧
અસંગતિ	૧૧૫૨	● બીજમાં સામર્થ્યજ્ઞાનનો ઉપાયાભાવ	૧૧૮૭
● અર્થની આકાર-અર્પણક્ષમતા પણ		● કારણના કાર્યરૂપે પરિણમનમાં	
અનિશ્ચિત	૧૧૫૪	અવિરોધ	૧૨૦૪
● પ્રતિબંધસાધક બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ	૧૧૫૮	● તથાભવનમાં શબ્દાર્થ-અસંગતિનો	
● ક્ષણિકમતે ક્ષણિકતાનો અવગમ		નિરાસ	૧૨૦૬
અસંગત	૧૧૬૧	● હેતુ-ફળભાવ વ્યવસ્થાસાધક	
● ક્ષણિકવાદમાં સ્મરણ-પ્રત્યભિ-		બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૧૨૧૮
જ્ઞાનાદિની પણ અસંગતિ	૧૧૬૪	● અન્વય માનવામાં નિર્હેતુકતાદોષનું	
● ક્ષણિકવાદમાં પારલૌકિક વ્યવહાર		આપાદન	૧૨૨૪
સુતરાં અસંગત	૧૧૬૫	● બૌદ્ધની મનોકલ્પિત માન્યતાઓનું	
● ક્ષણિકવાદમાં મુક્તિ પણ અસંગત ..	૧૧૬૬	નિરસન	૧૨૨૭
● ક્ષણિકમતે વ્યવહારસમંજસતાસાધક		● વાર્તિકકારના વચનનો પ્રતિક્ષેપ	૧૨૩૫
બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૧૧૬૮	● એકકારણથી જ કાર્યજનનતાનું	
● કૃતનાશ-અકૃતાભ્યુપગમદોષનું		આપાદન	૧૨૩૭
નિવારણ	૧૧૬૯	● કારણભેદથી કાર્યભેદની વ્યવસ્થા	
● મોક્ષ-અસંગતિનું નિવારણ	૧૧૭૩	અસમંજસ	૧૨૩૯
● બૌદ્ધમંતવ્યનિરાકારક - ઉત્તરપક્ષ ..	૧૧૭૫	● સામગ્રીભેદથી પણ ફળભેદની	
● ક્ષણિકમતે કાર્ય-કારણભાવનો		વ્યવસ્થા અસંગત	૧૨૪૭
વિકલ્પશ: નિરાસ	૧૧૭૫	● પ્રતિનિયતાસાધક બૌદ્ધપ્રલાપ	૧૨૫૪
● આઘ ત્રણ વિકલ્પોમાં દોષનું		● બીજ-અંકુરની વેદનવિસદ્દશતાનો	
આપાદન	૧૧૭૬	નિરાસ	૧૨૬૫
● બૌદ્ધમાન્ય હેતુવિનાશ વિશે પૃચ્છા .	૧૧૭૮	● કાર્યના અનેકસ્વભાવનું અવિરુદ્ધ	
● બૌદ્ધકૃત બચાવનું નિરસન	૧૧૮૦	અસ્તિત્વ	૧૨૬૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● હેતુબિંદુની અન્યાર્થતાસાધક બૌદ્ધ- પૂર્વપક્ષ	૧૨૬૯	● એકાંત અનાત્મકાદિ માનવામાં વિરોધ	૧૩૫૪
● બૌદ્ધકથિત અન્યાર્થતા અસંગત - ઉત્તરપક્ષ	૧૨૭૧	● એકાંતે અશુચિ-દુઃખરૂપ માનવામાં ઘોર આશાતના	૧૩૫૫
● કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય પણ અસંગત	૧૨૭૪	● અનેકાંતવાદમાં ભાવનાદિની અસંગતિનો નિરાસ	૧૩૫૬
● નિશ્ચયસાધક બૌદ્ધવક્તવ્ય	૧૨૭૪	● ભાવનાસંગતિ	૧૩૫૮
● બૌદ્ધવક્તવ્યની વિલાસમાત્રતા	૧૨૭૭	● ભાવનાની યથાર્થતા	૧૩૫૮
● ક્ષણિકમતે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય અસંગત	૧૨૮૦	● વૈરાગ્યસંગતિ	૧૩૫૯
● પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભની ગ્રાહકતા અસંગત	૧૩૦૩	● મોક્ષસંગતિ	૧૩૫૯
● કાર્ય-કારણભાવ સંગતિસાધક જ્ઞાનાદૈતવાદી	૧૩૦૫	● એકાંત-અનાત્મકાદિ માનવામાં જ અસંગતિ	૧૩૬૦
● જ્ઞાનાદૈતવાદીનાં મંતવ્યનું ઉન્મૂલન .	૧૩૦૬	● સર્વથા અનાત્મક માનવામાં અનિત્યતાની અસિદ્ધિ	૧૩૬૦
● બૌદ્ધમતે પણ અન્વયસ્વીકૃતિ	૧૩૧૦	● કથંચિદ્ અનિત્યતા	૧૩૬૫
● પૂર્વપક્ષીના વચનોમાં અન્વયની અનિવાર્યતા	૧૩૧૩	● એકાંત અશુચિ-દુઃખરૂપતા માનવામાં દોષો	૧૩૬૫
● ક્ષણિકમતનો આમૂલચૂલ નિરાસ ...	૧૩૧૬	● આર્યપુદ્ગલોનું અસત્પણું અપ્રામાણિક	૧૩૭૧
● નિર્હેતુક વિનાશમતે હિંસાની અસંગતિ	૧૩૨૩	● બુદ્ધજ્ઞાનમાં જનનસ્વભાવ માનવામાં વિરોધાદિ	૧૩૭૪
● સ્યાદ્વાદમતે વિરતિદેશનાની સાર્થકતા	૧૩૨૫	● પૂર્વપક્ષીનું વચન ઈષ્ટાર્થ-અસાધક ..	૧૩૭૯
● ભૂતિરૂપ અર્થક્રિયામાં વ્યવસ્થા અને વિકલ્પની અનુપપત્તિ	૧૩૨૯	● આર્હતમતે તપનું આબેહૂબ સ્વરૂપ .	૧૩૮૦
● અન્વયવાદમાં જ અર્થક્રિયાની સંગતિ	૧૩૩૧	● સદ્બુદ્ધિસેવકને કાયસંતાપની પણ અનનુભૂતિ	૧૩૮૨
● ક્ષયેક્ષણ વિશે પૃચ્છા	૧૩૪૨	● અશુભધ્યાનકારક તપનો નિષેધ ...	૧૩૮૩
● સ્યાદ્વાદમતે મુક્તિ-અસંભવદોષનો નિરવકાશ	૧૩૪૯	● અલ્પકાયખેદમાં ચિત્તખેદ અસંગત સદ્દેષાંત વિશદીકરણ	૧૩૮૪
● અનેકરૂપ વસ્તુમાં અવિરોધ, અન્યથા વ્યવહારવિરોધ	૧૩૫૧	● તપથી મોક્ષની પણ નિર્બાધ સંગતિ .	૧૩૮૭
● એકાંત અનાત્મકતાદિનો નિરાસ ...	૧૩૫૩	● બૌદ્ધ-આશંકાનો નિરાસ	૧૩૮૮
		● યોગીઓને ભાવના અનુપયોગી ...	૧૩૯૨
		● ધ્યાનનું સ્વરૂપ	૧૩૯૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● અન્ય બૌદ્ધ વક્તવ્યોનું ઉન્મૂલન ...	૧૩૮૪	● પ્રમાણ વિશે સ્યાદ્વાદસંગતિ	૧૪૧૧
● તપની આત્મધર્મતાસિદ્ધિ	૧૩૮૬	● પ્રમાણાભાસ પણ પ્રમાણ-	
● અતીન્દ્રિય પદાર્થ વિશે સર્વજ્ઞવચનની		અપ્રમાણરૂપ	૧૪૧૪
પ્રમાણતા અનિવાર્ય	૧૩૮૭	● કથંચિત્ પ્રમાણાભાસતા	૧૪૧૫
● કર્મની સફળતાસિદ્ધિ	૧૩૮૮	● સર્વ વસ્તુઓ તદ્-અતદાત્મક	
● કર્મની ઉપક્રમસ્વભાવતા	૧૪૦૦	હોવામાં અવિરોધ	૧૪૧૭
● તપનો કર્મની સર્વશક્તિ સાથે વિરોધ	૧૪૦૧	● એકાંતવાદીપ્રદત્ત વિરોધનો પરિહાર	૧૪૧૮
● અનેકાંતમતે મોક્ષસુવિહિતપણું		● સ્યાદ્વાદમતે જ પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા .	૧૪૨૦
નિર્બાધિ	૧૪૦૨	● ઉપસંહાર + ફલિતાર્થ	૧૪૨૧
● એકાંત-અભેદમાં સંસારી પણ મુક્ત		● ગ્રંથરચનાપ્રયોજન + ગુરુકૃપાફળ ..	૧૪૨૨
થવાનો પ્રસંગ	૧૪૦૪	● જડજીવોનું સ્વરૂપ	૧૪૨૨
● કથંચિદ્ભેદની સિદ્ધિ	૧૪૦૭	● જડજીવોનું સદ્બોધરૂપહિત	૧૪૨૩
● એકાંત ભેદ-અભેદમાં દોષો	૧૪૦૮	● કૃપામાહાત્મ્ય + આત્મીયલઘુતા ..	૧૪૨૬-
● મુક્તત્વની પૂર્ણરૂપતા અને ઉપાદેય-			૧૪૨૭
ફળપ્રકર્ષરૂપતાસિદ્ધિ	૧૪૦૯	● વિદ્વાનોને હૃદયગત અભ્યર્થના	૧૪૨૮
● સંસારિત્વની પૂર્ણરૂપતા અને હેય-		● ગ્રંથકારશ્રીનું પ્રણિધાનરૂપ ચરમ	
પ્રકર્ષરૂપતા-સિદ્ધિ	૧૪૧૦	નિવેદન	૧૪૩૦

પરિશિષ્ટ

- પરિશિષ્ટ - ૧ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં આવતા પ્રમાણવાર્તિકના શ્લોક સટીક
- પરિશિષ્ટ - ૨ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં આવતા શ્લોકોનો અકારાદિકમ
- પરિશિષ્ટ - ૩ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં આવતા સાક્ષીપાઠોનો અકારાદિકમ
- પરિશિષ્ટ - ૪ અનેકાંતજયપતાકા વ્યાખ્યામાં આવતા સાક્ષીપાઠોનો અકારાદિકમ
- પરિશિષ્ટ - ૫ અનેકાંતજયપતાકા વિવરણમાં આવતા સાક્ષીપાઠોનો અકારાદિકમ
- પરિશિષ્ટ - ૬ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં આવતા ન્યાયોની સૂચિ
- પરિશિષ્ટ - ૭ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં વપરાયેલા નિદર્શનોની સૂચિ
- પરિશિષ્ટ - ૮ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં વપરાયેલા દેશ્યશબ્દોની સૂચિ
- પરિશિષ્ટ - ૯ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં વપરાયેલા વિશિષ્ટ શબ્દો
- પરિશિષ્ટ - ૧૦ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં વપરાયેલા અજૈન સંપ્રદાય સંબંધી શબ્દો

૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતુશ્રીહરિભદ્રસૂરિસૂત્રિતા
વ્યાખ્યા+શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિપ્રણીતટિપ્પનસંવલિતા
'અનેકાન્તરશ્મિ'-આખ્યયા ગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃતા

અનેકાન્તજયપતાકા

ષષ્ઠોઽધિકારઃ

(૧) યચ્ચોક્તમ્-‘વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વાદ્ વસ્તુનોઽનેકાન્તવાદિનો મુક્ત્ય-
ભાવપ્રસન્નઃ’ ઇત્યેતદપિ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા મુક્તિમાર્ગમનાલોચ્યૈવોક્તમિતિ, ઉક્તવત્ સત્ત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં મૂલપૂર્વપક્ષૈ-‘વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વાદ્ વસ્તુનો-
ઽનેકાન્તવાદિનો મુક્ત્યભાવપ્રસન્નઃ’ ઇત્યેતદપિ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા મુક્તિમાર્ગમનાલોચ્યૈવોક્ત-

॥ શ્રીશંકરેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી-પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઐ નમઃ ॥

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

દુષ્ટદ્યેયં બિભં બલ્વા, બલ્વા ગુરુક્રમાવભીમ્ ।

ગુર્જરાયાં બિબલ્લેયં, વ્યાખ્યા રમ્યા વિવલ્લભે ॥

❖ અનેકાંતવાદમાં ૪ મોક્ષ ❖

બાહ્યાર્થનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, હવે અનેકાંતવાદમાં ૪ મોક્ષની સંગતિ છે - એવું
બતાવવા, ગ્રંથકારશ્રી છઠ્ઠા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

(૧) પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “તમે વસ્તુને નિત્ય-અનિત્યાદિ વિરુદ્ધ ધર્મવાળી
માની હોવાથી, અનેકાંતવાદીઓને તો મોક્ષનો પણ અભાવ થશે” - આ બધું પણ, મોક્ષમાર્ગને
સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી જાણ્યા વિનાનું જ કથન છે. (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગને તમે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી સમજ્યા ન હોવાથી
જ આવો પ્રલાપ કરો છો...)

૧. ૫૧તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘ભાવપ્રસન્નસ્વભાવપ્રસન્નાત્ ઇત્યેતદપિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ૫૧તમે પૃષ્ઠે ।

નિત્યત્વાદીનાં વિરોધિત્વાસિદ્ધેઃ, અન્યથા વસ્ત્વભાવપ્રસજ્ઞાત્ । (૨) કિञ્ચ તથાભૂત-
વસ્ત્વભાવે સત્યેકાન્તવાદિન એવ મુક્ત્યભાવપ્રસજ્ઞઃ । તથાહિ-યદિ તદાત્મા-ડજ્ઞના-ભવન-
મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકમેકાન્તેનૈવાનાત્મકત્વાદિધર્મયુક્તં ભાવનાલમ્બનમિષ્યતે, હન્ત
તર્હિ સર્વથાડનાત્મકત્વાદ્ ભાવકભાવ્યાભાવાત્ તત્પરિજ્ઞાનોત્તરકાલભાવિભાવનાડભાવતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિતિ । કુત્તરિત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા સત્ત્વાનિત્યત્વાદીનાં ધર્માણાં વિરોધિત્વાસિદ્ધેઃ
કારણાત્ । અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે કિમિત્યાહ-વસ્ત્વભાવપ્રસજ્ઞાત્ નિર્ણીતમેતત્ । કિञ્ચ
તથાભૂતવસ્ત્વભાવે સત્તિ અનેકાન્તાત્મકવસ્ત્વભાવ ઇત્યર્થઃ, એકાન્તવાદિન એવ-વાદિનો
મુક્ત્યભાવપ્રસજ્ઞઃ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદીના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । યદિ તદાત્મા-ડજ્ઞના-
ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકમેકાન્તેનૈવ-સર્વથૈવ અનાત્મકત્વાદિધર્મયુક્તં
ભાવનાલમ્બનમિષ્યતે, હન્ત તર્હિ સર્વથાડનાત્મકત્વાત્ કારણાત્ ભાવકભાવ્યાભાવાત્ હેતોઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બાકી હકીકતમાં અમારું કથન સત્ય જ છે. તેનું કારણ એ કે, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સત્ય-અસત્ય,
નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ, સામાન્ય-વિશેષ, અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય આદિ ધર્મોનું વિરોધીપણું જરાય
સિદ્ધ નથી. (અર્થાત્ તે ધર્મો, વિરોધ વિના એક જ વસ્તુમાં નિર્બાધ રહી શકે છે.)

(અન્યથા=) બાકી જો જુદી જુદી અપેક્ષાએ તે ધર્મો ન માનવામાં આવે, તો તો તે વસ્તુનો જ
અભાવ થઈ જાય. આ બધી વાતોનો નિર્ણય અમે પૂર્વે જ કરી ગયા છીએ.

(૨) બીજી વાત, જો અનેકાંત-આત્મક વસ્તુ ન હોય, તો તો એકાંતવાદીને જ મોક્ષનો અભાવ
થશે (અર્થાત્ એકાંતવાદમાં જ મોક્ષની અસંગતિ થશે.) તે આ પ્રમાણે-

જો તે આત્મા, સ્ત્રી, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે દરેક વસ્તુઓ એકાંતે (=સર્વથા)
અનાત્મકતા-આદિ ધર્મોથી યુક્ત જ હોય અને તેને જ જો ભાવનાનું આલંબન બનાવતા હો, તો તો
વસ્તુ સર્વથા અનાત્મક (=આત્મસ્વરૂપ વિહોણી) હોવાથી કોઈ ભાવ્ય-ભાવક જ નહીં રહે અને તો
તેવા (અનાત્મકાદિ વસ્તુનાં) જ્ઞાન પછી ભાવના પણ નહીં થાય અને ભાવના નહીં થાય, તો કોના
થકી અથવા કોના રાગાદિ દોષોની હાનિ થશે ? એ તમે કહો. (અર્થાત્ તમારા મતે તે બધું જ અસંગત
છે.)

ભાવાર્થ : તમે જેને ભાવનાનું આલંબન બનાવો છો, તે અંગનાદિ વસ્તુ તો એકાંતે અનાત્મક
(=નિઃસ્વરૂપ) છે. તો આવી એકાંતે અનાત્મક (=નિઃસ્વરૂપ) વસ્તુ તો ભાવનાનો વિષય પણ ન
બને અને તે વિશે કોઈ ભાવના પણ ન કરી શકે. (આશય એ કે, વસ્તુ જો કથંચિત્ સાત્મક હોય, તો
તે વસ્તુ ભાવ્ય=ભાવનાનો વિષય બની શકે અને વ્યક્તિ ભાવક=ભાવના ભાવનાર બની શકે, પણ
વસ્તુ સર્વથા અનાત્મક=નિઃસ્વરૂપ હોવામાં તો કોઈ ભાવ્ય-ભાવક જ ન રહે.)

કુતઃ કસ્ય વા દોષપ્રહાણમિતિ કથ્યતામિદમ્ ॥

(૩) સ્યાદેતત્ પરપરિકલ્પિતાવિચલિતૈકસ્વભાવાત્માપેક્ષયા તદનાત્મકમ-
ભ્યુપગમ્યતે, ન પુનઃ પ્રતિક્ષણનશ્વરાત્માપેક્ષયેતિ । (૪) એતદપ્યસારમ્, વિકલ્પાનુપપત્તેઃ ।
તથાહિ-તત્ કથચ્છિત્ પ્રતિક્ષણનશ્વરં સ્યાત્ સર્વથા વા ? યદિ કથચ્છિદર્હન્મતાનુવાદ એવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્પરિજ્ઞાનોત્તરકાલભાવિભાવનાઽભાવતઃ-એકાન્તેનૈવ અનાત્મકત્વાદિવસ્તુપરિજ્ઞાનોત્તરકાલ-
ભાવિભાવનાઽભાવેન કુતઃ કસ્ય વા દોષપ્રહાણં-રાગાદિપ્રહાણમિતિ કથ્યતામિદમ્ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે પરપરિકલ્પિતશ્ચાસૌ અવિચલિતૈક-
સ્વભાવશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, એવમ્ભૂતશ્ચાસાવાત્મા ચ તદપેક્ષયા તત્ વસ્તુ અનાત્મકમભ્યુપગમ્યતે,
ન પુનઃ પ્રતિક્ષણનશ્વરાત્માપેક્ષયેતિ । એતદપિ-પરસમ્મતમસારમ્ । કથમિત્યાહ-વિકલ્પા-
નુપપત્તેઃ । એનામેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તત્-વસ્તુ કથચ્છિત્-પર્યાયાપેક્ષયા

❖.....❖ એકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને તો વસ્તુને અનાત્મકરૂપે જાણ્યા પછી, વાસ્તવમાં તે વિશે (વિરાગી) ભાવનાઓ પણ
નહીં થાય (એ ભાવનાઓ તો કથંચિત્ સાત્મક વસ્તુ વિશે જ સંભવિત છે.) રાગાદિ હાનિ તો તેવી
ભાવના ભાવવાથી થતી હતી, પણ હવે તો તેવી ભાવના જ ન થાય. અને ભાવના વિના તો કોના
થકી અથવા કોના દોષોનો ઘટાડો થશે ? એ તમે કહો. (અર્થાત્ તમારા મતે રાગાદિ દોષોની હાનિ
જ ઘટતી નથી.)

એટલે વસ્તુને એકાંતે અનાત્મક-આદિરૂપ માની શકાય નહીં, નહીંતર તો તમારા (એકાંત)
મતમાં જ મોક્ષની અસંગતિ થશે.

❖ અનાત્મક માનવાનું તાત્પર્ય + નિરાસ ❖

(૩) બૌદ્ધ : બીજાઓએ કલ્પેલું જે અવિચલિત એકસ્વભાવરૂપ સ્વરૂપ છે, તેની અપેક્ષાએ તે
વસ્તુ અનાત્મક છે (વસ્તુ કાયમ માટે અવિચલિત-એકસ્વભાવવાળી નથી રહેતી. એટલે જ તે વસ્તુ,
તેવા સ્વભાવની અપેક્ષાએ અનાત્મક કહેવાય છે. આ જ અમારું અનાત્મક માનવાનું તાત્પર્ય છે.)

બાકી પ્રતિક્ષણ નશ્વરસ્વભાવની અપેક્ષાએ તો તે વસ્તુ છે જ... એટલે તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ
તેને અનાત્મક ન કહેવાય. (તેને લઈને તો તેનું આત્મસ્વરૂપ નિયત જ છે.)

(૪) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસાર જણાઈ આવે છે, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પો
સંગત થતા નથી. તે આ પ્રમાણે -

❖ એકાંતક્ષણિકવાદનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❖

તમે કહો છો કે, દરેક વસ્તુઓ પ્રતિક્ષણ નશ્વર (=વિનાશશીલ) છે. પણ અહીં અમારા

૧. 'કલ્પિતાવિચલિતૈક' इति ग-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते 'अवस्तु' इत्यशुद्धपाठः, अत्र H-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

તથા ચોક્તમર્હન્મતાનુસારિભિઃ-

“સર્વવ્યક્તિષુ નિયતં ક્ષણે ક્ષણેઽન્યત્વમથ ચ ન વિશેષઃ ।

સંત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોરાકૃતિજાતિવ્યવસ્થાનાત્ ॥”^૧

ઇત્યાદિ । અથ સર્વથા, હન્ત તર્હૈંહિકામુષ્મિકસંકલલોકસંવ્યવહારાભાવપ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિક્ષણનશ્વરં સ્યાત્ સર્વથા વા । યદિ કથચ્ચિદર્હન્મતાનુવાદ એવ । એનમેવાહ તથા ચોક્તમિત્યાદિના । તથા ચોક્તમર્હન્મતાનુસારિભિઃ-પૂર્વાચાર્યૈઃ । કિમુક્તમિત્યાહ-સર્વવ્યક્તિષુ-ઘટાદ્યાસુ નિયતં ક્ષણે ક્ષણેઽન્યત્વમ્, ક્ષણસંમ્બન્ધભેદાત્ । અથ ચ ન વિશેષઃ કથચ્ચિત્ સદાદિરૂપતયા । ભાવાર્થમાહ-સત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોઃ ચિત્રસહકારિસામર્થ્યેન આકૃતિજાતિ-વ્યવસ્થાનાત્-સંસ્થાનસત્ત્વવ્યવસ્થાનાદિત્યાદિ । અથ સર્વથા પ્રતિક્ષણનશ્વરં તત્ । હન્ત તર્હૈંહિકામુષ્મિકસંકલલોકસંવ્યવહારાભાવપ્રસન્નઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્નવિકલ્પો એ છે કે, તે કઈ રીતે નશ્વર છે ? (૧) કથંચિત્, કે (૨) સર્વથા...

(૧) જો કથંચિત્ (અર્થાત્ કોઈક પર્યાયની અપેક્ષાએ) તે નાશ પામે છે - એવું કહો, તો તો અરિહંતના મતનો અનુવાદ જ થયો કહેવાય, કારણ કે અર્હત્મતે પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ વસ્તુ પ્રતિક્ષણ નશ્વર છે જ.

અરિહંતના મતને અનુસરનારાઓએ કહ્યું છે :

“બધા પદાર્થોમાં ક્ષણે ક્ષણે ભિન્નપણું (બદલાવાપણું) નિયત છે. વળી તેઓમાં વિશેષ નથી. (વિશેષ ન હોવાનું કારણ શું ?) તેનું કારણ એ કે, ચય-ઉપચય થવા છતાં પણ, તે પદાર્થમાં સંસ્થાન અને સત્ત્વાદિ જાતિની વ્યવસ્થા કરાયેલ છે.”

ભાવાર્થ : જુદી જુદી ક્ષણના સંબંધથી, દરેક વસ્તુઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. એટલે ક્ષણે ક્ષણે તેઓમાં ભિન્નપણું નિયત છે. છતાં પણ તે ઘટાદિમાં દરેક ક્ષણે વિશેષ (=તફાવત) દેખાતો નથી, (સમાનતા પણ છે) તેનું કારણ એ જ કે તે સર્વથા નષ્ટ થતી નથી, પણ કથંચિત્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) તે સદાદિ રૂપ જ રહે છે. ભાવ એ કે, જુદા જુદા પર્યાયની અપેક્ષાએ તે વસ્તુમાં ચય-ઉપચય (=વધ-ઘટ) થયા કરે છે. છતાં પણ તેનું સંસ્થાન અને સત્ત્વાદિ જાતિ તદવસ્થ રહી હોવાથી તે ઘટાદિમાં (પ્રતિક્ષણ) વિશેષ દેખાતો નથી. (બાકી તેઓની પ્રતિક્ષણનશ્વરતા પર્યાયની અપેક્ષાએ તો છે જ.)

એટલે આમ કથંચિદ્ નશ્વરતા તો આર્હતો પણ માને જ છે અને તેનો જ તમે અનુવાદ કર્યો કહેવાય. (એથી પહેલા વિકલ્પ પ્રમાણે તો આર્હતમત-અનુવાદનો દોષ આવશે.)

(૨) જો સર્વથા (=સંપૂર્ણપણે) તે પ્રતિક્ષણ નાશ પામે છે - એવું કહો, તો તો ઐહિક-પારલૌકિક

૧. ‘સત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોરાકૃતિ’ इति क-पाठो भ्रान्तिमूलकः । २. आर्या । ३. ‘सकले लोकं’ इति क-पाठः । ४. ‘सम्बन्धविभेदात्’ इति ड-पाठः । ५. पूर्वमुद्रिते ‘तत्र’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-प्रतपाठः ।

તથાહિ-પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્ચરત્વે સત્યાત્માદિવસ્તુનો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ-સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-કુતૂહલવિરમણાદિ આવિદ્વદ્વજ્ઞનાદિપ્રતીતમપિ નોપપદ્યતે । (૫) ન હિ ગ્રાહ્યાર્થતદ્-ગ્રાહકસંવેદનયોઃ કથञ्चિદપિ તુલ્યકાલતાઽભ્યુપગમ્યતે, તયોર્હેતુફલભાવાભ્યુપગમાત્ ।
 ઉક્તં ચ^૧ - “ગ્રાહ્યતાં વિદુર્હેતુત્વમેવ યુક્તિજ્ઞા જ્ઞાનાકારાર્પણક્ષમમ્”^૨” ઇતિ । એવં ચ સતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહિ-પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્ચરત્વે સતિ-પ્રતિક્ષણં સર્વથા નિરનુવૃત્તિનશનશીલત્વે સતિ આત્મા-દિવસ્તુનો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવશ્ચ સ્મરણં ચ પ્રત્યભિજ્ઞાનં ચ કુતૂહલવિરમણાદિ ચેતિ દ્વન્દ્વઃ, એતદાવિદ્વદ્વજ્ઞનાદિપ્રતીતમપિ નોપપદ્યતે-ન ઘટતે । ન હીત્યાદિ । ન યસ્માત્ ગ્રાહ્યાર્થ-તદ્-ગ્રાહકસંવેદનયોઃ કથञ्ચિદપિ તુલ્યકાલતાઽભ્યુપગમ્યતે પરૈઃ, તયોઃ-ગ્રાહ્યાર્થતદ્ગ્રાહક-સંવેદનયોર્હેતુફલભાવાભ્યુપગમાત્ । ઉક્તં ચ ધર્મકીર્તિના ગ્રાહ્યતાં વિદુરર્થસ્ય હેતુત્વમેવ યુક્તિજ્ઞાઃ-અનુમાનાદિવિદઃ । કિંવિશિષ્ટં હેતુત્વમિત્યાહ-જ્ઞાનાકારાર્પણક્ષમમિતિ । એવં ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સકલ લોકવ્યવહારનો વિલોપ થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે - દરેક વસ્તુઓ ઉત્તરોત્તર ક્ષણમાં અનુવૃત્તિ વિના, જો સર્વથા પ્રતિક્ષણ નાશ પામે, તો તો આત્મા-ઘટાદિના સંબંધને લઈને થતા (૧) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, (૨) સ્મરણ, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૪) કુતૂહલવિરમણ... આદિ, વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના દરેક જીવોને પ્રતીતિસિદ્ધ બાબતો પણ સંગત થશે નહીં. (અર્થાત્ સર્વથા નશ્વરવાદમાં તો, પ્રતીતિસિદ્ધ સ્મરણાદિનું અસ્તિત્વ પણ વિલુપ્ત થશે.)

(૫) હવે ગ્રંથકારશ્રી, સર્વથા ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્મરણાદિ કેમ ન ઘટે? તે ક્રમશઃ જણાવે છે -

❖ ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની અસંગતિ ❖

હે બૌદ્ધો ! તમે ગ્રાહ્ય-અર્થ અને ગ્રાહકસંવેદન આ બંનેની કથંચિત્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) પણ તુલ્યકાલતા માનતા નથી. તેનું કારણ એ કે, તમે તે બંનેને હેતુ-ફળ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

(આશય એ કે, ગ્રાહ્ય-અર્થ તે હેતુ છે અને તેના આધારે થનારું ગ્રાહકસંવેદન તે ફળ છે. આમ તમે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકને હેતુ-ફળ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.)

આ વિશે ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

“અનુમાનાદિને જાણનારા યુક્તિજ્ઞ પુરુષો, જ્ઞાનમાં પોતાને અનુરૂપ આકારનું અર્પણ કરવામાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અથ મુક્તિવાદે કિञ્ચિદવચૂર્ણ્યતે- ૧. જ્ઞાનાકારાર્પણક્ષમમિતિ । જ્ઞાને સ્વાકારઢૌકનસહં હેતુત્વં યુક્તિજ્ઞા વિદુઃ ॥

૧. ધર્મકીર્તિના । ૨. ‘ગ્રાહ્યથૈતદ્’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ગ્રાહ્યાર્થાભાવ એવ ગ્રાહકસંવેદનપ્રસૂતેઃ તદભાવભાવિત્વાત્ કુતસ્તસ્ય તદગ્રાહકત્વમિતરસ્ય ચ તદગ્રાહ્યત્વમિત્યાદાય યુક્તિપ્રદીપં તિરસ્કૃત્ય સ્વદર્શનાભિનિવેશતિમિરં નિભાલ્યતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સતિ ગ્રાહ્યાર્થાભાવ એવ વસ્તુસ્થિત્યા ગ્રાહકસંવેદનપ્રસૂતેઃ । કિમિત્યત આહ-તદભાવ-ભાવિત્વાત્-ગ્રાહ્યાર્થાભાવભાવિત્વાત્ સંવેદનસ્ય । કુતસ્તસ્ય-સંવેદનસ્ય તદગ્રાહકત્વં-ગ્રાહ્યત્વેનાભિમતાર્થગ્રાહકત્વમ્ । ઇતરસ્ય ચ-અર્થસ્ય તદગ્રાહ્યત્વં-તદુત્તરકાલભાવિસંવેદનગ્રાહ્યત્વ-મિત્યાદાય યુક્તિપ્રદીપં સૂક્ષ્માભોગહસ્તેન તિરસ્કૃત્ય સ્વદર્શનાભિનિવેશતિમિરં નિભાલ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સમર્થ એવું અર્થનું હેતુપણું; તે જ ગ્રાહ્યતા છે - એવું જાણે છે..." (પ્રમાણવાર્તિક ૨/૨૪૭)

અહીં પણ અર્થને હેતુ તરીકે અને જેમાં આકારનું અર્પણ કરવાનું છે એવાં જ્ઞાનને ફળ તરીકે જણાવેલ છે. એટલે આમ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકને તમે હેતુ-ફળ તરીકે માનેલ છે. (અને હેતુ-ફળ તો તમે પૂર્વપરભાવે માનો છો, તુલ્યકાળે નહીં.)

(એવં ચ સતિ=) હવે જો બંને તુલ્યકાળ ન હોય, તો તો એનો મતલબ એ થયો કે, પહેલી ક્ષણે ગ્રાહ્ય-અર્થ અને પછી તેનો અભાવ થયે જ બીજી ક્ષણે ગ્રાહકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (આમ, ગ્રાહ્ય-અર્થના અભાવમાં જ ગ્રાહકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.) તેનું કારણ એ જ કે, ગ્રાહ્ય-અર્થનાં અભાવે જ તે સંવેદન ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે ગ્રાહકજ્ઞાન વખતે જો ગ્રાહ્ય-અર્થ જ ન હોય, તો તે જ્ઞાન, શી રીતે ગ્રાહ્ય તરીકે અભિમત અર્થનો ગ્રાહક કહેવાય ?

અને ગ્રાહ્ય-અર્થ વખતે જો ગ્રાહકજ્ઞાન જ હજી ન થયું હોય, તો તે અર્થ, પોતાના ઉત્તરકાળભાવી જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય શી રીતે બને ? (જ્ઞાન વખતે તો તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી જ્ઞાનથી તે ગ્રાહ્ય ન જ બને.)

એટલે હે બૌદ્ધો ! સૂક્ષ્મેક્ષિકારૂપ હાથ થકી એક યુક્તિદીવો લઈને, પોતાના દર્શનના અભિનિવેશરૂપ અંધકારને દૂર કરીને, અમે કહેલું બધું ધ્યાનથી જુઓ.

(ભાવ એ કે, જેમ દીવાથી અંધારું દૂર કરીને વાસ્તવિક વસ્તુ દેખાય છે, તેમ તમે યુક્તિને આગળ કરીને પોતાના દર્શનના અભિનિવેશનું અંધારું દૂર કરો અને પછી વસ્તુસ્થિતિ વિચારતા શીખો, તો જ તમને સત્ય હકીકત સમજાશે.)

❖ ભિન્નકાલં કથં ગ્રાહ્યમિતિ चेद् ગ્રાહ્યતાં વિદુઃ । હેતુત્વમેવ યુક્તિજ્ઞા જ્ઞાનાકારાર્પણક્ષમમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

વૃત્તિ. - નનુ પ્રાગ્ભાવભાવિત્વાત્ ભિન્નકાલં વસ્તુ કથં ગ્રાહ્યમિતિ चेत् હેતુત્વમેવ જ્ઞાને આકારસ્ય સ્વાનુરૂપસ્યાર્પણક્ષમં ગ્રાહ્યતાં યુક્તિજ્ઞા વિદુઃ । ... (પ્રમાણવા. વૃ.)

૧. 'સૂક્ષ્માભોગે હસ્તેન' इति क-पाठः ।

મેતદિતિ ।

(૬) આકારાર્પણક્ષમત્વમપિ તસ્યાનિશ્ચિતમેવ, ન યતોઽનન્તરાતીતવિષયાકારમેતત્ સંવેદનમિતિ વિનિશ્ચેતું શક્યતે, તસ્યાગ્રહણાત્ તદાનીમસત્ત્વાદિતિ તદાકારમેતદતદાકારં ન ભવતીત્યવગમાનુપપત્તિઃ । (૭) સંવેદ્યમાનાદેવ સંવેદનાકારાત્ તદાકારત્વાવગમ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તામેતત્-અનન્તરોક્તમિતિ ॥

ઉપચયમાહ-આકારાર્પણક્ષમત્વમપિ તસ્ય-અર્થસ્ય અનિશ્ચિતમેવ । કથમિત્યાહ-ન યતોઽનન્તરાતીતવિષયાકારમેતત્ સંવેદનમિતિ-એવં વિનિશ્ચેતું શક્યતે । કુત્તરિત્યાહ-તસ્ય-અનન્તરાતીતવિષયસ્ય અગ્રહણાત્ । અગ્રહણં ચ તદાની-સંવેદનકાલે અસત્ત્વાદ્ વિષયસ્ય ઇતિ-એવં તદાકારમ્-અનન્તરાતીતવિષયાકારમ્ એતત્-સંવેદનમતદાકારમ્-અન્યાકારં ન ભવતી-ત્યવગમાનુપપત્તિઃ । સંવેદ્યમાનાદેવ સંવેદનાકારાત્ તદગતાદેવ તદાકારત્વાવગમઃ-અનન્તરા-

❖.....❖ અનુક્રાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી ફલિત એ થયું કે, વસ્તુને સર્વથા ક્ષણિક માનવામાં, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ અસંગત થાય છે...

❖ અર્થની આકાર-અર્પણક્ષમતા પણ અનિશ્ચિત❖

(૬) અર્થ તે જ્ઞાનમાં પોતાના આકારનું અર્પણ કરવા સમર્થ છે, એ વાતનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કારણ કે ‘સંવેદન, અનંતર-અતીત (=પૂર્વક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા) અર્થના આકારવાળું છે’ એવો નિશ્ચય થતો નથી.

(આશય એ કે, જ્ઞાનમાં જે આકાર આવ્યો, તે પૂર્વક્ષણીય અર્થનો જ છે, એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.)

પ્રશ્ન : પણ તેનું કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, સંવેદન વખતે તો તે વિષય રહ્યો જ નથી અને એટલે તે વિષયનું ગ્રહણ જ થતું નથી. હવે જો તે વિષયનું ગ્રહણ ન થાય, તો તે સંવેદન ‘અનંતર-અતીત વિષયના આકારવાળું જ છે, બીજા કોઈ આકારવાળું નહીં’ એવો બોધ શી રીતે થાય ? (ભાવ એ કે, તે વિષય અને તેના આકારનું ગ્રહણ કર્યું હોય, તો જાણી શકાય કે - આ સંવેદન તેના આકારવાળું છે. પણ તે વિષયનું જ ગ્રહણ નથી, તો તે જ્ઞાન તેના આકારવાળું છે - એવું શી રીતે જણાય ?)

(૭) હવે બૌદ્ધ, અનંતર-અતીત વિષયના આકારનો અવગમ સંગત કરવા, પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે -

બૌદ્ધ : સંવેદનમાં જે આકાર છે, તે તો સંવેદનસિદ્ધ છે, સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે. બસ, તો આવો આકાર જ અનંતર-અતીત વિષયનો છે. એટલે સંવેદનસિદ્ધ એવા સંવેદનગત આકારના આધારે, અનંતર-અતીત વિષયના આકારનો અવગમ કેમ ન થાય ?

ચેત્, તથાહિ-ન યદ્ યદાકારં ન ભવતિ તત્ તદગ્રાહકં ભવતિ, પીતાકારમિવ નીલસ્ય, તદગ્રાહકં ચૈતદિતિ કથં તદવગમાનુપપત્તિરિતિ ? (૮) એતદપ્યયુક્તમ્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્, તત્પ્રત્યક્ષતાઽનુપપત્તેઃ, અનુમીયમાનત્વાત્, ન ચાનુમીયમાનતાઽપિ, એવંવિધા-વિનાભાવવ્યવસ્થાકારિણઃ ક્ષણદ્વયગ્રાહિણો વિજ્ઞાનસ્યાભાવાત્, ક્ષણિકત્વવિરોધાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તીતવિષયાકારત્વાવગમ ઇતિ ચેત્, એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-ન યદ્ યદાકારં ન ભવતિ સંવેદનં તત્ તદગ્રાહકં ભવતિ । પીતાકારમિવ સંવેદનં નીલસ્ય । તદગ્રાહકમ્-અનન્તરાતીતવિષયગ્રાહકં ચૈતત્-અધિકૃતસંવેદનમિતિ-એવં કથં તદવગમાનુપપત્તિઃ-અનન્તરાતીતવિષયાકારત્વાવગમાનુપપત્તિરિતિ ? । નૈવેત્યર્થઃ । અત્રાહ-એતદપ્યયુક્ત-મનન્તરોદિતમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । અસ્યાવિચારિતરમણીયત્વં ચ તત્પ્રત્યક્ષતાઽનુપપત્તેઃ-અનન્તરાતીતવિષયાકારસ્ય પ્રત્યક્ષતાઽનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ અનુમીયમાનત્વાત્ તસ્ય । ન ચાનુમીયમાનતાઽપ્યત્ર । કુત્ત ઇત્યાહ-એવંવિધાવિનાભાવવ્યવસ્થાકારિણઃ ક્ષણદ્વયગ્રાહિણો વિજ્ઞાનસ્યાભાવાત્ । અભાવશ્ચ ક્ષણિકત્વવિરોધાત્ । તદેવ^૧ વિશિષ્ટં તદ્વ્યવસ્થાકારીત્યારેકા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાતને ભાવનાપૂર્વક જણાવે છે -

(તથાહિ -) જે વિજ્ઞાન જે આકારવાળું ન હોય, તે વિજ્ઞાન તે આકારનું ગ્રહણ કરે નહીં. જેમ કે પીતાકાર વિજ્ઞાન, નીલાકારવાળું ન હોવાથી તે નીલનું ગ્રહણ કરતું નથી.

હવે પ્રસ્તુત સંવેદન તો, અનંતર-અતીત વિષયને ગ્રહણ કરનારું છે, તો તેમાં, તે વિષયનો આકાર માનવો જ રહ્યો. (અન્યથા તે, તે વિષયનું ગ્રહણ કેમ કરે ?)

આમ, અનંતર-અતીત વિષયના આકારનો અવગમ થાય જ છે ને ? તેની અસંગતિ શી રીતે ?

(૮) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવી છે. તમે અનંતર-અતીત વિષયના આકારનો અવગમ કહો છો, પણ તે અવગમ કયો ?

(૧) પ્રત્યક્ષ-અવગમ કે, (૨) અનુમાન અવગમ ?

(૧) અનંતર-અતીત વિષયાકારનો પ્રત્યક્ષ-અવગમ તો ન માની શકાય, કારણ તે તો અનુમીયમાન છે, અર્થાત્ અનુમાનનો વિષય છે. (અને અનુમાનનો વિષય અનુમાનથી જ જણાય, પ્રત્યક્ષથી નહીં.)

(૨) હવે તે અનંતર-અતીત વિષયાકાર, અનુમાનનો પણ વિષય ન બને, કારણ કે 'ન યદ્ યદાકારં ન તત્ તદગ્રાહકં' આવા અવિનાભાવનું ગ્રહણ કરનાર દ્વિક્ષણસ્થાયી કોઈ વિજ્ઞાન નથી. જો આવું (=પૂર્વાપરક્ષણગત લિંગ-લિંગીના અવિનાભાવને ગ્રહણ કરનારું) દ્વિક્ષણસ્થાયી વિજ્ઞાન માનો,

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'તદેવ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર H-G-પ્રતેન શુદ્ધિઃ ।

કારણવિજ્ઞાનબોધાન્વયવ્યતિરેકેણ કાર્યવિજ્ઞાને તદ્ વૈશિષ્ટ્યાયોગાત્ અતિપ્રસજ્ઞાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિરાસાયાહ-કારણોત્પાદિ । કારણવિજ્ઞાનબોધાન્વયવ્યતિરેકેણ કાર્યવિજ્ઞાને તદ્વૈશિષ્ટ્યાયોગાત્ તસ્ય-કાર્યવિજ્ઞાનસ્ય વૈશિષ્ટ્યાયોગાત્ અતિપ્રસજ્ઞાત્ તદ્વદપરસ્યાપિ વૈશિષ્ટ્યાપત્તેરિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તો તેની ક્ષણિકતાનો વિરોધ થશે ! (અર્થાત્ ક્ષણિકમતન્ત્રો જ વિલોપ થશે.)

આમ, અવિનાભાવને ગ્રહણ કરનાર કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી, તેવું કોઈ અવિનાભાવી લિંગ નહીં પકડાય કે જેના આધારે અતીત-વિષયાકારનું અનુમાન થાય.

બૌદ્ધ : વર્તમાનકાલીન વિજ્ઞાન જ એવું વિશિષ્ટ માની લઈએ, કે જેથી તે વિજ્ઞાન જ, અનંતર-અતીત વિષયાકારની વ્યવસ્થા કરી દે. (હવે તો તેનો અવગમ થઈ જશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે વર્તમાનકાલીન વિજ્ઞાનને 'વિશિષ્ટ' શી રીતે કહો છો ? વાસ્તવમાં કારણવિજ્ઞાનગત ચિદ્રૂપતાની અનુવૃત્તિ વિના, કાર્યવિજ્ઞાનનું વિશિષ્ટપણું જ ન ઘટે. નહીંતર તો તેની જેમ, બીજા વિજ્ઞાનનું પણ વૈશિષ્ટ્ય માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ : જો કારણવિજ્ઞાનનો કાર્યવિજ્ઞાનમાં અન્વય (=અનુવર્તન) થાય, તો તે કાર્યવિજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા થઈ શકે. (જો અન્વય વિના પણ વૈશિષ્ટ્ય માનીએ, તો બીજા જ્ઞાનોની જેમ તેની વિશિષ્ટતા ન થાય અથવા તો તેની જેમ બીજા જ્ઞાનો પણ વિશિષ્ટ થઈ જાય...) પણ જ્યારે કારણવિજ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક હોવાથી નિર્મૂલ નષ્ટ થઈ જતું હોય અને તેના નષ્ટ થયા પછી જ કાર્યવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે કાર્યવિજ્ઞાનમાં કોના થકી વિશિષ્ટતા આવે ?

અને વિશિષ્ટતા વિના, તેના થકી અતીત વિષયાકારનું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે ? (એટલે તમારા મતે અતીત-વિષયાકારનો અવગમ કથમપિ સંગત નથી.)

સાર : આમ અતીત-વિષયાકારનો અવગમ જ સંગત નથી. તો તે અર્થ, પોતાના આકારનું જ્ઞાનમાં અર્પણ કરે છે - એવું શી રીતે નિશ્ચિત થાય ? એટલે અર્થની આકાર-અર્પણતા પણ અનિશ્ચિત જ છે, એવું ફલિત થયું...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

2. કારણવિજ્ઞાનબોધાન્વયવ્યતિરેકેણેતિ । કારણરૂપં વિજ્ઞાનં તસ્ય બોધઃ-ચિદ્રૂપતા તસ્યાન્વયઃ-અનુગમસ્તદ્વ્યતિરેકેણ-તદભાવેન । યદિ હિ કારણવિજ્ઞાનસ્ય કાર્યં વિજ્ઞાનેઽન્વયઃ સ્યાત્ તદા વૈશિષ્ટ્યં સ્યાત્ કાર્યવિજ્ઞાનસ્ય । યદા ત્વેકાન્તક્ષણિકતયા નિર્મૂલં પ્રલીને એવ કારણજ્ઞાને કાર્યજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તદા કિં કૃતં તસ્ય વૈશિષ્ટ્યં યેનાતીતવિષયાકારગોચરમનુમાનં તતો ભવેદિતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે '(યદા)હિ' इति पाठः । २. 'कारणविज्ञाने' इति क-पाठः । ३. पूर्वमुद्रिते 'कार्याविज्ञाने' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'कार्यस्य ज्ञानं' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

(૧) સ્યાદેતત્ સમાનકાલયોરેવ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવઃ । તથાહિ-સ્વહેતુભ્ય એવ તદ્ વિજ્ઞાનં વિશિષ્ટસમાનકાલભાવિભાવગ્રાહકસ્વભાવમ્, ભાવોઽપિ તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવ એવો-ત્પદ્યત્તેતિ યથોક્તદોષાનુપપત્તિઃ, ન, તયોસ્તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ પ્રતિબંધાભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્ સમાનકાલયોરેવાર્થસંવેદનયોર્ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવઃ । તથાહિ-સ્વહેતુભ્ય એવ તદ્ વિજ્ઞાનં-વિવક્ષિતં વિશિષ્ટસમાનકાલભાવિભાવગ્રાહકસ્વભાવમ્, ભાવોઽપ્યસૌ વિવ-ક્ષિતઃ તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવ એવ-વિવક્ષિતવિજ્ઞાનગ્રાહ્યસ્વભાવ એવ ઉત્પદ્યત્તેતિ-એવં યથોક્ત-દોષાનુપપત્તિઃ । એતદાશક્લ્બ્ય આહ-ન, તયોઃ-પ્રસ્તુતાર્થસંવેદનયોઃ તૌદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(હવે બૌદ્ધ, ક્ષણિકમતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સંગત કરવા, એક નૂતન વક્તવ્ય રજૂ કરે છે. તેનું પણ ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરશે.)

(૯) બૌદ્ધ : વાસ્તવમાં પૂર્વાપરકાલીન નહીં, પણ સમાનકાલીન અર્થ-સંવેદનનો જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) પોતાના હેતુઓથી જ, તે વિજ્ઞાન તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયું છે કે, જેથી તે પોતાના સમાનકાલભાવી અર્થનો 'ગ્રાહક' બને છે, અને (૨) પોતાના હેતુઓથી જ, અર્થ પણ તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયું છે કે, કે જેથી તે પોતાના સમાનકાલભાવી જ્ઞાનથી 'ગ્રાહ્ય' બને છે.

(આમ, સમાનકાલીન અર્થ-સંવેદનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા સંગત જ છે. તો પછી ક્ષણિકમતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની અસંગતિ શી રીતે ?) તેથી અમારા મતે, યથોક્ત તમામ દોષો અનુપપન્ન છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે, સમાનકાલીન અર્થ-સંવેદનમાં, તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ સંગત ન થવાથી, વાસ્તવમાં તે બેનો પ્રતિબંધ (=સંબંધ) જ નથી. (અને પ્રતિબંધ વિના તો તે બેનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ શી રીતે મનાય ?)

ભાવાર્થ : સમાનકાલીન જ્ઞાન-અર્થ વચ્ચે તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ ઘટતા નથી. જુઓ - (૧) તેઓ બંને એકકાળે રહેનાર હોવાથી, ગોવિષાણદ્વયની જેમ પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવથી રહિત છે અને તો તે બેનો તદુત્પત્તિ સંબંધ શી રીતે ઘટે ? અને (૨) અર્થ જડરૂપ અને સંવેદન ચેતનરૂપ -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩. તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેરિતિ । સમાનકાલભાવિનોર્હિ જ્ઞેય-જ્ઞાનયોર્ન તદુત્પત્તિલક્ષણઃ સમ્બન્ધો જાઘટીતિ, એકકાલવર્તિત્વેનૈવ પરસ્પરમુપકાર્યોપકારકભાવસ્યાભાવાત્ । તાદાત્મ્યં તુ સુતરાં ન ભવતિ, જડચિદ્દૂપસ્વભાવત્વાદર્થસંવેદનયોઃ । અતઃ સમ્બન્ધદ્વયાભાવે કથં ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવો ભવિતુમર્હતિ । એતદ્ધ

૧. 'ગ્રાહ્યસ્વભાવ'ં' इति ड-पाठः । २. 'तस्तदुत्पत्त्यनु०' इति ड-पाठः । ३. 'कारस्याभावात्' इति क-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'अतस्सम्ब०' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ५. 'द्वयोर्भावे' इति क-पाठः । ६. पूर्वमुद्रिते 'मर्हति वैशेषिकस्यापि मते' इति साधिकः पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति ।

(૧૦) સ્યાદેતત્ એકસામગ્ર્યધીનત્વાદુભયોર્વસ્તુતસ્તદુત્પત્તિલક્ષણ એવ પ્રતિબન્ધઃ । તથાહિ-સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિગ્રાહ્યનિમિત્તસ્વોપાદાનજન્યં વિજ્ઞાનમ્, એવં સ્વકાર્યસાધન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ પ્રતિબન્ધાભાવાદિતિ । સ્યાદેતત્-અર્થેવં મન્યસે એકસામગ્ર્યધીનત્વાત્ કારણાત્ ઉભયોઃ-અર્થ-સંવેદનયોર્વસ્તુતઃ-પરમાર્થેન તદુત્પત્તિલક્ષણ એવ પ્રતિબન્ધઃ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિં ચ તદ્ ગ્રાહ્યં ચ તદેવ નિમિત્તં યસ્ય સ્વોપાદાનસ્ય વિજ્ઞાનસમ્બન્ધિનઃ તજ્જન્યં વિજ્ઞાનં વર્તતે । એવં સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિં ચ તત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એમ બંને વિલક્ષણ હોવાથી, તે બેનું તાદાત્મ્ય તો સુતરાં ન ઘટે... આમ જો એકે સંબંધ ન હોય તો તે બેનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ શી રીતે મનાય ?

(વાસ્તવમાં તો તમે ભૂલથી જ આવું બોલી ગયા છો કે, સમાનકાલીન અર્થ-જ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે... બાકી હકીકતમાં તો તમારો આવો મત જ નથી. તમે તો પૂર્વેક્ષણે વિષય અને તે પછીની ક્ષણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનો છો. એટલે તમે તો, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક તરીકે સ્વીકૃત અર્થ-જ્ઞાનને પૂર્વાપરકાલીન માનો છો, સમાનકાલીન નહીં.)

(હવે બૌદ્ધ, તે સમાનકાલીન અર્થ-જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ સિદ્ધ કરવા, પોતાનું મંતવ્ય બતાવે છે -)

❖ પ્રતિબંધસાધક બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૧૦) બૌદ્ધ : અર્થ અને જ્ઞાન - બંને એક સામગ્રીને જ આધીન હોવાથી, પરમાર્થથી તો તે બેનો તદુત્પત્તિરૂપ જ પ્રતિબંધ છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) પોતાના ઘટરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપૃત એવું મૃદાદિ ગ્રાહ્ય જેનું નિમિત્ત (=સહકારી) છે, તેવા પોતાના ઉપાદાનથી 'વિજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે. (અહીં કારણસામગ્રીમાં ઉપાદાન-સમનન્તરપ્રત્યય અને નિમિત્ત-મૃદાદિ) અને (૨) પોતાના વિજ્ઞાનરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પરેણ વૈલક્ષ્યભાષિતમેવ કૃતં યદુત સમાનકાલયોરેવાર્થસંવેદનયોર્ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવઃ । ન હિ તન્મતમેવંવિધં સમસ્તિ, વિષયક્ષણાનન્તરં જ્ઞાનક્ષણોત્પત્તિસમભ્યુપગમાત્ ॥

4. સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિગ્રાહ્યનિમિત્તસ્વોપાદાનજન્યં વિજ્ઞાનમ્ । એવં સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિસમનન્તર-વિજ્ઞાનનિમિત્તસ્વોપાદાનજન્યં ચ ગ્રાહ્યમિતિ કથં ન પ્રતિબન્ધ ઇતિ ? એવં સૂત્રં તાવદ્ વ્યાખ્યાયતે-સ્વકાર્યસાધને પ્રવૃત્તિં સ્વકાર્યસાધનપ્રવૃત્તિમ્, તત્ત્વં તદ્ ગ્રાહ્યં ચ-મૃદાદિ તન્નિમિત્ત-સહકારિ યસ્ય તત્ તથા,

૧. 'બન્ધઃ તદ્વાવના૦' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'તદ્' ઇતિ પાઠો નાસ્તિ,, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ વિન્યાસઃ ।

પ્રવૃત્તસમનન્તરવિજ્ઞાનનિમિત્તસ્વોપાદાનજન્યં ચ ગ્રાહ્યમિતિ કથં ન પ્રતિબન્ધ્ય ઇતિ ? (૧૧)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમનન્તરવિજ્ઞાનં ચ તદેવ નિમિત્તં યસ્ય સ્વોપાદાનસ્યાર્થસમ્બન્ધિનસ્તજ્જન્યં ચ ગ્રાહ્યમિતિ-
 एवं कथं न प्रतिबन्धोऽर्थसंवेदनयोरिति प्रतिबन्ध एवेति । एतदाशङ्क्याह-उच्यते यथा न

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યાપૃત એવું સમનન્તર વિજ્ઞાન (=ઉપાદાનભૂતજ્ઞાનક્ષણ) જેનું નિમિત્ત છે, તેવા પોતાના મૃદાદિરૂપ
 ઉપાદાનથી 'ઘટાદિ-અર્થ' ઉત્પન્ન થાય છે. (અહીં કારણસામગ્રીમાં ઉપાદાન-મૃદાદિ અને નિમિત્ત-
 સમનન્તરપ્રત્યય.)

આમ, બંનેની કારણસામગ્રી એક જ છે (માત્ર ઉપાદાન-નિમિત્તનો બેમાં વ્યત્યય થઈ જાય
 છે.) તો અર્થ-જ્ઞાન વચ્ચે 'તદુત્પત્તિ' સંબંધ કેમ ન ઘટે ? ઘટે જ (અને તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ ઘટે
 જ...)

વિવેચન : જ્ઞાન અને ઘટ બંને સમકાળે ઉત્પન્ન થયા છે. હવે આ બંનેના કારણ જે (૧)
 સમનન્તરપ્રત્યય, અને (૨) માટી છે, તે બંને પણ એકબીજાની અપેક્ષા રાખીને જ પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન
 કરે છે (અર્થાત્ સમનન્તરપ્રત્યય માટીની અપેક્ષા રાખીને જ પોતાનું કાર્ય કરે છે અને માટી પણ
 સમનન્તરપ્રત્યયની અપેક્ષા રાખીને જ પોતાનું ઘટરૂપ કાર્ય કરે છે.)

એટલે કાર્યરૂપ જ્ઞાન, માત્ર સમનન્તર પ્રત્યયથી નથી, પણ પૂર્વક્ષણગત માટીથી પણ ઉત્પન્ન
 થયું કહેવાય. હવે એ કાર્યરૂપ જ્ઞાન, જો કે સમાનકાલભાવી અર્થક્ષણથી ઉત્પન્ન નથી થયું, તો પણ
 તે અર્થક્ષણને સજાતીય, તેની પૂર્વક્ષણગત માટીથી તો ઉત્પન્ન થયું છે જ...

એટલે તે વિજ્ઞાન, સમાનકાલીન અર્થનું ગ્રહણ કરનાર થઈ જ શકે. કારણ કે તે વિજ્ઞાન, એવી
 જ પાશ્ચાત્યક્ષણથી ઉત્પન્ન થયું છે કે જે ક્ષણ સમાનકાલીન અર્થને તુલ્ય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

तच्च तत् स्वोपादानं च-प्राच्यविज्ञानस्वरूपं तेन जन्यते यत् तत् स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादान-
 जन्यं वर्तते विज्ञानम् । तथा एवम्-अनेनैव प्रकारेण स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं च तत् समनन्तरं विज्ञानं च,
 तन्निमित्तं-सहकारि यस्य तत् तथा, तच्च तत् स्वोपादानं च-मृदादि तज्जन्यं वर्तते ग्राह्यं-घटादि ।
 अयमभिप्रायः-विज्ञानस्य सम्बन्धी उपादानक्षणो विज्ञानं जनयन् आत्मसमकालभाविनमर्थक्षणमपेक्षते ।
 अर्थस्यापि सम्बन्धी उपादानक्षणोऽर्थक्षणं जनयन् सन्नात्मसमकालवर्तिनं विज्ञानक्षणमपेक्षत इति । ततो
 यद्यपि समानकालभाविनाऽर्थक्षणेन न ज्ञानं जनितं तथापि तत्सजातीयेन पाश्चात्यक्षणेन जनितमिति
 कृत्वा समानकालभाविनोऽर्थस्य ग्राहकं भवतु, तत्तुल्येन जनितत्वादिति । एतद्व्याख्यानानुसारेण वृत्त्यक्षराणि
 सुगमान्येवेति न व्याख्यातानि ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'વિજ્ઞાનલક્ષણરૂપં' ઇતિ પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'તત' ઇતિ પાઠઃ । ૩. 'વિજ્ઞાનં ભૂતનિમિત્તં'
 ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ । ૪. 'તેનસ્થાપાદાનં' ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ । ૫. 'ભવતુલ્યેન' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ઉચ્યતે-ગ્રાહ્ય-ગ્રાહ્યકયોર્મિથો હેતુહેતુમદ્ભાવાભાવતસ્તદુત્પત્ત્યસિદ્ધેઃ, ઉક્તવદન્યોન્યમનુપ-
કારત્વેન નિમિત્તતાઽનુપપત્તેશ્ચ । (૧૨) ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવલક્ષણ એવ તયોઃ પ્રતિબન્ધ ઇતિ
ચેત્, ન, અસ્ય ધર્મકીર્તિનાઽનગ્નીકૃતત્વાત્ । કિં તેન ? મયાઽગ્નીકૃતો ન્યાય્યત્વાદિતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિબન્ધઃ । ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોઃ પ્રસ્તુતયોર્મિથઃ-પરસ્પરં હેતુહેતુમદ્ભાવાભાવાત્ કારણાત્
તદુત્પત્ત્યસિદ્ધેઃ સમાનકાલતયેતિ ભાવઃ । ઉક્તવત્-યથોક્તં તથાઽન્યોન્યમનુપકારિત્વેન હેતુના
નિમિત્તત્વાનુપપત્તેશ્ચ કારણાદિતિ । ગ્રાહ્યેત્યાદિ । ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવલક્ષણ એવ તયોઃ-અર્થ-
સંવેદનયોઃ પ્રતિબન્ધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશક્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન, અસ્ય-ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, સમાનકાલીન અર્થ-જ્ઞાન વચ્ચે ‘તદુત્પત્તિ=તતુત્પત્ત્યપૂર્વક્ષણેન ઉત્પત્તિ’ રૂપ પ્રતિબંધ સંભવિત
જ છે અને એટલે તે બેનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ ઘટે જ...

(૧૧) સ્યાદ્વાદી : તમારા મતે પ્રતિબંધ કેમ ન ઘટે ? તે અમે કહીએ છીએ... સાંભળો - તમે
સમાનકાલીન જે અર્થ-જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક કહો છો, તે બે વચ્ચે તો કાર્ય-કારણભાવ જ નથી (કારણ
કે સમાનકાલીન બે ક્ષણનો, ગોવિષાણદ્વયની જેમ, કાર્ય-કારણભાવ ન હોય.) અને કાર્ય-કારણભાવ
વિના, તદુત્પત્તિ (=અર્થથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવારૂપ) સંબંધ શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

અને તમે જે ઉપર હમણાં કહ્યું હતું કે - “બંનેના કારણો-સમનન્તરપ્રત્યય અને માટી,
એકબીજાના સહકારી બનીને જ પોતાનું કાર્ય કરે છે અને તો ઉપર કહ્યા મુજબ તતુત્પત્ત્યેન ઉત્પત્તિ ઘટી
જ જાય” - તેવું એકબીજાનું સહકારીપણું (=નિમિત્તપણું) પણ સંગત થતું નથી. કારણ કે સહકારીપણું
તો ત્યારે ઘટે કે જ્યારે તે બેનો (=સમનન્તરપ્રત્યય અને માટીનો) ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ હોય...
પણ ત્રીજા અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે, તે બે અરસપરસ ઉપકાર (=સહકાર) જ કરતા નથી, તો તેમનું
સહકારીપણું (=નિમિત્તપણું) શી રીતે સંગત થાય ?

એટલે ફલિત એ થયું કે, સમાનકાલભાવી અર્થ-જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ પ્રતિબંધ-સંબંધ જ નથી અને
તેથી તેમનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ ન જ ઘટે...

(આમ જ્યારે એકે રીતે પ્રતિબંધ નથી ઘટતો, ત્યારે હવે બૌદ્ધ, કંટાળીને જૈનદર્શનમાન્ય
પ્રતિબંધને જ સ્વીકારી કહે છે -)

(૧૨) બૌદ્ધ : તો જ્ઞાન-અર્થનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ જ પ્રતિબંધ થાઓ. (અર્થ તે ગ્રાહ્ય અને જ્ઞાન
તે ગ્રાહક; એ જ તે બેનો સંબંધ.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે તમારે તો તમારા પૂર્વજોને અનુસારે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

5. નિમિત્તત્વાનુપપત્તેશ્ચેતિ । સહકારિત્વસ્યાઘટનાદિત્યર્થઃ ॥

૧. ‘ભાવઃ, તદુ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવાત્ તદુ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

અઙ્ગીક્રિયતાં તર્હિ કથચ્છિત્ તત્સ્થૈર્યમપ્યનુભવન્યાયસમ્પન્નત્વાત્, અન્યથા ક્ષણિકત્વા-
દ્યવગતિવિરોધાત્ । (૧૩) ન હોકાન્તેન ક્ષણસ્થિતિધર્મણા વિજ્ઞાનેનોપલબ્ધોઽપિ ભાવઃ
ક્ષણિકોઽયમિતિ ગમ્યતે, તદનુ તેન તદભાવાનવગમાત્ તમન્તરેણાપિ તદ્ગતાવતિપ્રસન્નઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લક્ષણસ્ય પ્રતિબન્ધસ્ય ધર્મકીર્તિના-ભવત્તાર્કિકચૂડામણિનાઽનઙ્ગીકૃતત્વાત્ । કિં તેન ?
મયાઽઙ્ગીકૃતો ન્યાયત્વાદ્દેતોઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અઙ્ગીક્રિયતાં તર્હિ કથચ્છિત્-
કેનચિત્ પ્રકારેણ દ્રવ્યાર્થતયા તત્સ્થૈર્યમપિ-અર્થસંવેદનસ્થૈર્યમપિ, અનુભવન્યાયસમ્પન્નત્વાત્;
અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે ક્ષણિકત્વાદ્યવગતિવિરોધાત્ । એનમેવાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માત્
એકાન્તેન ક્ષણસ્થિતિધર્મણા વિજ્ઞાનેન ઉપલબ્ધોઽપિ સન્ ભાવઃ ક્ષણિકઃ અયમિતિ ગમ્યતે,
તદનુ-તત્પૃષ્ઠતઃ તેન-વિજ્ઞાનેન તદભાવાનવગમાત્, તુલ્યકાલનિવૃત્યેતિ ભાવઃ । તં-તદભાવાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ચાલવાનું છે. હવે તમારા પૂર્વજ-ધર્મકીર્તિને તો તેવો (=ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવરૂપ) પ્રતિબંધ-સંબંધ સ્વીકૃત
જ નથી. (તો વાસ્તવિક હોવા છતાં પણ, તમે તેનું નિરૂપણ શી રીતે કરી શકો ?)

બૌદ્ધ : તેમની સાથે મારે શું લાગે-વળગે ? (તેમને ન સ્વીકારવું હોય તો ન સ્વીકારે) પણ હું
તો તેમનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સંબંધ માનવાનો જ છું, કારણ કે તે તો ન્યાયસંગત છે અને ન્યાયસંગત વાત
માનવી જ રહી.

સ્યાદ્વાદી : અરે, વાહ ! જો આટલા બધા તમે તટસ્થ થઈ ગયા હો, તો તો જ્ઞાન-અર્થનું કથંચિત્
(=દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ) સ્થૈર્ય પણ માનવું જ રહ્યું, કારણ કે તે પણ અનુભવસિદ્ધ અને ન્યાયસંગત
છે. (એ બધું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા.)

(અન્યથા=) જો જ્ઞાન-અર્થનું કથંચિત્ પણ સ્થૈર્ય (અક્ષણિકત્વ) ન માનો (અને પ્રતિક્ષણ
વિનાશશીલ જ તેમને માનો) તો તો તેમની ક્ષણિકતાનો અવગમ પણ અશક્ય બનશે. (અર્થાત્
ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન જ થઈ શકશે નહીં.) તે આ પ્રમાણે -

❖ ક્ષણિકમતે ક્ષણિકતાનો અવગમ અસંગત ❖

(૧૩) વિજ્ઞાનને એકાંતે ક્ષણિક માનો અને તેનાથી ભાવની ઉપલબ્ધિ માની પણ હો, તો પણ
તે વિજ્ઞાન દ્વારા 'આ ભાવ ક્ષણિક છે' - એવું તો નહીં જ જણાય. કારણ કે બીજી ક્ષણે તે વિજ્ઞાન
દ્વારા તેના અભાવનો અવગમ થતો નથી...

(આશય એ કે, અર્થ અને જ્ઞાન બંને બીજી ક્ષણે એક સાથે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એટલે બીજી
ક્ષણે જ્યારે અર્થનો અભાવ થયો, ત્યારે તે જ્ઞાન પણ રહ્યું નથી કે જેથી તે અર્થાભાવનો અવગમ
કરે...)

૧. 'ત્વાદ્યધિગતિ વિરોધાત્' इति ग-पाठः । २. 'एनामेवाह' इति ड-पाठः । ३. 'एकं तत्क्षणं' इति क-पाठः,
ड-पाठस्तु 'एकान्तक्षणं' इति ।

શઙ્ખપીતજ્ઞાનવદત્તાભૂતાદપિ તતઃ કૃતશ્ચિન્નિમિત્તાત્ તત્તથાભૂતભાવાવિરોધાત્, (૧૪) તત્ પ્રતીત્ય ભવતસ્તત્ત્વતસ્તદુપકારાનપેક્ષિણઃ તદ્ભાવાભાવાવિશેષેણ નિત્યાદપિ તદ્ભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગમમન્તરેણાપિ તદ્ગતૌ-ક્ષણિકત્વગતૌ અતિપ્રસન્નઃ, અક્ષણિકત્વાધિગત્યાપન્તેઃ । એતદ્ભાવના-યૈવાહ-શઙ્ખપીતજ્ઞાનવત્ ।ત્તિ નિર્દર્શનમ્, અતથાભૂતાદપિ તતઃ-વસ્તુન ઇહ તાવન્નિત્યાદપિ કૃતશ્ચિન્નિમિત્તાદાન્તરદોષતોઽવસ્થાભેદદર્શનાદેઃ તત્તથાભૂતભાવાવિરોધાત્ । તત્ત્વ તત્ તથાભૂતં ચ તત્તથાભૂતં તસ્ય ભાવસ્તત્તથાભૂતભાવસ્તસ્યાવિરોધાત્ । એતદુક્તં ભવતિ-નિત્યાદપિ વસ્તુનો યથોક્તનિમિત્તાત્ ક્ષણિકવિજ્ઞાનભાવાવિરોધાદિતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-તત્ પ્રતીત્યેત્યાદિ । તત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને બીજી ક્ષણે તેના અભાવના અવગમ વિના તે પદાર્થ ક્ષણસ્થિતિક છે - બીજી ક્ષણે રહેતો નથી, એવો બોધ થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન : તેના અભાવના અવગમ વિના પણ તેની ક્ષણિકતાનો બોધ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તેની અક્ષણિકતાનો બોધ પણ માની લેવો પડશે !

(તાત્પર્ય એ કે, વસ્તુનો બીજી ક્ષણે અભાવ જાણ્યા વિના પણ તેનો અભાવ માની જો તેને ક્ષણિક મનાતી હોય, તો ભાવ જાણ્યા વિના પણ તેનો ભાવ માની, તેને અક્ષણિક પણ માની જ શકાશે.)

આ જ વાતને જણાવતા કહે છે -

વસ્તુ જેવી નથી તેવું જ્ઞાન; તે જ વસ્તુથી, બીજા કોઈક કારણે થવામાં કોઈ વિરોધ નથી. દા.ત. શંખ પીળો ન હોવા છતાં પણ તેનાથી, કમળા રોગના કારણે પીતજ્ઞાન થાય છે જ, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

એટલે અહીં પણ આપણે માની લઈએ કે, વસ્તુ વાસ્તવમાં નિત્ય જ છે, તે છતાં તે નિત્યવસ્તુથી, આંતરદોષ-અવસ્થાભેદનું દર્શન... એ બધાના કારણે ક્ષણિકજ્ઞાન થવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

(ભાવ એ કે, નિત્ય પણ વસ્તુમાં પર્યાયો બદલાતા રહે છે અને ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થાઓ પણ જુદી જુદી દેખાય છે અને એટલે જ તેને ક્ષણિક માની લેવાની બુદ્ધિ થાય છે.)

આમ, ક્ષણિક જ્ઞાન તો નિત્ય વસ્તુથી પણ શક્ય છે (એટલે ક્ષણિકજ્ઞાનના આધારે વસ્તુને ક્ષણિક માની લેવું એ બુદ્ધિનું કામ નથી.)

(૧૪) આ જ વાતને સમજાવતા કહે છે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

6. યથોક્તનિમિત્તાદિતિ । અવસ્થાભેદદર્શનલક્ષણાત્ ॥

૧. 'તત્ત્વ તથાભૂતં' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

સિદ્ધેઃ । ભાવોઽપિ નાવગમ્યત્ત્વમ્ એતિ ચેત્, કો વા કિમાહ ? (૧૫) આત્માનુમાનતઃ ક્ષણિકતાધિગતિરિતિ ચેત્, ન, આત્માભાવે તસ્યાપ્યપ્રવૃત્તેઃ । ઇત્યત્નં પ્રસન્નેન વિજૃમ્ભિત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનિત્યં વસ્તુ પ્રતીત્ય ભવતો વિજ્ઞાનસ્ય તત્ત્વતઃ--પરમાર્થેન તદુપકારાનપેક્ષિણોઽન્વયાભાવેન તદ્વાવાભાવાવિશેષેણ તસ્ય-વસ્તુનો ભાવાભાવાભ્યામવિશેષઃ પરમાર્થતસ્તેન હેતુના નિત્યાદપિ-વસ્તુનઃ તદ્વાવસિદ્ધેઃ--અધિકૃતવિજ્ઞાનભાવસિદ્ધેઃ । ભાવોઽપિ તસ્ય વસ્તુનઃ ક્ષણસ્થિતિધર્મણા વિજ્ઞાનેન નાવગમ્યત્ત્વમ્ એતિ ચેત્, કો વા કિમાહ ? એવમેવૈતદિત્યર્થઃ । આત્માનુમાનતો જ્ઞાનેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનિત્ય વસ્તુને આશ્રયીને થનારું વિજ્ઞાન, અન્વય ન હોવાથી, પરમાર્થથી વસ્તુના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતું નથી. તેથી વસ્તુના ભાવ-અભાવને લઈને, પરમાર્થથી તેનો કોઈ વિશેષ થતો નથી... અને એટલે તે નિત્ય વસ્તુથી પણ, તે ક્ષણિકજ્ઞાન થવું સિદ્ધ જ છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાન-અર્થ તે ક્ષણિક છે, તેમનો બીજા ક્ષણે અન્વય થતો નથી. (જો અન્વય થતો હોય, તો તે બંને પરંપરાએ એકબીજાના ઉપકારક બની શકે, બાકી એકક્ષણકાલીન તે બે, ગોવિષાણ-દ્વયની જેમ ઉપકારક બને નહીં.) એટલે અનિત્યવસ્તુથી થનારું તે જ્ઞાન, પરમાર્થથી તો તે વસ્તુના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતું જ નથી અને તો તેના ભાવ-અભાવને લઈને, વિજ્ઞાનમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. (અર્થાત્ અનુપકારી એવી તે વસ્તુ હોય કે ન હોય, તેની સાથે વિજ્ઞાનને કંઈ લેવા-દેવા નથી.)

હવે જો કંઈ લેવાદેવા જ ન હોય, તો તે વિજ્ઞાન અનિત્યવસ્તુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો આગ્રહ શા માટે ? તે વિજ્ઞાન નિત્ય વસ્તુથી પણ થઈ જ શકે છે, એમાં પણ કોઈ વિરોધ નથી.

(એટલે ક્ષણિકજ્ઞાન થવા માત્રથી વસ્તુને ક્ષણિક ન માની લેવું. તેવું જ્ઞાન તો અક્ષણિક-નિત્ય વસ્તુથી પણ સંભવિત છે. ફલતઃ નિત્યનું અસ્તિત્વ છે જ...)

બૌદ્ધ : તમે નિત્ય વસ્તુ માનવાનો આગ્રહ કરો છો, પણ ક્ષણસ્થિતિક વિજ્ઞાન દ્વારા તો, બીજી ક્ષણે વસ્તુનો ભાવ પણ જણાતો નથી...

સ્યાદાદી : હા, એકદમ સાચી વાત છે. બીજી ક્ષણે તેનો ભાવ, તે વિજ્ઞાનથી તો નથી જ જણાતો. (પણ આવું કહીને તમારે ફલિત શું કરવું છે ?)

(૧૫) બૌદ્ધ : (અમારે ફલિત એ જ કરવું છે કે -) જો બીજી ક્ષણે તેનો ભાવ ન જણાય, તો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

7. ભાવાભાવાભ્યામવિશેષ ઇતિ । અન્વયાભાવે હિ જ્ઞાનસ્ય જાયમાનસ્ય વિષયવસ્તુનઃ સમ્બન્ધિભ્યાં ભાવાભાવાભ્યાં ન કશ્ચિદ્ વિશેષ ઇતિ ॥

૧. 'ભાવો નાવગમ્યત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પ્રતીત્ય તતો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'વિજ્ઞાને' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ । ૪. 'જાયમાનેઽસ્ય વિષયઃ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ ।

મેવાત્રાસ્મત્સ્વયૂથૈરિતિ ॥

(૧૬) સ્મરણાદ્યસમ્ભવસ્તુ પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્વરત્વે સતિ વસ્તુનઃ સુભાવ્ય એવ । ન હ્યન્યેનાન્યસ્મિન્નુભૂતેઽન્યસ્યાન્યોપલબ્ધૌ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાદયો યુજ્યન્ત ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્ષણિકતાધિગતિરિતિ ચેત્ વસ્તુન ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, આત્માભાવે જ્ઞાનસ્ય ક્ષણિકતયા નિવૃત્તેઃ તસ્યાપિ-અનુમાનસ્યાપિ અપ્રવૃત્તેઃ । ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન વિજૃમ્ભિતમેવાત્ર-વ્યતિકરે-ઽસ્મત્સ્વયૂથૈઃ-દિવાકરાદિભિઃ સન્મત્યાદિષુ ઇતિ ॥

સ્મરણાદ્યસમ્ભવસ્તુ પ્રાગુપન્યસ્તઃ પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્વરત્વે સતિ વસ્તુનઃ-સચેતનાદેઃ સુભાવ્ય એવ । ન યસ્માદન્યેન-પ્રમાત્રા અન્યસ્મિન્-પ્રમેયેઽનુભૂતે સતિ અન્યસ્ય-પ્રમાતુરન્યો-પલબ્ધૌ-પ્રમેયાન્તરોપલબ્ધૌ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાદયો યુજ્યન્ત ઇતિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા ઐહિક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પોતાના અનુમાનથી, વસ્તુની ક્ષણિકતા પણ જણાઈ જશે. (અહીં ભાવ એ કે, જ્ઞાન પોતે બીજી ક્ષણે નથી રહેતું, તો પોતાની તુલનાએ અનુમાન થશે કે અર્થ પણ બીજી ક્ષણે નહીં જ રહેતો હોય... અને આવા અનુમાનથી તો, અર્થની ક્ષણિકતા સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવશે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જ્ઞાન તો ક્ષણિક હોવાથી બીજી ક્ષણે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એટલે બીજી ક્ષણે તો એ જ્ઞાનનું આત્મસ્વરૂપ જ રહ્યું નથી. તો તે (=બીજી) ક્ષણે અર્થનો અભાવ જાણવા, આત્માનુમાન શી રીતે પ્રવર્તે ? (આશય એ કે, તે વખતે પોતાનું જ અસ્તિત્વ નથી, તો પછી પોતાની સાથે અર્થની તુલના શી રીતે કરાય ?) અને તો અર્થના અભાવનું જ્ઞાન પણ શી રીતે થાય ? એટલે તમારા મતે ક્ષણિકતાનો અવગમ બિલકુલ સંગત નથી.

હવે આ પ્રસંગથી સર્થુ...આ વિશે અમારા પૂર્વાચાર્ય - પરમપૂજ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી આદિ મહાપુરુષોએ, સન્મતિ વગેરે ગ્રંથમાં ઘણો બધો વિસ્તાર કર્યો છે જ. (એટલે અમે અહીં વધુ પ્રયાસ કરતા નથી.

સાર : તેથી પ્રતિક્ષણ-નશ્વરવાદમાં, અર્થ-જ્ઞાનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા બિલકુલ સંગત નથી.

❖ ક્ષણિકવાદમાં સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિની પણ અસંગતિ ❖

(૧૬) જો વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય વિનાશશીલ માનો, તો તો સ્મરણાદિ ન જ ઘટે, એ વાત તો સુગમ્ય જ છે. તે આ પ્રમાણે -

જે પ્રમાતાએ જે વસ્તુ જોઈ હોય, તે પ્રમાતાને તે વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થયે ‘આ તો મેં પૂર્વે જોઈ હતી’, ‘આ તે જ વસ્તુ છે, જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી...’ એમ સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ થાય છે.

પણ જો દરેક વસ્તુ ક્ષણિક હોય, તો તો એક પ્રમાતા વડે એક અર્થની અનુભૂતિ અને બીજા

एवमैहिकसकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम् । (१७) आमुष्मिकव्यवहारस्तु सुतरामसङ्गतः, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । तथाहि-यः कुशले प्रवर्तते स तदैव सर्वथा विनश्यति । कुशलमपि च कर्मात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति । अतः कृतनाशः । क्षणान्तरस्य च चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्यां फलोदयाभ्युपगमे सत्यकृताभ्यागम इति ।

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

सकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम् । आमुष्मिकव्यवहारस्तु पारलौकिकः कर्म-फलसम्बन्धादिः सुतरामसङ्गतः । कुत इत्याह-कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । एनमेवाह-तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । यः कुशले प्रवर्तते स तदैव सर्वथा विनश्यति, निरन्वयनश्चरत्वात् । कुशलमपि च कर्म-पुण्याख्यमात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति । अतः कृतनाशः, तदा फलमदत्त्वैव नाशात् । क्षणान्तरस्य च-कर्तृक्षणादन्यस्य चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्याम्-आगामिनि काले फलोदयाभ्युपगमे सति किमित्याह-अकृताभ्यागम

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રમાતાને બીજા અર્થની ઉપલબ્ધિ માનવી પડશે અને આવું હોય તો સ્મરણાદિ શી રીતે ઘટે ?

(આશય એ કે, જે પ્રમાતાએ જે વસ્તુનો અનુભવ કર્યો હતો, તે પ્રમાતા અને વસ્તુ તો બીજી જ ક્ષણે નષ્ટ થઈ ગયા... અને હવે જે પ્રમાતાને અર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે પ્રમાતા-અર્થ તો પૂર્વ કરતાં જુદા જ છે અને જુદા હોય તો ‘આ તો મેં પૂર્વે જોઈ હતી’, ‘આ તે જ વસ્તુ છે, જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી’ એવું સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરે શી રીતે સંગત થશે ?)

એટલે ક્ષણિકવાદમાં સ્મરણાદિની અસંગતિ જ છે.

નિષ્કર્ષ : આમ, વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નશ્વર માનવામાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ કશું ન ઘટવાથી ઐહિક સકલલોકવ્યવહારનો અભાવ થઈ જશે, એમ સ્થિત થયું.

❖ ક્ષણિકવાદમાં પારલૌકિક વ્યવહાર સુતરાં અસંગત ❖

(૧૭) વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તો પારલૌકિક વ્યવહાર સુતરાં અસંગત થાય છે. તેનું કારણ એ કે, તેમાં (૧) કૃતનાશ, અને (૨) અકૃત-અભ્યાગમ નામના બે દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જે વ્યક્તિ કુશલ-અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તે છે, તે વ્યક્તિ તો નિરન્વય-વિનાશશીલ હોવાથી, ત્યારે જ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે... અને તે વ્યક્તિએ જે પુણ્યરૂપ કુશલ કર્મનું ઉપાર્જન કર્યું છે, તે કર્મ પણ બીજી જ ક્ષણે નિરન્વય નાશ પામે છે. (એટલે તે ભવિષ્યમાં કોઈ ફળ આપતું નથી.)

આમ, કરેલું પુણ્યકર્મ, ફળ આપ્યા વિના જ નષ્ટ થઈ ગયું. એટલે તો કૃતનાશ (=કરેલા પુણ્યાર્થનો ફળ આપ્યા વિના જ નાશ) માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

(૨) હવે જો કર્તૃક્ષણથી અન્યક્ષણમાં, તે ચિરનષ્ટ કર્મનો ભવિષ્યમાં ફળોદય માનો, તો તો અકૃત-અભ્યાગમ નામનો દોષ આવશે.

ન ચૈતદ્ યુક્તિયુક્તમ્ ।

(૧૮) તથા મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસજ્જતૈવ । તથાહિ-તીવ્રતરવેદના^૧નિર્ભિન્નશરીરઃ સંસારવિમુખ્યા પ્રજ્યા વિભાવિતસંસારદોષો નિરાસ્થો જિહાસુર્ભવમુપાદિત્સુર્નિર્વાણં રાગાદિક્લેશપક્ષવિક્ષોભદક્ષમામુખીકૃત્ય માર્ગમમલં ક્રમેણાવદાયમાનચિત્તસન્તતિઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ । ન ચૈતત્-અનન્તરોદિતં યુક્તિયુક્તમ્ । તથા મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસજ્જતૈવ નિરન્વય-ક્ષણિકતાયામ્ । કથમિત્યાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તીવ્રતરવેદના^૧નિર્ભિન્ન-શરીરઃ સન્ જરાદિના સંસારવિમુખ્યા પ્રજ્યા લોકોત્તરયા વિભાવિતસંસારદોષો જન્માદિ-ભાવેન નિરાસ્થઃ-સંયોગવિયોગસારત્વાત્ સંસારસ્યાસ્થારહિતઃ જિહાસુઃ-હાતુમિચ્છુર્ભવમુપા-દિત્સુઃ-ઉપાદાતુમિચ્છુર્નિર્વાણં રાગાદિક્લેશપક્ષવિક્ષોભદક્ષમ્ । કિમિત્યાહ-આમુખીકૃત્ય માર્ગ-સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણં અમલં-નિરતિચારં ક્રમેણાવદાયમાનચિત્તસન્તતિઃ, વિશુદ્ધ્યમાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ભાવ એ કે, કર્તા પુરુષે કુશળકર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે અને તે કર્મનું ફળ તમારે માનવું છે. હવે તે કર્મનું ફળ, ભવિષ્યમાં આવનારી બીજી પુરુષક્ષણોમાં માનો, તો તો અકૃત-અભ્યાગમ આવશે જ. કારણ કે, (અકૃત=) ભવિષ્યમાં આવનારી જે પુરુષક્ષણોએ કુશલ-કર્મ નથી કર્યું, તે ક્ષણોમાં પણ તમે (અભ્યાગમ=) કુશલકર્મનું ફળ માની બેઠા.)

પણ આ રીતે કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ માનવો તો બિલકુલ યુક્તિયુક્ત નથી. (જે કુશલમાં પ્રવર્તે તેને કશું ફળ ન મળે અને બીજા તેનું ફળ મેળવી જાય... એ બધું તો જરાય ન્યાયસંગત નથી.)

એટલે તમારા ક્ષણિકમતે, કર્મફળનો સંબંધ વગેરે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ અસંગત થાય છે.

❖ ક્ષણિકવાદમાં મુક્તિ પણ અસંગત ❖

(૧૮) જો દરેક વસ્તુને નિરન્વય ક્ષણિક માનો, તો તો પ્રાણીઓની મુક્તિ પણ અસંગત થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જરા-મરણાદિ તીવ્રતર વેદનાથી પીડિત શરીરવાળો... (૨) સંસારવિમુખ એવી લોકોત્તર પ્રજાથી, જેણે નિરંતર જન્મ-મરણાદિરૂપ સંસારનો દોષ ભાવિત કરેલો છે... (૩) સંસારમાં સંયોગ-વિયોગ થયા જ કરતા હોવાથી, જેને સંસાર પર જરાય આસ્થા રહી નથી... (૪) ભવને છોડવા ઈચ્છનારો... (૫) નિર્વાણને (=મોક્ષને) મેળવવા જેનું મન તલસી રહ્યું છે... (૬) રાગ-દેષાદિ કલેશના સમૂહને વિક્ષોભ (=વેરવિખેર) કરવામાં દક્ષ, નિર્મળ (=નિરતિયાર) એવા સમ્યગ્દર્શનાદિ

૧. 'નિર્વિણ્ણઃ શરીરો સંસારઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'નિર્વિન્નશરીરઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

નિરતિશયપેશલરસામાસ્વાદયતિ નિર્વૃત્તિમિતિ ન્યાયઃ । અયં ચ પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્ચરત્વે સતિ આત્માદિવસ્તુનો ન ઘટામુપૈતિ । (૧૧) તથાહિ-અન્ય એવ દુઃખૈઃ સાંસારિકૈઃ પીડ્યતેઽન્યશ્ચ નિર્વિદ્યતેઽન્યસ્ય ચ વિરાગમુક્તી ઇત્યતોઽશોભનમેતત્, અતિપ્રસન્નાત્ । એવમામુષ્મિકવ્યવહારોઽપ્યસન્નત્ ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચિત્તસન્તાન ઇત્યર્થઃ, નિરતિશયપેશલરસાં-પરમપેશલપ્રીતિમાસ્વાદયતિ નિર્વૃત્તિમિતિ ન્યાયઃ । અયં ચ-ન્યાયઃ પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્ચરત્વે સતિ આત્માદિવસ્તુનો ન ઘટામુપૈતિ । એતદેવ દર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-અન્ય એવ દુઃખૈઃ સાંસારિકૈઃ શારીરમાનસૈઃ પીડ્યતેઽન્યશ્ચ નિર્વિદ્યતે, તદત્યન્તભેદાત્ । અન્યસ્ય ચ વિરાગમુક્તી, ઇતિ-અત એવ હેતોઃ અતોઽશોભનમેતત્-અનન્તરોદિતમ્, અતિપ્રસન્નાત્, સન્તાનાન્તરફલાપત્તેઃ નાનાત્વાવિશેષા-દિત્યર્થઃ । એવમામુષ્મિકવ્યવહારોઽપ્યસન્નત્ ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મોક્ષમાર્ગને સન્મુખ કરીને, ક્રમશઃ વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર ચિત્તની પરંપરાવાળો... આવો જીવ, પરમ મધુર પ્રીતિરૂપ રસવાળી, અત્યંત આહ્લાદરૂપ નિવૃત્તિનું (=મોક્ષનું) આસ્વાદન કરે છે, અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે...

આ મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે...

પણ આત્મા આદિ વસ્તુને, જો પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્ચર માનો, તો તે માર્ગ, બિલકુલ ઘટતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧૮) આત્મા પ્રતિક્ષણ નશ્ચર છે. એટલે આત્માની પીડા પામવાની ક્ષણ જુદી અને નિર્વેદ પામવાની ક્ષણ જુદી... વિરાગ પામવાની ક્ષણ જુદી અને મોક્ષ પામવાની ક્ષણ જુદી - આમ ક્ષણ જુદી જુદી થવાથી, તે તે ક્ષણગત નિરન્વય નશ્ચરશીલ આત્મા પણ જુદો જુદો થશે...

અને એટલે તો એવું ફલિત થશે કે, શારીરિક-માનસિક સંસારના દોષોથી બીજો જ પીડાય છે અને નિર્વેદ બીજો જ કોઈ પામે છે. વૈરાગ્ય બીજને ઉભો થાય છે. જ્યારે મોક્ષ બીજે જ કોઈ મેળવી લે છે.

પણ આવું માનવું તો જરાય શોભન નથી, નહીંતર તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, ચૈત્રના વૈરાગ્યથી મૈત્રનો મોક્ષ માનવો પડશે !

(ભાવ એ કે, વિરાગીક્ષણથી ભિન્ન પણ ક્ષણમાં મુક્તિ થતી હોય, તો તેની જેમ, ચૈત્રરૂપ વિરાગીક્ષણથી ભિન્ન મૈત્રક્ષણમાં પણ મુક્તિ માનવી પડશે. જે બિલકુલ યોગ્ય નથી.)

એટલે ક્ષણિકમતે મોક્ષ પણ સંગત નથી. ફલતઃ તે મતે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ અસંગત જ છે, એમ સ્થિત થયું.

૧. 'નિર્વૃત્તિનિમિત્તન્યાયઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'વિરાગવિરાગમુક્તી' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'સન્તાનાન્તરે સન્તાનાન્તરં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૨૦) સ્યાદેતદ્ વિશિષ્ટકાર્યકારણભાવનિબન્ધનઃ સર્વ એવાયમૈહિકામુષ્મિક-વ્યવહારઃ । તથાહિ-વિશિષ્ટાં રૂપાદિસામગ્રીં પ્રતીત્ય વિશિષ્ટમેવ સંવેદનમુપજાયતે, તતશ્ચ તદેવ તસ્ય ગ્રાહકમભિધીયતે, ન પુનરન્યત્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એવં સ્મરણાદ્યપિ ભાવનીય-મિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે-વિશિષ્ટકાર્યકારણભાવનિબન્ધનઃ સર્વ એવાયમ્-અનન્ત-રોદિતઃ એહિકામુષ્મિકવ્યવહારઃ । તથાહીત્યાદિ । વિશિષ્ટામ્-અક્ષેપકાર્યજનનસમર્થાં રૂપાદિ-સામગ્રીં પ્રતીત્ય વિશિષ્ટં સંવેદનમુપજાયતે । તતશ્ચ તદેવ-સંવેદનં તસ્ય-રૂપાદેર્ગ્રાહકમભિ-ધીયતે; ન પુનરન્યત્-સંવેદનાન્તરમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એવં સ્મરણાદ્યપિ ભાવનીયં તત્સંસ્કાર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સાર : આમ, ક્ષણિકમતે ઐહિક-પારલૌકિક તમામ વ્યવહારનો અભાવ થાય છે. એટલે વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવી જરાય યોગ્ય નથી.

(હવે બૌદ્ધ, ક્ષણિકમતે ઐહિક-પારલૌકિક તમામ વ્યવહારને સાબિત કરવા અને પોતાના મતને નિર્દોષ બતાવવા, વિસ્તૃત (૧૧૬૮-૧૧૭૫ પૃષ્ઠ સુધીનો) પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -)

❖ ક્ષણિકમતે વ્યવહારસમંજસતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૨૦) બૌદ્ધ : અમે એક વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવ માનીશું અને તેના આધારે જ ઐહિક-આમુષ્મિક બધો વ્યવહાર ઘટી જશે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ઈહલૌકિક વ્યવહારસંગતિ :

(ક) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ : વિશિષ્ટ (=તરત જ પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ) એવી રૂપાદિ સામગ્રીને આશ્રયીને, વિશિષ્ટ સંવેદન ઉત્પન્ન થાય છે અને એટલે તે વિશિષ્ટ સંવેદન જ, તે રૂપાદિનો ગ્રાહક બનશે, બીજું સંવેદન નહીં. (કારણ કે બીજું સંવેદન, તે રૂપાદિથી ઉત્પન્ન થયું નથી.)

તેનાથી ઉત્પન્ન ન થવા છતાં પણ, બીજા સંવેદનને તેનું ગ્રાહક માનો, તો તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે, નીલથી અજન્ય પીતજ્ઞાન પણ નીલનું ગ્રાહક માનવું પડશે.

(એટલે રૂપાદિજન્ય જ્ઞાન જ, રૂપાદિનું ગ્રાહક બને. તેથી ક્ષણિકમતે પણ પ્રતિનિયત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સંગત જ છે.)

(ખ) સ્મરણ, (ગ) પ્રત્યભિજ્ઞાન : જ્ઞાનનાં વાસનારૂપ સંસ્કારના કારણે સ્મરણાદિ પણ અવિરોધપણે ઘટી જશે. ભાવ એ કે, વસ્તુનો અનુભવ થયો. હવે તે અનુભવનો વાસનારૂપ સંસ્કાર,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૪. તત્સંસ્કારનિબન્ધનત્વેનેતિ । તસ્ય-જ્ઞાનસ્ય સંસ્કારઃ-વાસનારૂપો નિબન્ધન-કારણં યસ્ય

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'અપેક્ષકાર્ય' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ ।

(૨૧) કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમપ્રસન્નોઽપ્યત્રાનવકાશ એવ, ક્ષણભેદેઽપિ ઉપાદાનો-
પાદેયભાવેનૈકસ્યામેવ સન્તતૌ આહિતસામર્થ્યસ્ય કર્મણઃ ફલદાનાત્, અતો ય એવ સન્તાનઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિબન્ધનત્વેન ઇતિ ॥

કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમપ્રસન્નોઽપ્યત્ર-વિશિષ્ટકાર્યકારણભાવપક્ષે અનવકાશ એવ ।
કથમિત્યાહ-ક્ષણભેદેઽપિ સતિ ઉપાદાનોપાદેયભાવેન, હેતુફલભાવેનેત્યર્થઃ । એકસ્યામેવ
સન્તતૌ કિમિત્યાહ-આહિતસામર્થ્યસ્ય કર્મણઃ પ્રતીત્ય ભવનદ્વારેણ ફલદાનાત્ કારણાત્, અતો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેની જ્ઞાનપરંપરામાં આવે છે (અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વના જ્ઞાનો ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનોને વાસનાથી સંસ્કારિત કરે
છે) અને એટલે જ તેને ભાવિમાં, તત્સદશ વસ્તુ જોવાથી સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે.

આમ, ક્ષણિકમતે વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવને લઈને, ઈંદ્રલૌકિક સર્વવ્યવહાર સંગત જ છે.

(૨) પારલૌકિક વ્યવહારસંગતિ :

❖ કૃતનાશ-અકૃતાભ્યાગમ દોષનું નિવારણ ❖

(૨૧) તમે જે કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ નામનો દોષ આપ્યો હતો, તે દોષનો પણ,
વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવ માની લેવાથી અવકાશ રહેતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

દરેક ક્ષણો જુદી જુદી હોવા છતાં પણ તે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ (=હેતુ-
ફળભાવ) રહેલો છે. (અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વની ક્ષણ કારણ અને ઉત્તરોત્તરની ક્ષણ કાર્ય - આમ કાર્ય-
કારણભાવ છે.)

અને આમ કાર્ય-કારણભાવ હોવાથી, સામર્થ્ય જેમાં આહિત કરાયું છે તે કર્મ, ઉત્તરોત્તર
ક્ષણપરંપરાએ પોતાનું ફળ આપે છે જ... એટલે સામાન્યથી જે સંતાન કર્મનો કર્તા છે, તે જ સંતાન
કર્મનો ભોક્તા છે.

ભાવાર્થ : (પ્રતીત્ય ભવનદ્વારેણ=કારણં પ્રતીત્ય કાર્યસ્ય ભવનદ્વારેણ=) પૂર્વાપર ક્ષણોમાં કાર્ય-
કારણભાવ છે. એટલે વ્યક્તિ તે પોતાની ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન કરે અને તેમાં કર્મનાં સામર્થ્યનું આધાન
થાય... પછી તે ઉત્તરક્ષણ પણ પોતાની ઉત્તરક્ષણને ઉત્પન્ન કરે અને તેમાં પોતાના સામર્થ્યનું આધાન
થાય... આમ, આગળ-આગળની ક્ષણોમાં પણ સમજવું (તે બધી ક્ષણો પણ પોતાના કારણને આશ્રયીને
જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એટલે તે કારણનું સામર્થ્ય પણ તેમાં આહિત થાય.)

આમ, એક વ્યક્તિની જ્ઞાનપરંપરામાં, તે કર્મના સામર્થ્યનું આધાન થતું જાય છે અને ભવિષ્યમાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્મરણાદેસ્તત્ તથા તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તેન ॥

કર્તા સ એવોપભોક્તેતિ । તથાહિ- (૨૨) યઃ કુશલે પ્રવર્ત્તે સ યદ્યપિ તદૈવ સર્વથા વિનશ્યતિ તથાપિ નિરુદ્ધ્યમાનઃ સ્વાનુરૂપકાર્યોત્પાદનસમર્થ સામર્થ્ય વિજ્ઞાનસન્તતૌ આધાય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ય એવ સન્તાનઃ કર્તા સામાન્યેન સ એવ ભોક્તેતિ, યથોક્તમસ્મદ્વૃદ્ધેઃ-

“યસ્મિન્નેવ તુ સન્તાને આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સન્તાને કર્પાસે રક્તતા યથા ॥”

તથાહિ-યઃ કુશલે પ્રવર્ત્તે સ યદ્યપિ તદૈવ-પ્રવૃત્તિકાલ એવ સર્વથા વિનશ્યતિ તથાપિ નિરુદ્ધ્યમાનઃ સ્વાનુરૂપકાર્યોત્પાદનસમર્થ સામર્થ્ય વિશિષ્ટ પ્રતીત્યોત્પાદેન વિજ્ઞાનસન્તતાવાધાય નિરુદ્ધ્યતે । યતઃ સામર્થ્યવિશેષાદાહિતાત્ ઉત્તરોત્તરક્ષણપરિણામેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે સામર્થ્યને આધારે જ, તે વ્યક્તિને તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે કર્મ, એક જ જ્ઞાનપરંપરામાં પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કરી, ભવિષ્યમાં ફળનું અર્પણ કરે છે જ. તેથી સામાન્યથી જે સંતાન (=જ્ઞાનપરંપરા) કર્મનો કર્તા છે, તે જ સંતાન કર્મનો ભોક્તા છે.

(અહીં સામાન્યેન કહેવાનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે, દરેક જ્ઞાનક્ષણે જુદી જુદી છે. તે છતાં - ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે સંલગ્ન હોવાથી - તેમનો ક્ષણભેદ નજરમાં ન રાખી, સામાન્યથી તે આખી જ્ઞાનપરંપરા એક માનવી અને એટલે તે એક જ જ્ઞાનપરંપરામાં કર્તૃ-ભોક્તૃભાવ સંગત થઈ જાય.)

અમારા વૃદ્ધ પુરુષોએ કહ્યું છે કે -

“કપાસમાં લાલ રંગની જેમ, જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મની વાસના આહિત થઈ હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.”

(આશય એ કે, જે બીજમાં લાલ રંગનું આધાન થયું હોય, તે બીજના કપાસમાં જ લાલ રંગ આવે છે અથવા જે કપાસમાં લાલ રંગનું આધાન થયું હોય, તો કપડામાં પણ તે કપાસ પૂરતા ભાગમાં જ લાલ રંગ આવે છે. તેમ જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયું હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે....)

(૨૨) આ જ વાત જણાવવા ભાવના કહે છે -

(તથાહિ-) જે વ્યક્તિ કુશલ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વ્યક્તિ તો, તે પ્રવૃત્તિકાળમાં જ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. તો પણ તે જ્યારે નાશ પામે,ત્યારે તે પોતાના અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા સામર્થ્યને, વિજ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરીને જ નાશ પામે છે.

(ભાવ એ કે, કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણને આશ્રયીને થાય છે. એટલે કારણથી જ્યારે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે કાર્યમાં તેના (=કારણ) દ્વારા વિશિષ્ટ સામર્થ્ય આહિત કરાય છે. તે સામર્થ્યની વિશિષ્ટતા એ જ કે, તે કાર્ય પણ, પોતાના કારણને અનુરૂપ કાર્ય કરવા સમર્થ બની જાય છે.)

નિરુદ્ધયતે । (૨૩) યતઃ સામર્થ્યવિશેષાદુત્તરોત્તરક્ષણપરિણામેન¹⁰ કાલાન્તરપરિણામ-
સજ્ઞાતવાસનાપરિપાકાત્મકારિપ્રત્યયસમવધાનોપનીતપ્રબોધાત્ ફલમિષ્ટમનિષ્ટં ચોપ-
જાયતે, તતો ન યથોક્તદોષઃ । (૨૪) પ્રતીતશ્ચાયમર્થઃ । તથાહિ-રસાયનાદિભિઃ પ્રથમો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

૯ પ્રશાન્તવાહિતયા કાલાન્તરપરિણામેન સજ્ઞાતશ્ચાસૌ વાસનાપરિપાકશ્ચ, સ એવ આત્મકારી
ચાસૌ પ્રત્યયશ્ચ તસ્ય સમવધાનં તેન ઉપનીતપ્રબોધાત્ સામર્થ્યવિશેષાત્ ફલમિષ્ટમનિષ્ટં¹¹
ચોપજાયતે તતો ન યથોક્તદોષ એહિકામુષ્મિકવ્યવહારોચ્છેદલક્ષણઃ । પ્રતીતશ્ચાયમર્થો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૩) હવે જ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરેલ આ સામર્થ્ય વિશેષથી જ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. (આવું કઈ રીતે થાય ? તે આપણે જોઈએ -)

(૧) કાલાંતરના પરિણામથી (અર્થાત્ અમુક કાળ વીત્યા પછી) ઉત્પન્ન થયેલો છે વાસનાનો પરિપાક જેનો, અને (૨) કાર્યરૂપને ઉત્પન્ન કરનારાં એવાં કારણોનાં સંનિધાનથી જેનો પ્રબોધ થયો છે (અર્થાત્ જેમાં જાગૃતતા ઊભી થઈ છે) તેવા સામર્થ્યવિશેષથી, ઉત્તરોત્તર ક્ષણના પરિણામે પ્રશાંત-અપ્રશાંતવાહિતાના આધારે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ પ્રશાંતવાહિતા હોય તો ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય અને અપ્રશાંતવાહિતા હોય તો અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય...)

સાર એ કે, તે તે કર્મો, નાશ થતી વખતે પોતાની ઉત્તરક્ષણમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનું આધાન કરતા જાય છે અને તે સામર્થ્ય દ્વારા, વાસનાનો પરિપાક થયે અને કારણસંનિધાનથી જાગૃતિ થયે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

9. પ્રશાન્તવાહિતયેતિ । પ્રશાન્તઃ-નિરુત્સુકઃ સન્ વૃહતિ-પ્રવર્તતે સર્વકાર્યેષુ યઃ સ તથા તસ્ય ભાવઃ-તત્તા તયા । કુશલાનુષ્ઠાતૃપુરુષાપેક્ષયા ચેદં વિશેષણમ્, અકુશલાનુષ્ઠાયિનસ્ત્વપ્રશાન્તવાહિતૈવ ॥

10. કાલાન્તરપરિણામસજ્ઞાતવાસનાપરિપાકાત્મકારિપ્રત્યયસમવધાનોપનીતપ્રબોધાદિતિ સૂત્રમ્ ।
અત્રૈવં સમાસઃ-કાલાન્તરપરિણામેન સજ્ઞાતો વાસનાયાઃ પરિપાકો યસ્ય સામર્થ્યવિશેષસ્ય સઃ, તથાહિ-રસાયનાદિભિઃ પ્રથમો-
કાર્યસમ્બન્ધિનં કુર્વત ઇત્યેવંશીલા આત્મકારિણઃ, તે ચ તે પ્રત્યયાશ્ચ-કારણાનિ તેષાં સમવધાનં-નિકટીભાવઃ
તેનોપનીતઃ-દ્વૈકિતઃ પ્રબોધો યસ્ય સ તથા । તતઃ કાલાન્તરપરિણામેન સજ્ઞાતો વાસનાપરિપાકશ્ચાસૌ આત્મ-
કારિપ્રત્યયસમવધાનોપનીતપ્રબોધશ્ચ તસ્માત્ સામર્થ્યવિશેષાત્ ॥

11. ઇષ્ટમનિષ્ટં ચોપજાયતે ઇતિ । પ્રશાન્તવાહિતાયામિષ્ટમ્, અન્યથા ત્વનિષ્ટમિત્યર્થઃ ॥

❖ નિરુત્સુકભાવે સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિને પ્રશાંતવાહિતા કહેવાય. આ પ્રશાંતવાહિતા કુશલ-અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને લઈને સમજવી. અકુશલ-અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને અપ્રશાંતવાહિતા જ હોય છે.

૧. 'જાયતે'ત્તો ન' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'વૃહતે પ્રવર્તતે' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પનિપાતવેલાયામાહિતો વિશેષો દૈહે તદુત્તરોત્તરાવસ્થાભેદોપજનનેન પશ્ચાદ્ દેહાદ્યતિ-
શયસ્ય બલ-મેધા-ડડરોગ્યાદેર્નિષ્પાદકઃ, તથા લાક્ષારસનિષેકોપનીતસામર્થ્ય માતુલિઙ્ગ-
કુસુમમુત્તરોત્તરવિશેષોપજનનેન ફલોદરાન્તર્વર્તિનઃ કેશરસ્ય રક્તતાહેતુર્ભવત્યેવેતિ
દૃષ્ટવાન્મુચ્યતામભિનિવેશવૈશસમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લોકેડપિ । તથાહિ-રસાયનાદિભિઃ-સઙ્ગીવનાદિલક્ષણૈઃ પ્રથમોપનિપાતવેલાયામાહિતો
વિશેષો જરાદિવિઘાતબીજલક્ષણઃ દૈહે તદુત્તરોત્તરાવસ્થાભેદોપજનનેન-વિશિષ્ટવિશિષ્ટતરભેદતઃ
પશ્ચાદ્ દેહાતિશયસ્ય-પ્રકૃષ્ટદેહાદેઃ બલમેધારોગ્યાદેર્નિષ્પાદકો ભવતિ । નિર્દર્શનાન્તરમાહ તથે-
ત્યાદિના । તથા લાક્ષારસનિષેકોપનીતસામર્થ્ય માતુલિઙ્ગકુસુમં-બીજપૂરકપુષ્પમુત્તરોત્તર-
વિશેષજનનેન તત્સન્તાન એવ ફલોદરાન્તરર્વર્તિનઃ કેશરસ્ય માતુલિઙ્ગસમ્બન્ધિન એવ રક્તતા-
હેતુર્ભવત્યેવ । ઇતિ-એવં દૃષ્ટવાત્ કારણાત્ મુચ્યતામભિનિવેશવૈશસમ્-અભિનિવેશવ્યસનમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરામાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, ક્ષણિકમતે કર્મફલસંબંધ વગેરે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ સંગત જ છે. એટલે અમારા
મતે ઐહિક-પારલૌકિક વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવારૂપ દોષ અંશતઃ પણ રહેતો નથી.

(૨૪) અને અમે જે - સામર્થ્યના આધાન દ્વારા પરંપરાને વિશિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કહી, તે અર્થ
તો લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. તે આ પ્રમાણે -

(આ વાત બે દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે -)

(૧) સંજીવન વગેરે રસાયનો દ્વારા, પહેલી વખતે તો શરીરમાં ઘડપણાદિને હણનારું એક
વિશિષ્ટ બીજનું આધાન થાય છે... તે પછી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર અવસ્થાઓને ઉત્પન્ન કરવા
દ્વારા, છેલ્લે તે રસાયન, પ્રકૃષ્ટ દેહાદિના બુદ્ધિ-બળ-આરોગ્યાદિને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે.

(આમ રસાયન, સામર્થ્યના આધાન દ્વારા પરંપરાએ વિશિષ્ટ ફળનું અર્પણ કરે છે જ. તેમ કર્મ
અંગે પણ સમજવું...)

(૨) લાક્ષારસના સિંચન દ્વારા, બીજોરાના પુષ્પમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનું આધાન થાય છે... પછી
તે સામર્થ્યવાળું પુષ્પ, તે બીજોરાની પરંપરામાં જ ઉત્તરોત્તર વિશેષને ઉત્પન્ન કરીને, છેલ્લે તે બીજોરાના
ફળની અંદર રહેલ કેસરાના લાલ રંગને ઉત્પન્ન કરે છે.

(આમ લાક્ષારસ, સામર્થ્યના આધાન દ્વારા પરંપરાએ કેસરાને લાલ કરવારૂપ વિશિષ્ટ ફળનું
અર્પણ કરે જ છે... તેમ કર્મ અંગે પણ સમજવું.)

૧. 'દેહલુત્તરો' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'રક્તો હેતુ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'પ્રથમોપરિપાત' ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૪. 'દેહોત્તરોત્તરા' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. 'મેધારોગ્યનિષ્પાદકો' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. 'દૃષ્ટાન્તવાત્' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૨૫) યચ્ચોક્તમ્-‘મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસઙ્ગતૈવેત્યાદિ યાવદયં ચ પ્રતિક્ષણ-નિરન્વયનશ્ચરત્વે સત્યાત્માદિવસ્તુનો ન ઘટામુપૈતિ’ ઇતિ, તદપ્યયુક્તમ્, પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્ચરરાત્મપક્ષ એવ યુજ્યમાનત્વાત્ । તથાહિ-નૈરાત્મ્યવાદિનઃ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા યથા-હેતુસન્નિધાનં વિક્રિયામાત્મસાત્કુર્વાણાઃ સમુપરોધહેતુભિર્યદા પીડ્યન્તે દુઃખવિશેષા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તં^૧ સિદ્ધાન્તવાદિના-‘મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસઙ્ગતૈવેત્યાદિ યાવદયં ચ પ્રતિક્ષણ-નિરન્વયનશ્ચરત્વે સત્યાત્માદિવસ્તુનો ન ઘટામુપૈતિ’ તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-પ્રતિક્ષણ-નિરન્વયનશ્ચરરાત્મપક્ષ એવ યુજ્યમાનત્વાત્ મુક્તેઃ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વ-વત્ । નૈરાત્મ્યવાદિનઃ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા યથાહેતુસન્નિધાનં તે વિક્રિયામાત્મસાત્કુર્વાણાઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવું લોકમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવાથી, હે જૈનો ! તમે તમારા અભિનિવેશનું વ્યસન બાજુ પર મૂકી દો... (ક્ષણિકમતે પણ કર્મફળસંબંધ-આદિ બધું જ ઘટે છે...)

❖ મોક્ષ-અસંગતિનું નિવારણ ❖

(૨૫) ઓ સિદ્ધાંતવાદી ! (સ્યાદ્વાદી !) તમે જે કહ્યું હતું કે - “પ્રાણીઓની મુક્તિ પણ અસંગત જ છે... ત્યારથી લઈને યાવત્ - એટલે પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્ચર વસ્તુ માનવામાં, આત્માદિ વસ્તુઓ બિલકુલ સંગત નથી...” - તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે વાસ્તવમાં તો, પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્ચર માનવાના પક્ષમાં જ મોક્ષ ઘટે છે.

તે આ પ્રમાણે -

નૈરાત્મ્યવાદી (=કોઈપણ વસ્તુ આત્મક નથી - એવું કહેનારા) બૌદ્ધના મતે, દરેક પદાર્થો ક્ષણિક છે. હવે આ ક્ષણિક પદાર્થો (=વિજ્ઞાનસંતાન) ક્ષણિકતાના કારણે જ જે પ્રમાણે પોતાના હેતુનું સંનિધાન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

12. નૈરાત્મ્યવાદિનઃ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા ઇતિ । નૈરાત્મ્યવાદિનઃ-બૌદ્ધસ્ય મતે ક્ષણિકાઃ પદાર્થાઃ વિજ્ઞાનસન્તાનરૂપા એવાત્ર ગૃહ્યન્તે, તેષામેવ ‘સમુપરોધહેતુભિર્વળ્લાદિભિર્યદા પીડ્યન્તે’ ઇત્યાદિ વિશેષણાનાં ઘટમાનકત્વાત્ ॥

❖ અહીં ક્ષણિકપદાર્થ તરીકે ક્ષણવ્યક્તિ નથી લેવાની પણ ક્ષણપરંપરા લેવાની છે અને તો જ તેમાં ‘ઉપરોધના કારણ એવા દંડાદિથી જ્યારે પીડાય છે... નિર્વેદ પામે છે... ભાવના ભાવે છે...’ એવાં જુદાં જુદાં વિશેષણો ઘટી શકે, નહીંતર તો ક્ષણવ્યક્તિ લેવામાં, તેવા જુદા જુદા વિશેષણો સંગત થાય નહીં... (એટલે ક્ષણિકપદાર્થ=વિજ્ઞાનસંતાન=જ્ઞાનપરંપરા...)

૧. ૧૧૬૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૧૧૬૬તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘પ્રાણિનામસમ્બવેત્યાદિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘પદાર્થો સં(?)વિજ્ઞાન૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘વિશેષાનાં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ધ્યાસિતોત્તરક્ષણોત્પત્તિસ્તતસ્તે નિર્વિદ્યુત્તોત્તરોત્તરક્ષણસમુત્પાદાન્નિર્વિણ્ણાઃ તદુત્તરોત્તર-
શ્રુતભાવનાદિના અક્લિષ્ટાનેકક્ષણપરમ્પરોત્પાદેન દાન-દમ-સંયમાદ્યનેકપ્રકારશુભ-
ધર્માધ્યાસાદ્ રાગાદિબીજોન્મૂલનસમર્થમાર્ગભાવનાતઃ પ્રતિકલમવદાયમાનવિશુદ્ધપર્યન્ત-
વર્તિક્ષણોત્પાદાધિગતવિમુક્તયઃ કથ્યન્તે इत्यनवद्यम्, (૨૬) અન્યથાઽઽત્મનો વ્યવ-
સ્થિતત્વાદ્ વેદનાઽભાવાદ્ ભાવેઽપિ વિકારાન્તરાભાવાત્ પ્રતિપક્ષાભ્યાસેનાપ્યનાધેયા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્ષણિકતયૈવ સમુપરોધેતુભિઃ-જ્વરાદિભિઃ યદા પીડ્યન્તે દુઃખવિશેષાધ્યાસિતોત્તરક્ષણો-
ત્પત્તિઃ પ્રબન્ધેન તતસ્તે-ક્ષણિકાઃ પદાર્થા નિર્વિદ્યુત્તોત્તરોત્તરક્ષણસમુત્પાદાત્ પ્રબન્ધેન
નિર્વિણ્ણાઃ સન્તઃ તદુત્તરોત્તરશ્રુતભાવનાદિના અક્લિષ્ટાનેકક્ષણપરમ્પરોત્પાદેન દાન-દમ-
સંયમાદ્યનેકપ્રકારશુભધર્માધ્યાસાત્-પ્રસ્તુતધર્માધ્યાસેન રાગાદિબીજોન્મૂલનસમર્થમાર્ગ-
ભાવનાતઃ, નૈરાત્મ્યભાવનાત્ इत्यर्थः, પ્રતિકલં કલાં કલાં પ્રતિ અવદાયમાનાઃ-શુદ્ધ્યમાનાશ્ચ
તે વિશુદ્ધપર્યન્તવર્તિક્ષણોત્પાદાધિગતવિમુક્તયશ્ચેતિ સમાસઃ ત એવમ્ભૂતાઃ કથ્યન્તે इत्य-
નવद्यम् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिति विपक्षे बाधामाह अन्यथेत्यादिना । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे
આત્મનો વ્યવસ્થિતત્વાત્ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવતયા વેદનાઽભાવાત્ ભાવેઽપિ વેદનાયા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય, તે પ્રમાણે વિક્રિયાને (=વિકારને) પ્રાપ્ત કરે છે. (અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે તે વિજ્ઞાનસંતાન, પોતાના
હેતુના સંનિધાન પ્રમાણે વિકારને પામે છે.) જુઓ -

તે ક્ષણિક પદાર્થો (=વિજ્ઞાનસંતાન) સમુપરોધના કારણભૂત જવર-જરા વગેરેના કારણે વિકારને
પામે છે અને તેથી તેઓ દુઃખવિશેષથી વાસિત ઉત્તરોત્તર ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પીડાને અનુભવે
છે. ત્યાર પછી તે ક્ષણિક પદાર્થો, ઉક્તક્ષણ પછીની ઉત્તરોત્તર ક્ષણોને નિર્વેદ પામીને ઉત્પન્ન કરતા
હોવાથી તેઓ નિર્વિણ્ણ થઈ જાય છે, સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે... ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર શ્રુત-
ભાવના વગેરેના આધારે અક્લિષ્ટ (=શુદ્ધ) અનેક ક્ષણોને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા, દાન-દમ-સંયમ આદિ
અનેક પ્રકારના શુભધર્મોથી વાસિત થઈને, રાગ-દ્વેષાદિનાં બીજને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા સમર્થ
એવા માર્ગની ભાવનાથી પ્રતિસમય વિશુદ્ધ થતા, છેલ્લે અત્યંત વિશુદ્ધ એવી પર્યંત ક્ષણને ઉત્પન્ન
કરવા દ્વારા તેઓ 'વિમુક્ત' થયેલા કહેવાય છે... આમ, ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ, ક્ષણિક-
મતમાં જ મોક્ષ સંગત છે.

(૨૬) (અન્યથા=) જો આત્માને નિરન્વય નશ્વર ન માનો અને અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર
એકસ્વભાવી માનો, તો તે આત્મામાં, જવરાદિ સમુપરોધના હેતુઓથી કોઈ વેદના જ નહીં થાય...

૧. 'ભાવનાદિના ક્લિષ્ટા' इति ग-पाठः । ૨. 'શુભકર્માં' इति ग-पाठः । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'નૈરાત્મ્યભાવ' इति
पाठः, अत्र H-D-प्रतेन पूर्तिः कृता । ૪. 'समासत एवम्भूताः' इति ड-पाठः ।

તિશયત્વાન્મુક્ત્યસમ્ભવઃ । (૨૭) इत्येतदपि तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव, भवत्पक्षे कार्य-
कारणभावस्यैवायोगात्, अयोगश्च विकल्पानुपपत्तेः । (२८) तथाहि-तत् कार्यमुत्पद्यमानं
नष्टाद् वा हेतुत उत्पद्येतानष्टाद् वा नष्टानष्टाद् वेति । कारणमप्यनेकमेकस्वभावस्य कार्यस्य

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनापि शास्त्रविहितेन अनाधेयातिशयत्वाच्च कारणात्
मुक्त्यसम्भवः । इति-एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह सिद्धान्तवादी-एतदपि-अनन्तरोक्तं तत्त्वा-
परिज्ञानविजृम्भितमेव । कथमित्याह-भवत्पक्षे कार्यकारणभावस्यैवायोगात् कारणात् ।
अयोगश्च अस्य विकल्पानुपपत्तेः । एनामेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । तत्
कार्यमुत्पद्यमानं नष्टाद् वा हेतुत उत्पद्येत तदभावेऽनष्टाद् वा संद्भाव एव नष्टानष्टाद् वेति ।

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ભાવેડપિ) કદાચ વેદના માની પણ લો, તો પણ તે એકાંત-એકસ્વભાવી હોવાથી, તેમાં કોઈ વિકાર
નહીં થાય અને શાસ્ત્રવિહિત પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓથી (=રાગાદિના પ્રતિપક્ષભૂત વિરાગીભાવનાઓથી)
તેમાં કોઈ અતિશય વિશેષનું આધાન પણ નહીં થાય અને તો આવા આત્માની મુક્તિ પણ શી રીતે
સંભવે ? એટલે ખરેખર તો અક્ષણિકમતમાં જ મોક્ષ અસંગત છે.

સાર : આમ, વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવને આશ્રયીને, ક્ષણિકમતે, સ્મરણાદિ ઐહિક વ્યવહાર
અને કર્મફળસંબંધાદિ પારલૌકિક વ્યવહાર નિર્બાધ ઘટે છે, એટલે અમારો મત નિર્દુષ્ટ જણાઈ આવે
છે.

(આ પ્રમાણે બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ થયો. હવે ગ્રંથકારશ્રી ઉત્તરપક્ષ કહેશે. તેમાં બૌદ્ધમંતવ્યનું
વિકલ્પશઃ અનેક સચોટ યુક્તિઓથી નિરાકરણ કરાશે. આ ઉત્તરપક્ષ (પૃ. ૧૧૭૫ થી ૧૩૫૩) ખૂબ
જ વિસ્તૃત છે.)

❖ બૌદ્ધમંતવ્યનિરાકારક-ઉત્તરપક્ષ ❖

(૨૭) સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધો ! તમારું આ બધું કથન પણ તત્ત્વનાં અપરિજ્ઞાનથી વિજૃમ્ભિત
છે. (અર્થાત્ વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણ્યા વિનાના વચનવિલાસરૂપ છે.) તેનું કારણ એ કે, તમે બધી
વ્યવસ્થા કાર્ય-કારણભાવના આધારે કરી, પણ તમારા મતે તો કાર્ય-કારણભાવ જ ઘટતો નથી... ન
ઘટવાનું કારણ એ જ કે, તેમાં એકે વિકલ્પો સંગત થતા નથી. તે આ પ્રમાણે -

❖ ક્ષણિકમતે કાર્ય-કારણભાવનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❖

(૨૮) તે ઉત્પન્ન થતું કાર્ય, કેવા હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (૧) નષ્ટહેતુથી, (૨) અનષ્ટહેતુથી,
કે (૩) નષ્ટાનષ્ટહેતુથી ?

❖ આ પૂર્વપક્ષની દરેક વાતોનું બરાબર અવધારણ કરી લેવું. આગળ તેની એકેક વાતોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા
થશે અને અવાંતર પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ પણ ઘણા થશે...

જનકં ભવેત્, યદ્વાઽનેકસ્વભાવસ્ય, અથવૈકમેકસ્વભાવસ્ય, યદિ વા અનેકસ્વભાવસ્યેતિ સર્વથાઽપિ દોષઃ । (૨૧) તથાહિ - ન નષ્ટાદુત્પદ્યતે, તસ્ય તદાનીમસત્ત્વાત્ તદહેતુકત્વાપત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિણતિમત્ કારણમપિ તત્ અનેકં-રૂપાદિ એકસ્વભાવસ્ય કાર્યસ્ય-વિજ્ઞાનાદેઃ જનકં ભવેત્, યદ્વાઽનેકસ્વભાવસ્ય ચિત્રધર્મણઃ । અથવૈકં કારણં-રૂપાદ્યેવ એકસ્વભાવસ્ય-રૂપા-દેરેવ કાર્યસ્ય । યદિ વાઽનેકસ્વભાવસ્ય-કાર્યસ્ય એકમેવ કારણમિતિ એતાવન્તઃ પક્ષાઃ । इह च सर्वथाऽपि दोषः । तमाह तथाहीत्यादिना । तथाहि-न नष्टादुत्पद्यते कारणात् कार्यम्, तस्य-नष्टस्य तदानीं कार्यकाले असत्त्वात्, तदहेतुकत्वापत्तेः तस्य-कार्यस्याहेतुकत्वापत्तेः ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આશય એ કે, કાર્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય ? કારણના અભાવમાં, કારણના ભાવમાં, કે કારણના ભાવાભાવમાં ?)

વળી, તે રૂપ-સમનન્તરપ્રત્યય આદિ અનેક કારણો પણ, વિજ્ઞાનાદિ (૪) એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, કે (૫) જુદા જુદા અનેક ધર્મવાળા અનેકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે ? કે રૂપાદિ એક-વ્યક્તિદીઠ કારણ પણ, રૂપાદિ કાર્યને જ (૬) એકસ્વભાવે ઉત્પન્ન કરે છે, કે (૭) અનેકસ્વભાવે ઉત્પન્ન કરે છે ?

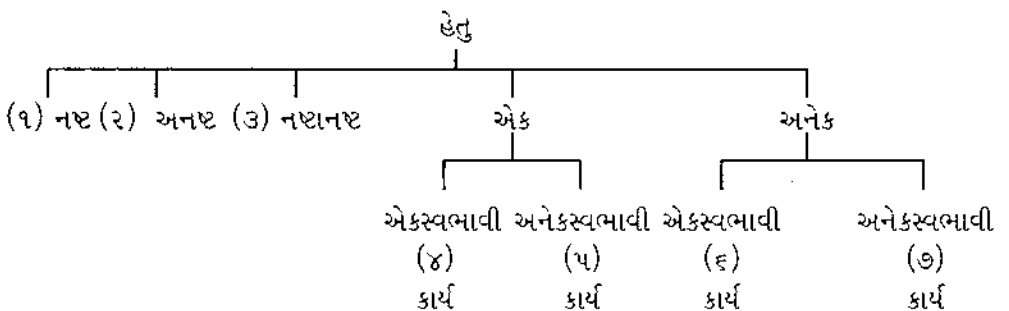
આમ, સાત વિકલ્પો છે. પણ તમારા મતે આ સાતેય વિકલ્પોમાં સર્વથા દોષ રહ્યો છે. તે હવે અમે બતાવીશું.

(આ સાત વિકલ્પો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા. પહેલા ત્રણ વિકલ્પોનું નિરાકરણ કરશે, પછી વચ્ચે અવાંતર અનેક પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ થશે અને ત્યારબાદ અનેક ચર્યાઓ સાથે બાકીના વિકલ્પોનું ક્રમશઃ નિરાકરણ થશે.)

※ આદ્ય ત્રણ વિકલ્પોમાં દોષોનું આપાદન ※

(૨૯) (૧) નષ્ટ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે કારણ નષ્ટ

❖ વિકલ્પોની તાલિકા આ પ્રમાણે છે -

૧. 'જનિતમતઃ કારણં' इति ड-पाठः । ૨. 'अथैकं' इति ड-पाठः ।

સદાભાવાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । નાપ્યનષ્ટાત્, કાર્યકારણયોર્યોગપદ્યાપત્તેઃ, સવ્યેતરગોવિષાણાદિષુ તદનભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે ચ પ્રતીતિવિરોધાત્ । નાપિ નષ્ટાનષ્ટાત્, નિયોગતો વિરોધાપત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં ચ સદાભાવાભાવપ્રસજ્ઞાત્, તસ્યાહેતુકત્વાવિશેષેણેતિ ભાવઃ । નાપ્યનષ્ટાત્, કારણાત્ કાર્ય-મુત્પદ્યતેતિ પ્રક્રમઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-કાર્ય-કારણયોર્યોગપદ્યાપત્તેઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-સવ્યેતર-ગોવિષાણાદિષુ તદનભ્યુપગમાત્-કાર્યકારણભાવાનભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમેઽપિ તત્ર કાર્યકારણ-ભાવસ્ય પ્રતીતિવિરોધાત્ । નાપિ નષ્ટાનષ્ટાત્ કારણાત્ કાર્યમુત્પદ્યતે, નિયોગતો વિરોધાપત્તેઃ, નષ્ટાનષ્ટવિરોધસ્ય અનુભવાઽનુમાનાધ્યામવિરોધેઽપ્યભ્યુપગમવિરોધાદિત્યર્થઃ । તથા ચાહ-તસ્યૈવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ ગયું તો એનો મતલબ એ થયો કે, કાર્યકાળે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, તે અસત્ થઈ ગયું.

હવે એ વખતે જો કારણ ન હોવા છતાં, કાર્યની ઉત્પત્તિ માનો, તો તો એ કાર્યને નિર્હેતુક (=હેતુવિનાનું) માનવું પડશે ! અને એટલે તો તેનો સદા ભાવ કે અભાવ માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

(ભાવ એ કે, નિર્હેતુક પદાર્થનું કાંતો આકાશની જેમ સદા અસ્તિત્વ હોય, અથવા તો શશ-શૂંગની જેમ સદા નાસ્તિત્વ હોય. એટલે હેતુ વિનાનાં આ કાર્યનું પણ સદા અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે)

એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો યોગ્ય નથી.

(૨) હવે અનષ્ટ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, અર્થાત્ કારણ હજી હયાત હોય ને ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું કહો, તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે તેવું માનવામાં તો, કાર્ય-કારણને યુગપત્ (=એકી સાથે રહેલ) માનવા પડશે !

અને યુગપત્ હોવાથી તો તેઓમાં કાર્ય-કારણભાવ જ ન ઘટે. કારણ કે ગાયના ડાબા-જમણા શૂંગ વગેરે સહસંજાત સ્થળે તમે જ કાર્ય-કારણભાવ માનતા નથી. (તો અહીં પણ યુગપદ્ભાવી ભાવોમાં કાર્ય-કારણભાવ શી રીતે મનાય ?)

કદાચ તમે સહભાવી પદાર્થોમાં કાર્ય-કારણભાવ માની લેશો, તો પ્રતીતિનો વિરોધ થશે... (કારણ કે સહભાવી પદાર્થોમાં કાર્ય-કારણભાવ હોય - એવી પ્રતીતિ કોઈને કદી થતી નથી !)

એટલે બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી.

(૩) હવે જો નષ્ટાનષ્ટ હેતુથી કાર્યોત્પત્તિ માનો, અર્થાત્ કોઈક અપેક્ષાએ નષ્ટ થયેલા અને કોઈક અપેક્ષાએ અનષ્ટ રહેલા એવા હેતુથી કાર્ય થાય - એમ કહો, તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ

❖ આ વાત તમારા શાસ્ત્રમાં જ કહી છે -

“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોર્બાહ્યાનપેક્ષણાત્ । તૈક્ષ્ણ્યાદીનાં યથા નાસ્તિ કારણં કણ્ટકાદિષુ ॥૧/૧૮૨॥

નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ । અપેક્ષાતશ્ચ ભાવાનાં કાદાચિત્કસ્ય સમ્ભવઃ ॥૩/૩૫॥”

- ઇતિ પ્રમાણવાર્તિકે ।

તસ્યૈવ તથાભવનાયોગાત્, યોગેऽપ્યભ્યુપગમપ્રકોપાદિતિ ॥

(૩૦) અથ તુલોન્નામાવનામવદ્દેતુવિનાશકાલે કાર્યોત્પાદાન્નાયં દોષ 'ઇતિ સમાધિરાસ્થીયતે । તત્રાપિ વક્તવ્યમ્-કોઽયં હેતુવિનાશઃ ? કિં હેતુસ્વભાવ એવ, યથાઽઽહુઃ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણસ્ય તથા-કાર્યતયા ભવનાયોગાત્, યોગેઽપિ તત્તત્સ્વભાવતયા અભ્યુપગમપ્રકોપા-દિતિ ॥

અથ તુલોન્નામાવનામવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । હેતુવિનાશકાલે કાર્યોત્પાદાત્ કારણાત્ નાયં દોષઃ-અનન્તરોદિત ઇતિ સમાધિરાસ્થીયતે । તત્રાપિ-સમાધૌ વક્તવ્યં ભવતા-કોઽયં હેતુવિનાશો નામ ? કિં હેતુસ્વભાવ એવ હેતુવિનાશો યથાઽઽહુઃ તાર્કિકચૂડામણયઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે તેમાં નિશ્ચે વિરોધનું આપાદન થાય છે, અર્થાત્ અભ્યુપગમવિરોધ આવે છે.

(જો કે, તેમાં અનુભવ કે અનુમાનનો જરાય વિરોધ નથી, કારણ કે પર્યાયની અપેક્ષાએ નષ્ટ અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનષ્ટ એવા હેતુથી કાર્ય થાય - એ તો અનુભવ-અનુમાન બંનેથી સિદ્ધ છે, પણ બૌદ્ધમતે તેવું સ્વીકૃત નથી. એટલે તેને માનવામાં અભ્યુપગમવિરોધ આવે જ.)

વળી, કારણનું જ કાર્યરૂપે ભવન તો (તમારા મતે) જરાય ઘટતું નથી. જો કદાચ તેવા પરિણામસ્વભાવે, કારણનું કાર્યરૂપે પરિણામન માની પણ લો, તો પણ અભ્યુપગમપ્રકોપ તો થશે જ. (કારણ કે તેવું બૌદ્ધમતે સ્વીકૃત નથી.)

એટલે ત્રીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી.

(હવે બૌદ્ધ, કાર્ય-કારણભાવ ઘટાડવા અનેક દલીલો રજૂ કરે છે અને ગ્રંથકારશ્રી પણ તે એકેક દલીલોનું ક્રમશઃ નિરાકરણ કરે છે -)

(૩૦) બૌદ્ધ : જેમ ત્રાજવામાં એક પાસુ ઉંચે જાય ત્યારે જ બીજું પાસુ નીચે આવે, છતાં તેમાં કાર્ય-કારણભાવ છે તેમ કાર્ય-કારણમાં પણ જ્યારે હેતુનો વિનાશ થાય, ત્યારે કાર્યનો ઉત્પાદ થાય છે.

(ભાવ એ કે, તુલાનું ઉન્નમન-અવનમન સાથે જ થાય છે, એક પછી એક નહીં... તેમ હેતુનાશ-કાર્યોત્પત્તિ સાથે જ થાય છે. એટલે નષ્ટ-અનષ્ટ વગેરે વિકલ્પોનો પ્રસંગ નહીં આવે.) એટલે અમારા મતે કાર્ય-કારણભાવની અસંગતિનો દોષ રહેતો નથી. આ પ્રમાણેનું અમારું સમાધાન છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ સમાધાન પણ બરાબર નથી. કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પો ઊભા રહેવાથી તમારું કથન અસંગત જણાઈ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

❖ બૌદ્ધમાન્ય હેતુવિનાશ વિશે પૃથ્થા ❖

તમારે હેતુવિનાશ વખતે કાર્યનો ઉત્પાદ કહેવો છે, પણ આ વિશે અમારે એ પૂછવું છે કે, આ 'હેતુવિનાશ' શું છે ? (તે તમે કહો.)

(૧) શું આ હેતુવિનાશ હેતુનો સ્વભાવ જ છે ? જેમ કે તમારા તાર્કિકચૂડામણિ પૂર્વજે કહ્યું છે

“ક્ષણસ્થિતિધર્માભાવ એવ નાશ ઇતિ ?” કિં વા હેતુપ્રત્યસ્તમયઃ, યથાઽઽહુઃ-“^{PP}ન ભવત્યેવ કેવલમ્” ? (૩૧) કિઞ્ઞાતઃ યદિ હેતુસ્વભાવઃ સૈવ હેતુ-ફલયોર્યૌગપદ્યાપત્તિઃ, તન્નાશો-ત્પાદયોરેવ તત્ત્વાત્, તયોશ્ચ યૌગપદ્યાભ્યુપગમાત્ । અથ હેતુપ્રત્યસ્તમયઃ, ન તસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

“ક્ષણસ્થિતિધર્માભાવ એવ નાશ ઇતિ” ? કિં વા હેતુપ્રત્યસ્તમયઃ હેતુવિનાશઃ યથાઽઽહુઃ ત એવ-“ન ભવતિ એવ કેવલમ્” ઇતિ ? કિઞ્ઞાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષઃ । તેમાહ-યદિ હેતુસ્વભાવઃ હેતુવિનાશઃ સૈવ હેતુ-ફલયોઃ । કિમિત્યાહ-યૌગપદ્યાપત્તિઃ । કથમિત્યાહ-તન્નાશોત્પાદયોરેવ-હેતુફલનાશોત્પાદયોરેવ તત્ત્વાત્-હેતુફલતત્ત્વાત્ તયોશ્ચ-તન્નાશોત્પાદયો-ર્યૌગપદ્યાભ્યુપગમાદિતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે - “ક્ષણસ્થિતિરૂપ સ્વભાવનો અભાવ એ જ નાશ છે.” (તો આ પ્રમાણે હેતુવિનાશને તમે હેતુના સ્વભાવરૂપ કહો છો ? કે)

(૨) એ હેતુ ન હોવો તે હેતુનાશ કહો છો ? જેમ કે તે જ તાર્કિક ચૂડામણિએ કહ્યું છે કે - “નાશ એટલે કેવળ તે ક્ષણસ્થિતિક ધર્મનું ન હોવું.”

(૩૧) આમ, બે વિકલ્પો છે. પણ આમાંથી એકે વિકલ્પો ઘટતા નથી. (અર્થાત્ હેતુવિનાશને, હેતુના સ્વભાવરૂપ પણ ન મનાય અને હેતુના વિનાશરૂપ પણ ન મનાય.) તે આ પ્રમાણે -

(૧) જો હેતુવિનાશને હેતુના સ્વભાવરૂપ કહો, તો તો હેતુ-ફળ બંને યુગપત્ (=એકી સાથે) માનવાની આપત્તિ આવશે ! કારણ કે હેતુવિનાશને હેતુસ્વભાવરૂપ કહીને, તમે તેને હેતુરૂપ જ કહી દીધો.

એટલે વાસ્તવમાં હેતુવિનાશ તે હેતુ અને ફળની ઉત્પત્તિ તે ફળ... આમ, હેતુવિનાશ અને ફળોત્પાદ જ હેતુ-ફળરૂપ થયા...

અને તમે (હેતુવિનાશ વખતે જ ફળોત્પાદ) થાય - એવું કહીને તો હેતુવિનાશ અને ફળોત્પાદને યુગપત્ માન્યા છે. (એટલે તો હેતુવિનાશરૂપ હેતુ અને ફળોત્પાદરૂપ ફળ - એમ હેતુ-ફળ બંને યુગપત્ માનવાની આપત્તિ આવશે જ.)

❖ તાત્પર્ય એ કે, ક્ષણસ્થિતિરૂપે સ્વભાવનો બીજો ક્ષણે અભાવ થવો, તે જ નાશ. તે અભાવ કેમ થયો ? તો તેનો સ્વભાવ જ હતો કે ક્ષણમાત્રસ્થિતિ થયા પછી બીજો ક્ષણે અભાવ થવાનો. આમ, નાશ પણ સ્વભાવરૂપ જ છે (એક ક્ષણ રહેવું, બીજો ક્ષણે નાશ પામવું, તે પણ સ્વભાવ જ છે.)

❖ ‘ન તસ્ય કિઞ્ચિદ્ ભવતિ ન ભવત્યેવ કેવલમ્ ।

ભાવે હ્યેષ વિકલ્પઃ સ્યાદ્ વિધેર્વસ્ત્વનુરોધતઃ ॥’ - ઇતિ પ્રમાણવાર્તિકે ૩/૨૭૧ ।

❖ તમે હેતુવિનાશ અને ફળોત્પાદને તુલ્યકાલીન કહ્યા હતા. હવે આ પક્ષ પ્રમાણે, જો હેતુવિનાશને હેતુસ્વભાવી કહો, તો તો હેતુ-ફળ તુલ્યકાલીન થાય જ.

૧. ‘ભાવો નાશ૦’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨. ‘તથાઽઽહ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

કાર્યોત્પાદસમાનકાલતા, નિઃસ્વભાવત્વેન કાદાચિત્કત્વાયોગાત્, તત્ત્વે વા તસ્ય સહેતુત્વવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ ॥

(૩૨) સ્યાદેતદ્ દ્વિતીયે ક્ષણે કાર્યસ્ય સત્તોત્પાદાત્મિકા । પ્રથમે તુ કારણં જાતમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથ હેતુપ્રત્યસ્તમયઃ હેતુવિનાશઃ ન તસ્ય-હેતુપ્રત્યસ્તમયસ્ય કાર્યોત્પાદસમાન-કાલતા । કુત્ત્વેન નિઃસ્વભાવત્વેન હેતુના કાદાચિત્કત્વાયોગાત્ તસ્ય તત્ત્વે વા-કાદાચિત્કત્વે વા તસ્ય સહેતુત્વવસ્તુત્વાદિપ્રસજ્ઞાદિતિ ॥

સ્યાદેતદિતિ પૂર્વપક્ષોપન્યાસઃ । દ્વિતીયે ક્ષણે-કારણાનન્તરભાવિનિ કાર્યસ્ય સત્તા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે હેતુવિનાશને હેતુસ્વભાવી કહેવો બિલકુલ યોગ્ય નથી.

(૨) જો હેતુવિનાશને હેતુના અભાવરૂપ કહો, તો તે હેતુઅભાવ રૂપ હેતુવિનાશ, કાર્યોત્પાદને સમાનકાલીન નહીં રહે. તેનું કારણ એ કે, તે અભાવ નિઃસ્વભાવ (=તુચ્છરૂપ) હોવાથી તેનું કદાચિત્-પણું ન ઘટે... જો તેનું કદાચિત્પણું માનો, તો તેને સહેતુક-વસ્તુ આદિરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવે.

ભાવાર્થ : તમારે હેતુવિનાશ અને ફળોત્પાદને સમાનકાલીન કહેવા છે... પણ હેતુવિનાશને જો અભાવરૂપ કહો, તો અભાવ તો તુચ્છ-નિઃસ્વભાવી હોવાથી, તેવા નિઃસ્વભાવી હેતુવિનાશનું, અમુક પ્રતિનિયત કાળમાં જ અસ્તિત્વ ન ઘટે (શું નિઃસ્વભાવી શશવિધાણનું કદાચિત્ રહેવાપણું છે ? નથી જ.)

એટલે કાર્યોત્પાદની સાથે તેનું (=તુચ્છરૂપ હેતુવિનાશનું) નિયત અસ્તિત્વ ન રહેવાથી, તેની સમાનકાલીનતા; જે તમને અભિપ્રેત છે, તે ઘટે નહીં.

હવે સમાનકાલીનતા ઘટાવવા, જો તમે તેનું કદાચિદ્ રહેવાપણું સિદ્ધ કરો, તો તો તે અભાવ રૂપ હેતુવિનાશને સહેતુક-વસ્તુરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! (કારણ કે હેતુસહિતના વાસ્તવિક પદાર્થનું જ કદાચિત્ રહેવાપણું સિદ્ધ થાય... પણ બૌદ્ધમતે, તેવા નાશને સહેતુક કે વસ્તુરૂપ માનવો જરાય ઈષ્ટ નથી.)

એટલે હેતુવિનાશને, હેતુના નાશરૂપ કહેવો પણ બિલકુલ યોગ્ય નથી.

(આમ, બૌદ્ધમતે, હેતુવિનાશનું કોઈ સ્વરૂપ જ સંગત નથી, કે જેથી તે હેતુવિનાશ વખતે કાર્યોત્પાદ માની, પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ સંગત થઈ શકે.)

❖ બૌદ્ધકૃત બચાવનું નિરૂપણ ❖

(૩૨) પૂર્વપક્ષ : (બૌદ્ધ :) બીજી ક્ષણે કાર્યની ઉત્પન્ન થવારૂપે સત્તા થાય છે... અને કારણ

❖ બૌદ્ધો, નાશને તુચ્છ-નિઃસ્વભાવ માને છે અને તેનો કોઈ હેતુ પણ માનતા નથી, અર્થાત્ તેને નિર્હેતુક કહે છે.

૧. 'તત્ત્વે વા, સહેતુ' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

તત્ત્વાવિનષ્ટમેવ તદા । સ હિ તસ્ય સ્વસત્તાયાઃ કાલઃ, ક્ષણભાવિત્વાત્ તુ તત્ ફલકાલે નિવર્ત્તે, અનુવૃત્તાવપિ તસ્ય નૈરર્થક્યં નિષ્પત્તેસ્તદાનીં કાર્યસ્ય, તદિત્થં કારણક્ષણાનન્તર-ભાવિત્વાત્ કાર્યસ્ય અવિનષ્ટાચ્ચ હેતોરુત્પાદઃ, ન ચ યૌગપદ્યપ્રસજ્ઞો ઇતિ । (૩૩) એતદપ્યચારુ, સ્વતન્ત્રવિરોધાત્, કારણભાવાવિચ્છેદિત્વેન કાર્યભાવસ્યાન્વયાપત્તેઃ, ભાવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમ્ભૂતેત્યાહ-ઉત્પાદાત્મિકા । પ્રથમે તુ ક્ષણે કારણં જાતમ્ । તત્ત્વ કારણમવિનષ્ટમેવ તદા-સ્વક્ષણે । કિમિત્યત આહ-સ યસ્માત્ તસ્ય-કારણસ્ય સ્વસત્તાયાઃ કાલો વર્ત્તે ક્ષણ-ભાવિત્વાત્ તુ તત્-કારણં ફલકાલે નિવર્ત્તે, દ્વિતીયક્ષણ ઇત્યર્થઃ । અનુવૃત્તાવપિ તસ્ય-કારણસ્ય ફલકાલે નૈરર્થક્યં નિષ્પત્તેઃ કારણાત્ તદાનીં-દ્વિતીયક્ષણે કાર્યસ્ય, તદિત્થં કારણક્ષણાનન્તરભાવિત્વાત્ કાર્યસ્ય । કિમિત્યાહ-અવિનષ્ટાચ્ચ હેતોરુત્પાદઃ કાર્યસ્ય ન ચ યૌગપદ્યપ્રસજ્ઞો હેતુ-ફલયોરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યચારુ । કુત ઇત્યાહ-સ્વતન્ત્ર-વિરોધાત્ । એનમેવાહ-કારણભાવાવિચ્છેદિત્વેન ઉક્તનીતેઃ કાર્યભાવસ્ય અન્વયાપત્તેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પહેલી ક્ષણે ઉત્પન્ન થયું છે અને તે કારણ પોતાની પહેલી ક્ષણે તો અવિનષ્ટ જ રહે છે. એટલે હવે તે કારણની પોતાની સત્તાનો કાળ ક્ષણિક હોવાથી, તે માત્ર પહેલી ક્ષણે જ રહે છે, ફળકાળે (અર્થાત્ બીજી ક્ષણે) તો તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

(આશય એ કે, કારણ પહેલી ક્ષણે અને કાર્ય બીજી ક્ષણે... હવે કારણનો સ્વસત્તાકાળ ક્ષણિક હોવાથી, તેનું બીજી ક્ષણે અસ્તિત્વ રહેતું નથી.)

જો તે કારણની બીજી ક્ષણે (=ફળકાળે) અનુવૃત્તિ માનો, તો પણ તે નિરર્થક જ છે. કારણ કે કાર્ય તો બીજી ક્ષણે થઈ જ ગયું છે (એટલે હવે તે ક્ષણે કારણનું હોવું કંઈ જરૂરી નથી. હા, પૂર્વક્ષણે તેનું અસ્તિત્વ જરૂર હોવું જોઈએ.)

આ પ્રમાણે કાર્ય, કારણ પછી થતું હોવાથી, (પોતાની પૂર્વક્ષણમાં) અવિનષ્ટ એવાં કારણથી, બીજી ક્ષણે કાર્યનો ઉત્પાદ થવો અવિરુદ્ધ છે. (અર્થાત્ આમ પૂર્વાપરભાવે કાર્ય-કારણભાવ સંગત જ છે.)

અને આમાં હેતુ-ફળને યુગપત્ માનવાનો પ્રસંગ પણ રહેતો નથી. (કારણ કે હેતુ પૂર્વક્ષણે છે અને ફળ ઉત્તરક્ષણે છે - એમ બંને અયુગપત્ જુદી-જુદી ક્ષણે છે.)

(૩૩) ઉત્તરપક્ષઃ (સ્યાદ્વાદી) : તમારું આ કથન પણ સુંદર નથી, કારણ કે આમાં તો તમારા પોતાના સિદ્ધાંતનો જ વિરોધ આવે છે. (તમારા મતમાં, પૂર્વ-પૂર્વ ક્ષણનો ઉત્તરોત્તર ક્ષણમાં અન્વય મનાતો નથી. પણ હવે તે માનવો પડશે.) જુઓ -

૧. 'વિચ્છેદસ્વાન્વયઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સ્વલક્ષણે' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

વિચ્છેદસ્યાન્વયત્વાત્, તસ્ય ચેત્યમઙ્ગીકરણાત્, સદૈવ ભાવાભાવાભાવાદિતિ । (૩૪)
કારણભાવાદન્ય એવ કાર્યભાવ ઇતિ ચેત્, ન, એકાન્તેન અન્યત્વાસિદ્ધેઃ, તત્ત્વતો ભેદકા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ । આપત્તિશ્ચ ભાવાવિચ્છેદસ્યૈવાન્વયત્વાત્ તસ્ય ચ-ભાવાવિચ્છેદસ્ય ઇત્યમ્-
ઉક્તનીત્યાઽઙ્ગીકરણાત્ । ભાવાર્થમાહ-સદૈવ ભાવાભાવાભાવાત્, ¹³નાશાવ્યવધાનાદિતિ ।
કારણભાવાદન્ય એવ કાર્યભાવ ઇતિ ચેત્, નૈવં ભાવાવિચ્છેદ ઇત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તમે ઉપર કારણભાવ પછી તરત જ કાર્યભાવ માન્યો. હવે કારણભાવ અને કાર્યભાવ બંનેમાં
'ભાવ' તત્ત્વ તો અવિચ્છિન્ન જ છે (કેમ અવિચ્છિન્ન છે ? તેનો ભાવાર્થ આગળ સમજાશે.) એટલે
આમ કાર્યભાવ, કારણના ભાવથી અવિચ્છિન્ન હોવાથી 'અન્વય' માનવાની આપત્તિ આવશે જ.
તેનું કારણ એ કે, ભાવનો વિચ્છેદ ન થવો તેને જ 'અન્વય' કહેવાય છે અને ઉપરોક્ત રીતે ભાવનો
વિચ્છેદ ન થવાનું તો તમે માન્યું જ.

(તાત્પર્ય એ કે, કારણભાવ પછી તમે તરત જ કાર્યભાવ માન્યો - આમ કારણભાવ-કાર્યભાવ
બંનેમાં ભાવતત્ત્વ અવિચ્છિન્નપણે રહેલું માન્યું... બસ તો આ ભાવનો અવિચ્છેદ એ જ તો અન્વય
છે. એટલે ફલતઃ તમે અન્વય માની જ લીધો...)

આ જ વાતનો ભાવાર્થ કહે છે -

હંમેશા (=ઉત્તરોત્તરક્ષણપ્રવાહમાં પણ) ભાવનું અસ્તિત્વ તો અખંડપણે રહે છે, તે ભાવનો
અભાવ કદી થતો નથી. તેનું કારણ એ કે, વચ્ચે નાશ થકી વ્યવધાન આવતું નથી.

(આશય એ કે, એક ભાવ પછી તરત જ બીજો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, વચ્ચે તુચ્છ એવો
અભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. આમ, ભાવ પછી ભાવ, ભાવ પછી ભાવ... એમ ઉત્તરોત્તર ભાવની
ધારા અવિચ્છિન્નપણે ચાલતી હોવાથી, તે ક્ષણપરંપરામાં ભાવનો અન્વય માનવો જ રહ્યો..)

(૩૪) બૌદ્ધ : કારણભાવથી કાર્યભાવ જુદો છે. એટલે ભાવનો અવિચ્છેદ નહીં રહે. (કહેવાનો
ભાવ એ કે, પૂર્વક્ષણે કારણભાવ અને ઉત્તરક્ષણે કાર્યભાવ બંનેમાં ભાવતત્ત્વ છે જ, પણ બંનેના ભાવ
જુદા જુદા છે, કોઈ એક જ ભાવ બધામાં અવિચ્છિન્નપણે અનુગત નથી. એટલે તેઓમાં અન્વય
પણ નહીં માનવો પડે...)

સ્યાદ્વાદી : કારણભાવથી કાર્યભાવ એકાંતે (=સર્વથા) જુદો છે - એવું સિદ્ધ થતું નથી, કારણ
કે તે બંને ભાવને જુદું પાડનાર કોઈ ભેદક તત્ત્વ જ નથી અને તેનું (=ભેદક તત્ત્વ ન હોવાનું) પણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

13. નાશાવ્યવધાનાદિતિ । નાશેનાવ્યવધાનં નાશાવ્યવધાનં તસ્માદ્ । ભાવાનન્તરં ભાવ એવોત્પન્નો
ન તુચ્છોઽભાવ ઇતિ ભાવાવિચ્છેદાદન્વય એવ ॥

ભાવાત્ તદતિરિક્તક્ષણાનભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે તદક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ તસ્યાપ્યપરક્ષણા-
નુપપત્તેઃ અનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્, અપ્રસજ્ઞેઽપિ તદ્ભાવાભેદકત્વેનાન્વયાપત્તેઃ, ઉભયત્ર ભાવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન, એકાન્તેન-સર્વથા અન્યત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન ભેદકાભાવાત્ ।
અભાવશ્ચ તદતિરિક્તક્ષણાનભ્યુપગમાત્-¹⁴કારણભાવાદ્યતિરિક્તક્ષણાનભ્યુપગમાત્ । અભ્યુપગમે
તદતિરિક્તક્ષણસ્ય તદક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્-ક્ષણસ્યાક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તસ્યાપિ-ક્ષણસ્ય
અપરક્ષણાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ અનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ તસ્યાપ્યપરક્ષણાભાવેનાક્ષણિકત્વાત્,
ક્ષણોઽસ્ય અસ્તીતિ ક્ષણિક ઇતિ કૃત્વા । અપ્રસજ્ઞેઽપિ અનવસ્થાયાઃ તદ્ભાવાભેદકત્વેન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ એ જ કે, કારણભાવ-કાર્યભાવાદિથી અતિરિક્ત જુદી કોઈ ક્ષણ તમે માનતા જ નથી (કે જે
ક્ષણ, તે બંનેના ભેદને જણાવે.)

(ભાવાર્થ : આ પૂર્વ (કારણ) ક્ષણ, આ પશ્ચાત્ (કાર્ય)ક્ષણ એવો ભેદ કરવા સમય નામનું
તત્ત્વ માનવું પડે, જે બૌદ્ધો માનતા નથી. માને તો સમય નિત્ય થવાથી અક્ષણિકવાદ થાય.)

(અભ્યુપગમે=) હવે તે બંનેનો ભેદ બતાવનાર કોઈ જુદી (=કારણભાવાદિથી અતિરિક્ત)
ક્ષણ (સમયનામનું તત્ત્વ) માનો, તો તો તે ક્ષણને ‘અક્ષણિક’ માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

અને તેનું કારણ એ કે, ક્ષણના યોગથી વસ્તુ ક્ષણિક બને. પણ તમે જે જુદી ક્ષણ માની, તેની
તો કોઈ બીજી ક્ષણ છે જ નહીં કે જેના આધારે તે ક્ષણિક બની શકે. જો બીજી ક્ષણ માનો, તો તેને
ક્ષણિક માનવા પાછી એક નવી બીજી ક્ષણ માનવી પડે અને તેના માટે પણ એક નવી બીજી ક્ષણ...
એવું થવાથી તો અનવસ્થા થશે !

(પ્રશ્ન : તમે ક્ષણના આધારે ક્ષણિક માનવાનું કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે ક્ષણિકની વ્યુત્પત્તિ જ એવી છે : ‘ક્ષણોઽસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષણિકઃ’ એટલે તેના
ક્ષણિકતાના વ્યવહાર માટે બીજી ક્ષણ માનવી જ પડે. જે માનતા અનવસ્થા આવે છે.)

કદાચ બીજી-બીજી ક્ષણો માની અનવસ્થા નથી આવતી - એવું માની પણ લો, તો પણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

14. કારણભાવાદ્યતિરિક્તક્ષણાનભ્યુપગમાદિતિ । કારણસ્ય ભાવઃ-સત્તા કારણભાવઃ । ‘આદિ’શબ્દાત્
કાર્યભાવપરિગ્રહઃ । તદતિરિક્તક્ષણસ્યાનભ્યુપગમાત્ ॥

❖ જો બીજી ક્ષણ નહીં માનો, તો તેને પણ અક્ષણિક માનવાની આપત્તિ આવે. (કારણ કે જે ક્ષણના આધારે
તેનાં ક્ષણિકત્વનો વ્યવહાર થાય છે, તેને જ તમે માની નહીં.)

૧. ‘અન્યથાસિદ્ધેઃ’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।

વિશેષાદિતિ । (૩૫) આકારાદિભેદાવિશેષાસિદ્ધિરિતિ ચેત્, ન, તદ્વદ્ ભાવભેદાભાવાત્ તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાત્, અન્યથા અન્યતરાભાવાપત્તેઃ, તદાત્મનાઽપિ વિશેષાત્, તત્તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાદિભાવાભેદકત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-અન્વયાપત્તેઃ । ભાવાર્થમાહ-ઉભયત્ર-કારણે કાર્યે ચ ભાવાવિશેષાદિતિ । આકારાદિભેદાત્ તયોઃ અવિશેષાસિદ્ધિરિતિ ચેદ્ ભાવસ્ય । એતદા-શબ્દ્યાહ-ન, તદ્વત્-આકારાદિભેદવત્ ભાવભેદાભાવાત્, કાર્ય-કારણયોરિતિ પ્રક્રમઃ । અભાવશ્ચ તથાઽનુભવસિદ્ધત્વાત્ ભાવાભેદતયેતિ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે અન્યતરસ્ય-કારણતાદેરભાવાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ તદાત્મનાઽપિ-¹⁵ભાવાત્મનાઽપિ વિશેષાત્ । ઉપચયમાહ-તથા તત્તથાઽભાવેન તસ્ય-કારણસ્ય તથા-કાર્યતયા અભાવેન હેતુના । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણભાવ-કાર્યભાવનો ભેદક કોઈ ન રહેવાથી, અન્વયનું આપાદન થશે જ. તેનું કારણ એ કે, કારણ-કાર્ય બંનેમાં 'ભાવ' તો અવિશેષપણે રહેલ છે. (આશય એ કે, ભાવરૂપે તો કાર્ય-કારણ બંને ભાવ સમાન છે, એ રૂપે તે બેમાં કોઈ તફાવત નથી અને કોઈ તફાવત કરનાર પણ નથી. એટલે તો અન્વયની આપત્તિ આવે જ.)

(૩૫) બૌદ્ધ : કારણભાવ (=માટીક્ષણ) અને કાર્યભાવ (=ઘટક્ષણ) બંનેના આકારાદિ જુદા જુદા છે અને એટલે તે બંને ભાવ અવિશેષ-સમાન છે - એવું સિદ્ધ થાય નહીં.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે આકારાદિના ભેદની જેમ, તે કાર્ય-કારણનો ભાવભેદ નથી. (અર્થાત્ તે બંનેના આકારાદિ જુદા જુદા છે, પણ ભાવરૂપે=સત્તારૂપે તે બે જુદા જુદા નથી.) તેનું કારણ એ કે, કાર્ય-કારણ બંને ભાવરૂપે તો અભિન્ન તરીકે જ અનુભવસિદ્ધ છે. (એટલે એ રૂપે તો તેમને અવિશેષ-સમાન માનવા જ રહ્યા.)

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો ભાવરૂપે પણ તે બેનો ભેદ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો કાર્ય-કારણ બેમાંથી એકનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે ભાવરૂપે પણ તેઓમાં વિશેષ છે. (અભિપ્રાય એ કે, જો કાર્ય-કારણ બંનેનો ભાવરૂપે=સત્તારૂપે પણ વિશેષ માનો, તો તો બેમાંથી એકનો અભાવ જ થઈ જાય, કારણ કે ભાવરૂપે તો તેઓમાં વિશેષ ત્યારે જ થાય કે, જ્યારે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

15. ભાવાત્મનાઽપિ વિશેષાદિતિ । यदि हि कार्य-कारणयोः परस्परं भावात्मनाऽपि-सत्तारूपेण विशेषः स्यात् तदाऽन्यतरस्याभाव एव स्यात्; यतो भावात्मना विशेषस्तदैव भवति, यदि एकः कश्चिद् भावः सन्नभावो भवतीति ॥

૧. 'તત્તથાઽભાવેનાતદલત્વા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદિતે 'સ્ય ભાવ' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ । ૩. પૂર્વમુદિતે 'સત્તાભાવો' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

૽ભાવેન તદ્દલત્વાચ્ચેતિ ॥

(૩૬) સ્યાદેતત્-હેત્વનિવૃત્તિપક્ષે તત્તાદવસ્થ્યેન હેતુફલભાવાનુપપત્તેઃ નિવૃત્ત્ય-નિવૃત્તિપક્ષસ્ય ચ વિરુદ્ધત્વાત્, તન્નિવૃત્તાવેવ તદનન્તરભાવિત્વેન તદ્ભાવસિદ્ધિઃ ગત્ય-ન્તરાભાવાદિતિ, (૩૭) ન, અનેકદોષપ્રસંગાત્, તન્નિવૃત્તાવેવ તદનન્તરભાવિત્વે તસ્ય પર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્દલત્વાચ્ચેતિ તસ્ય-કાર્યસ્યાનુપાદાનત્વાચ્ચેતિ । ન હિ સર્વથા કારણનિવૃત્તૌ અભાવાદૂતે કાર્યસ્યોપાદાનમિતિ ભાવનીયમ્ ॥

સ્યાદેતત્-હેત્વનિવૃત્તિપક્ષે કારણનિત્યતયા તત્તાદવસ્થ્યેન તસ્ય-હેતોઃ તાદવસ્થ્યેન હેતુના હેતુફલભાવાનુપપત્તેઃ નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિપક્ષસ્ય ચ હેતુગતસ્ય વિરુદ્ધત્વાત્ તન્નિવૃત્તાવેવ-હેતુનિવૃત્તાવેવ તદનન્તરભાવિત્વેન-હેત્વનન્તરભાવિત્વેન તદ્ભાવસિદ્ધિઃ-ફલભાવસિદ્ધિઃ ગત્યન્તરાભાવાદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, અનેકદોષપ્રસંગાત્ । એનમેવાહ-તન્નિવૃત્તાવેવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે બેમાંથી કોઈ એક ભાવ અભાવરૂપ બને... આવું બને તો જ, ભાવરૂપ ભાવ અને અભાવરૂપ ભાવ - બંને ભાવનો વિશેષ સંગત થાય... અને તેથી તો, બેમાંથી એકનો અભાવ થશે જ.)

આ જ વાતને (=અન્વયભાવને) પુષ્ટ કરવા કહે છે -

જો કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન ન માનો, તો તે કાર્યને ઉપાદાનરહિત માનવાની આપત્તિ આવે ! કારણ કે (તમે જેને ઉપાદાન માનો છો) તે કારણ તો પૂર્વક્ષણે સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને એટલે હવે અભાવ સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ જ નથી કે જે કાર્યનું ઉપાદાન બને.

આમ કાર્યમાં કારણનો અન્વય ન માનવામાં, કાર્યને ઉપાદાનરહિત માનવાની આપત્તિ આવશે. એટલે કારણક્ષણનો ઉત્તરોત્તરમાં અન્વય માનવો જ રહ્યો... એ બધું તમે શાંતિથી વિચારો.

❖ બૌદ્ધ-ઉલ્લેખિત અનન્વયમાં અનેકદોષપ્રસંગ ❖

(૩૬) બૌદ્ધ : અહીં ત્રણ પક્ષ છે : (ક) હેતુ-અનિવૃત્તિ, (ખ) હેતુનિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ, અને (ગ) હેતુનિવૃત્તિ... હવે અહીં હેતુ-અનિવૃત્તિ માનો, અર્થાત્ કારણનો કાર્યમાં સર્વથા અન્વય માનો, તેનો જરાય નાશ ન માનો, તો તો હેતુ તદવસ્થ રહેવાથી, હેતુ-ફળભાવ સંગત થાય નહીં. (ભાવ એ કે, હેતુ નિત્ય-તદવસ્થ છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી - હેતુ તેવો જ રહ્યો, તો પછીની ક્ષણે તેને ફળ કેમ કહેવાય ? (મૃદ્ધ, મૃદ્ધ જ રહે, તો હેતુ-ફળભાવ શી રીતે ?) એ બધા તર્કોથી હેતુ-ફળભાવ અસંગત થાય.)

હવે હેતુની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ કહો, તો તે તો વિરુદ્ધ છે. કારણ કે નિવૃત્તિ હોય તો અનિવૃત્તિ શી રીતે ? અને અનિવૃત્તિ હોય તો નિવૃત્તિ શી રીતે ?

એટલે હવે બીજી કોઈ ગતિ ન હોવાથી, છેલ્લો પક્ષ જ સ્વીકારવો પડશે. અને તે એ કે, હેતુની

માર્થતોઽસત એવ સદ્ધાવાપત્તિઃ, અપરસ્ય તથાભાવિનોઽભાવાત્, સા ચાયુક્તા નિરુપાખ્યસ્ય
ખરવિષાણાદેરિવ જન્માર્થવિશેષાયોગાત્, અન્યથા સર્વ એવાસન્તઃ યતઃ કુતશ્ચિજ્જન્મા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હેતુનિવૃત્તાવેવ તદનન્તરભાવિત્વે-હેત્વનન્તરભાવિત્વે (તસ્ય-) ફલસ્ય પરમાર્થતઃ અસત એવ
સદ્ધાવાપત્તિઃ । કથમિત્યાહ-¹⁶અપરસ્ય-કસ્યચિત્ તથાભાવિનઃ ફલતયા ભાવિનોઽભાવાત્ ।
સા ચાયુક્તા અસત એવ સદ્ધાવાપત્તિરિતિ નિરુપાખ્યસ્ય ખરવિષાણાદેરિવેતિ નિદર્શનં,
¹⁷જન્માર્થવિશેષાયોગાદિતિ યુક્તિઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા સર્વ એવાસન્તઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિવૃત્તિ થયે જ હેતુના અનંતર (=પછી) તરત જ ફલભાવની સિદ્ધિ થવી. આમ, હેતુના નાશમાં જ
ફળભાવની સિદ્ધિ થાય છે. (એટલે હેતુનો અન્વય માનવો બિલકુલ યોગ્ય નથી.)

(૩૭) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે આમાં અનેક દોષો આવે છે.
તે આ પ્રમાણે - જો હેતુની નિવૃત્તિ થયા પછી જ, ત્યારબાદ અનંતર ફળ ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ફળ
તો અસત્માંથી જ થયું... (અર્થાત્ અસત્માંથી જ સદ્દરૂપ ફળ થવાની આપત્તિ આવે)

(આશય એ કે, જો કારણની સર્વથા નિવૃત્તિ થયે જ કાર્યસત્તા માનવાની હોય, (તો હવે કારણ
તો કાર્યરૂપે પરિણમશે નહીં અને) તો અભાવને છોડીને બીજી કોઈ વસ્તુવિશેષ રહી નહીં, કે જે
કાર્યરૂપે પરિણમે... એટલે સામર્થ્યથી એવું ફલિત થાય કે, પૂર્વે અસત્ જ હમણાં સત્ થયું અને તો
અસદ્ જ સદ્દરૂપે થવાની આપત્તિ આવશે જ.)

પણ તુચ્છ એવા ખરવિષાણાદિની જેમ, જન્મરૂપ અર્થવિશેષ ન ઘટવાથી, તે અસત્નું સદ્દરૂપે
થવું બિલકુલ યોગ્ય નથી. (ભાવ એ કે, તુચ્છ-અભાવરૂપ અસત્નો જન્મરૂપ અર્થ ન ઘટે, નહીંતર
તો તુચ્છ એવા વંધ્યાપુત્રાદિનો પણ જન્મ માનવો પડે. તેથી તેવા અસત્નું સત્ થવું, જન્મ થવો સંગત
નથી.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

16. અપરસ્ય કસ્યચિત્ તથાભાવિનઃ ફલતયા ભાવિનોઽભાવાદિતિ । સર્વથા કારણનિવૃત્તૌ કાર્ય-
સત્તાયામઙ્ગીક્રિયમાણાયાં નાસ્ત્યભાવમપહાય અપરઃ કશ્ચિદ્ વસ્તુવિશેષો યઃ કાર્યરૂપતયા પરિણતિં લભત
ઇત્યર્થઃ । અતઃ સામર્થ્યાદસત એવ સદ્ધાવાપત્તિરાયાતા ॥

17. જન્માર્થવિશેષાયોગાદિતિ । જન્મ-ઉત્પાદઃ તલ્લક્ષણો યોઽર્થવિશેષઃ-ધર્મભેદરૂપસ્તસ્યા-
ભાવાદભાવસ્ય-તુચ્છરૂપસ્ય હ્યભાવસ્ય નાસ્તિ જન્મલક્ષણાર્થવિશેષઃ । અન્યથા વાન્ધ્યેયાદીનામપિ જન્મ
સ્યાત્ ॥

૧. 'અસત્ય એવ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'નિવૃત્તૌ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે
'સત્તામ્' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'દલક્ષણો' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ ।

સાદયેયુરિતિ હેતુફલનિયમો ન ભવેત્ ॥

(૩૮) સ્યાદેતત્-પ્રતિનિયતશક્તયો હિ ભાવાસ્તેભ્યઃ કુતશ્ચિત્ કિન્ચિદેવોત્પદ્યતે, ન સર્વમસત્ત્વાવિશેષેઽપીતિ । તદયુક્તમ્, યદિ હિ કાર્યૈઃ સંશ્લિષ્ટમૂર્ત્યઃ પ્રત્યયાઃ સ્યુસ્તદા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાન્ધ્યેયાદયઃ યતઃ કુતશ્ચિજ્જન્માસાદયેયુરિતિ કૃત્વા હેતુફલનિયમો ન ભવેત્ ॥

સ્યાદેતત્-પ્રતિનિયતશક્તયો હિ ભાવા વર્તન્તે તેભ્યઃ-ભાવેભ્યઃ કુતશ્ચિત્-ભાવાત્ કિન્ચિદેવોત્પદ્યતે, ન સર્વમ્, અસત્ત્વાવિશેષેઽપિ ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-તદયુક્તમ્ । કથ-મિત્યાહ-યદિ હિ કાર્યૈઃ સંશ્લિષ્ટમૂર્ત્યઃ પ્રત્યયાઃ સ્યુસ્તદા તેષાં-પ્રત્યયાનાં પ્રતિનિયતકાર્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અમે કહેલી વાત માનવી જ રહી, નહીંતર જો અસદ્-નો પણ જન્મ માનશો, તો તો ખરવિષાણાદિ તમામ અસદ્ પદાર્થો, કોઈપણ નિમિત્તને લઈને જન્મ મેળવી લેશે ! અને એટલે તો હેતુ-ફળનું કોઈ બંધારણ જ નહીં રહે. (જો માટીક્ષણથી, અસત્ એવી ઘટક્ષણ થતી હોય, તો અસત્ એવી ખરવિષાણાક્ષણ પણ કેમ ન થાય ? અને તેથી માટીથી ઘટક્ષણ થવાનો જ પ્રતિનિયમ નહીં રહે.)

(હવે બૌદ્ધ, પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવ ઘટાવવા, જુદી જુદી રીતે પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે. જેનું ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિશઃ નિરાકરણ કરશે.)

❖ બધાથી બધાની ઉત્પત્તિનું આપાદન ❖

(૩૮) બૌદ્ધ : દરેક પદાર્થો પ્રતિનિયત (=અમુક નિયત કાર્ય કરવાની) શક્તિવાળા છે. એટલે તે પદાર્થોમાંથી અમુક પદાર્થથી અમુકની જ ઉત્પત્તિ થાય, બધાની નહીં. પછી ભલે અસત્પણું બધા કાર્યોનું સમાનપણે રહેલું હોય.

(અસત્ તો ઘટક્ષણની જેમ ખરવિષાણાદિ ક્ષણો પણ છે, તો માટીક્ષણથી તેમની પણ ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય ? તો એનું સમાધાન એ કે, માટીમાં પ્રતિનિયત શક્તિ છે, અર્થાત્ અસત્માં પણ ઘટક્ષણને જ કરવાની શક્તિ છે. એટલે તેનાથી ખરવિષાણાદિ અસત્ની ઉત્પત્તિ ન થાય.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે કારણો જો કાર્યથી સંશ્લિષ્ટમૂર્તિવાળા હોય, તો તે કારણોમાં પ્રતિનિયત કાર્યનો સંબંધ રહેવાથી, અમુક પ્રતિનિયત કાર્ય વિશે જ જનકશક્તિનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

18. કાર્યૈઃ સંશ્લિષ્ટમૂર્ત્યઃ પ્રત્યયાઃ સ્યુરિતિ । શક્તિરુપતયા યદિ કાર્યાણિ કારણેષુ ભવેયુ-રિત્યર્થઃ ॥

૧. 'ભાવાસ્તેભ્યઃ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ હ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'તે, ન કિન્ચિદેવોત્પદ્યતે' ઇતિ સાધિકપાઠો નિરર્થકઃ પ્રતિભાતિ, H-આદિપ્રતેષ્વપિ તસ્યાદર્શનાત્ । ૩. 'સઙ્ક્લિષ્ટમૂર્ત્યઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'ક્લિ(સ્તિ)ષ્ટ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ ।

તેષાં પ્રતિનિયતકાર્યસમ્બન્ધભાવાત્ તસ્મિન્ કાર્યે શક્તિનિયમઃ સ્યાત્ । ન ચૈતદેવં, સતોઽસતા સંશ્લેષાયોગાત્, તસ્માન્નિરવધિકમેવ સામર્થ્યમવસ્થિતમિતિ સર્વતઃ સર્વસ્યોત્પત્તિપ્રસંગો દુર્નિવારઃ ।

(૩૧) સ્યાદેતત્-ન દુર્નિવારઃ, સામર્થ્યપ્રતિનિયમવર્મિતેષુ ભાવેષુ તદપ્રવૃત્તેઃ । યદેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમ્બન્ધભાવાત્ કારણાત્ તસ્મિન્ કાર્યે પ્રતિનિયત એવ શક્તિનિયમઃ સ્યાત્ અવધિભાવેનેતિ ભાવઃ । ન ચૈતદેવં કથમિત્યાહ-સતઃ-કારણભાવસ્ય અસતા-કાર્યભાવેન સંશ્લેષાયોગાત્ તસ્માન્નિરવધિકમેવ સામર્થ્ય કારણભાવસ્ય અવસ્થિતમ્ । ઇતિ-એવં સર્વતો ભાવાત્ સર્વસ્યોત્પત્તિપ્રસંગો દુર્નિવાર ઇતિ ભાવનીયમ્ ।

સ્યાદેતત્-ન દુર્નિવારઃ સામર્થ્યપ્રતિનિયમવર્મિતેષુ ભાવેષુ-પદાર્થેષુ તદપ્રવૃત્તેઃ-સર્વતઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિયમ રહે.

(ભાવ એ કે, કારણોમાં કાર્યોનું જો શક્તિરૂપે અસ્તિત્વ હોય, તો જેની જનકશક્તિ હશે તેની સાથે જ તે કારણનો સંબંધ થશે અને તેનું જ તે કારણથી જનન થશે... એવું નિયમન ઘટી જાય... પણ તેવું માનવા, કારણમાં કાર્યનો સંશ્લેષ=શક્તિરૂપે સંબંધ માનવો પડે.)

પણ તે કાર્યસંશ્લેષ જ તમારા મતે ઘટતો નથી. કારણ કે કારણભાવ સત્ છે અને તે વખતે કાર્યભાવ અસત્ છે, તો સત્નો (=કારણભાવનો) આવા અસત્ની સાથે સંશ્લેષ શી રીતે થાય ? (શું ખરવિષાણની સાથે કોઈનો સંશ્લેષ થાય છે ?)

અને સંશ્લેષ ન થવાથી, કારણભાવનું સામર્થ્ય સાવધિક નહીં રહે, અર્થાત્ તે કોઈ પ્રતિનિયત કાર્ય સાથે જ સંલગ્ન નહીં રહે. ફલતઃ તેના નિરવધિક સામર્થ્યથી બધાથી બધાની ઉત્પત્તિ થશે જ. એ પ્રસંગનું નિવારણ થઈ શકશે નહીં. (સાર એ કે, કાર્યસંશ્લેષ ન હોવા છતાં જેમ તેમાં ઘટજનનસામર્થ્ય છે, તેમ તેમાં ખરવિષાણજનનસામર્થ્ય પણ હોઈ જ શકે. ફલતઃ માટીથી ખરવિષાણ થવાની પણ આપત્તિ આવે જ.)

❖ કાર્ય-કારણ પ્રતિનિયતતાસાધક પૂર્વપક્ષ ❖

(૩૮) પૂર્વપક્ષ : (બૌદ્ધ) : તમે બધાથી બધાની ઉત્પત્તિ થવાનું કહ્યું. પણ તેનું નિવારણ અશક્ય નથી. જુઓ - દરેક પદાર્થો સામર્થ્યપ્રતિનિયમથી નિયમિત હોય છે, એટલે તેઓ વિશે 'બધાથી બધાની ઉત્પત્તિ થવાનો' પ્રસંગ પ્રવૃત્ત થઈ શકે નહીં.

❖ આ બધું વ્યાખ્યામાં મૂકેલ 'અવધિભાવેન'નો ભાવાર્થ છે.

૧. 'સ્યાત્' ઇતિ ગ-પ્રતૌ ન વિદ્યતે । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'સર્વતોઽભાવાત્' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, અત્ર D-પ્રતેન શુદ્ધિઃ । ૩. 'પ્રવૃત્તેઃ સર્વં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ D-પાઠઃ ।

હિ યદુત્પાદને શક્તં તત એવ તદુત્પાદઃ, નાન્યતઃ । સા ચ તસ્ય સામર્થ્યપ્રતિનિયતિઃ સ્વહેતોઃ તસ્યાપ્યાત્મનિમિત્તાદિતિ અનાદિત્વાત્ કાર્યકારણપરમ્પરાયા નાનવસ્થાઽપીષ્ટબાધિકા । આદૌ હિ પરિકલ્પ્યમાને તસ્યાહેતુકત્વં સ્યાત્ । તચ્ચાયુક્તમ્, નિત્યં સદસત્ત્વાપત્તેઃ, અત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વસ્યોત્પત્તિપ્રસંગસ્યાપ્રવૃત્તેઃ । યદેવ હિ કારણં યદુત્પાદને શક્તં-યત્કાર્યોત્પાદને સમર્થં તત એવ કારણાત્ તદુત્પાદઃ-તત્કાર્યપ્રભવઃ, નાન્યતઃ-કારણાન્તરાત્ । સા ચ તસ્ય સામર્થ્ય-પ્રતિનિયતિઃ વિવક્ષિતકારણસ્ય સ્વહેતોસ્તસ્યાપિ ણા આત્મનિમિત્તાદપરતઃ । ઇતિ-એવ-મનાદિત્વાત્ કાર્યકારણપરમ્પરાયા ન અનવસ્થાઽપિ ઇષ્ટબાધિકા । આદૌ હિ પરિકલ્પ્યમાને તસ્ય-કાર્યદિરહેતુકત્વં સ્યાત્ । તચ્ચાયુક્તમ્-હેતુકત્વમ્ । કુત ઇત્યાહ-નિત્યં સદસત્ત્વાપત્તેઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તે સામર્થ્યપ્રતિનિયમ શું ?

ઉત્તર : જે કારણ જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ હોય, તે કારણથી જ તે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, બીજા કોઈ કારણથી નહીં (માટી, ઘટને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે, તો માટીથી જ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય, તંતુથી નહીં.) આ જ તે કારણના સામર્થ્યનો પ્રતિનિયમ છે.

જેન : માટીમાં ઘટજનનસામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ?

બૌદ્ધ : જે હેતુક્ષણથી માટી ઉત્પન્ન થઈ, તે હેતુક્ષણ દ્વારા જ તેમાં ઘટજનનસામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરાયું...

જેન : પણ તેના હેતુમાં તેવી શક્તિ કોણે ઉત્પન્ન કરી ? જો પોતાના પૂર્વ હેતુએ ઉત્પન્ન કરી તો તે પૂર્વ હેતુમાં પણ શક્તિનું આધાન તેના પૂર્વ હેતુ દ્વારા માનવું પડશે અને એ રીતે તો અનવસ્થા જ થવાની...

બૌદ્ધ : અનવસ્થા અમને અનિષ્ટ નથી, કારણ કે તે કારણ પોતાના પ્રતિનિયત કારણથી જ ઉત્પન્ન થાય અને એ પ્રતિનિયત કારણ પણ પોતાના પ્રતિનિયત કારણથી જ ઉત્પન્ન થાય અને તે પણ પાછું પોતાના પ્રતિનિયત કારણથી... એમ કાર્ય-કારણની પરંપરા અંનાદિ હોવાથી 'અનવસ્થા' પણ અમારા ઈષ્ટની બાધક નથી. (અર્થાત્ તે અનવસ્થા પણ અમને ઈષ્ટ જ છે.)

હવે જો એ અનવસ્થા દૂર કરવા, તમે આદિ માનો, અર્થાત્ કોઈક કાર્યને કારણ વિના પણ માનો, તો તો તે કાર્યને નિર્હેતુક માનવું પડશે અને નિર્હેતુકપણું તો બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે નિર્હેતુક માનવામાં તો તે કાર્ય સદા સત્ કે અસત્ માનવાની આપત્તિ આવશે ! (પૂર્વે જ કહ્યું હતું કે,

❖ આવું કહીને બૌદ્ધ એ જણાવે છે કે, સામર્થ્યપ્રતિનિયમ પણ પોતાની અનાદિ-હેતુપરંપરાથી ચાલ્યો આવ્યો છે.

૧. 'પરિકલ્પ્યમાને' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

एव न कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः हेतुपरम्परातस्तस्यैव तथास्वभावत्वादिति ॥ (४०) किञ्च कारणस्य कार्यस्वभाववियोगादेव कारणत्व-व्यवस्थितिः । यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा कार्यमपि कारणवन्निष्पन्नमेव । इति किं कुर्वत् कारणं स्यात् ? किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति व्यतिरिक्तावधि-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

प्रक्रमात् कार्यदिरिति, अत एव न कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः, हेतुपरम्परातस्तस्यैव-कारणस्य तथास्वभावत्वात्-विशिष्टकार्यजननस्वभावत्वादिति ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિંચ્છેત્યાદિના । કિંચ્છ કારણસ્ય કાર્યસ્વભાવવિયોગાદેવ કિમિત્યાહ-કારણત્વવ્યવસ્થિતિઃ । યદિ હિ કાર્યસ્વભાવસમ્બદ્ધં કારણં ભવેત્ તદા-તસ્મિન્ કાલે કાર્યમપિ કારણવન્નિષ્પન્નમેવ । ઇતિ-એવં કિં કુર્વત્ કારણં સ્યાત્ ? ન કિંચ્છિદપીત્યર્થઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હેતુવિનાનું કાર્ય કાં'તો આકાશની જેમ સદા સત્ માનવું પડે અથવા તો ખપુષ્પની જેમ સદા અસત્ માનવું પડે.) તેથી તે અનાદિ હેતુપરંપરા; જેનાથી પ્રતિનિયત સામર્થ્ય સિદ્ધ થાય, તે માનવી જ રહી.

એટલે જ તમે જે કહ્યું હતું કે, - “કાર્યની સાથે સંશ્લેષ ન રહેવાથી, કારણનું સામર્થ્ય નિરવધિક (=પ્રતિનિયત કાર્યની સાપેક્ષતા વિનાનું) બની જશે” - તે દોષ પણ રહેતો નથી, કારણ કે પોતાની પૂર્વ-પૂર્વની હેતુપરંપરાથી, તે કારણનો જ તેવા વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે. (આશય એ કે, કારણમાં સ્વહેતુપરંપરાથી તેવો સ્વભાવ ઊભો થાય છે અને તેથી તેનું સામર્થ્ય અમુક પ્રતિનિયત કાર્ય કરવા જ નિયમિત છે.) તેથી તેનું સામર્થ્ય નિરવધિક નહીં રહે.

(૪૦) બીજી વાત, કારણ પણ કાર્યસ્વભાવના વિયોગથી જ ‘કારણ’ તરીકે વ્યવસ્થાપિત થાય છે. (આશય એ કે, તમે કારણમાં કાર્યનું શક્તિરૂપે અસ્તિત્વ માનો છો, અર્થાત્ કારણમાં કાર્યને સંલગ્ન માનો છો, પણ તેવું માનવામાં તો તે કારણ જ ન રહે. આ જ વાત જણાવે છે -)

જો કારણ કાર્યસ્વભાવની સાથે સંલગ્ન હોય, તો તો કારણની જેમ, તે વખતે તેની સાથે સંલગ્ન કાર્ય પણ થઈ જાયું માનવું પડશે. (પૂર્વક્ષણે કારણ છે અને તે કાર્યસ્વભાવથી સંલગ્ન છે. એટલે કાર્યસ્વભાવ પૂર્વક્ષણે પણ છે જ અને તો કાર્ય પૂર્વે જ નિષ્પન્ન થઈ ગયું.) તો હવે તે શું કરતું ‘કારણ’ બને ?

(ભાવ એ કે, કંઈક કરે તો તે કારણ કહેવાય. હવે જે કરવાનું હતું, તે કાર્ય તો નિષ્પન્ન થઈ જાયું છે અને તે સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી હવે જો તે કંઈ ન કરે, તો તે ‘કારણ’ જ કહેવાય નહીં.)

વિકલમેવોક્તવદ્ વિશિષ્ટં તત્સામર્થ્યમિતિ યથોક્તદોષાભાવઃ ।

(૪૧) એતદપ્યસમીચીનમ્, પ્રલાપમાત્રત્વાત્ । તથાહિ-‘યદેવ હિ યદુત્પાદને શક્તં તત એવ તદુત્પાદઃ, નાન્યતઃ’^૧ । ઇત્યત્ર ન સામર્થ્યપ્રતિનિયતિસ્તદતિરેકેણ, અપિ તુ તત્સત્તા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચ ક્રિયમાણં કાર્યમિતિ-એવં વ્યતિરિક્તાવધિવિકલમેવ અભૂતભવનતયા ઉક્તવદ્ વિશિષ્ટં હેતુપરમ્પરાત એવ તત્સામર્થ્યમિતિ-એવં યથોક્તદોષાભાવઃ । એતદપ્યસમીચીનમ્-અશોભનમ્ । કુત ઇત્યાહ-પ્રલાપમાત્રત્વાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદેવ હિ યદુ-ત્પાદને શક્તં તત એવ તદુત્પાદઃ, નાન્યત ઇત્યત્ર ન સામર્થ્યપ્રતિનિયતિર્ભવત્પરિકલ્પિતા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે કારણને કાર્યસ્વભાવથી સંલગ્ન ન મનાય. (તો જ કાર્ય અનિષ્પન્ન રહેશે અને તેને કરવાથી જ કારણનો કારણરૂપે વ્યપદેશ થઈ શકશે.)

વળી, ‘કરાતું હોય તે કાર્ય કહેવાય’ આ કાર્યની વ્યુત્પત્તિ છે.

એટલે તે કાર્ય, અભૂતભવનરૂપ હોવાથી (અર્થાત્ નહોતું અને થતું હોવાથી) વ્યતિરિક્ત-કાર્યથી ભિન્ન (એવી પૂર્વક્ષણગત કારણાનિષ્ઠ) શક્તિથી રહિત જ હોય છે. એટલે કાર્યશક્તિ જેવું કંઈ હોતું જ નથી એટલે કહ્યા મુજબ હેતુપરંપરાથી જ કાર્યજનનસામર્થ્ય કારણમાં આવે છે. (અને તેવા સામર્થ્યના આધારે પ્રતિનિયત કાર્યની ઉત્પત્તિ પણ નિર્બાધ સંગત થઈ જાય.)

કાર્ય તો અભૂતભવનરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વે (અભૂત=) ન હતું અને હમણાં (ભવન=) ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે આવા કાર્યનું પૂર્વક્ષણમાં કોઈપણ રીતે અસ્તિત્વ ન હોય.)

તો તેનાથી પ્રતિનિયત કાર્ય કેમ થાય છે ? (અર્થાત્ જો તે કાર્યરૂપ અવધિથી સર્વથા વિકલ હોય, તો તેનાથી બીજા કાર્યો ન થાય ને અમુક પ્રતિનિયત કાર્ય જ થાય - એવું નિયમન શેના આધારે ?) તો તેનું સમાધાન એ કે, કારણનું સામર્થ્ય, પોતાની હેતુપરંપરાથી જ તેવું વિશિષ્ટ થયું છે કે જેથી તે અમુક જ કાર્યજનનસ્વભાવી છે.

એટલે તમે કહેલ કોઈ દોષનો અવકાશ રહેતો નથી. (આમ, પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વરમતે પણ પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ સંગત જ છે.)

❖ બૌદ્ધવક્તવ્યની પ્રલાપમાત્રતા ❖

(૪૧) ઉત્તરપક્ષ : (સ્યાદ્વાદી :) તમારું આ કથન પણ પ્રલાપ પૂરતું હોવાથી અસમીચીન (=અશોભન) જણાઈ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

‘જે કારણ જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય, તે કારણથી જ તે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, બીજાથી નહીં’ - આવું તમે જે કહ્યું, તેમાં જે સામર્થ્યપ્રતિનિયતિ તમે માનો છો, તે પ્રતિનિયતિ, કારણ કરતાં

માત્રમ્ । તત્ત્વ સર્વાસતામવિશિષ્ટમ્ । इति कथं ततस्तस्यैवोत्पादः ? (४२) तस्यैव तथास्वभावत्वादिति चेत्, असत्तामात्रगोचरमिदमस्य अकारणवत्सलत्वं न तदविशेषे

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદતિરેકેણ-અધિકૃતશક્ત્ય(વ્યક્ત્ય ?)તિરેકેણ, અપિ તુ તત્સત્તામાત્રમ્-અધિકૃતકારણ-સત્તામાત્રમેકાન્તેનૈકસ્વભાવં તત્ત્વ-તત્સત્તામાત્રં સર્વાસતામવિશિષ્ટમેકસ્વભાવતયા । इति-एवं कथं ततः-तत्सत्तामात्रात् तस्यैव-विवक्षितस्य कार्यस्यासत् उत्पाद इति सर्वासदविशिष्टतया तस्य न युक्तोऽयमित्यभिप्रायः । एतदनादृत्य आह-तस्यैव-तत्सत्तामात्रकस्य तथास्वभावत्वात्-विवक्षितासज्जननस्वभावत्वात् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-असत्तेत्यादि । असत्तामात्रगोचरं वस्तुस्थित्या इदं-तथास्वभावत्वं नाम अस्य-अधिकृतसत्तामात्रस्य अकारणवत्सलत्वम-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદી નથી, પણ કારણસત્ત્વમાત્ર જ છે અને આવું એકાંત એકસ્વભાવી સત્ત્વમાત્ર તો જેમ અસત્-ઘટક્ષણ વિશે છે, તેમ તમામ અસત્ પદાર્થ વિશે અવિશેષ છે, સમાન છે. (કારણ કે તે એક સ્વભાવી હોવાથી, જુદા જુદા અસત્ પદાર્થ વિશે, તે જુદું જુદું નથી.)

તો આવા સત્ત્વમાત્રરૂપ કારણથી, વિવક્ષિત (=ઘટક્ષણરૂપ) અસત્ કાર્ય જ ઉત્પન્ન થાય એવું શી રીતે ઘટે ? (અભિપ્રાય એ કે, તેવું કારણસત્ત્વ તો ખરવિષાણાદિ તમામ અસત્ વિશે અવિશેષ-સમાન છે. એટલે તેનાથી કોઈ પ્રતિનિયત અસત્ જ ઉત્પન્ન થવાનું બંધારણ બિલકુલ યોગ્ય નથી. કારણમાં શક્તિરૂપે કાર્યનું અસ્તિત્વ માનીએ, તો તેનાથી અમુક પ્રતિનિયત કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થાય, પણ તે તો તમને માનવું નથી.)

(૪૨) બૌદ્ધ : માત્ર શુદ્ધસત્ત્વરૂપ તે કારણનો જ તેવો (=વિવક્ષિત અસત્ત્વને જ ઉત્પન્ન કરવાનો) સ્વભાવ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : શુદ્ધસત્ત્વરૂપ કારણનું, તમે જે તથાસ્વભાવપણું કહ્યું, તે પણ પરમાર્થથી તો માત્ર અસત્ત્વને જ વિષય કરનારું છે. (અમુક - પ્રતિનિયત અસત્ત્વને નહીં. કારણ કે પ્રતિનિયત અસદ્-જનનસ્વભાવ માનવા તો શક્તિરૂપે કાર્યનું અસ્તિત્વ માનવું પડે, અન્વય માનવો પડે, જે તમને માન્ય નથી. એટલે તો તે તથાસ્વભાવ; પ્રતિનિયત અસત્ત્વને ઉત્પન્ન કરવારૂપ નહીં, પણ અસત્માત્રને ઉત્પન્ન કરવારૂપ ફલિત થશે.)

તો આવું અકારણવત્સલત્વ (=તમામ અસત્ વિશે વાત્સલ્ય ધરાવનારું) પ્રતિનિયત અવધિ

❖ આટલા બધા તર્કો રજુ કર્યા પછી પણ બૌદ્ધ, તે બધી વાતોનો અનાદર કરીને, હજી પોતાની વાહિયાત દલીલો ઊભી કરે છે.

૧. 'વિવક્ષિતસજ્જનન' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु ङ-पाठः । २. 'मात्रे गोचरं' इति ङ-पाठः ।

વિશેષપ્રવૃત્ત્યેદમપનેતું ન્યાય્યમ્ । (૪૩) અસતઃ કો વિશેષ ઇતિ ચેત્, વયમપ્યેતદેવ બ્રૂમ
ઇત્યનુપાલમ્ભ ઇષોઽસ્મદ્વિધાનામ્ । તત્તથાસ્વભાવત્વવિભવપ્રતિનિયમાદદોષ ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વધિરહિતં તથાસ્વભાવત્વં ન તદવિશેષે-અસત્તામાત્રાવિશેષે સતિ વિશેષપ્રવૃત્ત્યા-અસ-
દ્વિશેષગોચરતયા ઇદં-તથાસ્વભાવત્વમકારણવત્સલાખ્યમપનેતું ન્યાય્યમ્ । અપનીયતે ચ
તતોઽસદ્વિશેષભાવેનેતિ ભાવનીયમ્ । અસતઃ કો વિશેષ ઇતિ ચેત્ નિરુપાખ્યતયા, ન
કશ્ચિદિત્યર્થઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-વયમપ્યેતદેવ બ્રૂમ ઇતિ-એવમનુપાલમ્ભ ઇષોઽસ્મદ્વિધાનાં-
૧૯ સર્વાસદવિશિષ્ટજનનૈકસ્વભાવતઃ અસદ્વિશેષભવનવાદિપર્યનુયોગપરાણામ્ । તત્તથાસ્વભાવત્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિનાનું તથાસ્વભાવપણું; એ તો ખરવિષાણાદિ તમામ અસત્ વિશે અવિશેષ છે, સમાન છે, તો
આવા અકારણવત્સલત્વરૂપ તથાસ્વભાવપણાંને, પ્રતિનિયત વિશેષ અસદ્ વિશે જ નિયંત્રિત કરી
દેવું બિલકુલ ન્યાયસંગત નથી.

(તમે તથાસ્વભાવને; માત્ર ઘટક્ષણ જેવી પ્રતિનિયત અસત્ક્ષણજનનસ્વભાવરૂપ કહીને, ખરેખર
તો તેનું તમામ અસત્ વિશેનું વ્યાપકપણું તોડી નાંખો છો. પણ આવું યોગ્ય નથી. તેવું અકારણ-
વત્સલ તથાસ્વભાવપણું તો તમામ અસત્ને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવરૂપ છે. એટલે તેના આધારે
પ્રતિનિયત અસત્ની ઉત્પત્તિ કહેવી સાવ ખોટી છે.)

(૪૩) બૌદ્ધ : પણ અસત્ તો તુચ્છ-નિઃસ્વભાવી છે, તો તેનો વિશેષ શી રીતે થાય ? (માટીથી
ઘટક્ષણરૂપ અસદ્વિશેષની ઉત્પત્તિ મનાય છે. પણ અસત્ તો નિઃસ્વભાવી છે, તેનો વિશેષ શી રીતે ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અમે પણ આ જ વાત કહીએ છીએ. એટલે અમને આવો ઉપાલંભ (=ઠપકો)
આપી શકાય નહીં. (અભિપ્રાય એ કે, કારણનો સ્વભાવ, તમામ અસત્ને અવિશિષ્ટપણે ઉત્પન્ન
કરવાના એકસ્વભાવરૂપ છે. તો તેનાથી પ્રતિનિયત અસદ્વિશેષની જ ઉત્પત્તિ કેમ ? એવો પ્રશ્ન,
અસદ્વિશેષની ઉત્પત્તિ કહેનારા એવા તમને અમે કહીએ છીએ... એટલે અમારું તો કહેવું છે જ કે,
અસત્ તો નિઃસ્વભાવ હોઈ તેનો કોઈ વિશેષ ન જ હોય, એટલે તમે જે કહ્યું, તે ઉપાલંભરૂપ નથી,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

19. સર્વાસદવિશિષ્ટજનનૈકસ્વભાવતઃ અસદ્વિશેષભવનવાદિપર્યનુયોગપરાણામિતિ । અસદ્વિશેષસ્ય
ભવનમ્-ઉત્પાદં વદતીત્યેવંશીલોઽસદ્વિશેષભવનવાદી તત્પર્યનુયોગઃ પરઃ-પ્રકૃષ્ટો યેષાં તે તથાવિધાઃ । તેષાં
કુતો યદસદ્વિશેષભવનમિત્યાહ-અવિશિષ્ટઃ સન્ જનનોઽવિશિષ્ટજનનઃ સર્વાસતામવિશિષ્ટજનન એકઃ
સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુનસ્તત્ તથા તસ્માત્ ॥

૧. 'તદવિશેષે સત્તાં' ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'માત્રવિશે' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'મુ(?મનુ)
પા' ઇતિ પાઠઃ । ૪. 'તો સિદ્ધિશેષં' ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૫. 'વિશિષ્ટજનનઃ સર્વાસતામવિશિષ્ટં' ઇતિ રૂ-પાઠઃ ।

(૪૪) ભવત્યદોષો યસ્ય કસ્યચિદસતઃ તત્સમ્પાદનેન, નિયમતત્સમ્પાદનં તુ તદ્વિશેષા-
ધાયીતિ તદ્વિશેષત્વાદેવ ન સર્વથા તદસત્ત્વમિતિ પરિચિન્ત્યતામેતત્ । એવં ચ નિરવધિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિભવપ્રતિનિયમાત્ તસ્ય-અધિકૃતસત્તામાત્રસ્ય તથાસ્વભાવત્વવિભવપ્રતિનિયમાત્-²⁰કાર્યવિશેષ-
કરણસ્વભાવત્વવિભવપ્રતિનિયમાદદોષઃ ઇતિ ચેત્ અનન્તરોદિતઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ભવત્યદોષો
યસ્ય કસ્યચિદસતો યદૃચ્છ્યા તત્સમ્પાદનેન, નિયમતત્સમ્પાદનં તુ-નિયમેનાસત્ત્વવિશેષ-
સમ્પાદનં પુનસ્તદ્વિશેષાધાયિ-અધિકૃતસત્તામાત્રસ્ય તથાસ્વભાવત્વવિશેષાધાયિ । ઇતિ-એવં
તદ્વિશેષત્વાદેવ-અધિકૃતસત્તામાત્રસ્ય તથાસ્વભાવત્વવિશેષાદેવ ન સર્વથા તદસત્ત્વ-ભાવિ-
કાર્યાસત્ત્વમવધિભાવેનાધિકૃતભાવવિશેષત્વાદિતિ પરિચિન્ત્યતામિતિ । એવં ચ કૃત્વા નિરવધિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ ઈષ્ટ માન્યતાને અનુરૂપ જ છે.)

બૌદ્ધ : તે સત્તામાત્રનો, કાર્યવિશેષને જ કરવારૂપ જે સ્વભાવ છે; તે સ્વભાવરૂપ વૈભવના
આધારે પ્રતિનિયત માની લઈએ, તો તો દોષ ન રહે ને ?

(આશય એ કે, કારણાનું જે સત્ત્વ; તેનો સ્વભાવ તમામ અસત્ત્માંથી પણ પ્રતિનિયત અસદ્રૂપ
કાર્યવિશેષને જ કરવાનો છે, આ જ તેનો વૈભવ છે... આ વૈભવને આધારે તેનાથી પ્રતિનિયત કાર્યની
જ ઉત્પત્તિ થશે. એટલે અનિયમનનો દોષ નહીં રહે.)

(૪૪) સ્યાદ્વાદી : તમે તે કારણથી, યદૃચ્છાથી જે કોઈની પણ ઉત્પત્તિ કહેતા હોત, (અર્થાત્
ક્યારેક એક અસત્ત્ની, તો ક્યારેક બીજા અસત્ત્ની...) તો તો કોઈ દોષ ન હતો. પણ પ્રતિનિયત
અસત્ત્ની જ ઉત્પત્તિ કહો, તો તો તે કારણસત્ત્વનાં તથાસ્વભાવપણાંમાં કંઈક વિશેષનું આધાન માનવું
જ પડે અને એ વિશેષ એ જ કે શક્તિરૂપે તેમાં કાર્યનું અસ્તિત્વ... એટલે આવા વિશેષથી તો ફલિત
થાય છે કે, ભાવી કાર્યનું સર્વથા અસત્ત્વ નથી, શક્તિરૂપે તો પૂર્વે તેનું સત્ત્વ છે જ. આ બધું તમે
શાંતિથી વિચારો.

ભાવાર્થ : તમે તે કારણસત્ત્વથી કોઈપણ અસત્ત્ની ઉત્પત્તિ કહેતા હોત, તો તો કોઈ દોષ નહોતો.
કારણ કે તેનો જનનસ્વભાવ સર્વ અસત્ત્ વિશે સમાન હોવાથી, તેનાથી તે બધાની ઉત્પત્તિ નિબધિ
ઘટી જાય. પણ તમે તો નિયતરૂપે અસદ્વિશેષની જ ઉત્પત્તિ કહો છો. તો આવી ઉત્પત્તિ તો; તે
કારણસત્ત્વનાં તથાસ્વભાવપણાંમાં કંઈક વિશેષનું આધાન કરનારી છે અને તે વિશેષ એ જ કે, શક્તિરૂપે
તેમાં કાર્યનું અસ્તિત્વ... અને આવા વિશેષથી તો, કારણક્ષણે પણ કાર્યનું કથંચિદ્ અસ્તિત્વ માનવું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

20. કાર્યવિશેષકારણસ્વભાવત્વવિભવપ્રતિનિયમાદિતિ । કાર્યવિશેષસ્ય કારણ-પ્રતિનિયતકાર્યહેતુઃ
સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા, તસ્ય ભાવઃ કાર્યવિશેષકારણસ્વભાવત્વમ્, તદેવ વિભવઃ-વિભૂતિસ્તસ્માત્ પ્રતિનિયમઃ-
નૈયત્યં તસ્માત્ ॥

કસામર્થ્યદોષસ્તદવસ્થ એવ । (૪૫) સતિ હિ બીજાદિસત્તાકાલેઽઙ્કુરાદીનાં તથાભાવિનાઽપિ રૂપેણ સર્વથાઽસત્ત્વાદઙ્કુરાદિપ્રતિનિયતશક્તીદં કારણમિત્યેવં સાવધિકઃ સામર્થ્યનિયમો નાસ્તીત્યયમર્થોઽસ્માભિર્વિવક્ષિતઃ, સ ચાપરિહૃત એવ, સર્વથા પ્રતિયોગ્યભાવાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કસામર્થ્યદોષસ્તદવસ્થ એવ ય ઉક્તઃ પ્રાક્ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-સતિ હીત્યાદિ । સતિ યસ્માદ્ બીજાદિસત્તાકાલે અઙ્કુરાદીનાં-કાર્યાણાં તથા-તત્પ્રતિનિયતતયા ભાવિનાઽપિ રૂપેણ સર્વથાઽસત્ત્વાત્ અઙ્કુરાદિપ્રતિનિયતશક્તીદં કારણં-બીજાદિ ઇત્યેવં સાવધિકઃ સામર્થ્યનિયમો નાસ્તીત્યયમર્થોઽસ્માભિર્વિવક્ષિતઃ પ્રાક્ । સ ચ ભવતા અપરિહૃત એવ, સર્વથા પ્રતિયોગ્યભાવાત્, તદ્ભાવે સ્વભાવપ્રતિનિયમાભાવાદિત્યર્થઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ રહ્યું ! એટલે એ ભાવી કાર્યનું સર્વથા અસત્ત્વ નહીં. (પણ શક્તિરૂપે તે, કારણભાવને વિશેષિત કરનાર હોવાથી, તે રૂપે તેનું સત્ત્વ છે જ.)

(એવં ચ...) પણ તમે તેમાં શક્તિરૂપે કાર્યનું અસ્તિત્વ માનતા જ નથી. (તેવું માનવામાં તો ક્ષણિકતાનો વિલોપ-અન્વયભાવ... વગેરે દોષો આવે.) અને તેવું ન માનો, તો તો કારણનું સામર્થ્ય સાવધિક (=અમુક પ્રતિનિયત અસત્ત્વને જ ઉત્પન્ન કરવારૂપ) નહીં રહે, પણ નિરવધિક બની જશે (અર્થાત્ તેમાં પ્રતિનિયત કાર્યની કોઈ અવધિ ન હોવાથી, તેનામાં તમામ અસત્ત્વને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય આવી જશે.)

એટલે કારણનું સામર્થ્ય નિરવધિક બનવાનો દોષ; જે અમે પૂર્વે કહ્યો હતો, તે તદવસ્થ જ રહ્યો.

(૪૫) આ જ વાતની ભાવના જણાવે છે -

બીજાદિ કારણ છે અને અંકુરાદિ કાર્ય છે. હવે બીજની સત્તા વખતે, અંકુરનું તમે પ્રતિનિયત શક્તિરૂપે પણ અસ્તિત્વ માનતા નથી. તેને પૂર્વે સર્વથા અસત્ માનો છો. હવે જો તેમાં શક્તિરૂપે પણ તે કાર્ય ન હોય, તો 'અંકુરાદિ પ્રતિનિયત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું આ છે' - એમ કારણનું સાવધિક (=અમુક કાર્યને જ સાપેક્ષ રહેવાનું) સામર્થ્ય ન રહે; એ જ તમને દોષ છે.

આ અર્થ (=નિરવધિકસામર્થ્યનો દોષ) અમે પૂર્વે જ કહ્યો હતો, તમે આટલી બધી દલીલો કર્યા પછી પણ તેનો પરિહાર તો ન જ કરી શક્યા ! તેનું કારણ એ કે, તમે પ્રતિયોગીનો સર્વથા અભાવ માની લીધો !

તાત્પર્ય એ કે, તમે કાર્યરૂપ પ્રતિયોગીનું, કારણમાં શક્તિરૂપે પણ અસ્તિત્વ માન્યું નહીં. સર્વથા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. તદ્ભાવે સ્વભાવપ્રતિનિયમાભાવાદિતિ । તસ્ય-પ્રતિયોગિનઃ કાર્યસ્ય શક્તિરૂપતયાઽપિ કારણે-

૧. 'ભાવાત્ એતદ્ભાવે' ઇતિ ડુ-પાઠઃ ।

(૪૬) સ્યાદેતત્-અંકુરાદૌ યત્ સામર્થ્યમુદિતં બીજોદેસ્તત્ તદા વિશેષતો વ્યપ-
દેષ્ટુમશક્યમ્, અવધ્યનિષ્પત્તેઃ, તત્ર તુ તત્ સિદ્ધમેવ, યતોઽનન્તરમંકુરાદ્યુત્પત્તિઃ, સતિ ચ
તાદૃશિ વસ્તુનિ તથાવ્યપદેશનિવૃત્તાવપિ ન કિન્ચિદ્ વ્યાહન્યતે, ન હિ નામાયત્તા વસ્તુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્-અંકુરાદૌ-કાર્યે યત્ સામર્થ્યમુદિતં બીજાદેઃ-કારણસ્ય તત્ તદા-કારણ-
કાલે વિશેષતો વ્યપદેષ્ટુમશક્યમ્ । કુત્ इत्याह-અવધ્યનિષ્પત્તેઃ; તત્ર તુ-બીજાદૌ તત્ સિદ્ધ-
મેવ સામર્થ્યમ્ । કથમિત્યાહ-યતોઽનન્તરમંકુરાદ્યુત્પત્તિઃ । સતિ ચ તાદૃશિ વસ્તુનિ વસ્તુ-
સ્થિત્યા તથાવ્યપદેશનિવૃત્તાવપ્યવધ્યભાવેન ન કિન્ચિદ્ વ્યાહન્યતે, તાત્ત્વિકહેતુભાવસિદ્ધેઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભાવ માન્યો. (તદભાવે=) હવે જો કારણમાં કાર્ય ન હોય, તો (સ્વભાવપ્રતિનિયમાભાવાત્=) ‘આ
કારણ, પ્રતિનિયત કાર્યનું જ જનક છે’ એમ કારણનો નિયમિત સ્વભાવ નહીં રહે. ફલતઃ કારણનું
સામર્થ્ય નિરવધિક થવાનો દોષ; જે અમે પૂર્વે કહ્યો હતો, તે તદવસ્થ જ રહ્યો.

(હવે બૌદ્ધ, હજી પોતાની દલીલો રજૂ કરે છે, પણ ગ્રંથકારશ્રીનું એક જ સમાધાન છે કે શક્તિ-
રૂપે કાર્યનું અસ્તિત્વ માન્યા વિના છૂટકારો નથી જ.)

(૪૬) બૌદ્ધ : અંકુરાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું; બીજાદિ કારણમાં જે સામર્થ્ય ઊભું થયું છે,
તે સામર્થ્યનો તે વખતે (=પૂર્વની કારણક્ષણે) વ્યપદેશ કરવો શક્ય નથી. અર્થાત્ તે વખતે તે સામર્થ્યને
વિશેષથી કહેવું શક્ય નથી. તેનું કારણ એ કે, (અવધિ=) જેને ઉત્પન્ન કરવાનું તે સામર્થ્ય છે, એ
કાર્ય હજી નિષ્પન્ન થયું નથી. (એટલે તેના વિના તો સામર્થ્યનો વિશેષથી વ્યપદેશ શક્ય નથી.)

આમ તે સામર્થ્યનો માત્ર વ્યપદેશ શક્ય નથી, બાકી બીજાદિમાં તો તે સામર્થ્ય સિદ્ધ જ છે. એ
સામર્થ્ય હોવાથી જ તો; તે પછીની તરતની જ ક્ષણોમાં અંકુરાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અન્યથા સામર્થ્ય
વિના તરત-અનંતર તેમની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ?)

પ્રશ્ન : પણ સામર્થ્યનો વ્યપદેશ ન થાય, તો બીજાદિમાં તેવું સામર્થ્ય શી રીતે માની લેવાય ?

ઉત્તર : જુઓ; બીજાદિ વસ્તુમાં, તેવી (કાર્યરૂપ) અવધિ નિષ્પન્ન ન થઈ હોવાથી, જો તેમાં તે
સામર્થ્યનો વ્યપદેશ ન થાય, તો પણ પરમાર્થથી તેનું કંઈ જ વ્યાહત થતું નથી. (અર્થાત્ અમુક કારણસર
તેમાં સામર્થ્યનો વ્યપદેશ ન થાય એટલા માત્રથી તેમાં સામર્થ્યનો અભાવ ન થઈ જાય.) સામર્થ્ય તો
છે જ અને તેથી તાત્ત્વિક હેતુ-ફળભાવ પણ સિદ્ધ જ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ઉભાવે સતિ સ્વભાવપ્રતિનિયમસ્ય-પ્રતિનિયતસ્યૈવ કાર્યસ્ય કારણ-જનકમિત્યેવંલક્ષણસ્યાભાવાત્ ॥

૧. ‘તાદૃશવસ્તુનિ’ इति ड-पाठः । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘સ્વભાવે પ્રતિ’ इति पाठस्याशुद्धिः, अत्र M-प्रतानुसारेण
शुद्धिः कृता ।

ત્પત્તિઃ, તસ્યાપ્રયોજકત્વાદિતિ । (૪૭) એતદપ્યયુક્તમ્, તત્ત્વતો વિહિતોત્તરત્વાત્ । તથાહિ-
ન બીજાદાવુદિતસામર્થ્યં તદતિરેકેણ, અપિ તુ તત્સત્તામાત્રમિતિ તદેવાવર્ત્તતે । (૪૮) ન
ચાઙ્કુરાદૌ સામર્થ્યમિતિ તદા પરિજ્ઞાનોપાયઃ, સર્વાસદ્વિવિક્તતત્સત્તામાત્રવેદનાત્ । ન ચ
તત્તત્ત્વભાવતયા તદુપલમ્ભ એવ, સર્વથાઽવધ્યભાવે તત્તત્ત્વભાવતાઽસિદ્ધેઃ । (૪૯) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન હિ નામાયત્તા વસ્તૂત્પત્તિઃ, તસ્યાપ્રયોજકત્વાત્ નામ્ન ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તં
પરોક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્ત્વતો વિહિતોત્તરત્વાત્ । એતદેવ યોજયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ
ન બીજાદૌ-કારણે ઉદિતસામર્થ્યં અઙ્કુરાદિનિબન્ધનં તદતિરેકેણ-બીજાદ્યતિરેકેણ, અપિ
તુ તત્સત્તામાત્રં-બીજાદિસત્તામાત્રમ્ । ઇતિ-એવં તદેવાવર્ત્તતે, પ્રાગુક્તમિતિ । ન ચાઙ્કુરાદૌ-
કાર્યે સામર્થ્યમિતિ-એવં તદા-બીજકાલે પરિજ્ઞાનોપાયઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-સર્વાસદ્વિવિક્તતત્સત્તા-
માત્રવેદનાત્-ત્રૈલોક્યગતાસદ્વિવિક્તબીજમાત્રવેદનાત્ । ન ચ તત્તત્ત્વભાવતયા-બીજાદેર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેનું કારણ એ કે, વસ્તુની ઉત્પત્તિ નામને આધીન નથી. નામ તો અપ્રયોજક છે.

(આશય એ કે, તે નામથી તે વસ્તુનો વ્યપદેશ ન થાય એટલા માત્રથી તે વસ્તુ મટી જતી
નથી. એટલે કારણકાળે માત્ર તે સામર્થ્યનો વ્યપદેશ થતો નથી, બાકી સામર્થ્ય તો તેમાં રહેલું જ છે.)

(૪૭) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત જણાઈ આવે છે. કારણ કે પરમાર્થથી તેનો
ઉત્તર અમે પૂર્વે જ આપી દીધો છે. તે આ પ્રમાણે -

બીજાદિમાં, જે અંકુરાદિનું કારણભૂત સામર્થ્ય ઉદિત થયું છે, તે સામર્થ્ય, બીજાદિથી અતિરિક્ત
કંઈ જ નથી... પણ તે માત્ર બીજાદિની જ સત્તારૂપ છે. હવે બીજસત્ત્વ તો તમામ અસત્ વિશે અવિશેષ
છે, એટલે તો તે રૂપ સામર્થ્ય પણ અવિશેષ થશે ! તો તેવા અવિશેષ સામર્થ્યથી, પ્રતિનિયત અસત્નો
જ ઉત્પત્તિ તમે શી રીતે કહી શકો ? એ બધી પહેલા કહેલી વાતો જ ફરી-ફરી આવી પડશે.

❖ બીજમાં સામર્થ્યજ્ઞાનનો ઉપાયાભાવ ❖

(૪૮) બીજ વાત, બીજરૂપ કારણમાં, અંકુરાદિ વિશેનું જનનસામર્થ્ય છે - એવું જાણવાનો
ઉપાય બીજકાળ વખતે તો નથી જ... કારણ કે તે વખતે તો, તમામ અસત્ પદાર્થોથી જુદું માત્ર
બીજસત્ત્વનું જ વેદન થાય છે.

(ભાવ એ કે, જો સામર્થ્ય જણાય તો તે સામર્થ્યના વિષયભૂત અંકુરાદિ અસત્ તત્ત્વ પણ જણાય.
પણ બીજવસ્તુનું વેદન=અનુભવ તો, તમામ અસત્પદાર્થોથી વ્યતિરિક્તરૂપે થાય છે. માત્ર શુદ્ધસત્ત્વરૂપે
થાય છે, તો તે વખતે અસત્જનનસામર્થ્યનું જ્ઞાન શી રીતે થઈ શકે ? તેવું માનવામાં તો અસત્નો
સંબંધ માનવો પડે.)

બૌદ્ધ : બીજાદિનો અંકુરાદિને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, અંકુરાદિના ઉપલંબને જ,

ચ સ્વહેતુસામર્થ્યતસ્તત્સિદ્ધિઃ, તત્રાપ્યુક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ । ન ચ તત્રાપિ સ્વહેતુસામર્થ્યમેવ પરિહારઃ, તુલ્યદોષતયોપઘાતાત્ । ન ચાનાદિહેતુપરમ્પરા ઉપઘાતત્રાણમ્, અત એવ હેતોઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇકુરાદિજનનસ્વભાવતયા તદુપલમ્ભ એવ-અઇકુરાદ્યુપલમ્ભ એવ, ઉપાય ઇતિ વર્તતે । કુત ઇત્યાહ-સર્વથાઽવધ્યભાવે તત્ તત્સ્વભાવતાઽસિદ્ધેઃ-બીજાદેરઇકુરાદિજનનસ્વભાવતાઽસિદ્ધેઃ । ન ચ સ્વહેતુસામર્થ્યતસ્તત્સિદ્ધિઃ-²²તત્તત્સ્વભાવતાસિદ્ધિઃ । કુત ઇત્યાહ-તત્રાપિ-સ્વહેતુસામર્થ્યે ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ કારણાત્ । ન ચ તત્રાપિ-અધિકૃતહેતુસામર્થ્યે સ્વહેતુસામર્થ્યમેવ પરિહારઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે સામર્થ્યજ્ઞાનનો ઉપાય કેમ ન મનાય ? (બીજ અંકુરજનનસ્વભાવી છે, તેનાથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તો આ ઉત્પત્તિ, બીજમાં તેવા અંકુરજનનસામર્થ્ય વિના ન જ હોય. એટલે આ અંકુરાના સાક્ષાત્કારને આધારે અનુમાન થાય છે કે, બીજમાં તેવું સામર્થ્ય છે જ.) આમ, સામર્થ્યજ્ઞાનનો ઉપાય છે જ.

(આ અર્થ વ્યાખ્યાના આધારે કયો છે, વ્યાખ્યાકારે તદુપલંભનો અર્થ અંકુરાદિનો ઉપલંભ કયો છે, પણ હકીકતમાં અહીં બીજાદિનો ઉપલંભ હોવો જોઈએ. અંકુરજનનસ્વભાવરૂપે જ બીજની ઉપલબ્ધિ એ સામર્થ્ય જ્ઞાનનો ઉપાય છે. ^{૨૨}ઈત્યર્થ હવે સ્યાદ્વાદી ઉત્તર આપે છે.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે જો સર્વથા અવધિનો અભાવ હોય (અર્થાત્ કારણમાં શક્તિરૂપે પણ કાર્યનું અસ્તિત્વ ન હોય) તો તો તે બીજાદિનો અંકુરજનનસ્વભાવ સિદ્ધ થાય નહીં.

(૪૯) બૌદ્ધ : પોતાના હેતુનાં સામર્થ્યથી જ, તે કારણમાં તેવો અંકુરજનનસ્વભાવ છે - એમ અમે પૂર્વે કહ્યું જ છે. પછી તો તે સ્વભાવની સિદ્ધિ થઈ જાય ને ?

સ્યાદ્વાદિ : પણ તે હેતુમાં પણ, પોતાના કાર્યને (=અંકુરાના કારણરૂપ બીજરૂપ કાર્યને) આવા સ્વભાવે (=અંકુરજનનસ્વભાવે) ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? એટલે એમાં પણ આ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહેશે. (તે દોષનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહીં.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

22. તત્તત્સ્વભાવતાસિદ્ધિરિતિ । તસ્ય-બીજાદેસ્તત્સ્વભાવતા-અઇકુરાદિજનનસ્વભાવતા તસ્યાઃ સિદ્ધિઃ ॥

❖ આવા પુષ્કળ પદાર્થોથી પ્રાયઃ એ નિશ્ચિત થાય છે કે, વ્યાખ્યા સ્વોપજ નથી, પણ કોઈક અજ્ઞાતકર્તૃક છે.

❖ કાર્યનું શક્તિરૂપે અસ્તિત્વ હોય, તો માની શકાય કે કારણમાં પ્રતિનિયત અંકુરજનનસ્વભાવ જ છે. પણ જો અંશતઃ પણ અસ્તિત્વ ન હોય, સર્વથા અસત્ હોય, તો તેવા અસત્ તો ઘણા બધા પદાર્થો છે અને તો તેનાથી પ્રતિનિયત અસત્ની જ ઉત્પત્તિ સંગત થાય નહીં.

૧-૨. 'ભાવતાસિદ્ધેઃ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'સિદ્ધેઃ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

(૫૦) પ્રમાણાનુપપત્તેશ્ચ, તસ્માન્ન તત્તથાભાવસજ્ઞતાં તદ્યોગ્યતાં વિહાય અપરસ્તત્પરિ-

❖ વ્યાખ્યા ❖

અપરહેત્વપેક્ષયા । કુત્તરિત્યાહ-તુલ્યદોષતયા કારણેન ઉપધાતાત્ હેતોઃ । ન ચાનાદિહેતુપરમ્પરા પ્રાગુપન્યસ્તા ઉપધાતત્રાણમ્ । કુત્તરિત્યાહ-અત્ત એવ હેતોઃ, તુલ્યદોષતયોપધાતાદિત્યર્થઃ । ઉપચયમાહ-પ્રમાણાનુપપત્તેશ્ચ-અનાદિહેતુપરમ્પરાગ્રાહકપ્રમાણાભાવાત્, આદિપરિકલ્પનાદોષ-પ્રમાણસ્ય ચ જાતિરૂપત્વાદિતિ । તસ્માદિત્યાદિ । યસ્માદેવં તસ્માત્ ન તત્તથાભાવસજ્ઞતાં-ન

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

બૌદ્ધ : તેનો પરિહાર અમારી પાસે છે જ. જુઓ; તે હેતુમાં, પોતાના પૂર્વના હેતુથી જ તેવું સામર્થ્ય આવ્યું છે. (એટલે તે સામર્થ્ય વિશે કોઈ પ્રશ્નનો અવકાશ નથી.)

સ્યાદ્વાદી : ઉપરોક્ત દોષ અહીં પણ તુલ્ય જ છે. (અર્થાત્ તે પોતાના પૂર્વના હેતુમાં પણ તેવું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? એમ પૂર્વ હેતુમાં પણ એ જ પ્રશ્ન ઊભો છે.)

બૌદ્ધ : અરે ! પૂર્વે બતાવેલી અનાદિ હેતુપરંપરા; એ જ તેને ઉપહત ન થવા ત્રાણભૂત બનશે. (આશય એ કે, તે હેતુઓમાં પણ તેવું સામર્થ્ય; પોતાની પૂર્વ-પૂર્વની અનાદિ-હેતુપરંપરાથી જ આવેલું છે. એટલે તે વિશે પણ સાશંક રહેવાની કોઈ જરૂર નથી.)

સ્યાદ્વાદી : અહીં પણ એ દોષ તુલ્ય જ છે. અર્થાત્ તે અનાદિ હેતુપરંપરામાં પણ આવું (=પોતાના ઉત્તરોત્તર કાર્યને પ્રતિનિયત સામર્થ્ય સાથે ઉત્પન્ન કરવાનું) સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? એટલે ફરી એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહેશે, તેનાથી બચવા કોઈ ત્રાણભૂત નથી.

(૫૦) આ જ વાતને પુષ્ટ કરવા હજી એક યુક્તિ આપે છે -

તમે તેવું સામર્થ્ય, અનાદિ હેતુપરંપરાના આધારે કહો છો. પણ વાસ્તવમાં તે અનાદિ હેતુપરંપરાને ગ્રહણ કરનાર કોઈ પ્રમાણ જ નથી. (અને પ્રમાણ વિના તો તેને શી રીતે મનાય ?)

બૌદ્ધ : હેતુપરંપરાને સાદિ માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવે છે (તથાહિ - આદિ હોય, તો પ્રથમ હેતુને, હેતુવિનાનો નિર્હેતુક માનવો પડશે અને નિર્હેતુક હોવાથી તો, કાં'તો ગગનની જેમ સર્વથા તેને સત્ માનવો પડશે અથવા તો ખપુષ્પની જેમ સર્વથા તેને અસત્ માનવો પડશે... આ બધા દોષો આવશે. આમ, હેતુપરંપરાને સાદિ માનવામાં દોષોનું અસ્તિત્વ; તે જ તેની અનાદિતા સૂચવે છે.)

❖ વિવરણમ્ ❖

યદ્યપ્યનાદિહેતુપરમ્પરાગ્રાહકં પ્રમાણં નાસ્તિ તથાપ્યાદિપરિકલ્પનાયાં દોષાસ્તે પ્રમાણં ભવિષ્યન્તી-ત્યાશક્લ્યાહ- 23. આદિપરિકલ્પનાદોષપ્રમાણસ્ય ચ જાતિરૂપત્વાદિતિ । આદિપરિકલ્પનાયાં દોષાઃ-નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં ચેત્યાદયસ્ત એવ પ્રમાણં તસ્ય પુનર્જાતિરૂપત્વાત્ । અયમભિપ્રાયઃ-અનાદિહેતુપરમ્પરાગ્રાહક-પ્રમાણસ્યાભાવે આદિપરિકલ્પનાદોષપ્રમાણં પ્રમાણાભાસમેવ બૌદ્ધસ્ય ॥

૧. 'દયસ્ત એતત્ પ્રમાણં તત્પ્રમાણં તસ્ય' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'બોધ(?ધ્ય)સ્ય(?મ્)' ઇતિ પાઠઃ, અત્ત U-પ્રતપાઠઃ ।

જ્ઞાનોપાયઃ । (૫૧) ન વિશિષ્ટં સામર્થ્યં ન હેતુફલભાવનિયમઃ સર્વથાઽસદુત્પદ્યત ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણસ્યૈવ કાર્યભાવસજ્જતાં તદ્યોગ્યતાં-કાર્યયોગ્યતાં વિહાય અપરઃ-અન્યસ્તત્પરિજ્ઞાનોપાયઃ-
અધિકૃતસામર્થ્યપરિજ્ઞાનોપાયઃ । ન વિશિષ્ટં સામર્થ્યં તત્તથાભાવસજ્જતાં તદ્યોગ્યતાં વિહાય ।
અવધ્યભાવેન ન હેતુફલભાવનિયમઃ । તત્તથાભાવસજ્જતાં તદ્યોગ્યતાં વિહાય સર્વથાઽસદુત્પ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તમે જેને પ્રમાણ કહો છો, તે તો જાતિરૂપ છે (અર્થાત્ કુતર્ક છે) એટલે વાસ્તવમાં તે પ્રમાણ ન બને. (અભિપ્રાય એ કે, જો આદિ કલ્પના કરવામાં આવનારા દોષો વાસ્તવિક હોત, તો અનાદિ હેતુપરંપરાને ગ્રહણ કરનાર કોઈક પ્રમાણ તો મળી જ રહેત. પણ તેવું કોઈ પ્રમાણ જડતું નથી, એ પરથી જણાઈ આવે છે કે, તે આદિકલ્પનાગત દોષો પ્રમાણ નહીં, પણ પ્રમાણભાસરૂપ છે.)

(આ અર્થ વિવરણ પ્રમાણે કયો છે, પણ હકીકતમાં તે આદિકલ્પનાગત દોષો કુતર્કરૂપ હોવાનું સચોટ કારણ એ જણાય છે કે, વસ્તુ સદસદ્વસ્તુ હોવાથી સત્ત્વની અપેક્ષાએ કથંચિદ્ અનાદિ અને અસત્ત્વની અપેક્ષાએ કથંચિત્ સાદિ છે. એટલે એકાંત સત્ત્વ અને અસત્ત્વની (અને તેને લઈને એકાંત સાદિત્વ અને અનાદિત્વની) કલ્પના કુતર્ક છે, કારણ કે તેવી કોઈ વસ્તુ જ હોતી નથી.)

એટલે ફલિત એ થયું કે, અનાદિ હેતુપરંપરા પણ મનાય નહીં, કે જેના આધારે ઉત્તરોત્તર ક્ષણપ્રવાહમાં પ્રતિનિયત સામર્થ્ય વ્યવસ્થાપિત થાય.

જે કારણથી આવું છે, (તસ્માત્=) તે કારણથી માનવું જ રહ્યું કે, કારણમાં કાર્યભાવ સાથે સંકળાયેલી કાર્ય કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે. (અર્થાત્ જે યોગ્યતા; પ્રતિયોગી-સંબંધીરૂપે કાર્ય સાથે સંલગ્ન છે, તે યોગ્યતા (=કાર્યજનનયોગ્યતા) કારણમાં રહેલી છે...) આવું માન્યા વિના, તે કારણનાં સામર્થ્યને જાણવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. (આશય એ કે, તેમાં તેની યોગ્યતા માનો, તો તેના સંબંધી તરીકે પ્રતિનિયત કાર્ય જણાઈ આવે અને તો તે કારણનું પ્રતિનિયત કાર્યકરણસામર્થ્ય જણાઈ આવે... પણ યોગ્યતા ન માનો, તો આ બધું જાણવાનો કોઈ ઉપાય ન રહે.)

(૫૧) બીજી વાત, કાર્ય સાથે સંલગ્ન તેવી યોગ્યતા માન્યા વિના તો વિશિષ્ટ સામર્થ્ય પણ સંગત થાય નહીં. (જો તે કારણમાં, પ્રતિનિયત કાર્ય સાથે સંલગ્ન તે પ્રતિનિયત કાર્યકરણયોગ્યતા હોય, તો તે કારણનું પ્રતિનિયત કાર્યજનન વિશિષ્ટ સામર્થ્ય માની શકાય. તે સિવાય તેવું સામર્થ્ય સંગત થાય નહીં.)

અને તેવી યોગ્યતા વિના તો, કારણમાં કોઈ અવધિ ન રહેવાથી પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવનો નિયમ નહીં રહે. (જો કાર્ય સાથે સંલગ્ન તેવી કાર્યજનનયોગ્યતા મનાય, તો તેમાં પ્રતિનિયત કાર્યનો જ સંબંધ રહે અને તો તેનાથી પ્રતિનિયત કાર્ય જ ઉત્પન્ન થાય, પણ તે ન માનવામાં તો તેનાથી કોઈ પણ કાર્ય થવા લાગશે. ફલિતઃ હેતુ-ફળભાવનો જે નિયમ છે, તે રહેશે નહીં.)

પ્રાપ્ત્યા ન ક્વચિદ્ વ્યવસ્થાસિદ્ધિરિતિ ॥

(૫૨) સ્યાદેતન્ન વૈ કાચિદુત્પત્તિર્ભાવવ્યતિરિક્તાઽસ્તિ યામાવિશદસદુત્પદ્યત ઇત્યુચ્યતે, કિન્તુ કુતશ્ચિદ્ વસ્તુનોઽનન્તરં કસ્યચિદ્ વસ્તુનો નિયમવતઃ સત્તા સૈવ તદાત્મિકોત્પત્તિરભિધીયતે । ન ત્વિયં કેનચિત્ સમ્બદ્ધા । સા ચ પ્રાગ્ નાસીદિત્યસદુત્પદ્યત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્યતે । ઇતિ-એવં પ્રાપ્ત્યા ન ક્વચિદ્ વ્યવસ્થાસિદ્ધિર્વિશિષ્ટસામર્થ્યાદાવિતિ ॥

સ્યાદેતન્ન-ન વૈ કાચિદુત્પત્તિર્ભાવવ્યતિરિક્તાઽસ્તિ-વિદ્યતે યામ્-ઉત્પત્તિમાવિશત્ સત્ અસદુત્પદ્યત ઇત્યુચ્યતે, કિન્તુ કુતશ્ચિદ્ વસ્તુનો વિશિષ્ટાદનન્તરં કસ્યચિદ્ વસ્તુનો નિયમ-વતઃ-અવ્યભિચારિણઃ સત્તા ભવતિ, સૈવ-સત્તા તદાત્મિકા-સત્તાત્મિકા ઉત્પત્તિરભિધીયતે ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, કાર્ય સાથે સંલગ્ન તેવી કાર્યજનનયોગ્યતા ન માનો, તો એનો મતલબ એ થાય કે, કારણમાં શક્તિરૂપે પણ કાર્યનું અસ્તિત્વ નથી અને તો સર્વથા અસત્ કાર્યની જ ઉત્પત્તિ માનવી પડે. અને તેથી તો ખપુષ્પ જેવાની પણ ઉત્પત્તિ માનવી પડશે !

આ બધા દોષોથી છૂટવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે કે, કારણમાં કાર્યસંલગ્ન તેવી કાર્યજનનયોગ્યતા માની લેવી. બાકી તો વિશિષ્ટ સામર્થ્ય વગેરે કોઈપણ ઠેકાણે, પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા સિદ્ધ થશે નહીં.

(હવે બૌદ્ધ, કાર્યની ઉત્પત્તિ કેવી હોય ? તે વિશે પોતાની વિચારધારા રજૂ કરે છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી તેની અરમણીય વાતનો તિરસ્કાર કરશે.)

(૫૨) બૌદ્ધ : કોઈપણ ઉત્પત્તિ ભાવથી જુદી નથી, કે જેને આશ્રયીને અસદ્ ઉત્પન્ન થાય છે - એમ કહી શકાય... (આશય એ કે, ઉત્પત્તિ કાર્યભાવ સાથે સંલગ્ન છે, તેનાથી જુદી નહીં. એટલે તે સદ્રૂપ છે અને તો વાસ્તવમાં અસદુત્પત્તિ કોઈ ન હોવાથી, અસત્ ઉત્પન્ન થાય છે - એવો વ્યવહાર ન કરાય.)

તે ઉત્પત્તિ કેવી છે ? તે જણાવે છે -

બીજાદિ કોઈક વિશિષ્ટ વસ્તુથી, પોતાના પછીની ક્ષણે, અવ્યભિચારી એવી કોઈક અંકુરાદિ વસ્તુની સત્તા થાય છે... અને આ (તદાત્મિકા=) સત્પણારૂપ (સૈવ=) સત્તા જ, વસ્તુની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. આમ, વસ્તુની સત્તા એ જ ઉત્પત્તિ.

❖ અહીં અંકુરાદિના વિશેષણ તરીકે ‘અવ્યભિચારી’ પદ મૂક્યું છે એટલે કારણથી જે કોઈની પણ ઉત્પત્તિ નહીં થાય. પણ જે વસ્તુ હંમેશા કારણને અવ્યભિચારી છે, તેની જ ઉત્પત્તિ થશે. અંકુરો તે બીજને અવ્યભિચારી છે. તેના વિના થતો નથી. એટલે તેની ઉત્પત્તિ તેનાથી થઈ શકશે.

૧. ‘તદાત્મકોત્પત્તિઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ઇત્યુચ્યત’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ઇતિ વ્યવહિયતે, ન પુનરસતોઽવસ્થાન્તરાવેશસ્તદિતિ । (૫૩) અત્રોચ્યતે-યત્કિञ્ચિદેતત્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । તથાહિ-નોત્પત્તિર્ભાવવ્યતિરિક્તા । ન ચાસૌ ગર્ભવત્ કારણાન્નિષ્ક્રામતિ, ન ચામ્બરતલાત્ પતતિ, ન ચાસ્તિ સર્વથા પ્રાક્ ન ચાસત્ સદ્ ભવતિ, (૫૪)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ત્વિયમ્-ઉત્પત્તિઃ કેનચિત્ વસ્તુસમ્બદ્ધા । સા ચ-ઉત્પત્તિઃ પ્રાગ્-અધિકૃતક્ષણાન્નાસી-દિતિ કૃત્વા અસદુત્પદ્યતે ઇતિ-એવં વ્યવહિયતે; ન પુનરસતઃ અવસ્થાન્તરાવેશસ્તત્ સદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે । યત્કિञ્ચિત્-અસારમેતત્-અનન્તરોક્તમ્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ હેતોઃ । એતદેવાહ (તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-) નોત્પત્તિર્ભાવવ્યતિરિક્તા । ન ચાસૌ-ભાવો ગર્ભવત્ કારણાન્નિષ્ક્રામતિ, માતુરુદરાદિતિ ગમ્યતે, ન ચામ્બરતલાત્-આકાશતલાત્ પતતિ

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(ઉત્પત્તિ એટલે જ કાર્યની સત્તા. એટલે કશું ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કહેવાય જ નહીં.)

અને તે ઉત્પત્તિ, કોઈપણ વસ્તુ સાથે (કારણ સાથે) જોડાયેલી ન હતી. (અર્થાત્ પૂર્વની કારણક્ષણ સાથે સંબદ્ધ ન હતી.) આ ઉત્પત્તિ, વર્તમાનક્ષણની પહેલા હતી જ નહીં. એટલે જ હમણાં ‘અસદ્ ઉત્પન્ન થાય છે’ એવો વ્યવહાર થાય છે.

બાકી અસત્ પદાર્થનું, અવસ્થાંતર થઈને સત્ થઈ જવું; એવું નથી. (આશય એ કે ‘અસદુત્પદ્યતે’ એનો મતલબ એ નથી કે, અસત્ પદાર્થ અવસ્થા બદલાઈને સત્ થઈ જાય છે... એવું હોય તો ખપુષ્પાદિ પણ સત્ થઈ જવાની આપત્તિ આપી શકાય. પણ મતલબ એ કે, એ વસ્તુની સત્તા એ જ ઉત્પત્તિ જે પહેલા ન હતી અને હમણાં થઈ છે... બસ, આના આધારે જ ‘અસદુત્પત્તિ, અસત્ ઉત્પન્ન થાય’ એવો વ્યવહાર કરાય છે.)

(પૃ) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ, ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવી હોવાથી, યત્કિञ્ચિત્=અસાર જણાઈ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

ઉત્પત્તિ તે ઘટાદિરૂપ કાર્યભાવથી જુદી નથી, પણ તે કાર્યભાવરૂપ જ છે. પણ હવે આ કાર્યભાવ આવ્યો ક્યાંથી ? (તેનું સમાધાન કરવા, તમારી પાસે એક પણ યુક્તિ નથી. જુઓ -)

(૧) તે (ઘટાદિ કાર્યરૂપ) ભાવ, ગર્ભની જેમ, પોતાના કારણમાંથી નીકળે એવું તો નથી જ... (ગર્ભ, પોતાની માતાના પેટમાંથી નીકળે છે અને તેનું કારણ એ કે, તે પૂર્વે પોતાની માતાના પેટમાં રહ્યો હોય છે. પણ કાર્યનું તો તમે પૂર્વે અસ્તિત્વ માનતા જ નથી, તો ગર્ભની જેમ કારણમાંથી એ કાર્ય નીકળે એવું શી રીતે કહેવાય ?)

(૨) વળી, તે કાર્યરૂપ ભાવ, અચાનક આકાશથી પણ ટપકી જતું નથી. તો તે કાર્ય આવ્યું ક્યાંથી ?

भवति च कस्यचिदनन्तरं-मरणसमय एवास्य, रहितस्तदन्वयेन तत्सामर्थ्यप्रभवो नियम-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

સહસા, ન ચાસ્તિ સર્વથા-સર્વેઃ પ્રકારૈઃ પ્રાગ્, ઉત્પત્તેરિતિ પ્રક્રમઃ, ન ચાસત્ સદ્ ભવતિ, અભાવસ્ય ભાવત્વવિરોધાત્, ભવતિ ચ કસ્યચિત્-વસ્તુનોઽનન્તરં²⁴ મરણસમય એવાસ્ય-કસ્યચિત્ રહિતસ્તદન્વયેન-તત્તદ્વાવાપત્યભાવતઃ તત્સામર્થ્યપ્રભવઃ-અનન્તરાતીતવસ્તુશક્તિજન્મા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૩) વળી, ઉત્પત્તિની પહેલા, તે કાર્યનું (સર્વથા=) કોઈપણ રીતે અસ્તિત્વ ન હતું (એવું તમે જ કહ્યું છે અને એનો મતલબ એ થયો કે પૂર્વે તે કાર્ય અસત્ હતું...) અને અસત્ સત્ થાય એવું પણ તમે માનતાં નથી. કારણ કે અભાવનું ભાવરૂપે થવું વિરુદ્ધ છે (જો અભાવનો ભાવ માનો, તો અપુષ્પાદિનો પણ ભાવ માનવો પડે.)

(સાર એ કે, તે કાર્ય, કારણમાંથી નથી નીકળ્યું તે આકાશમાંથી પણ નથી ટપક્યું. પૂર્વે સત્ હતું એવું પણ નથી અને પૂર્વે અસત્ હતું ને હમણાં સત્ થયું એવું પણ નથી. આમ, એક પણ પ્રકાર નથી, તો તે કાર્ય થયું શી રીતે ?)

(૫૪) પણ તમે એવું માનો છો કે, કોઈક વસ્તુના વિનાશ પછી જ તે પ્રતિનિયત કાર્ય થાય છે જ. (માટીનાં નાશ વખતે જ તે ઘટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે.)

(એટલે માનવું જ રહ્યું કે, પૂર્વક્ષણીય કારણમાં કોઈક અપેક્ષાએ તે કાર્યનું અસ્તિત્વ છે જ, શક્તિરૂપે પૂર્વે તેનું સત્ત્વ છે જ. એટલે જ તો તેના પછી તરત એ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ તમે આવું ન માની, વાસ્તવમાં ઉન્મત્ત જેવો પ્રલાપ કરો છો. જુઓ -)

વળી, તમે કહો છો કે (તત્) કારણનું (તદ્વાવ) કાર્યરૂપે પરિણમન (આપત્ત્યભાવતઃ) ન થતું હોવાથી, કાર્ય તે કારણના અન્વયથી રહિત છે (બૌદ્ધો કારણ, કાર્યભાવને પામે એવું નથી માનતા. એટલે કાર્ય અન્વયથી રહિત છે.)

અને વળી બીજી બાજું તમે કહો છો કે, તે કાર્ય, અનંતર-અતીત (=હમણાં જ પૂર્વે થઈ ગયેલી)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

24. મરણસમય એવાસ્યેતિ । વિનાશસમયે એવ મૃદાદેઘટાદિરુપદ્યત્ત ઇત્યર્થઃ । એતદ્વ 'કસ્યચિદ-નન્તરમ્' ઇત્યસ્યેવ સૌત્રપદસ્ય વ્યાખ્યાનં કૃતં સુખાવબોધાય સૂત્રકૃતા ॥

❖ વ્યાખ્યાનગતસ્ય 'તત્તદ્વાવાપત્યભાવતઃ' ઇત્યસ્ય પદસ્યેયં વ્યાખ્યા - તસ્ય-કારણસ્ય તદ્વાવઃ - કાર્યભાવઃ સ એવાપત્તિરિતિ તત્તદ્વાવાપત્તિઃ, તસ્યા અભાવો યતઃ, તતઃ કાર્યં કારણાન્વયેન રહિતમિતિ સ્પષ્ટઙ્કઃ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ - ન હિ બૌદ્ધઃ કારણસ્ય કાર્યરૂપતયા પરિણમનં મન્યતે । તેન તન્મતે ન કારણસ્યાન્વયઃ કાર્યે ॥

૧. 'પ્રભવનિયમ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'નૈવાસત્' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

વાંશ્ચેતિ કો ન્વસ્વખ્યાયમાન इत्थं भाषते, अबोधग्रहगृहीताच्चापरः अनुवक्तृत्त्यपकर्ण्यमे-
तत् । (५५) आह-एवमपि पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषोऽनिवारितप्रसरः,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિયમવાંશ્ચ ભાવઃ સ એવ નાપરઃ । ઇતિ કો ન્વસ્વખ્યાયમાનઃ સન્ इत्थं भाषते ? अबोधग्रह-
गृहीताच्चापरः-अन्यः अनुवक्ति कौ न्वपरः ?, न कश्चिदित्यर्थः । इत्यपकर्ण्यमेतत् । आह-
एवमपि सति पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषः । किमित्याह-अनिवारितप्रसरः ।

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવી વસ્તુનાં સામર્થ્યથી જન્ય છે અને તે અનંતર-અતીત વસ્તુની સાથે જ (નિયમવાન=) નિયમવાળો
છે. (તેનાથી જ તે ભાવનો જન્મ થાય, બીજાથી નહીં અને તેનાથી પણ તે જ ભાવનો જન્મ થાય
બીજા ભાવનો નહીં. એવો જે નિયમ; તેના વાળું કાર્ય છે.)

(હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઊભા થાય કે, જો તેમાં તેનો અન્વય નથી, તો તે, તેના સામર્થ્યથી જન્ય
કેમ ? તેની સાથે જ કેમ અવ્યભિચાર ધરાવે ? અથવા તો તે કારણસામર્થ્યથી પણ તે વસ્તુ જ જન્ય
કેમ ? ... અને આ બધાનો ઉકેલ લાવવો મુશ્કેલ થઈ પડશે.)

એટલે આવું પૂર્વાપર વિચારણા વિનાનું કથન, સ્વપ્ન જેવું આચરણ કરનાર વ્યક્તિ સિવાય,
બીજો તો કયો આમપુરુષ કરે ? (અર્થાત્ સપનામાં બોલનાર વ્યક્તિ જ તેવું બોલે છે.)

(જો કે તમે સપનામાં નહીં, પણ જાગૃત અવસ્થામાં બોલો છો) પણ તમે તો (અબોધગ્રહ=)
અજ્ઞાનરૂપી ગ્રહથી ગ્રસિત થઈ ગયા છો. અને તેથી જ તમે તેવું વિચારશૂન્ય કથન કરી રહ્યા છો.
અજ્ઞાનથી જડ સિવાય બીજું કોણ આવું બોલે ? (એટલે તમારી વાત તો અપવાદભૂત છે. બાકી
હકીકતમાં તો, સપનામાં બોલનાર વ્યક્તિ સિવાય બીજું કોઈ આવું ન બોલે.)

એટલે તમારી એકે વાતો સાંભળવા યોગ્ય નથી.

❖ કારણના કાર્યરૂપે પરિણમનમાં વિરોધ-અભાવ ❖

(૫૫) બૌદ્ધ : અમે પૂર્વે જ કહ્યું હતું કે, આ વિશે ત્રણ પક્ષ છે : (૧) હેતુ-અનિવૃત્તિ, (૨)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. પારિશેષ્યાનાશ્રયणे इति । हेतोरनिवृत्तिपक्षे साङ्ख्याभिमतं तादवस्थ्याद्धेतोर्न घटते कार्यम् ।
निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्तु जैनाभिमतो विरुद्ध इति पारिशेष्याद् बौद्धाभिमत एव वस्तुनोऽनन्तरं वस्तूत्पद्यत
इत्यस्मिन् पक्षे कार्यकारणभावव्यवस्थितिरिति पारिशेष्यं तस्यानाश्रयणे सति ॥

❖ આ પક્ષ સાંખ્યને અભિમત છે, તેમના મતે દરેક વસ્તુ અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકસ્વભાવી છે. એટલે
તેમના મતે હેતુની અંશતઃ પણ નિવૃત્તિ થતી નથી.

૧. 'નાશ્રયેણ હેતુફલ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'કોઽપરઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'પરિશિષ્યાદ' ઇતિ પાઠઃ,
અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૪. 'ઇત્યસ્મન્(?ત્) પક્ષે' ઇતિ ખ-પાઠઃ ।

હેતુનિવૃત્તિપક્ષે તત્તાદવસ્થ્યાત્, નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિપક્ષસ્ય ચ વિરુદ્ધત્વાદિતિ, (૫૬) ન, નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિપક્ષે વિરોધાસિદ્ધેઃ, તસ્યૈવ તથાભવનાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિત્યાહ-હેતુનિવૃત્તિપક્ષે તત્તાદવસ્થ્યાત્-હેતુતાદવસ્થ્યેન નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિપક્ષસ્ય ચ, પ્રક્રમાદ્દેતુગતસ્ય, વિરુદ્ધત્વાદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિપક્ષે-ઽધિકૃતે । કિમિત્યાહ-વિરોધાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તસ્યૈવ-હેતોસ્તથા-કાર્યતયા ભવનાત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હેતુનિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ, અને (૩) હેતુનિવૃત્તિ... આમાંથી બે વિકલ્પો તો ઘટતા જ નથી. તેનું કારણ એ કે, (૧) જો હેતુની અંશતઃ પણ નિવૃત્તિ ન કહો, તો તે હેતુ તદવસ્થ જ રહ્યો, અર્થાત્ હેતુ મૃદ્ગરૂપ જ રહ્યો, તે ઘટરૂપ કાર્યમાં પરિણમ્યો જ નહીં. અને તો ઘટરૂપ કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું સંગત નહીં થાય. (૨) હવે હેતુની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ કહો, તો તે વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેની નિવૃત્તિ હોય તો અનિવૃત્તિ શી રીતે ? અને અનિવૃત્તિ હોય તો નિવૃત્તિ શી રીતે ?

એટલે આ બે વિકલ્પોને છોડીને, હવે માત્ર એક ત્રીજો પક્ષ જ શેષ રહે છે, તે એ કે - હેતુની નિવૃત્તિ; અર્થાત્ હેતુની નિવૃત્તિ થયે જ ફળની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પક્ષમાં કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા સંગત થઈ જાય છે.

પણ હવે જો તમે અવશેષ રહેલ આ પક્ષનો પણ આશ્રય નહીં કરો, તેનો પણ અપલાપ કરશો, તો તો (હેતુ-ફળભાવના એકે પ્રકારો ન ઘટવાથી) હેતુ-ફળભાવનો જ ઉચ્છેદ થઈ જશે !

(એટલે તમારે હેતુ-ફળભાવની સંગતિ કરવા પણ અમારો ત્રીજો પક્ષ માનવો જ રહ્યો... અર્થાત્ હેતુની સર્વથા નિવૃત્તિ બાદ તરત વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે - એવું માનવું જ રહ્યું...)

(૫૬) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે હેતુની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિરૂપ બીજો પક્ષ; જે જૈનોનો માન્ય છે, તેમાં કોઈ વિરોધ સિદ્ધ નથી. તેનું કારણ એ કે, તે કારણ જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે.

ભાવાર્થ : માટી જ ઘડારૂપે પરિણમે છે, હવે અહીં માત્ર તે માટીનો આકાર વગેરે બદલાય છે, બાકી માટી તો તેની તે જ રહે છે. એટલે આકાર વગેરે પર્યાયની અપેક્ષાએ માટીની નિવૃત્તિ થઈ કહેવાય અને માટીરૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેની અનિવૃત્તિ=નિવૃત્તિ ન થઈ કહેવાય. આમ, કારણનું જ કાર્યરૂપે પરિણમન માનવામાં, હેતુની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ સંગત જ છે, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

* આ પક્ષ જૈનને અભિમત છે. જૈનમતે પર્યાયની અપેક્ષાએ દરેક વસ્તુ અનિત્ય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દરેક વસ્તુ નિત્ય છે. એટલે જૈનો પર્યાય-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હેતુની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિ કહે છે.

* આ પક્ષ બૌદ્ધને અભિમત છે. તેઓ દરેક વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર કહે છે. એટલે તેમના મતે ક્ષણિક હેતુની નિવૃત્તિ થાય છે જ.

૧. 'હેતુનિવૃત્તિપક્ષે' इति ग-पाठः । ૨. समीक्ष्यतां ११८५तमं पृष्ठम् ।

(૫૭) સ્યાદેતત્-તથાભવનમિત્યન્યથાભવનમેતચ્ચ શબ્દાર્થાનનુગતં તદેવાન્યથા ભવતીતિ, (તદ્) યદિ તદેવ કથમન્યથા ભવતિ, અન્યથા ચેદ્ ભવતિ કથં તદેવેતિ ? ઉચ્યતે-કથચ્છિદન્યથાભવનાદદોષઃ, તદતાદવસ્થ્યોપલબ્ધેઃ, મૃદાદ્યાત્મકકપાલાદિવેદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્-તથાભવનમિતિ-એવમન્યથાભવનમ્ એતચ્ચ-અન્યથાભવનં શબ્દાર્થાનનુ-ગતમ્ । કથમિત્યાહ-તદેવાન્યથા ભવતિ અયમર્થઃ । અત્ર-તદ્ યદિ તત્ (તદેવ ?) કથમ-ન્યથા ભવતિ, અન્યથા ચેદ્ ભવતિ કથં તદેવેતિ વિરોધાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે-કથચ્છિદન્યથાભવનાદદોષઃ । કથમિત્યાહ-તદતાદવસ્થ્યોપલબ્ધેઃ તસ્ય-હેતોઃ અતાદવસ્થ્યો-પલબ્ધેઃ । ઉપલબ્ધિશ્ચ મૃદાદ્યાત્મકકપાલાદિવેદનાત્ । એતચ્ચાનુભવસિદ્ધં ઉભયનિશ્ચયસિદ્ધેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ તથાભવનમાં શબ્દાર્થ-અસંગતિનો નિરાસ ※

(૫૭) બૌદ્ધ : તમે કહ્યું કે, તથાભવન એટલે અન્યથાભવન. અર્થાત્ કારણનું જ કાર્યરૂપે થવું... પણ આ વાતમાં, તેનો વાસ્તવિક શબ્દાર્થ નથી, તે આ પ્રમાણે -

‘અન્યથાભવન’ શબ્દનો અર્થ આ થાય - તદેવ અન્યથા ભવતિ=કારણ જ કાર્યરૂપે થાય છે - અહીં હવે વિરોધ એ કે, જો (તદેવ) કારણ જ છે, તો (કથં અન્યથા ભવતિ) તે કાર્યરૂપે શી રીતે થયો ? અને જો તે (અન્યથા ભવતિ) કાર્યરૂપે થઈ ગયો, તો તે (કથં તદેવ) કારણરૂપ જ શી રીતે રહ્યો ?

(ભાવ એ કે, તે જ અન્યરૂપે થાય છે, એવો અન્યથાભવન શબ્દનો અર્થ છે. હવે જો તે, તે જ છે, તો તે અન્યરૂપે શી રીતે ? અને જો અન્યરૂપે છે, તો તે, તે જ શી રીતે ?)

સ્યાદ્વાદી : તે દોષ અમને નથી, કારણ કે અમે કથંચિદ્ અન્યથાભવન માનીએ છીએ, અર્થાત્ કોઈક અપેક્ષાએ તેનું અન્યથાભવન થાય છે, સર્વથા નહીં, એવું અમે માનીએ છીએ.

(હવે પહેલા ગ્રંથકારશ્રી, કથંચિદ્ અન્યથાભવનની સિદ્ધિ કરે છે, ત્યારબાદ તેમાં શબ્દાર્થની સંગતિ કરશે.)

તે હેતુનું કોઈક અપેક્ષાએ અન્યથાભવન થાય છે. તેનું કારણ એ કે, તે હેતુની તદવસ્થરૂપે જ ઉપલબ્ધિ થતી નથી, પણ અતદવસ્થરૂપે (=કથંચિદ્ જુદારૂપે) ઉપલબ્ધિ થાય છે. હવે આ ઉપલબ્ધિમાં પ્રમાણ એ જ કે, માટી-આદિનો કપાલ-ઘટાદિરૂપે અનુભવ થાય છે.

(હવે અહીં જો માટી તદવસ્થ જ હોત, અંશતઃ પણ ફેરફાર ન હોત, તો તેનો કપાલાદિરૂપે અનુભવ જ ન થાત. અને જો માટી સર્વથા અતદવસ્થ=અન્ય રૂપે બની ગઈ હોત, તો તે ઘટ-કપાલાદિનો કથંચિત્ માટીરૂપે; જે રૂપે ઉપલબ્ધિ થાય છે તે રૂપે, અનુભવ જ ન થાત... એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે માટી કથંચિદ્ અન્યથારૂપ થાય છે અને તો માટીરૂપ કપાલાદિનો અનુભવ પણ નિર્બાધ સંગત થઈ જાય.)

નાત્ ઉભયનિશ્ચયસિદ્ધેઃ (૫૮) અન્યતરસ્યાપિ ભ્રાન્તત્વાયોગાત્, ઇતરત્રાપ્યનાશ્વાસાપત્તેઃ તજ્જાતીયવ્યભિચારદર્શનાત્ સતઃ સર્વથાઽસત્ત્વાનાપત્તેઃ, કાદાચિત્કતયા તદુત્પત્ત્યાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મૃદાદિ કપાલાદિ ચોભયમન્યતરસ્યાપિ-મૃદાદેઃ ભ્રાન્તતાઽયોગાત્ । અયોગશ્ચેતરત્રાપિ કપાલાદૌ અનાશ્વાસાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ તજ્જાતીયવ્યભિચારદર્શનાત્ । તથા સતઃ સર્વથા-એકાન્તેન અસત્ત્વાનાપત્તેઃ । અનાપત્તિશ્ચ કાદાચિત્કતયા કારણેન તદુત્પત્ત્યાદિપ્રસજ્ઞાત્-અસત ઉત્પાદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તમે માટીરૂપે અને કપાલરૂપે વસ્તુનો અનુભવ કહ્યો, પણ હકીકતમાં તેમાં કપાલરૂપેનો અનુભવ જ યથાર્થ છે, માટીરૂપેનો અનુભવ નહીં. કારણ કે માટી તો પૂર્વક્ષણમાં જ નિરન્વય નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તેનો અનુભવ ન થાય.

સાંખ્ય : વાસ્તવમાં માટીરૂપેનો અનુભવ જ યથાર્થ છે, કપાલાદિ જુદી જુદી અવસ્થાનો નહીં. કારણ કે વસ્તુ તો અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવી છે, તેની કોઈ જુદી જુદી અવસ્થા જ નથી કે જેનો અનુભવ થઈ શકે.

સ્પાદાદી : તમારા બંનેની વાત અસંગત છે. કારણ કે બંને રૂપેનો અનુભવ સિદ્ધ જ છે. તેનું કારણ એ કે, માટી અને કપાલાદિ બંનેનો નિશ્ચય થાય છે. આમ, જ્યારે બંનેનો નિશ્ચય થતો હોય, ત્યારે તે બેમાંથી એકેને બ્રાન્ત માનવું યોગ્ય નથી.

(૫૮) બૌદ્ધ : નિશ્ચય થવા છતાં પણ, તે મૃદાદિના અનુભવને બ્રાન્ત માની લઈએ તો ?

સ્પાદાદી : તો તો તમને માન્ય કપાલાદિના અનુભવને પણ બ્રાન્ત કહી શકાશે. (અર્થાત્ જેમ નિશ્ચિત પણ મૃદાદિનો અનુભવ બ્રાન્ત છે, તેમ નિશ્ચિત પણ કપાલાદિનો અનુભવ બ્રાન્ત માનવો પડશે.) કારણ કે તેના સજ્જતીય માટીના અનુભવમાં, યથાર્થતાનો વ્યભિચાર દેખાય છે. (નિશ્ચિત પણ માટીનો અનુભવ, યથાર્થ ન દેખાવાથી, નિશ્ચિત એવા કપાલ-અનુભવની યથાર્થતામાં પણ વિશ્વાસ રહે નહીં.)

બીજી વાત એ કે, સત્ વસ્તુ સર્વથા અસત્ બની જતી નથી. તેનું કારણ એ કે, જો અસત્ બને, તો તે અસત્ કાદાચિત્ક હોવાથી (=સત્ પછી તરત જ પ્રતિનિયત રૂપે થતી હોવાથી) તેનાં ઉત્પત્તિ-નાશ માનવા પડશે ! (એટલે તમે જે કહો છો કે, પૂર્વક્ષણગત સત્ માટી તો સર્વથા અસત્

❖ અહીં ઉપલક્ષણથી સાંખ્યના પ્રશ્નોત્તરો પણ સમજવા. અર્થાત્ તે કહે છે કે, કપાલરૂપેનો અનુભવ બ્રાન્ત છે. તો તેનું સમાધાન એ કે, માટીના અનુભવને પણ બ્રાન્ત કહેવો પડશે, તેની યથાર્થતામાં પણ વિશ્વાસ નહીં રહે. એમ દરેક તર્કો પર્યાયાર્થિકનયથી જોડવા. (સાંખ્યનું નિરાકરણ કરવા.)

✽ કદાચિત્ થનારી વસ્તુના, ઘટની જેમ ઉત્પત્તિ-નાશ થતા હોય છે.

૧. 'સિદ્ધિઃ અન્યતર૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'સર્વથાનાપત્તેઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

પ્રસજ્ઞાત્, અસતોઽપિ સત્તાઽયોગાત્ સ્વભાવવૈકલ્યેન તદ્ભાવનિયમાસિદ્ધેરિતિ । (૫૧)
ન ચૈતત્ત્વ શબ્દાર્થાનુગતમપિ, કથञ્ચિદન્યથાભવનસ્ય તદેવાન્યથૈવેત્યેકાન્તાપોહેન પ્રવૃત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાશપ્રસજ્ઞાત્, તથા અસતોઽપિ સર્વથેતિ વર્તતે સત્તાઽયોગાત્ । અયોગશ્ચ સ્વભાવવૈકલ્યેન
અસતઃ તદ્ભાવનિયમાસિદ્ધેઃ-સદ્ભાવવિશેષનિયમાસિદ્ધેરિતિ । ન ચૈતત્ત્વ-કથञ્ચિદન્યથાભવનં
અન્યભવનાક્ષિપ્તં ન શબ્દાર્થાનુગતમપિ, કિન્તુ શબ્દાર્થાનુગતમેવ, કથञ્ચિદન્યથાભવનસ્ય
તદેવાન્યથૈવેતિ-એવં એકાન્તાપોહેન પ્રવૃત્તેઃ । કથમિત્યાહ-વસ્તુન એવ તત્સ્વભાવત્વાત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ ગઈ હોવાથી, હવે તો માત્ર કપાલ જ શેષ છે અને એટલે એ કપાલનો અનુભવ જ યથાર્થ છે...
એ બધી કલ્પનાકલ્પિત વાતો માન્ય બને નહીં.)

વળી, અસત્ પદાર્થની પણ સત્તા ઘટે નહીં, કારણ કે તે અસત્નો કોઈ સ્વભાવ ન હોવાથી,
તેનું પ્રતિનિયત સદ્ગુણે થવું સિદ્ધ થાય નહીં. (આશય એ કે, સર્વથા અસત્નો તો કોઈ સ્વભાવ હોય
નહીં. એટલે તેનું, પ્રતિનિયત કપાલાદિરૂપે જ અસ્તિત્વ થવું સંગત થાય નહીં. એટલે એ કપાલ,
પૂર્વે સર્વથા નહોતો એવું ન મનાય. કથંચિદ્ તો તેનું અસ્તિત્વ પૂર્વે પણ હતું જ.)

એટલે સાર એ આવ્યો કે, સત્ માટી સર્વથા અસત્ બની જાય કે પૂર્વે અસત્ કપાલ હવે સત્
બની જાય એવું કશું નથી. હકીકતમાં તે માટી જ કથંચિદ્ કપાલરૂપે પરિણમે છે. તેથી તે માટીનું,
કથંચિદ્ અન્યથાભાવન સંગત જ છે.

શબ્દાર્થસંગતિ :

(૫૮) વળી, એ કથંચિદ્ અન્યથાભવન (=તદેવ કથંચિદ્ અન્યથા ભવતિ=કારણ જ કથંચિદ્
કાર્યરૂપે થાય છે, એ) શબ્દાર્થને અનનુગત નથી, પણ અનુગત જ છે. અર્થાત્ તેનો શબ્દાર્થ સંગત જ
છે. કથંચિદ્ અન્યથાભવન; તદેવ અને અન્યથૈવ એવા એકાંતને દૂર કરીને, વસ્તુ વિશે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ : સાંખ્યો કહે છે : તદેવ અર્થાત્ કારણ જ એકાંતે કાર્યરૂપ છે, તે સિવાય નવું કોઈ કાર્ય
થયું જ નથી... અને બૌદ્ધો કહે છે : અન્યથૈવ... અર્થાત્ કારણથી સર્વથા જુદું જ કાર્ય થાય છે, કાર્યમાં
અંશતઃ પણ કારણનું અસ્તિત્વ નથી.

પરંતુ આ લોકોના મતે અન્યથાભવનનો શબ્દાર્થ ઘટતો નથી, કારણ કે ત્યાં પ્રશ્નો ઉભા થાય
કે (૧) યદિ તદેવ કથમન્યથા ભવતિ ? (૨) યદિ અન્યથૈવ ભવતિ કથં તદેવ ? વગેરે... પણ અમે
(સ્વાદ્વાદી) બંને એવ કાઢીએ છીએ (અર્થાત્ તદેવ કે અન્યથૈવ એવું જકારાત્મક અમે કહેતા જ નથી.)
અને એટલે (૧) તત્ કથંચિદન્યથા ભવતિ, (૨) અન્યથા કથંચિત્ તદ્ ભવતિ એવો શબ્દાર્થ નિર્બાધ
ઘટી જાય...

૧. 'વૈકલ્પેન' इति ग-पाठः । २. 'नियमासिद्धिरिति' इति क-पाठः । ३. पूर्वमुद्रिते 'तदैव' इत्यशुद्धपाठः,
अत्र G-H-प्रतेन शुद्धिः ।

(૬૦) વસ્તુન એવ તત્સ્વભાવત્વાત્, પ્રતીત્યનુગ્રહસિદ્ધેરુભયનિમિત્તભાવાત્, અસ્ય ચ તદેવાન્યથા ભવતીત્યનેનૈવાક્ષેપોઽન્યથૈતચ્છબ્દાર્થાયાગાત્ । ઇતિ પક્ષાન્તરોપપત્ત્યા પારિશેધ્યાનાશ્રયણેઽપિ ન હેતુફલભાવોચ્છેદદોષ ઇત્યત્લં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિવૃત્ત્યનિવૃત્ત્યાત્મકત્વેન અનેકાન્તસ્વભાવત્વાત્ । તત્સ્વભાવત્વં ચ પ્રતીત્યનુગ્રહસિદ્ધેરુભય-નિમિત્તભાવાત્ । તદન્યચ્ચેત્યુભયમ્ । અસ્ય ચ-ઉભયસ્ય તદેવાન્યથા ભવતીતિ અનેનૈવા-ક્ષેપઃ અન્યથા-તદનાક્ષેપે એતચ્છબ્દાર્થાયાગાત્ । ઇતિ-એવં પક્ષાન્તરોપપત્ત્યા કારણેન પારિ-શેધ્યાનાશ્રયણેઽપિ પારોક્તે ન હેતુફલભાવોચ્છેદદોષઃ પક્ષાન્તરેણાપ્યુક્તનીત્યા તદનુચ્છેદસિદ્ધે-રિત્યત્લં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(વસ્તુ વિશે ‘કથંચિદ્ અન્યથાભવન’ની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે ? તેનું કારણ જણાવે છે -)

(૬૦) વસ્તુ જ, નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિરૂપે અનેકાંતસ્વભાવી છે. (અર્થાત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ નિવૃત્ત થવાનો અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનિવૃત્ત રહેવાનો, તે વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે.) અને તેનો તેવો સ્વભાવ હોવાનું કારણ એ જ કે, તે વિશે તેવી પ્રતીતિ-અનુગ્રહ સિદ્ધ છે. (અર્થાત્ તેવા સ્વભાવની નિર્બાધ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે તેમાં કોઈ વિરોધનો અવકાશ નથી.)

(તેથી આવી અનેકાંતસ્વભાવી વસ્તુ વિશે, કથંચિદ્ અન્યથાભવનની પ્રવૃત્તિ નિર્બાધ થઈ શકે. વસ્તુના, અનિવૃત્તિ-અંશને લઈને ‘તદેવ’ની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ-અંશને લઈને ‘અન્યથા ભવતિ’ની પ્રવૃત્તિ... એમ તદેવ અન્યથા ભવતિ રૂપ કથંચિદ્ અન્યથાભવનની પ્રવૃત્તિ સંગત જ છે. આ જ વાત જણાવે છે -)

વસ્તુમાં તદ્ અને અન્યદ્ બંને શબ્દોનું (અનિવૃત્તિ-નિવૃત્તિ સ્વભાવરૂપ) નિમિત્ત રહેલું છે. (માટીનું નિમિત્ત મૃત્ત્વ અને કપાલનું નિમિત્ત કપાલાકાર બંને રહેલ છે.)

અને તે તદ્ (માટી) અને અન્યદ્ (કપાલ/ઘટ)નું જ ગ્રહણ ‘તદેવાન્યથા ભવતિ’થી થાય છે... જો ગૃહીત ન થાત, તો તે બે શબ્દના અર્થની અસંગતિ થાત.

(પણ ગૃહીત થાય છે જ. એટલે તેમની સિદ્ધિ થયે આ બેનો શબ્દાર્થ પણ સિદ્ધ થાય. એટલે કથંચિદ્ અન્યથાભવનનો શબ્દાર્થ અસંગત નથી, એમ ફલિત થયું.)

ઉપસંહાર : એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે - “પરિશેષથી હેતુનિવૃત્તિરૂપ ત્રીજો પક્ષ જ રહેશે અને તેને પણ તમે નહીં માનો, તો તો હેતુ-ફળભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જશે” - તે દોષ પણ હવે નહીં રહે, કારણ કે તે હેતુનિવૃત્તિરૂપ પક્ષ ન લઈએ, તો પણ હેતુનિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિરૂપ બીજા પક્ષની સંગતિથી જ હેતુ-ફળભાવ ઘટી જાય છે. (હકીકતમાં તો આ પક્ષમાં જ હેતુ-ફળભાવ ઘટે છે. તે સિવાયમાં તો તેનો ઉચ્છેદ જ થાય છે.)

(૬૧) ન ચ કારણમપ્યનેક^૧મેકસ્વભાવસ્ય કાર્યસ્ય જનકમ્ । યદિ સ્યાન્નેદાનીં
ભિન્નસ્વભાવેભ્યઃ સહકારિભ્યઃ કાર્યોત્પત્તૌ કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાત્, તત્તશ્ચાભેદોઽપિ
નાભેદકો ભવેત્, કારણભેદોઽપ્યભેદાત્ । (૬૨) યદિ ભેદાદ્ ભેદ એવ સ્યાત્, એવમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પાન્તરમધિકૃત્યાહ-ન ચ કારણમપ્યનેક-રૂપાદિ એકસ્વભાવસ્ય કાર્યસ્ય
જનક-જ્ઞાનાદેઃ । યદિ સ્યાદનેકમેકસ્વભાવસ્ય તન્નેદાનીં ભિન્નસ્વભાવેભ્યઃ સહકારિભ્યઃ-
રૂપાદિભ્યઃ કાર્યોત્પત્તૌ-વિજ્ઞાનાદિભાવેઽપિ । કિમિત્યાહ-કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાત્, અનેકેભ્ય
एकोत्पत्तिरिति भावः । ततश्च-एवं च सति अभेदोऽपि कारणगतो नाभेदको भवेत् कार्ये ।
कथमित्याह-कारणभेदेऽपि उक्तवदभेदात् कार्यस्य । एतदेव भावयति-यदि भेदात्-कारणगतात्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

નિષ્કર્ષ : એટલે હે બૌદ્ધો ! પૂર્વે કહેલા સાત વિકલ્પમાંથી પહેલા ત્રણ વિકલ્પો તો તમારા મતે
બિલકુલ ઘટતા નથી.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, ચોથા વિકલ્પની અસંગતિ જણાવે છે -)

❖ ચતુર્થ વિકલ્પની અસંગતિ ❖

(૬૧) (૪) રૂપ, મનસ્કાર, ઇન્દ્રિય વગેરે અનેક કારણો, ભેગા મળી જ્ઞાનાદિરૂપ એકસ્વભાવી
કાર્યના જનક છે, એવું તો ન માની શકાય. કારણ કે જો અનેક પણ એકસ્વભાવી કાર્યના જનક હોય,
તો હવે, જુદા જુદા સ્વભાવવાળા રૂપાદિ સહકારીઓથી જ્ઞાનાદિરૂપ જુદા જુદા કાર્યો થવા છતાં પણ,
તે કારણભેદ, કાર્યોનો ભેદક નહીં બને. તેનું કારણ એ કે, તમે અનેક કારણોથી પણ એકસ્વભાવી
કાર્યની ઉત્પત્તિ માની લીધી.

ભાવાર્થ : રૂપ, ઇન્દ્રિય, સંનિકર્ષ, પૂર્વજ્ઞાનક્ષણાદિની સામગ્રીથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. અહીં કારણો
ભિન્ન છે અને તેઓથી થનારું કાર્ય એક છે. તો હવે, રૂપથી રૂપ, જ્ઞાનથી જ્ઞાન - એમ ભિન્ન કારણોથી
ભિન્ન કાર્ય નહીં માની શકાય, કારણ કે ભિન્ન કારણો, એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એટલે હવે
કારણભેદ, કાર્યોનો ભેદક નહીં બને.

બીજી આપત્તિ એ કે, કારણનો અભેદ પણ કાર્યના અભેદને સિદ્ધ કરનાર નહીં બને (એકાંત-

❖ સંદર્ભ : પૂર્વ (પૃ. ૧૧૭૫ પર) જણાવ્યું હતું કે, કાર્ય-કારણ વિશે સાત વિકલ્પો છે. તેમાં પહેલા ત્રણ
વિકલ્પો એ કે, કેવા હેતુથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય ? (૨) નષ્ટ, (૨) અનષ્ટ, કે (૩) નષ્ટાનષ્ટ ? આમાંથી બે વિકલ્પ તો
ઘટતા જ નથી. ત્રીજો વિકલ્પ જો કે યથાર્થ છે, પણ બૌદ્ધને એ સ્વીકૃત નથી. એટલે તેના મતે તો ત્રણે વિકલ્પો અસંગત છે.

૧. 'નૈકસ્વભાવસ્ય' इति ग-पाठः । २. 'ततश्च भेदोऽपि' इति क-पाठः । ३. 'न भेदको' इति ग-पाठः । ४.
'भावतस्य तन्नेदानीं' इति ड-पाठः, 'भावस्य सत् नेदानीं' इति पूर्वमुद्रितपाठः ।

ભેદાદભેદો યુક્તઃ, અવ્યભિચારનિયમાત્ । ઇહ તુ નૈવમિત્યહેતુકૌ વિશ્વસ્ય ભેદાભેદૌ સ્યાતામ્ । તદ્વ્યતિરિક્તશ્ચ ન કશ્ચિદ્ ભાવઃ । ઇતિ સર્વે ભાવા અપરતન્ત્રોત્પત્તયઃ સ્યુરિતિ ॥

(૬૩) સ્યાન્મતમ્-ભિન્નસ્વભાવેભ્યો ભિન્નસ્વભાવમેવ સજ્ઞાયતે, કારણવ્યાપાર-વિરચિતાનામસંક્ષીર્ણત્વાત્ કાર્યસ્વભાવવિશેષાણામ્, યથા વિષયેન્દ્રિયમનસ્કારબલ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદ એવ સ્યાત્ કાર્યસ્ય, એવમભેદાત્-કારણગતાત્ અભેદો યુક્તઃ કાર્યે । કુત્ત ઇત્યાહ-અવ્યભિચારનિયમાદ્દેતોઃ । ઇહ તુ-પ્રક્રમે નૈવમનેકસ્માદેકભાવાઙ્ગીકરણેન ઇત્યહેતુકૌ વિશ્વસ્ય-જગતઃ ભેદાભેદૌ સ્યાતાં ઉક્તવદુભયત્ર નિયમાભાવાત્ । તદ્વ્યતિરિક્તશ્ચ-ભેદાભેદવ્યતિરિક્તશ્ચ ન કશ્ચિદ્ ભાવો નામ । ઇતિ-એવં સર્વે ભાવા અપરતન્ત્રોત્પત્તયઃ-કારણનિરપેક્ષજન્માનઃ સ્યુ-રિત્યનિષ્ઠં ચૈતત્ ॥

સ્યાન્મતમ્-ભિન્નસ્વભાવેભ્યો ભિન્નસ્વભાવમેવ જાયતે, કારણેભ્યઃ કાર્યમિતિ પ્રક્રમઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-કારણવ્યાપારવિરચિતાનામસંક્ષીર્ણત્વાત્ હેતોઃ । કેષામિત્યાહ-કાર્યસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકસ્વભાવી એક કારણથી, માત્ર એક જ કાર્ય થાય, જુદા જુદા અનેક કાર્ય નહીં. આવું તમને અભિપ્રેત છે. પણ હવે તે સિદ્ધ થાય નહીં.) તેનું કારણ એ કે, ઉપર કહ્યા મુજબ કારણભેદ હોવા છતાં પણ તમે કાર્યનો અભેદ માની લીધો.

(૬૨) જો કારણભેદથી કાર્યભેદ એવો કાર્ય-કારણભાવ માનો, તો તેને અકબંધ રાખવા, અભેદથી ભેદ કે ભેદથી અભેદ ન મનાય, કારણ કે તેવું માનવામાં અન્યથા-વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે... અને તેથી તમારે કારણઅભેદથી કાર્યઅભેદ પણ માનવો જ પડે.

પણ અહીં તો તમે, અનેકથી પણ એકભાવની ઉત્પત્તિ માની લીધી. (એટલે કારણભેદથી ભેદ ન માન્યો અને એટલે કારણ-અભેદથી કાર્ય-અભેદ પણ માનવાની જરૂર ન રહે.)

પણ એ કાર્યભેદ-કાર્યઅભેદ છે તો ખરો જ. તો એ કોના કારણે ? (જે કારણ હતું - કારણભેદ અને કારણ-અભેદ; એની વ્યવસ્થા તો તમે તોડી નાંખી) એટલે જગતમાં વિદ્યમાન તે બે ભેદ-અભેદને નિર્હેતુક માનવા પડશે ! (કારણ કે ઉપર કહ્યા મુજબ તેના કારણનું કોઈ નિયમન ન રહ્યું.)

એટલે, અનેક કારણોથી એક કાર્ય માનવાનો વિકલ્પ જરાય સંગત નથી.

(૬૩) બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ) : જુદા જુદા સ્વભાવવાળા કારણોથી, (ભિન્નસ્વભાવમ્=અનેકવિશેષા-ત્મકસ્વભાવમ્=) જુદા જુદા અનેક વિશેષો જેમાં છે તેવા સ્વભાવવાળું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું કારણ એ કે, જુદા જુદા કારણના વ્યાપારથી ઉભા થયેલા કાર્યસ્વભાવના વિશેષો, અસંકીર્ણ=પરસ્પર-અમિશ્રિત ભિન્ન ભિન્ન રૂપ છે. (એટલે કાર્ય પણ જુદા જુદા અનેક વિશેષવાળા સ્વભાવરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય.)

ભાવિનો જ્ઞાનસ્ય વિષયાત્ તદાભતા નેન્દ્રિયાન્ન મનસ્કારાત્, ઇન્દ્રિયાદ્ વિષયગ્રહણપ્રતિનિયમો નાન્યતસ્તસ્યૈવ મનસ્કારાદ્ બોધરૂપતા, ન પરતઃ । ન ચ કારણવ્યાપારવિષયે નાનાત્વેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષાણામિતિ । એતદેવ ભાવયતિ યથેત્યાદિના । યથા વિષયેન્દ્રિયમનસ્કારબલભાવિનો જ્ઞાનસ્ય બલ્ન-સામર્થ્ય વિષયાત્ તદાભતા-તદાકારતા, નેન્દ્રિયાન્ન મનસ્કારાત્ તદાભતા, ઇન્દ્રિયાદ્ વિષયગ્રહણપ્રતિનિયમો રૂપાદ્યપેક્ષયા, નાન્યતઃ-વિષયાદેઃ તસ્યૈવ-વિજ્ઞાનસ્ય મનસ્કારાત્ સમનન્તરાદ્ બોધરૂપતા, ન પરતઃ-ઇન્દ્રિયાદેઃ । ન ચ કારણવ્યાપારવિષયે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાતને ભાવનાપૂર્વક જણાવે છે -

‘જ્ઞાન’ રૂપ કાર્ય, (૧) રૂપાદિ વિષય, (૨) ચક્ષુ-આદિ ઇન્દ્રિય, (૩) મનસ્કાર=ઉપાદાનભૂત જ્ઞાનકણ... આ બધા જુદા જુદા કારણોનાં સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ કાર્યગત વિશેષો, અમુક પ્રતિનિયત કારણથી જ જન્ય હોય છે. જુઓ -

(૧) જ્ઞાનમાં જે ‘વિષયાકારતા’ (ઘટાદિ પ્રતિનિયત વિષયનું આકાર આવવાપણું) છે, તે વિશેષ માત્ર વિષયરૂપ કારણથી જ વિરચિત છે. (અર્થાત્, પ્રતિનિયત વિષયને કારણે જ તેમાં વિષયાકારતા આવે છે.) બાકી એ વિષયાકારતા, ઇન્દ્રિયથી પણ નથી આવતી ને મનસ્કારથી પણ નથી આવતી.

(૨) જ્ઞાનમાં જે ‘વિષયગ્રહણપ્રતિનિયમ’ (=ચક્ષુજ્ઞાનથી માત્ર રૂપવિષયનું ગ્રહણ થવું, શ્રોત્રજ્ઞાનથી માત્ર શબ્દરૂપ વિષયનું ગ્રહણ થવું... ઇત્યાદિરૂપે વિષયગ્રહણની નિયતતા) છે, તે વિશેષ, માત્ર ઇન્દ્રિયરૂપ કારણથી જ વિરચિત છે. (અર્થાત્ ચક્ષુ-આદિ ઇન્દ્રિયોને કારણે જ તે તે જ્ઞાનો પ્રતિનિયતરૂપે રૂપાદિનું ગ્રહણ કરે છે.) બાકી એ વિષયગ્રહણપ્રતિનિયમ, વિષયથી પણ નથી થતો ને મનસ્કારથી પણ નથી થતો.

આમ, જુદા જુદા કારણો થકી, કાર્યસ્વભાવમાં, જુદા જુદા (વિષયાકારતાદિરૂપ) વિશેષો આવે છે અને તે વિશેષો પરસ્પર-અસંકીર્ણ જ માનવા રહેલા. (કારણ કે તેઓ જુદા જુદા કારણથી જન્ય છે. કારણભેદથી કાર્યભેદ.)

પ્રશ્ન : કાર્યસ્વભાવમાં રહેલ વિષયાકારતાદિ વિશેષો; જે જુદા જુદા કારણવ્યાપારનો વિષય છે (અર્થાત્ જુદા જુદા કારણોથી જન્ય છે), તે જો ભિન્ન ભિન્ન હોય, તો કાર્યના સ્વભાવનો ભેદ

❖ અહીં એ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, બૌદ્ધ અનેક કારણજન્ય અનેક વિશેષો માને છે, પણ તે એક જ કાર્યસ્વભાવના અનેક વિશેષો માને છે. અર્થાત્ કાર્યસ્વભાવ તો એક જ છે, માત્ર જુદા જુદા કારણોથી તેમાં જુદા જુદા વિશેષો થાય છે... (બાકી જો તે જુદા જુદા વિશેષરૂપે કાર્યના જુદા જુદા સ્વભાવ કહો, તો તો તેના એકાંત-એકસ્વભાવી મતનો વિલોપ થાય.)

૧. ‘ભાવિનો વિજ્ઞાનસ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘મનસ્કારોદ્બોધ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘વિષયનાનાત્વે’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. ‘ભાવિજ્ઞાનસ્ય’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘નેન્દ્રિયામન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

કાર્યે સ્વભાવભેદઃ, નિર્વિભક્તરૂપસ્યૈવોપલમ્ભાત્ । (૬૪) એતદપ્યયુક્તમ્, સન્ન્યાય-વિરોધાત્ । કથં હિ નામૈકસ્વભાવં કાર્યં વિશેષાશ્ચ તદવ્યતિરિક્તા એવ ચિત્રા ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । નાનાત્વૈકત્વયોઃ પરસ્પરવ્યાહતેઃ (૬૫) વિષયનિર્ભાસિતાદયશ્ચ વિજ્ઞાનાવ્યતિરેકિણો યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાનાત્વેઽપિ સતિ કાર્યે સ્વભાવભેદઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-નિર્વિભક્તરૂપસ્યૈવોપલમ્ભાત્ કાર્યસ્યેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્તર ઇત્યાહ-સન્ન્યાયવિરોધાત્ । એનમેવાહ કથં હીત્યાદિના । કથં હિ નામૈકસ્વભાવં કાર્યં વિશેષાશ્ચ તદવ્યતિરિક્તા એવ-એકસ્વભાવકાર્યાવ્યતિરિક્તા એવ ચિત્રા ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । કથમિત્યાહ-નાનાત્વૈકત્વયોઃ પરસ્પરવ્યાહતેઃ કારણાત્ વિષય-નિર્ભાસિતાદયશ્ચ-ધર્મા વિજ્ઞાનાવ્યતિરેકિણઃ સન્તસ્તદેકતયા પરમાર્થેન યથા વિષયાદિભિઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કેમ ન થાય ? (તે જુદા જુદા વિશેષો, કાર્યસ્વભાવમાં જ રહેલા છે, તો તે રૂપે તે સ્વભાવનો ભેદ થાય જ ને ?)

ઉત્તર : ના. કાર્યનો સ્વભાવભેદ નથી જ. (ન ચ.... સ્વભાવભેદઃ કુતઃ-) કારણ કે નિર્વિભક્ત (=જુદા જુદારૂપે નહીં, પણ) એકાંત-એકરૂપે જ કાર્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે. (એટલે કારણ-વ્યાપારના વિષયભૂત વિશેષો જુદા જુદા હોવા છતાં પણ, તે કાર્યનો સ્વભાવભેદ ન મનાય.)

(૬૪) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષ :) તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અહીં સન્ન્યાયનો (=વાસ્તવિક તર્કનો) વિરોધ આવે છે. જુઓ -

જો જુદા જુદા કારણવ્યાપારોથી કાર્યસ્વભાવમાં જુદા જુદા વિશેષો થતા હોય, તો તે કાર્ય એકસ્વભાવવાળું શી રીતે ? (જુદા જુદા વિશેષના કારણે તો તેના અનેક સ્વભાવ થાય ને ?)

અને તે જુદા જુદા કારણવ્યાપારથી જન્ય જુદા જુદા વિશેષો, જો એકાંત-એકસ્વભાવી કાર્યથી અભિન્ન જ હોય, તો તેઓ ચિત્ર-અનેકરૂપ શી રીતે ? (એકાંત એકસ્વભાવથી અભિન્ન તો એકરૂપ જ હોય ને ?)

એ બધું તમારે વિચારવું જોઈએ, તે આ રીતે - કાર્ય, એકાંત-એકસ્વભાવી અને તેમાં જુદા-જુદા વિશેષો... આ બધું કથન તો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ થયું કહેવાય, કારણ કે એકત્વ-અનેકત્વનો પરસ્પર વિરોધ છે. (અર્થાત્, એકાંત એકસ્વભાવ અનેકવિશેષરૂપ ન હોય અને અનેક વિશેષરૂપ વસ્તુ એકાંત એકસ્વભાવી ન હોય.)

વળી, એકસ્વભાવને અનેક વિશેષરૂપ માનવામાં તો, પ્રતિનિયત કારણથી પ્રતિનિયત વિશેષ થવાની વ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં. તે આ પ્રમાણે -

(૬૫) વિષયાકારતા વગેરે ધર્મો, એકાંત એકસ્વભાવી વિજ્ઞાનથી અભિન્ન છે. એટલે એ

૧. 'કાર્યસ્વભાવ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'લમ્ભાત્, તદ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'ચિત્રા ઇવ ઇતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. 'નાનાત્વૈકયોઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

વિષયાદિભિઃ ક્રિયન્તે, તદ્વત્ તદવ્યતિરિક્તબોધરૂપકારિભિર્મનસ્કારાદિભિરપિ । इति सर्वसर्वजन्यत्वे तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तिः । (૬૬) તદનુપપત્તિશ્ચ ન વિષયાત્ તદાકારત્વ-સમ્ભવો બોધરૂપાભેદાત્ । ન ચાસમ્ભવઃ, તદાકારત્વાત્ । તૃતીયા ન મનસ્કારો બોધરૂપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણભેદૈઃ ક્રિયન્તે, તદ્વત્-ઇત્યમેવ તદવ્યતિરિક્તબોધરૂપકારિભિઃ-વિજ્ઞાનાવ્યતિરિક્તબોધ-રૂપકરણશીલૈઃ મનસ્કારાદિભિરપિ । इति-एवं सर्वसर्वजन्यत्वे सर्वेषां-विषयनिर्भासिता-दीनां सर्वजन्यत्वे-अशेषमनस्कारादिजन्यत्वे सति निरंशैकविज्ञानाव्यतिरेकेण तद्व्यवस्थाऽ-नुपपत्तिः-विषयनिर्भासितादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । તદનુપપત્તિશ્ચ-વિષયનિર્ભાસિતાદ્યનુપપત્તિશ્ચ મૂલતઃ એવ । એનામેવાહ-(ન) વિષયાત્-નીલાદેઃ તદાકારત્વસમ્ભવઃ-નીલાદ્યાકારત્વસમ્ભવઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિજ્ઞાન એકરૂપ હોવાથી, તેનાથી અભિન્ન વિષયાકારતાદિ ધર્મો પણ પરમાર્થથી એકરૂપ ફલિત થશે. એટલે તો તે વિષયાકારતા, જેમ વિષયથી કરાય છે, તેમ વિજ્ઞાનની સાથે અભિન્ન એવા બોધરૂપને કરનારા મનસ્કારથી પણ તે કરાશે ! (અર્થાત્ મનસ્કારથી પણ તે વિષયાકારતા થવા લાગશે !) અને એ રીતે બધા (=વિષયાકારતા વગેરે) બધાથી (=મનસ્કાર આદિથી પણ) થવા લાગશે, તો તો તે વિષયાકારતા આદિની વ્યવસ્થા જ સંગત નહીં થાય.

ભાવાર્થ : વિષયાકારતા-બોધરૂપતા વગેરે બધા ધર્મો જ્ઞાનથી અભિન્ન છે, જ્ઞાનરૂપ-એકાંત એકરૂપ છે. અને હવે આવું માનવાથી, એ વિષયાકારતા માત્ર વિષયથી નહીં, પણ મનસ્કારથી પણ થવા લાગશે ! કારણ કે તે વિષયાકારતા અને બોધરૂપતા - બંને એક જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી એકરૂપ છે. એટલે હવે મનસ્કારથી જ્યારે બોધરૂપતા ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તે બોધરૂપતાથી અભિન્ન વિષયાકારતા પણ ઉત્પન્ન થશે જ... અને તેથી તો મનસ્કારથી પણ વિષયાકારતા ઉત્પન્ન થઈ કહેવાશે ! એ જ રીતે બોધરૂપતા પણ માત્ર મનસ્કારથી નહીં, પણ વિષયથી પણ ઉત્પન્ન થવા લાગશે ! અને એ રીતે જો બધા બધાથી ઉત્પન્ન થવા લાગશે, તો તો તે વિષયાકારતા આદિની વ્યવસ્થા જ સંગત નહીં થાય.

(તદનુપપત્તિશ્ચ...) વિષયાકારની વ્યવસ્થાની અનુપપત્તિ અને વિષયાકારની પોતાની પણ અનુપપત્તિ થશે. તે આ રીતે -

(૬૬) તેવું માનવામાં બે મોટા દોષ આવે છે : (૧) વિરોધસંભવ, અને (૨) ઈતર-આપત્તિ... આ બંને દોષો આપણે વિષયાકારતાદિ ધર્મોને લઈને વિચારીએ -

(ક) વિષયાકારતા :

(૧) નીલાદિ વિષયથી, જ્ઞાનમાં નીલાદિ-આકારતા નહીં આવે. કારણ કે તે આકારતા તો

૧. 'વ્યતિરિક્તબોધ૦' इति क-पाठः । ૨. 'રૂપોપકારિ૦' इति ग-पाठः । ૩. 'तथा मनस्कारो' इति ग-पाठः ।

૪. 'क्रियन्ते तदित्त्व(त्थ?)मेव तद०' इति ङ-पाठः ।

જનકઃ, વિષયાકારાવ્યતિરેકાત્ । ન ચાજનકઃ, બોધરૂપાનન્યત્વાદિતિ । ઇત્યમિન્દ્રિયા-
દિષ્વપિ દ્રષ્ટવ્યમિતિ મિથો વિરોધસમ્ભવેતરાપત્તિદોષતસ્તદનુપપત્તિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિજ્ઞાનસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-બોધરૂપાભેદાત્તદાકારત્વસ્ય । ન ચાસમ્ભવઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-
તદાકારત્વાત્-નીલાદિવિષયાકારત્વાત્ । તથા ન મનસ્કારો બોધરૂપજનકઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-
વિષયાકારાવ્યતિરેકાત્ બોધરૂપસ્ય । ન ચાજનકઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-બોધરૂપાનન્યત્વાદ્
વિષયાકારસ્ય ઇતિ । ઇત્યમ્-એવમિન્દ્રિયાદિષ્વપિ-કારણભેદેષુ દ્રષ્ટવ્યં વિષયગ્રહણપ્રતિનિય-
માદ્યાધિકૃત્ય । ઇતિ-એવં મિથઃ-પરસ્પરં વિરોધસમ્ભવશ્ચેતરાપત્તિશ્ચાત એવ દોષઃ । તતઃ
કિમિત્યાહ-તદનુપપત્તિઃ-વિષયાનિર્ભાસિતાદ્યનુપપત્તિઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બોધરૂપથી અભિન્ન છે. (એક જ્ઞાનથી અભિન્ન-બોધરૂપતા અને વિષયાકારતા બંને એક છે. એટલે
વિષયથી જેમ બોધરૂપતા નથી થતી, તેમ તે બોધરૂપતાથી અભિન્ન વિષયાકારતા પણ નહીં થાય.)
એટલે તો વિષયથી વિષયાકારતા થવી વિરુદ્ધ ઠરશે.

(૨) અને જ્ઞાનમાં વિષયાકારતા તો છે જ; જ્ઞાન વિષયજન્ય હોવાથી આકારતા પણ તજજન્ય
થશે... (એટલે વિષયથી વિષયાકારતાનો સંભવ પણ નથી ને અસંભવ પણ નથી; એ જ દોષરૂપ
છે.) એટલે ઈતર-મનસ્કારથી પણ વિષયાકારતા થવાની આપત્તિ આવશે.

(ખ) બોધરૂપતા :

(૧) મનસ્કાર તે બોધરૂપનો જનક નહીં બને, કારણ કે તે બોધરૂપનો વિષયાકાર સાથે; જે
વિષયાકારનો મનસ્કાર જનક નથી તેની સાથે, અભેદ છે. (એટલે મનસ્કાર, જેમ વિષયાકારનો જનક
નથી, તેમ તેનાથી અભિન્ન બોધરૂપનો પણ જનક નહીં બને.)

(૨) અને મનસ્કાર બોધરૂપનો અજનક પણ નહીં રહે, અર્થાત્ જનક પણ બનશે, કારણ કે
બોધથી અભિન્ન જ્ઞાનનો જનક છે.

આ પ્રમાણે જ ઈન્દ્રિય વગેરેમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્ વિષયગ્રહણનું નિયમન, ઈન્દ્રિયથી
નહીં પણ થાય અને થશે પણ...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. વિરોધસમ્ભવશ્ચેતરાપત્તિશ્ચેતિ । ન વિષયાત્ તદાકારત્વસમ્ભવો બોધરૂપાભેદાદિતિ વિરોધઃ
તસ્ય સમ્ભવઃ । ન ચાસંભવસ્તદાકારત્વાદિતિ ત્વિરોધઃ ઇતરસ્યાપત્તિઃ ॥

૧. 'સમ્ભવાબોધ૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'સમ્ભવસ્તદાકારત્વાદિતિ । ચત્વારિ (?) બોધત ઇતરઃ (?)
તસ્યાપત્તિઃ ।' ઇત્યશુદ્ધિબહુલા ત્રુટકબહુલા ચ પઙ્ક્તઃ । અત્ર N-પ્રતેન શુદ્ધિઃ ।

(૬૭) અથ મા ભૂદયં દોષ ઇતિ વિશેષાઃ કાર્યતો વ્યતિરિક્તા એવ ઇષ્યન્તે । એવમપિ કારણવ્યાપારસ્ય તેષ્વેવોપયુક્તત્વાત્ તત્ કાર્યમહેતુકમનુષ્ઞ્યત ઇતિ યત્કિચ્છિદેતત્ ॥

(૬૮) એતેનાનેકમનેકસ્વભાવસ્યેત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમ્, એકસ્યાનેકસ્વભાવત્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અથ મા ભૂદેષ દોષઃ-અનન્તરોદિત ઇતિ વિશેષાઃ-વિષયનિર્ભાસિતાદયઃ કાર્યતઃ, ઇહ પ્રક્રમે વિજ્ઞાનાત્, વ્યતિરિક્તા એવેષ્યન્તે । એવમપિ ઇષ્યમાણે કારણવ્યાપારસ્ય વિષયાદિ-સમ્બન્ધિનઃ તેષ્વેવ-વિશેષેષૂપયુક્તત્વાત્ કારણાત્ તત્ કાર્ય-વિજ્ઞાનાખ્યમહેતુકમનુષ્ઞ્યત ઇતિ કૃત્વા યત્કિચ્છિત્-અસારમેતત્-અનન્તરોદિતમિતિ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન અનેકં કારણમનેકસ્વભાવસ્ય કાર્યસ્ય જનકમિત્યે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, બધે પરસ્પર વિરોધ અને ઈતર-આપત્તિરૂપ દોષ છે અને એટલે વિષયાકારતા - આદિની વ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં. (તેથી કાર્ય એકાંત એકસ્વભાવી અને જુદા જુદા કારણો થકી તેમાં અનેક વિશેષો... એ બધી પૂર્વપરવિરુદ્ધ વાતો તર્કસંગત નથી.)

(૬૭) બૌદ્ધ : તમે કહેલ દોષ ન થાય એ માટે અમે એક નવું મંતવ્ય રજૂ કરીએ છીએ. સાંભળો - તે વિષયાકારતા આદિરૂપ વિશેષોને, એકસ્વભાવી કાર્યથી જુદા જ માનીશું. (એટલે હવે એ બધા ધર્મો એક નહીં થાય અને તેથી તેમની પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા પણ સંગત થઈ જશે.)

સ્યાદ્વાદી : આવું માનવામાં પણ, તે વિષયાદિ કારણોને વ્યાપાર તો તે વિશેષોમાં જ ઉપયુક્ત હોવાથી, વિજ્ઞાન નામનું કાર્ય તો નિર્હેતુક થઈ જશે ! એટલે તમારું વચન અસાર જણાઈ આવે છે.

(આશય એ કે, વિષયાદિ કારણોથી વિષયાકારતાદિ કાર્યોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કારણોનો તેઓ વિશે જ વ્યાપાર છે... હવે જે વિશે વ્યાપાર છે, તે વિષયાકારતાદિને તો તમે ભિન્ન માની લીધા. એટલે તો બોધરૂપ કાર્ય વિશે કોઈ કારણોનો વ્યાપાર જ ન રહ્યો અને તેથી તો તે કાર્ય કારણવિનાનું-નિર્હેતુક માનવું પડશે ! જે બિલકુલ યોગ્ય નથી. તેથી તમારી વાત અસાર જ છે, એમ ફલિત થયું.)

આમ, અનેક કારણોથી એકસ્વભાવી કાર્યની ઉત્પત્તિ (અથવા અવાંતર બૌદ્ધકલ્પિત, અનેકથી અનેક વિશેષરૂપ-એકસ્વભાવી કાર્યની ઉત્પત્તિ) કહેવારૂપ ચોથો વિકલ્પ સંગત થતો નથી.

❖ પંચમ વિકલ્પની અસંગતિ ❖

(૬૮) (૫) ઉપરોક્ત કથનથી (=એકસ્વભાવી કાર્ય અનેક વિશેષરૂપ ન બને એ કથનથી),

❖ વિરોધ એ જ કે, તે તે કારણથી તે તે કાર્યનું થવું વિરુદ્ધ ઠરશે અને ઈતર-આપત્તિ એ કે, તે જ કારણથી તે તે કાર્ય થશે પણ. (ઈતર=અવિરોધ તેની આપત્તિ...)

વિરોધાત્ । (૬૯) નં ચૈકમેકસ્વભાવસ્ય કારણં કાર્યસ્ય જનકમ્, વિશ્વસ્યાન્ધબધિરાદિ-
ભાવપ્રસજ્ઞાત્, ચક્ષુરાદીનાં સજાતીયક્ષણોત્પાદકત્વે વિજ્ઞાનાજનનાત્, વિજ્ઞાનજનકત્વે વા
સજાતીયક્ષણાપ્રતિસન્ધાનાદિતિ । (૭૦) ન ચાનેકરૂપસ્ય, તદેકસ્વભાવતયા કેષાઞ્ચિદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદપિ પ્રત્યુક્તમ્ । કુત્તરિત્યાહ-એકસ્ય કાર્યસ્ય અનેકસ્વભાવત્વવિરોધાદિતિ । ન ચૈકં-
રૂપાદિ એકસ્વભાવસ્ય-રૂપાદેરેવ કારણં કાર્યસ્ય જનકમ્ । કુત્તરિત્યાહ-વિશ્વસ્ય-જગતઃ
અન્ધબધિરાદિભાવપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞસ્થં ચક્ષુરાદીનાં કારણાનાં સજાતીયક્ષણોત્પાદકત્વે સતિ
એકસ્યૈકસ્વભાવકાર્યકારણતયા વિજ્ઞાનાજનનાત્, વિજ્ઞાનજનકત્વે વા ચક્ષુરાદીનાં સજાતી-
યક્ષણાપ્રતિસન્ધાનાત્ ચક્ષુરાદ્યજનનાત્ એકસ્યૈકસ્વભાવકાર્યકારણતયા ઇતિ અન્ધબધિરાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“અનેક કારણો અનેકસ્વભાવી કાર્યના જનક છે” - એ વાત પણ નિરાકૃત થઈ જાય છે. કારણ કે
એકાંત-એકરૂપ કાર્યનું અનેક સ્વભાવપણું હોવામાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે.

(ભાવ એ કે, રૂપાદિ અનેક કારણો વિજ્ઞાનરૂપ અનેકસ્વભાવી કાર્યના જનક બને એમાં કોઈ
વિરોધ નથી. પણ એ માટે વિજ્ઞાનને કથંચિદ્ અનેકરૂપ માનવું પડે, તો જ તેની અનેકસ્વભાવે ઉત્પત્તિ
સંગત થાય. પણ તમે તો તેને એકાંત-એકરૂપ કહો છો, તો તેનું અનેકસ્વભાવપણું શી રીતે સંગત
થાય ?)

એટલે અનેકથી અનેકસ્વભાવી કાર્યની ઉત્પત્તિ થવાની વાત પણ તમારા મતે ઘટતી નથી.
માટે આ પાંચમો વિકલ્પ પણ સંગત નથી.

❖ ષષ્ઠ વિકલ્પની અસંગતિ ❖

(૬૯) (૬) રૂપાદિરૂપ એક કારણ, એકસ્વભાવી એવા રૂપાદિનું જ જનક છે, એવું તો ન કહી
શકાય, કારણ કે તેવું કહેવામાં તો જગતને અંધ-બધિર આદિ માનવાની આપત્તિ આવશે !

તેનું કારણ એ કે, ચક્ષુ-આદિ તમામ વસ્તુઓ એકસ્વભાવી છે અને એકસ્વભાવી - એક કાર્યને
જ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તે ચક્ષુ-શ્રોત્ર વગેરે, જો પોતાની સજાતીય (ચક્ષુ-આદિ) ક્ષણને ઉત્પન્ન
કરે, તો - તેઓ એકજનનસ્વભાવી હોવાથી - તેમના થકી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકે... (અને
ચક્ષુજ્ઞાન-શ્રોત્રજ્ઞાન વિના તો જગત અંધ-બધિર બને જ.)

હવે જો તે ચક્ષુ વગેરે વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે એવું માનો, તો - તેઓ માત્ર એકકાર્યજનનસ્વભાવી
હોવાથી - તેમના થકી વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત પોતાની સજાતીય ક્ષણ પણ ઉત્પન્ન થાય નહીં (અને
તો આંખ-કાન જ ન રહે. એટલે પણ જગત અંધ-બધિર બને.)

તેથી એક કારણ, એકસ્વભાવી કાર્યનું જનક બને - એ વાત પણ સંગત થતી નથી. એટલે
છઠ્ઠો વિકલ્પ પણ અસંગત છે.

हेतुकत्वापत्तेः, तथाविधैकस्वभावताऽभ्युपगमे अतिप्रसङ्गात्, सामग्र्याः क्रमेण कार्या-
णामुदयदर्शनाच्चेति ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવપ્રસંગઃ । ન ચાનેકરૂપસ્ય, એકં કારણં કાર્યસ્ય જનકમિતિ પ્રક્રમઃ, તદેકસ્વભાવતયા
તસ્ય-કારણસ્ય એકસ્વભાવતયા કારણેન **કેષાઞ્ચિત્**-કાર્યાણામનેકકાર્યમધ્યે । કિમિત્યાહ-
અહેતુકત્વાપત્તેઃ, એકસ્વભાવસ્ય એકત્રૈવોપયોગાદિતિ ગર્ભઃ । તથાવિધૈકસ્વભાવતાઽભ્યુપગમે-
અનેકકાર્યજનનૈકસ્વભાવતાઽભ્યુપગમેઽધિકૃતકારણસ્ય કિમિત્યાહ-**અતિપ્રસંગાત્**, કાર્યાન્તરા-
ણામપિ તત એવોત્પત્તેરિત્યર્થઃ । તથાવિધૈકસ્વભાવતયા એવમપિ પ્રવૃત્યવિરોધાત્ । ઉપચયમાહ-
સામગ્ર્યાઃ-રૂપાદિલક્ષણાયાઃ સકાશાત્ **ક્રમેણ**-તથાવિધિપ્રબન્ધાપેક્ષયા **કાર્યાણાં**-વિજ્ઞાનાદીના-
મુદયદર્શનાચ્ચ-ઉત્પત્તિદર્શનાચ્ચ ન ચાનેકરૂપસ્ય **ઇતિ** અધિકૃતવિકલ્પોપન્યાસ એવ ક્રિયા ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સાતમ વિકલ્પની અસંગતિ ❖

(૭૦) (૭) એકાંત-એકસ્વભાવી એક કારણ, જુદા જુદા અનેક રૂપવાળા અનેક કાર્યનું જનક
છે, એવું માની, તો તે કારણ એકસ્વભાવી હોવાથી - તેનો ઉપયોગ માત્ર કોઈ એક કાર્ય વિશે જ
રહેતાં - તે અનેક કાર્યોમાંનાં કેટલાક કાર્યોને નિર્દેશીતુક માનવાની આપત્તિ આવશે !

ભાવાર્થ : તમે એક કારણને અનેક કાર્યનું જનક કહો છો. હવે જો કારણ અનેકસ્વભાવી હોય,
તો તેના થકી જુદા જુદા સ્વભાવે જુદા જુદા કાર્યની ઉત્પત્તિ નિર્બાધિ સંગત થઈ જાય. પણ તમે તો
કારણને એકાંત એકસ્વભાવી કહો છો. તો આવા એકસ્વભાવી કારણનો વ્યાપાર, કોઈ એક કાર્ય
વિશે જ થશે... અને તો તે સિવાયના કાર્યો કારણવ્યાપાર વિનાના થઈ જશે, અર્થાત્ નિર્દેશીતુક થઈ
જશે ! જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

બૌદ્ધ : તે એક કારણનો, અનેકકાર્યજનન એકસ્વભાવ માની લઈએ તો ? (અર્થાત્ અનેક
કાર્યો વિશે વ્યાપાર અને અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તે એકસ્વભાવથી જ માની લઈએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, બીજા બધા કાર્યો પણ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થવા
લાગશે ! કારણ કે તેવો અનેકકાર્યજનન-એકસ્વભાવ આમાં રહેલો જ છે. (અને એટલે તે કારણની
બધા કાર્યને કરવામાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે.)

એટલે કારણનો તેવો - અનેકકાર્યજનન એકસ્વભાવ માની લઈને સંગતિ કરી શકાય નહીં.

બીજી વાત એ કે, વાસ્તવમાં તો રૂપ, મનસ્કાર, ઈન્દ્રિય... વગેરે જુદા જુદા કારણો ભેગા
મળીને તે કારણસામગ્રીથી જ વિજ્ઞાન વગેરે કાર્યોની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે. (અર્થાત્ અનેક કારણોથી
જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે.)

એટલે એકથી અનેકની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ સાતમો વિકલ્પ પણ સંગત થતો નથી. આમ,

૧. 'ભાવતયાઽભ્યુપગમે' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'કારણમિત્યાહ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૭૧) સ્યાદેતત્-નામી કારણવિકલ્પાઃ સર્વ એવ નો બાધાયૈ, કૈષાઞ્ચિદનિષ્ઠેઃ, આદ્યસ્યૈવાભ્યુપગમાત્ । યત્ પુનરુક્તમ્-‘ અનેકસ્માદેકકાર્યોત્પત્તૌ ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાત્ ’ ઇતિ સોઽપ્રસજ્ઞઃ, તથેષ્ઠેઃ । તથાહિ-ન^{૨૭} ભિન્નસ્વભાવાત્ કારણાદ્ ભિન્નસ્વભાવમભિન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-નામી કારણવિકલ્પાઃ-અનન્તરોદિતાઃ સર્વ એવ નઃ-અસ્માકં બાધાયૈ-બાધાર્થમ્ । કથમિત્યાહ-કૈષાઞ્ચિદ્ વિકલ્પાનામનિષ્ઠેઃ કારણાત્, આદ્યસ્યૈવ-કારણવિકલ્પસ્ય અભ્યુપગમાત્ કારણાત્ । યત્ પુનરુક્તં તત્રાદ્યવિકલ્પે-અનેકસ્માદેકકાર્યો-ત્પત્તૌ સત્યાં ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાદિતિ સોઽપ્રસજ્ઞઃ । કથમિત્યાહ-તથેષ્ઠેઃ કારણાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ન ભિન્નસ્વભાવાત્ કારણાત્ પ્રત્યેક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધમતે એકે વિકલ્પો ન ઘટવાથી હેતુ-ફળભાવની વ્યવસ્થા ઉચ્છિન્ન થાય છે, એમ ફલિત થયું. (હવે બૌદ્ધ, પૂર્વોક્ત સાત વિકલ્પોમાંનાં છેલ્લા ચાર વિકલ્પોમાંથી, પ્રથમ વિકલ્પનું ગ્રહણ કરી તેના આધારે હેતુ-ફળભાવની વ્યવસ્થા સંગત કરવા, પોતાનું મંતવ્ય વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષરૂપે રજૂ કરે છે.)

❖ હેતુ-ફળભાવ વ્યવસ્થાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૭૧) પૂર્વપક્ષ : (બૌદ્ધ :) તમે જે કારણ વિશે વિકલ્પો રજૂ કર્યા, તે બધા જ વિકલ્પો અમને બાધાકારક છે - એવું નથી. કારણ કે તમે કહેલા વિકલ્પોમાંના કેટલાક વિકલ્પો તો અમને ઈષ્ટ જ નથી, સ્વીકૃત જ નથી. (અને તો તે વિશેના દોષો અમને બાધાકારક પણ ન બને.) અમે, તે કારણ-વિકલ્પોમાંથી (=છેલ્લા ચાર વિકલ્પોમાંથી) માત્ર પહેલો વિકલ્પ જ સ્વીકારીએ છીએ... અર્થાત્ રૂપ, ઇન્દ્રિય, મનસ્કાર વગેરે અનેક કારણો ભેગા મળી જ્ઞાનાદિરૂપ એકસ્વભાવી કાર્યના જનક છે, એવું જ માનીએ છીએ.

(હવે આ વિશે તમે કહેલા એકે દોષોનો અવકાશ નથી. કઈ રીતે ? તે હવે જોઈએ -)

પૂર્વે તમે જે આપત્તિ કહી હતી કે - “જો અનેક કારણોથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ માનો, તો - કારણભેદથી પણ કાર્યભેદ ન માન્યો હોવાથી - કારણભેદ, કાર્યોનો ભેદક નહીં બને” - એ આપત્તિ પણ નહીં રહે, કારણ કે એ વાત તો અમને ઈષ્ટ જ છે. (એટલે એ તો અમારે મન ઈષ્ટાપત્તિ જ છે.)

પ્રશ્ન : અરે ! શું તમે કારણભેદથી કાર્યભેદ, કારણ-અભેદથી કાર્ય-અભેદ... એવું બધું નથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

27. ન ભિન્નસ્વભાવાત્ કારણાદ્ ભિન્નસ્વભાવમ્, અભિન્નસ્વભાવાચ્ચાભિન્નસ્વભાવં કાર્યમુત્પદ્યતે

❖ આ પૂર્વપક્ષમાં બૌદ્ધ પૂર્વોક્ત દોષોને દૂર કરીને પોતાના મતે હેતુ-ફળભાવ સંગત કરશે. આ પૂર્વપક્ષની એકેક પંક્તિનું બરાબર અવધારણ કરવું. આગળ ગ્રંથકરશ્રી, આમૂલચૂલ તેની વાતનું નિરાકરણ કરશે.

સ્વભાવાચ્ચાભિન્નસ્વભાવં કાર્યમુત્પદ્યતે इति कारणभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्यते,
(७२) किन्तु विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् विलक्षणमेव कार्यं जायत इत्येतावतांऽशेन

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપાદ્ ભિન્નસ્વભાવમ્, કાર્યમિતિ ગમ્યતે, અભિન્નસ્વભાવાચ્ચ કારણાદેવ અભિન્નસ્વભાવં
કાર્યમુત્પદ્યતે । इति-एवं कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्यते नेति, किन्तु
विलक्षणात्-विसदृशात् कारणकलापद्वयात्-सामग्रीद्वयात् विलक्षणमेव-विसदृशमेव कार्यं
जायत इति कृत्वा एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षया फलस्य-कार्यस्य ताविति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનતા ?!

ઉત્તર : હા, નથી માનતા. કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર દેખાય છે. જુઓ -

(૧) રૂપ, ચક્ષુ, આલોક, મનસ્કાર... આ બધા જુદા જુદા સ્વભાવવાળા કારણો પણ, ભેગા
મળીને એક-અભિન્નસ્વભાવવાળા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. (તો હવે અહીં કારણભેદથી કાર્યભેદ ક્યાં
રહ્યો ?) એટલે જ અમે કારણભેદે કાર્યભેદ માનતા નથી.

(૨) જો કારણ-અભેદથી કાર્ય-અભેદ થતો હોય, તો તો માટીરૂપ કારણ એક-અભિન્ન હોવાથી,
તેના બધા કાર્યો એક માનવા પડશે. માટીનાં ઘટ-શરાવાદિ કાર્યો એક હોય એવું તો નથી જ. એટલે
જ અમે કારણ-અભેદથી કાર્ય-અભેદ પણ નથી માનતાં...

એ કારણથી જ અમે, કારણના ભેદ-અભેદથી કાર્યનો ભેદ-અભેદ કહેતા નથી.

પ્રશ્ન : પણ લોકમાં તો કારણના ભેદાભેદથી જ કાર્યનો ભેદાભેદ કહેવાય છે, તેનું શું ?

(૭૨) ઉત્તર : તે શા માટે કહેવાય છે ? તેનું કારણ પહેલા સમજો - જુદી જુદી બે વિલક્ષણ
કારણસામગ્રીથી, બે વિલક્ષણ જ કાર્ય થાય છે (અને એકસરખી કારણસામગ્રીથી એકસરખું કાર્ય થાય
છે) બસ, આટલા (=વિલક્ષણ-અવિલક્ષણ) અંશે, સામગ્રીની અપેક્ષાએ હેતુના ભેદ-અભેદને લઈને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

इति कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्यते इति । अयमस्य सूत्रवाक्यस्याशयः-रूपं चक्षुरालोको
मनस्कारश्चेत्यमी प्रत्येकं भिन्नस्वभावाः सन्तोऽभिन्नस्वभावमेव ज्ञानाख्यं कार्यं जनयन्तीत्येवं कारणभेदाद्
भेदो नाभ्युपगम्यते; तथा मूलक्षणमभिन्नमेकं कारणमिति तत्कार्यैः सर्वैरेकारैः भाव्यम्, न तु घटशरावा-
दितया भिन्नैरित्येवं कारणाभेदादभेदो नाङ्गीक्रियते कार्याणामिति । वृत्त्यक्षराणि तु एतद्व्याख्यानुसारेण
सुगमानीति किं व्याख्याप्रयासेन ? ॥

28. एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षयेति । अयमत्राभिप्रायोऽवबुध्यते-बौद्धमते न

૧. 'વિલક્ષણં કાર્ય' इति ग-पाठः । ૨. 'भेदभेदाभ्यां कार्यस्य' इति क-पाठः । ૩. 'भेदभेदावुच्यते इति अथ
नाभ्युप०' इति क-पाठः ।

हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति, तद्व्यतिक्रमे च नियमेन तदहेतुकत्वं प्रसजति ।
(७३) यथोक्तम्-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

भेदाभेदावित्यर्थः । तद्व्यतिक्रमे च हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति न्यायातिक्रमे च किमित्याह-नियमेन-अवश्यन्तया तदहेतुकत्वं प्रसजति-तस्य फलस्याहेतुकत्वमापद्यते, हेतुधर्मान्वयव्यतिरेकाननुविधानादित्यर्थः । यथोक्तमिति ज्ञापकमाह । अग्निस्वभावः, धूम-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ફળનો ભેદ-અભેદ કહેવાય છે.

અભિપ્રાય : બૌદ્ધમતે, કોઈપણ કાર્ય કોઈપણ કાર્યની સાથે અભિન્ન નથી, કારણ કે દરેકનાં કારણો અત્યંત ભિન્ન ભિન્ન છે. તે છતાં, જે કાર્યો એકાકાર સામગ્રીથી ઉત્પત્તિ થતા જોવાય છે, તે કાર્યો લોકમાં 'અભિન્ન' તરીકે કહેવાય છે. જેમ કે ઘટ, શરાવ, ઉષ્ણિક, ઉદયન વગેરે કાર્યો... (આ બધા કાર્યો, એકાકાર એવી માટીથી જન્ય હોઈ, લોકમાં એકરૂપે વ્યપદિષ્ટ થાય છે.) અને જે કાર્યો, પરસ્પર વિલક્ષણ કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાર્યો લોકમાં 'ભિન્ન' તરીકે કહેવાય છે. જેમ કે ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાન વગેરે કાર્યો... (આ બધા, જુદા જુદા વિષયરૂપ વિલક્ષણ કારણસામગ્રીથી જન્ય હોઈ, વિસદ્દશરૂપે વ્યપદિષ્ટ થાય છે.) આમ, વિલક્ષણ-અવિલક્ષણ સામગ્રીની અપેક્ષાએ, હેતુના ભેદાભેદને લઈને ફળનો ભેદાભેદ થાય છે.

એટલે આ પ્રમાણે હેતુના ભેદાભેદને લઈને ફળનો ભેદાભેદ માનવો જ રહ્યો.

પ્રશ્ન : (તદ્વ્યતિક્રમે ચ) હેતુના ભેદાભેદને લઈને ફળનો ભેદાભેદ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે ફળને નિર્હેતુક માનવું પડશે ! કારણ કે તેના દ્વારા, હેતુના ભેદાભેદરૂપ ધર્મનું, અન્વય-વ્યતિરેકથી અનુસરણ થતું નથી.

કાર્યભેદ હેતુભેદજન્ય ન હોય તો તે નિર્હેતુક થાય... એ જ રીતે કાર્યઅભેદ હેતુઅભેદજન્ય ન હોય તો તે પણ નિર્હેતુક થાય.

(૭૩) આ વિશે પ્રમાણવાર્તિક ગ્રંથમાં કહ્યું છે :

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

किञ्चित् कार्येण सार्द्धमभिन्नम्, कारणानामत्यन्तभेदित्वात्, किन्तु यानि कार्याणि एकाकारसामग्रीतः समुपजायमानानि विलोक्यन्ते लोकेन तान्यभिन्नानीति प्रतिपाद्यते व्यवहारार्थम्, यथा घटशरावोष्णिको-दञ्चनादीनि; यानि तु भिन्नाकारसामग्रीतः समुत्पद्यमानानि लक्ष्यन्ते तानि भिन्नानीति प्रतिपाद्यते, यथा घटपटज्ञानादीनि । एवं च कुतोऽपि सामग्र्याः किञ्चिदेव प्रतिनियतस्वभावं कार्यमुत्पद्यत इति सिद्धं भवति ॥

૧. 'પ્રસજ્યતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'વ્યક્તિમેવ હેતુઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'પ્રસજ્યતે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।
૪. 'હેતુકર્માન્વયઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'શરાવોષ્ટિકાંદનાદીનિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

“^{PP}અગ્નિસ્વભાવઃ શક્રસ્ય મૂર્ધ્ના યદગ્નિરેવ સઃ ।

અથાનગ્નિસ્વભાવોઽસૌ ધૂમસ્તત્ર કથં ભવેત્ ॥” ઇત્યાદિ ।

યદા તુ ભિન્નસ્વભાવેભ્યો નિર્ભાગૈકસ્વભાવકાર્યપ્રતિનિયતેભ્યો વિજાતીયાનેક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જનનસ્વભાવ ઇત્યર્થઃ । શક્રસ્ય-ઇન્દ્રસ્ય મૂર્ધ્ના-શિર ઇત્યાદિ । ‘આદિ’²⁹શબ્દાર્થમાહ-યદગ્નિરેવ સઃ-ધૂમજનનસ્વભાવઃ, ધૂમજનનસ્વભાવસ્યાર્થસ્યાગ્નિત્વાત્ અથાનગ્નિસ્વભાવોઽસૌ ન ધૂમ-જનનસ્વભાવઃ । તત્ત્વેદમાહ-ધૂમસ્તત્ર કથં ભવેત્, શક્રમૂર્ધ્નીતિ । યદા તુ ભિન્નસ્વભાવેભ્યઃ-રૂપાદિભ્યઃ ક્ષિત્યાદિભ્યો વા । કિંવિશિષ્ટેભ્ય ઇત્યાહ-નિર્ભાગૈકસ્વભાવકાર્યપ્રતિનિયતેભ્યઃ-તત્ત્વસ્વભાવકાર્યપ્રતિનિયતેભ્યસ્તત્ત્વસ્વભાવતયા તજ્જનનં પ્રતિ એવમ્ભૂતેભ્યઃ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનંતરશ્ચ ❖.....❖

“જો વલ્મીક-રાફકો, અગ્નિસ્વભાવવાળો (=ધૂમજનનસ્વભાવવાળો) છે, તો તો તે (=ધૂમ-જનનસ્વભાવી) વલ્મીક ‘અગ્નિ’ જ છે. હવે જો તે, અગ્નિસ્વભાવવાળો (=ધૂમજનનસ્વભાવવાળો) નથી, તો ત્યાં ધૂમ ક્યાંથી હોય ?” (૩/૩૬)

આ શ્લોકમાં પણ માત્ર એ જ ફલિત કર્યું છે કે, ધૂમ તે માત્ર અગ્નિથી જન્ય થવાના સ્વભાવ-વાળો છે. એટલે તે (=ધૂમ) જો વલ્મીકથી થાય, તો વલ્મીકને પણ અગ્નિ માની લેવો અને વલ્મીક જો અગ્નિ ન હોય, તો તેનાથી ધૂમ પણ ન જ થાય.

સાર એ કે, કાર્ય તે પોતાના કારણના ધર્મોનું અન્વય-વ્યતિરેકથી અનુસરણ કરે જ... એટલે હેતુના ભેદાભેદથી ફળનો ભેદાભેદ થાય જ.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

જ્યારે જુદા જુદા સ્વભાવવાળા રૂપાદિથી કે પૃથ્વી-આદિથી, કે જેઓ નિરંશ-એકસ્વભાવી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

29. ‘આદિ’શબ્દાર્થમાહેતિ । ‘અગ્નિસ્વભાવઃ શક્રસ્ય મૂર્ધ્ના’ ઇત્યાદીત્યત્ર સૂત્રે ય ‘આદિ’શબ્દસ્તં વૃત્તિકારઃ પરિપૂર્ણશ્લોકકથનેન વ્યાચષ્ટ ઇત્યર્થઃ । પરિપૂર્ણશ્લોકપાઠશ્ચૈવમ્-

“અગ્નિસ્વભાવઃ શક્રસ્ય મૂર્ધ્ના યદગ્નિરેવ સઃ ।

અથાનગ્નિસ્વભાવોઽસૌ ધૂમસ્તત્ર કથં ભવેત્ ? ॥”³ ઇતિ ॥

❖ “અગ્નિસ્વભાવઃ શક્રસ્ય મૂર્ધ્ના વલ્મીકો યદિ । અગ્નિરેવ સઃ તદા, ન હિ વહ્નિસ્વરૂપતાં વિહાયાન્યદ્ વહ્ને રૂપમ્ । અથાન્યથા પ્રતીયમાનત્વાદનગ્નિસ્વભાવોઽસૌ તદા ધૂમો વહ્નેર્જન્યસ્વભાવસ્તત્ર શક્રમૂર્ધ્નિ કથં ભવેત્ ? ન હિ વહ્નિજન્યોઽન્ય-સ્માદ્ ભવિતુમર્હતિ, તદધીનત્વાત્ । તતઃ શક્રમૂર્ધ્નો ધૂમોત્પત્તિરિતિ भ्रान्तिરેષા, વહ્નેરેવ તદેશવર્તિનોઽનુપલક્ષિતાદુત્પત્તિઃ ॥” ઇતિ પ્રમાણવાર્તિકમનોરથનન્દિકૃતટીકા ।

૧. ‘સૌ ધૂમજનનાસ્વભાવઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. ‘યદનગ્નિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. અનુષ્ટુપ્ ।

પદાર્થવ્યાવૃત્તમવિભક્તૈકસ્વભાવમેવૈકમાવિર્ભવતિ કાર્ય, તદા ન કશ્ચિદ્ વ્યાઘાતઃ, (૭૪)
તદ્રૂપકાર્યોત્પાદનનિયતસ્વભાવાચ્ચાનેકસ્માદેકકાર્યોત્પત્તાવહેતુકત્વપ્રસંગોઽપ્યનવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિજાતીયાનેકપદાર્થવ્યાવૃત્તં તત્સ્વભાવતયા અવિભક્તૈકસ્વભાવમેવ હેતુભેદાનાં તત્રૈવ
સામર્થ્યાત્ એકમાવિર્ભવતિ અભૂતભવનેન કાર્ય, તથા ન કશ્ચિદ્ વ્યાઘાતઃ, હેતુફલભાવં
પ્રતિ ઇતિ પ્રક્રમઃ । એતદેવ ભાવયતિ તદ્રૂપેત્યાદિના । તદ્રૂપં ચ તત્-વિવક્ષિતરૂપં વિજ્ઞાનાદિ
કાર્યં ચ તસ્ય ઉત્પાદને નિયતઃ સ્વભાવો યસ્યાનેકસ્ય તદેકાપેક્ષયા તત્ તથા તસ્માચ્ચ અનેક-
સ્માત્-રૂપાદેઃ એકકાર્યોત્પત્તૌ સત્યાં અહેતુકત્વપ્રસંગોઽપ્યનવકાશ એવ તત્તજ્જનનસ્વભા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી તેના કાર્ય વિશે પ્રતિનિયત છે, તેઓ થકી, વિજાતીય
પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત અને પોતાનાથી અવિભક્ત (અભિન્ન) એકસ્વભાવવાળું એક કાર્ય પ્રગટ થાય છે,
ત્યારે હેતુફળભાવ નિર્ભાષિ ઘટે, તેમાં કોઈ વ્યાઘાત નથી.

ભાવાર્થ : નિરંશ-એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી જેઓ તેવા
(=નિરંશ-એકસ્વભાવી) કાર્ય વિશે જ પ્રતિનિયત છે, તેવા જુદા જુદા સ્વભાવવાળા રૂપાદિથી કે પૃથ્વી
વગેરેથી, એક કાર્ય અભૂતભવનરૂપે પ્રગટ થાય છે, અર્થાત્ તે પૂર્વે ન હતું ને હમણાં થઈ રહ્યું છે...
હવે આ કાર્ય, (૧) પોતાથી વિજાતીય અનેક પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત છે, કારણ કે વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત
રહેવાનો તેનો સ્વભાવ જ છે, અને (૨) તે અવિભક્ત (=નિરંશ) એકસ્વભાવી છે, કારણ કે
એકસ્વભાવી કાર્ય વિશે જ, તેના કારણોનું જનનસામર્થ્ય છે. આમ, અનેક હેતુઓથી, જ્યારે
એકસ્વભાવી કાર્યનું જનન થાય, ત્યારે હેતુ-ફલભાવ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

(હવે બૌદ્ધ, પોતાના મતમાં જ હેતુ-ફળભાવ ઘટે છે, બીજાના મતમાં નહીં - એવું જણાવવા
ભાવના બતાવે છે -)

(૭૪) નિરંશ-એકસ્વભાવી વિવક્ષિત વિજ્ઞાનાદિરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જેનો છે
તેવા રૂપાદિ અનેક કારણોથી, એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થવામાં, કાર્યને નિર્હેતુક માનવારૂપ દોષનો પણ
અવકાશ રહેતો નથી. કારણ કે તે કારણોનો જ એકાંત-એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ
છે. (એટલે તેમનાથી તે કાર્ય થાય જ અને કાર્ય પણ સહેતુક રહે જ.)

પરી વાત તો એ કે, અમે અન્વય (=કારણનો કાર્યમાં અનુગતભાવ) નથી માનતા. (એટલે
પણ કાર્યની નિર્હેતુકતા થવાનું ટળી જાય છે.)

❖ પૂર્વે કહ્યું હતું કે, અનેક કારણોથી અનેક વિશેષો થાય. હવે એ વિશેષો, જો એકસ્વભાવી કાર્યથી જુદા
હોય, તો તે એકસ્વભાવી કાર્ય નિર્હેતુક જ થાય ! કારણ કે કારણોથી વિશેષોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનાથી ભિન્ન
કાર્યની નહીં. પણ બૌદ્ધ અહીં તે દોષનું નિરાકરણ કરવા મથી રહ્યો છે.

૧. 'સ્માદનેકકાર્યો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'મેદાભૂતાનાં તત્રૈવ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

કાશ એવ । (૭૫) ^{૩૦}ભવત્યહેતુકત્વપ્રસંગો યદ્યેકનિયતાત્ સ્વહેતુપ્રકૃત્યનુવિધાયિનો-
 ડનેકસ્માદનેકતાવદેકમનેકં ચોપજાયેત, ન ચોપજાયતે, હેતુધર્માનનુકારાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વતયાડન્વયાભાવેન । ભવત્યહેતુકત્વપ્રસંગો યદ્યેકનિયતાત્ વિવક્ષિતકાર્યપેક્ષયા । અનેકસ્માત્
 કિમ્ભૂતાત્ ? સ્વહેતુપ્રકૃત્યનુવિધાયિનઃ-આત્મહેતુસ્વભાવાનુવિધાયિનઃ, અન્વયજનકાદિત્યર્થઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અન્વય માનવામાં નિર્હેતુકતા દોષનું આપાદન ❖

(૭૫) તટસ્થ : તો જેઓ અન્વય માને છે, તેમના મતે શું કાર્ય નિર્હેતુક બને છે ?

બૌદ્ધ : હા, કારણ કે એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં નિયત, પોતાના હેતુસ્વરૂપનું અનુસરણ કરનારા (અર્થાત્ પોતાના હેતુસ્વરૂપને અન્વય દ્વારા કાર્યમાં લઈ જનારા - અન્વય દ્વારા કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા) એવા રૂપાદિ અનેક કારણોથી, અનેકસ્વભાવી એક કે અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય એવું માનો, તો તો તે કાર્યો, હેતુધર્મનું અનુસરણ ન કરતા હોવાથી, સહેતુક નહીં બને. ફલતઃ તેઓ નિર્હેતુક થઈ જશે.

(આ આપણે મૂળગ્રંથનો શબ્દાર્થ જોયો, હવે વ્યાખ્યા અને વિવરણના આધારે તેના ભાવાર્થ પર જઈએ -)

ભાવાર્થ : (વિસ્તાર :) રૂપ, આલોક, મનસ્કાર, ચક્ષુ... આ બધા કારણો, જો જ્ઞાનાદિરૂપ વિવક્ષિત એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં નિયત હોય, તો તે વખતે શું બનાવ બને છે - તે આપણે જોઈશું... તે અનેક કારણો, પોતાના હેતુસ્વરૂપનું અનુસરણ કરનારા છે, અર્થાત્ પોતાના કાર્યને અન્વયથી ઉત્પન્ન કરનારા છે.

હવે, આવા અનેક કારણોથી, (૧) જો વિજ્ઞાનાદિમાંનું કોઈ એક કાર્ય, કે (૨) રૂપ-આલોક-ચક્ષુ-મનસ્કારાદિના સમુદાયરૂપ અનેક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું માનો; જેમ બૌદ્ધમતે અનેકથી અનેક કાર્ય થાય, તેમ અહીં અનેકથી અન્વયપૂર્વક એકાનેક કાર્ય થાય એવું માનો, તો તો તે કાર્ય નિર્હેતુક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

30. ભવત્યહેતુકત્વપ્રસંગો યદ્યેકનિયતાત્ સ્વહેતુપ્રકૃત્યનુવિધાયિનોડનેકસ્માદનેકતાવદેકમનેકં ચોપજાયેતેતિ । इदं सूत्रं तावद् व्याख्यायते-भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गः कार्यस्य, यद्येकनियतादेकत्र-विज्ञानादौ कार्ये जनयितव्ये प्रतिनियतात् અનેકસ્માત્-રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુઃક્ષણલક્ષણાત્ કારણકદમ્બકાત્ । કોદૃશાદિત્યાહ-સ્વહેતુપ્રકૃત્યનુવિધાયિનઃ-આત્મીયહેતુસ્વરૂપાનુકારિણઃ અન્વયેન જનકાદિત્યર્થઃ । અનેકતાવત્-

૧. અતઃ પરં “ઈતિ ભવત્યહેતુકત્વપ્રસંગોડપ્યનવકાશ એવ ઇતિ” ઇત્યધિકો ગ-પાઠઃ । ૨. ‘હેતુકર્માનનુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘તાયા ભાવેન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘નિયતાત્ તસ્ય હેતુ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘નિયતરૈ(?)કત્ર’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. ‘જનયતેત્યપ્રતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૭. ‘અન્વયે જનકા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

બની જશે ! તે આ પ્રમાણે -

(૧) રૂપ, આલોકાદિ અનેક કારણો, જો અન્વય (=આત્મસ્વરૂપનાં અનુગમન) દ્વારા જ્ઞાનરૂપ એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરે, તો તો તે જ્ઞાનનું એકપણું જ નહીં રહે, કારણ કે તેવું માનવામાં તો તેમાં ચાર સ્વભાવનો પ્રવેશ થઈ ગયો. (જ્ઞાનરૂપ એક કાર્યમાં, રૂપ-આલોક-મનસ્કાર-ચક્ષુરૂપ ચારે કારણોનો અનુગમ થશે અને તો તેમાં ચાર સ્વભાવનો પ્રવેશ થશે, તેની એકરૂપતા નહીં રહે.)

(૨) હવે રૂપ, આલોક વગેરે અનેક કારણોથી, જો અન્વયપૂર્વક રૂપાદિ અનેક કાર્યની ઉત્પત્તિ કહો, તો તો એ ફલિત થશે કે, જ્ઞાનાદિ કાર્યોમાં, રૂપાદિ પ્રત્યેક કારણોનો અનુગમ થશે અને એ રૂપે જ તે કાર્યોની ઉત્પત્તિ થશે... પણ હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, જો રૂપ-આલોક વગેરે કારણો, પોતાનાં સ્વરૂપના અનુગમ દ્વારા, જો જ્ઞાનાદિરૂપ કોઈ એક કાર્ય વિશે વ્યાપાર કરે, તો તો - તેમનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિમાં જ અનુગત થઈ જવાથી - તેમનો, આલોકાદિરૂપ બીજા કાર્યો વિશે વ્યાપાર શી રીતે સંગત થશે ?

(ભાવ એ છે કે, પોતાના પક્ષમાં અહેતુકત્વનો અનવકાશ છે તે સિદ્ધ કરવા વ્યતિરેક પક્ષમાં અહેતુકત્વની આપત્તિ આપી છે.)

એટલે રૂપ, આલોક, મનસ્કાર આદિ અનેક કારણોથી, અન્વયપૂર્વક એક કે અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ બિલકુલ સંગત થતી નથી.

આ આપણે વૃત્તિના અક્ષરોનો ભાવાર્થ જોયો, હવે પંક્તિને લઈને શબ્દશઃ ભાવાર્થ જોઈએ -)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અનેકકાર્યસ્વભાવવદિતિ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ । એકં-વિજ્ઞાનાદન્યતરકાર્યાપેક્ષયા પ્રતિનિયતં કિન્નિત્ અનેકં વા રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુઃસમુદયરૂપમુપજાયેત-નિષ્પદ્યેત । અયમભિપ્રાયઃ-યથાડસ્માભિરન્વયં વિનૈવ અનેકસ્માત્-રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુર્લક્ષણાત્ કારણાદનેકેષાં કાર્યાણાં રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુરુત્તરક્ષણ-લક્ષણાનાં ભાવોડ્ભ્યુપગમ્યતે, एवं यदि जैनैरनेकस्मात् कारणादन्वयेनैव जनकादेकस्यानेकस्य वा कार्यस्योत्पाद इत्यभ्युपगम्यते तदा भवति कार्यस्याहेतुकत्वप्रसङ्गः । तथाहि-यदि रूपालोकादयः कारणविशेषा ज्ञानलक्षणमेकं कार्यमात्मस्वरूपानुगमेन जनयन्ति न तदा ज्ञानस्यैकता चतुःस्वभावप्रवेशात्तत्र । अथ रूपालोकादिभिः कारणै रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैव जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि कार्याणि प्रत्येकं चतुर्भिः रूपालोकादिभिरन्वयेन जन्यन्त इत्यायातम् । ततश्च ज्ञानादावेकत्र कार्ये तेषां स्वरूपानुगमेन व्यापृतानां कथमालोकादौ कार्यान्तरे व्यापारः परिकल्प्यमानः साधीयान् स्यादिति ? ॥

૧. 'વિજ્ઞાનાદન્યતરં' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु क-पाठः । २. 'जायते-निष्पद्यते' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु क-पाठः । ३. 'रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैव जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि स्वरूपानुगमेन जनयन्ति' इति ख-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'जनयन्ति तदा' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ५. 'प्रदेशात् तत्रास्वं' इति ख-पाठः । पूर्वमुद्रिते 'प्रवेशस्तत्र' इत्यशुद्धपाठः । ६. पूर्वमुद्रिते 'स्वरूपानु' इत्यशुद्धपाठः । ७. 'कार्याणं(?) प्रत्येकं' इति ख-पाठः । ८. पूर्वमुद्रिते '[न] ज्ञानादावेव कर्तव्ये' इत्यशुद्धपाठः । ९. 'कार्यान्तरव्यापारः' इति ड-पाठः ।

અનેકસ્માદનેકતાવદિતિ નિર્દર્શનં વ્યતિરેકિ । એકમનેકં ચૌપજાયતે, ^{૩૧}અનેકોન્વયતઃ એકત્વા-
નુપપત્તેઃ, ^{૩૩}એકનિયતત્વેનાનેકાનુપપત્તેશ્ચ । અત એવાહ-ન ચૌપજાયતે । કુત ઇત્યાહ-હેતુધર્માનનુ-
કારાત્ । અનનુકારશ્ચાનેકોન્વયેનૈકસ્મિન્, ^{૩૪}એકનિયતત્વેન ચાનેકસ્મિન્નિતિ ભાવનીયમિતિ । એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(અનેકતાવદિતિ નિર્દર્શનં વ્યતિરેકિ=) બૌદ્ધ જે અનેકતાનું દૃષ્ટાંત આપી રહ્યો છે, તે પોતાની માન્યતાથી વિરુદ્ધ છે, એટલે તેના માટે તે વ્યતિરેકી દૃષ્ટાંત છે. (તેને અનન્વય સિદ્ધ કરવો છે, એટલે અન્વયના દૃષ્ટાંતને વ્યતિરેકી કહેવાય.)

એટલે જેમ બૌદ્ધમતે અન્વય વિના અનેકથી અનેકની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ અન્વય માનવામાં અનેકથી એકાનેકની ઉત્પત્તિ સંગત થતી નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) અનેકોન્વયત એકત્વાનુપપત્તેઃ જ્ઞાનરૂપ એક કાર્યમાં, રૂપ-આલોક-મનસ્કાર-ચક્ષુરૂપ અનેક કારણોનો અન્વય-અનુગમ થતાં તેનું એકપણું ઉપપન્ન નહીં થાય. માટે, અનેકથી એકની અન્વયપૂર્વક ઉત્પત્તિ સંગત નથી થતી.

(૨) એકનિયતત્વેનાનેકાનુપપત્તેશ્ચ રૂપ-આલોક વગેરે કારણો, જ્ઞાનાદિ અનેક કાર્યોમાંથી જો કોઈ એક વિશે જનકરૂપે નિયત થવાથી, તેઓ દ્વારા અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ ઉપપન્ન નહીં થાય.

આ દોષ છે અને એટલે જ અન્વયપૂર્વક અનેકથી અનેકની ઉત્પત્તિ પણ સંગત થતી નથી.

આવું હોવાથી, તે એક-અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ, હેતુ થકી થતી નથી. તેનું કારણ એ કે, તે કાર્યો દ્વારા હેતુના ધર્મનું અનુસરણ થતું નથી.

(તે કાર્યો, હેતુધર્મનું અનુસરણ કેમ નથી કરતા ? તે જણાવવા કહે છે -)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અથ વૃત્યક્ષરાણ્યનુશ્ચિન્તે- ૩૧. અનેકતાવદિતિ નિર્દર્શનં વ્યતિરેકીતિ । અન્વયમન્તરેણ હિ અનેક-સ્માદનેકકાર્યપ્રસવપક્ષોઽન્વયપક્ષાપેક્ષયા વ્યતિરેકીતિ ॥

૩૨. અનેકોન્વયત એકત્વાનુપપત્તેરિતિ । યદિ હિ રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુષામનેકેષાં કાર્યે જ્ઞાન-લક્ષણેઽનુગમઃ સ્યાત્ તદા કથં તસ્યૈકત્વં સ્યાત્ ? અનેકેષાં તત્ર પ્રવેશાદિતિ અનેકસ્માદેકોત્પાદે દૂષણં પ્રદત્તમ્ ॥

અથાનેકસ્માદનેકોત્પાદે પ્રાહ- ૩૩. એકનિયતત્વેનાનેકાનુપપત્તેશ્ચેતિ । એકત્રજ્ઞાનાદ્યન્યતરકાર્યે નિયતત્વં-જનકતયા પ્રતિનિયતત્વમેકનિયતત્વં તેનાનૈકનિયતત્વેન કારણનામનેકસ્ય કાર્યસ્યાનુપપત્તેશ્ચ-અઘટનાત્ । યદિ હિ સમગ્રાણ્યપિ તાનિ જ્ઞાનલક્ષણે કાર્યે જનકતયાઽન્વયેન વ્યાપૃતાનિ તદા કથં તેભ્યો રૂપાદ્યન્યતરકાર્યોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ ? ॥

૧. 'ચોપજાયતે' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु ड-पाठः । २. 'अनेक(का)न्वय एकं' इति ड-पाठः । ३. 'चोप-जायते' इति पूर्वमुद्रित-पाठः, अत्र F-I-प्रतपाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'श्रियन्ते' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ५. 'मनेकेषां तत्र प्रवेशादिति अनुगमः स्यात्' इति ख-पाठः । ६. 'व्यावृत्तानि' इति क-पाठः । ७. 'रूपादन्यं' इति ख-पाठः ।

(૭૬) અત્ર ઉચ્યતે-યત્કિञ્ચિદેતત્, ન્યાયાનુપપત્તેઃ । તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્-‘વિલક્ષણાત્ કારણકલાપદ્વયાદ્ વિલક્ષણમેવ કાર્યં જાયતે’ इत्यादि, અત્ર ન કારણકલાપસ્ત-ત્કારણાતિરિક્તસ્તાનિ ચ ભિન્નસ્વભાવાનિ કથં નિર્ભાગૈકકાર્યં પ્રતિ નિયતાનિ તદ્વાવે ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પૂર્વપક્ષમાશङ्ક્યાહ-અત્રોચ્યતે । કિમિત્યાહ-યત્કિञ्ચિદેતત્-અસારમનન્તરોદિતમ્ । કુત્ત इत्याહ-ન્યાયાનુપપત્તેઃ । એનામેવ દર્શયતિ તત્રેત્યાદિના । તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્ પેરેનાદાવેવ । કિં તદિત્યાહ-‘વિલક્ષણાત્ કારણકલાપદ્વયાદ્ વિલક્ષણમેવ કાર્યં જાયતે’ इत्यादि । અત્ર-ઉક્તે ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) અનેકાન્વયેન એકસ્મિન્ અનેક હેતુનો એક ફળમાં અન્વય શક્ય નથી, અને (૨) એકનિયત-ત્વેન ચાનેકસ્મિન્ બધા હેતુ એક કાર્યમાં નિયત હોવાથી અનેકમાં પણ અન્વય શક્ય નથી... એટલે અનેકથી અનેકની ઉત્પત્તિમાં પણ, હેતુધર્મનું અનુસરણ સંગત નથી.

અને આમ અન્વયપૂર્વક કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં, જો એ કાર્યોમાં હેતુધર્મનું અનુસરણ ન થાય, તો તો એ કાર્યોને નિર્દેશિત માનવા પડશે.

નિષ્કર્ષ : હે જૈનો ! આ રીતે તમારા મતમાં જ દોષ છે અને એટલે અમારી માન્યતા નિર્દુષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ બધું હવે તમે વિચારો.

(આ પ્રમાણે, બૌદ્ધ પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો છે. હવે ગ્રંથકારશ્રી, તેની એકેક વાતનું આમૂલચૂલ ઉન્મૂલન કરે છે -)

❖ બૌદ્ધની મનોકલ્પિત માન્યતાઓનું નિરસન ❖

(૭૬) ઉત્તરપક્ષ : (સ્યાદ્વાદી :) તમારું આ કથન પણ યત્કિञ્ચિત્=અસાર છે, કારણ કે તેમાં કોઈ યુક્તિ નથી. તે આ પ્રમાણે -

તમે પૂર્વે જે કહ્યું હતું કે - “પરસ્પર વિલક્ષણ બે કારણસામગ્રીથી વિલક્ષણ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (જેમ કે માટી વગેરેથી અને તંતુ વગેરેથી ઘટ-પટરૂપ વિલક્ષણ કાર્ય...)” - એ બધા કથન વિશે અમારે એ પૂછવાનું છે કે, તે કારણકલાપ (=કારણસામગ્રી) પ્રત્યેક કારણોથી જુદો નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

34. અનેકાન્વયેનૈકસ્મિન્નિતિ । એકસ્મિન્-જ્ઞાનલક્ષણે કાર્યેઽનેકેષાં-કારણાનામન્વયેન અનેક-સ્માદેકોત્પત્તાવનનુકારો વર્તતે । 35. એકનિયતત્વે ચાનેકસ્મિન્નિતિ । એકનિયતત્વે ચ - જ્ઞાનલક્ષણૈક-કાર્યનિયતત્વેન ચ કારણાનામનેકસ્મિન્ કાર્યેઽન્વયેનાનનુકારઃ અનેકસ્માદનેકોત્પત્તિપક્ષે ॥

૧-૨. ૧૨૨૦તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘અનેકસ્માદેકોત્પત્તિપક્ષે એકનિયતત્વેનાનેકસ્મિન્નિતિ એકનિયતત્વે ચ જ્ઞાનલક્ષણૈક-કાર્યનિયતત્વે ચ કારણાનાં અનેકસ્મિન્ કાર્યેઽન્વયેનાનુકારઃ’ इति ख-पाठः । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે ચાત્ર ‘એકનિયતત્વે ચાનેકસ્મિન્ કાર્યે નાનુકારઃ અનેકસ્માદનેકોત્પત્તિપક્ષે’ इति रूपेण त्रुटिबहुला दोषबहुला च पङ्क्तिः ।

(? વા) કથં ન વ્યાઘાતઃ, સર્વેષાં તજ્જનનસ્વભાવત્વે નૈકોઽપિ ન તજ્જનકઃ તમન્તરેણ તત્સર્વત્વાયોગાત્, (૭૭) નિર્ભાગં ચ તદિત્થં કથમનેકેભ્યો જન્માસાદયેત્, એકતોઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણકલાપઃ સામ્પ્રયાખ્યઃ તત્કારણાતિરિક્તઃ-વૈશેષિકાણામિવાવયવી તાનિ ચ-કારણાનિ ભિન્નસ્વભાવાનિ-રૂપક્ષિત્યાદીનિ કથં નિર્ભાગૈકકાર્યં પ્રતિ નિયતાનિ, સ્વભાવભેદાદેવેત્યર્થઃ । તદ્ભાવે વા-નિર્ભાગૈકકાર્યભાવે વા કથં ન વ્યાઘાતઃ ? વ્યાઘાત એવ । કથમિત્યાહ-સર્વેષાં-કારણાનાં તજ્જનનસ્વભાવત્વે-નિર્ભાગૈકકાર્યજનનસ્વભાવત્વે નૈકોઽપિ-કારણભેદો ન તજ્જનકઃ-ન વિવક્ષિતકાર્યાજનકઃ, કિન્તુ જનક એવ । કુત ઇત્યાહ-તમન્તરેણ એકં કારણભેદં તત્સર્વત્વાયોગાત્ તેષાં-કારણભેદાનાં સર્વત્વાયોગાત્ નિર્ભાગં ચ તત્-કાર્યમેકાન્તૈકસ્વભાવં ઇત્થં કથમનેકેભ્યઃ-કારણભેદેભ્યો જન્માસાદયેત્ ? નૈવેત્યર્થઃ । એતદેવ ભાવયતિ એકતો-ઽપીત્યાદિના । એકતોઽપિ-એકસ્માદપિ કારણભેદાત્ તસ્ય-અધિકૃતકાર્યસ્ય સર્વાત્મનો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

વૈશેષિકો, જેમ અવયવોથી અવયવીને સર્વથા જુદો માને છે, તેમ તમે કારણોથી કારણકલાપ જુદો હોય એવું તો નથી જ માનતા અને તો તે કારણકલાપ પ્રત્યેક કારણરૂપ જ થયો.

તો હવે આવા જુદા જુદા સ્વભાવવાળા રૂપ-પૃથ્વી વગેરે પ્રત્યેક કારણો, નિરંશ-એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં શી રીતે નિયત રહે ? કારણ કે તેઓનો સ્વભાવ તો ભિન્ન-ભિન્ન છે. (તેવા ભિન્નસ્વભાવી કારણો, એકસ્વભાવી કાર્ય વિશે નિયત ન રહી શકે.)

અથવા તેવા ભિન્નસ્વભાવી કારણોથી, નિરંશ-એકસ્વભાવી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું માની લો, તો તમારા સિદ્ધાંતનો વ્યાઘાત કેમ નહીં ? છે જ (અર્થાત્ તે વિશે વ્યાઘાત-વિરોધ થવાના જ.) જુઓ -

જો રૂપ-પૃથ્વી વગેરે બધા કારણો, નિરંશ-એકસ્વભાવી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા હોય, તો તો તે બધા કારણો વિવક્ષિત કાર્યના જનક બનશે, તેમાંનું એક પણ કારણ, વિવક્ષિત કાર્યનું અજનક નહીં રહે. તેનું કારણ એ કે, એક પણ કારણ વિના તે કારણોનું સર્વપણું ન ઘટે.

(આશય એ કે, તમે કારણસામગ્રીને જનક માનો છો, એટલે તે સામગ્રીગત બધા કારણો જનક બને... હવે જો આમાંનું એક પણ કારણ અજનક માનો, તો તો તે કારણસામગ્રી જ ન રહે... (કારણ કે બધા કારણો જનક હોય; તો જ તેમના સમુદાયને 'કારણસામગ્રી' કહી શકાય.) એટલે તે કારણસામગ્રીગત તમામ પદાર્થોને કાર્યજનક માનવા જ રહ્યા.)

(૭૭) પણ કાર્ય તો નિરંશ-એકાંત-એકસ્વભાવી છે. તો આવું કાર્ય, જુદા જુદા સ્વભાવવાળા અનેક કારણોથી જન્મ શી રીતે પામે ? (કેમ ન પામે - તે જણાવવા હવે ભાવના કહે છે -)

ભાવના : કારણસામગ્રીગત દરેક કારણોમાં વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે... એટલે તો તેમાંના કોઈ એક કારણથી પણ, વિવક્ષિત કાર્યની સંપૂર્ણપણે (=નિરંશ-એકસ્વભાવરૂપે)

તસ્ય સર્વાત્મનોત્પત્તેસ્તદપરૈસ્તદકરણાત્ । સર્વભૂતિસ્વભાવત્વાત્ તસ્યાયમદોષ ઇતિ ચેત્, કિમિદં તત્પ્રત્યેકતાતોઽન્યત્ તત્સર્વત્વં નામ ? તે ચ સર્વે જનકા નૈકોઽપ્યજનક ઇત્યુક્ત-
દોષાનતિવૃત્તિઃ । (૭૮) યત એવ સર્વે જનકા અત એવ નાનતિવૃત્તિરિતિ ચેત્, યસ્તર્હિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્પત્તેર્નિર્ભાગૈકરૂપતયા તદપરૈઃ-કારણભેદૈઃ તદકરણાત્, અધિકૃતકાર્યાકરણાદિત્યર્થઃ । સર્વેત્યાદિ । સર્વભૂતિસ્વભાવત્વાત્ સર્વેભ્યઃ-કારણભેદેભ્યઃ ઉત્પત્તિસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ તસ્ય-
અધિકૃતકાર્યસ્ય અયમદોષ ઇતિ ચેત્-અનન્તરોદિતઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમિદમિત્યાદિ । કિમિદં તત્પ્રત્યેકતાતઃ-કારણભેદપ્રત્યેકતાતોઽન્યત્-અર્થાન્તરં તત્સર્વત્વં નામ-અધિકૃતકારણભેદસર્વત્વં નામેતિ ? । તે ચ સર્વે જનકાઃ-કારણભેદા નૈકોઽપ્યજનકઃ । ઇતિ-એવં ઉક્તદોષાનતિવૃત્તિઃ, 'નિર્ભાગં કથમનેકેભ્યો જન્માસાદયેત્' ઇત્યાદિ । યત એવેત્યાદિ । યત એવ સર્વે જનકાઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પત્તિ થઈ જાય... અને જો એકથી જ તે કાર્ય થઈ જાય, તો એનો મતલબ તે સિવાયના કારણો વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરતા નથી, એવું ફલિત થશે. (અને તો વિવક્ષિત કાર્યની ઉત્પત્તિ, અનેક કારણોથી શી રીતે થઈ કહેવાય ?)

બૌદ્ધ : તે કાર્ય, બધા કારણોથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે. એટલે તે અનેક કારણોથી જ ઉત્પન્ન થશે. (અને તો હવે એકથી જ ઉત્પન્ન થઈ જવાનો દોષ નહીં રહે.)

સ્યાદ્વાદી : તમે કહ્યું કે, કાર્ય સર્વકારણજન્યસ્વભાવી છે. હવે અમારે અહીં એ પૂછવું છે કે, કારણોનું સર્વપણું; એ શું કારણોનાં પ્રત્યેકપણાથી જુદું છે ? (અર્થાત્ પ્રત્યેક કારણોથી શું તે કારણસામગ્રી જુદી છે ?)

બૌદ્ધ : ના. તે કારણસર્વપણું; કારણનાં પ્રત્યેકપણા રૂપ જ છે. (અર્થાત્ તે કારણસામગ્રી, પ્રત્યેક કારણરૂપ જ છે, તેનાથી જુદી નહીં.)

સ્યાદ્વાદી : તો તો એનો મતલબ એ થયો કે, બધા કારણો વિવક્ષિત કાર્યના જનક છે, એક પણ કારણ અજનક નથી અને તો ફરી પૂર્વોક્ત દોષ આવશે જ, તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકશે નહીં.

(તે આ પ્રમાણે - કાર્ય સર્વજન્યસ્વભાવી છે. હવે સર્વ એ પ્રત્યેકથી જુદું નથી, એટલે કાર્ય પ્રત્યેકજન્યસ્વભાવી તરીકે ફલિત થાય... અર્થાત્ પ્રત્યેક કારણો તેના જનક બને અને તો કોઈ એક પ્રત્યેક કારણથી જ તે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જશે. ફલતઃ નિરંશ-એકરૂપ કાર્યનો અનેક કારણોથી જન્મ શી રીતે થાય ? એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહેશે.)

❖ હવે બૌદ્ધ, જો પ્રત્યેક કારણોથી કારણસામગ્રીને જુદી કહે, તો તો તેમને વૈશેષિકોની જેમ અવયવોથી ભિન્ન અવયવી માનવાની આપતિ આવે... એટલે તેવું ન કહી તે કારણસામગ્રીને પ્રત્યેકરૂપ બતાવે છે.

૧. 'ત્મનોપપત્તે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સ્વભૂતિસ્વ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

એકેન કાર્યસ્ય સ્વભાવો જન્યતે, સ એવાપરેણાપીત્યેતત્ પ્રાપ્તમ્ । અસ્ત્યેતત્ સિદ્ધસાધ્યતેતિ ચેત્, (૭૧)^{૩૬} માહેશ્વરજાયાજારકારણિકનિવેદિતપૃષ્ઠભૌતસિદ્ધસાધ્યતાકલ્પેયમ્ ઉપહાસ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણભેદા અત એવ હેતોઃ ન અનતિવૃત્તિઃ કિન્ત્વતિવૃત્તિરેવ, ઉક્તદોષસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-યસ્તર્હિ એકેન-કારણભેદેન કાર્યસ્ય સ્વભાવો જન્યતે સ એવાપરેણાપિ ઇત્યેતત્ પ્રાપ્તમ્ । અસ્ત્યેતત્-ઇત્યમેવેદં સિદ્ધસાધ્યતા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-માહેશ્વરે-ત્યાદિ । માહેશ્વરજાયાયાઃ-પત્ન્યાઃ જારઃ કારણિકનિવેદિતપૃષ્ઠાસૌ ભૌતશ્ચ તસ્ય સિદ્ધ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૭૮) બૌદ્ધ : કાર્ય સર્વજન્યસ્વભાવી છે, સર્વ કારણો તેના જનક બને છે... આમ, બધા કારણો જનક હોવાથી જ, પૂર્વોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે. (બધા કારણો જનક હોવાથી, તે કાર્ય વિશે બધા કારણોનો વ્યાપાર થશે અને તો કોઈ એક કારણથી જ નિરંશ-એકરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવાનો દોષ ન રહે.)

સ્યાદ્વાદી : આ રીતે અનેક કારણોથી નિરંશ-એકરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહો, તો તો કાર્યનો જે સ્વભાવ એક કારણથી ઉત્પન્ન કરાય છે, તે જ કાર્યસ્વભાવ બીજા કારણથી પણ ઉત્પન્ન કરાશે, એવું ફલિત થયું...

(ભાવ એ કે, કાર્ય તો નિરંશ-એકસ્વભાવી છે. હવે આ એકસ્વભાવને અનેક કારણોથી જન્ય માનો, તો તો પહેલા કારણથી પણ એ જ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થશે, બીજાથી પણ એ જ... આમ બધા કારણભેદોથી એકનો એક સ્વભાવ જ ઉત્પન્ન થશે-એવું માનવું પડશે !)

બૌદ્ધ : અરે ! એ તો સિદ્ધસાધ્ય જ છે : અર્થાત્ એકના એક સ્વભાવને જ બધા કારણો ઉત્પન્ન કરે છે, એ તો અમને માન્ય જ છે.

(૭૯) સ્યાદ્વાદી : પણ આ સિદ્ધસાધ્ય તો, માહેશ્વરની પત્નીમાં આસક્ત જારપુરુષ; જે કારણિકો વડે નિવેદન કરાયો અને જેના માટે ભૌતને પૂછાયું, તેવા પુરુષની સિદ્ધસાધ્યતા જેવી છે, અર્થાત્ તે સિદ્ધસાધ્યતા તો સામે ચાલીને અનર્થને લાવવારૂપ છે.

ભાવાર્થ : (૧) દૃષ્ટાંત : (આ કથા ખ્યાલમાં નથી. પણ શબ્દના આધારે પ્રસંગોપાત્ તેનો ભાવાર્થ આવો હોઈ શકે -) માહેશ્વર=શિવભક્ત, તેની પત્નીનો (ભૌત=) પૂજારી સાથે સંબંધ થઈ ગયો.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

36. માહેશ્વરજાયાજારકારણિકનિવેદિતપૃષ્ઠભૌતસિદ્ધસાધ્યતાકલ્પેયમિતિ । અત્ર વાક્યે एवं समासः कार्य-माहेश्वरजायायां जारो माहेश्वरजायाजारः कारणिकैर्निवेदितः कारणिकनिवेदितः, पृष्ठश्चासौ

❖ આવું માનવામાં શું દોષ આવશે ? તે ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે. તે પહેલા ગ્રંથકારશ્રી, વક્રોક્તિપૂર્વક બૌદ્ધની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે.

સ્થાનમાર્યાણામિત્યનુદ્ધોષ્યૈવ તૈઃ । (૮૦) તથાહિ-ય એકેન જન્યતે સ એવાપરેણાપિ, ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સાધ્યતા તત્કલ્પેયં પરોપન્યસ્તા સિદ્ધસાધ્યતા ઉપહાસસ્થાનમાર્યાણામિતિ કૃત્વા અનુદ્ધોષ્યૈવ તૈઃ-આર્યૈઃ । एवं वक्रोक्तिमात्रमभिधायैतद्भावावार्थमाह तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । यः-कार्यस्वभाव एकेन जन्यते, कारणभेदेनेति प्रक्रमः, स एवापरेणापि इति परमतम् । एत-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે ખ્યાલ આવતાં માહેશ્વરે કારણિકોને (ન્યાયાધીશોને કે કોટવાળોને) જણાવ્યું અને તેઓ દ્વારા તે જાર (જે બીજાની પત્નીમાં આસક્ત છે તે) વિશે પૂછપરછ કરાઈ. તે જાર પોતે જ ભૌત છે, તેને કારણિકોએ નિવેદન કર્યું. હવે તે વખતે (બીજું કોઈ બહાનું કહીને તે છટકી શકત અને ઈહલૌકિક અપાયથી બચી શકત. પણ) તેણે કહ્યું : હું તો માહેશ્વરની પત્ની સાથે કામકીડા કરું છું જ - એવી સત્ય હકીકત જણાવી દીધી. પછી તો તે જારપુરુષને સખત દંડ પ્રાપ્ત થયો. (અહીં જો કે જારપુરુષ બચી શકત, પણ તેણે સિદ્ધસાધ્યતા (મેં અકાર્ય કર્યું છે - હું તેવું કરું છું જ - એવું) કહીને, સામે ચાલીને અનર્થનો સ્વીકાર કર્યો.)

(૨) દાષ્ટાંતિક : અમે કહ્યું કે, તેવું માનવામાં તો એક જ સ્વભાવ અનેકથી જન્ય માનવા પડશે... પણ તમે કહ્યું કે, એ તો અમે માનીએ જ છીએ. પણ હકીકતમાં તમે આવી સિદ્ધસાધ્યતા કહી, પેલા જારપુરુષની જેમ, સામેથી અનર્થને લેવા જઈ રહ્યા છો. (અનર્થ શું ? તે અમે હવે જણાવીશું.)

એટલે આવી સિદ્ધસાધ્યતા તો વિદ્વાનોના ઉપહાસનું ભાજન બને. એટલે તેવી સિદ્ધસાધ્યતાની ઉદ્ધોષણા વિદ્વાન વ્યક્તિએ ન કરવી જોઈએ.

(આ પ્રમાણે માત્ર વક્રોક્તિ કહીને, હવે તે વિશે (=નિરંશ-એકસ્વભાવ, જુદા જુદા અનેક કારણોથી જન્ય માનવામાં શું દોષ આવે ? તે જણાવવા) ભાવાર્થ કહે છે -)

(૮૦) તથાહિ - જે કાર્યસ્વભાવ, એક કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કાર્યસ્વભાવ બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું તમારું માનવું છે. પણ તે ખોટું છે, કારણ કે જે સ્વભાવ પહેલા કારણનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તૈરેવ કારણિકૈર્ભૌતશ્ચ પૃષ્ઠભૌતઃ, તતો માહેશ્વરજાયાજારશ્ચાસૌ કારણિકનિવેદિતશ્ચાસૌ પૃષ્ઠભૌતશ્ચ તસ્ય સિદ્ધસાધ્યતા સ્વયં વિહિતાનર્થાકાર્યમ્યુપગમરૂપા તત્કલ્પેયં-પ્રસ્તુતા સિદ્ધસાધ્યતા ॥

❖ રાત-આદિના સમયે, તેને શિવજીના મંદિર તરફ એકલો જતો જોઈને, કારણિકોને શંકા પડી... તેવા કોઈક કારણોસર કારણિકોએ તેને પૂછ્યું...

ખલુ સ તસ્ય સ્વભાવસ્તદપરત્વાનાપત્તેઃ, સ્વભાવાન્તરસ્ય ચ તદપરસ્વભાવજન્યજનકત્વ-
વિરોધઃ, ઉભયતત્ત્વહાનેઃ, (૮૧) તદ્વૈલક્ષણ્યાદ્ધિ તસ્ય સ્વભાવાન્તરત્વં તજ્જન્યજનકત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ્વાસદિત્યાહ-ન ખલુ-નૈવ સઃ-આદ્યકારણભેદસ્વભાવઃ તસ્ય-અપરસ્ય કારણભેદસ્ય સ્વ-
ભાવઃ । કથં નેત્યાહ-તદપરત્વાનાપત્તેઃ, આદ્યકારણભેદાત્ અન્યત્વાનાપત્તેઃ ^{૩૭}સ્વભાવાભેદેન ।
સ્વભાવાન્તરસ્ય ચ-કારણભેદાન્તરગતસ્ય તદપરસ્વભાવજન્યજનકત્વવિરોધઃ-આદ્યકારણ-
ભેદસ્વભાવજન્યજનકત્વવિરોધઃ, કારણભેદાન્તરસ્વભાવસ્યેત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-ઉભયતત્ત્વ-
હાનેઃ-^{૩૯}કાર્યકારણભેદાન્તરગતસ્વભાવહાનેઃ । એતદેવાહ તદ્વૈલક્ષણ્યાદ્ધિત્યાદિના । તદ્વૈલક્ષણ્યાત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, તે જ સ્વભાવ બીજા કારણનો નથી. જો હોય, તો બંનેનો સ્વભાવ એક થવાથી, પહેલાથી બીજા કારણની ભિન્નતા નહીં રહે.

(ભાવ એ કે, જે કાર્યસ્વભાવ પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય, એ જ જો બીજાથી પણ ઉત્પન્ન થાય, તો પહેલા-બીજા બંને કારણોનો સ્વભાવ (કાર્યના એક જ સ્વભાવને ઉત્પન્ન કરવારૂપે) એક થઈ જાય અને તો તે બેની ભિન્નતા ન રહે. પણ ભિન્નતા તો અનુભવસિદ્ધ છે.)

બીજી વાત એ કે, પહેલા કારણગત સ્વભાવથી જન્ય એવા કાર્યનો, બીજા કારણગત સ્વભાવ જનક બને એમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે કાર્ય અને એ બીજા કારણમાં તેવો કોઈ બીજો સ્વભાવ જ નથી (કે જે જન્ય-જનક બની શકે.)

ભાવાર્થ : જે કાર્યસ્વભાવ, પહેલા કારણસ્વભાવથી જન્ય છે, તેના જ જનક તરીકે જો બીજા કારણગત સ્વભાવ માનવામાં આવે, તો તો તેમાં વિરોધ છે. વિરોધ એ જ કે, કાર્ય અને બીજા કારણના

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

37. સ્વભાવાભેદેનેતિ । યદિ હિ ય એવ કાર્યસ્વભાવ આદ્યેન કારણેન જન્યતે સ એવાપરેણાપીત્ય-
ભ્યુપગમ્યતે તદા કારણયોઃ સ્વભાવસ્યાભેદાદૈક્યમેવ ભવેદિતિ ॥

38. આદ્યકારણભેદસ્વભાવજન્યજનકત્વવિરોધ ઇતિ । આદ્યશ્ચાસૌ કારણભેદસ્તસ્ય સમ્બન્ધી સ્વભાવ-
સ્તેન જન્યો યઃ કાર્યસ્વભાવઃ તજ્જનકત્વવિરોધઃ કારણભેદાન્તરગતસ્વભાવાન્તરસ્ય ।

39. કાર્યકારણભેદાન્તરગતસ્વભાવહાનેરિતિ । પ્રથમકારણભેદસ્વભાવમપહાય અન્યકારણભેદા-
ન્તરસ્વભાવઃ કોઽપિ નાસ્તિ યઃ પ્રથમકારણભેદસ્વભાવજનિતે કાર્યે વ્યાપિપૃયાત્; તથા પ્રથમકારણભેદ-

૧. 'ઉભયતત્ત્વહાનેઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તસ્ય ભાવાન્તરત્વં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'અન્યત્વાપત્તેઃ' ઇતિ ઙ-
પાઠઃ । ૪. 'કારણાન્તરભેદા' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. 'સ્વભાવ(મ)પહાયન્યઃ કશ્ચિસ્તે(ત્ તે)ન જન્યો' ઇતિ ઋ-પાઠઃ ।
૬. પૂર્વમુદ્રિતે ઇતઃ પશ્ચાત્ 'કાર્યકારણભેદાન્તરગતસ્વભાવાન્તરસ્ય' ઇતિ સમધિકઃ પાઠઃ । ૭. પૂર્વમુદ્રિતે ઇતઃ પૂર્વ 'પ્રથમ-
કારણભેદસ્વભાવહાનેરિતિ' ઇતિ સમધિકઃ પાઠઃ ।

ચ તદ્વન્ન પુષ્કલં વૈલક્ષણ્યમન્યજન્યવિવિક્તતયા ચૈતરસ્ય તજ્જન્યતા અન્યજન્યત્વે અપિ તુ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આદ્યકારણભેદસ્વભાવવૈલક્ષણ્યાદ્ યસ્માત્ તસ્ય-કારણભેદાન્તરગતસ્ય સ્વભાવાન્તરત્વં ભિન્નત્વં તજ્જન્યજનકત્વે ચ-આદ્યકારણભેદસ્વભાવજન્યજનકત્વે ચ તસ્ય સ્વભાવાન્તરસ્ય તદ્વત્-આદ્ય-કારણભેદસ્વભાવત્ ન પુષ્કલં વૈલક્ષણ્યં કારણભેદાન્તરસ્વભાવસ્ય । તથા અન્યજન્ય-⁴⁰

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વભાવની હાનિ થાય છે. જુઓ -

(૧) કાર્ય, પ્રથમ કારણથી ઉત્પન્ન થઈ ગયું. હવે બીજા કારણોને કંઈ કરવાનું રહ્યું નહીં, તેથી તેના કારણત્વરૂપ સ્વભાવની હાનિ થાય.

(૨) તેમ કાર્ય પ્રથમ કારણથી જ થઈ ગયું, તેથી તેમાં રહેલ દ્વિતીયકારણના કાર્યત્વરૂપ સ્વભાવની હાનિ થાય.

(૮૧) આ જ વાતને જણાવે છે -

(૧) પ્રથમકારણસ્વભાવથી દ્વિતીયકારણસ્વભાવને વિલક્ષણ માનો, તો તેના (=બીજા કારણના) સ્વભાવનું ભિન્નપણું સંગત થાય. પણ બીજા કારણના સ્વભાવને, જો પ્રથમકારણસ્વભાવજન્ય કાર્યનો જનક માનો, તો તો તે પહેલા કારણના સ્વભાવ જેવો જ થયો, તેનાથી તેની વિલક્ષણતા નહીં રહે. (આશય એ કે, તે કાર્યને, જેમ પહેલું કારણ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જ બીજું કારણ ઉત્પન્ન કરે છે - આમ, બંને સદશરૂપે કાર્યજનન કરે છે અને તો તેમની વિલક્ષણતા બતાવનારું કોઈ સ્પષ્ટ ચિહ્ન ન રહે... ફલતઃ બીજા કારણનો સ્વભાવ જુદો ન રહે, પણ પહેલા કારણના સ્વભાવરૂપ જ બની જાય અને તો દ્વિતીયકારણસ્વભાવની હાનિ થાય જ.)

તથા

(૨) વિવક્ષિત કાર્યસ્વભાવ, પ્રથમકારણસ્વભાવથી જન્ય ત્યારે કહેવાય, કે જ્યારે તે સિવાયના કારણોથી જન્ય કાર્ય કરતાં તે જુદું હોય. (દા.ત. ઘટ, માટીથી જન્ય ત્યારે કહેવાય, કે જ્યારે માટી સિવાયના તંતુ વગેરે કારણોથી જન્ય પટ-આદિથી તે ભિન્ન હોય. જો તે પટ-આદિ રૂપ હોય, તો તે ઘટ તંતુથી પણ જન્ય બનતાં, તેમાં માટીજન્યતાનો નિયમ ન રહે.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્વભાવજનિતં કાર્યસ્વભાવમપહાય અન્યઃ કશ્ચિત્ તસ્ય સ્વભાવવિશેષો નાસ્તિ યોડન્યેન કારણસ્વભાવભેદેન જન્યતે, તસ્ય પરિપૂર્ણસ્ય પ્રથમકારણસ્વભાવત્ એવોત્પત્તેરિતિ ॥

40. અન્યજન્યવિવિક્તતયા ચૈતિ । અન્યેષાં-પ્રથમકારણવ્યતિરિક્તાનાં કારણવિશેષાણાં યાનિ જન્યાનિ-

૧. 'તન્ન પુષ્કલં' इति ग-पाठः । २. 'चेतरस्य' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु ग-पाठः । ३. 'वैलक्षणं' इति ड-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'कार्यं स्वभा०' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ५. पूर्वमुद्रिते 'परिपूर्णप्रथ०' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ६. पूर्वमुद्रिते 'स्वभावतयोत्प०' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-T-प्रतपाठः । ७. 'चेति' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु ड-पाठः ।

તદસિદ્ધેરતિપ્રસંગાદિતિ નોભયો રૂપનિયમઃ । (૮૨) એકાજનકત્વે ચ સર્વાજનકત્વ-
મિત્યહેતુકતદ્વાવાપત્યા ન ન્યાયાનુસારિ વિકલ્પિતમિતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવિક્તતૈયા ચેતરસ્ય-કાર્યસ્વભાવસ્ય તજ્જન્યતા-આદ્યકારણભેદસ્વભાવજન્યતા અન્ય-
જન્યત્વે અપિ તુ-કારણભેદાન્તરસ્વભાવજન્યત્વેઽપિ તુ તદસિદ્ધેઃ-ઇતરસ્ય તજ્જન્યતાઽસિદ્ધેઃ ।
અસિદ્ધિશ્ચ અતિપ્રસંગાત્-અનિષ્ટસ્યાપિ તજ્જન્યતાપત્તેઃ । ઇતિ-એવં નોભયોરપિ-ઇષ્ટજન્ય-
જનકયોઃ રૂપનિયમઃ, સ્વભાવનિયમ ઇત્યર્થઃ । એકાજનકત્વે ચ ઉક્તદોષભયાદિષ્યમાણે
સર્વાજનકત્વં તદ્વદન્યેષામપ્યજનકત્વાત્ તત્સ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્ । ઇતિ-એવમહેતુકતદ્વાવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તે કાર્યને પ્રતિનિયત કારણથી જન્ય માનવા, તે સિવાયના કારણોથી તેને અજન્ય માનવું
પડે... પણ હવે એ કાર્યસ્વભાવને, જો બીજા કારણસ્વભાવથી પણ જન્ય માનો, તો (તો તે અન્ય-
કારણજન્ય કાર્યરૂપ જ થઈ ગયું, તેનાથી વિવિક્ત=જુદારૂપ નહીં અને તો તેમાં અન્યકારણજન્યતા
આવતાં) તેમાં પ્રથમ કારણથી જન્ય થવાનું નિયમન સિદ્ધ થશે નહીં. (અને તો તે કાર્યસ્વભાવનો
પ્રથમકારણજન્યત્વસ્વભાવ; જે તમને અભિપ્રેત છે, તે વિલુપ્ત થશે.)

પ્રશ્ન : તે કાર્ય, ઈતરથી જન્ય હોવા છતાં પણ, પ્રથમ કારણથી પણ તેને જન્ય માની લઈએ
તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અનિષ્ટ પણ કાર્ય તેનાથી જન્ય થવા લાગશે ! (અર્થાત્
ઘટ તંતુજન્ય માનશો, તો પટ માટીજન્ય માનવો પડશે.) એટલે તેમાં પ્રથમકારણની જન્યતા સિદ્ધ ન
જ થાય.

(૮૨) આમ, કારણસામગ્રીગત, જો એકને કાર્યનું જનક માનો, તો આ બધા દોષો આવે...
હવે એ બધા દોષોના ભયથી જો તમે એમ કહો કે - “તે એક કારણ, કાર્યનું જનક નથી” - તો તો
તેની જેમ, કારણસામગ્રીગત બીજા પણ કારણો જનક નહીં બને અને તેથી તો સર્વકારણ=કારણસામગ્રી
પણ જનક નહીં બને... ફલતઃ તે કાર્ય નિર્હેતુક થવાની આપત્તિ આવશે જ.

(ભાવાર્થ : બૌદ્ધ : આટલા બધા દોષો આવતા હોય, તો અમે કારણસામગ્રીગત તે એક કારણને,
કાર્યનું જનક નહીં માનીએ. સ્યાદ્વાદી : તો તેની જેમ, કારણસામગ્રીગત બીજા પણ કારણો, કાર્યના
જનક નહીં મનાય. બૌદ્ધ : તો ભલે. સ્યાદ્વાદી : એ રીતે જો કારણસામગ્રીગત તે પ્રત્યેક કારણો જનક
નહીં બને, તો તે કારણોનો સમુદાય પણ જનક નહીં બને. અને એ રીતે જો કારણસામગ્રી જનક ન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

કાર્યાન્તરાણિ તાન્યન્યજન્યાનિ તેભ્યો વિવિક્તતા-ભેદસ્તયા ચ^૧ ॥

૧. ‘તયા ચેતરસ્ય’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘વા’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

(૮૩) એતેન “ન બ્રૂમોઽન્યસ્ય તજ્જનકં રૂપં નાસ્તીતિ, કિન્તુ યત્ તદેકસ્ય જનકં તદન્યસ્ય નેતિ, અન્યોઽપિ સ્વરૂપેણૈવ જનકો ન પરરૂપેણૈતિ, અતદ્રૂપત્વાત્, તદ્વથાસ્વં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્યા-વિવક્ષિતકાર્યભાવાપત્યા ન ન્યાયાનુસારિ વિકલ્પિતમિતિ ભાવનીયમેતત્ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન ન બ્રૂમ્મ ઇત્યાદિ યાવત્ કોઽત્ર ન્યાય ઇત્યાદિ સર્વ પ્રતિક્ષિતમિતિ સમ્બન્ધઃ । ન બ્રૂમોઽન્યસ્ય-કારણભેદસ્ય તજ્જનકં-વિવક્ષિતનિર્ભાગૈકકાર્યજનકં રૂપં નાસ્તીતિ, કિન્તુ ⁴¹યત્ તદેકસ્ય જનકં કારણભેદસ્ય તદન્યસ્ય-કારણભેદસ્યૈવ નેતિ । કિમુક્તં ભવતિ ? અન્યોઽપિ સ્વરૂપેણૈવ જનકઃ, ન પરરૂપેણ, કારણભેદાન્તરરૂપેણૈતિ । કુત ઇત્યાહ-અતદ્રૂપત્વાત્-વિવક્ષિતકારણભેદસ્ય તદન્યારૂપત્વાદિતિ । તદ્વથાસ્વં-યથાઽઽત્મીયં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બને, તો તો કાર્યને નિર્હેતુક માનવાનો જ વારો આવે.)

નિષ્કર્ષ : એટલે હે બૌદ્ધો ! તમે જે કલ્પના ઊભી કરી, તે ન્યાયને અનુસરનારી નથી. તેથી જ તમારું કથન અયુક્ત જણાઈ આવે છે. એ બધું તમે શાંતિથી વિચારો.

(હવે પ્રસંગોપાત્ શ્રંથકારશ્રી, અવાંતર વાર્તિકકારનાં અન્ય મંતવ્યનું નિરાકરણ કરે છે -)

❖ વાર્તિકકારના વચનનો પ્રતિક્ષેપ ❖

(૮૩) ઉપરોક્ત કથનથી, વાર્તિકકારના ‘ન બ્રૂમ્મ:’ ઈત્યાદિ વચનનું પણ નિરાકરણ થાય છે. (તેના પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે છે -)

વાર્તિકકાર : (બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ :) નિરંશ-એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ, બીજા કારણમાં નથી એવું અમે નથી કહેતા (તેમાં પણ વિવક્ષિતકાર્યજનન સ્વભાવ રહેલો જ છે.) પણ અમારું કહેવું એ છે કે, વિવક્ષિત કાર્યના જનક અનેક કારણો છે. તેમાંથી પહેલા કારણનો જે સ્વભાવ છે, તે જ સ્વભાવ બીજા કારણનો નથી. (પણ બીજા કારણનો એક અલગ જ સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે.)

ભાવાર્થ : બીજું કારણ પણ, પોતાના સ્વરૂપે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તે પરરૂપે (=પહેલા કારણના સ્વરૂપે) કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એવું નથી. તેનું કારણ એ કે, તે તદ્દરૂપ નથી, અર્થાત્ દ્વિતીયકારણ તે પ્રથમકારણરૂપ નથી. (અને તો એ પ્રથમકારણના સ્વભાવે કાર્યને શી રીતે ઉત્પન્ન કરે ? તે તો પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે. આ જ વાત જણાવે છે -) રૂપ, બીજ,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

41. યત્ તદેકસ્ય જનકં કારણભેદસ્યૈતિ । યત્ તદેકસ્ય-કારણભેદસ્ય સમ્બન્ધિ જનકં રૂપમ્ ॥

42. તદન્યારૂપત્વાદિતિ । ન વિદ્યતે રૂપં-સ્વભાવો યસ્યાસાવરૂપસ્તદન્યેન-ઉક્તવ્યતિરિક્તેન

❖ આવું કહીને બૌદ્ધને એ ફલિત કરવું છે કે, બંને કારણોનો સ્વભાવ એક નથી, પણ જુદો જુદો છે અને એટલે તે બે કારણોને એક માનવાની આપત્તિ ન આવે...

ભિન્નાશ્ચ જનકાશ્ચ સ્વભાવેન, (૮૪) એકસ્માદ્ધિ જનકાદ્ વ્યાવર્તમાનસ્તદ્રૂપો ન સ્યાન્ના-
તત્કાર્યઃ, તેનૈવ તત્ કાર્યં કર્તવ્યમિતિ કોઽત્ર ન્યાયઃ^૧ (૮૫) इत्यादि सर्व प्रतिक्षिप्तम्,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભિન્નાશ્ચ તે કારણભેદાઃ-રૂપ-બીજાદયઃ જનકાશ્ચ સ્વભાવેન-સ્વસત્તયા । इत्थं चैतदङ्गी-
कर्तव्यमित्याह-एकस्माद्धीत्यादि । एकस्माद् यस्मात् जनकाद् व्यावर्तमानः कारणभेदः
विवक्षितसामग्र्यन्तर्गतः । किमित्याह-तद्रूपो न स्यात्-आद्यकारणभेदरूपो न स्यात्-न भवेत्
नातत्कार्यः, किन्तु तत्कार्य एव, तत्-विवक्षितं निर्भागैकरूपमनेकोद्भवं कार्यमस्येति तत्कार्य-
स्तस्य प्रतिषेधो न तत्कार्यः अतत्कार्यस्तदयं नातत्कार्यो भवेत् । एतदेव द्रढयन्नाह-तेनैव-
चाद्येन कारणभेदेन तत् कार्यं कर्तव्यमिति कौऽत्र नियमः ? अनेकोद्भवस्वभावं न तत एव
भवतीत्यभिप्रायः । इत्यादि सर्व-वार्त्तिकोक्तम् । किमित्याह-प्रतिक्षिप्तम् । कुत इत्याह-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૃથ્વી વગેરે જુદા જુદા કારણો પોતપોતાના સ્વભાવે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે. (અર્થાત્ દરેક
કારણો, પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવે જ કાર્યજનન કરે છે, તેઓ અરસપરસ એકબીજાના સ્વભાવે
કાર્યજનન કરે છે એવું નથી.)

(૮૪) આવું માનવું જ જોઈએ - એ જણાવવા કહે છે -

વિવક્ષિત કારણસામગ્રીની અંદર અનેક કારણો છે. તેમાં પહેલા કારણથી બીજું કારણ વ્યાવૃત્ત
થાય, તેનાથી તો માત્ર એટલું જ ફલિત થાય કે તે પ્રથમકારણરૂપ નથી. પણ પ્રથમકારણથી જે કાર્ય
થાય છે, તે કાર્ય, બીજા કારણનું નથી - એવું તેનાથી ફલિત ન થાય.

આશય એ કે, દ્વિતીયકારણ પ્રથમકારણરૂપ નથી, કારણ કે તે તેનાથી વ્યાવૃત્ત છે. હવે
પ્રથમકારણનું જે કાર્ય છે, તે કાર્ય તો દ્વિતીયકારણનું પણ છે જ. કારણ કે તે નિરંશ-એકસ્વભાવી
કાર્ય, અનેક કારણોથી જન્ય છે અને એટલે તે જેમ પ્રથમકારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે
દ્વિતીયકારણથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે જ. (તેથી દ્વિતીયકારણ પણ કાર્યનું કારણ છે જ.)

આ જ વાતને દૃઢ કરવા કહે છે -

તે પહેલા કારણથી જ તે કાર્ય થાય એવો નિયમ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ? અભિપ્રાય એ કે, તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

कारणभेदान्तरेणेत्यर्थः, अरूपः-अस्वभावस्तदन्यारूपस्तस्य भावः-तत्त्वं तस्मात् । 43. अनेकोद्भवस्वभावं
न तत एव भवतीत्यभिप्राय इति । अनेकेभ्यः कारणेभ्य उत्पत्तिस्वभावं कार्यं एकस्मादेव कारणान्न
भवतीत्यर्थः ॥

૧. વાર્તિકે । ૨. 'દૃઢયન્' इति क-पाठः । ૩. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'अस्वभावस्तस्य' इति त्रुटकपाठः, अत्र N-प्रतेन
पूर्तिः ।

ઉક્તવદતદ્રૂપસ્ય તત્કાર્યત્વવિરોધાત્ । તેનૈવ તત્ કાર્યં કર્તવ્યમિતિ નિરંશત્વે સતિ તતો
ભાવસ્યૈવ ન્યાય્યત્વાત્ કૃતકરણેતિપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-તદ્વિન્નઃ સ એવ કરોતિ, નાન્યે ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉક્તવત્-યથોક્તમ્ । તથાહિ-‘ય એકેન જન્યતે સ એવાપરેણાપિ’ ઇત્યાદિ તથા ^{૪૪}અતદ્રૂપસ્ય-
કારણભેદસ્ય તત્કાર્યત્વવિરોધાત્-આદ્યકારણભેદકાર્યત્વવિરોધાત્ ચર્ચિતમેતદિતિ । તેનૈવ ચ-
આદ્યેન કારણભેદેન તત્ કાર્યં-વિવક્ષિતં નિર્ભાગૈકરૂપં કર્તવ્યમિતિ નિયમ એષ પરનીત્યા ।
કથમિત્યાહ-નિરંશત્વે સતિ કાર્યસ્ય નિર્ભાગૈકરૂપતયા તતઃ-આદ્યાત્ કારણભેદાદ્ ભાવસ્યૈવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કાર્ય તો અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે. એટલે તે કોઈ એક કારણથી જ ન થઈ
જાય. (તે માટે તો અનેક કારણોની હાજરી જરૂરી છે.)

સાર : તેથી અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ; જે અમને અભિપ્રેત છે, તેની નિર્બાધિ સિદ્ધિ થાય છે.

(૮૫) સ્યાદ્વાદી : (જૈન-ઉત્તરપક્ષ :) ઉપર કહ્યા મુજબ તમારા આ કથનનો પણ પ્રતિક્ષેપ થાય
છે. પૂર્વે કહ્યું હતું કે; જે સ્વભાવ એક કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સ્વભાવ બીજા કારણથી પણ
ઉત્પન્ન થાય છે - આમ, એકકાર્યજનનસ્વભાવી હોવાથી તે બેને એક માનવા જોઈએ; એ કથન
મુજબ તો જુદા જુદા અનેક કારણો સંગત થાય નહીં.

તેની સંગતિ કરવા, જો તમે દ્વિતીયકારણને પ્રથમકારણરૂપ નહીં માનો, તેનાથી જુદું માનશો,
તો પ્રથમકારણનું કાર્ય, દ્વિતીયકારણથી થવું વિરુદ્ધ ઠરશે. (જુઓ; દ્વિતીયકારણને તમે જુદું માન્યું.
એનો મતલબ એ થયો કે, પ્રથમકારણમાં જે કાર્યજનનસ્વભાવ છે, તે સ્વભાવ બીજા કારણમાં નથી
અને જો કાર્યજનનસ્વભાવ ન હોય, તો તેનાથી કાર્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?) આ બધી ચચાઓ
અમે પૂર્વે જ કરી દીધી છે.

❖ એકકારણથી જ કાર્યજનનતાનું આપાદન ❖

વળી, તમે કહ્યું હતું કે - “નિરંશ-એકરૂપ વિવક્ષિત કાર્ય, પ્રથમ કારણથી જ થઈ જવું જોઈએ -
એવો નિયમ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?” - તેનું સમાધાન એ કે, તમારી શાસ્ત્રનીતિ પ્રમાણે તેવો (=પ્રથમ
કારણથી જ કાર્ય થવાનો) નિયમ માનવો જ પડે છે. તે આ પ્રમાણે -

વિવક્ષિત કાર્ય જો નિરંશ-એકરૂપ હોય, તો તો પ્રથમકારણથી જ, તે કાર્યનું થઈ જવું ન્યાયસંગત
છે. (એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા એક કારણ જ પર્યાપ્ત છે અને એ કારણ પણ પરિણામરૂપે જ
તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે.) હવે આ કાર્ય વિશે, જો બીજા કારણનો પણ વ્યાપાર માનો, તો તો કૃતકરણનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

44. અતદ્રૂપસ્ય કારણભેદસ્યેતિ । આદ્યકારણાડસ્વભાવસ્ય ॥

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૧૨૩૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘તેનૈવ વોદ્યેત(?) કારણં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

(૮૬) કો હ્યત્ર ભેદાવિશેષે વિશેષ ઇતિ વાચ્યમ્ । (૮૭) સ્યાદેતત્-ભેદાવિશેષેઽપિ કુતશ્ચિદાત્માતિશયાત્ કશ્ચિજ્જનકઃ, નાન્યે । સ હિ તસ્યૈવ સ્વભાવઃ, નાન્યેષામ્, તથાવિધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યભાવસ્ય ન્યાય્યત્વાત્ કારણાત્ આદ્યકારણભેદેનૈવાસૌ કૃત ઇતિ કૃતકરણેઽતિપ્રસજ્ઞાત્ કાર્યભાવસ્ય । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । (તદ્વિત્રઃ-) તસ્માત્-આદ્યકારણભેદાદ્ ભિન્નઃ સન્ સ એવ કરોતિ તદપરઃ કારણભેદઃ તત્સામ્યન્તર્ગતઃ, નાન્યે-પરસામ્યન્તર્ભૂતાઃ । કો હ્યત્ર ભેદાવિશેષે સતિ વિશેષ ઇતિ વાચ્યમેતદિત્યતિપ્રસજ્ઞઃ । સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે-ભેદાવિશેષેઽપિ સતિ કુતશ્ચિદાત્માતિશયાત્-આત્મધર્માત્ કશ્ચિત્-કારણભેદો જનકઃ તત્સામ્યન્તર્ગત એવ, નાન્યે-તદપરસામ્યન્તઃપાતિઃ । કિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-સ હિ તસ્યૈવ સ્વભાવો વિવક્ષિતકારણભેદસ્ય, નાન્યેષાં-તદપરસામ્યન્તઃપાતિનામ્ । કુત ઇત્યાહ-તથાવિધહેત્વભાવાત્, હેત્વાયત્તશ્ચ કારણભેદસ્ય તત્સ્વભાવ ઇતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રસંગ આવશે ! અર્થાત્ પ્રથમકારણકૃત કાર્યને જ ફરી કરવાનો પ્રસંગ આવશે ! અને એવું કૃતકરણ માનવામાં તો અતિપ્રસંગ આવશે... (એટલે બીજા કારણથી એ કાર્યની ઉત્પત્તિ ન મનાય.)

(૮૬) આ જ વાતને જણાવવા ભાવાર્થ કહે છે -

ધારો કે ઘટ બનાવવો છે. માટી, પૃથ્વી, રૂપ વગેરે કારણસામગ્રી છે. અહીં માટીથી ભિન્ન, જેમ કારણસામગ્રી-અંતર્ગત પૃથ્વી વગેરે છે, તેમ પટની કારણસામગ્રીરૂપ તંતુ વગેરે પણ (તેનાથી ભિન્ન) છે જ. આમ, ભેદ તો પૃથ્વી-તંતુ બંને વિશે સમાન છે, તો પણ તે કાર્યને, માત્ર પૃથ્વી વગેરે જ કરે, તંતુ વગેરે ન કરે - એવો તફાવત શેના આધારે ? એ તમે કહો...

(આશય એ કે, પૃથ્વી-તંતુ બંને પ્રથમકારણથી ભિન્ન છે, તો પ્રથમકારણથી ભિન્ન, જેમ પૃથ્વીથી ઘટ બને છે, તેમ તંતુથી પણ ઘટ કેમ ન બને ? ન બને એ હકીકત છે, પણ એમાં ઠોસ કારણ શું ? એ તમારે કહેવું જોઈએ. એ જ બૌદ્ધમતે ઘટતું નથી.)

(૮૭) બૌદ્ધ : પ્રથમકારણનો ભેદ સમાન હોવા છતાં પણ, પોતાના કોઈ વિશેષ અતિશયથી, તે વિવક્ષિત કારણસામગ્રી અંતર્ગત કારણ જ કાર્યનું જનક બને છે, તે સિવાયની કારણસામગ્રી-અંતર્ગત કારણો નહીં.

(ભાવ એ કે, પૃથ્વી-તંતુ બંને પ્રથમકારણથી ભિન્ન છે, તે છતાં, ઘટને ઉત્પન્ન કરવાનો અતિશય માત્ર પૃથ્વીમાં જ છે, તંતુમાં નહીં... અને એટલે પૃથ્વી જ જનક બનશે, તંતુ નહીં.)

પ્રશ્ન : પણ તેવો અતિશય માત્ર પૃથ્વીમાં જ કેમ ? અન્યકારણસામગ્રીગત તંતુ વગેરેમાં કેમ નહીં ?

ઉત્તર : (તથાવિધહેત્વભાવાત્=) કારણ કે તેવું કોઈ કારણ નથી કે જે તંતુ વગેરેમાં તેવા અતિશયનું આધાન કરે... (આશય એ કે, તંતુરૂપ કારણમાં તેવો અતિશય લાવવો, તેના કારણને આધીન છે... હવે એ કારણ તેવા અતિશયનું જનન ન કરે, તો તે તંતુ ઘટને ઉત્પન્ન શી રીતે કરે ?) ફલતઃ ઘટની

હેત્વભાવાદિતિ । (૮૮) એતદપ્યસત્, તદન્વયોપલબ્ધિમન્તરેણ તાવતાં તત્સ્વભાવત્વનિયમે તસમાષકવ્યતિરેકેણ પ્રતિપાદનોપાયાભાવાત્ ॥

(૮૯) કિઞ્ચૈવમપ્યનેકૈકકારણે ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાદિત્યનિવૃત્તઃ પ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદપ્યસત્ પરોદિતમ્ । કથમિત્યાહ-તદન્વયોપલબ્ધિમન્તરેણ તેષાં-કારણભેદાનાં વિશિષ્ટ-સામ્પ્રયન્તોઽન્વયોપલબ્ધિમન્તરેણ નિરન્વયનશ્વરતયા તાવતાં તત્સ્વભાવત્વનિયમે સતિ । કિમિત્યાહ-તસમાષકવ્યતિરેકેણ તસમાષકઃ-શપથવિશેષઃ તમન્તરેણ પ્રતિપાદનોપાયાભાવાત્, નિરન્વયાનન્તરભાવિત્વમાત્રસ્ય તદન્યાવિશેષાદિત્યર્થઃ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ એવમપિ-ઉક્તનીત્યા અનેકેષામેકકારણે સતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પત્તિ, વિવક્ષિત કારણસામગ્રીગત કારણથી જ થશે, તંતુ વગેરેથી નહીં.

(૮૮) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસત્ છે. કારણ કે તે કારણો નિરન્વય નશ્વર હોવાથી, તેમનો પોતાના કાર્યરૂપ વિશિષ્ટ કારણસામગ્રીમાં અન્વય થાય નહીં... અને અન્વય વિના, તે કારણસામગ્રીગત કારણોનો, તેવો અતિશયવિશિષ્ટ સ્વભાવ કહેવામાં, સોગંદ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

ભાવાર્થ : તમારું કહેવું છે કે, પૃથ્વી વગેરે કારણસામગ્રીમાં તેવો અતિશય, પોતાના કારણોના આધારે આવે છે. તેવો અતિશય તંતુ વગેરેમાં નથી આવતો. હવે એ પૂર્વક્ષણગત કારણો તો નિરન્વય નષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓનો પોતાના કાર્યોમાં અંશતઃ પણ અન્વય થતો નથી. (જો અન્વય થતો હોત, તો માની શકાત કે તેવો અતિશય માત્ર તેઓમાં જ છે, તંતુ વગેરેમાં નહીં.) પણ તે પૂર્વક્ષણગત કારણથી તો, (ઉત્તરક્ષણરૂપ) પૃથ્વી-તંતુ બંને ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણ તો પ્રતિનિયત કાર્યમાં અન્વય વિના જ નિરન્વય નષ્ટ થઈ જાય છે.. એટલે તે કારણથી માત્ર પૃથ્વીમાં જ અતિશયનું આધાન થાય - એવું કહેવામાં સોગંદ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. (અર્થાત્ માત્ર સોગંદ ખાઈને તમે તેવું કહી શકો છો. બાકી હકીકતમાં તેવું સાબિત કરવા, તમારી પાસે કોઈ યુક્તિ નથી.)

ફલિતાર્થ એ કે, તે કારણથી, જેમ પોતાના અનંતરભાવી પૃથ્વીમાં અતિશયનું આધાન કરાય છે, તેમ પોતાના અનંતરભાવી તંતુમાં પણ અતિશયનું આધાન કરી જ શકાય છે અને તો તંતુમાં પણ કાર્યજનન અતિશય આવશે અને એટલે તો પ્રથમકારણજન્ય કાર્ય; તંતુથી પણ ઉત્પન્ન થવા લાગશે !

તેથી અનેક કારણોથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ, કથમપિ સંગત નથી...

❖ કારણભેદથી કાર્યભેદની વ્યવસ્થા અસમંજસ ❖

(૮૯) બીજી વાત, તમે અનેક કારણોને એક કાર્યનું કારણ માની લો, તો પણ પૂર્વે અમે જે

૧. 'વમપ્ય તર્હિ તદ્વિદ્મઃ સ એવ કરોતિ નૈકૈકકરણેન ન કણભેદો' इति क-पाठः प्रक्षेपमिश्रो भाति । २. 'मप्यनेकैः कारणे न कारणभेदो' इति ग-पाठः ।

(૧૦) સ્યાદેતત્-કઃ પુનરત્ર પ્રસન્નઞ્ઞાર્થઃ ? યદિ ન વિશેષકઃ સ્યાદિત્યયમર્થઃ, તદપ્યયુક્તમ્, વિજાતીયાનેકવ્યાવૃત્તિમતઃ કાર્યસ્વભાવસ્યોત્પાદનાત્ । (૧૧) અથ ન ખણ્ડશો જનકઃ સ્યાદિત્યયમર્થઃ, તથાપિ નિરંશત્વાદ્ વસ્તુરૂપસ્ય ભાગશ્ચ ઉત્પાદનં નેષ્ટમેવેત્યપ્રસન્ન એવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાત્ । ઇતિ-એવમનિવૃત્તઃ પ્રસન્ન ઉક્તદોષલક્ષણઃ । સ્યાદે-તદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-કઃ પુનરત્ર-ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાદિત્યુક્તૌ પ્રસન્નઞ્ઞાર્થઃ ? યદિ ન વિશેષકઃ સ્યાત્ કારણભેદ ઇત્યયમર્થઃ । એતદધિકૃત્યાહ-તદયુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-વિજાતીયાનેકવ્યાવૃત્તિમતઃ કાર્યસ્વભાવસ્ય અધિકૃતસ્ય ઉત્પાદનાત્-કારણભેદાનામ્ । અથ ન ખણ્ડશો જનકઃ-ખણ્ડં ખણ્ડં પ્રતિ જનકઃ કારણભેદઃ સ્યાદિત્યયમર્થઃ, તથાપિ-અત્રાપ્યર્થે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દોષ કલ્પો હતો; કે કારણભેદ કાર્યોનો ભેદ કરનાર નહીં રહે, તે દોષ તદવસ્થ જ રહ્યો, તેનું નિવર્તન થયું નહીં.

(આશય એ કે, તમે જુદા જુદા અનેક કારણોથી નિરંશ-એકરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહી. હવે અહીં કારણભેદ હોવા છતાં કાર્ય એક જ માન્યું, તો તેની જેમ બીજે પણ એવું જ માનવું પડશે. ફલતઃ કારણભેદના આધારે કાર્યભેદની વ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં.)

હવે બૌદ્ધ, આ વિશે પોતાની કુતર્કબદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે -

(૯૦) બૌદ્ધ : તમે પ્રસંગ (=દોષ) આપ્યો કે; કારણભેદ ભેદક નહીં રહે. પણ તેનો અર્થ શું ? (ભેદક નહીં રહે; એવું કહીને તમે શું ફલિત કરવા માંગો છો ?)

તટસ્થ : ‘ભેદક’ એટલે વિશેષક, અર્થાત્ બે કાર્યોમાં વિશેષ કરનાર, તેઓમાં તફાવત કરનાર. એટલે અર્થ એ થયો કે, કારણભેદ કાર્યોનો તફાવત કરનાર નહીં બને...

બૌદ્ધ : વિજાતીય અનેક પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિવાળા એવા કાર્યસ્વભાવને જ, કારણો ઉત્પન્ન કરે છે. (માટીથી ઘડો તેવા સ્વભાવે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેથી તે, તે સ્વભાવે જ પટાદિ વિજાતીય પદાર્થોથી ભિન્ન રહે છે.)

એટલે કહેવાનો ભાવ એ કે, કારણભેદો કાર્યનો તફાવત કરનાર ન રહે, તો તેમાં કોઈ ક્ષતિ નથી, કારણ કે કારણો, વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિસ્વભાવવાળા કાર્યને જ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી વિશેષક છે જ. (એટલે તેઓને વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત કરવા - તફાવત કરવા - કારણભેદની કોઈ જરૂર નથી.)

તેથી તમારું કથન અયુક્ત જણાઈ આવે છે (અર્થાત્ તમે કહ્યું કે, કારણભેદ કાર્યોમાં વિશેષ કરનાર નહીં રહે... પણ તેમાં વાંધો શું ? પ્રસંગ તો એવો અપાય કે જેનાથી દોષો આવતા હોય.)

(૯૧) તટસ્થ : ‘ભેદક’ એટલે ખંડશઃ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર... અર્થ એ થશે કે; જુદા જુદા અનેક કારણો ખંડશઃ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર નહીં બને... (અર્થાત્ જુદા જુદા કારણો જુદા જુદા ટુકડાંરૂપે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે-એવું નહીં બને.)

(૧૨) એતદપ્યયુક્તમ્, ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ, અનેકસ્માદેકોત્પાદાયોગાચ્ચ । તથાહિ-
ભિન્નેભ્યસ્તુલ્યસામર્થ્યેભ્યોઽતુલ્યાભિન્નભાવે કથમવિરોધ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । (૧૩) સ્યાદેતત્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિરંશત્વાદ્ વસ્તુરૂપસ્ય ભાગશ્ચ ઉત્પાદનં નેષ્ટમેવ, નિર્ભાગૈકકાર્યકારણસ્વભાવેભ્યોઽનેકેભ્ય-
સ્તથાવિધૈકોત્પત્તેઃ । ઇતિ-એવમપ્રસન્ન એવ ઉક્તદોષલક્ષણઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તમ્-
અનન્તરોદિતમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તદોષાનતિવૃત્તેઃ કારણાત્ । અભ્યુચ્ચયમાહ-અનેકસ્માદિ-
ત્યાદિ । અનેકસ્માત્ કારણાત્ સ્વમતભેદોપેક્ષ્યા એકોત્પાદાયોગાચ્ચ । એતદેવ ભાવયતિ
તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ભિન્નેભ્યસ્તુલ્યસામર્થ્યેભ્યઃ, કારણભેદેભ્ય ઇતિ પ્રક્રમઃ,
અતુલ્યાભિન્નભાવે સતિ કાર્યસ્ય કથમવિરોધ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । સ્યાદેતત્-કિમત્ર ચિન્ત્યતે ?

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશય એ છે કે, જ્ઞાનરૂપ કાર્યમાં, વિષયથી આકાર, પૂર્વજ્ઞાનક્ષણથી બોધરૂપતા, ઇન્દ્રિયથી
પ્રતિનિયમ વગેરે નહીં થાય...

બૌદ્ધ : આવો અર્થ કરો, તો તો તે પ્રસંગરૂપ નહીં રહે. કારણ કે કાર્ય તો નિરંશ-એકરૂપ છે,
એટલે જુદા જુદા કારણો તેને ટુકડા-ટુકડા રૂપે ઉત્પન્ન કરે છે; એવું તો અમને જરાય ઇષ્ટ નથી.
એટલે તમે જે કહો છો, તે તો અમને માન્ય જ છે, અમારા માટે દોષરૂપ નથી.

એટલે હે જૈનો ! તમે આપેલો પ્રસંગ; એકે અર્થ પ્રમાણે અમને બાધક બનતો નથી.

(૯૨) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અહીં પૂર્વોક્ત દોષો (=અનેકથી
એકની ઉત્પત્તિ માનવામાં બતાવેલા દોષો) તદવસ્થ જ રહે છે, તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી.

વળી, તે કેમ ન ઘટે ? એ માટે હજી એક યુક્તિ કહીએ છીએ -

તુલ્યસામર્થ્યવાળા જુદા જુદા કારણોથી, કાર્ય પણ તુલ્ય અને જુદું જુદું જ થાય, અતુલ્ય-અભિન્ન
શી રીતે ? (લાલ તંતુ અને પીળો તંતુ - બંને પરસ્પર ભિન્ન છે અને કપડાને ઉત્પન્ન કરવારૂપે
તુલ્યસામર્થ્યવાળા છે. તો આવા તંતુઓથી, કપડારૂપે તુલ્ય અને લાલ-પીળારૂપે ભિન્ન-ભિન્ન એમ
તુલ્ય-ભિન્ન કપડા જ ઉત્પન્ન થાય, અતુલ્ય-અભિન્ન નહીં.)

પણ તમે તો કહો છો કે, તે અનેક તુલ્ય-ભિન્ન કારણો અતુલ્ય-અભિન્ન નિરંશ-એકરૂપ કાર્ય
ઉત્પન્ન કરે છે, તે શી રીતે ઘટે ? તેમાં તો વિરોધ છે. (કારણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય અને કાર્ય અભિન્ન
થાય... એવું તો વળી શી રીતે ?)

એ તમારે વિચારવું જોઈએ.

❖ પ્રસંગ તો તેને કહેવાય કે, જે માન્યતાબાધક બનતો હોય. જેમકે બૌદ્ધને કહેવામાં આવે કે, કાર્ય નિર્દેશુક
માનવાનો પ્રસંગ આવશે. (તો આ પ્રસંગ, કાર્યને સહેતુક માનવારૂપ બૌદ્ધમાન્યતાનો બાધ કરે છે. એટલે તે વાસ્તવમાં
પ્રસંગરૂપ બની શકે.) પણ તટસ્થે જે કહ્યું કે, અનેક કારણો કાર્યને ભાગશઃ ઉત્પાદક નહીં બને, તે તો બૌદ્ધને ઇષ્ટ જ
છે, માન્યતાસાધક જ છે અને તેથી તે પ્રસંગરૂપ જ ન રહે...

કિમત્ર ચિન્ત્યતે ? એકસ્મિન્નધિકરણે ભેદાભેદયોર્વિરોધાત્ । ઇહ તુ કારણં ભિન્નં કાર્યં
ચાભિન્નમિતિ કો વિરોધઃ ? અપિ ચ હેતોઃ ફલાત્માપત્ત્યા કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાયાં
સ્યાદનેકસ્માદેકોત્પત્ત્યયોગો યથા પરમતે । તત્ર હ્યેકો હેતુઃ ફલાત્મતાં પ્રતિપન્ન ઇત્યપરસ્ય
કાર્યાત્મન્યવકાશાસમ્ભવાદાનર્થક્યમ્ । (૧૪) યદા પુનઃ કારણાનિ સ્વસ્મિન્નેવ સ્વભાવે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

⁴⁵એકસ્મિન્નધિકરણે-આધારે ભેદાભેદયોર્વિરોધાત્ । ઇહ તુ કારણં ભિન્ન⁴⁶મનેકસમગ્રભેદં કાર્યં
ચાભિન્ન-નિર્ભાગૈકરૂપમિતિ કો વિરોધઃ ? અપિ ચ હેતોઃ ફલાત્માપત્ત્યા તત્તથાભાવેન
કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાયાં સત્યાં સ્યાદનેકસ્માત્ કારણાત્ એકોત્પત્ત્યયોગો યથા પરમતે-
ત્વામધિકૃત્ય । એતદેવ ભાવયતિ તત્ર હીત્યાદિના । તત્ર યસ્માત્ એકો હેતુઃ ફલાત્મતાં પ્રતિપન્ન
ઇતિ કૃત્વા અપરસ્ય-હેતોઃ કાર્યાત્મનિ અવકાશાસમ્ભવાત્ કારણાત્ આનર્થક્યમ્ । યદા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૮૩) બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ :) અરે ! આમાં તો શું વિચારવાનું ? સીધી વાત છે કે, જો એક-
અધિકરણમાં ભેદ-અભેદ કહીએ તો વિરોધ આવે. (એક જ કાર્યને ભિન્ન-અભિન્ન કહીએ, તો - તે
ન ઘટવાથી - વિરોધ આવે જ.)

પણ અમે તો તેવું કહેતા જ નથી. અમે તો; જુદા જુદા સમગ્રરૂપ (=સામગ્રી-અંતર્ગત) રૂપ,
આલોકાદિ અનેક કારણોને ભિન્ન કહીએ છીએ અને નિરંશ-એકરૂપ કાર્યને અભિન્ન કહીએ છીએ...
આમ, ભેદ-અભેદ બંને જુદા જુદા અધિકરણને (=કારણ/કાર્યને) લઈને કહીએ છીએ, તો તેમાં વિરોધ
શું ?

હકીક્તમાં તો હે જૈનો ! તમે જે કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા કહો છો કે; હેતુ તે કાર્યરૂપે પરિણમે
છે, અર્થાત્ ફળરૂપ બની જાય છે; તે વ્યવસ્થાને અનુસારે તો, તમારા મતે, અનેક કારણોથી એક
કાર્યની ઉત્પત્તિ બિલકુલ સંગત થતી નથી. તે આ પ્રમાણે - (જૈનમતે અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ ન
ઘટે, એવું સિદ્ધ કરવા બૌદ્ધ યુક્તિ આપે છે -)

અનેક કારણોમાંનું કોઈ એક કારણ; ધારો કે ફળરૂપે પરિણમી ગયું, તો તે ફળ, તે એક કારણથી
જ પરિપૂર્ણપણે વ્યાપ્ત થઈ ગયું... અને એટલે તે કાર્યમાં, બીજું કોઈ કારણ પ્રવેશી શકે - તે રૂપે
પરિણમી શકે - એવો આંશિક પણ અવકાશ સંભવિત નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

45. એકસ્મિન્નધિકરણે આધારે ભેદાભેદયોર્વિરોધાદિતિ । એકમેવ કાર્યં કથં ભિન્નમભિન્નં ચ
ભવતીત્યર્થઃ ॥

46. અનેકસમગ્રભેદમિતિ । રૂપાલોકાદ્યનેકસમગ્રભેદસ્વભાવં કારણમિત્યર્થઃ ॥

૧. 'ફલાત્મતાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

વ્યવસ્થિતાનિ કાર્યમુત્પાદયન્તિ તદા કોઽયોગઃ ? ન ચ હેતોઃ ફલાત્માપત્તિઃ પ્રતીતિસિદ્ધાઽપિ, બીજાદેવિસદૃશાઙ્કુરાદિવેદનાદિતિ । (૧૫) અત્રોચ્યતે-સોઽયમષ્ણઢત્વ-લક્ષણોઽપત્યજન્મવિરોધી દોષઃ । (૧૬) તથાહિ-હેતોઃ ફલાત્માપત્ત્યા તત્સ્વભાવત્વપુંસ્ત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પુનઃ કારણાનિ સ્વસ્મિન્નેવ સ્વભાવે વ્યવસ્થિતાનિ તત્સ્વભાવતયા કાર્યમુત્પાદયન્તિ તદા કોઽયોગઃ ? ન કશ્ચિત્ । ન ચ હેતોઃ ફલાત્માપત્તિઃ પ્રતીતિસિદ્ધાઽપિ લોકે । કથમિત્યાહ-બીજાદેવિસદૃશાઙ્કુરાદિવેદનાદિતિ । અત્ર-પરોપન્યસ્તે ઉચ્યતે-સોઽયમષ્ણઢત્વલક્ષણો-ઽપત્યજન્મવિરોધી દોષઃ । અદોષ એવ દોષ इत्यर्थः । एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । हेतोः फलात्मापत्त्या हेतुभूतया तत्स्वभावत्वपुंस्त्वे सति अन्वयसिद्धे

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તે અનેક કારણોનું, વિવક્ષિત કાર્યમાં પરિણમન થશે નહીં અને પરિણમન વિના તો તે કારણો નિરર્થક જ થયા. તેથી તો તેઓ 'કારણ' જ નહીં બને. (કારણ કે તમે તો કાર્યરૂપે પરિણમનારાને જ કારણ કહો છો.) ફલતઃ જૈનમતે, અનેક કારણોથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થાય નહીં.

(૯૪) તટસ્થ : પણ તમારા મતે'ય તે ક્યાં સંગત થાય છે ?

બૌદ્ધ : અરે ! કેમ નહીં ? અમે તો કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન માનતા જ નથી. અમારું માનવું એ કે, બધા કારણો પોતાના સ્વભાવમાં જ રહેલા છે અને તેઓ બધા, તેવા (=નિરંશ-એકકાર્યજનન) સ્વભાવે વિવક્ષિત એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આવું હોય, ત્યારે અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ કેમ ન ઘટે ? ઘટે જ.

વળી, જૈનોનું જે કહેવું છે કે - “હેતુ, ફળરૂપે પરિણમે છે, ફળરૂપે બને છે” - તે વાત તો લોકમાં પ્રતીતિસિદ્ધ પણ નથી. કારણ કે બીજાદિ કારણથી વિસદૃશરૂપે (=જુદારૂપે) જ અંકુરાદિ કાર્યનું વેદન (=અનુભવ) થાય છે. (જો કારણ કાર્યરૂપે બનતું હોત, બીજ અંકુરરૂપે બનતું હોત, તો તે અંકુરનો અનુભવ બીજરૂપે પણ થવો જોઈએ, જે થતો નથી. એટલે કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન પ્રતીતિસિદ્ધ પણ નથી.)

સાર : આમ, જૈનમતે જ બધી અસંગતિઓ છે, બૌદ્ધમતે નહીં. અમારો મત તો અમને બહુ સરસ લાગે છે.

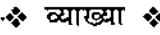
(૯૫) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષ :) અરે મૂર્ખો ! નપુંસક ન હોવા છતાં પુત્રને જન્મ ન આપી શકે તેવો દોષ તમે આપ્યો, જે વાસ્તવિક નથી. જુઓ -

(૯૬) હેતુનું ફળરૂપે પરિણમન થાય છે. એટલે તેમાં (=હેતુમાં) ફળરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવરૂપ પુરુષપણું રહેલું છે; એ વાત અન્વયથી સિદ્ધ છે.

૧. 'પન્યાસ્ત' इति ङ-पाठः । ૨. 'ત્માપત્યાં હેતુભૂતયાં' इति क-पाठः । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'પત્યા' इति पाठः, अत्र G-H-प्रतपाठः । ૪. 'सिद्धिः हेतोः' इति ङ-पाठः ।

સતિ તત્તથાભવનેનાભવત્ કાર્યાપત્યં સ્વસ્વભાવાનવસ્થિત્યપુંસ્વયુક્તાચ્છુક્રાદ્યભાવે અસત્ સદ્ભવતીત્યપિ સુભાષિતમેતત્ । (૧૭) ન ચ સર્વેષાં તદેકજનનસ્વભાવત્વે તદપરોદયો

વ્યાખ્યા

હેતોસ્તત્તથાભવનેન-હેતોઃ ફલભવનેન અભવત્ કાર્યાપત્યં દૈવયોગતઃ સ્વસ્વભાવાનવસ્થિતિ-
રેવ તુચ્છા અપુંસ્ત્વં તદ્યુક્તાત્ નિરન્વયનાશેન હેતોરિતિ વર્તતે શુક્રાદ્યભાવે-તત્સ્વભાવત્વક્ષયેન
અસત્ સદ્ ભવતિ-અભાવ એવ ભાવતાં પ્રતિપદ્યતે इत्यपि સુભાષિતમેતત્, સર્વજં ન ભવત્યર્થજં
તુ ભવતીતિ યોઽર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સર્વેષાં-હેતુભેદાનાં તદેકજનનસ્વભાવત્વે, વિવક્ષિત-

અનેકાંતરશ્મિ

(અર્થાત્ કારણનો કાર્યમાં અન્વય થાય છે, એ પરથી કારણ, કાર્યમાં પરિણમવાના સ્વભાવવાળો છે, એવું સિદ્ધ થાય છે.)

હવે આવા પુરુષસ્વભાવી કારણથી તો કાર્યપુત્ર થાય જ. તે છતાં તમારું કહેવું છે કે આવા પરિણમનશીલ કારણપુરુષથી કાર્યપુત્રનો જન્મ ન થાય !

(इदमत्र ध्येयम् - કાર્યરૂપે પરિણમવું એ પુરુષપણું છે. જેમ પુરુષ થકી શુક્ર (વીર્ય)ના આધારે પુત્ર થાય, તેમ કાર્યરૂપે પરિણમવા થકી જ કારણથી કાર્ય થાય. તે કારણના પરિણમન સિવાય કાર્ય થાય નહીં; અહીં પરિણમનને પુરુષ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તેવા પુરુષ થકી પણ પુત્રનું ન થવાનું કહેવું; એ આશ્ચર્ય નથી તો બીજું શું છે ?)

અને તમારા મતે, કારણ નિરન્વય નશ્વર છે, પોતાની ઉત્તરક્ષણે જ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે... એટલે તે કારણનું, કાર્યક્ષણ સુધી અવસ્થાન થતું નથી. એટલે તે કારણ, સ્વસ્વભાવના અવસ્થાનરૂપ પુરુષપણાથી શૂન્ય છે, અને તો તેમાં સ્વસ્વભાવના અનવસ્થાનરૂપ નપુંસકપણું આવે.

(જેમ નપુંસકથી પુત્ર ન જ થાય, તેમ કાર્યક્ષણમાં અનવસ્થાનવાળું, કાર્યરૂપે ન પરિણમનારું કારણ પણ નપુંસક છે, એટલે તેનાથી પણ કાર્યપુત્ર ન જ થાય.)

જેમ નપુંસકમાં પુત્રજનનવીર્ય (=શુક્રધાતુ) નથી, તેમ કાર્યરૂપે ન પરિણમનારા (=કાર્યક્ષણમાં અનવસ્થાનવાળા) કારણમાં પણ કાર્યજનનવીર્ય નથી જ. (શુક્રાદ્યભાવે)

તે છતાં પણ, તેવા નપુંસક જેવા કારણ થકી, અસત્ સત્ બને, અભાવ ભાવ બને, કાર્યપુત્રનો જન્મ થાય... એ બધું કહેવું; એ તમારું ખૂબ સુંદર સુભાષિત છે !!

(આ ગ્રંથકારશ્રીનું કટાક્ષવચન છે. કહેવાનો ભાવ એ કે, પુરુષથી પુત્ર ન થવો અને નપુંસકથી પુત્ર થવો - એ તમારી મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન છે. હકીકતમાં તેવું ન જ હોય. એટલે કાર્યપુત્રનો જન્મ; પરિણમનશીલ કારણપુરુષથી જ થાય, નિરન્વય-નશ્વર નપુંસકકારણથી નહીં.)

(વ્યાખ્યાગત શબ્દોનો ભાવાર્થ : દૈવયોગતઃ જો કે નિરન્વય નશ્વર નપુંસક કારણથી કાર્યપુત્રનો જન્મ ન જ થાય, તો પણ ભાગ્યના યોગથી તેવું માની લો, તો તેનાથી તમારી મૂર્ખતા જ પ્રદર્શિત

ન્યાય્યઃ, તત્રૈવ સામર્થ્યનિરોધાત્ । અસ્તિ ચાયં તદૈવ સ્વસન્તતાવપિ ચક્ષુરાદ્યુત્પત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિર્ભાગૈકકાર્યજનનસ્વભાવત્વ ઇતિ ભાવઃ, તદપરોદયઃ-કાર્યાન્તરોત્પાદો ન્યાય્યઃ । કથમિત્યાહ-તત્રૈવ-વિવક્ષિતકાર્યે સામર્થ્યનિરોધાત્, ⁴⁷અન્યયોગવ્યવચ્છેદનિરોધાદિત્યર્થઃ । અસ્તિ ચાયં-તદપરોદયઃ । કુત ઇત્યાહ-તદૈવ સ્વસન્તતાવપિ હેતુભેદેભ્યઃ ચક્ષુરાદ્યુત્પત્તેઃ । ન ચે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય... તત્સ્વભાવત્વક્ષયેણ નિરન્વય નશ્વર કારણમાં કાર્યજનનવીર્ય નથી, તેનું કારણ એ કે, તેનું તત્સ્વભાવત્વ (=કાર્યરૂપે પરિણમવાનું સ્વભાવપણું) ક્ષીણ થઈ ગયું છે. (અને કાર્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવ વિના, તેમાં કાર્યજનનવીર્ય ન જ આવે.)

સૌર એ કે, પરિણમનશીલ કારણથી કાર્ય ન થાય અને નિરન્વય નશ્વર કારણથી કાર્ય થાય, એ વાત તર્કબદ્ધ નથી.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધને અભિપ્રેત; જે જુદા જુદા અનેક કારણોથી નિરંશ-એક કાર્યની ઉત્પત્તિ છે; તેનું ખંડન કરે છે -)

(૮૭) રૂપ, આલોક, મનસ્કાર વગેરે બધા કારણો, જો નિરંશ-એકરૂપ વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા હોય, તો તેઓ દ્વારા, વિવક્ષિત (જ્ઞાનરૂપ) કાર્ય સિવાય બીજા કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થાય નહીં. તેનું કારણ એ કે, તેઓનું સામર્થ્ય (=બીજા કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય) રોકાઈ ગયું છે.

ભાવ એ કે, તમે રૂપાદિને નિરંશ-એકરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા માન્યા અને તો તેમાં બીજા કાર્યજનનસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ (=દૂરીકરણ) થઈ ગયો. ફલતઃ તેઓનું સામર્થ્ય, વિવક્ષિત એક કાર્યને કરવા પૂરતું જ સીમિત થઈ ગયું. એટલે તેઓથી બીજા કાર્યોની ઉત્પત્તિ અસંગત થશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

47. અન્યયોગવ્યવચ્છેદનિરોધાદિત્યર્થ ઇતિ । અન્યયોગસ્ય-કાર્યાન્તરજનનસમ્બન્ધલક્ષણસ્ય વ્યવ-ચ્છેદઃ-અભાવોઽન્યયોગવચ્છેદસ્તેન નિરોધાત્ કાર્યાન્તરજનનસામર્થ્યસ્ય ॥

❖ ઉપરોક્ત સંપૂર્ણ પંક્તિનો શબ્દશઃ અર્થ આ પ્રમાણે કરવો - હેતુ જ ફળ બને છે. તેથી તેના પરિણમન-સ્વભાવરૂપ પુસ્ત્વ હોવાના કારણે તે ફળરૂપ થવા વડે ઉત્પન્ન થતો એવો કાર્યપુત્ર; તમે અસત્ હતા તો મેં માનો છો અને પોતાના સ્વભાવની અનવસ્થિતિરૂપ (કાર્યમાં કારણસ્વભાવનો અન્વય ન થવારૂપ) અપુસ્ત્વથી યુક્ત કારણોથી તે સ્વભાવરૂપ શુકાણુ વિના જ નસીબના બળે સત્ થઈ જાય તેમ કહો છો, તે તો બીજવાળાને પુત્ર ન થાય અને બીજવિનાને પુત્ર થાય તેવું સુંદર સુભાષિત છે !

૧. 'સામર્થ્યવિરોધાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'વપિ ચ ચક્ષુઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'રાદ્યુપપત્તેઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. 'ચાદ્યં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે 'ચ્છેદસ્તે' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

(૧૮) ન ચ રૂપં યેન સ્વભાવેન સભાગક્ષણં જનયતિ તેનૈવ વિસંભાગક્ષણમાલોકાદિ,
 એકસ્યાનેકજનકત્વાયોગાત્, યોગેऽપિ તત્તુલ્યાપત્તેઃ, અતુલ્યાશ્ચ રૂપાલોકાદયઃ । (૧૯)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિ । ન ચ રૂપં યેન સ્વભાવેન સભાગક્ષણં-રૂપક્ષણમેવ જનયતિ તેનૈવ વિસંભાગ-
 ક્ષણમાલોકાદિ । ‘આદિ’શબ્દાત્ ચક્ષુરાદિગ્રહઃ । કુતો નેત્યાહ-એકસ્ય-કારણભેદસ્ય અનેક-
 જનકત્વવિરોધાત્ એકસ્વભાવતયા । યોગેऽપીત્યાદિ । યોગેऽપ્યનેકજનકત્વસ્ય કિમિત્યાહ-
 તત્તુલ્યતાપત્તેઃ-અનેકતુલ્યતાપત્તેર્હેત્વભેદાદિત્યર્થઃ । અતુલ્યાશ્ચ રૂપાલોકાદયોઽનેકે । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : વિવક્ષિત-એકરૂપ કાર્ય સિવાય, શું તેઓથી બીજા પણ કાર્યો થાય છે ?

ઉત્તર : (અસ્તિ ચાયં) હા, થાય છે જ. કારણ કે તે ઈન્દ્રિય, રૂપ, આલોક વગેરે કારણોથી, વિવક્ષિત-જ્ઞાનરૂપ કાર્ય સિવાય, પોતાની સંતાનપરંપરામાં ચક્ષુ-આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે જ. (રૂપ, આલોક વગેરે કારણો જ્ઞાનને તો ઉત્પન્ન કરે છે જ, તે ઉપરાંત પોતાની ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરામાં, રૂપ રૂપક્ષણને, ચક્ષુ ચક્ષુક્ષણને એમ બધા અલગ અલગ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તેઓને નિરંશ-એકકાર્યજનનસ્વભાવી કહો, તો તેઓથી આ બધા કાર્યોની ઉત્પત્તિ સંગત થાય નહીં.)

(૯૮) બૌદ્ધ : તે રૂપ; જે સ્વભાવે પોતાની સજાતીય-રૂપક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વભાવે પોતાથી વિજાતીય જ્ઞાન-આલોકાદિ ક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે, એવું માની લેઈએ તો ? (એમ ચક્ષુ વગેરેમાં પણ સમજવું. અર્થાત્ ચક્ષુ, ઈન્દ્રિય વગેરે એક જ સ્વભાવે સજાતીય-વિજાતીય કાર્યને કરી લે, એવું માનીએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ એવું ન મનાય, કારણ કે એક જ કારણ એક જ સ્વભાવે જુદા જુદા અનેક કાર્યો ન જ કરી શકે. (રૂપ, એક જ સ્વભાવે રૂપ-આલોક-જ્ઞાનાદિ જુદા જુદા અનેક કાર્યો ન જ કરી શકે.)

(યોગેऽપિ=) એક જ કારણને, જુદા જુદા અનેક કાર્યના જનક તરીકે માની લો, તો પણ, તેનાથી જન્ય તે તમામ કાર્યો તુલ્ય માનવા પડશે ! (અર્થાત્ રૂપથી જન્ય રૂપ, આલોક, જ્ઞાન વગેરે તમામ કાર્યો સરખા માનવા પડશે...) કારણ કે તે તમામનો હેતુ એક-અભિન્ન છે. હવે રૂપ, આલોક વગેરે કારણો તુલ્ય હોય એવું તો નથી જ, તે બધા (અતુલ્ય=) જુદા જુદા છે.

❖ અહીં ધ્યાન રાખવું કે, બૌદ્ધે ‘અનેકથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય’ એ પક્ષ માન્યો છે. તેમાં ગ્રંથકારશ્રીએ આપત્તિ એ આપી કે, તો તો તે રૂપાદિથી માત્ર એક જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થશે, તે સિવાય રૂપક્ષણ-આદિની ઉત્પત્તિ સંગત થશે નહીં.

✽ રૂપ, આલોક વગેરે કારણોથી અનેક કાર્યો માનવા જ છે. હવે તેઓની ઉત્પત્તિ, જો જુદા જુદા સ્વભાવે મનાય, તો તેઓના કારણરૂપ રૂપાદિમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ માનવા પડે. જે બૌદ્ધને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી. એટલે તે એક જ સ્વભાવે જુદા જુદા અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ સંગત કરવા જઈ રહ્યો છે. તેમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે.

ન ચ કારણાભેદે કાર્યસ્ય ભેદ ઇતિ યુક્તમ્, અભ્યુપગમપ્રકોપાત્, ઇષ્ટશ્રાયમ્, તત એવ સર્વતત્પ્રસૂતેઃ । (૧૦૦) ન ચોપાદાનનિમિત્તભેદતસ્તત્ર સામગ્રીભેદઃ, તેષામેકસ્વભાવત્વાત્ તત્કલ્પનાબીજાભાવાત્, અન્યથા તદ્વિવ્રતસ્વભાવતાપત્તિઃ । ઇતિ તદ્ભેદાદપિ ફલભેદો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેત્યાદિના । ન ચ કારણાભેદે સતિ તત્ત્વતઃ કાર્યસ્ય ભેદ ઇતિ યુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ- અભ્યુપગમપ્રકોપાત્ । ઇષ્ટશ્રાય-કારણાભેદે કાર્યભેદઃ । કથમિત્યાહ-તત એવ-તેષ્ય એવ રૂપાલોકાદિભ્યો વિવક્ષિતનિર્ભાગૈકકાર્યજનનસ્વભાવેભ્યઃ સર્વતત્પ્રસૂતેઃ સર્વેષાં તેષાં-રૂપાલોકા-દીનાં સ્વસન્તતાવુત્પત્તેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઉપાદાનનિમિત્તભેદતો રૂપે રૂપમુપાદાનમાલોકા-દયો નિમિત્તં આલોકાદિષ્વપ્યાલોકાદયઃ ઉપાદાનં રૂપાદયો નિમિત્તમિત્યેવં તત્ર-સમગ્રેષુ સામગ્રી-ભેદઃ । કુતો નેત્યાહ-તેષાં-હેતુભેદાનાં રૂપાદીનામેકસ્વભાવત્વાત્ અત એવ તત્કલ્પનાબીજા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૯૯) પણ એ જુદા જુદા કાર્યો, રૂપથી જ થઈ જાય એવું કહેવું તો જરાય યોગ્ય નથી (કારણ કે, કારણ - અભેદે કાર્યભેદ=એક કારણથી જુદા જુદા અનેક કાર્યો ન જ થાય) જો તેવું (=કારણ-અભેદે કાર્યભેદ) માનો, તો તેમાં અભ્યુપગમ; જે તમને સ્વીકૃત છે, તેનો બાધ થશે... (અર્થાત્ તેવું માનો, તો કારણ-અભેદે કાર્યભેદ ન થાય - એવું તમને જે અભિપ્રેત છે, તેનો બાધ થશે...)

પરંતુ કારણ-અભેદમાં પણ કાર્યભેદ તો તમને ઈષ્ટ જ છે. (અર્થાત્ માનવો જ પડે છે) કારણ કે જ્ઞાનરૂપ નિરંશ-એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા રૂપ-આલોક વગેરેથી પોતાની ક્ષણપરંપરામાં રૂપ-આલોકાદિની ઉત્પત્તિ તમે માની જ છે. (આશય એ કે, રૂપ-આલોક વગેરે કારણો, જ્ઞાનક્ષણને તો ઉત્પન્ન કરે જ છે અને પોતાની સજાતીય ક્ષણપરંપરામાં રૂપક્ષણ-આલોકક્ષણ વગેરેને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, કારણ-અભેદે કાર્યભેદ - એક જ કારણથી જુદા જુદા અનેક કાર્યો - તમે માનો જ છો... તો કારણ-અભેદે કાર્યભેદ ન હોય, એવી તમારી શાસ્ત્રીય માન્યતાનું શું ?)

❖ સામગ્રીભેદથી પણ ફળભેદની વ્યવસ્થા અસંગત ❖

(૧૦૦) બૌદ્ધ : રૂપને ઉત્પન્ન કરવામાં રૂપ ઉપાદાન અને આલોકાદિ નિમિત્ત છે. તે જ રીતે આલોકાદિને ઉત્પન્ન કરવામાં આલોકાદિ ઉપાદાન અને રૂપાદિ નિમિત્ત... આમ ઉપાદાન-નિમિત્તભેદે રૂપાદિની કારણસામગ્રી ભિન્ન-ભિન્ન માની લેઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે તે રૂપાદિ કારણો તો એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી,

❖ આવું માનવાથી બૌદ્ધને બે ફાયદા થાય છે : (૧) સામગ્રીભેદે કાર્યભેદ પણ સંગત થઈ જાય, અને (૨) કારણ-અભેદે કાર્ય-અભેદ એ સિદ્ધાંત પણ અકબંધ રહે... પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે; તમારા મતે તો સામગ્રીભેદ જ અસંગત છે.

૧. 'ભેદાત્ તત્ર' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

દુઃસ્થિત એવ । (૧૦૧) સર્વેષાં સર્વજનનસ્વભાવત્વાદદુઃસ્થિત ઇતિ ચેત્, ન તાવદ્વ્ય-
સ્તાવદુત્પાદે સર્વેષામેકસ્વભાવતા । તથૈકોપયોગિત્વં કાર્યાણાં નિરંશતા પ્રકટો જાતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવાત્-ઉપાદાનનિમિત્તકલ્પનાબીજાભાવાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवम-
नभ्युपगमे तद्भिन्नस्वभावताऽऽपत्तिः तेषां-हेतुभेदानां रूपादीनां भिन्नस्वभावतापत्तिः, न येनैव
स्वभावेनोपादानं तेषां तेनैव निमित्ततेति अभिधानमात्रभेदापत्तेः । इति-एवं तद्भेदादपि-
सामग्रीभेदादपि फलभेदः-रूपालोकादिर्दुःस्थित एव । सर्वेषामित्यादि । सर्वेषां-हेतुभेदानां
रूपादीनां सर्वजननस्वभावत्वात्-अखिलरूपालोकादिजननस्वभावत्वात् अदुःस्थित इति चेत्
फलभेदः । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न तावद्भ्यः-हेतुभेदेभ्यो रूपादिभ्यः तावदुत्पादे-अनेक-
रूपादिफलोत्पादे । किमित्याह-सर्वेषां-रूपालोकादीनां एकस्वभावता विवक्षितनिर्भागेक-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમાં ઉપાદાન-નિમિત્તરૂપે જુદી જુદી કલ્પના કરવાનું કોઈ બીજ નથી. (ભાવ એ કે, રૂપાદિ કારણો
એકાંત-એકસ્વભાવી છે. એટલે તેઓ ક્યાંક ઉપાદાન બને અને ક્યાંક નિમિત્ત બને, જુદા જુદા કાર્ય
વિશે તેમનું જુદું જુદું સ્વરૂપ રહે... એ બધું તર્કથી અસંગત જણાય છે.)

અમારી આ વાત માનવી જ જોઈએ (અન્યથા=) જો નહીં માનો (અને રૂપાદિની ઉપાદાન-
નિમિત્તરૂપે કલ્પના કરશો) તો તો તે રૂપાદિ કારણોના ઉપાદાનસ્વભાવ, નિમિત્તસ્વભાવ એમ જુદા
જુદા અનેકસ્વભાવ માનવા પડશે ! જે તમને ઈષ્ટ નથી.

બૌદ્ધ : રૂપાદિ કારણો, જે સ્વભાવે ઉપાદાન બને, તે જ સ્વભાવે નિમિત્ત બને, એવું માની
લેઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો ઉપાદાન-નિમિત્તનો માત્ર શબ્દભેદ જ રહ્યો. હકીકતમાં તો તે બે એક-
સ્વભાવી - એકરૂપ જ ફલિત થયા (અને તો ક્યાંક ઉપાદાનરૂપે હોવું ને ક્યાંક નિમિત્તરૂપે હોવું -
એમ રૂપાદિનું જુદા જુદારૂપે હોવું જે તમને અભિપ્રેત છે, તે સિદ્ધ થાય નહીં.)

સાર : એટલે તમારા મતે, કારણસામગ્રીના ભેદથી પણ રૂપ-આલોકાદિ કાર્યોનો ભેદ સંગત
થતો નથી. ફલતઃ નિરંશ-એકજનનસ્વભાવી રૂપ-આલોકાદિથી, વિવક્ષિત એક કાર્ય સિવાય બીજા
કાર્યોની ઉત્પત્તિ અસંગત જ રહેશે...

(૧૦૧) બૌદ્ધ : રૂપ, આલોક વગેરે બધા કારણો, રૂપ, આલોક વગેરે બધા કાર્યોને ઉત્પન્ન
કરવાના સ્વભાવવાળા છે. એટલે તેઓથી (રૂપ-આલોક વગેરે) જુદા જુદા કાર્યો થવા સંગત જ છે;
તેમાં કંઈ દુઃસ્થિત નથી.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ ઉચિત નથી, કારણ કે જો રૂપાદિ અનેક કારણોથી રૂપાદિ

❖ આવું માનવાથી રૂપાદિની એક જ સ્વભાવે ઉપાદાન-નિમિત્તરૂપે કલ્પના થઈ જાય અને તો તેને
અનેકસ્વભાવી માનવાનું પણ ન રહે.

ભેદસ્તદેકૈકાપેક્ષયા સામગ્રીભેદશ્ચેતિ શોભનમદુઃસ્થિતત્ત્વમ્ । (૧૦૨) અભિન્નતાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યપેક્ષયાઽઙ્ગીકૃતા । તથૈકોપયોગિત્વં વિવક્ષિતનિર્ભાગૈકકાર્યપેક્ષમઙ્ગીકૃતમેવ । તથા કાર્યાણાં નિરંશતા નિર્ભાગૈકરૂપતયા અનેકપ્રતીત્યભાવેઽપિ, તથા પ્રકટો જાતિભેદઃ કાર્યાણામેવ રૂપા-
દિત્વેન તદેકૈકાપેક્ષયા કાર્યાણ્યધિકૃત્ય સામગ્રીભેદશ્ચેતિ શોભનમદુઃસ્થિતત્ત્વમ્, ઉક્તદોષેભ્યો નાદુઃસ્થિતત્ત્વમિત્યર્થઃ । સકલપિણ્ડાર્થમાહ-અભિન્નતાવત્સ્વભાવજત્વે-એકસ્વભાવાનેકરૂપાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ કહો, તો તેમાં અનેક દોષો આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ન સર્વેષાં એકસ્વભાવતા... રૂપ, આલોક વગેરે તમામ કારણો નિરંશ-એકકાર્યજનન-એકસ્વભાવી છે, એવું તમે પૂર્વે કહ્યું હતું. તે હવે સંગત થશે નહીં, કારણ કે તમે તો તેઓને સર્વજનનસ્વભાવી-અનેકજનનસ્વભાવી કહી દીધા...

(૨) ન તથૈકોપયોગિત્વમ્... રૂપ, આલોક વગેરે કારણો, નિરંશ-એકસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જ ઉપયુક્ત છે, એવું તમે કહ્યું હતું. પરંતુ હવે તે પણ અસંગત થાય છે, કારણ કે રૂપાદિને સર્વજનનસ્વભાવી કહીને, તેઓને અનેક કાર્યો વિશે ઉપયુક્ત માની લીધા... (ફલતઃ રૂપાદિનો એક વિશે જ ઉપયોગ ન રહ્યો...)

(૩) ન કાર્યાણાં નિરંશતા... રૂપાદિ અનેક કારણોને આશ્રયીને પણ, નિરંશ એકરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કાર્યની નિરંશતા તમને અભિપ્રેત છે. પણ હવે તે પણ સંગત થાય નહીં, કારણ કે કારણોને તમે સર્વજનનસ્વભાવી કહ્યા (અને તો તેમનો નિરંશ-એકરૂપે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ વિલુપ્ત થઈ ગયો.) એટલે તો જુદા જુદા કારણોથી જુદા જુદા સ્વભાવના આધાનપૂર્વક તે કાર્યની ઉત્પત્તિ થશે. (ફલતઃ તે કાર્યની નિરંશતા નહીં રહે.)

(૪) ન પ્રકટો જાતિભેદઃ... રૂપ, આલોક વગેરે કાર્યો જુદા જુદા છે, તેમની જાતિ જુદી જુદી છે, એવું અનુભવસિદ્ધ છે. પરંતુ હવે તે પણ નહીં રહે, કારણ કે જે રૂપના કારણો છે, તે જ આલોકાદિના કારણો છે, એવું સર્વને સર્વજનનસ્વભાવી કહેવાથી ફલિત થાય છે... હવે કારણો એક હોવાથી રૂપ-આલોકાદિ કાર્યો પણ એક થાય (અને તો તેમનો જાતિભેદ ન રહે.)

(૫) ન તદેકૈકાપેક્ષયા સામગ્રીભેદઃ... રૂપ, આલોક વગેરે જુદા જુદા કાર્યોને આશ્રયીને કારણસામગ્રી જુદી જુદી છે. (રૂપ વિશે રૂપ ઉપાદાન અને આલોકાદિ નિમિત્ત... આલોકાદિ વિશે આલોકાદિ ઉપાદાન અને રૂપાદિ નિમિત્ત - એમ કાર્યભેદને વિશે કારણસામગ્રીનો ભેદ છે) એવું તમને અભિપ્રેત છે. તે પણ સંગત થતું નથી, કારણ કે બધા કારણો બધા કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે. (એટલે તો બધા કાર્યોની ઉત્પત્તિ, બધા કારણોથી થશે. જુદા જુદા કારણોથી જુદા જુદા કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એવું નહીં રહે.)

❖ અહીં ખાસ યાદ રાખવું કે, પૂર્વેના સાત વિકલ્પોમાંથી ચોથા વિકલ્પને લઈને બૌદ્ધે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ થાય એવું અમે માનીશું... પણ એ પ્રતિજ્ઞાનો અહીં વિલોપ થાય છે.

ત્વસ્વભાવજત્વે હ્યમીષાં તદન્યતરવત્ સર્વેષાં તત્તુલ્યતાપત્તિઃ તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યં વેત્યલઙ્ઘનીયા ન્યાયમુદ્રા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવજત્વે યસ્માત્ અમીષાં-કાર્યાણાં તદન્યતરવત્-રૂપાદ્યન્યતરવત્ સર્વેષામ્-આલોકાદીનાં તુલ્યતાપત્તિઃ અભિન્નતાવત્સ્વભાવજત્વાદેવ યેભ્ય એવ સ્વભાવેભ્યો રૂપમુત્પન્નં તેભ્ય એવાલોકાદય इत्यपि कृत्वा । तत्स्वभाववैचित्र्यं वा तेषामेव-हेतुभेदानां रूपादीनां स्वभाववैचित्र्यं वा । एतेन 'तथाविधसर्वजननस्वभावाः' इत्यपि व्युदस्तम्, बलात् तद्वैचित्र्यापत्तेः । इति-एवमलङ्घनीया न्यायमुद्रा । एतल्लઙ્ઘને ન્યાયભેદ इति भावनीयम् ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આટલા બધા દોષો આવે છે, તે છતાં તમે કહો છો, કે અમારા મતે કંઈ દુસ્થિત નથી, તે બહુ સારું કહેવાય ! (અર્થાત્ તે વાત, તમારી મૂર્ખતાને જ સૂચવે છે.)

(૧૦૨) હવે ગ્રંથકારશ્રી ઉપરોક્ત ચર્ચાનો સારભૂત ભાવાર્થ કહે છે -

રૂપસ્વભાવ, આલોકસ્વભાવ, ઇન્દ્રિયસ્વભાવ... એમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળા અનેક કારણો છે અને એ બધા કારણો સર્વજનન એકસ્વભાવી છે. હવે આવા કારણોથી રૂપ-આલોક વગેરે કાર્યોની ઉત્પત્તિ કહો. તો તો રૂપાદિ કોઈ એક કાર્યની જેમ તે બધા કાર્યો તુલ્ય માનવાની આપત્તિ આવશે ! કારણ કે જુદા જુદા અનેક કારણોનાં જે સ્વભાવે રૂપ ઉત્પન્ન થયું છે, તે જ સ્વભાવે આલોક વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. (આમ, તુલ્યસ્વભાવે થયા હોવાથી, તેમને તુલ્ય જ માનવા પડે.)

અથવા તો, જુદા જુદા અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર રૂપ-આલોક વગેરે કારણોનો (સ્વભાવ-વૈચિત્ર્ય) જુદો જુદો સ્વભાવ માનવો પડે. (તો જ તેમના થકી જુદા જુદા સ્વભાવે જુદા જુદા કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થાય.)

પણ (૧) કાર્યની તુલ્યતા, કે (૨) કારણસ્વભાવની વિચિત્રતા-બેમાંથી એકે તમને ઈષ્ટ નથી. એટલે તમે જે કહો છો કે - “રૂપાદિ કારણો, સર્વ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાના એક સ્વભાવવાળા છે” - તે વાત પણ નિરાકૃત થાય છે. કારણ કે જુદા જુદા અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા, તેમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ માનવા પડે અને તો બલાત્ રૂપાદિની ચિત્રસ્વભાવતા (=અનેકસ્વભાવતા) માનવી પડે... જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

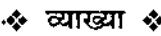
નિષ્કર્ષ : કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન અને તેના આધારે જ હેતુ-ફલભાવની તર્કબદ્ધ વ્યવસ્થા એ સમ્યાય (=ન્યાયમુદ્રા) છે, તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહીં... જો તેનું ઉલ્લંઘન કરો, તો (ન્યાયભેદ) હેતુ-ફલભાવની પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા વિલુપ્ત થશે !

❖ આવું કહીને એ ફલિત કરવું છે કે, તે કારણો જુદા જુદા સ્વભાવે જુદા જુદા કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે એવું પણ નથી, કારણ કે તેઓ એકસ્વભાવી હોવાથી એકરૂપે જ બધા કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧. 'एतेन न तथा०' इति क-पाठः । २. 'भावनीयः' इति ड-पाठः ।

(૧૦૩) સ્યાદેતદ્દેતુસ્વભાવસંક્રાન્તિપક્ષેઽયં દોષઃ । તત્ર હિ તસ્યૈવ તથાભવનમિતિ કાર્યતુલ્યતા, અત એવ ચ તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યં વેત્યનિવારિતમેતત્ । (૧૦૪) યદા તુ તત્પ્રતીત્યોત્પાદતસ્તદ્ભાવસ્તદા હેતૂનાં નિમિત્તમાત્રત્વાત્ર કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ । એતેન 'કારણાનાં

વ્યાખ્યા

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે હેતુસ્વભાવસંક્રાન્તિપક્ષ એવ કાર્યે અયં દોષઃ-અનન્તરોદિતઃ । તત્ર યસ્માત્ હેતુસંક્રાન્તિપક્ષે તસ્યૈવ-હેતોઃ તથાભવનં કાર્યરૂપતયા ઇતિ-એવં કાર્યતુલ્યતા, અત એવ-તત્તથાભવનાત્ તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યં વૈતિ-સર્વેષાં સર્વજનનસ્વભાવવૈચિત્ર્યં વૈતિ અનિવારિતમેતદ્ ભવત્યેવેત્યર્થઃ । યદા તુ-યદા પુનઃ તત્પ્રતીત્યોત્પાદતઃ-તેભ્યઃ પ્રતીત્યોત્પાદનેન તદ્ભાવઃ તાવત્ કાર્યભાવસ્તદા-તસ્મિન્ કાલે હેતૂનાં નિમિત્તમાત્રત્વાત્ કારણાત્ ન કશ્ચિદ્

અનેકાંતરશ્મિ

એ બધું તમે શાંતિથી વિચારો...

(હવે બૌદ્ધ શાંતિથી વિચાર્યા વિના જ, ફરી પોતાની દલીલો રજૂ કરવા અને પૂર્વોક્ત દોષો પરિણમનવાદમાં બતાવવા જઈ રહ્યો છે-)

(૧૦૩) બૌદ્ધ : તમે હેતુસ્વભાવનું કાર્યમાં સંક્રમણ (પરિણમન) માનો છો, અર્થાત્ હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમન માનો છો... હવે હકીકતમાં તો આ હેતુપરિણમન પક્ષમાં જ (૧) કાર્યતુલ્યતા, અને (૨) કારણસ્વભાવની વિચિત્રતા રૂપ બે દોષ આવે છે. (અમારા મતે નહીં.) તે આ પ્રમાણે - પરિણમનવાદમાં દોષ :

(૧) હેતુ, કાર્યરૂપે પરિણમે છે. એટલે બધા કાર્યોમાં હેતુનો અન્વય થશે, બધા કાર્યો હેતુમય થશે અને તો તે હેતુમય કાર્યો પરસ્પર તુલ્ય માનવા પડશે.

(આશય એ કે, હેતુ એકસ્વભાવી છે અને એ હેતુ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. એટલે તો હેતુમય કાર્યો પણ હેતુના સ્વભાવવાળા-તુલ્ય માનવા પડે.)

અથવા તો

(૨) તે હેતુમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ માનવા પડે, તેને ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી માનવો પડે. કારણ એ જ કે, હેતુનું જુદા જુદા કાર્યરૂપે પરિણમન થાય છે... (જુદા જુદા સ્વભાવે જ જુદા જુદા કાર્યોમાં પરિણમન શક્ય છે.) એટલે હેતુના સર્વકાર્યજનનસ્વભાવને ચિત્ર-અનેકરૂપ માનવો જ પડે... (અર્થાત્ અનિવારિતપણે તેનું સ્વભાવવૈચિત્ર્ય આવશે.)

ક્ષણિકવાદમાં નિર્દોષતા :

(૧૦૪) જે વખતે વળી કારણને આશ્રયીને કાર્ય થતું હોય, તે વખતે હેતુઓ તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છે. એટલે પૂર્વોક્ત કોઈ દોષનો અવકાશ નથી....

૧. 'પક્ષે હ્યયં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'વૈતિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. 'ચેત્યનિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય ભિન્ના એવ વિશેષાઃ' ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમિતિ । (૧૦૫)
અત્રોચ્યતે-તદિદં પિશાચભયાત્ પિતૃવનસમાશ્રયણમ્ । નહિ કથચ્છિત્ હેતુસ્વભાવ-
સદ્ક્રાન્તિમન્ત્રેણાસત્સદ્ભવનાપત્યા કાર્યભાવ એવ યુજ્યત ઇત્યુક્તપ્રાયમ્ । (૧૦૬) સ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષ ઇતિ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન કારણાનાં રૂપાદીનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ
કાર્યસ્ય-વિજ્ઞાનાદેઃ ભિન્ના એવ વિશેષાઃ-રૂપાસ્તદાભાસતેત્યેવમાદય ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્ત-
પરિહતમિતિ । અત્રોચ્યતે-તદિદમિત્યાદિ । તદિદં-લોકપ્રવાદનિબન્ધનં પિશાચભયાત્ પિતૃવન-
સમાશ્રયણમ્ । અત્રાધિકૃતદોષસમ્ભવઃ । એતદેવાહ ન હીત્યાદિના । ન યસ્માત્ કથચ્છિત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થ : (૧) એક જ દંડરૂપ નિમિત્તથી જુદા જુદા અનેક ઘડાઓ બનતા હોય છે, પણ તેટલા માત્રથી તે બધા ઘડા એક ન થઈ જાય... તે જ રીતે નિમિત્તરૂપ હેતુ એક હોય તેટલા માત્રથી તેનાથી થનારા તમામ કાર્યો એક-અભિન્ન થઈ જાય એવું નથી. (એટલે અમારા મતે કાર્યતુલ્યતાનો દોષ નથી), અને (૨) તે હેતુ કાર્યોમાં પરિણમતો પણ નથી, કે જેથી જુદા જુદા કાર્યોમાં પરિણમન માટે તેમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ માનવા પડે... (એટલે સ્વભાવવૈચિત્ર્યનો પણ દોષ નથી.) એટલે અમારો મત નિર્દોષ જણાઈ આવે છે.

આનાથી, પૂર્વે તમે જે કહ્યું હતું કે - “રૂપ, આલોક વગેરે કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી, વિજ્ઞાનાદિ કાર્યોના પણ જુદા જુદા (=વિષયનિર્ભાસતા, બોધરૂપતા, વિષયગ્રહણપ્રતિનિયમ... વગેરે) અનેક વિશેષો-સ્વભાવો માનવા પડશે” - તે બધું કથન પણ નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમન થતું હોય, તો હેતુના અનેકસ્વભાવે કાર્યના પણ અનેક સ્વભાવ માનવા પડે... પણ હેતુ તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છે અને તો તેના અનેકસ્વભાવ હોવા માત્રથી કાર્યના અનેક સ્વભાવ માનવા પડે એવું જરૂરી નથી.

એટલે હકીકતમાં દોષ તમારા મતે છે, અમારા મતે નહીં - એવું ફલિત થયું.

(૧૦૫) સ્થાદ્વાદી : તમે આવું કહેશો, તો લોકો તમને કહેશે કે તમે રાક્ષસના ડરથી સ્મશાનમાં ધૂપાઈ ગયા.

(કોઈકને રાક્ષસથી ડર લાગતો હોય ને તે સ્મશાનનો આશરો લે, તો બેશક તેનો ભય વધવાનો જ. તેમ તમે નાના દોષોને દૂર કરવા પ્રતીત્યોત્પાદ, ક્ષણિકવાદ, નિરન્વયવાદ... એ બધાનો આશરો લીધો, પણ હકીકતમાં તે બધાથી વધુ ને વધુ દોષો આવવાના જ. એટલે તમારા જેવાને લઈને લોકોમાં પ્રવાદ ઊભો થવાનો જ.)

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

હેતુનું પરિણમન ન માનો, હેતુને નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તો તેમાં અધિકૃત (અમે કહેલા)

ઉપલબ્ધત્વમિતિ ચેત્, કો વા કિમાહ ? કથં ન યુજ્યત્વમિતિ ? ભવત્રીત્યા વેદિતમ્ । કશ્ચાયં તત્પ્રતીત્યોત્પાદઃ ? તદનન્તરભાવિત્વમ્ । નેદં ક્ષણિકૈકાન્તવાદિનોઽશ્લેષતત્કાલભાવિ-
ભાવસાધારણત્વેન તદ્વાવસિદ્ધયે, નિયમહેત્વભાવાત્ । (૧૦૭) તથાહિ-વિવક્ષિતહેતુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કેનચિત્ પ્રકારેણ હેતુસ્વભાવસંક્રાન્તિમન્તરેણ અસત્સદ્ધવનાપત્યા પ્રમાણવિરુદ્ધકાર્યભાવ
એવ યુજ્યત્વમિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમ્ । સ ઉપલબ્ધત્વમિતિ ચેત્ કાર્યભાવઃ । એતદાશંક્યાહ-
કો વા કિમાહ ? ઉપલબ્ધત્વમિતિ એવ । કથં ન યુજ્યત્વમિતિ પરઃ । ભવત્રીત્યા વેદિતમિતિ
ગ્રન્થકારઃ । કશ્ચાયં તત્પ્રતીત્યોત્પાદમિતિ પ્રશ્નઃ । તદનન્તરભાવિત્વમિતિ પરવચનમ્ । નેદં-
તદનન્તરભાવિત્વં ક્ષણિકૈકાન્તવાદિનોઽશ્લેષતત્કાલભાવિભાવસાધારણત્વેન હેતુના તદ્વાવ-
સિદ્ધયે, પ્રક્રમાત્ હેતુફલભાવસિદ્ધયે । કુત્વમિત્યાહ-નિયમહેત્વભાવાત્ । એનમેવ સ્પષ્ટયન્નાહ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દોષો આવે જ. તે આ પ્રમાણે -

કોઈક અપેક્ષાએ હેતુનો સ્વભાવ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. જો પરિણમન ન માનો, તો સર્વથા અસત્
વસ્તુ સત્ થવાની આપત્તિ આવે ! જે પ્રમાણવિરુદ્ધ છે. (નહીંતર તો અપુષ્પ જેવા પણ સત્ થવા
લાગે.) એટલે પરિણમન વિના અસત્તું સત્ થવારૂપ પ્રમાણવિરુદ્ધ કાર્ય સંગત થતું નથી. એ બધું
પ્રાયઃ કરીને પૂર્વે અમે કહી જ દીધું છે.

(૧૦૬) બૌદ્ધ : ઘટ વગેરે કાર્યો તો ઉપલબ્ધ થાય છે જ.

સ્વાદ્વાદી : તે વિશે તો કોણ શું કહે છે ? (અર્થાત્ તેઓ તો ઉપલબ્ધ થાય છે જ - તે વિશે કોઈ
વિવાદ નથી.)

બૌદ્ધ : તો તમે કેમ કહો છો કે, તે કાર્ય યોગ્ય ઠરતું નથી.

સ્વાદ્વાદી : તમારા શાસ્ત્રને અનુસારે તો તે જાણેલું કાર્ય ઘટતું નથી. (અર્થાત્ કાર્ય તો છે જ;
પણ તમારા શાસ્ત્રને અનુસારે તેનું અસ્તિત્વ સંગત થતું નથી.) જુઓ - તમે કહો છો કે, તત્પ્રતીત્યોત્પાદઃ
(કારણં પ્રતીત્ય કાર્યસ્ય ઉત્પાદઃ) તેનો ભાવાર્થ શું ?

બૌદ્ધ : તેનો ભાવાર્થ એટલે અનન્તરભાવિત્વ અર્થાત્ કારણ પછી કાર્યનું થવું... (ભાવ એ કે,
કારણ પછીની તરતની ક્ષણે કાર્યનું થવું; એ જ કારણને આશ્રયીને કાર્યનો ઉત્પાદ છે.)

સ્વાદ્વાદી : અરે ! એકાંત ક્ષણિકવાદમતે તો, આવું અનન્તર થવાપણું; તે કાળે (=કાર્યકાળે)
થનારા તમામ ભાવોમાં સાધારણ છે અને તો તે પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવની સિદ્ધિ માટે સમર્થ બને

❖ અસત્તું સત્ થવાનો દોષ પરિણમનવાદમાં નથી આવતો... કારણ કે શક્તિરૂપે કાર્યનું પૂર્વે પણ અસ્તિત્વ
મનાય છે અને એ પૂર્વે વિદ્યમાન-શક્તિમાન હેતુ જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. બાકી સર્વથા અસત્ એક નવું કાર્ય ઉભું થાય
છે એવું નથી. એટલે બૌદ્ધ ! તમારા મતે 'કાર્ય' સંગત ઠરતું નથી.

૧. 'તત્પ્રતીત્યોત્પાદઃ' એટલે ગ-પાઠઃ । ૨. 'પરવચનમ્' એટલે ડ-પાઠઃ ।

ક્ષણાનન્તરં તત્કાલભાવિ સર્વમેવ ભુવનોદરગતં ક્ષણજાતમુત્પદ્યતે, તતસ્તત્સ્વરૂપાદ્યનનુ-
વેધતુલ્યતાયામયમેવાસ્ય હેતુરિદમેવ ચાસ્ય ફલમિતિ કુતોઽયં નિયમઃ ? । વિધૂય મોહ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । વિવક્ષિતહેતુક્ષણાનન્તરં તત્કાલભાવિ સર્વમેવ
ભુવનોદરગતં ક્ષણજાતમુત્પદ્યતે, અન્યથા સર્વ ક્ષણિકમિતિ પ્રતિજ્ઞાવ્યાઘાતઃ । તતઃ-એવં વ્યવ-
સ્થિતે સતિ તત્સ્વરૂપાદ્યનનુવેધતુલ્યતાયાં સત્યામયમેવાસ્ય હેતુઃ તથા ઇદમેવ ચાસ્ય ફલ-
મિતિ કુતોઽયં નિયમઃ ? ન કુતશ્ચિદિત્યર્થઃ । વિધૂય મોહતિમિરમાલોચ્યતામેતદિતિ । આહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહી... કારણ કે તેમાં નિયમન કરનારું કોઈ કારણ રહેતું નથી.

(૧૦૭) આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરવા તેનો ભાવાર્થ કહે છે - હમણાં વિવક્ષિત હેતુની સત્તા છે
અને હવે તે પછીની અનંતરક્ષણે તે કાળે થનારી પણ ભુવનની સમસ્ત પદાર્થક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે.

(આશય એ કે, તમારા મતે દરેક પદાર્થો ક્ષણિક છે. એટલે હેતુક્ષણ વખતે રહેનારા તમામ
પદાર્થો બીજા ક્ષણે નષ્ટ થઈ જશે... હવે એ હેતુક્ષણ પછી; જે ક્ષણે કાર્યનો ઉદય થાય છે, તે વખતે
જગતમાં બીજા પણ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે જ અને તો આ તમામ પદાર્થો પણ હેતુક્ષણના અનંતરભાવી
છે જ, તો તેઓ પણ કાર્ય કેમ ન બને ? વિવક્ષિત કાર્ય જ 'કાર્ય' બને - એવું કેમ ?)

પ્રશ્ન : પણ હેતુક્ષણ પછી, શું વિશ્વગત તમામ પદાર્થો નવા જ ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર : હા, જરૂર... જો નવા ઉત્પન્ન ન થાય તો પૂર્વેના પદાર્થો જ હમણાં રહ્યા છે - એવું
માનવું પડશે અને તો 'સર્વ ક્ષણિકમ્' એ પ્રતિજ્ઞાનો વ્યાઘાત થશે... એટલે હેતુક્ષણ પછી વિશ્વગત
તમામ પદાર્થો નવા ઉત્પન્ન થાય છે, એવું માનવું જ રહ્યું.

હવે હેતુનાં સ્વરૂપનો અનુવેષ તો, તે તમામ ક્ષણોમાં (કાર્યક્ષણમાં પણ) નથી થતો; એ રૂપે
તો વિશ્વગત તમામ ક્ષણો સરખી છે અને તે તમામ ક્ષણો, વિવક્ષિત હેતુની અનંતર થનારી પણ છે
જ... તો પછી (૧) આ કાર્યનું આ જ કારણ છે, (૨) આ કારણનું આ જ કાર્ય છે - એવો પ્રતિનિયત
હેતુ-ફળભાવનો નિયમ શેના આધારે ?

ભાવાર્થ : પ્રતિનિયત હેતુના સ્વરૂપનું પ્રતિનિયત કાર્યમાં અનુસરણ થાય એવું તો તમને માનવું
નથી. (૧) હવે પૂર્વક્ષણરૂપે તો વિશ્વગત તમામ પદાર્થો રહેલા છે, તો તેમાંથી અમુક પ્રતિનિયત જ
પદાર્થ કારણ બને, એવી કલ્પના કરવામાં આધાર શું ? અને (૨) અનંતરસ્વભાવી - ઉત્તરક્ષણરૂપે
પણ વિશ્વગત તમામ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેમાંથી અમુક પ્રતિનિયત પદાર્થ જ વિવક્ષિતહેતુનું
કાર્ય બને, એવું કેમ ? આવી સમસ્યાઓનું કોઈ સમાધાન ન હોવાથી, તમારા મતે પ્રતિનિયત હેતુ-
ફળભાવની વ્યવસ્થા સંગત થતી નથી.

❖ જે અનંતરભાવી હોય તે કાર્ય કહેવાય, એવું બૌદ્ધ માને છે. હવે અનંતરભાવી તો, તે વખતે થનારી
વિશ્વગત તમામ ક્ષણો છે. (માત્ર વિવક્ષિત કાર્યક્ષણ જ નહીં.) તો તેઓ પણ વિવક્ષિત હેતુનું કાર્ય કેમ ન બને ? એનું
સચોટ સમાધાન, બૌદ્ધ પાસે નથી.

તિમિરમાલોચ્યતામેતદિતિ । (૧૦૮) કિમત્રાલોચ્યમ્ ? તત્સ્વભાવત એવ તન્નિયમસિદ્ધેઃ સર્વસ્ય સુસ્થિતત્વાત્ । તથાહિ-તયોરેવ હેતુ-ફલયોઃ સ સ્વભાવો યેન સ એવ તસ્યૈવ હેતુસ્તદેવ ચ તસ્યૈવ ફલમિતિ । અતોઽશેષતત્કાલભાવિભાવસાધારણત્વેઽપિ તદનન્તર-ભાવિત્વસ્ય અપરત્ર તત્સ્વભાવત્વાભાવાત્ અસ્યૈવ ચ નિયમહેતુત્વાત્ તદ્ભાવસિદ્ધિરિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમત્રાલોચ્યમ્ ? તત્સ્વભાવત એવ-હેતુફલસ્વભાવત એવ તન્નિયમસિદ્ધેઃ-હેતુફલ-ભાવનિયમસિદ્ધેઃ સર્વસ્ય સુસ્થિતત્વાત્ કિમત્રાલોચ્યમિતિ ? એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યા-દિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તયોરેવ હેતુ-ફલયોઃ-વિવક્ષિતયોઃ સ સ્વભાવો યેન-સ્વભાવેન સ એવ-વિવક્ષિતઃ તસ્યૈવ-વિવક્ષિતસ્ય હેતુઃ તદેવ ચ-વિવક્ષિતં તસ્યૈવ-વિવક્ષિતસ્ય હેતોઃ ફલમિતિ । અતઃ-અસ્માત્ સ્વભાવાત્ અશેષતત્કાલભાવિભાવસાધારણત્વેઽપિ કસ્યેત્યાહ-તદનન્તરભાવિત્વસ્ય । અપરત્ર-અવિવક્ષિતહેત્વાદૌ તત્સ્વભાવત્વાભાવાત્ કારણાત્ અસ્યૈવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(જૈનમતે તેવા દોષો ન આવે, કારણ કે જૈનમતે પ્રતિનિયત હેતુનું પ્રતિનિયત કાર્યમાં પરિણમન મનાય છે. એટલે જેમાં પરિણમન થાય તે જ કાર્ય અને જેનું પરિણમન થાય તે જ કારણ - એમ પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા નિર્બાધ ધટી જાય.)

એટલે હે બૌદ્ધો ! એકવાર મોહતિમિરને દૂર કરીને, તમે એકદમ બરાબર વિચાર કરો... (તો જ તમને વાસ્તવિક તત્ત્વનો ખ્યાલ આવશે.)

❖ પ્રતિનિયતતાસાધક બૌદ્ધપ્રલાપ ❖

(૧૦૮) બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ) : હેતુ અને ફળનો તેવો સ્વભાવ છે અને તેનાથી જ પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવનું નિયમન સિદ્ધ થઈ જશે... આમ અમારા મતે બધું સુરક્ષિત જ હોવાથી, અહીં વિચારવાનું શું ?

આ જ વાતને સમજાવવા ભાવના કહે છે -

વિવક્ષિત કાર્ય-કારણનો (=ઘટ-મૃદ્દનો) એવો સ્વભાવ છે, કે જે સ્વભાવના આધારે, (૧) વિવક્ષિત (માટીરૂપ) પદાર્થ ઘટનું જ કારણ બને, અને (૨) વિવક્ષિત (ઘટરૂપ) પદાર્થ, માટીનું જ કાર્ય બને.

આ સ્વભાવના આધારે જ, હેતુની અનંતર થવાપણું; કાર્ય વખતે થનારા વિશ્વગત તમામ

❖ આટલી અકાટ્ય મુક્તિઓ આપ્યા પછી પણ તે વાતને તે સમજતો નથી અને તે વિશે વિચારવાનું બાજુ પર મુકીને હજી પોતાના કુતર્કો રજુ કરે છે. તેનું પરિણામ તો શૂન્યમાં જ પર્યવસિત થવાનું; એ ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે.

તથાહિ-તસ્યૈવાસૌ સ્વભાવો યેન તદનન્તરં ભવત્ તદેવ તત્કાર્યમિતરદેવ ચ તત્કારણં નાન્યદિતિ ॥ (૧૦૧) અત્રોચ્યતે-એતદપિ યત્કિञ્ચિત્, અન્વયાપત્તેઃ, અન્યથા શબ્દાર્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્સ્વભાવત્વસ્ય નિયમહેતુત્વાત્ કારણાત્ તદ્ભાવસિદ્ધિઃ-હેતુફલભાવસિદ્ધિરિતિ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તસ્યૈવાસૌ સ્વભાવઃ કારણસ્ય યેન-સ્વભાવેન તદનન્તરં ભવત્-કારણાનન્તરં ભવત્ તદેવ-વિશિષ્ટં તત્કાર્યમિતરદેવ ચ વિવક્ષિતં તત્કારણં-વિવક્ષિતકાર્યકારણં નાન્યત્ તદનન્તરભાવિત્વે સત્યપિ ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-એતદપિ યત્કિञ્ચિત્-અસારમ્ । કુત્તરિત્યાહ-અન્વયાપત્તેઃ, અન્યથા-અન્વયાપત્તિમન્તરેણ શબ્દાર્થા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પદાર્થોમાં હોવા છતાં, અવિવક્ષિત પદાર્થ કાર્ય-કારણ ન બને, કારણ કે તેઓમાં તેવો સ્વભાવ નથી. આમ, પ્રતિનિયત સ્વભાવપણું; એ જ પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવના નિયમનનું કારણ છે. એટલે અમારા મતે હેતુ-ફળભાવની નિર્બાધ સિદ્ધિ છે.

(તાત્પર્ય : પૂર્વક્ષણમાં માટી, તંતુ વગેરે અનેક પદાર્થો છે અને ઉત્તરક્ષણમાં ઘટ, પટ વગેરે અનેક પદાર્થો છે. (૧) હવે માટીની અનંતર થવાપણું; જેમ ઘટમાં છે, તેમ પટમાં પણ છે જ. તો પટ પણ માટીનું કાર્ય કેમ ન બને ? તો તેનું સમાધાન એ કે, વિવક્ષિત કારણનો (=માટીનો) તેવો સ્વભાવ છે કે, જેથી તે માત્ર ઘટનું જ કારણ બને. એટલે તેનાથી માત્ર ઘટ જ થાય, પટ નહીં... તે જ રીતે (૨) ઘટ, જેમ માટીની અનંતર ક્ષણે થાય છે, તેમ તંતુની અનંતર ક્ષણે પણ થાય છે. (ઘટની પૂર્વક્ષણમાં માટી-તંતુ બે'ય છે.) તો ઘટનું કારણ તંતુ પણ કેમ ન બને ? તો તેનું સમાધાન એ કે, વિવક્ષિત કાર્યનો (=ઘટનો) તેવો સ્વભાવ છે કે જેથી તે માત્ર માટીનું જ કાર્ય બને. એટલે તે માત્ર માટીથી જ થાય, તંતુથી નહીં, અને તો તેનું કારણ માત્ર માટી જ બનશે, તંતુ નહીં.

આમ, તત્સ્વભાવત્વના આધારે પ્રતિનિયત હેતુ-ફળભાવ હોવામાં કોઈ બાધ નથી. આ જ વાતને જણાવવા ભાવના કહે છે -)

વિવક્ષિત (માટીરૂપ) કારણનો જ તેવો સ્વભાવ છે કે, જેથી તેની અનંતર ક્ષણે ઘટ-પટ-કટ વગેરે અનેક પદાર્થો થવા છતાં પણ, ઘટરૂપ વિશિષ્ટ કાર્ય જ તેનું કાર્ય બને, તે સિવાયના પટાદિ કાર્યો નહીં.

એટલે પરિણમન વિના પણ, તેવા સ્વભાવના આધારે માટીનું ઘટરૂપ જ કાર્ય, તંતુનું પટરૂપ કાર્ય - એમ કાર્ય-કારણભાવનું નિયમન સિદ્ધ થઈ જશે. એટલે અમારા મતે કોઈ દોષનો અવકાશ નથી, એવું ફલિત થયું.

(૧૦૮) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષ :) તમારી આ વાત પણ યત્કિञ્ચિત્-અસાર જણાઈ આવે છે, કારણ કે આ વાતને અનુસારે તો તમને અન્વય (=હેતુનો કાર્યમાં અનુવેધ) માનવાની આપત્તિ આવે છે. (અન્યથા=) જો અન્વય ન માનો, તો તમે કહેલ 'તત્સ્વભાવત્વ' શબ્દનો અર્થ સંગત થાય નહીં.

યોગાત્ । તથાહિ-સ્વો ભાવઃ સ્વભાવ ઇત્યાત્મીયા સત્તા, તસ્યૈવ હેતોરિયમાત્મીયા સત્તા યત્ તદનન્તરં ભવત્ તદેવ તત્ કાર્યમિતિ તસ્યૈવ તથાભવનેઽન્વયસિદ્ધિઃ, અતત્સ્વભાવત્વે ચ તદનન્તરં ન તદ્ભાવઃ, ભાવે વાઽતિપ્રસન્ન ઇતિ કુતો હેતુફલભાવનિયમઃ ? । (૧૧૦)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોગાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । સ્વો ભાવઃ સ્વભાવ ઇતિ । કિમુક્તં ભવતિ ? આત્મીયા સત્તા । અયં ભાવાર્થઃ-તસ્યૈવ હેતોરિયમાત્મીયા સત્તા યત્ તદનન્તરં ભવત્-વિવક્ષિતહેત્વનન્તરં તદેવ-વિવક્ષિતમેવ તત્ કાર્યમ્ । ઇતિ-એવં તસ્યૈવ-હેતોસ્તથા-કાર્યભાવેન ભવનેઽન્વયસિદ્ધિઃ । વિપક્ષે બાધામાહ અતત્સ્વભાવત્વે ચેત્યાદિના । અતત્સ્વભાવત્વે ચ હેતોઃ તદનન્તરં-વિવક્ષિતહેત્વનન્તરં ન તદ્ભાવઃ-ન વિવક્ષિતકાર્યભાવઃ, ભાવે વા તસ્ય અતિપ્રસન્નઃ અતત્સ્વભાવત્વાવિશેષે તદપરભાવાપત્ત્યા । ઇતિ-એવં કુતો હેતુફલભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુઓ -

‘સ્વભાવ’ એટલે સ્વો ભાવઃ, અર્થાત્ પોતાનો ભાવ, પોતાની સત્તા. (પોતાનું જ કાર્યરૂપે અસ્તિત્વ.) આ સ્વભાવનો શબ્દાર્થ છે.

હવે તેનો ભાવાર્થ વિચારીએ.

વિવક્ષિત માટીરૂપ હેતુની જ તેવી આત્મીય સત્તા છે, કે જેથી તેની (=માટીની) પછી થનારી ઘટરૂપ વસ્તુ જ તેનું કાર્ય છે, અર્થાત્ સત્તા=કાર્ય. (ભાવ એ કે, ઘટ એ પૂર્વક્ષણીય માટીની જ સત્તારૂપ છે. માટી જ ઉત્તરક્ષણે તે ઘટરૂપે પરિણમે છે અને તેના આધારે નિયમિત થાય છે કે, માટીનું કાર્ય ઘટ જ છે, પટ નહીં. કારણ કે માટીની આત્મીય સત્તા, ઘટમાં જ છે, પટમાં નહીં.)

હવે આ રીતે જો કારણનું (=માટીનું) જ કાર્યરૂપે (=ઘટરૂપે) પરિણમન માનો, તો તો અન્વય (=કારણનો કાર્યમાં અનુવેધ) નિર્બાધિ સિદ્ધ થશે.

જો વિવક્ષિત હેતુનું તત્સ્વભાવપણું; કાર્યરૂપે આત્મીય સત્તા-કાર્યરૂપે પોતાનું પરિણમન થવાનું; ન હોય, તો તેની (=માટીની) પછી તરત કાર્યનું (=ઘટનું) અસ્તિત્વ સંગત થાય નહીં. (જો કારણ કાર્યરૂપે ન પરિણમે, તો તે કાર્ય આવ્યું ક્યાંથી ? આકાશથી તો ટપકતું નથી અને અસત્ સત્ થઈ જતું હોય એવું પણ નથી. ફલતઃ કાર્યનું અસ્તિત્વ અસંગત રહે.)

કદાચ તેની પછી કાર્યનું અસ્તિત્વ માની લો, તો પણ અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તત્સ્વભાવપણા વિના પણ - હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમન થયા વિના પણ - જો માટીથી ઘટરૂપ કાર્ય થતું હોય, તો તત્સ્વભાવત્વ વિના પણ તેનાથી પટરૂપ કાર્ય પણ કેમ ન થાય ?

(આશય એ કે, કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન હોય, તો જે રૂપે પરિણમન થાય, તે જ તેનું કાર્ય

નન્વલમનેન વાક્છલેન । તસ્યાયં સ્વભાવઃ સ્વધર્મો યદપગચ્છતિ તસ્મિન્ તદનન્તરં તદેવ ભવતિ । સ્યાદેતત્-એવં યદિ તદાઽન્યન્ન ભવેત્, ભવતિ ચ । કિં તેન ભવતા ? ન તત્ તત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિયમઃ ? નૈવેત્યર્થઃ । નન્વલમનેન વાક્છલેન । તસ્યાયં સ્વભાવ ઇતિ કોઽર્થઃ ? સ્વ-ધર્મઃ । કિમ્ભૂત ઇત્યાહ-યદપગચ્છતિ તસ્મિન્ તદનન્તરં તદેવ ભવતિ-વિવક્ષિતં કાર્યમિતિ । એતદાશક્ક્યાહ-સ્યાદેતત્-એવં પરોદિતં યદિ તદા-તદનન્તરકાલે અન્યન્ન ભવેદ્ ભવતિ ચ । તતશ્ચાવધારણાર્થાયોગઃ । કિં તેન-અન્યેન ભવતા ? ન તત્-અન્યત્ તત ઇતિ ચેત્-વિવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બને. પણ પરિણમન ન માનો, તો પરિણમન ન હોવા છતાં પણ જેમ તેનાથી ઘટ થાય છે, તેમ પટ પણ કેમ ન થાય ? અથવા તો જેમ તેનાથી પટ નથી થતો, તેમ ઘટ પણ નહીં થાય.)

અને એ રીતે જો માટીથી પટ પણ થવા લાગે, તો તમારું હેતુ-ફળનું નિયમન ક્યાં રહ્યું ? એટલે તમારે માનવું જ જોઈએ કે, હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમવારૂપ તત્સ્વભાવપણું છે જ... (અને તો અન્વય પણ સિદ્ધ થશે જ.) આવો અમારો અભિપ્રાય છે.

(૧૧૦) બૌદ્ધ : તમારા આ વાક્યછલથી સર્યુ (તમે સ્વભાવશબ્દનો આત્મીય સત્તા - હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમન એવા બધા અર્થો કરીને, અમને 'અન્વય' પકડાવવા કોશિશ કરી, પણ તમારા તે છલ-કપટથી સર્યુ. અમે સ્વભાવશબ્દનો એક અલગ જ અર્થ કરીશું. જુઓ -)

'હેતુનો આ સ્વભાવ છે' તેનો અર્થ એ કે, હેતુનો પોતાનો આ ધર્મ છે. તે ધર્મ કેવો ? તો કે તે ધર્મ એવો કે જેના નાશ પછી તરત વિવક્ષિત કાર્ય જ થાય...

(અર્થાત્ માટીનો સ્વભાવ એટલે માટીનો ધર્મ... આ ધર્મ નાશ થયા પછી તરત ઘટરૂપ કાર્ય જ થાય. આ જ અર્થ, તત્સ્વભાવના શબ્દાર્થ તરીકે અભિપ્રેત છે અને આમાં અન્વય પણ નથી માનવો પડતો. કારણ કે પછીની ક્ષણે ધર્મ નથી રહેતો.)

સ્વાદ્વાદી : તમે કહો છો કે, માટીનો ધર્મ નાશ થયા પછી ઘટરૂપ કાર્ય જ થાય. પણ તમારી આ વાત ત્યારે જ વાસ્તવિક ગણાય કે જ્યારે તેના પછી માત્ર ઘટકાર્ય જ થતું હોય, તે સિવાય બીજું કોઈ જ કાર્ય ન થતું હોય...

પણ પટ વગેરે કાર્યો પણ થાય છે જ, તો તેવું શી રીતે કહેવાય ? (ભાવ એ કે, પૂર્વક્ષણમાં માટી-તંતુ વગેરે પદાર્થો છે અને તે પછીની ક્ષણે ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થો છે. એટલે માટીનો ધર્મ નષ્ટ થયા બાદ ઉત્તરક્ષણે તો ઘટ-પટ વગેરે અનેક પદાર્થો છે, માત્ર ઘટ જ નહીં. તો તમે શી રીતે કહો છો ? કે માટીનો ધર્મ નષ્ટ થયા પછી વિવક્ષિત ઘટરૂપ કાર્ય જ થાય છે.)

❖ માટી પછી ઘટકાર્ય 'જ' થાય છે, એવું અવધારણ તમે ત્યારે કરી શકો, કે જ્યારે તે સિવાય બીજું કાર્ય ન થતું હોય. પણ થાય તો છે જ. એટલે તેવું અવધારણ ન કરી શકાય.

૧. 'યદાપિ ગચ્છતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ધારણાવધારણોગઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

इति चेत्, इतरस्य ततो भावे को हेतुः ? (१११) तत्त्वभाव एवेति चेत्, न असौ तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये तदनन्तरभावित्वमन्तरेण गम्यते, तच्चाशेषतत्कालभावि-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

क्षितात् कारणात् । एतदाशङ્ક्याह-इतरस्य-तत्फलाभिमतस्य ततः-विवक्षिताद्धेतोर्भावे को हेतुः ? तत्त्वभाव एवेति चेत्-विवक्षितस्वभाव एवेति चेत् हेतुः । एतदाशङ્ક्याह-न असौ-तत्त्वभावः तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये-⁴⁸हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभावे, 'आदि'⁴⁹शब्दाद् गुण-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તે પણ થાય, તો તેનાથી થયું શું ? તે પટ, વિવક્ષિત (માટીરૂપ) કારણથી તો નથી જ થતો. (એટલે માટીની અનંતર પટ થવા છતાં પણ કોઈ ક્ષતિ નથી, કારણ કે માટીથી માત્ર ઘટ જ થાય છે, પટ નહીં.)

સ્યાદ્વાદી : પટ ન થાય, પણ વિવક્ષિત માટીરૂપ કારણથી માત્ર ઘટ જ થાય; તેનું કારણ શું ?

(૧૧૧) બૌદ્ધ : વિવક્ષિત સ્વભાવ જ તેનું કારણ છે. અર્થાત્ કારણનો તેવો સ્વભાવ; કે જેથી તેનાથી ઘટકાર્યની જ ઉત્પત્તિ થાય.

સ્યાદ્વાદી : જો હેતુનાં સ્વરૂપ-ગુણનું કાર્યમાં અનુસરણ હોય, તો વિવક્ષિત કારણ પછી કાર્યનું થવું; તેને અનુસારે જ 'વિવક્ષિત કારણમાં વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે' એવું જણાય, તે સિવાય તેવું જણાય નહીં.

(ભાવાર્થ : માટીનું મૃત્વ એ સ્વરૂપ છે અને સૌરભ વગેરે ગુણો છે. હવે આ સ્વરૂપ-ગુણનું ઘટમાં અનુસરણ થતું હોય, તો જણાઈ આવે કે, (૧) ઘટનું કારણ માટી જ છે, એટલે જ તો તેના જ સ્વરૂપ-ગુણનું તેમાં અનુસરણ થયું છે, અને (૨) માટીનું કાર્ય ઘટ જ છે, એટલે જ તો માત્ર તેમાં જ સ્વરૂપ-ગુણનું અનુસરણ થયું છે...

પણ તમે તો માટીના સ્વરૂપનું ઘટમાં અંશતઃ પણ અનુસરણ માનતા નથી, તો 'માટીનો જ કારણ બનવાનો સ્વભાવ અને ઘટનો જ કાર્ય બનવાનો સ્વભાવ છે' એવું શેના આધારે જણાય ?)

તેને જાણવાનો હવે એક જ ઉપાય રહ્યો કે, અનંતરભાવિત્વ; કારણની અનંતર કાર્યનું થવું-માટીની પછીની ક્ષણે ઘટનું થવું; બસ આને અનુસારે જ 'માટીનો કારણત્વસ્વભાવ અને ઘટનો કાર્યત્વસ્વભાવ છે.' એવું જણાશે, તે સિવાય તેનો સ્વભાવ જણાશે નહીં.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

48. हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभाव इति । हेतोः-मृदादेः स्वरूपं-मृत्वादि तस्यानुवेधः-घटादौ कार्येऽनुवृत्तिस्तस्य विकलभावे, विकलत्व इत्यर्थः ॥

49. “आदि”शब्दाद् गुणपरिग्रह इति । अत्र सौरभादिगुणो गृह्यते ।

૧. 'कार्यानुवृत्ति०' इति क-पाठः ।

ભાવસાધારણમેવેતિ પરિત્યજ્યતામસદભિનિવેશઃ । (૧૧૨) તેઽન્યદાઽન્યતોઽપિ ભવન્તિ તત્ તુ તત એવેતિ વિશિષ્ટતત્ત્વભાવત્વાવગતેરદોષ ઇતિ ચેત્, ન, વિવક્ષિતાનામન્યદાઽ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિગ્રહઃ, તદનન્તરભાવિત્વમન્તરેણ ગમ્યતે એતાવન્માત્રનિબન્ધન એવેત્યભિપ્રાયઃ । તત્ત્વ-તદ-નન્તરભાવિત્વમ્ । અશેષતત્કાલભાવિભાવસાધારણમેવેતિ કૃત્વા પરિત્યજ્યતામસદભિ-નિવેશઃ । તે-અશેષતત્કાલભાવિનો ભાવા અન્યદા-અન્યસ્મિન્ કાલેઽન્યતોઽપિ ભવન્તિ પ્રબન્ધા-પેક્ષયા તત્ પુનઃ-વિવક્ષિતં કાર્યં તત્ એવ-વિવક્ષિતાત્ કારણાત્ । ઇતિ-એવં વિશિષ્ટતત્ત્વ-ભાવત્વાવગતેઃ કારણાદદોષ ઇતિ ચેદનન્તરોદિતઃ । એતદેવાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં

❖.....❖ અનંતરરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તો ભલે અનંતરભાવીપણાને લઈને માટી-ઘટના વિવક્ષિત સ્વભાવનું નિયંત્રણ થતું હોય... (અમારે તો મૂલ વિવક્ષિત સ્વભાવને જ સિદ્ધ કરવો છે.)

સ્યાદ્વાદી : જો અનંતર થવાપણાને લઈને વિવક્ષિત સ્વભાવ વ્યવસ્થાપિત થતો હોય, તો અનંતરભાવિપણું (=માટીની અનંતર ક્ષણે થવાપણું) તો, વિવક્ષિત કાર્યકાળે થનારા પટ વગેરે વિશ્વગત તમામ પદાર્થોમાં રહેલું છે, તો તેને અનુસારે ‘માટીમાં ઘટ-પટ-કટ વગેરે તમામને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ અને ઘટ-પટાદિમાં માટીથી ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ’ એવા વિવક્ષિત સ્વભાવનું નિયંત્રણ પણ થઈ જ શકે છે (અને તો માટીને પટાદિનાં કારણ તરીકે પણ માનવી પડશે.)

એટલે હે બૌદ્ધો ! તમે તમારો મિથ્યા અભિનિવેશ છોડી દો અને હેતુ-ફળવ્યવસ્થાસાધક પરિ-ણમનવાદને હમણાં જ સ્વીકારી લો...

(૧૧૨) બૌદ્ધ : માટીની અનંતર પટ પણ થાય છે અને એટલે પટ પણ માટીનું કાર્ય બને, એવું તમે કહ્યું. પણ આ વિશે અમારો અભિપ્રાય એ કે, કાર્ય વખતે થનારા પટ-કટ વગેરે બીજા પદાર્થો તો, પ્રબંધની અપેક્ષાએ બીજા કાળે બીજાથી પણ થાય છે. જ્યારે ઘટરૂપ વિવક્ષિત કાર્ય તો માત્ર માટીરૂપ વિવક્ષિત કારણથી જ થાય છે, એ પરથી તેમનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. (અર્થાત્ માત્ર માટીથી જ ઘટ થાય છે અને એટલે માટીમાં જ ઘટજનનસ્વભાવ અને ઘટમાં જ માટીજન્યસ્વભાવ - એમ તે બેનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.) એટલે માટીથી પટાદિની ઉત્પત્તિ થવાના પૂર્વોક્ત કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

❖ પ્રબંધ એટલે ક્ષણપ્રબંધ, ક્ષણપરંપરા... જો કે હમણાની ક્ષણે પટ માટીની અનંતર થયો છે, પણ તેટલા માત્રથી તે માટીનું કાર્ય ન બને, કારણ કે તે તો પૂર્વકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં જ્યારે તંતુ હોવાનો, ત્યારે તેનાથી પણ થવાનો જ - આમ, ક્ષણપ્રવાહની અપેક્ષાએ તે તો અન્યપૂર્વક પણ થતો હોવાથી, તેમાં, માટીની અનંતર થવાપણું પ્રતિનિયત નથી. જ્યારે ઘટમાં તેવું પ્રતિનિયત છે.)

भावेन अन्यतो भावासिद्धेः, सामान्येन तु तस्यापि सिद्धेः । एवमपि तदेव तज्जननस्व-
भावमितरदेव च तज्जन्यस्वभावमित्यभ्युपगमे न्यायबाधा, एवम्भूतस्य वाङ्मात्रेण स्व-
भावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात् । (११३) तथाहि-एवमपि वक्तुं पार्यत एव मृत्पिण्ड

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

विवक्षितानाम्-अशेषतत्कालभाविनां भावानामन्यदाऽभावेन हेतुना अन्यतः-हेत्वन्तराद्
भावासिद्धेः । विशिष्टा हि ते तदैव भवन्ति, नान्यदेति भावनीयम् । सामान्येन तु तस्यापि-
विवक्षितस्य कार्यस्य सिद्धेः अन्यदेति । एवमपि-तत्त्वनीतौ तदेव-विवक्षितं कारणं तज्जनन-
स्वभावं-विवक्षितकार्यजननस्वभावं इ(तरे)तरदेव च-विवक्षितं कार्यं तज्जन्यस्वभावं-
विशिष्टकारणजन्यस्वभावमित्यभ्युपगमे । किमित्याह-न्यायबाधा । कथमित्याह-एवम्भूतस्य
परमार्थतोऽनिबन्धनस्य वाङ्मात्रेण हेतुना स्वभावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात् । एतदेवाह

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે ઘટ વખતે થનારા હમણાનાં પટ વગેરે પદાર્થો તો - ક્ષણિક હોવાથી - બીજા કાળે તેઓ હોતા જ નથી. એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે - “તે પટાદિ તો બીજા કાળે બીજાથી પણ થાય છે” - તે વાત સિદ્ધ થતી નથી. (કારણ કે બીજા કાળે તેઓનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો બીજા કાળે તેઓ બીજાથી થાય છે, એવું શી રીતે કહેવાય ?)

અને જો સામાન્યથી તમે તેવું કહેતાં હો, તો સામાન્યથી તો ઘટ પણ બીજા કાળે સિદ્ધ જ છે. (અર્થાત્ સામાન્યથી જગતમાં ઘટ દરેકક્ષણે હોય છે. એટલે જે ક્ષણે તંતુથી પટ થયો તે ક્ષણે ઘટ પણ થયો જ... અથવા તસ્ય નો અર્થ કારણસ્ય એવો કરીએ તો પણ સંગતિ થાય - જ્યારે પટ થયો, ત્યારે પૂર્વક્ષણે સામાન્યથી માટી હતી જ.)

(એવમપિ) ઉપર પ્રમાણે વાસ્તવિક વ્યવસ્થા સિદ્ધ થવા છતાં પણ, જો તમે કહેશો કે - “વિવક્ષિત (માટીરૂપ) કારણ જ વિવક્ષિત (ઘટરૂપ) કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું છે, અને વિવક્ષિત (ઘટરૂપ) કાર્ય જ - વાસ્તવિક કારણ વિના જ - વિવક્ષિત (માટીરૂપ) કારણથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવ-વાળું છે” તો તો તમને ન્યાયનો બાધ થશે ! કારણ કે બોલવા માત્રથી તો આવા બીજા પણ સ્વભાવો કહેવા શક્ય છે.

(ભાવ એ એ કે, વિવક્ષિત કાર્ય-કારણનો આવો પ્રતિનિયત સ્વભાવ હોવામાં કોઈ સચોટ તર્ક તમારી પાસે નથી. પરમાર્થથી તો કોઈ હેતુ વિના જ તમે તેવો સ્વભાવ કહી દીધો છે. હવે બોલવા

❖ સામાન્યથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, હમણાંનો પટ ભલે અન્યકાળે ન હતો, પણ સામાન્યથી બીજા પટો તો અન્યકાળે હતા જ ને ? અને તેઓ બીજાથી જ થતા હતા ને ? તો તેમને માટીનું કાર્ય શી રીતે મનાય ? ... એવું જો તમે (બૌદ્ધો) કહો, તો તેવું કથન તો ઘટ વિશે પણ થઈ શકે, એ વાત ગ્રંથકારશ્રી બતાવવા જઈ રહ્યા છે.

૧. ‘સિદ્ધઃ’ इति ग-पाठः । २. ‘वक्तुं शक्यत एव अमृत्पिण्डं’ इति क-पाठः । ३. ‘सिद्धिः’ इति ङ-पाठः ।

एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्यस्वभावः, इत्येवं तन्तव एव घटजननस्वभावाः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः, इति हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति । तद्देशभेदेनेत्थं तत्तत्स्वभावत्वकल्पना विरुद्ध्यत इति चेत्, न, तथातत्तत्स्वभाववैचित्र्यतस्तत्कालभेदेन

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । एवमपि-वक्ष्यमाणनीत्या वक्तुं पर्यंत एव, न जिह्वान्तरे डोंङ्गरो भवति यदुत मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्यस्वभावः-मृत्पिण्डजन्यस्वभावः, इत्येवं तन्तव एव घटजननस्वभावाः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः-तन्तुजन्यस्वभावः । इति-एवं हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति भावितम् । तद्देशेत्यादि । तयोः-मृत्पिण्डादि-पटाद्योः देशभेदेन हेतुना इत्थम्-एवमुक्तनीत्या तत्तत्स्वभावत्वकल्पना विरुद्ध्यते । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवं तथा-तेन प्रकारेण देशभेदलक्षणेन

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માત્રથી જો આવો સ્વભાવ બોલી દેવાતો હોય, તો તેના જેવા તો બીજા સ્વભાવો પણ બોલવા શક્ય જ છે.)

(૧૧૩) તે આ પ્રમાણે -

(૧) મૃત્પિંડ જ પટને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે.

(૨) પટ જ મૃત્પિંડથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો છે.

(૩) તંતુઓ જ ઘટને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે.

(૪) ઘટ જ તંતુઓથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો છે.

આવા, મનોકલ્પિત સ્વભાવો બોલવામાં પણ જીભ વચ્ચે કંઈ પહાડ આવી જતો નથી, અર્થાત્ આવા સ્વભાવો કહેવા પણ શક્ય જ છે અને એથી તો ‘મૃત્પિંડ-પટ’ ‘તંતુ-ઘટ’ એવા ઊંધાયત્તા હેતુ-ફળ માનવા પડશે.

એટલે તો ન્યાયનો બાધ થશે જ. (તેથી તમારી વાત ઉચિત જણાતી નથી.)

હવે બૌદ્ધ, માટી-ઘટમાં પ્રતિનિયત સ્વભાવ સાબિત કરવા, ફરી પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે -

બૌદ્ધ : માટી અને પટ, તંતુ અને ઘટ તે બધાના દેશો (તેઓ જ્યાં વિદ્યમાન છે, તે સ્થળો) જુદા જુદા છે, (જે દેશમાં માટી છે, તે દેશમાં ઘટ છે, પટ નથી એ રીતે તેઓના દેશ જુદા છે.) એટલે ‘માટીમાં પટજનનસ્વભાવ’ ‘પટમાં માટીજન્યસ્વભાવ’ એવા બધા સ્વભાવોની કલ્પનામાં વિરોધ આવે છે... (તેથી તેવા સ્વભાવો ન કલ્પાય..)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તે બેના (માટી-પટના) સ્થળો જુદા જુદા હોય તો શું થયું ? તેમનો તેવો

૧. ‘તદ્દેશે ભેદેનેત્થં’ इति ग-पाठः । ૨. ‘भेदेनैव वा विरोधां’ इति ग-पाठोऽशुद्धः । ૩. ‘पर्यायत एव’ इति क-पाठः । ૪. ‘डोन्तरो’ इति ड-पाठः । ૫. ‘इत्येवमुक्तं’ इति ड-पाठः । ૬. ‘निरुद्ध्यते’ इति ड-पाठः ।

ચ વો વિરોધાસિદ્ધેઃ, (૧૧૪) તત્ર તત્સત્તાડનનુગમાત્ તદનુગમે તદુપાદાનત્વાપત્તેઃ કથં વિરોધાસિદ્ધિરિતિ ચેત્, તત્સ્વભાવસ્યાચિન્ત્યશક્તિત્વાત્ પર્યનુયોગાયોગાત્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યતઃ-મૃત્પિણ્ડાદિપટાદિસ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ તત્કાલભેદેન ચ તયોઃ-મૃત્પિણ્ડ-ઘટાદ્યોઃ કાલભેદેન ચ વઃ-યુષ્માકં વિરોધાસિદ્ધેઃ મૃત્પિણ્ડો યુષ્માકં ભિન્નક્ષણઘટજનનસ્વભાવ એવ । એવં ઘટમધિકૃત્ય ભિન્નદેશપટજનનસ્વભાવત્વેડપ્યસ્યાવિરોધ એવેતિ ભાવનીયમ્ । તત્રે-ત્યાદિ । તત્ર-તદેશભિન્ને પટાદૌ તત્સત્તાડનનુગમાત્-મૃત્પિણ્ડાદિસત્તાડનનુગમાત્ અનુગમે તદુ-પાદાનત્વાપત્તેઃ⁵⁰ મૃત્પિણ્ડાદિભાવમાત્રાપત્ત્યા । કથં વિરોધાસિદ્ધિરિતિ ચેત્, વિરોધસિદ્ધિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિચિત્ર સ્વભાવ માની લઈને ‘માટીમાં પટજનનસ્વભાવ’ ‘પટમાં માટીજન્યસ્વભાવ’ એવી કલ્પના કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

બીજી વાત, માટી પૂર્વક્ષણે હોય છે અને ઘટ ઉત્તરક્ષણે હોય છે, એમ બંનેનો કાળ ભિન્ન-ભિન્ન છે. હવે જેમ તમે કાળભેદ હોવા છતાં પણ માટી-ઘટમાં જન્ય-જનકસ્વભાવ માનો છો, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ માટી-પટમાં જન્ય-જનકસ્વભાવ કેમ ન મનાય ?

એટલે ‘માટીમાં પટજનનસ્વભાવ’, ‘પટમાં માટીજન્યસ્વભાવ’ એવા સ્વભાવો કલ્પવામાં પણ કોઈ વિરોધ સિદ્ધ નથી...

(૧૧૪) બૌદ્ધ : માટીના સ્થળથી જુદા સ્થળે પટ રહ્યો છે. એટલે તેવા ભિન્નદેશસ્થ પટમાં, માટીની સત્તાનો અનુગમ=અનુસરણ થઈ શકતું નથી. (અનુગમે વા) જો અનુગમ માનો, તો તો પટ માટીરૂપ બની જતાં - માટીને પટના ઉપાદાન તરીકે માનવાની આપત્તિ આવશે.

(ભાવ એ કે, જો ભિન્નદેશસ્થ એવો પટ માટીને અનુસરે, તો પટ પૂર્વક્ષણગત માટીસ્વરૂપ જ બની જાય... અને તો, જેમ માટી પછી ઉત્પન્ન થનારા ઘટનું ઉપાદાન માટી છે, તેમ માટી પછી ઉત્પન્ન થનારા પટનું ઉપાદાન પણ માટી બને.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

50. મૃત્પિણ્ડાદિભાવમાત્રાપત્ત્યેતિ । યદિ હિ તદેશભિન્ને પટે મૃદોડનુગમઃ સ્યાત્, તદા અસાવપિ મૃત્પિણ્ડાદિપ્રાચ્યસ્વરૂપમાત્ર એવ સ્યાદિત્યર્થઃ ॥

❖ જૈનમતે આવા બધા દોષો નથી, કારણ કે તે તો પરિણમનવાદી છે. એટલે જેનું પરિણમન થાય તે જ જનનસ્વભાવી અને જેમાં પરિણામ થાય તે જ જન્યસ્વભાવી-એમ પ્રતિનિયત જન્ય-જનકભાવ નિર્બાધિ છે.

૧. ‘વિરોધાસિદ્ધિઃ’ इति ग-पाठः । ૨. ‘तत्स्व’ इति ङ-पाठः । ૩. पूर्वमुद्रिते ‘तदनुपादा’ इति पाठः, अत्र H-D-प्रतपाठः । ४. ‘भिन्नघटे’ इति च-पाठः । ५. पूर्वमुद्रिते ‘घटे’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ६. पूर्व-मुद्रिते ‘पाच्य’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

इति तस्यैव तथाभावमन्तरेण देशाभेदेऽपि समानत्वाच्च । (११५) तत्रैव तद्रूपानुकारो दृश्यते नेतरत्रेति चेत्, अस्त्येतत्, किन्त्वसौ न तत्स्वरूपाद्यनुवैधमन्तरेण । ततः किमिति

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

रेवेत्यर्थः । एतदाशङ्क्याह-तत्स्वभावस्य-मृत्पिण्डादिस्वभावस्य अचिन्त्यशक्तित्वात् कारणात् विरोधासिद्धिः । तथा पर्यनुयोगायोगात् स्वभावस्य । तथा अतिप्रसङ्गात् मृत्पिण्डादपि घटे तत्सत्तानुगम एवेति भावनीयम् । इति-एवं तस्यैव-हेतोः तथाभावमन्तरेण-कार्यभावं विना देशाभेदेऽपि सति समानत्वाच्चेति भावनीयम् । तत्रैव-मृत्पिण्डाद् घटादौ तद्रूपानुकारो दृश्यते-मृद्रूपानुकारः, नेतरत्रेति चेत्-पटादौ । एतदाशङ्क्याह-अस्त्येतदित्यादि । अस्त्येतद्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પટનું ઉપાદાન માટી તો નથી જ. એટલે તેમાં માટીનો અનુવેધ ન મનાય... ફલતઃ પટમાં મૃજૃજન્યત્વસ્વભાવ અને માટીમાં પટજનકત્વસ્વભાવ માની શકાય નહીં. તો તમે શી રીતે કહો છો કે, તેમાં કોઈ વિરોધ સિદ્ધ નથી ? (તેવો સ્વભાવ માનવામાં વિરોધ છે જ.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ ઉચિત નથી, કારણ કે માટીનો તેવો અચિંત્ય સ્વભાવ છે કે જેથી તેની સત્તાનો ભિન્નદેશસ્થ પટમાં પણ અનુગમ થઈ જાય છે... અને સ્વભાવ વિશે પ્રશ્ન ન હોય (અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ કેમ ? એવી દલીલો કોઈ કરે છે ?) એટલે ચૂપચાપ માટીનો પટજનનસ્વભાવ માનવો જ રહ્યો.

તે છતાં, ભિન્નદેશ હોવાથી પટમાં માટીની સત્તાનો અનુગમ ન થાય, એવું કહેશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, ભિન્નકાળ હોવાથી ઘટમાં પણ માટીની સત્તાનો અનુગમ નહીં થાય... એ તમારે બરાબર વિચારવું...

જ્યાં માટી છે, ત્યાં જ ઘટ છે - એમ બંનેનું સ્થળ એક-અભિન્ન છે. તે છતાં, જો કારણનું (=માટીનું) કાર્યરૂપે (=ઘટરૂપે) પરિણમન ન માનો, તો ઘટ પણ પટની સમાન જ છે. અર્થાત્ માટીથી ભિન્ન, જેમ પટ માટીનું કાર્ય નથી, તેમ ઘટ પણ માટીનું કાર્ય નહીં બને. અથવા તો ઘટની જેમ પટ પણ માટીનું કાર્ય બનવા લાગશે.

એ બધું તમે બરાબર સમજો.

(૧૧૫) બૌદ્ધ : મૃત્પિંડથી થનારો માટીનો આકાર માત્ર ઘટમાં જ દેખાય છે, પટ વગેરેમાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

51. समानत्वाच्चेति । हेत्वन्वयाभावे सति मृत्पिण्डघटयोर्मृत्पिण्डपटयोर्वा समान एव कार्य-कारणभाव इत्यर्थः ॥

૧. 'इति' इति पाठो नास्ति ग-प्रतौ । २. 'अस्त्येतत्' इति क-पाठः । ३. 'बन्धमन्तरेण' इति क-पाठः । ४. 'तत् तथा' इति क-पाठः । ५. पूर्वमुद्रिते 'सत्तानुगम' इति पाठः, अत्र H-D-प्रतपाठः । ६. 'मृत्पिण्डते(?) घटादौ' इति ड-पाठः । ७. पूर्वमुद्रिते 'मृत्पिण्डयोः' इति वुटकपाठः ।

ચેત્, અનિવારિતોઽન્વયઃ ॥

(૧૧૬) એતેન બીજાદેવિસદૃશાઙ્કુરાદિવેદનં પ્રત્યુક્તમ્, તસ્યૈવ તથાભવનાત્, અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
યદુક્તં પેરેણ, કિન્ત્વસૌ-તદ્રૂપાનુકારો ન તત્સ્વરૂપાદ્યનુવેધમન્તરેણ-ન મૃત્સ્વરૂપગુણાનુવેધં વિના । તતઃ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અનિવારિતઃ અન્વયઃ, તત્સ્વરૂપાદ્યનુવેધ-સ્યૈવાન્વયત્વાત્ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન બીજાદેઃ સકાશાદ્ વિસદૃશાઙ્કુરાદિવેદનં પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-તસ્યૈવ-બીજાદેસ્તથાભવનાત્-અઙ્કુરાદિરૂપેણ ભવનાત્, ⁵² સન્તત્યા પ્રભાવ-ગુણફલાન્વયોપલમ્બાદિતિ ભાવઃ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્ત્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-તસ્યૈવ તથાભવન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહી... (તો તેના આધારે માટીમાં માત્ર ઘટજનનસ્વભાવ કેમ ન કહેવાય ?)

સ્યાદ્માટી : તમારી વાત સાચી છે. પણ ઘટમાં માટીનો આકાર; માટીનાં સ્વરૂપ અને સુગંધ વગેરે ગુણના અનુવેધ (=જોડાણ) વિના ન જ હોય... (એટલે ઘટમાં માટીના સ્વરૂપ-ગુણનો અનુવેધ માનવો પડે, તો જ તેમાં માટીનો આકાર સંગત થાય.)

અને આ રીતે માટીના સ્વરૂપ-ગુણનો અનુવેધ માનશો, તો તો ‘અન્વય’ અનિવારિતપણે માનવો પડશે. કારણ કે માટીના સ્વરૂપાદિનો અનુવેધ જ અન્વય છે...

નિષ્કર્ષ : તેથી બૌદ્ધો ! તમારે અન્વયવાદ, પરિણમનવાદ (=હેતુનું કાર્યરૂપે પરિણમન) માનવો જ રહો. તે સિવાય હેતુ-ફળભાવની વ્યવસ્થા અસંગત છે.

❖ બીજ-અંકુરની વેદનવિસદૃશતાનો નિરાસ ❖

(૧૧૬) ઉપર કહ્યા મુજબ પરિણમનવાદ સિદ્ધ થવાથી, પૂર્વે તમે જે કહ્યું હતું કે - “કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન થતું જ નથી એટલે જ તો બીજથી અંકુરનું વિલક્ષણરૂપે વેદન થાય. (બાકી હકીકતમાં પરિણમન હોત, તો અંકુરનું બીજસદૃશરૂપે જ વેદન થાત.)” - તે વાતનો પણ નિરાસ થાય છે. (અર્થાત્ અંકુરનું બીજસદૃશરૂપે વેદન થાય છે જ. તેનું એકાંતે વિસદૃશરૂપે વેદન થતું હોય એવું નથી.) કારણ કે વાસ્તવમાં બીજાદિ અંકુરાદિરૂપે પરિણમે છે.

તેનું કારણ એ કે, બીજમાં રહેતાં પ્રભાવ અને ગુણનું; ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

52. સન્તત્યા પ્રભાવગુણફલાન્વયોપલમ્બાદિતિ । સન્તત્યા-પ્રવાહેણ પ્રભાવગુણયોઃ કારણસત્કયોઃ ફલે-કાર્યેઽન્વયસ્યોપલમ્બાદિતિ ભાવ ઇતિ પરમાર્થઃ ॥

૧. ‘પ્રવાહેણ રૂપયોઃ ફલે’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તદનુપપત્તેઃ તથાભાવિહેત્વભાવાત્, (૧૧૭) તુચ્છપ્રાગભાવે તદભવનમાત્રતયા પ્રધ્વંસા-
ભાવવત્ તદનુપપત્તેરિતિ ભેદકહેતુભાવતઃ કથञ्चित્ તદ્રૂપાનુકારસિદ્ધેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મન્ત્રેણ તદનુપપત્તેઃ-અકુરાદનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તથાભાવિહેત્વભાવાત્ તથા-અકુરા-
દિપ્રકારેણ ભવિતું શીલમસ્યેતિ તથાભાવી, તથાભાવી ચાસૌ હેતુશ્ચ તસ્યાભાવાત્, તુચ્છપ્રાગભાવે
સતિ વિવક્ષિતકાર્યસ્ય તદભવનમાત્રતયા-વિવક્ષિતકાર્યાભવનમાત્રતયા તત્ત્વતઃ પ્રાગભાવસ્ય
પ્રધ્વંસાભાવવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । સોઽપિ તદભવનમાત્રમેવેત્યર્થઃ । તદનુપપત્તેઃ-કાર્યાનુપપત્તેઃ ।
ન હિ પ્રધ્વંસાભાવઃ કાર્યં ભવતીતિ ભાવનીયમ્ । નૈવ પ્રાગભાવોઽપિ ભવતિ ચ કાર્યમિતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(કાર્યરૂપ) ક્ષણોમાં અનુસરણ થતું દેખાય છે અને એ પરથી નિર્ણય થાય છે કે, બીજનું પોતાના
અંકુરાદિ કાર્યોમાં પરિણમન થાય છે.

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) બીજનું અંકુરરૂપે પરિણમન ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે અંકુરાદિરૂપ કાર્ય જ સંગત ન થાય, કારણ કે હવે અંકુરારૂપે થવાના
સ્વભાવવાળો કોઈ હેતુ ન રહ્યો (અને જે બીજરૂપ હેતુ હતો, તેનો તો અંકુરારૂપે થવાનો નિષેધ કરી
દીધો. ફલતઃ અંકુરારૂપ કાર્ય સંગત થાય નહીં.)

(૧૧૭) પૂર્વપક્ષ : અંકુરાની પહેલા અંકુરાનો પ્રાગભાવ હતો, તો આ પ્રાગભાવ જ અંકુરારૂપે
થનારો છે, એવું માની લઈએ તો ? (તો તો અંકુરાની સંગતિ થઈ જાય ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે જેમ અંકુરાનો ધ્વંશ; અંકુરાના તુચ્છ-અભાવરૂપ છે,
તેમ અંકુરાનો પ્રાગભાવ પણ અંકુરાના તુચ્છ=અભાવરૂપ જ છે અને તો જેમ તુચ્છ ધ્વંસ અંકુરારૂપે
થતો નથી, તેમ તુચ્છ પ્રાગભાવ પણ અંકુરારૂપે ન થાય...

(શબ્દાર્થ : પ્રાગભાવ, વિવક્ષિત કાર્યના માત્ર અભાવરૂપ હોવાથી, તે પ્રાગભાવ તુચ્છ છે અને
તો ધ્વંસાભાવની જેમ તેનું કાર્યરૂપે પરિણમન થઈ શકે નહીં.)

એટલે પ્રાગભાવનું અંકુરારૂપે થવું અને તેના આધારે અંકુરારૂપ કાર્યનું થવું સંગત થાય નહીં.
પણ અંકુરો થાય તો છે જ, તો તે શી રીતે થાય ? તેના સમાધાનમાં માનવું જ રહ્યું કે, બીજ તે કાર્યરૂપે
પરિણમે છે અને એટલે જ એ અંકુરો અસ્તિત્વમાં આવે છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

53. સોઽપિ તદભવનમાત્રમેવેતિ । સોઽપિ-પ્રાગભાવઃ, ન કેવલં પ્રધ્વંસાભાવ इत्यर्थः, તદભવન-
માત્રમેવ-કાર્યસ્યાભવનમાત્રમેવ તુચ્છમ્ । તતો યથા પ્રધ્વંસાભાવસ્તુચ્છત્વાન્ન કાર્યીભવત્યેવં પ્રાગભાવોઽપિ
મા ભવતુ, તુચ્છત્વસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥

૧. 'હેતુભાવાત્' इति ग-पाठः । ૨. 'કારિસિદ્ધેઃ' इति ग-पाठः । ૩. 'કાર્યીભવતિ' इति ङ-पाठः । ૪. પૂર્વ-
મુદ્રિતે 'નૈવ' इति पाठः, अत्र H-प्रतपाठः ।

(૧૧૮) યચ્ચોક્તમ્^૧ - 'એતેન કારણાનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય ભિન્ના એવ વિશેષા ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમિતિ' એતદપ્યયુક્તમ્, કારણાનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય તદવિરોધાત્, તદેકાનેકસ્વભાવત્વાત્, તથોપલબ્ધેઃ, (૧૧૯) ધર્મકીર્તિનાઽપ્યભ્યુપગત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતો ભેદકહેતુભાવતઃ કારણાચ્ચિત્રક્ષિત્યુદકાદેઃ કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ પ્રભાવગુણ-ફલાન્વયલક્ષણેન તદ્રૂપાનુકારસિદ્ધેઃ-બીજાદિરૂપાનુકારસિદ્ધેઃ અંકુરાદૌ બીજાદેર્વિસદૃશા-અંકુરાદિવેદનં પ્રત્યુક્તમિતિ ॥

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે^૩ - 'એતેન કારણાનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય ભિન્ના એવ વિશેષા ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમિતિ' એતદપિ અયુક્તં પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-કારણાનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય તદવિરોધાત્-ભિન્નવિશેષાવિરોધાત્ । અવિરોધશ્ચ તદેકાનેકસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય-કાર્યસ્યેકાનેકસ્વભાવત્વાત્, એકાનેકસ્વભાવત્વં ચ તસ્ય તથો-પલબ્ધેઃ-એકાનેકસ્વભાવતયોપલબ્ધેર્વિજ્ઞાનં નીલં કુશલમિત્યાદિસંવેદનાત્ તદુપલબ્ધિર્ભાવનીયા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અને એ રીતે બીજનું પરિણમન થાય, તો તે અંકુરાનું વેદન બીજસદૃશરૂપે જ માનવું રહ્યું.)

ઉપસંહાર : એટલે અલગ-અલગ પ્રકારના પૃથ્વી-ઉદક વગેરે હેતુઓથી થતું હોવાથી, તે અંકુરારૂપ કાર્યમાં, કોઈક અપેક્ષાએ બીજાદિનો આકાર સિદ્ધ જ છે.

(ભાવ એ કે, બીજ-પૃથ્વી-પાણી વગેરે હેતુઓના પ્રભાવ અને ગુણો, કાર્યમાં અનુસ્યૂત થતા દેખાય છે, એ પરથી અંકુરારૂપ કાર્યમાં બીજાદિનું અનુસરણ સિદ્ધ જ છે અને તો અંકુરાનું બીજસદૃશરૂપે વેદન થાય જ એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે, બીજાદિથી વિસદૃશરૂપે અંકુરાદિનું વેદન થાય છે, તે વાત નિરસ્ત થાય છે...

❖ કાર્યના અનેકસ્વભાવનું અવિરુદ્ધ-અસ્તિત્વ ❖

(૧૧૮) પૂર્વપક્ષમાં વળી તમે જે કહ્યું હતું કે - “કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી કાર્યોના પણ જુદા જુદા જ વિશેષો થાય છે - એ વાત પણ નિરાકૃત થાય છે... વગેરે” - તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી કાર્યોના જુદા જુદા સ્વભાવ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

અને તેનું (=વિરોધ ન હોવાનું) કારણ એ જ કે, તે કાર્યનો એકાનેકસ્વભાવ છે (એટલે એક જ કાર્યના જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.)

પ્રશ્ન : કાર્યનો એકાનેકસ્વભાવ, તમે શેના આધારે કહો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે કાર્યની એકાનેકસ્વભાવે ઉપલબ્ધિ થઈ રહી છે... જુઓ; (મને ‘ખૂબ સરસ નીલજ્ઞાન’ થયું છે, એવા અનુભવ વખતે...) એક જ વિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય ‘નીલાકાર’, ‘કુશલરૂપે’ એમ

૧-૨. ૧૨૫૧-૧૨૫૨તમે પૃષ્ઠે । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ‘શેષાર(?)વિરોઁ’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र H-D-प्रतेन शुद्धिः ।

૪. ‘अस्य’ इति ड-पाठः ।

ત્વાત્, હેતુબિન્દૌ “ભિન્નસ્વભાવેભ્યશ્ચક્ષુરાદિભ્યઃ સહકારિભ્ય એકકાર્યોત્પત્તૌ ન કારણભેદાત્ કાર્યભેદઃ સ્યાદિત્યાશઙ્ક્ય ન, યથાસ્વં સ્વભાવભેદેન તદ્વિશેષોપયોગતસ્તદુપયોગકાર્ય-સ્વભાવવિશેષાસઙ્કરાત્” ઇત્યાદેઃ સ્વયમેવાભિધાનાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इहैव हेत्वन्तरमाह-धर्मकीर्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वात् कारणाणां तेभ्यः कार्ये तदविरोधस्य । एत-
देवाह हेतुबिन्दौ ग्रन्थे-भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ सत्यां,
विज्ञानोत्पत्तावित्यर्थः, न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यात् अनेकेभ्य एकस्वभावेन इत्याशङ्क्य
न, यथास्वं स्वभावभेदेन-न चैतदेवं यथास्वं-यथाऽऽत्मीयं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतः-
कारणविशेषोपयोगात् तदुपयोगकार्यस्वभावविशेषासङ्करात्-कारणविशेषोपयोगात् कार्ये
स्वभावविशेषासङ्करात् इत्यादेर्ग्रन्थात् स्वयमेवाभिधानात् धर्मकीर्तिनेति ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદા જુદા અનેકરૂપે અનુભવાય છે. એટલે તેનું એકાનેકસ્વભાવપણું નિર્બાધ જણાય છે.

(તેથી એક કાર્યના અનેક સ્વભાવ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી, એવું સિદ્ધ થયું.)

(૧૧૯) વળી એક કાર્યના અનેક સ્વભાવ તો ધર્મકીર્તિએ પણ માનેલા છે. ધર્મકીર્તિએ હેતુબિન્દુ નામના ગ્રંથમાં, પ્રશ્નોત્તરો સાથે આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે -

“પ્રશ્ન : (પૂર્વપક્ષ :) જો જુદા જુદા સ્વભાવવાળા ચક્ષુ-આલોક વગેરે અનેક સહકારીઓથી, વિજ્ઞાનરૂપ નિરંશ એક કાર્યની ઉત્પત્તિ કહો, તો તો કારણના ભેદથી કાર્યનો ભેદ ન થાય (માટી-તંતુરૂપ જુદા જુદા કારણોથી ઘટ-પટરૂપ જુદા જુદા કાર્યો થાય છે, એવી વ્યવસ્થા છે... પણ અહીં તમે જુદા જુદા કારણોથી પણ એક કાર્ય માની લીધું. એટલે તે વ્યવસ્થા હવે ન રહી.)

ઉત્તર : (ધર્મકીર્તિ :) તમે કહો છો એવું નથી, અમારું તાત્પર્ય તમે સમજો - જુદા જુદા કારણો; પોતપોતાના જુદા જુદા સ્વભાવે કાર્યો વિશે ઉપયોગો રાખે છે... હવે કારણોના જુદા જુદા ઉપયોગ હોવાથી, તે ઉપયોગના વિષયભૂત (કારણોના તે ઉપયોગ જે વિશે થઈ રહ્યા છે તે) કાર્યના વિશેષો પણ જુદા જુદા માનવા જોઈએ, તેમનો સંકર (=તે બધા વિશેષો એક) હોય નહીં.”

એટલે સાર એ કે, જુદા જુદા સ્વભાવવાળા કારણોથી કાર્યના જુદા જુદા સ્વભાવ થાય છે. (એટલે અમારા મતે કારણભેદથી કાર્યભેદની વ્યવસ્થા સંગત જ છે.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

54. તેભ્યઃ કાર્યે તદવિરોધસ્યેતિ । તેભ્યઃ-ભિન્નેભ્યઃ કારણસ્વભાવેભ્યઃ કાર્ય-આધારભૂતે તદવિરોધસ્ય-વિશેષાવિરોધસ્ય ॥

(૧૨૦) સ્યાદેતત્-અભિહિતમિદમ્, અન્યાર્થ ત્વભિહિતમ્ । કસ્તર્હાસ્યાર્થઃ ? સ હિ 'ન કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાદિતિ' ચોદ્યં 'તત્રૈવ સામર્થ્યાન્નાપરાપરજનનમ્' इत्यनेनैવા-
નવકાશં મન્યતે, (૧૨૧) एवं स्पष्टीकृतमप्यर्थतत्त्वं यो नाम स्वदर्शनानुरक्तमतिस्तत्र

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્-અભિહિતમિદમ્, અન્યાર્થ ત્વભિહિતમિતિ । એતદાશક્ક્યાહ-કસ્તર્હા-
સ્યાર્થોઽભિહિતસ્ય ? । સ હિ-ધર્મકીર્ત્તિઃ 'કારણભેદો ભેદકઃ સ્યાદિતિ' એતત્ ચોદ્યં તત્રૈવ-
વિવક્ષિતે કાર્યે સામર્થ્યાત્ નાપરાપરજનનમિત્યનેનૈવ ગ્રન્થેન અનવકાશં મન્યતે । एवं स्पष्टी-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, ધર્મકીર્તિએ પણ, કાર્યના જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ માન્યા છે, એટલે તેમાં કોઈ વિરોધ
ન કરાય.

❖ હેતુબિંદુની અન્યાર્થતાસાધક બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષ ❖

(૧૨૦) બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે, એ વાત સાચી પણ તે બીજા અર્થને લઈને કહ્યું
છે. તે અર્થ કયો - એ તમને ખબર છે ? જો ના... તો સાંભળો -

કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે, જો જુદા જુદા સ્વભાવવાળા ચક્ષુ વગેરે સહકારીઓથી વિજ્ઞાનરૂપ એક
કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવું કહો, તો કારણભેદ કાર્યોનો ભેદક બનશે નહીં. કારણ કે જુદા જુદા કારણોથી
પણ (જુદા જુદા કાર્યો માનવાના બદલે) તમે એક કાર્ય માની લીધું....

હવે ધર્મકીર્તિ માને છે કે, 'તત્રૈવ સામર્થ્યાત્ નાપરાપરજનનમ્' - એટલું કહેવાથી જ, પ્રશ્નકારે
કહેલ આપત્તિનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. (અર્થાત્ તે પ્રશ્નના સમાધાન માટે આટલી પંક્તિ જ પર્યાપ્ત
છે...)

એ પંક્તિનો ભાવ એ કે, ચક્ષુ-આલોક વગેરે કારણોનું, વિવક્ષિત વિજ્ઞાનરૂપ કાર્યને જ ઉત્પન્ન
કરવાનું સામર્થ્ય છે. તે સિવાયના બીજા વિજ્ઞાનોને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એટલે તેઓ બધા
ભેગા મળીને પણ માત્ર વિવક્ષિત વિજ્ઞાનને જ ઉત્પન્ન કરે.

બસ, આ કથનથી જ પ્રશ્નકારે કહેલ આપત્તિનો અવકાશ રહેતો નથી. (પ્રશ્નકારનું કહેવું
હતું કે, જગપ્રસિદ્ધ વ્યવહારને અનુસારે કારણભેદથી કાર્યભેદ માનવો જ જોઈએ, તો તમે ચક્ષુ વગેરે
અનેક કારણોથી કાર્યભેદ કેમ માનતા નથી ? તો ધર્મકીર્તિએ તેનું સમાધાન આપ્યું કે, તે કારણોમાં
વિવક્ષિત વિજ્ઞાનજનન સામર્થ્ય જ છે અને એ સામર્થ્યના આધારે તે અનેક કારણોથી પણ વિવક્ષિત
એક કાર્ય જ થાય..)

❖ પ્રશ્ન : અહીં તે સિવાયના તરીકે 'બીજા વિજ્ઞાનો' એવું કેમ કહ્યું ? 'બીજા કોઈપણ કાર્ય' એવું કેમ ન
કહ્યું ?

ઉત્તર : આ વાત ઉત્તરપક્ષમાં સ્પષ્ટ થશે . અહીં જેમ અપરવિજ્ઞાનજનનસામર્થ્ય નથી, તેમ અપરકાર્યજનન-
સામર્થ્ય પણ નહીં આવે... એવા બધા તર્કો ગ્રંથકારશ્રી રજુ કરવાનાં જ છે.

વિશ્વશક્તિવૈકલ્યં ન પ્રતિપદ્યતે ધાવતિ ચ ચોદ્યં કર્તું સ મુગ્ધબુદ્ધિરિત્યમપિ શક્ય:

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કૃતમપ્યર્થ યો નામ કશ્ચિત્ સ્વદર્શનાનુરક્તમતિ: તત્ર-કાર્યે વિશ્વશક્તિવૈકલ્યં તત્કારણાપેક્ષયા ન પ્રતિપદ્યતે સાદ્બુદ્ધિ: ધાવતિ ચ ચોદ્યં કર્તું 'ન કારણભેદો ભેદક: સ્યાત્' इत्येवं स

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, અમારા (બૌદ્ધ) મતે પંક્તિનો અર્થ એકદમ સ્પષ્ટ છે અને હવે કોઈ દોષનો અવકાશ પણ નથી.

(હવે પ્રશ્ન એ થાય કે, જો પ્રશ્નનું નિર્મૂળ સમાધાન થઈ જાય, તો ધર્મકીર્તિએ હેતુબિંદુમાં આગળ 'યથાસ્વં સ્વભાવભેદેન તદ્વિશેષોપયોગતસ્તદુપયોગકાર્યસ્વભાવવિશેષાસદ્ભૂતાત્' - એ પંક્તિ કહી, તે શા માટે? પ્રશ્નકારનું સમાધાન તો 'તત્રૈવ...' પંક્તિથી જ થઈ ગયું... હવે આનો જવાબ આપવા બૌદ્ધ પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે -)

(૧૨૧) ઉપરોક્ત કથનથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે, કાર્યોમાં જુદા જુદા વિશેષો નથી જ. તે છતાં, પોતાના દર્શનમાં અનુરાગ ધરાવનારી બુદ્ધિવાળા સાંખ્ય વગેરે કેટલાક દર્શનકારો કાર્યમાં વિશ્વશક્તિનું વૈકલ્ય (કાર્યને જુદી જુદી અનેક શક્તિઓથી રહિત) માનતા નથી. (સાંખ્યો પ્રધાનના કાર્યભૂત અહંકારાદિમાં પાંચ ભૂત વગેરે જુદા જુદા અનેક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિઓ માને છે. એટલે કાર્ય અનેક શક્તિઓથી રહિત છે, એવું તેઓ નથી માનતા...)

અને આગળ વધીને મુગ્ધબુદ્ધિવાળા તેઓ (=સાંખ્યો) પ્રશ્ન ઊભો કરે છે કે, ચક્ષુ વગેરે જુદા જુદા કારણોથી પણ એક કાર્ય માનો, તો કારણભેદથી કાર્યભેદ નહીં રહે. (તાત્પર્ય એ કે, સાંખ્યોને કાર્યમાં જુદા જુદા અનેક વિશેષો અભિપ્રેત છે, તે ઘટાવવા તેઓ, બૌદ્ધને પણ કહે છે કે તમારે પણ વિજ્ઞાનરૂપ કાર્યમાં અનેક વિશેષો માનવા જ રહ્યા અને તે માટે સાંખ્યોએ તર્ક આપ્યો કે કારણભેદથી તમારે કાર્યભેદ થાય...)

❖ અહીં બધે થોડા શબ્દોમાં ઘણું બધું કહી દીધું છે. એટલે એકેક શબ્દો પકડીને ધ્યાનથી સમજવા કોશિશ કરવી.

✽ સાંખ્યમતે વિશ્વસૃષ્ટિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે -

તત: * સંજાયતે બુદ્ધિર્મહાનિતિ યકોચ્યતે । અહંકારસ્તતોઽપિ સ્યાત્તસ્માત્વોઽશ્વકો ગણ: ॥૩૭॥

સ્પર્શનં રસનં ઘ્રાણં ચક્ષુ: શ્રોત્રં ચ પચ્છકમ્ । પચ્છ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યત્ર તથા કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૩૮॥

પાયૂપસ્થવચ: પાણિપાદાહ્યાનિ મનસ્તથા । અન્યાનિ પચ્છ રૂપાદિતન્માત્રાણીતિ ષોઢશ: ॥૩૯॥

રૂપાનેજો રસાદાપો ગન્ધાદ્ભૂમિ: સ્વરાન્નભ: । સ્પર્શાદ્વાયુસ્તથૈવં ચ પચ્છભ્યો ભૂતપચ્છકમ્ ॥૪૦॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।

अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमानित्यचिदभ्युपेत: ॥૪૧॥

★ તત: = પ્રકૃતેરિત્યર્થ: । (ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શ્લોક ૩૭-૪૧)

તૂષ્ણીમિત્યુપહાસપરં કારણોપયોગકૃતં કાર્યસ્વભાવવિશેષાસક્કરમુક્તવાન્ । (૧૨૨) પર-
માર્થતસ્તુ ન ભવન્ત્યેવ કારણાનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય ભિન્ના એવ વિશેષા
ઇત્યયમર્થ ઇતિ । (૧૨૩) અત્રોચ્યતે-ઉપહાસપરમિત્યેતત્ સત્યમ્, સ મુગ્ધબુદ્ધિરિત્યમપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મુગ્ધબુદ્ધિઃ-ચોદ્યચન્નુઃ ઇત્યમપિ શક્યસ્તૂષ્ણીમિતિ-મૂક ઇતિ ઉપહાસપરં કારણોપયોગકૃતં
કાર્યસ્વભાવવિશેષાસક્કરમુક્તવાન્ હેતુબિન્દૌ; પરમાર્થતસ્તુ ન ભવન્ત્યેવ કારણાનાં-
ચક્ષુરાદીનાં ભિન્નેભ્યઃ સ્વભાવેભ્યઃ કાર્યસ્ય-વિજ્ઞાનાદેઃ ભિન્ના એવ વિશેષા ઇત્યયમર્થ-
સ્તસ્યેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે । ઉપહાસપરમિત્યેતત્ સત્યમ્, અપ્રમાણોપપન્નતયેત્યભિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બસ, તો આ ચોદ્યચન્નુ (=પ્રશ્ન કરવામાં મુખર) સાંખ્યને ચૂપ કરવા જ, ધર્મકીર્તિએ ઉપહાસમાં
કહ્યું છે કે - “હા, બસ ! કારણોના જુદા જુદા ઉપયોગના આધારે, કાર્યોના જુદા જુદા સ્વભાવવિશેષો
થાય છે અને તે સ્વભાવવિશેષોનો સંકર (=મિશ્રણ) નથી, અર્થાત્ એ કાર્યના વિશેષો જુદા જુદા
અનેક છે.”

(ધર્મકીર્તિનાં આ વચનથી સાંખ્યોનો ઉપહાસ શી રીતે થાય ? અને તેનાથી તેઓ મૂક શી રીતે
બની જાય ? એ બધું અહીં વિચારણીય છે. ભાવ એ લાગે છે કે, આવું કહેવાથી હકીકતમાં સાંખ્યમતનો
જ ઉપહાસ થાય. સાંખ્યો એક જ પ્રધાનતત્ત્વથી, કાર્યમાં અનેક શક્તિઓના આધાન દ્વારા પરંપરાએ
સમસ્ત વિશ્વસૃષ્ટિનું એલાન કરે છે. પણ ધર્મકીર્તિએ કહ્યું, કારણભેદથી કાર્યભેદ થાય. કાર્યોમાં જુદી
જુદી અનેક શક્તિઓ કારણભેદથી જ થાય. હવે તમે સાંખ્યો તો માત્ર પ્રધાનતત્ત્વરૂપ એક જ કારણ
માનો છો, તો તેનાથી અનેક કાર્યો શી રીતે ?

આવું કહેવાથી સાંખ્યોનો મત ઉપહાસયોગ્ય બની ગયો અને એનો કોઈ પ્રત્યુત્તર ન રહેવાથી
તેનું બોલવાનું બંધ થઈ ગયું... બસ, આ બધા અભિયાન માટે જ ધર્મકીર્તિએ ‘યથાસ્વં...’ એ પંક્તિ
કહી છે...)

(૧૨૨) એટલે એ પંક્તિ ઉપહાસપરક જ છે. બાકી હકીકતમાં તે પંક્તિનો “ચક્ષુ વગેરે જુદા
જુદા કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી, વિજ્ઞાનરૂપ કાર્યના જુદા જુદા જ વિશેષો થાય છે” - એવો
અર્થ નથી.

એટલે એ પંક્તિથી કાર્યના અનેકસ્વભાવ સિદ્ધ ન થઈ જાય, પણ તેનાથી માત્ર સાંખ્યોનો
ઉપહાસ થાય છે, એવું અમારું (=બૌદ્ધોનું) માનવું છે.

❖ બૌદ્ધકથિત અન્યાર્થતા અસંગત-ઉત્તરપક્ષ ❖

(૧૨૩) સ્યાદ્વાદી : અહીં કહેવાય છે - તમે જે કહ્યું કે, ધર્મકીર્તિએ સાંખ્યોના ઉપહાસ માટે
તેવું કહ્યું; તે વાત સાચી જ છે, કારણ કે સાંખ્યોનો એક જ પ્રધાનથી સમસ્ત વિશ્વસૃષ્ટિ થવાનો મત

શક્યઃ તૂષ્ણીમિત્યેતદપ્યેવમ્, તસ્ય વિશિષ્ટબોધાભાવાત્ । (૧૨૪) યસ્તુ સંન્યાયકુશલઃ કુશાગ્રીયબુદ્ધિઃ સ કથમધિકૃતચોદ્ધં તત્રૈવ સામર્થ્યાદિત્યાદિનાઽનવકાશં મન્યેત ? તત્રૈવ સામર્થ્યે તત્સમાનજાતીયાપરાપરાજનનવત્ર તદન્યપરાપરજનનમપિ । ઇતિ કિં ન પશ્યત્યસૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રાયઃ । સ મુગ્ધબુદ્ધિરિત્યમપિ શક્યસ્તૂષ્ણીમિત્યેતદપિ એવમવિપ્રતિપત્તિરાવયોઃ । કુત્ત્વેત્યાહ- તસ્ય-મુગ્ધબુદ્ધેર્વિશિષ્ટબોધાભાવાત્, યસ્તુ સંન્યાયકુશલઃ કશ્ચિત્ કુશાગ્રીયબુદ્ધિઃ-તીક્ષ્ણ- બુદ્ધિર્ભવાનિવ સ કથમધિકૃતચોદ્ધં-ન કારણભેદાત્ કાર્યભેદઃ સ્યાદિતિ તત્રૈવ સામર્થ્યા- દિત્યાદિના અનવકાશં મન્યેત ? કથં ચ ન સ્યાદિત્યાહ-તત્રૈવ સામર્થ્યે વિવક્ષિતકાર્યે તત્સમાનજાતીયાપરાપરાજનનદિતિ નિદર્શનં ન તદન્યપરાપરજનનમપિ વિજ્ઞાનાન્તરાજનનવત્ર

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જરાય પ્રમાણસંગત નથી અને એટલે તેનો ‘યથાસ્વં...’ પંક્તિથી ઉપહાસ થાય એ તો બરાબર જ છે.

અને એનાથી સાંખ્યો મૌન થઈ જાય - એ વિશે પણ તમને-અમને (બૌદ્ધ-જૈનને) કોઈ વિપ્રતિપત્તિ નથી, કારણ કે એ સચોટ તર્કથી તેઓ ચૂપ થઈ જ જાય.

ચૂપ થવાનું કારણ એ જ કે, તેમની પાસે વિશિષ્ટ બોધ નથી... પણ જે તીવ્રબુદ્ધિવાળો છે, તે તો ચૂપ નહીં જ થાય. એ જ વાત કહે છે -

મુગ્ધબુદ્ધિવાળા સાંખ્યને વિશિષ્ટ બોધ નથી અને એટલે જ તે સમજી શકતો નથી, તો તેના ઉપહાસ માટે જ ગ્રંથકારશ્રીએ ‘યથાસ્વં...’ એ પંક્તિ કહી, એવું તમારું માનવું છે.

(૧૨૪) હવે આ વિશે અમારો (જૈનોનો) અભિપ્રાય એ કે, મુગ્ધબુદ્ધિવાળો તો ન સમજે, તેથી ચૂપ થઈ જાય. પણ જે સંન્યાયકુશલ તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળો છે, તેને એ પ્રશ્નનું ‘તત્રૈવ’ પંક્તિથી ક્યાં સમાધાન થાય છે ? તે પણ, એ પંક્તિથી સમાધાન થાય છે, એવું નથી જ માનતો.

(આશય એ કે, કારણભેદથી કાર્યભેદ નહીં રહે - એ પ્રશ્ન છે... તેનું સમાધાન ‘કારણોમાં, વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું જ સામર્થ્ય છે, અપર-અપર કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું નહીં’ - એ છે. હવે વાત એ કે, આ (તત્રૈવ...) પંક્તિથી કોને સમાધાન થાય છે ? મુગ્ધબુદ્ધિ તો ચૂપ થઈ જાય, પણ જે ન્યાયકુશળ છે, તેને સમાધાન થતું નથી.)

તે સંન્યાયકુશળ-તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળાને તો ‘તત્રૈવ...’ એ સમાધાનકારક પંક્તિમાં પણ અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જુઓ -

ચક્ષુ, આલોક વગેરે કારણોમાં વિવક્ષિત વિજ્ઞાનને જ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય, એવું માનો,

૧. ‘સ ન્યાય૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘સામર્થ્યાદિના’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘તત્સમાનજાતીયાપરાપરજનનમપીતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. ‘પરાપરજનન૦’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

येन तथा मन्यत इत्युक्तप्रायं चात्र । (१२५) तस्मान्न श्रौतशब्दार्थातिरेकेण तन्मतात्याग इति तदत्यागिनो न युक्तमेवमादिप्रलपनम् । श्रौतशब्दार्थाङ्गीकरणे चोक्तवन्मदीयाभ्युपगमाश्रय इति यथा यथा विचार्यते तथा तथा न परमते कार्यकारणभावो युज्यते, योगेऽपि

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ચક્ષુરાદિજનનમપીત્યર્થઃ । ઇતિ-એવં કિં ન પશ્યત્યસૌ-કુશાગ્રીયબુદ્ધિઃ યેન તથા મન્યત ઇતિ ઉક્તપ્રાયં ચાત્ર વ્યતિકર ઇતિ નાધિકઃ પ્રયાસઃ । યસ્માદેવં તસ્માન્ન શ્રૌતશબ્દાર્થાતિરેકેણ તન્મતાત્યાગઃ-ધર્મકીર્તિમતાત્યાગઃ, કિન્તુ ત્યાગ એવ । ઇતિ-એવં તદત્યાગિનઃ, પ્રક્રમાદ્ધર્મ-કીર્તિમતાત્યાગિનઃ કિમિત્યાહ-ન યુક્તમેવમાદિપ્રલપનં યથોક્તમસંબદ્ધમિતિ । શ્રૌતશબ્દાર્થાઙ્ગીકરણે ચ સતિ કિમિત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં પ્રાક્ તથા મદીયાભ્યુપગમાશ્રયઃ તદેકાનેક-સ્વભાવાપત્યા । ઇતિ-એવં યથા યથા વિચાર્યતે સૂક્ષ્મેક્ષિકયા તથા તથા ન પરમતે-ક્ષણિકૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો આપત્તિ એ આવે કે, તેઓથી જેમ બીજા-બીજા વિજ્ઞાનો નથી થતાં, તેમ પોતાની ક્ષણપરંપરામાં યશુ વગેરે પણ ઉત્પન્ન નહીં થાય. (આશય એ કે, તેઓમાં જેમ અપરવિજ્ઞાનજનનસામર્થ્ય નથી, તેમ યશુ વગેરે અપર (=વિવક્ષિત વિજ્ઞાનથી જુદા) ક્ષણજનનસામર્થ્ય પણ નથી જ... અને એ રીતે યશુ વગેરે ઉત્પન્ન ન થતા તો સંપૂર્ણ જગત અંધ બની જાય.)

આ બધી વાતો શું ન્યાયકુશળ વ્યક્તિ ન વિચારે ? તો શું તેને 'તત્રૈવ...' પંક્તિથી સમાધાન થઈ શકે ? તો ધર્મકીર્તિ જેવો કુશળ વ્યક્તિ શી રીતે કહે કે એ આપત્તિનું સમાધાન 'તત્રૈવ...' પંક્તિથી જ થઈ જાય ? એટલે તમારી વાત ધરાવ ખોટી જણાઈ આવે છે.

આ વિશે અમે બધું કહી જ દીધું છે. એટલે હવે વધુ પ્રયાસ કરતા નથી. (ટૂંકમાં વિદ્વાનોને 'તત્રૈવ...' પંક્તિથી સમાધાન થતું જ નથી. તેમને તો, 'કારણભેદથી કાર્યભેદ નહીં થાય' એ દોષ ઊભો જ છે, એવું લાગે છે.)

(૧૨૫) એટલે હેતુબિંદુગત ધર્મકીર્તિની 'યથાસ્વં...' પંક્તિનો અમે જે અર્થ કર્યો (પોતાના જુદા જુદા સ્વભાવોને અનુસારે કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી કાર્યના પરસ્પર અભિશ્રિત જુદા અનેક વિશેષો થાય છે.) તે પરિશ્રુત અર્થ જ માનવો રહ્યો, એ જ અર્થ ન્યાયકુશળ ધર્મકીર્તિને અભિપ્રેત છે. હવે તમે આ અર્થને છોડીને બીજો કોઈ અર્થ કરશો, તો તમારે ધર્મકીર્તિના મતનો ત્યાગ જ થઈ જશે. (કારણ કે ધર્મકીર્તિને અભિપ્રેત અર્થથી જુદો જ અર્થ તમે કરી દીધો...)

અને હવે જો એ પરિશ્રુત અર્થ માનશો, કારણોના જુદા જુદા સ્વભાવથી કાર્યના જુદા જુદા અનેક વિશેષો માનશો, તો તો અમારા મતનો જ આશ્રય થશે ! (અર્થાત્ એક જ કાર્યને અનેકસ્વભાવી માનવું જોઈએ એવો જે અમારો મત છે, તેનો જ આશ્રય થશે.) અને તેવું માની લો, તો તો કાર્ય-

ન તન્નિશ્ચયે કશ્ચિદુપાય: ॥

(૧૨૬) સ્યાદેતત્-પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધન: કાર્યકારણભાવ ઇત્યુપાય: । ઇહ ચ પ્રત્યક્ષમેવ પ્રમાણં પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભશબ્દાભ્યામુચ્યતે । તથાહિ-કાર્યકારણાભિમતપદાર્થા-કારં પ્રત્યક્ષં તદ્વિવિક્તવસ્ત્વાકારમનુપલમ્ભ ઇતિ । એતૌ ચ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભૌ પરસ્પરસહાયૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાન્તવાદિમતે કાર્યકારણભાવો યુજ્યતે । નિર્દર્શિતમેતન્ન્યક્ષેણ । યોગેડપીત્યાદિ । યોગેડપિ કાર્યકારણભાવસ્ય ન તન્નિશ્ચયે-ન કાર્યકારણભાવનિશ્ચયે કશ્ચિદુપાય: પરસ્ય ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે-પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધન: કાર્યકારણભાવ ઇતિ અસ્તિ ઉપાય: । અસ્યૈવ ભાવાર્થમાહ ઇહ ચેત્યાદિના । ઇહ ચ-પ્રસ્તુતોપાયે પ્રત્યક્ષમેવ પ્રમાણં પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભશબ્દાભ્યાં દ્વાભ્યામુચ્યતે । એતદ્વાવનાયાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । કાર્યકારણાભિમતપદાર્થાકારં પ્રત્યક્ષં પ્રત્યક્ષમુચ્યતે, તદ્વિવિક્તવસ્ત્વાકારં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણની વ્યવસ્થામાં કોઈ અસંગતિ નથી...

પણ બૌદ્ધો તો કાર્યને નિરંશ એકસ્વભાવી માને છે અને તો તેમના મતે કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં. આમ, જેમ જેમ સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી વિચારતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ ક્ષણિક એકાંતવાદીમતે કાર્ય-કારણભાવની અસંગતિ જણાઈ આવે છે, એવું અમે વિસ્તારથી બતાવી દીધું.

નિષ્કર્ષ : નિરન્વય-ક્ષણિકવાદીમતે કાર્ય-કારણભાવ અસંગત છે.

❖ કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય પણ અસંગત ❖

(યોગેડપિ=) કદાચ કાર્ય-કારણભાવ ઘટી જાય, તો પણ બૌદ્ધમતે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી. (અર્થાત્ તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.)

(હવે બૌદ્ધ, કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય સંગત કરવા, પોતાનું વિસ્તૃત મંતવ્ય પૂર્વપક્ષરૂપે રજૂ કરે છે -)

❖ નિશ્ચયસાધક બૌદ્ધવક્તવ્ય ❖

(૧૨૬) પૂર્વપક્ષ : (બૌદ્ધ :) કાર્ય-કારણભાવ, પ્રત્યક્ષ અને અનુપલંભથી સિદ્ધ થાય એવો છે. એટલે તેમના નિશ્ચયનો ઉપાય છે જ.

હવે પ્રસ્તુત ઉપાયમાં, 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણ જ (૧) પ્રત્યક્ષ, અને (૨) અનુપલંભ - એવા બે શબ્દોથી કહેવાય છે. (અર્થાત્ કાર્ય-કારણભાવ જેનાથી સિદ્ધ થઈ રહ્યો છે, તે પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભ 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણરૂપ જ છે, તેનાથી જુદા નહીં.) તે આ પ્રમાણે -

વ્યક્તિને બે પ્રકારે પ્રત્યક્ષ થાય છે : (૧) અહીં વહ્નિ હોવાથી જ ધૂમ થઈ રહ્યો છે, એ પ્રથમ

સાધનમ્ । કદાચિદનુપલમ્ભપુરસ્સરં પ્રત્યક્ષમ્, (૧૨૭) યથાઽઽહ ન્યાયવાદી-“યેષામુપલમ્ભે તલ્લક્ષણમનુપલબ્ધમુપલભ્યતે” ઇત્યાદિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યકારણાભિમતપદાર્થવિવિક્તવસ્ત્વાકારં પ્રત્યક્ષમેવ અનુપલમ્ભ ઇતિ । એતૌ ચ પ્રત્યક્ષા-નુપલમ્ભૌ પરસ્પરસહાયૌ સન્તૌ સાધનમ્, કાર્યકારણભાવસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કથમિત્યાહ-કદા-ચિદનુપલમ્ભપુરસ્સરં પ્રત્યક્ષમ્, યથાઽઽહ ન્યાયવાદી-ધર્મકીર્તિઃ યેષામુપલમ્ભે મૃત્પિંડા-દિકારણાનાં તલ્લક્ષણમ્-⁵⁵ઉપલબ્ધિલક્ષણમેવ ઘટાદિકાર્ય અનુપલબ્ધં સત્ પૂર્વમુપલભ્યતે^૧ ઇત્યાદિ તત્ તસ્ય કાર્યમિત્યનુપલમ્ભપુરસ્સરં પ્રત્યક્ષમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રકાર, અને (૨) અહીં માત્ર ભૂતલ છે, વહ્નિ-ધૂમ નથી, એ બીજો પ્રકાર...

(પહેલા પ્રકારમાં કાર્ય-કારણ તરીકે અભિમત વહ્નિ-ધૂમના આકારવાળું પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને બીજા પ્રકારમાં વહ્નિ-ધૂમથી વ્યતિરિક્ત શુદ્ધ ભૂતલમાત્રના આકારવાળું પ્રત્યક્ષ થાય છે.)

તો અહીં પહેલો પ્રકાર ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે અને બીજો પ્રકાર ‘અનુપલંભ’ કહેવાય છે... આ પ્રત્યક્ષ અને અનુપલંભ જ કાર્ય-કારણભાવનું સાધન બને છે. (અર્થાત્ આ બે ભેગા મળીને, વહ્નિ-ધૂમના કાર્ય-કારણભાવને સિદ્ધ કરે છે.) તે આ રીતે -

તેમાં બે પ્રકાર છે : (૧) અનુપલંભપૂર્વક પ્રત્યક્ષ, અને (૨) પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુપલંભ - આ બંને પ્રકારે કાર્ય-કારણભાવ શી રીતે સિદ્ધ થાય ? એ પ્રમાણે ક્રમશઃ જોઈએ -

(૧) અનુપલંભપૂર્વક પ્રત્યક્ષ :

વ્યક્તિ પહેલા કુંભારશાળામાં દેખતો હતો, તે વખતે ઘટ નહોતો દેખાતો (એટલે કારણોની ગેરહાજરીમાં ઘટનો અનુપલંભ હતો) ત્યારબાદ મૃત્પિંડ વગેરે કારણોની ઉપલબ્ધિ થયે તે ઘટરૂપ કાર્ય તરત દેખાઈ ગયું (એટલે ઘટનું પ્રત્યક્ષ થયું.)

એટલે ઘટ તે માટીનું કાર્ય છે, એવું અનુપલંભપૂર્વક પ્રત્યક્ષ થાય છે (અને તેના આધારે તેમનો કાર્ય-કારણભાવ નિશ્ચિત થાય છે.)

(૧૨૭) આ વિશે ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે :

“માટી વગેરે જેઓની ઉપલબ્ધિ થયે ઉપલબ્ધિ-લક્ષણપ્રાપ્ત ઘટરૂપ કાર્ય; જે પૂર્વે અનુપલબ્ધ હતું; તે હવે ઉપલબ્ધ થાય છે. (તે ઘટ તે માટીનું કાર્ય છે.)”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

55. ઉપલબ્ધિલક્ષણમેવેતિ । લક્ષ્યતેઽનેનેતિ લક્ષણમ્, ઉપલબ્ધિરેવ લક્ષણં-ગમકં યસ્ય તત્ તથા ॥

૧. ‘સહાયં કદાઽ’ ઇતિ ગ-પાઠશ્ચિન્ત્યઃ । ૨. ‘ઇત્યાદિના તત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

એતેન ચોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાનુપલમ્બેન તત્ર તસ્ય સ્વહેતોઃ સન્નિધાનાત્ પ્રાગપિ સત્ત્વ-મન્યતો દેશાદાગમનં પ્રાગવસ્થિતકટકુટ્યાદિહેતુત્વં ચાપાકૃતમિતિ । (૧૨૮) તથા કદા-ચિત્ પ્રત્યક્ષપુરસ્સરોઽનુપલમ્ભઃ, યથોક્તમ્-“તત્રૈકાભાવેઽપિ નોપલભ્યતે તત્ તસ્ય કાર્યમ્”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતેન ચોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તાનુપલમ્બેનાનન્તરોક્તેન તત્ર-દેશે તસ્ય-કાર્યસ્ય સ્વહેતુ-સન્નિધાનાત્ પ્રાગપિ, હેત્વભાવેઽપીત્યર્થઃ, સત્ત્વમપાકૃતમિતિ સમ્બન્ધઃ । તથા અન્યતો દેશા-દાગમનં કાર્યસ્ય સંત એવ । તથા પ્રાગવસ્થિતકટકુટ્યાદિહેતુત્વં ચાપાકૃતમિતિ । યદિ તેઽપિ હેતવઃ સ્યુઃ સ્વહેતુસન્નિધાનાત્ પ્રાગપિ તેભ્ય એવોત્પદ્યેત કાર્યમ્, ન ચોત્પદ્યતે, તસ્માન્ન હેતવસ્તે ઇતિ । એવં કદાચિદનુપલમ્ભપુરસ્સરં પ્રત્યક્ષં સાધનમ્ । તથા કદાચિત્ પ્રત્યક્ષપુરસ્સરો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(એતેન) આ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઘટનો પૂર્વે અનુપલંભ કહેવાથી; માટી વગેરેના સંનિધાન વખતે જ ઘટ દેખાય છે, તે પહેલા ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત એવો ઘટ દેખાતો નથી, એ પરથી જણાય છે કે, પૂર્વે તે હતો જ નહીં - એવું કહેવાથી; કેટલાકોની (આગળ કહેવાતી) જુદી જુદી માન્યતાઓ ખંડિત થાય છે.

(૧) માટી વગેરે હેતુના સંનિધાન પૂર્વે પણ - જ્યારે હેતુ હતો જ નહીં તે વખતે પણ - તે દેશમાં ઘટનું અસ્તિત્વ હતું જ...

(૨) માટી વગેરે હેતુઓનું સંનિધાન થયે, ઘટ કંઈ નવો નથી થતો, પણ બીજા દેશથી તે આવે છે.

(૩) ઘટનું કારણ માત્ર માટી નથી, પણ તે પૂર્વે રહેલા કટ (=ચટાઈ) કુટી (=ઝુંપડી) વગેરે પદાર્થો પણ છે.

પણ આ ત્રણે વાતનું, ઉપરોક્ત કથનથી નિરાકરણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે -

(૧) માટી વગેરેના સંનિધાન પૂર્વે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત પણ ઘટનો ઉપલંભ થતો નથી - એટલે પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ ન જ માની શકાય. (અસ્તિત્વ હોત તો હમણાંની જેમ પૂર્વે તેની ઉપલબ્ધિ થાત જ.)

(૨) વળી, હમણાં તે નવો જ ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. એટલે બીજા કોઈ દેશથી તે આવી જાય છે - એવું પણ ન મનાય.

(૩) વળી, જો કટાદિ તેના કારણ હોત, તો માટીના સંનિધાન પૂર્વે તે કટાદિથી જ થઈ જાય, પણ થતો તો નથી... એટલે તે કટાદિને ઘટનું કારણ ન માની શકાય.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

(૧૨૮) આ પ્રમાણે અનુપલંભપૂર્વક પ્રત્યક્ષથી કાર્ય-કારણભાવની સિદ્ધિ થાય છે. હવે બીજા પ્રકાર પ્રમાણે કાર્યકારણભાવની સિદ્ધિ જોઈએ -

ઇતિ । એતદુક્તં ભવતિ-યેષાં સન્નિધાનેન પ્રવર્તમાનં યદ્ દૃષ્ટં તેષુ મધ્યે યદૈકસ્યાપ્યભાવો ભવતિ તદા નોપલભ્યતે તત્ તસ્ય કાર્યમ્, યથા ધૂમો હુતભુજઃ, ઘટાદિ મૃદાદીનામ્ । ઇત્યુપાયભાવાન્નાસ્તિ દોષ ઇતિ । (૧૨૯) અત્ર ઉચ્યતે-યત્કિન્નિદેતત્, ઉપલમ્ભસ્ય દર્શન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનુપલમ્ભઃ સાધનમ્, યથોક્તં ન્યાયવાદિનૈવ-“તત્રૈકાભાવેઽપિ નોપલભ્યતે તત્ તસ્ય કાર્યમ્” ઇતિ પરગ્રન્થઃ । એનં વ્યાચિન્ધ્યાસુરાહ-એતદુક્તં ભવતિ । યેષાં સન્નિધાનેનાગ્ન્યાદીનાં પ્રવર્તમાનં યદ્ દૃષ્ટં-ધૂમાદિ તેષુ મધ્યે યદૈકસ્યાપ્યભાવો ભવતિ અગ્ન્યાદેરેવ તદા નોપલભ્યતે તત્ તસ્ય-અનુપલભ્યમાનસ્ય કાર્યમ્ । નિદર્શનમાહ-યથા ધૂમો હુતભુજઃ-અગ્નેસ્તથા ઘટાદિ મૃદાદીનામ્ । ઇતિ-એવમુપાયભાવાત્ કારણાત્, તન્નિશ્ચય ઇતિ વર્તતે, નાસ્તિ દોષ ઇતિ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-અત્ર ઉચ્યતે-યત્કિન્નિદેતત્, અસારમિત્યર્થઃ । કુત ઇત્યાહ-ઉપલમ્ભસ્ય દર્શનત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુપલંભ :

વ્યક્તિએ પૂર્વે જોયું હોય કે માટી વગેરે કારણોની હાજરીમાં ઘડો થાય છે (એટલે પ્રત્યક્ષ થયું) ત્યારબાદ તે વ્યક્તિ, તે કારણોમાંના એક પણ (માટી વગેરે) કારણની ગેરહાજરીમાં ઘડો ન થતો દેખીને (તેના અનુપલંભના આધારે) તેમનો કાર્યકારણભાવ નિશ્ચિત કરી લે છે. આ જ વાત ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ કહી છે :

“તેમાંના એક કારણના અભાવમાં પણ જો કાર્યનો ઉપલંભ ન થતો હોય, તો તે, અનુપલબ્ધ-માન (=જેનો અભાવ છે, તે માટી વગેરે) કારણનું કાર્ય સમજવું.”

આ વાતની વ્યાખ્યા કરવા કહે છે :

તાત્પર્ય : જે અગ્નિ વગેરેના સંનિધાનથી ધૂમ થતો દેખાય છે, તે અગ્નિ વગેરે રૂપ જ કોઈ એક કારણના અભાવમાં જ્યારે ધૂમ દેખાતો નથી, ત્યારે માની જ લેવું કે ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય છે. (આગથી ધૂમાડો અને માટીથી ઘડો થાય, એવું જોયું. હવે આગ ન હોય તો ધૂમાડો દેખાતો નથી ને માટી ન હોય તો ઘડો દેખાતો નથી, એ પરથી નિર્ધારિત થાય છે કે, ધૂમ અગ્નિનું ને ઘટ માટીનું કાર્ય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુપલંભથી કાર્ય-કારણભાવની સિદ્ધિ થાય છે.

નિષ્કર્ષ : એટલે અમારા મતે કાર્ય-કારણભાવના નિશ્ચયનો ઉપાય હયાત જ છે અને તો તેનો નિશ્ચય થશે જ. એટલે હવે કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

❖ બૌદ્ધવક્તવ્યની વિલાસમાત્રતા ❖

(૧૨૯) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષઃ) તમારું બધું કથન અસાર છે, કારણ કે કાર્ય-કારણભાવનો

૧. ‘તત્રાસ્ય કાર્યમેતિ પર૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘એવ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ ।

ત્વાત્, અનુપલમ્ભસ્ય ચાદર્શનત્વાત્, દર્શનાદર્શનયોશ્ચ વ્યભિચારતઃ પરેણ પ્રતિક્ષેપાત્, તદિતિરિક્તસ્ય ચેહાપ્યભાવાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાઽનુપલમ્ભસ્ય ચાદર્શનત્વાત્, ⁵⁶દર્શનાદર્શનયોશ્ચ વ્યભિચારતઃ કારણાત્, પરેણ-ધર્મ-કીર્તિના પ્રતિક્ષેપાત્, તદિતિરિક્તસ્ય ચ-દર્શનાદર્શનાતિરિક્તસ્ય ચ ઇહાપિ-પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભો-પાયે અભાવાત્, પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભાવપિ દર્શનાદર્શને એવ ઇતિ અર્થઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિશ્ચય તમે ઉપલંભ-અનુપલંભના આધારે કહો છો. (પણ હકીકતમાં તો તમારા મતે ઉપલંભ-અનુપલંભ જ માન્ય નથી. જુઓ -)

ઉપલંભ એટલે દર્શન અને અનુપલંભ એટલે અદર્શન... અને દર્શન-અદર્શનનો વ્યભિચાર હોવાથી, ધર્મકીર્તિએ પણ તેનો પ્રતિક્ષેપ કર્યો છે અને દર્શન-અદર્શન સિવાય બીજો તો કોઈ 'ઉપાયભૂત પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભ' તરીકે છે જ નહીં. (પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભ પણ દર્શન-અદર્શનરૂપ જ છે અને તેનો પ્રતિક્ષેપ થઈ ગયો. ફલતઃ કાર્ય-કારણભાવ જાણવાનો હવે કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. એટલે એની અસંગતિ જ થઈ.)

ભાવાર્થ : (૧) વસ્તુનો ઉપલંભ વસ્તુના દર્શનરૂપ છે, અને (૨) વસ્તુનો અનુપલંભ વસ્તુના અદર્શનરૂપ છે. આમ, ઉપલંભ-અનુપલંભ દર્શન-અદર્શનરૂપ છે. હવે દર્શન-અદર્શન તો વ્યભિચારી છે. એટલે તેના આધારે પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ ન માની લેવાય. આશય એ કે, એકવાર અગ્નિના સદ્ભાવમાં ધૂમ દેખાયો ને એકવાર અગ્નિના ન હોવામાં ધૂમ પણ ન દેખાયો - પણ તેટલા માત્રથી અગ્નિ-ધૂમનો ગમ્ય-ગમકભાવ ન માની લેવાય, કારણ કે દાસી-ગર્દભન્યાયથી દર્શન-અદર્શન તો વ્યભિચારી છે. એટલે હકીકતમાં તો કાર્ય-કારણભાવથી કે પ્રતિનિયત સ્વભાવથી જ ગમ્ય-ગમકભાવ માની શકાય. આ વિશે કહ્યું છે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

56. દર્શનાદર્શનયોશ્ચ વ્યભિચારત્ ઇતિ । ન હ્યેકવા ધૂમોઽગ્નિસદ્ભાવે વૃષ્ટઃ, અન્યદા ચ ન વૃષ્ટઃ । ઇત્યેતાવતૈવ ગમ્યગમકભાવો 'દાસીગર્દભ'ન્યાયેન દર્શનાદર્શનયોર્વ્યભિચારાત્, કિન્તુ કાર્યકારણભાવેન નિયતસ્વભાવેન વા ગમ્યગમકભાવઃ । યદુક્તમ્-

❖ દાસીના હોવામાં ગધેડાનું દેખાવવું અને દાસીના ન હોવામાં ગધેડાનું ન દેખાવવું - એમ એકાદ વાર દર્શન-અદર્શન તો દાસી-ગર્દભમાં પણ થાય છે જ... પણ તેટલા માત્રથી તે બેનો અવિનાભાવ ન મનાય... એ જ ન્યાયે અહીં પણ દર્શન-અદર્શનના આધારે અવિનાભાવ ન મનાય, એવો ભાવ છે.

૧. 'દર્શના એવે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ન ચ વૃષ્ટઃ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

www.jainelibrary.org

ચાદર્શનાત્ । નં, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્ય અનુપલમ્ભાસિદ્ધેઃ । ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિર્હ્યુપલમ્ભ-
પ્રત્યયાન્તરસાકલ્યમ્ । તેષામુપલમ્ભજનનસ્વભાવત્વે કથં તદનુપલમ્ભઃ ? અતત્સ્વભાવત્વે
વા તત્પ્રત્યયાન્તરત્વં કથમ્ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવમ્, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્ય સતઃ અનુપલમ્ભાસિદ્ધેઃ ।
એનામેવાહ-ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિર્યસ્માત્ ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરસાકલ્યમ્-ઉપલમ્ભકારણા-
ન્તરાણાં સકલભાવઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તેષામ્-ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરાણાં સકલાના-
મુપલમ્ભજનનસ્વભાવત્વે સતિ ઉપલમ્ભભાવાપત્યા કથં તદનુપલમ્ભઃ ? નૈવેત્યર્થઃ ।
અતત્સ્વભાવત્વે વા-ઉપલમ્ભાજનનસ્વભાવત્વે વા તેષાં તત્પ્રત્યયાન્તરત્વમ્-ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરત્વં
કથમ્ ? નૈવેત્યર્થઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે જ કારણોના અસંનિધાનમાં જ તેનું અદર્શન થાય છે.)

આવા દર્શન-અદર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંબથી કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય સિદ્ધ જ છે, એવું
અમારું માનવું છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત બરાબર નથી. તમે કહો છો કે, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઘટ પૂર્વે
અનુપલંબ હતો (અને પછી તેનું દર્શન થયું.) પણ તે બરાબર નથી, કારણ કે ઘટ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત
હોય, તો તેનો અનુપલંબ હોઈ શકે નહીં. (તેનો ઉપલંબ થાય જ.)

તેનું કારણ એ કે, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિ એટલે ઉપલંબના તમામ કારણસમુદાયનું અસ્તિત્વ...
(અર્થાત્ જે કારણોના આધારે જ્ઞાન થાય, તે તમામ કારણોનું હોવું... એવું હોય તો જ ઉપલબ્ધિલક્ષણ-
પ્રાપ્તિ કહેવાય અને તો જ ઘટ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત કહેવાય.)

હવે એ ઉપલંબના તમામ કારણો, જો ઉપલંબજનનસ્વભાવી હોય - ઘટનું જ્ઞાન કરાવવાના
સ્વભાવવાળા હોય - તો તેઓ થકી ઉપલંબ થાય જ અને તો ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઘટનો પૂર્વે અનુપલંબ
શી રીતે ?

અને એ ઉપલંબના કારણો જો ઉપલંબજનનસ્વભાવી ન હોય - ઘટનું જ્ઞાન કરાવવાના
સ્વભાવવાળા ન હોય - તો તો તેઓ ઉપલંબનું કારણ જ કેમ કહેવાય ? (અર્થાત્ તેઓ ઉપલંબના
કારણ ન જ બને.)

એટલે તેઓમાં ઉપલંબજનનસ્વભાવ હોય જ અને તેઓ થકી ઘટનો ઉપલંબ થાય જ... તો
પછી ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઘટનો પૂર્વે અનુપલંબ શી રીતે કહી શકાય ? એટલે તમારી વાત અસંગત
જણાઈ આવે છે.

(૧૩૧) સ્યાદેતત્-સહાર્થેન તજ્જનનસ્વભાવાનિ, યથાઽઽહ-“સ્વભાવવિશેષશ્ચ યઃ સ્વભાવઃ સત્સ્વન્યેષૂપલમ્ભપ્રત્યયેષુ સન્ પ્રત્યક્ષ એવ ભવતિ” । એતદપ્યસારમ્, ઇત્યમપ્યુ-ભયસ્ય ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિશબ્દેનાભિધાનાત્ તદ્ભાવે ચાનુપલમ્ભાયોગાત્ । (૧૩૨) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અર્થેવં મન્યસે-સહાર્થેન અવલમ્બનાસ્થ્યેન તજ્જનનસ્વભાવાનિ-ઉપલમ્ભજનનસ્વભાવાનિ, યથાઽઽહ ન્યાયવાદી-સ્વભાવવિશેષશ્ચ-પદાર્થવિશેષશ્ચ । કિમુક્તં ભવતીત્યાહ-યઃ સ્વભાવઃ-પદાર્થઃ । સત્સ્વન્યેષુ ઉપલમ્ભપ્રત્યયેષુ-ચક્ષુરાદિષુ સન્-વિદ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષ એવ ભવતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસારમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઇત્યમપિ-એવમપિ ઉભયસ્ય-ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરસ્વભાવવિશેષોભયસ્ય ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિશબ્દેન અભિધાનાત્ । તદ્ભાવે ચ-અધિકૃતોભયભાવે ચ કિમિત્યાહ-અનુપલમ્ભાયોગાત્ । નેત્યાદિ । ન તદા-તસ્મિન્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૩૧) બૌદ્ધ : ઘટ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત છે જ અને તેના ઉપલંભના કારણો પણ છે જ... પણ એ કારણો, ઘટાદિ વિષયરૂપ અર્થની સાથે જ ઉપલંભને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે. આ વિશે ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

“સ્વભાવવિશેષ એટલે એવો સ્વભાવ, જે ચક્ષુ વગેરે બીજા કારણોની હયાતીમાં રહેતો હોય, તો પ્રત્યક્ષ થાય જ.” (ન્યાયબિંદુ પરિચ્છેદ-૨)

(હવે આ સ્વભાવ પૂર્વે ન હોવાથી જ, ઉપલંભના કારણોની હયાતીમાં પણ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત ઘટનો ઉપલંભ થતો નથી. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે, ઘટની હાજરીમાં જ અન્ય ઉપલંભપ્રત્યયો ઉપલબ્ધિ કરાવે.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસાર છે, કારણ કે ‘ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિ’ શબ્દથી (૧) ઉપલંભના કારણો, અને (૨) સ્વભાવવિશેષ - બંનેનું કથન થાય છે.

(એટલે બંને હોય તો જ તેને ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત કહેવાય) તેથી જો ઘટાદિનો સ્વભાવવિશેષ જ તેવો હોય કે અન્ય કારણોની હાજરીમાં પ્રત્યક્ષ થાય... તો તે સ્વભાવવિશેષની ગેરહાજરીમાં તો તેને ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત કહી જ ન શકાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો સ્વભાવ જ નથી. એટલે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત કહેવાથી સ્વભાવવિશેષની હાજરી જરૂર બની રહે અને તો ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય જ... ફલતઃ ઘટનો અનુપલંભ નહીં રહે.

❖ અહીં બધે ધ્યાન રાખવું કે, બૌદ્ધને, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તનો પણ અનુપલંભ હોઈ શકે, એવું સિદ્ધ કરવું છે અને ગ્રંથકારશ્રી તેનું તર્કબદ્ધ નિરાકરણ કરીને, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તનો ઉપલંભ થાય જ - એવું સિદ્ધ કરી રહ્યા છે.

૧. ‘ભવતિ, તદપ્યસારમ્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘એતદ્ભાવે’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તદા તદ્ભાવ એવ, અપિ તુ વિદ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષો ભવતીતિ ચેત્, કથં તાનિ તદુપ-
લમ્ભપ્રત્યયાન્તરાણિ ? સહ તેન તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્ તથોચ્ચન્તેતિ ચેત્, કથં ન તદા
તદ્ભાવઃ, અભાવે વા સહ તેન તજ્જનનસ્વભાવાનિ ? (૧૩૩) તદ્દૃશ્યત્વેન યોગ્યતા-
ઽપેક્ષયેતિ ચેત્, કથમુપલમ્ભાભાવે નન્વેતદધિગતિઃ ? પ્રબન્ધમાશ્રિત્ય તથોપલબ્ધ્યેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાલે તદ્ભાવ એવ-સ્વભાવવિશેષભાવ એવ, અપિ તુ-કિન્તુ વિદ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષો ભવતિ । ઇતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં તાનિ-અધિકૃતપ્રત્યયાન્તરાણિ તદુપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરાણિ ?
તદ્ભાવેઽપિ તજ્જનનવિકલાન્યપીતિ ભાવઃ । સહેત્યાદિ । સહ તેન-સ્વભાવવિશેષેણ તજ્જનન-
સ્વભાવત્વાત્-વિવક્ષિતોપલમ્ભજનનસ્વભાવત્વાત્ તથોચ્ચન્તે-ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરત્વેનોચ્ચન્તે ।
ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં ન તદા-તસ્મિન્સ્તત્સાકલ્યકાલે તદ્ભાવઃ-સ્વભાવવિશેષભાવઃ
અભાવે વા સ્વભાવવિશેષસ્ય સહ તેન-સ્વભાવવિશેષેણ તજ્જનનસ્વભાવાનિ-વિવક્ષિતો-
પલમ્ભજનનસ્વભાવાનિ, ઉપલમ્ભપ્રત્યયાન્તરાણીતિ પ્રક્રમઃ કથમ્ ? નૈવેત્યર્થઃ । તદિત્યાદિ ।
તસ્ય-સ્વભાવવિશેષસ્ય દૃશ્યત્વેન હેતુના યોગ્યતાઽપેક્ષયા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૩૨) બૌદ્ધ : પૂર્વે ઉપલંભના કારણો હતાં, પણ એ સ્વભાવવિશેષ જ ન હતો (અને એટલે
જ ઘટનો અનુપલંભ થઈ રહ્યો છે...) હા, એ સ્વભાવવિશેષ વિદ્યમાન હોય તો પ્રત્યક્ષ થાય જ.

સ્યાદ્વાદી : પૂર્વે જ્યારે સ્વભાવવિશેષ ન હતો, ત્યારે તે ઉપલંભના કારણો ‘ઉપલંભના કારણ’
તરીકે કહેવાય જ શી રીતે ? (અધિકૃત કારણો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉપલંભનું જનન ન કરે, તો
તેમને ‘ઉપલંભજનનસ્વભાવી-ઉપલંભનું કારણ’ શી રીતે કહેવાય ?)

બૌદ્ધ : તે કારણો, સ્વભાવવિશેષની સાથે ઘટના ઉપલંભને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે
અને એ અપેક્ષાએ જ તેમને ‘ઉપલંભનાં કારણ’ તરીકે કહેવાય છે. (એટલે પદાર્થની અવિદ્યમાનતામાં
ઉપલંભ ન થાય તો પણ તેમની ઉપલંભજનનતા સંગત જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : તો પૂર્વે જ્યારે ઉપલંભના તમામ કારણો હયાત હોય, ત્યારે તે સ્વભાવ જ પદાર્થની
સાથે કેમ ન આવી જાય ? અને એ સ્વભાવવિશેષ ન આવે, તો અધિકૃત કારણો એ સ્વભાવવિશેષની
સાથે ઉપલંભજનન કરવાના સ્વભાવવાળા છે, એવું શી રીતે કહેવાય ? (અર્થાત્ સ્વભાવવિશેષ તેઓની
સાથે ન હોવાથી, તેઓ તેની સાથે જ નથી તો સાથે રહીને ઉપલંભજનનસ્વભાવી-ઉપલંભના કારણ
ન જ બને.)

(૧૩૩) બૌદ્ધ : પણ સ્વભાવવિશેષ દૃશ્ય છે, તેનું દર્શન થવું શક્ય છે... એટલે હવે દૃશ્ય
સ્વભાવવિશેષ જ્યારે હોવાનો, ત્યારે તો તે કારણો ઉપલંભજનનને યોગ્ય બનવાના જ... આમ,

૧. ‘ન ત્વેતદધિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૨. ‘જનને સ્વ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ચેત્, કિં સા ન ગોસન્નિધાનાસન્નિધાનોપલબ્ધ્યાનુપલબ્ધાશ્વાદિદર્શને इति सम्भवत्येव
क्वचिदिति । (૧૩૪) एवं च यदि तत्राप्यश्वस्य प्रागसत्त्वमन्यतो देशादनागमनमन्या-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

પલમ્બાભાવે સતિ નન્વેતદધિગતિઃ-તદ્દૃશ્યત્વાધિગતિઃ ? પ્રબન્ધેત્યાદિ । પ્રબન્ધમાશ્રિત્ય-
ક્ષણપ્રવાહં તથોપલબ્ધ્યા-સામાન્યેનાપરોપલબ્ધ્યા । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-किं सा-तथोप-
लब्धिः प्रबन्धापेक्षया सामान्येनेत्यर्थः, न गोः सन्निधानासन्निधानाभ्यां उपलब्ध्यानुपलब्ध-
श्चासौ अश्वादिश्चेति विग्रहः, तस्य दर्शने किं सा न इति सम्भवत्येव क्वचिदिति । एतदुक्तं
भवति-गोसन्निधाने उपलब्धेऽश्वस्तदसन्निधाने नोपलभ्यते, न चासौ गोः कार्यं प्राप्नोति च भव-
न्नीत्येति । एवं च कृत्वा एतदप्यसमीक्ष्यैवोक्तमिति सम्बन्धः । किं तदित्याह-यदीत्यादि ।

❖.....❖ अनेकांतरस्य ❖.....❖

યોગ્યતાને લઈને કારણો ‘ઉપલંબજનનસ્વભાવી-ઉપલંબના કારણ’ તરીકે કહેવાય છે.

સ્વાદ્વાદી : ઊભા રહો... ઉપલંબના કારણોની હયાતીમાં એ સ્વભાવવિશેષનો ઉપલંબ તો થતો નથી, તો તે સ્વભાવવિશેષ દૃશ્ય છે, તેનું દર્શન થવું શક્ય છે, એવું તમે શી રીતે જાણ્યું ?

બૌદ્ધ : ક્ષણપ્રવાહને આશ્રયીને સામાન્યથી બીજી ક્ષણોમાં તેનો ઉપલંબ થાય છે અને ત્યારે તેની દૃશ્યતા પણ જણાઈ આવે છે... (તાત્પર્ય એ કે, તે વખતે ભલે ઉપલબ્ધ નથી, પણ ઘટજ્ઞાન વખતે તો તે સ્વભાવવિશેષ ઉપલબ્ધ છે જ - આમ, ક્ષણપ્રવાહની અપેક્ષાએ બીજી ક્ષણોમાં તેનું અસ્તિત્વ હોવાથી તેની દૃશ્યતા સ્પષ્ટ જ છે અને એટલે એ દૃશ્યસ્વભાવની સાથે અધિકૃત કારણો ઉપલંબનું જનન કરે જ... અને તો તેઓ, ઉપલંબનું કારણ બને જ.)

સ્વાદ્વાદી : અરે ! ક્ષણપ્રવાહની અપેક્ષાએ સામાન્યથી બીજી ક્ષણોમાં તેની ઉપલબ્ધિ થાય અને ક્યાંક વળી તેના (ઉપલબ્ધિપ્રત્યયોના) સંનિધાન કે અસંનિધાનથી ઘટની ઉપલબ્ધિ કે અનુપલબ્ધિ દેખાય એટલા માત્રથી જો તેમનો કાર્ય-કારણભાવ (ઉપલબ્ધિપ્રત્યયો કારણ અને ઘટનો ઉપલંબ કાર્ય એવો કાર્ય-કારણભાવ) માની લેવાનો હોય (અર્થાત્, સામાન્યથી બીજી ક્ષણોમાં ઘટ દેખાવાથી ઘટમાં દૃશ્યતાની સિદ્ધિ અને તેના આધારે ઉપલંબપ્રત્યયોમાં યોગ્યતારૂપે ઉપલબ્ધિજનનસ્વભાવની (ઉપલંબકારણતાની) સિદ્ધિ થઈ જતી હોય) તો તેવા ક્ષણપ્રવાહની અપેક્ષાએ સામાન્યથી ઉપલબ્ધિ તો, ગાયના સંનિધાનમાં ઉપલબ્ધ અને ગાયના અસંનિધાનમાં અનુપલબ્ધ એવા અશ્વના દર્શનમાં પણ ક્યાંક છે જ અને એટલે તો ગાય-ઘોડાનો પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડશે !

ભાવાર્થ : કોઈક વખતે ગાય હતી ત્યારે ઘોડો દેખાયો અને કોઈક વખતે ગાય ન હતી ત્યારે ઘોડો પણ ન દેખાયો. આમ, સામાન્યથી ક્ષણપ્રવાહની અપેક્ષાએ ક્યાંક ગાય-ઘોડાનો પણ અન્વય-વ્યતિરેક ઉપલબ્ધ થાય છે જ. હવે કોઈક ક્ષણે ઉપલબ્ધ થવા માત્રથી જો કાર્ય-કારણભાવ માની લેવાય, તો ગાય-ઘોડાનો પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડે. તે શું યોગ્ય છે ? (ઘોડો એ ગાયનું કાર્ય નથી જ, પણ તમારી માન્યતા પ્રમાણે તેને ગાયનું કાર્ય માનવું પડશે.)

કારણત્વં ચ સન્તાનસ્ય શક્યતે નિશ્ચેતુમ્, ભવતુ તત્રાપિ હેતુફલભાવ ઇતિ । એતદસમીક્ષ્યૈ-
વોક્તુમ્, તદોપલબ્ધસ્ય પ્રાગસત્ત્વાત્, અન્યદેશાદનાગતેઃ, અન્યાકારણત્વસ્યાપ્યત એવ
નિશ્ચયાત્ ઉપાયાવિશેષાત્ અન્યત્રાપ્યેવમેવાવગતેઃ । (૧૩૫) અન્યદાઽન્યતોઽપિ ભાવાદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદિ તત્રાપિ-દેશે અશ્વસ્ય ગોઃ કાર્યતયા પરિકલ્પિતસ્ય પ્રાગ્-ઉપલમ્ભસમયાત્ પૂર્વમસત્ત્વં
શક્યતે, નિશ્ચેતુમિતિ સમ્બન્ધઃ, તથાઽન્યતો દેશાદનાગમનં શક્યતે નિશ્ચેતુમ્ । એવમન્યાકારણત્વં
ચ સન્તાનસ્ય અશ્વસમ્બન્ધિનઃ શક્યતે નિશ્ચેતું યદિ, ભવતુ તત્રાપિ હેતુફલભાવ ઇતિ ।
એતદપ્યસમીક્ષ્યૈવ-અનાલોચ્યૈવ ઉક્તં ન્યાયવિદા વાર્તિકે । કથમિત્યાહ-તદોપલબ્ધસ્ય,
પ્રક્રમાદશ્વસ્ય, પ્રાગસત્ત્વાત્ નિરન્વયાસદુત્પાદેન અન્યદેશાદનાગતેઃ અત એવ હેતોઃ, અન્યા-
કારણત્વસ્યાપિ અત એવ દ્વયાત્ નિશ્ચયાત્, નિશ્ચયશ્ચ ઉપાયાવિશેષાત્ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૩૪) બૌદ્ધઃ કાર્ય માનવા માટે અમારી ત્રણ શરતો છે : (૧) પૂર્વે તે દેશમાં ન હોવું, (૨)
બીજા દેશથી ન આવવું, અને (૩) તેનું બીજું કોઈ કારણ ન હોવું - આ ત્રણે હોય, તો કોઈને પણ
કાર્ય માનવામાં વાંધો નથી.

એટલે ગાયના કાર્યરૂપે અભિમત અશ્વ, જો પૂર્વે તે દેશમાં ન હોય, બીજા દેશથી ન આવતો
હોય, અને બીજું કોઈ તેનું કારણ ન હોય, તો તે અશ્વને પણ કાર્ય માની લો... અર્થાત્ ગાય-ઘોડાનો
કાર્ય-કારણભાવ પણ ભલે થાઓ.

સ્યાદ્વાદીઃ ન્યાયવેત્તાએ વાર્તિકમાં આ વાત પણ વિચાર્યા વિના જ કહી દીધી છે. (તેમને ખબર
નથી કે હકીકતમાં ત્રણે શરતો ઘોડામાં ઘટી જાય છે અને તો ગાય-ઘોડાનો કાર્ય-કારણભાવ પણ
હકીકતમાં ઘટી જાય છે. હવે ઘોડામાં તે ત્રણે શરતો શી રીતે ઘટે ? તે જોઈએ →)

(૧) નિરન્વય-અસદ્ગની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તે દેશમાં ઘોડો પૂર્વે નહોતો જ, એવો નિશ્ચય
થઈ જ શકે છે.

(૨) તે ક્ષણસ્થિતિક હોવાથી, પૂર્વ ક્ષણે તે બીજા દેશમાં હતો અને હમણાં તેનું આ દેશમાં
આગમન થયું - એવું પણ નથી જ. (એટલે અન્યદેશથી અનાગમન પણ નિશ્ચિત જ છે.)

(૩) પૂર્વે તે નહોતો અને બીજા દેશથી તે નથી આવ્યો - એ બેથી જ, તે ઘોડાનું બીજું કોઈ
કારણ નથી, એવું પણ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. (અહીં હમણાં ગોસંનિધાનથી જ ઉપલબ્ધ થયો હોવાથી,
તેનું કારણ ગો જ છે, બીજું કોઈ નહીં, એવું જણાઈ આવે છે.)

અને અન્ય અકારણત્વનો નિશ્ચય થવાનું કારણ એ કે 'કાર્ય-કારણભાવ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી
સિદ્ધ થાય છે' - એ ઉપાય છે અને એ ઉપાય તો અહીં પણ રહેલો જ છે. (ગોના સંનિધાનમાં અશ્વનું
પ્રત્યક્ષ અને અસંનિધાનમાં અપ્રત્યક્ષ છે જ.) અને એટલે તો અહીં પણ કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય

નિશ્ચય ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાન્યદા ભાવાસિદ્ધેઃ । સન્તાનાપેક્ષયા સિદ્ધિરિતિ ચેત્, ક એતદ્ વેદ ઇતિ નિભાલ્યતાં સ્વતન્ત્રમ્ । વિશિષ્ટબોધસન્તાનજો વિકલ્પ ઇતિ ચેત્, કુતસ્તસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યકારણભાવ ઇત્યુપાયસ્તદવિશેષાત્ । એતદેવાહ-અન્યત્રાપિ-ધૂમાનલાદૌ એવમેવાવગતેઃ અન્યા-કારણત્વસ્ય । અન્યદેત્યાદિ । અન્યદા-અન્યસ્મિન્ કાલેઽન્યતોઽપિ ભાવાદશ્વસ્ય અનિશ્ચયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-અશ્વવિશેષસ્ય અન્યદા ભાવાસિદ્ધેઃ । સન્તાનેત્યાદિ । સન્તાનાપેક્ષયા સિદ્ધિરિતિ ચેત્, અન્યદા અશ્વવિશેષસ્ય । એતદાશઙ્ક્યાહ-ક એતદ્ વેદ-જાનાતિ ઇતિ નિભાલ્યતાં સ્વતન્ત્રમ્ । ક્ષણનિરન્વયનશ્વરૈકવસ્ત્વાલમ્બનાનિ વિજ્ઞાનાનીતિ ભવતઃ સ્વ-તન્ત્રમ્ । અસ્મિન્નેવં વ્યવસ્થિતે ક એતદ્ વેદ ઇતિ ? વિશિષ્ટેત્યાદિ । વિશિષ્ટશ્વાસૌ બોધસન્તાનશ્ચ તજ્જો વિકલ્પઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતસ્તસ્ય-અધિકૃતવિકલ્પસ્ય અન્યતરૈક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિર્બાધ થઈ શકે. એટલે અન્યાકારણત્વ નક્કી થઈ જાય.

અને વહ્નિ-ધૂમ વગેરે સ્થળે પણ 'ધૂમનું બીજું કોઈ કારણ નથી - માત્ર વહ્નિ જ છે' - એવું આ રીતે જ જણાય છે (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી જ કાર્ય-કારણભાવ જણાય છે અને એ તો ગાય-ઘોડામાં પણ હોવાથી અહીં પણ કાર્ય-કારણભાવ જણાય જ.)

(૧૩૫) બૌદ્ધ : ઘોડો તો બીજા કાળમાં બીજાથી (=ગાય સિવાયથી) પણ થાય છે. એટલે તેમના કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય ન થાય.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે હમણાં રહેલ ઘોડો તો ક્ષણસ્થિતિક હોવાથી બીજા કાળે તેનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી... તો તે બીજા કાળે બીજાથી થાય છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

બૌદ્ધ : સંતાનની અપેક્ષાએ (=અશ્વની ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ) તે અશ્વ અન્ય કાળમાં હોઈ જ શકે છે. (એટલે બીજા કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ જ છે.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! બીજા કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ છે, એવું કોણ જાણે છે ? તમે પહેલા તમારા શાસ્ત્રને બરાબર જુઓ... દરેક જ્ઞાનો, એક ક્ષણ પછી નિરન્વય નશ્વર એવી નિરંશ-એક વસ્તુને વિષય કરનારા છે. એવું તમારા શાસ્ત્રનું મંતવ્ય છે. હવે વિજ્ઞાન જો ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુને વિષય કરે, તો તે વિજ્ઞાન થકી ઉત્તરોત્તર (અનેકક્ષણસ્થિતિક) ક્ષણપરંપરા શી રીતે જણાય ? અને તે ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ બીજા કાળમાં અશ્વનું અસ્તિત્વ છે - એવું પણ શી રીતે જણાય ? (એટલે તે વિજ્ઞાન બીજા કાળમાં છે - એવું જાણનાર કોઈ ન હોવાથી તે વાત સિદ્ધ થાય નહીં.)

બૌદ્ધ : વિશિષ્ટ જ્ઞાનપરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલો એક એવો 'વિકલ્પ' માનીશું (કે જે, ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ બીજા કાળમાં અશ્વનું અસ્તિત્વ છે, એવું જાણી લે.)

ન્યતરૈકબોધજત્વે તથાવૈશિષ્ટ્યમ્ ? (૧૩૬) તથાવિધહેતુભ્યસ્તદ્દેતુભાવાદિતિ ચેત્, એતદપિ પ્રતિનિયતાર્થતયા ભવદ્વિજ્ઞાનગોચરાતીતમેવ । કિં તેન ? પ્રતીતિરિયમીદૃશીતિ ચેત્, અસ્ત્યેષા તન્નત્યાગિની તુ ન યુક્તોપન્યસિતુમ્ । (૧૩૭) ન હ્યેષા તથાનુભવપ્રતીય-માનાન્વયા સર્વથા તદ્ગ્રાહિબોધવિકલાદ્ બોધમાત્રાદ્ ભવિતુમર્હતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધજત્વે સતિ તથાવૈશિષ્ટ્યં યેનૈતદ્ વેદ ? તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધહેતુભ્યઃ પરમ્પરયા તદ્દેતુભાવાત્ તસ્ય-વિકલ્પસ્ય હેતુભાવાત્-તથાવિધાન્યતરબોધભાવાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-એતદપિ-અનન્તરોદિતં પ્રતિનિયતાર્થતયા કારણેન ભવદ્વિજ્ઞાનગોચરાતીતમેવ । કિં તેનેત્યાદિ । કિં તેન-મૈદીયવિજ્ઞાનાગોચરેણ ? પ્રતીતિરિયં-પ્રસ્તુતાશ્વાદિગોચરા ઈદૃશી । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અસ્ત્યેષા-પ્રતીતિઃ તન્નત્યાગિની તુ ત્વન્નીત્યા, અતો ન યુક્તોપન્યસિતુમ્ । ન હ્યેષેત્યાદિ । ન યસ્માદેષા તથા-તેન પ્રકારેણ પૂર્વાપરીભૂતબોધલક્ષણેન અનુભવેન પ્રતીયમાનઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : વિશિષ્ટ જ્ઞાનપરંપરાથી થયેલો વિકલ્પ; તેમની (=જ્ઞાનપરંપરામાંની) કોઈ એક જ્ઞાનક્ષણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેમાં તેવું વૈશિષ્ટ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? (કે જેથી તે બીજા કાળમાં અશ્વનું અસ્તિત્વ જાણી લે..)

(૧૩૬) બૌદ્ધ : પોતાની હેતુપરંપરાથી જ કોઈ એક બોધરૂપ હેતુ થયો છે, કે જે વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે, વિકલ્પનો હેતુ છે... અને તેના થકી જ એ વિકલ્પમાં વૈશિષ્ટ્ય આવે છે...

સ્યાદ્વાદી : તે હેતુપરંપરામાં તેવો પ્રતિનિયત હેતુ આવવો... તેનાથી પ્રતિનિયત વિકલ્પ થવો... તે વિકલ્પમાં પ્રતિનિયત વૈશિષ્ટ્ય આવવું... એ બધું તમારા વિજ્ઞાનના વિષયની બહારની વસ્તુ છે. અર્થાત્ ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુને વિષય કરનારું જ્ઞાન, એ બધું જાણી શકે નહીં (અને એટલે એવા વિકલ્પ થકી, બીજા કાળમાં અશ્વનું અસ્તિત્વ છે, એવું જાણવું અસંગત જ રહે.)

બૌદ્ધ : વિકલ્પનું વૈશિષ્ટ્ય અમારા વિજ્ઞાનનો વિષય ન બને તો શું થઈ ગયું ? પ્રતીતિ તો તેવી થાય છે જ ને ? (બીજા કાળમાં અશ્વનું અસ્તિત્વ હોય, અને એ ગાય વિના પણ થતો હોય... એ બધું તો પ્રતીત જ છે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : તેવી પ્રતીતિ ચોક્કસ છે, પણ તમારા શાસ્ત્રના નીતિ-નિયમ મુજબ તેની સંગતિ થતી નથી. એટલે એનો પ્રમાણ તરીકે ઉપન્યાસ કરવો યોગ્ય નથી. (અર્થાત્ એ પ્રતીતિના આધારે અશ્વનું અન્યકાળે અસ્તિત્વ છે... એવું બધું વ્યવસ્થાપિત ન કરી શકાય.)

(૧૩૭) બૌદ્ધ : પણ અમારા શાસ્ત્રનિયમ મુજબ, તે પ્રતીતિ કેમ ન ઘટે ?

૧. 'ન્યતરૈક બોધં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'અસત્યેષાં તન્નં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'મદીયજ્ઞાનગોચરેણ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૧૩૮) ન ચૈકજાતીયા અપિ ન ભિન્નહેતુજાઃ, વહ્ન્યરણિસૂર્યોપલાદિભ્યઃ અનલા-
દ્યુદયદર્શનાત્ । (૧૩૯) ન ચૈતેષાં જાતિભેદોઽપિ, તુલ્યતયા પ્રતીતેઃ । ન ચૈવં તત્રાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્વયો યસ્યાઃ સા તથાવિધા સર્વથા-૯કાન્તેન તદ્ગ્રાહિબોધવિકલાત્-પ્રસ્તુતાશ્વાદિગ્રાહિ-
બોધવિકલાત્ । કુત ઇત્યાહ-બોધમાત્રાત્-તથાવિધાન્યતરબોધભાવલક્ષણાત્ ભવિતુમર્હતિ ઇતિ
ભાવનીયમેતત્ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ ન ચૈકેત્યાદિના । ન ચૈકજાતીયા અપિ પદાર્થા ન ભિન્નહેતુજાઃ, કિન્તુ
ભિન્નહેતુજા અપિ । કુત ઇત્યાહ-વહ્ન્યરણિસૂર્યોપલાદિભ્યો હેતુભ્યઃ અનલાદ્યુદયદર્શનાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે આ પ્રતીતિ તો તેવા અનુભવસિદ્ધ અન્વયવાળી છે અને એટલે એ સર્વથા
અશ્વગ્રાહી બોધથી વિકલ બોધમાત્રથી ન થઈ શકે.

[આ અર્થ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કયો છે અને તેનો યથાશ્રુત અર્થ એ થાય કે અશ્વગ્રાહી બોધથી
વિકલ અન્યતર બોધમાત્રથી તેવી પ્રતીતિ ન થાય... પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, બૌદ્ધ, અશ્વગ્રાહી
બોધ તો માને જ છે, તેનો બોધ અશ્વગ્રાહી બોધવિકલ છે જ નહીં, તો પ્રતીતિ-અસિદ્ધ થવાની આપત્તિ
શી રીતે આવે ? એટલે એવું લાગે છે કે, ‘તદ્ગ્રાહિબોધવિકલાત્=અન્વયગ્રાહિબોધવિકલાત્’ એવું કહેવું
જોઈએ અને આવું કહેવાથી પ્રતીતિ-અસિદ્ધ થવાની આપત્તિ બૌદ્ધમતમાં આવશે જ, કારણ કે ક્ષણિકમતે
અન્યતર (પૂર્વ / ઉત્તરક્ષણ) બોધમાત્ર હોય છે. અન્વયગ્રાહી બોધ કદાપિ હોતો નથી. (એટલે તેના
મતે તાદૃશ પ્રતીતિ સંભવિત નથી.) અહીં અન્વયગ્રાહી બોધ એટલે ‘અશ્વના અન્વયનું ગ્રહણ કરનાર
બોધ’ એવું સમજવું...]

(એટલે અશ્વ બીજા કાળમાં બીજાથી થાય છે, એવું જાણનાર કોઈ નથી અને હમણાં તો ગો-
અશ્વનો સહચાર દેખાય છે. એટલે તો તમારા મતે ગાય-ઘોડાનો પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડશે.)

એ બધું તમે બરાબર વિચારો...

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, ગાય-ઘોડાના કાર્ય-કારણભાવનું આપાદન કરવા હજી એક પુષ્ટ તર્ક આપે
છે. તે એ કે, અશ્વ બીજાથી થાય તો પણ તેની ગોહેતુકતા નષ્ટ થતી નથી. એક જ અશ્વ જુદા જુદા
અનેક કારણોથી જન્ય હોઈ જ શકે છે. તે વાત આપણે પંક્તિ-અનુસારે સમજીએ -)

(૧૩૮) બૌદ્ધ : અશ્વનું કારણ તો અશ્વ જ છે, તો વિજાતીય એવી ગાય શી રીતે હોય ?

સ્યાદ્વાદી : એકજાતીય પદાર્થો પણ ભિન્ન હેતુઓથી જન્ય ન હોય - એવું નથી, અર્થાત્ તેઓ
જુદા જુદા હેતુઓથી જન્ય હોઈ જ શકે છે.

તેનું કારણ એ કે, એકજાતીય વક્ત્રિ પણ, (૧) વક્ત્રિ, (૨) અરણિ, (૩) સૂર્યોપલ - વગેરે
જુદા જુદા હેતુઓથી થતી દેખાય છે જ (દીવાથી દીવો પ્રગટે, ત્યારે એ વક્ત્રિ વક્ત્રિથી થયો કહેવાય.
એ જ રીતે વક્ત્રિ, અરણિ-સૂર્યોપલ વગેરેથી પણ થાય છે.)

તથાભાવે કશ્ચિદ્ વિરોધઃ, ભવન્ન્યાયાવિશેષાત્ । (૧૪૦) ન ચાત્ર લોકાનુસારો વિશે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘આદિ’શબ્દાદ્ ગૌમયશાલૂકશાલૂકોદયગ્રહઃ । ન ચૈતેષાં-વહ્ન્યાદિજન્યાનામનલાદીનાં જાતિ-
ભેદોઽપિ । કુત્તરિત્યાહ-તુલ્યતયા પ્રતીતેઃ એતેષામનલાદીનામ્ । ન ચૈવં તત્રાપિ-ગવાશ્વાદૌ
તથાભાવે કસ્યચિદશ્વસ્યાશ્વાદુત્પત્તિઃ કસ્યચિદ્ ગોરિત્યેવંભાવે કશ્ચિદ્ વિરોધઃ । કથમિત્યાહ-
ભવન્ન્યાયાવિશેષાત્ અન્વયશૂન્યસ્ય તત્તત્સ્વભાવતામાત્રસ્ય સર્વત્ર વત્તું શક્યત્વાત્ । તતશ્ચ
ગોરપ્યશ્વજનનસ્વભાવાદશ્વાવિરોધ ઇતિ પરિચિન્તનીયમેતત્ । ⁵⁸ઇતરાશ્વસ્ય તુ તત્ર કટકુટ્યસમાનતા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

‘આદિ’ શબ્દથી ગોમય-શાલૂક થકી શાલૂકની ઉત્પત્તિ સમજવી... (અર્થ એ કે, શાલૂક એટલે વીંછી... કોઈક વીંછી છાણમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય ને કોઈક વીંછી વીંછીથી પણ ઉત્પન્ન થાય.)

આમ, એકજાતીય વહ્નિની અને એકજાતીય શાલૂકની જુદા જુદા અનેક હેતુઓથી ઉત્પત્તિ થતી દેખાય જ છે. (આ દૃષ્ટાંત છે, આનો ઉપનય ગ્રંથકારશ્રી આગળ બતાવશે.)

(૧૩૯) પ્રશ્ન : (૧) વહ્નિજન્ય વહ્નિ, (૨) અરણિજન્ય વહ્નિ, (૩) સૂર્યોપલજન્ય વહ્નિ...
એ બધી વહ્નિઓને તિન્નજાતીય માની લઈએ તો ? (તેમની જાતિનો ભેદ માનીએ તો ?)

ઉત્તર : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે તે તમામ વહ્નિઓની તુલ્યરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. એટલે તે વહ્નિઓ એકજાતીય જ માનવી રહી (ફલતઃ એકજાતીયની પણ જુદા જુદા હેતુઓથી ઉત્પત્તિ થવી સિદ્ધ જ છે.)

દાષ્ટાંતિક : જેમ એકજાતીય વહ્નિની જુદા જુદા હેતુઓથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ એકજાતીય અશ્વ પણ કોઈક અશ્વથી ઉત્પન્ન થાય ને કોઈક ગાયથી ઉત્પન્ન થાય - એમ તેની જુદા જુદા હેતુઓથી ઉત્પત્તિ થવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી... (અર્થાત્ એકજાતીય અશ્વની પણ અશ્વ-ગોથી ઉત્પત્તિ થવી નિબાધિ છે.) તેનું કારણ એ કે, તમે કહેલ ન્યાય અહીં પણ અવિશેષ-સમાન છે.

ભાવાર્થ : તમે કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન કે તેમાં અન્વય માનતા નથી - માત્ર કારણનો કાર્યજનનસ્વભાવ કલ્પી લઈને કાર્ય-કારણભાવ માનવાનો તમારો ન્યાય છે. હવે આવો ન્યાય તો ગાય-ઘોડામાં પણ શક્ય જ છે. જુઓ - ગાય પણ અશ્વજનનસ્વભાવી છે અને એટલે (એ સ્વભાવ-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

57. ગોમયશાલૂકશાલૂકોદયગ્રહ ઇતિ । ગોમય-શાલૂકાભ્યાં સકાશાત્ યઃ શાલૂકસ્ય-વૃશ્ચિક-
સ્યોદયઃ-ઉત્પત્તિસ્તસ્ય ગ્રહઃ-સ્વીકારઃ । તત્ર કોઽપિ ગોમયાત્ કશ્ચિચ્ચ વૃશ્ચિકાદ્ વૃશ્ચિક ઉત્પદ્યત ઇત્યર્થઃ ॥

યદિ હિ ગોક્ષણાત્ સકાશાદશ્વક્ષણઃ સમજનિ તદા પ્રાચ્યાશ્વક્ષણેન કિં કૃતમિત્યાહ- 58. ઇતરા-
શ્વસ્ય તુ તત્ર કટકુટ્યસમાનતા ગોર્જનકત્વં ચેતિ । ઇતરાશ્વસ્ય તુ-પાશ્ચાત્યક્ષણસ્ય પુનસ્તત્રાગ્રેતનેઽશ્વક્ષણે

૧. ‘ભવેન્ન્યાયાઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ગોમયાદિશાલૂકઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘કશ્ચિત્વશ્ચિત્વવૃશ્ચિકાત્’ ઇતિ
ચ-પાઠઃ, ચ-પાઠસ્તુ ‘કશ્ચિત્વવૃશ્ચિકાત્’ । ૪. ‘પુનસ્તત્રાગ્રતનાશ્વઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ષક ઇતિ, અભ્યુપગમવિચારાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગોર્જનકત્વં ચેત્યલં પ્રસજ્ઞેનેતિ ભવત્ર્યાયાવિશેષઃ । ન ચાત્ર-વિચારે લોકાનુસારો વિશેષક ઇતિ । કુત્તર ઇત્યાહ-અભ્યુપગમવિચારાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કલ્પના બળે) ગાયથી પણ ઘોડો થવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી. એ તમારે વિચારવું જોઈએ. એટલે તમારા મતે ગાય-ઘોડાનો કાર્ય-કારણભાવ અવિરુદ્ધ છે.

પ્રશ્ન : (મૂર્ખ :) ગાય-ઘોડાનો કાર્ય-કારણભાવ હોવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, પૂર્વક્ષણગત અશ્વની (૧) કટ-કુટચસમાનતા, અને (૨) ગોની જનકતા - એ બે દોષ આવે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જો ગોક્ષણથી જ અશ્વક્ષણ થઈ જાય, તો પૂર્વની અશ્વક્ષણે શું કર્યું ? તે તો ભાવીમાં થનારી અશ્વક્ષણ વિશે પત્યરસમાન અકિંચિત્કર જ પુરવાર થઈ (અર્થાત્ જડ દિવાલ જેવી થઈ) અને (૨) પૂર્વક્ષણગત અશ્વ ગાયનો જનક બની જશે ! કારણ કે અગ્રેતન ગોક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે. (કઈ રીતે ? તે જોઈએ-)

જો અશ્વની અગ્રેતનક્ષણને ગો ઉત્પન્ન કરે, તો ગોની અગ્રેતનક્ષણને કોણ ઉત્પન્ન કરે ? (પૂર્વવર્તી ગોક્ષણ તો ઉત્પન્ન ન કરી શકે, કારણ કે તે તો અગ્રેતન અશ્વક્ષણ વિશે જ વ્યાપૃત થઈ ગઈ છે.) એટલે માનવું જ પડે કે તેને અશ્વ ઉત્પન્ન કરે. આમ, અશ્વમાં ગોજનકતા આવે.

એટલે ગાય-ઘોડાનો કાર્ય-કારણભાવ ન જ મનાય, પણ અરે બૌદ્ધ ! તમારા નીતિ-નિયમ અહીં પણ મૌજૂદ હોવાથી અહીં પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડે... હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

(૧૪૦) બૌદ્ધ : પણ લોકમાં તો ગાય-ઘોડાનો કાર્ય-કારણભાવ મનાતો નથી, તો તમે કેમ તેને સિદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા છો ?

સ્યાદ્વાદી : લોકની વાત હમણાં વચ્ચે ન લાવો. હમણાં તો અભ્યુપગમનો વિચાર ચાલે છે, અર્થાત્ તમે શું માનો છો અને તેમાં ક્યાં ક્યાં દોષો આવે છે - તેનો વિચાર ચાલે છે.

નિષ્કર્ષ : તમે પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભના આધારે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય કહ્યો, પણ તેના આધારે તો ગાય-ઘોડાના પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવા પડે ! જે અસંગત છે. એટલે હકીકતમાં કાર્ય-કારણ-ભાવના નિશ્ચયનો કોઈ ઉપાય નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

કટકુટચસમાનતા, અકિંચિત્કરત્વમિત્યર્થઃ । ગોર્જનકત્વં ચ અગ્રેતનગોક્ષણોત્પાદકત્વાત્ ગોક્ષણોઽશ્વે વ્યાપૃતો-ઽશ્વક્ષણઃ ગવીત્યર્થઃ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'ત્પાદ(ક)ત્વં ચ' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतेन शुद्धिः । २. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'व्यावृत्ते' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतेन शुद्धिः ।

(૧૪૧) કિञ્ચ જ્ઞાનાર્થયોઃ ક્ષણિકત્વાદેકૈકેનૈકૈકગ્રહણે સત્યપિ એતત્ કારણ-મિદં કાર્યમિતિ કુતોઽવસાયઃ ? સ્યાદેતત્-તયોરેવ તથાગ્રહણાત્ । તથાહિ-કારણજ્ઞાનં કારણં ગૃહ્ણત્યેવ । તચ્ચ વિશિષ્ટૈકકાર્યજનનસ્વભાવમિતિ તથૈવ ગૃહ્ણતિ, અન્યથા તદગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્ । એવં કાર્યમપિ વિશિષ્ટકારણજન્યસ્વભાવમિતિ તથૈવ ગૃહ્ણતે,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિञ્ચેત્યાદિ । અભ્યુચ્ચયગ્રન્થ એવ જ્ઞાનાર્થયોઃ ક્ષણિકત્વાત્ કારણાત્ એકૈકેન-જ્ઞાનેન એકૈકગ્રહણે સત્યપિ કારણકાર્યપેક્ષયા એતત્ કારણમિદં કાર્યમિતિ-એવં કુતોઽવસાયઃ ? । ન કુતશ્ચિદપીત્યર્થઃ, વિવિક્તદ્વયગ્રહણેન સમ્બન્ધાગ્રહણાદિતિ ગર્ભઃ । સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-તયોરેવ-કારણ-કાર્યયોઃ તથાગ્રહણાત્-કારણકાર્યતયા ગ્રહણાત્, અવસાય ઇતિ પ્રક્રમઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । કારણજ્ઞાનં કારણં ગૃહ્ણત્યેવ । તચ્ચ-કારણં વિશિષ્ટૈકકાર્યજનનસ્વભાવમિતિ કૃત્વા તથૈવ ગૃહ્ણતિ યથા તદ્ વ્યવસ્થિતમ્, અન્યથા ગ્રહણે તદગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્ કારણાત્ । એવં કાર્યમપિ વિશિષ્ટકારણજન્યસ્વભાવમિતિ કૃત્વા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાતને પુષ્ટ કરવા હજી યુક્તિ આપે છે -

❖ ક્ષણિકત્વેન કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય અસંગત ❖

(૧૪૧) બીજી વાત એ કે, તમારા મતે તો જ્ઞાન-અર્થ બંને વસ્તુ ક્ષણિક છે. એટલે એક જ્ઞાનથી કાર્ય-કારણમાંનું કોઈ એક જ ગૃહીત થાય, બંને નહીં. (પૂર્વક્ષણે કારણ અને ઉત્તરક્ષણે કાર્ય - હવે બૌદ્ધમતે દ્વિક્ષણસ્થિતિક કોઈ જ્ઞાન જ નથી કે જે દ્વિક્ષણભાવી કાર્ય-કારણ બંનેનું ગ્રહણ કરી શકે...)

અને જો એક જ્ઞાનથી કાર્ય-કારણનું ગ્રહણ ન થાય, તો 'આ (=માટી) કારણ છે અને આ (=ઘટ) કાર્ય છે' - એમ કાર્ય-કારણભાવ શેનાથી જણાય ? કોઈનાથી જણાશે નહીં. કારણ કે, કાર્ય-કારણ બંને જુદા જુદા જ્ઞાનથી સ્વતંત્રરૂપે જણાય છે, એટલે કોઈ જ્ઞાનથી તે બંનેના પ્રતિનિયત સંબંધનું ગ્રહણ થતું જ નથી કે જેથી તે બે વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ મનાય.

બૌદ્ધ : તે કાર્ય-કારણનું જ કાર્ય-કારણરૂપે ગ્રહણ થાય છે. એટલે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે - બે જ્ઞાન છે : (૧) કારણજ્ઞાન, અને (૨) કાર્યજ્ઞાન... તેમાં -

(૧) કારણજ્ઞાન કારણનું ગ્રહણ કરે જ છે... અને એ કારણ વિશિષ્ટ એકકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું છે. એટલે આ સ્વભાવરૂપે જ તે કારણનું ગ્રહણ થાય (અર્થાત્ કારણનું ગ્રહણ થતાં કાર્યજનન સ્વભાવ પણ ગૃહીત થાય જ.) અન્યથા=કારણનું ગ્રહણ થવા છતાં પણ જો એ સ્વભાવનું ગ્રહણ ન માનો, તો હકીકતમાં એ કારણનું ગ્રહણ જ નહીં થાય. (સ્વભાવના ગ્રહણ વિના સ્વભાવીનું ગ્રહણ ન જ થઈ શકે. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, કાર્યજનનસ્વભાવરૂપે જ કારણનું ગ્રહણ થાય છે.)

૧. 'સત્યપિ તત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તથાગ્રહણેન' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'કારણં ગૃહ્ણત્યેવ તચ્ચ કારણં વિશિષ્ટં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તત્સામર્થ્યપ્રભવશ્ચ વિકલ્પસ્તથૈવ પ્રવર્તતિ ઇતિ ન્યાય્યસ્તદવસાય ઇતિ । (૧૪૨) અત્ર ઉચ્યતે-વિશિષ્ટકાર્યજનનસ્વભાવગ્રહણં વિશિષ્ટકારણજન્યસ્વભાવગ્રહણં ચેતરેતરગ્રહણા-ત્મકં ન વઃ સ્વરાદ્ધાન્તનીત્યોપપદ્યત ઇત્યુક્તપ્રાયમ્ । ઉપપત્તાવપિ સર્વત્ર તથાગ્રહણાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથૈવ ગૃહ્યતે યથા તદ્ વ્યવસ્થિતં તત્સામર્થ્યપ્રભવશ્ચ-કારણાદિજ્ઞાનસામર્થ્યપ્રભવશ્ચ વિકલ્પ-સ્તથૈવ પ્રવર્તતે । ઇતિ-એવં ન્યાય્યસ્તદવસાયઃ-કાર્યકારણાવસાયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે સમાધિઃ । વિશિષ્ટકાર્યજનનસ્વભાવગ્રહણં કારણગતં તથા વિશિષ્ટ-કારણજન્યસ્વભાવગ્રહણં ચ કાર્યગતમ્ । કિમિત્યાહ-ઇતરેતરગ્રહણાત્મકં વર્તતે, ઇતરેતરોપાધિ-ત્વાદિતરેતરવિશિષ્ટર્ત્વસ્ય । એતત્ કિમિત્યાહ-ન વો-ન યુષ્માકં સ્વરાદ્ધાન્તનીત્યા-સ્વસિદ્ધાન્ત-ન્યાયેન ઉપપદ્યતે ઇત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમ્ । ઉપપત્તાવપિ અસ્ય તત્તત્સ્વભાવતયા ઇતરેતર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) એ જ રીતે કાર્યજ્ઞાન પણ કાર્યનું ગ્રહણ કરે છે જ અને એ કાર્ય વિશિષ્ટ કારણથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે. એટલે કાર્યજ્ઞાન જ્યારે કાર્યનું ગ્રહણ કરે, ત્યારે કારણજન્યસ્વભાવરૂપે જ કાર્યનું ગ્રહણ કરે...

(૩) હવે એ કાર્યજ્ઞાન અને કારણજ્ઞાન; તે બે જ્ઞાનનાં સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો વિકલ્પ પણ તે પ્રમાણે જ કાર્ય-કારણને ગ્રહણ કરવા પ્રવર્તે છે.

એટલે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય થવો ઉચિત જ છે.

(૧૪૨) સ્યાદ્વાદી : કારણમાં વિશિષ્ટ કાર્યજનનસ્વભાવ છે. એ સ્વભાવના ગ્રહણ વખતે કાર્યનું ગ્રહણ પણ થાય છે જ... અને કાર્યમાં વિશિષ્ટ કારણજન્યસ્વભાવ છે, એ સ્વભાવના ગ્રહણ વખતે તેના ઉપાધિરૂપ કારણનું ગ્રહણ પણ થાય છે જ... તેનું કારણ એ કે, તે વિશિષ્ટ સ્વભાવમાં કાર્ય-કારણ ઉપાધિરૂપે રહેલ છે (કાર્યજનનસ્વભાવમાં 'કાર્ય' એ ઉપાધિરૂપે=પ્રતિયોગીરૂપે ભાસે છે અને કારણજન્યસ્વભાવમાં 'કારણ' એ પ્રતિયોગીરૂપે ભાસે છે.)

એટલે કારણસ્વભાવના ગ્રહણ વખતે કાર્યનું અને કાર્યસ્વભાવના ગ્રહણ વખતે કારણનું - એમ ઈતરેતરનું ગ્રહણ થાય છે જ... પણ તમારા ક્ષણિકવાદના સિદ્ધાંત મુજબ તેની સંગતિ થતી નથી. (કાર્યજ્ઞાન-કારણજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી માત્ર સ્વક્ષણગત કાર્ય-કારણનું જ ગ્રહણ કરે, બંનેનું સંલગ્નરૂપે નહીં. એટલે તમારે મતે એક જ્ઞાનથી બંનેનું ગ્રહણ; જે પ્રતીતિસિદ્ધ છે, તે સંગત થતું નથી...) એ બધું અમે પૂર્વે પ્રાયઃ કહી જ દીધું છે.

બૌદ્ધ : ધૂમમાં વહ્નિજન્યસ્વભાવ છે. હવે આ સ્વભાવના ગ્રહણ માટે ઈતરનું (=વહ્નિનું) ગ્રહણ અપેક્ષિત નથી, માત્ર સ્વભાવી-ધૂમનું ગ્રહણ જ પર્યાપ્ત છે. તેનાથી જ તે વિશિષ્ટ સ્વભાવ જણાઈ

૧. 'ત્વસ્ય કિમિં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર ઙ્-પાઠઃ ।

અવિનાભાવગ્રહણમન્તરેણાપિ ધૂમાદિગ્રહણાદેવાનલાદિગતિરનિવારણીયા । (૧૪૩) સમ-
નન્તરવૈકલ્યાત્ નેતિ ચેત્, ન, ક્વચિત્ તત્તુલ્યતાયામપ્યભાવાત્, સમુદ્રદર્શનાનન્તરં ધૂમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશિષ્ટગ્રહણસ્ય । કિમિત્યાહ-સર્વત્ર તથાગ્રહણાત્ કારણાત્ અવિનાભાવગ્રહણમન્તરેણાપિ ।
કિમિત્યાહ-ધૂમાદિગ્રહણાદેવ, 'આદિ'શબ્દાદ્ બલાકાદિગ્રહઃ, અનલાદિગતિરનિવારણીયા ।
इहापि 'आदि'शब्दात् जलादिग्रहः । समनन्तरेत्यादि । समनन्तरवैकल्यात् कारणान्नेति चेत्
अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरिति । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । नैत-
देवम्, क्वचित्-न सर्वत्र तत्तुल्यतायामपि-समनन्तरतुल्यतायामपि अभावात् अविनाभाव-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જા.ય. એમ વહ્નિમાં રહેલ ધૂમજનનસ્વભાવ અંગે પણ સમજવું... એટલે અમારા મતે તાદૃશ સ્વભાવરૂપે
ગ્રહણની ઉપપત્તિ છે જ.

સ્યાદ્વાદી : આ રીતે ઉપપત્તિ ભલે થાઓ, પણ એ રીતે તો સર્વત્ર વહ્નિ-ધૂમનું તે રૂપે જ ગ્રહણ
થશે અને એટલે તો જેણે અવિનાભાવનું ગ્રહણ કર્યું નથી તેને પણ માત્ર ધૂમ-બલાકાના ગ્રહણથી જ
વહ્નિ-જલનું અનુમાન થવા લાગશે ! જે કદી થતું નથી.

ભાવાર્થ : નાળિયેર દ્વીપવાસીઓએ વહ્નિ-ધૂમના અને જલ-બગલાના અવિનાભાવનું ગ્રહણ
કદી કર્યું નથી અને એટલે જ તેઓને ધૂમ દેખાવાથી વહ્નિનું અનુમાન અને બગલા દેખવાથી જળનું
અનુમાન કદી થતું નથી. એ વાત સ્પષ્ટ છે. પણ જો ઉપર કહ્યા મુજબ ધૂમ-વહ્નિનું તેના સ્વભાવરૂપે
જ ગ્રહણ થતું હોય, તો ધૂમને જોવા માત્રથી જ નાળિયેર દ્વીપવાસીને પણ તેમાં રહેલ 'વહ્નિજન્યસ્વભાવ'
જણાઈ જશે અને તો તેને ધૂમ દેખવાથી વહ્નિનું અનુમાન પણ થઈ જ જશે ! (તે જ રીતે બગલાને
દેખવા માત્રથી જ, અવિનાભાવઅગૃહીત વ્યક્તિને પણ, જળનું અનુમાન થવા લાગશે !)

(૧૪૩) ખોદ્ધ : વહ્નિનું જ્ઞાન થવા માટે 'સમનન્તર પ્રત્યય' જોઈએ. (સમનન્તરપ્રત્યય એટલે
પૂર્વક્ષણવર્તી ઉપાદાનભૂત જ્ઞાનક્ષણ...) હવે આ 'સમનન્તર' નાળિયેરદ્વીપવાસીઓ પાસે નથી, એટલે
જ તેઓને અવિનાભાવગ્રહણ વિના પણ કેવળ ધૂમના ગ્રહણથી જ વહ્નિનું ગ્રહણ થઈ જતું નથી...

(જ્યારે આપણી પાસે સમનન્તર પ્રત્યય છે, એટલે ધૂમગ્રહણથી વહ્નિનું ગ્રહણ નિર્બાધ થાય
છે.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ ખોટી છે. કારણ કે ક્યાંક વળી સમનન્તરની તુલ્યતામાં પણ
અનલનું ગ્રહણ થતું નથી (આશય એ કે, બે વ્યક્તિ છે, બંને વ્યક્તિ ધૂમને ગ્રહણ કરે છે, બંનેનું
સમનન્તર એક સરખું છે... તે છતાં અવિનાભાવઅગૃહીત વ્યક્તિને જ વહ્નિનું અનુમાન થાય છે,
નાળિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિને નહીં. હવે જો સમનન્તરથી જ વહ્નિનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય, તો આવું કેમ
થાય છે ? અવિનાભાવ-અગૃહીતને પણ કેવળ ધૂમગ્રહણથી જ વહ્નિનું ગ્રહણ થઈ જવું જોઈએ ને ?)

ગ્રાહિષુ તત્તુલ્યતોપપત્તેઃ, તત્રાપ્યગૃહીતાવિનાભાવસ્યાસમ્ભવાદિતિ । (૧૪૪) તત્રાપિ તત્તુલ્યતાયાસ્તત્ત્વતોઽસિદ્ધિરિતિ ચેત્, કિમત્ર ક્ષુણ્ણમિત્યાલોચ્ય વાચ્યમ્ । નૈકસ્ય કારણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રહણમન્તરેણાપિ ધૂમાદિગ્રહણાદેવાનલાદિગતેરિતિ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-સમુદ્રેત્યાદિ । સમુદ્રદર્શના-નન્તરં યાનપાત્રાદ્યારૂઢાનાં ધૂમાદિગ્રાહિષુ પ્રમાતૃષુ તત્તુલ્યતોપપત્તેઃ-સમનન્તરતુલ્યતોપપત્તેઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-તત્રાપીત્યાદિ । તત્રાપિ-યથોદિતધૂમગ્રાહિષુ અગૃહીતાવિનાભાવસ્ય-‘નાલિકેર’-દ્વીપવાસિનઃ પ્રમાતુઃ અસમ્ભવાદ્ ધૂમાદિગ્રહણાદેવાનલાદિગતેરિતિ । તત્રાપીત્યાદિ । તત્રાપિ-યથોદિતધૂમગ્રાહિષુ તત્તુલ્યતાયાઃ-સમનન્તરતુલ્યતાયાસ્તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન અસિદ્ધિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમત્ર ક્ષુણ્ણં યેન તત્તુલ્યતાયા અસિદ્ધિઃ ઇત્યાલોચ્ય વક્તવ્યં સ્વદર્શનસ્થિતિ-મિત્યભિપ્રાયઃ । નૈકસ્યેત્યાદિ । નૈકસ્ય-સમનન્તરસ્ય ‘નાલિકેર’દ્વીપવાસિપ્રમાતૃસમ્બન્ધિનઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાતની ભાવના બતાવે છે -

ઘણાં બધા લોકો સમુદ્રયાત્રા માટે યાનપાત્ર પર ચડેલા છે, તેઓ બધા સમુદ્રને જોઈ રહ્યા છે, એટલે હાલમાં તેઓને સમુદ્રજ્ઞાનક્ષણ પ્રવર્તી રહી છે... હવે આગળ જતાં પર્વત બાજુ ધૂમાડો નીકળતો દેખાયો તેને ગ્રહણ કરનાર તમામ પ્રમાતાઓને ધૂમનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું... હવે અહીં આપણે બે વ્યક્તિ પકડીએ : (૧) એક અવિનાભાવગૃહીત આર્યદેશવાસી વ્યક્તિ, અને (૨) બીજી અવિનાભાવ-અગૃહીત નાળિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિ... તેમાં

(૧) પહેલી વ્યક્તિને ધૂમજ્ઞાન પછી તરત વહિનું જ્ઞાન થાય છે, અને (૨) બીજી વ્યક્તિને; જેણે અવિનાભાવગ્રહણ નથી કર્યું તેને ધૂમજ્ઞાન પછી વહિનું જ્ઞાન થતું નથી.

હવે અહીં ધૂમગ્રહણ-ધૂમજ્ઞાનરૂપ સમનન્તર પ્રત્યય તો બંનેમાં તુલ્યરૂપે વિદ્યમાન છે, તે છતાં વહિનું જ્ઞાન એકને થાય અને એકને ન થાય, એવું કેમ ? (તમારા મતે તો તુલ્ય સમનન્તર હોવાથી નાળિયેર દ્વીપવાસીને પણ વહિનું જ્ઞાન થવું જોઈએ ને ?)

(૧૪૪) બૌદ્ધ : ધૂમગ્રાહી પ્રમાતાઓમાં પણ, બધા પ્રમાતાઓને સમનન્તર પ્રત્યય તુલ્ય છે, એવું પરમાર્થથી સિદ્ધ થતું નથી. (અર્થાત્ આર્યદેશવાસી અને નાળિયેરદ્વીપવાસી - બંને વ્યક્તિનું સમનન્તર અલગ-અલગ પ્રકારનું છે. એટલે જ વહિગ્રહણ-અગ્રહણને લઈને તેમનો તફાવત છે.)

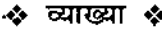
સ્યાદ્વાદી : તમે કહો છો કે, બંનેનું સમનન્તર તુલ્ય હોવું સિદ્ધ નથી... પણ અમે પૂછીએ છીએ કે, બંનેનું સમનન્તર તુલ્ય હોવામાં વાંધો શું / (કિમત્ર ક્ષુણ્ણં ?) એનો જવાબ, તમે તમારી દર્શનસ્થિતિને વિચારીને કહો.

બૌદ્ધ : (એકસ્ય=) નાળિયેરદ્વીપવાસી પ્રમાતાનું ધૂમગ્રાહી સમનન્તર પ્રત્યય; તેની પૂર્વની

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘સમન્તર’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-प्रतेन शुद्धिः । २. पूर्वमुद्रितेऽत्र ‘तुल्योप०’ इति अशुद्धपाठः, अत्र H-प्रतेन शुद्धिः ।

कारणं तद्धेतुहेतुविषयमिति चेत् सम्भवत्यपि केवलानलग्राहिणः । (१४५) तदपि न

❖ વ્યાખ્યા ❖

कारणकारणं प्रदीर्घहेतुपरम्पराभावि तद्धेतुहेतुविषयं तस्य-सामान्येन ⁵⁹धूमग्राहिसमनन्तरस्य हेतुः-धूमस्तस्यापि हेतुः-अग्निस्तद्विषयमग्निविषयम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-सम्भवती-त्यादि । सम्भवत्यपि कारणकारणं तद्धेतुहेतुविषयः केवलानलग्राहिणः-‘नालिकेर’द्वीप-वासिनोऽपि । तदपीत्यादि । तदपि केवलानलग्राहिणः ⁶⁰न तथा-तेन प्रकारेण धूमज्ञानसम-

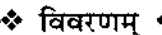
❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

જ્ઞાનપરંપરામાં આવેલી પૂર્વ-પૂર્વ કારણક્ષણોમાંની એક પણ કારણક્ષણ; (તદ્દેતુહેતુવિષયમ્=) સમનન્તરરૂપ ધૂમજ્ઞાન તેનું કારણ ધૂમ અને તેનું કારણ અગ્નિ; તે અગ્નિને વિષય કરતી નથી (અર્થાત્ નાળીયેરદ્વીપવાસીને પોતાની જ્ઞાનપરંપરામાં કદી અગ્નિવિષયક જ્ઞાન થયું નથી અને એટલે જ હમણાં થનારું ધૂમજ્ઞાનરૂપ સમનન્તર, આર્યદેશવાસીના સમનન્તરથી ભિન્ન જણાઈ આવે છે.

અભિપ્રાય એ કે, નાળીયેરદ્વીપવાસીને પોતાની દીર્ઘ જ્ઞાનપરંપરામાં પૂર્વ અગ્નિવિષયક જ્ઞાન કદી થયું નથી અને એટલે જ તે ધૂમગ્રહણથી વહિનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી. જ્યારે આર્યવ્યક્તિને પૂર્વે અગ્નિવિષયક જ્ઞાન થઈ ગયું છે. એટલે તે ધૂમને દેખવા માત્રથી જ વહિને જાણી લે છે... (આમ, ધૂમજ્ઞાનરૂપ સમનન્તર બંનેમાં અતુલ્ય રહે, કેમકે તે ધૂમજ્ઞાનનું પણ સમનન્તર જે અગ્નિજ્ઞાન છે, તે એકમાં છે ને બીજામાં નથી. એટલે એકને વહિનું ગ્રહણ અને એકને વહિનું અગ્રહણ થાય છે.)

સ્વાદ્વાદી : તમે કહો છો કે; નાળીયેરદ્વીપવાસીને અગ્નિજ્ઞાન પૂર્વે કદી થયું નથી... પણ તેવું નથી, તેમને પણ (અવિનાભાવના ગ્રહણ વિના) કેવળ અગ્નિનું જ્ઞાન કદી'ક થયું હોય તે સંભવિત છે જ (તે અગ્નિજ્ઞાન, ધૂમજ્ઞાનરૂપ સમનન્તરપ્રત્યયની પૂર્વની જ્ઞાનપરંપરામાં કારણરૂપ છે અને એ સમનન્તરનાં ધૂમરૂપ કારણનું કારણ-અગ્નિને વિષય કરનારું છે...)

(૧૪૫) બોદ્ધ : નાળીયેરદ્વીપવાસીને પૂર્વે કદી'ક અગ્નિજ્ઞાન થવાની વાત બરાબર છે, પણ

❖ વિવરણમ્ ❖

59. ધૂમગ્રાહિસમનન્તરસ્યેતિ । ધૂમગ્રાહી ચાસૌ સમનન્તરશ્ચ ધૂમગ્રાહિસમનન્તરસ્તસ્ય । અયમભિપ્રાયઃ-યોઽયં ‘નાલિકેર’દ્વીપવાસી પ્રમાતા તસ્ય ન કદાચિદગ્નિગોચરં જ્ઞાનં પૂર્વમજનિ, ઇતરસ્ય તુ પ્રમાતુઃ પ્રદીર્ઘજ્ઞાનક્ષણપરમ્પરાયાં પાવકપ્રલોકનઃ ક્ષણોઽજનીત્યસૌ ધૂમદર્શનાત્ તં પ્રતિપદ્યતેતિ ।।

60. ન તથા-તેન પ્રકારેણેતિ । યથૈતદ્દેશવાસિનઃ પ્રમાતુઃ પ્રદીર્ઘપરમ્પરાયાં અગ્નિજ્ઞાનમજનિ ન

❖ માની લઈએ કે એક નાળીયેરદ્વીપવાસીએ પૂર્વે કેવળ અગ્નિજ્ઞાન કર્યું છે. એટલે હવે આને થનારું ધૂમજ્ઞાનરૂપ સમનન્તર, આર્યવ્યક્તિને થનારા સમનન્તરને તુલ્ય જ થયું ને ? તો પણ ધૂમગ્રહણથી, આર્યવ્યક્તિને જ અગ્નિ-અનુમાન થાય, નાળીયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિને ન થાય, એવું કેમ ? તેમાં તર્ક શું ?

૧. ‘વિષયં કેવલાં’ ઇતિ હ-પાઠઃ । ૨. ‘પ્રલોકનઃ ક્ષણો’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. ‘પરમ્પરાયાં પાવકપ્રલોકનઃ ક્ષણોઽજનિ’ ઇત્યસૌ ધૂમદર્શનાત્ તં પ્રતિપદ્ય’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । તદનન્તરં તત્ર વિવરણાન્તરસ્ય પાઠસ્યાંશઃ ।

તંથાધૂમજ્ઞાનસમનન્તરં ઇતિ ચેત્, નંનુ તથેતિ કોઽર્થઃ ? તદનન્તરં તદ્ભાવેનેતિ ચેત્, કિમિદં તદાનન્તર્યમ્ ? (૧૪૬) તદનન્તરસમયે તદ્ભાવઃ ઇતિ ચેત્, તદભાવે તદ્ભાવઃ । ઇષ્યત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નન્તરઃ, ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નંનુ તથેતિ કોઽર્થઃ પ્રબન્ધાપેક્ષયા ભવતીત્યભિપ્રાયઃ ? તદનન્તરમિત્યાદિ । તદનન્તરં-કેવલાનલગ્રહણાનન્તરં તદ્ભાવેન-ધૂમગ્રહણભાવેન । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમિદં તદાનન્તર્યં⁶¹ તદુત્તરકાલભાવિતયાઽસ્ત્યેવૈતદિત્યભિપ્રાયઃ । તદનન્તરે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તેને થનારું અગ્નિજ્ઞાન તે રીતે ધૂમજ્ઞાનનું સમનન્તર નથી (આશય એ કે, અગ્નિજ્ઞાન થવા છતાં પણ, જે રીતે તે અગ્નિજ્ઞાન ધૂમજ્ઞાનનું સમનન્તર આર્યવ્યક્તિને થાય છે, તે રીતે નાળિયેરદ્વીપવાસીને થતું નથી - એ જ તે બેનાં સમનન્તરમાં તફાવત છે.

સ્યાદ્વાદી : ‘જે રીતે’, ‘તે રીતે’ એટલે તમે કઈ રીતે કહેવા માગો છો ? એ વાત પહેલા સ્પષ્ટ કરો.

(હવે આર્ય-અનાર્ય વ્યક્તિને પૂર્વે જે અગ્નિજ્ઞાન થયું હતું કે જે હમણાં (સમુદ્ર ઉતરતી વેળાએ) પરંપરાએ ધૂમજ્ઞાનનું કારણ છે. તે શું બંને વ્યક્તિને એકસરખું થયું હતું કે જુદું જુદું ? (બૌદ્ધ પૂર્વનું બંનેનું જ્ઞાન જુદું જુદું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે. ગ્રંથકારશ્રી બંનેનું જ્ઞાન એકસરખું માનવાનું આપાદન કરી તન્મૂલક હમણાંનું ધૂમજ્ઞાન પણ તુલ્ય સાબિત કરશે અને તો બૌદ્ધમતે બંનેનું ધૂમજ્ઞાન તુલ્ય થઈ જવાથી, આર્યની જેમ અનાર્યને પણ, ધૂમજ્ઞાનથી વહ્નિનું જ્ઞાન થવા લાગશે ! જે દોષરૂપ છે. આ વાતનું ખાસ અવધારણ કરી લેવું.)

બૌદ્ધ : અમારો ‘તથા=તે રીતે’ કહેવાનો અભિપ્રાય આ છે - આર્યવ્યક્તિને કેવળ અગ્નિગ્રહણ પછી (=અનંતર) ધૂમગ્રહણ થાય છે. તે રીતે (વ્યાપ્તિગ્રહણ વખતે આર્યવ્યક્તિને પૂર્વે જ્યારે મહાનસાદિમાં અગ્નિનું ગ્રહણ થયું હતું, તે વખતે તેને તરત જ અગ્નિ સાથે સંલગ્ન ધૂમનું પણ ગ્રહણ થયું હતું. અહીં જે રીતે અગ્નિજ્ઞાન, અનન્તર (=અવ્યવહિત) જ ધૂમજ્ઞાનનું સમનન્તર થયું હતું, તે રીતે) અનાર્યને તે અગ્નિજ્ઞાન ધૂમજ્ઞાનનું સમનન્તર નથી થયું, કેમકે અનાર્યને તે અગ્નિજ્ઞાન પછી તરત ધૂમજ્ઞાન નહોતું થયું, પણ છેક હમણાં (સમુદ્ર ઉતરતી વેળાએ કે જ્યારે આર્યવ્યક્તિને બીજીવાર ધૂમગ્રહણ થઈ ગયું છે ત્યારે) ધૂમગ્રહણ થઈ રહ્યું છે. એટલે બંનેનું પૂર્વવર્તી અગ્નિજ્ઞાન સરખું નથી.

સ્યાદ્વાદી : આ અનંતરપણું શું છે ? કેવળ અગ્નિજ્ઞાન પછી ધૂમજ્ઞાન થવું તે જ ને ? એવું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તથા ‘નાલિકેર’દ્વીપવાસિન ઇત્યર્થઃ ॥

61. તદુત્તરકાલભાવિતયા અસ્ત્યેવૈતદિત્યભિપ્રાય ઇતિ । ‘નાલિકેર’દ્વીપવાસિનો હિ પ્રમાતુઃ પ્રદીર્ઘ

૧. ‘તથાવિધધૂમ૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ન તુ તથેતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘ઇતિ’ ઇતિ પાઠઃ ।

एवैतदिति चेत्, स इतरस्यापि तुल्यः । तदनन्तरं तद्भावेनातुल्य इति चेत्,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિ । તદનન્તરસમયે-કેવલાનલગ્રહણાનન્તરસમયે તદ્ભાવઃ-ધૂમગ્રહણભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદભાવે તદ્ભાવઃ, કેવલાનલગ્રહણાભાવે ધૂમગ્રહણભાવ ઇત્યર્થઃ । ઇષ્યત ઇત્યાદિ । ઇષ્યત એવૈતદ્ યદુત તદભાવે તદ્ભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સ ઇત્યાદિ । સ ઇતરસ્યાપિ તુલ્યઃ સઃ-તદભાવે તદ્ભાવઃ ઇતરસ્યાપિ-કેવલાનલગ્રાહિધૂમગ્રાહિણસ્તુલ્યસ્તત્રાપિ કેવલાનલ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનંતરપણું તો નાળિયેરદ્વીપવાસીને થનારા ધૂમજ્ઞાનમાં પણ છે જ... જુઓ - નાળિયેરદ્વીપવાસી પ્રમાતાને ઘણા વખત પૂર્વે તણખા વગેરેની અવસ્થામાં અગ્નિનું દર્શન થયું હતું અને હવે સમુદ્ર ઉતરતી વેળાએ ધૂમજ્ઞાન થઈ રહ્યું છે... તો અગ્નિજ્ઞાનની અનંતર ધૂમજ્ઞાન, જેમ આર્ય વ્યક્તિને થાય છે, તેમ નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ થાય છે જ.

(પ્રશ્ન : પણ તરત અનંતર તો નથી થતું ને ?

ઉત્તર : નિરન્વય-નશ્વરવાદીમતે તો દરેક વસ્તુ ક્ષણિક છે. એટલે એના ક્ષય પછી તરત અનંતર કે વિલંબે અનંતર બંને અવિશેષ છે... એટલે સાર એ આવ્યો કે, ધૂમજ્ઞાનની અનંતર (પૂર્વે) સમનન્તરરૂપે અગ્નિજ્ઞાન હોવાનું તો બંનેને તુલ્ય જ છે. તો તે રૂપે અતુલ્યતા શી રીતે ?)

(૧૪૬) બૌદ્ધ : તમે પહેલા 'અનંતરપણું' બરાબર સમજો. કેવળ અગ્નિગ્રહણની અનંતરસમયે (=પછીના સમયે) ધૂમનું ગ્રહણ થવું.

સ્વાદ્વાદી : તો એનો મતલબ એ થયો કે, અગ્નિગ્રહણના અનંતરસમયે; જે વખતે ક્ષણિક અગ્નિગ્રહણ નષ્ટ થઈ ગયું છે તે સમયે (અર્થાત્ અગ્નિગ્રહણના અભાવ વખતે) ધૂમનું ગ્રહણ થવું...

બૌદ્ધ : વાહ ! તમે એકદમ બરાબર અર્થ કર્યો. આ જ વાત અમને ઈષ્ટ છે... (અર્થાત્ અગ્નિ-ગ્રહણના અભાવમાં ધૂમનું ગ્રહણ થવું; એ જ અમારું 'અનંતર' કહેવાનું તાત્પર્ય છે.)

સ્વાદ્વાદી : તો આવું અનંતરપણું તો નાળિયેરદ્વીપવાસીને થનારા ધૂમજ્ઞાનમાં પણ તુલ્ય જ છે. કારણ કે નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ પૂર્વે કેવળ-અગ્નિગ્રહણ થયું હતું અને ત્યારબાદ તેના અભાવમાં જ સમુદ્ર ઉતરતી વેળાએ ધૂમજ્ઞાન થઈ રહ્યું છે... (આમ નાળિયેરદ્વીપવાસીના ધૂમજ્ઞાનમાં પણ અનંતર-થવાપણું; અગ્નિગ્રહણના અભાવમાં થવાપણું તો છે જ... અને એટલે તો વહ્નિજ્ઞાન, જેમ આર્યવ્યક્તિને થનારા ધૂમજ્ઞાનની અનંતર સમનન્તર છે તેમ અનાર્યવ્યક્તિને થનારા ધૂમજ્ઞાનની અનંતર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

पूर्व मुर्मुराद्यवस्थपावकदर्शनमभूत्, समुद्रोत्तरणानन्तरं च धूमज्ञानमुदपादि इत्यस्त्यैवानन्तर्यं निरन्वयनश्वर-वस्तुवादिमतेऽनन्तरचिरातीतत्वस्य विशेषाभावात् ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'જ્ઞાનમુષાદિ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'ઇત્યસ્ત્યૈવાનન્તર્યનિ૦' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

(૧૪૭) તદભાવભાવિનઃ કિમનેન ? સોઽનન્તરભાવી તદ્દેતુર્ભવતીતિ ચેત્, નાસત્સદ્ભાવિન
ઇત્યુક્તમ્ । (૧૪૮) સ તસ્ય જનક ઇતિ ચેત્, ન કિઞ્ચિત્ તલ્લક્ષણમસ્ય । તતસ્તદ્ભાવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રહણાભાવ એવ તદ્ધૂમગ્રહણમિતિ કૃત્વા । તદનન્તરેત્યાદિ । તદનન્તરં તદ્ભાવેન-કેવલાનલ-
ગ્રહણાનન્તરં ધૂમગ્રહણભાવેન અવિનાભાવગ્રહણેઽતુલ્યઃ સ ઇતરસ્યાપિ તદભાવે તદ્ભાવઃ । ઇતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદભાવભાવિનઃ કિમનેન-કેવલાનલગ્રહણાભાવભાવિનઃ ધૂમગ્રહણસ્ય
કિમનેન ? તદનન્તરં તદ્ભાવેનાભાવાવિશેષાદિત્યભિપ્રાયઃ । સોઽનન્તરભાવીત્યાદિ । સોઽનન્તર-
ભાવી કેવલાનલગ્રહઃ તદ્દેતુર્ભવતિ-ધૂમગ્રહણહેતુર્ભવતિ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નાસ-
ત્સદ્ભાવિન ઇત્યુક્તમ્, અસત્ ભવતિ તચ્છીલં ચૈત્યસત્સદ્ભાવિકાર્યં તસ્ય ન હેતુઃ કઞ્ચિત્, તત્તથા-
ભાવાઽભાવેનેત્યુક્તં પ્રાક્ । સ તસ્યેત્યાદિ । સઃ-હેતુસ્તસ્ય-કાર્યસ્ય જનકઃ । ઇતિ ચેત્, એતદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સમનન્તર છે જ - એટલે તુલ્યતા જ થઈ.)

બૌદ્ધ : જો કે નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ (તદભાવે=) વહ્નિગ્રહણ-અનંતર વહ્નિગ્રહણના અભાવમાં
ધૂમગ્રહણ થાય છે જ, પણ તે ધૂમગ્રહણ વિલંબે થાય છે. (એટલે જ વહ્નિ-ધૂમના અવિનાભાવનું ગ્રહણ
થતું નથી.) જ્યારે આર્યવ્યક્તિને તો કેવળ-વહ્નિગ્રહણ પછી અનંતર ધૂમનું ગ્રહણ થાય છે અને એટલે
વહ્નિધૂમના અવિનાભાવનું ગ્રહણ પણ શીઘ્ર થઈ જાય છે. એટલે બંનેને થનારું ધૂમગ્રહણરૂપ સમનંતર
તુલ્ય નથી.

(૧૪૭) સ્યાદ્વાદી : (તદભાવભાવિનઃ) હકીકતમાં તો ધૂમગ્રહણ કેવળ-વહ્નિગ્રહણના અભાવમાં
જ થનારું છે. તો તેના (વહ્નિગ્રહણ-અનંતર તેના અભાવમાં થનારા ધૂમગ્રહણના) અવિનાભાવને
ગ્રહણ કરવાથી શું ?

(આશય એ કે, વહ્નિગ્રહણ-અનંતર વહ્નિગ્રહણના અભાવમાં, નાળિયેરદ્વીપવાસીને વિલંબે
ધૂમગ્રહણ થાય છે અને આર્યવ્યક્તિને શીઘ્ર ધૂમગ્રહણ થાય છે. પણ થાય છે તો બંને (ધૂમગ્રહણ)
વહ્નિગ્રહણના અભાવમાં જ ને ? તો આર્યવ્યક્તિને તેવા ધૂમગ્રહણનો વહ્નિગ્રહણ સાથે અવિનાભાવનું
ગ્રહણ કઈ રીતે થાય ?)

બૌદ્ધ : એ રીતે કે, તે રીતે અનંતર પૂર્વક્ષણે થનારું અગ્નિગ્રહણ, ધૂમગ્રહણનો હેતુ બની શકે.
(જ્યારે નાળિયેરદ્વીપવાસીને વિલંબે થનારું અગ્નિગ્રહણ ધૂમગ્રહણનો હેતુ બની શકે નહીં એ જ તે
બેની અતુલ્યતા છે.)

સ્યાદ્વાદી : અગ્નિગ્રહણ તે અસત્સદ્ભાવી એવા ધૂમગ્રહણનું કારણ બની શકે નહીં. તાત્પર્ય
એ કે, ધૂમગ્રહણ પૂર્વે અસત્ હતું ને હમણાં સત્ થાય છે એટલે હકીકતમાં એ ધૂમગ્રહણરૂપે કોઈ

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'તદ્ભાવે' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-H-પ્રતપાઠઃ । ૨. 'ચૈત્યસત્' ઇતિ હ-પાઠઃ । ૩.
પૂર્વમુદ્રિતેઽત્રાશુદ્ધપ્રચુરાઃ પદ્ધત્યઃ ।

એવેતિ ચેત્, ભૂતેનાપિ કિં તેન તદિતરબોધવૈકલ્યાત્ ધૂમમાત્રગ્રહણરૂપત્વાત્ તદિ-
તરત્રાપિ તદુપપત્તેઃ । (૧૪૯) ન ચૈવમપિ તત્તત્સ્વભાવતાઽવગમઃ, તંથાઽપ્રતીતેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-ન કિંચિત્ તલ્લક્ષણમસ્ય-ન કિંચિજ્જનકલક્ષણમસ્ય-હેતોઃ । તત્ત્વમિત્યાદિ । તત્ત્વ-
હેતોસ્તદ્ભાવ એવ-કાર્યભાવ એવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ભૂતેનાપીત્યાદિ । ભૂતેનાપિ કિં
તેન ?-તત્ત્વમિત્ત્વ પ્રક્રમે ધૂમગ્રહણેન કેવલાનલગ્રહણાત્ કિમ્ ? ન કિંચિદિત્યાહ-તદિતરબોધ-
વૈકલ્યાત્-કેવલાનલગ્રહણબોધવૈકલ્યાત્, વૈકલ્યં ચ ધૂમમાત્રગ્રહણરૂપત્વાત્ અધિકૃતબોધસ્ય
તદિતરત્રાપિ-યથોદિતસમનન્તરજબોધમાત્રેઽપિ તદુપપત્તેઃ-ધૂમમાત્રગ્રહણરૂપત્વોપપત્તેઃ । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરિણમતું નથી, કે જે કારણ બની શકે તેથી અગ્નિગ્રહણ તેનું કારણ બની શકે નહીં.

(૧૪૮) બૌદ્ધ : (જે કાર્યરૂપે પરિણમે એ જ કારણ કહેવાય, એવું અમે માનતા જ નથી, અમારું
કહેવું છે કે -) કાર્યનો જનક=ઉત્પાદક=ઉત્પન્ન કરનાર હોય, તે કારણ. હવે અગ્નિગ્રહણ ધૂમગ્રહણને
ઉત્પન્ન કરનાર છે, એટલે તે કારણ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

સ્યાદ્વાદી : પણ અગ્નિગ્રહણમાં કારણનું કોઈ ચિહ્ન (=લક્ષણ) તો દેખાવું જોઈએ ને ? (ચિહ્ન
વિના તો તેને ધૂમગ્રહણનું કારણ શી રીતે માની લેવાય ?)

બૌદ્ધ : તે હેતુ થકી (ધૂમગ્રહણરૂપ) કાર્યનું થયું એ જ તો એનું ચિહ્ન છે... એટલે અગ્નિગ્રહણને
ધૂમગ્રહણનું કારણ માનવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

સ્યાદ્વાદી : ચાલો, અગ્નિગ્રહણને તેનું કારણ માની લો અને તેનાથી ધૂમગ્રહણ માની લો...
તો પણ અગ્નિગ્રહણ થકી ધૂમગ્રહણ થવાથી થયું શું ? કંઈ જ થયું નહીં. તેનું કારણ એ કે, તે ધૂમગ્રહણ
અગ્નિગ્રહણબોધથી તો વિકલ જ છે, કારણ કે તે માત્ર ધૂમના ગ્રહણરૂપ છે. (એટલે તેમાં અગ્નિગ્રહણ
અંશતઃ પણ ભાસતું નથી, માત્ર ધૂમગ્રહણ જ ભાસે છે.)

હવે એવું ધૂમગ્રહણ તો નાળિયેરદ્વીપવાસીને થનારા વિલંબિત અગ્નિજ્ઞાનરૂપ સમન્તરજન્ય
ધૂમજ્ઞાનમાં સિદ્ધ થાય જ છે, કારણ કે ધૂમમાત્રનું ગ્રહણ તો ત્યાં નિર્બાધિ સંગત છે.

એટલે પ્રતિભાસ-ગ્રહણની અપેક્ષાએ તો, નાળિયેરદ્વીપવાસી અને આર્યવ્યક્તિ બંનેને થનારું
ધૂમજ્ઞાન એકસરખું (=તુલ્ય) છે, એવું તર્કસિદ્ધ છે.

❖ એ પરથી બૌદ્ધે એ સાબિત કર્યું કે, આર્યવ્યક્તિને થનાર અગ્નિગ્રહણ ધૂમગ્રહણનું કારણ છે, જ્યારે નાળિયેર-
દ્વીપવાસીને થનાર અગ્નિગ્રહણ ધૂમગ્રહણનું કારણ નથી... પણ ગ્રંથકારશ્રી, તે બંનેના ધૂમગ્રહણની તુલ્યતા જ ફલિત
કરશે.

તદિતરાવગમાભાવાદિતિ તસ્યૈવ તદ્વાવાદાવન્વયાદિસિદ્ધિઃ । (૧૫૦) આહ-અન્વય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચૈવમપીત્યાદિ । ન ચૈવમપિ ન્યાયતુલ્યતાયાં તસ્ય-ધૂમમાત્રસ્ય 'નાલિકેર'દ્વીપવાસિસમ્બન્ધિનઃ તત્સ્વભાવતાવગમઃ-અગ્નિજન્યસ્વભાવતાવગમઃ । કુત इत्याह-तथाऽप्रतीतेः-अग्निजन्य-स्वभावत्वेनाप्रतीतेः । अप्रतीतिश्च तदितरावगमाभावात्-अग्न्यवगमाभावात् 'नालिकेर'द्वीप-वासिनः । इति-एवं तस्यैव तद्वावादौ-केवलानलग्रहणस्यैव धूमग्रहणभावादौ । 'आदि'शब्दात् कथञ्चित् पर्यायव्यावृत्तिपरिग्रहः । किमित्याह-अन्वयादिसिद्धिः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः, सुवर्णद्रव्यवत् कटकस्यैव कुण्डलादित्वेन भवनात् । आहेत्यादि । आह परः-अन्वय-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૪૯) તો પણ નાળિયેરદ્વીપવાસીને તો માત્ર ધૂમનું જ ગ્રહણ થાય છે, તેમાં રહેલ 'વહ્નિજન્ય-સ્વભાવ'નું નહીં. કારણ કે, વહ્નિજન્યસ્વભાવનું ગ્રહણ થતું હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

અને તેને પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ પણ એ જ કે, તે નાળિયેરદ્વીપવાસીને અગ્નિનું અનુમાન થતું નથી. (બાકી જો વહ્નિજન્યસ્વભાવરૂપે ધૂમની પ્રતીતિ થાય, તો ધૂમ એ વહ્નિથી જન્ય છે અને તો વહ્નિ પણ હશે જ, એમ વહ્નિનું અનુમાન પણ થાય. જે થતું નથી.)

એટલે ફલિત થયું કે, નાળિયેરદ્વીપવાસીને માત્ર ધૂમનું જ ગ્રહણ થાય છે, તેમાં રહેલ 'વહ્નિજન્યસ્વભાવ'નું નહીં.

પ્રશ્ન : આર્યવ્યક્તિને થનાર પૂર્વક્ષણવર્તી કેવળ-અગ્નિગ્રહણનું ધૂમગ્રહણ રૂપે થવું... તે અગ્નિગ્રહણનો પર્યાય બદલાઈને જ્ઞાનનો ધૂમગ્રહણ પર્યાય થવો એવું બધું માની લઈએ તો ? (તો તો તેનું ધૂમગ્રહણ, નાળિયેરદ્વીપવાસીના ધૂમગ્રહણથી વિલક્ષણ તરી આવે ને ?)

ઉત્તર : તો તો અન્વય-વ્યતિરેકની સિદ્ધિ થશે ! જેમ સુવર્ણ, દ્રવ્યરૂપે અનુગત રહે છે અને કટ-કુંડલાદિ પર્યાયરૂપે બદલાતો રહે છે, તેમ જ્ઞાન પણ દ્રવ્યરૂપે અનુગત રહેશે અને અગ્નિગ્રહણ-ધૂમગ્રહણાદિ પર્યાયરૂપે બદલાતો રહેશે. એટલે તો જૈનમાન્ય અન્વય-વ્યતિરેકવાદ જ સિદ્ધ થશે ! (તેથી બૌદ્ધો ! તેવું માનીને પણ બંનેનાં વહ્નિજ્ઞાનરૂપ સમન્તરની અતુલ્યતા સિદ્ધ ન કરી શકો... ફલતઃ ધૂમગ્રહણ બંનેને સદૃશ થવાથી, આર્યવ્યક્તિની જેમ નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ વહ્નિનું અનુમાન થશે જ. એટલે બૌદ્ધના ઘણા ફટાટોપ પછી પણ એ આપત્તિ તદવસ્થ જ રહી.)

(હવે બૌદ્ધ, અન્વયવાદમાં એ આપત્તિનું આપાદન કરવા, પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે -)

(૧૫૦) બૌદ્ધ : અન્વયપક્ષમાં પણ, નાળિયેરદ્વીપવાસીને કેવળ ધૂમનું ગ્રહણ થતાં જ અગ્નિનું

❖ બૌદ્ધે, કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય સંગત કરવા પૂર્વે કહ્યું હતું કે, ધૂમના ગ્રહણ વખતે તેમાં રહેલ વહ્નિજન્યસ્વભાવ પણ ગૃહીત થઈ જાય અને એટલે વહ્નિ-ધૂમનો કાર્ય-કારણભાવ પણ જણાઈ જાય... વગેરે. પણ ગ્રંથકારશ્રીએ નાળિયેરદ્વીપવાસીનું ઉદાહરણ લઈને જણાવ્યું કે, ધૂમના ગ્રહણ સાથે વહ્નિજન્યસ્વભાવનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય એવું જરૂરી નથી. ફલતઃ કાર્ય-કારણભાવના નિશ્ચયની અસંગતિ ઊભી જ રહે.

પક્ષેઽપિ કેવલધૂમાદિગ્રહણેઽનલાદિગતિરનિવારણીયા, પારમ્પર્યેણ તત્રાપ્યન્વયોપપત્તેરિતિ ।
(૧૫૧) નાનિવારણીયા, ન હ્યસાવન્વયમાત્રનિબન્ધનૈવ, અપિ તુ આગમાદિજવિશિષ્ટ-
ક્ષયોપશમનિબન્ધનાઽપિ, તમન્તરેણાનન્તર્યત ઉભયર્દશિનોઽપિ તદનુપપત્તેઃ, ક્વચિત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પક્ષેઽપિ સતિ કેવલધૂમાદિગ્રહણે । કિમિત્યાહ-અનલાદિગતિરનિવારણીયા । કુત્ત્વ-
પારમ્પર્યેણ તત્રાપિ-કેવલાનલગ્રાહિ'નાલિકેર'દ્વીપવાસિનિ અન્વયોપપત્તેરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-
ન અનિવારણીયા ન, ન હ્યસૌ-ન યસ્માત્ અસૌ અનલાદિગતિઃ અન્વયમાત્રનિબન્ધનૈવ; અપિ
તુ-કિં તર્હિ આગમાદિજશ્વાસૌ, 'આદિ'શબ્દાત્ તપોવિનયાદિગ્રહઃ, વિશિષ્ટક્ષયોપશમશ્ચ તન્નિબ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રહણ થઈ જશે, એ આપત્તિ અનિવારણીય રહેશે... તેનું કારણ એ કે, પરંપરાએ ત્યાં પણ અન્વયની
ઉપપત્તિ થઈ જ શકે છે.

ભાવાર્થ : કેવળ-અનલગ્રાહી નાળિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિ વિશે પણ (૧) વહ્નિનો ધૂમમાં, અથવા
(૨) અગ્નિગ્રહણનો ધૂમગ્રહણમાં અન્વય થવો સંગત જ છે અને તો ધૂમના પ્રતિભાસ વખતે વહ્નિનો
પ્રતિભાસ પણ થાય જ. તે આ રીતે - (૧) વહ્નિ તે ધૂમરૂપે પરિણમે છે. એટલે નાળિયેરદ્વીપવાસીને
ધૂમના ગ્રહણ વખતે તેની અંદર અનુગત વહ્નિનું ગ્રહણ પણ થાય જ, અથવા તો (૨) પૂર્વે થયેલું
અગ્નિ ગ્રહણ પોતાની જ્ઞાનપરંપરામાં પરિણમતું-પરિણમતું હમણાંની ધૂમગ્રહણરૂપ જ્ઞાનક્ષણમાં
પરિણમિત થાય છે, એટલે તે ધૂમગ્રહણની પછીની ક્ષણે અગ્નિગ્રહણ થશે જ.

એટલે એ આપત્તિ તો તમારા અન્વયવાદમાં પણ ઊભી જ રહી ને*?

(૧૫૧) સ્થાદ્વાદી : પણ અમારા મતે એ આપત્તિ અનિવારણીય નથી, અર્થાત્ ધૂમના
ગ્રહણમાત્રથી અનલનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય એવું અનિવારણીય નથી. તેનું કારણ એ કે, અગ્નિબોધ
માત્ર અન્વયમૂલક નથી, પણ આગમાદિથી જન્ય વિશિષ્ટક્ષયોપશમમૂલક પણ છે..

(ભાવ એ કે, અગ્નિજ્ઞાન અન્વય હોવા માત્રથી ન થઈ જાય, તે માટે તો સંકેત, તપ, ચરણ,
વિનય વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મક્ષયોપશમ પણ જોઈએ, જે નાળિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિમાં નથી..)

* અહીં 'પારમ્પર્યેણ તત્રાપિ=કેવલાનલગ્રાહિનાલિકેરદ્વીપવાસિનિ અન્વયોપપત્તેઃ' એ વ્યાખ્યાની પંક્તિને લઈને
અર્થ ક્યો છે, જે કે તે અર્થ બેસાડી તો શકાય છે જ... પણ વાસ્તવમાં વિચારતાં આવે અર્થ જણાઈ રહ્યો છે :

પારમ્પર્યેણ=ઉત્તરોત્તરક્ષણપ્રબન્ધેન તત્રાપિ=ધૂમલક્ષણકાર્યેઽપિ અન્વયોપપત્તેઃ=વહ્નિલક્ષણોપાદાનકરણસ્યાન્વયોપપત્તેઃ ।

અયમત્રાભિપ્રાયઃ - અન્વયવાદે હિ વહ્નિધૂમલક્ષણકાર્યે પરિણમતિ, તેન ચ ધૂમસ્ય ગ્રહણે તદનુગતવહેરપિ નાલિકેરદ્વીપ-
વાસિનોઽપિ ગ્રહણં સ્યાદિતિ તુલ્યમેવ દોષતાદવસ્થ્યમ્ । (અથવા તત્રાપિ=નાલિકેરવાસિસમ્બન્ધિધૂમગ્રહણેઽપિ અનલગ્રહણસ્યા-
ન્વયોપપત્તિઃ । (इत्यर्थोऽस्माकं प्रतिभाति, विद्वांसो विचारयन्तु, सुगमत्वाच्च न विवृतोऽयमर्थः ॥)

❖ આવું કહીને ગ્રંથકારશ્રીને છેલ્લે એ ફલિત કરવું છે કે, અગ્નિબોધ માટે અન્વય અને આગમાદિજન્ય
વિશિષ્ટક્ષયોપશમ એ બધું જ જોઈએ અને નાળિયેરદ્વીપવાસીમાં એ બધું નથી (અન્વય હોવા છતાં વિશિષ્ટક્ષયોપશમ
નથી) એટલે તેને અગ્નિબોધ ન થવો સંગત જ છે.

તથાડદર્શનાત્ । (૧૫૨) ન ખલુ સમયાદિનાઽનભિવ્યક્તક્ષયોપશમઃ પશ્યન્નપ્યુત્તરાધર-
ભાવેન ધૂમાનલૌ તદન્યભાવાવિવ કશ્ચિત્ તયોર્હેતુહેતુમદ્ભાવં પ્રતિપદ્યતે, ભૂયો ધૂમદર્શનાત્
તદનવગતેરિતિ । (૧૫૩) ક્ષયોપશમસામર્થ્યાદિવ તથાઽન્યતરગ્રહણતોઽપિ તદ્ભાવાવગમે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્ધનાઽપિ અનલાદિગતિઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-તમન્તરેણ-વિશિષ્ટક્ષયોપશમં આનન્તર્યતઃ-આનન્તર્યેણ
ઉભયદર્શિનોઽપિ, પ્રક્રમાદ્ ધૂમાનલદર્શિનોઽપિ તદનુપપત્તેઃ-અનલાદિગત્યનુપપત્તેઃ । અનુપ-
પત્તિશ્ચ ક્વચિત્-પ્રમાતરિ તથાડદર્શનાત્-ઉભયદર્શિનોઽપ્યનલાદિગત્યદર્શનાત્ । એતદેવાહ ન
ખલ્વિત્યાદિના । ન ખલુ-નૈવ સમયાદિના-સંકેત-તપો-વિનયાદિના અનભિવ્યક્તક્ષયોપ-
શમઃ-પ્રમાતા પશ્યન્નપ્યુત્તરાધરભાવેન ધૂમાનલૌ લોકનીત્યા તદન્યભાવાવિવ-અપ્રતિ-
બદ્ધાપરપદાર્થાવિવ કશ્ચિત્-પ્રમાતા તયોઃ-ધૂમાનલયોઃ હેતુહેતુમદ્ભાવં-કાર્યકારણભાવં પ્રતિ-
પદ્યતે । કથં ન પ્રતિપદ્યત ઇત્યાહ-ભૂયઃ-પુનર્ધૂમદર્શનાત્ સકાશાત્ તદનવગતેઃ-અનલાદ્યનવગતેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : શું વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિના અગ્નિપ્રતીતિ ન થાય ?

ઉત્તર : ન જ થાય, કારણ કે પૂર્વે જેણે ધૂમ-અગ્નિ બંનેને જોયા છે તેવી વ્યક્તિને પણ, વિશિષ્ટ
ક્ષયોપશમ વિના, વહ્નિનો બોધ થતો નથી. તેનું કારણ એ કે, તેવું (=ક્ષયોપશમ વિના અગ્નિ-ધૂમ
ઉભયદર્શી પ્રમાતાને અગ્નિનો બોધ થઈ જતો હોય એવું) દેખાતું નથી.

આ વાતને સમજાવતા ભાવાર્થ કહે છે -

(૧૫૨) કોઈ એક પ્રમાતા, પૂર્વે વહ્નિને જૂએ છે અને ત્યારબાદ તરત ધૂમને જૂએ છે. પણ
સંકેત, તપ, વિનય વગેરેના સામર્થ્યથી થનાર ક્ષયોપશમ હજી આને અનભિવ્યક્ત (=અપ્રગટ) છે.
એટલે જ તે પ્રમાતા પૂર્વાપરભાવે ગૃહીત પણ ધૂમ-અનલને, ઘટ-પટની જેમ પરસ્પર અપ્રતિબદ્ધ
(=અસંબદ્ધ) રૂપે જુએ છે અને તે બેનો કાર્ય-કારણભાવ (પૂર્વગૃહીત અગ્નિ કારણ અને પશ્ચાદ્ગૃહીત
ધૂમ કાર્ય -એવો ભાવ) જાણી શકતો નથી... અને એના પરથી સિદ્ધ થાય કે, તે પ્રમાતાને ફરી ધૂમ
દેખવા છતાં અગ્નિનો બોધ થતો નથી. (જો હકીકતમાં કાર્ય-કારણભાવ ગૃહીત હોય, તો આવું ન
બને... ધૂમ દેખવાથી વહ્નિનો બોધ થઈ જ જાય.)

તો અહીં પૂર્વાપરભાવે ધૂમ-અનલ દેખવા છતાં પણ તેમના કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય અને
તેના આધારે ધૂમદર્શનથી વહ્નિનું અનુમાન કેમ થતું નથી ? તેનું કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેને
તેવો ક્ષયોપશમ થયો નથી... તો નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ ધૂમદર્શન થવા છતાં પણ વહ્નિ-અનુમાન
ન થવાનું કારણ એ જ કે, તેને તેવો (=સંકેત-તપાદિથી જન્ય) ક્ષયોપશમ થયો નથી. એટલે અમને
એ આપત્તિ (=નાળિયેરદ્વીપવાસીને પણ ધૂમદર્શનથી અગ્નિ-અવગમની આપત્તિ) અનિવારણીય નથી.

કો દોષઃ ? ન કશ્ચિદન્યઃ, અપિ તુ નાદલા તદુત્પત્તિરિત્યસકૃન્નિર્દર્શિત એવ । યદા હેતુ-
ફલયોરણીયસાઽપિ કાલેન ન વ્યવધાનં ન ચ ધ્વંસનામ્નો વિનાશસ્ય હેતુત્વમ્, તદાનીં
કથમદલા તદુત્પત્તિઃ ? (૧૫૪) તસ્યૈવ તથાભાવાભાવતોઽસત્સદ્ધવનેનેત્યલમનેન પુનઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ । આહ-ક્ષયોપશમસામર્થ્યાદિવ સકાશાત્ તથા-નિરન્વયનાશભાવેન અન્યતરગ્રહણતોઽપિ
ધૂમાદિગ્રહણમધિકૃત્ય તદ્ભાવાવગમે, પ્રક્રમાજ્જન્યજનકભાવાવગમે સતિ, કો દોષઃ ? એતદા-
શઙ્ક્યાહ-ન કશ્ચિદન્યઃ-દોષઃ, અપિ તુ નાદલા-નાકારણા તદુત્પત્તિઃ-ધૂમાદ્યુત્પત્તિઃ ઇત્યસકૃ-
ન્નિર્દર્શિત એવ દોષઃ । આહ-યદા હેતુ-ફલયોઃ-કાર્ય-કારણયોઃ અણીયસાઽપિ કાલેન,
અત્યન્તલઘુનાઽપીત્યર્થઃ, ન વ્યવધાનમ્, કિં તર્હિ ? હેતુસમનન્તરમેવ ફલમ્ । ન ચ ધ્વંસનામ્નો
વિનાશસ્ય પ્રસજ્યાત્મકસ્ય હેતુત્વં ફલં પ્રતિ । તદાનીં કથમદલા તદુત્પત્તિરિતિ ? । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-તસ્યૈવેત્યાદિ । તસ્યૈવ-હેતોઃ તથાભાવાભાવતઃ-ફલરૂપેણ ભાવાભાવાત્ કારણાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૧૫૩) બૌદ્ધ : તો એ રીતે ક્ષયોપશમના સામર્થ્યથી જ, ધૂમ-અનલ બેમાંથી કોઈ એકના
ગ્રહણથી પણ તેમના જન્ય-જનકભાવનો નિશ્ચય થઈ જાય તો દોષ શું ?

(આશય એ કે, પૂર્વક્ષણગત વહ્નિનો નિરન્વય નાશ થઈ જતો હોવાથી ધૂમક્ષણે તેનું અસ્તિત્વ
રહેતું નથી. એટલે હકીકતમાં વહ્નિ-ધૂમનું સાથે ગ્રહણ કદી થતું નથી તો પણ ક્ષયોપશમના સામર્થ્યથી
તે બેમાંથી કોઈ એકના ગ્રહણથી પણ તેમનો જન્ય-જનકભાવ જણાઈ જાય, એવું કેમ ન મનાય ?
તેમાં દોષ શું ?)

સ્યાદ્વાદી : દોષ બીજો કોઈ નહીં, પણ એ જ કે, તે ધૂમાદિની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન કારણ વિના ન
માની શકાય. એ દોષ અમે અનેકવાર બતાવી દીધો છે.

(ભાવ એ કે ક્ષયોપશમથી જ્ઞાન થવામાં વાંધો નથી, પણ અન્વય વિના, ધૂમની ઉત્પત્તિ જ
નિર્હેતુક બને - એ અમે કહી ગયા છીએ.)

બૌદ્ધ : પૂર્વક્ષણે અગ્નિ અને ઉત્તરક્ષણે તરત ધૂમ - અહીં વચ્ચે થોડા'ક કાળનું પણ આંતરું
નથી તો પછી ધૂમની ઉત્પત્તિ કારણ વિના શી રીતે કહેવાય ? (કારણ-અનંતર તરત જન્ય હોવાથી
તેની ઉત્પત્તિ સકારણ જ થઈ છે.) અને ધૂમ-વહ્નિ વચ્ચે વહ્નિના અભાવરૂપ વહ્નિધ્વંસ; એ ધૂમનું
કારણ બનતું હોય એવું પણ અમે નથી માનતા (કે જેથી ધૂમ તુચ્છકારણક ફલિત થાય.)

એટલે અમારા મતે કારણથી જ ધૂમની ઉત્પત્તિ નિર્બાધિ સિદ્ધ છે. તો તમે કેમ કહો છો કે,
તમારા મતે કારણ વિના (દળ વિના) ધૂમની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે ?

(૧૫૪) સ્યાદ્વાદી : તેવું કહેવાનું કારણ એ કે, તે હેતુ જ ફળરૂપે પરિણમતો નથી અને તો

૧. 'નાદલાત્ તદુ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૨. 'મદલાત્ તદુ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । ૩.
'નાકારણાત્ તદુ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૪. 'મદલાત્ તદુ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

પુનરભિહિતેન । આલોચ્યતાં વસ્તુતત્ત્વમિતિ, અતઃ 'પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ કાર્ય-કારણભાવઃ' ઇતિ વચનમાત્રમેવ ॥

(૧૫૫) ઇતશ્ચૈતદેવમ્, તયોર્નિરાકાર-સાકારયોઃ તદ્ગ્રાહકત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ વિષયકૃતનિર્ભાસવિરહે અર્થપ્રત્યાસત્તિનિબન્ધનાભાવેનેદમસ્ય સંવેદનમિતિ વ્યવસ્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસત્સદ્ધવનેન હેતુના અદલેતિ । તથાહિ-યદૈવ હેતુરેવ ન ફલીભવતિ તદૈવાસત્ સદ્ ભવતીતિ સ્થિતમદલત્વમિત્યલમનેન પુનઃ પુનરભિહિતેન । આલોચ્યતાં વસ્તુતત્ત્વમિતિ । અતઃ 'પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ કાર્યકારણભાવઃ' ઇતિ વચનમાત્રમેવ પરદર્શને, નિરર્થકમિત્યર્થઃ ॥

ઇતશ્ચૈતદેવમધિકૃતવચનં વચનમાત્રમેવ, તયોઃ-પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભયોઃ નિરાકાર-સાકાર-યોસ્તદ્ગ્રાહકત્વાયોગાત્-કાર્યકારણગ્રાહકત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ વિષયકૃતનિર્ભાસવિરહે, વિષયાકારવિરહે इत्यર્થઃ । અર્થપ્રત્યાસત્તિનિબન્ધનાભાવેન હેતુના ઇદમસ્ય સંવેદનમિતિ-એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસત્ જ કાર્ય સત્ થયું છે. એટલે તો તેની ઉત્પત્તિ (અદળ=) કારણવિહોણી થઈ જ.

તે આ પ્રમાણે - જ્યારે હેતુ (વહ્નિ) જ ફળરૂપે પરિણમતો નથી, ત્યારે અસત્ જ વસ્તુ સત્ થઈ કહેવાય... તો આવી વસ્તુમાં કારણનું કયું દળ જોડાયું ? એટલે એ ધૂમની ઉત્પત્તિ દળ વિનાની (કારણ વિના) જ થઈ, એવું સ્થિત થયું.

હવે આ જ વાતને વારંવાર કહેવાથી સર્ચું. (અનેકવાર કહેવા છતાં પણ તમને લગીરે સમજણ પડતી નથી.) એટલે તમે વસ્તુતત્ત્વને બરાબર સમજવાની કોશિશ કરો.

સંદર્ભ : ગ્રંથકારે કહ્યું હતું કે, બૌદ્ધમતે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય સંગત નથી. પછી બૌદ્ધે તેની સંગતિ માટે પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભનો નિશ્ચાયકપ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો. પછી ગ્રંથકારે કહ્યું કે, ક્ષણિકમતે બંનેનો કાર્ય-કારણભાવ ન જ જણાય. ત્યારબાદ બૌદ્ધના અનેક કુતર્કોનું નિરાકરણ કરીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી નિષ્કર્ષ જણાવી રહ્યા છે -

આમ, બૌદ્ધમતે પુષ્કળ દોષો હોવાથી 'વહ્નિ-ધૂમાદિનો કાર્ય-કારણભાવ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી સિદ્ધ થનાર છે' - એ માત્ર બોલવા પૂરતું નિર્ણયક જણાઈ આવે છે.

(તે વચન, બીજા પણ એક તર્કથી નિર્ણયક જણાય છે. એ તર્ક હવે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -)

❖ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભની ગ્રાહકતા અસંગત ❖

(૧૫૫) પ્રત્યક્ષ અને અનુપલંભરૂપ જ્ઞાન (૧) નિરાકાર છે, કે (૨) સાકાર ? - બેમાંથી એકે રીતે તેઓ કાર્ય-કારણભાવના ગ્રાહક બની શકતા નથી. તે આ રીતે -

(૧) નિરાકારતા - જો પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભ વિષયકૃત આકારથી રહિત હોય; તેમાં વિષયનો આકાર ન આવે, તો અર્થપ્રત્યાસત્તિરૂપ 'આ જ્ઞાન પ્રતિનિયત આ વિષયનું સંવેદન કરે છે' - એવી

ઽનુપપત્તેઃ, (૧૫૬) આકારસ્ય ચાનર્થકેષ્વપિ સ્વજ્ઞાદિપ્રત્યયેષુ ભાવિનો વસ્તુવ્યાપ્ત્ય-ભાવાત્, સ્થૂલચિત્રાકારાણાં ચૈકત્ર વિજ્ઞાને ભાવતઃ સમ્ભવાયુક્તેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યવસ્થાઽનુપપત્તેઃ । અર્થાકારતા હોવં વ્યવસ્થાનિબન્ધનમિતિ દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-આકારસ્ય ચ જ્ઞાને વિષયરૂપસ્ય અનર્થકેષ્વપિ સ્વજ્ઞાદિપ્રત્યયેષુ ભાવિનઃ-સતઃ । કિમિ-ત્યાહ-વસ્તુવ્યાપ્ત્યભાવાત્-વસ્તુના સહ વ્યાપ્ત્યભાવાત્ । ઉપચયમાહ-સ્થૂલચિત્રાકારાણાં ચ એકત્ર વિજ્ઞાને સૂક્ષ્મૈકસ્વભાવે ભાવતઃ-પરમાર્થેન સમ્ભવાયુક્તેરિતિ ઇતશ્ચૈતદેવમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવસ્થા અનુપપન્ન બને. (જ્ઞાનમાં ઘટનો આકાર ન આવે, તો આ જ્ઞાન ઘટનું જ છે, પટનું નહીં - એવી કલ્પનામાં આધાર શું ? એટલે પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા અનુપપન્ન બને.)

વિષયાકાર વિના અર્થપ્રત્યાસત્તિરૂપ કારણ ન હોવાથી વ્યવસ્થાની અનુપપત્તિ.... એવો અર્થ છે. તેનો ભાવ એ કે, જો જ્ઞાનમાં વિષયકૃત આકાર ન હોય, તો ‘ઇદમ્ ઘટજ્ઞાનમ્’ એવી વ્યવસ્થાના કારણભૂત અર્થપ્રત્યાસત્તિ જ જ્ઞાનમાં નથી. એટલે પ્રતિનિયત વિષયવ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ ન થાય.

એટલે પ્રત્યક્ષ-અનુપલંબને નિરાકાર માનવું જરાય ઉચિત નથી. (તેમાં વ્યવસ્થા અનુપપન્ન છે.)

(૨) સાકારતા - પ્રત્યક્ષ અનુલંબમાં અર્થનો આકાર માનીએ અને તેના આધારે પ્રતિનિયત વસ્તુસંવેદનની વ્યવસ્થા માનીએ - એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે અર્થનો આકાર તો અર્થવિહોણા સ્વપ્ન વગેરે જ્ઞાનમાં પણ આવે છે જ... તે છતાં તે આકારની વસ્તુ સાથે વ્યાપ્તિ નથી જ (સ્વપ્નમાં, પોતે મોટા મહેલમાં બેસી રાજશાસન કરતો દેખાય, પણ એ બધો આકાર, હકીકતમાં વસ્તુસંલગ્ન નથી.)

એટલે પ્રત્યક્ષ-અનુપલંબમાં કાર્ય-કારણભાવનો આકાર દેખાય, તેટલા માત્રથી વાસ્તવિક કાર્ય-કારણભાવ માની લેવાની ગેરસમજ ન કરાય (સ્વપ્નપ્રતિબિંબિત આકારની જેમ તે કદાચ અન્યથા પણ હોય.)

(૧૫૬) એ વાતમાં હજી એક પુષ્ટિ એ કે, તમે તો જ્ઞાનને સૂક્ષ્મ (=નિરંશ) એકસ્વભાવી કહો છો અને ઘડા વગેરેના આકારો તો સ્થૂળ અને અલગ-અલગ પ્રકારે છે, કારણ કે સ્થૂળ અને વિચિત્રાકારે જ તેમની પ્રતીતિ થાય છે... હવે નિરંશ-એકસ્વભાવી જ્ઞાનમાં, આવા સ્થૂળ અને વિચિત્ર આકારો પરમાર્થથી થઈ શકે જ નહીં...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

62. સ્થૂલચિત્રાકારાણાં ચેતિ । ઘટાઘાકારા હિ સ્થૂલાસ્તથૈવ પ્રતીયમાનત્વાત્ ચિત્રાશ્ચ-નાનાપ્રકારા અતઃ કથમેકસ્મિન્ જ્ઞાને સૂક્ષ્મસ્વભાવે તે ભવેયુરિતિ ? ॥

(૧૫૭) સ્યાદેતત્-નેદમદ્વયજ્ઞાનવાદિનઃ કથञ्चિद् બાધકમ્ । તસ્ય હિ સર્વ એવ ભાવાશ્ચિત્તાત્રસારશરીરા હેતુફલતાં બિભ્રતીતિ મતમ્ । બુદ્ધયશ્ચ સ્વસંવિત્પ્રત્યક્ષપ્રમાણ-સિદ્ધસદ્ભાવાઃ સ્વરૂપપ્રતિપત્તયે નાપરં પ્રકાશકં પ્રતીક્ષન્ત ઇતિ યા યથા સા તથૈવ સંવેદ્યતે,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-નેદમ્-અનન્તરોદિતમદ્વયજ્ઞાનવાદિનઃ-ગ્રાહ્યગ્રાહકા-કારરહિતજ્ઞાનવાદિનઃ કથञ्ચિद् બાધકમ્ ઇત્યાહ-તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય યસ્માત્-અદ્વયજ્ઞાનવાદિનઃ સર્વ એવ ભાવાઃ-ધૂમ-ધૂમધ્વજાદયઃ ચિત્તમાત્રસારશરીરાઃ, અદ્વયબોધરૂપા એવેત્યર્થઃ । કિમિ-ત્યાહ-હેતુફલતાં બિભ્રતીતિ-એવં મતમ્ । બુદ્ધયશ્ચ કિંવિશિષ્ટા વર્તન્તે ? સ્વસંવિત્પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણસિદ્ધસદ્ભાવાઃ સ્વસંવિદેવ પ્રત્યક્ષપ્રમાણં તેન સિદ્ધસદ્ભાવાઃ સત્યઃ સ્વરૂપપ્રતિપત્તયે-સ્વરૂપપ્રતિપત્ત્યર્થં નાપરં પ્રકાશકં સ્વવ્યતિરિક્તં પ્રતીક્ષન્ત ઇતિ કૃત્વા યા યથા-વસ્તુસ્થિત્યા બુદ્ધિઃ સા તથૈવ સંવેદ્યતે, તદ્ યથા-કારણબુદ્ધિઃ કારણાત્મના સંવેદ્યતે સા તથૈવેતિ કૃત્વા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે સાકાર પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં. તેથી ‘કાર્ય-કારણભાવ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી સિદ્ધ થાય છે’ - એ વાત, વિકલ્પોથી પણ અસંગત જણાઈ આવે છે.

નિષ્કર્ષ : એટલે હે બૌદ્ધ ! તમારા નિરન્વય ક્ષણિકવાદમતે, કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય કથમપિ સંગત નથી.

(હવે વચ્ચે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર, કાર્ય-કારણભાવની સંગતિ કરવા પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે -)

✽ કાર્ય-કારણભાવ સંગતિસાધક જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ✽

(૧૫૭) યોગાચાર : (પૂર્વપક્ષઃ) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ-અદ્વૈતજ્ઞાનવાદીમતે, પૂર્વોક્ત એક પણ દોષ કોઈપણ રીતે બાધક બને નહીં.

તેનું કારણ એ કે, જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનો એવો મત છે કે - ધૂમ-વલ્લિ વગેરે તમામ પદાર્થો ચિત્તમાત્ર શરીરરૂપ છે, અર્થાત્ અદ્વય-બોધમાત્રરૂપ છે, એવા પદાર્થો પોતાના હેતુ-ફળભાવને ધારણ કરે છે - આ મત પ્રમાણે (૧) વલ્લિ એ કારણબુદ્ધિરૂપ છે, (૨) ધૂમ એ કાર્યબુદ્ધિરૂપ છે અને એ બુદ્ધિઓ જ પોતાના હેતુ-ફળભાવને ધારણ કરે છે.

હવે આ બુદ્ધિઓ; સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ અસ્તિત્વવાળી છે (અર્થાત્ તેઓનું અસ્તિત્વ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે.) તેઓ પોતાનાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાન માટે, પોતાથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ પ્રકાશકની અપેક્ષા રાખતી નથી. (સ્વતઃ જ પ્રકાશીલ છે.)

એટલે જે બુદ્ધિ વાસ્તવિક રીતે જે પ્રમાણે રહેલી હોય, તે બુદ્ધિ તે પ્રમાણે જ અનુભવાય. દા.ત.

૧. ‘માત્રસ્ય હેતુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

કારણબુદ્ધિઃ કારણાત્મના કાર્યબુદ્ધિશ્ચ કાર્યાત્મનેતિ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ તદ્ભાવ ઇતિ ગીયતે । (૧૫૮) કોઽન્યોઽદ્વયજ્ઞાનવાદિન એવં બ્રૂયાત્ ? અદ્વયાકારણાદ્યાત્મના ચ વેદ્યત ઇતિ સુભાષિતમેતત્ । કીદૃક્ ચલ્વદ્વયાયા વેદનમ્ ? યદપિ ગગનતલવર્ત્ત્યાલોકવત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યબુદ્ધિશ્ચ કાર્યાત્મના ઇતિ-એવં પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ તદ્ભાવઃ-કાર્યકારણભાવ ઇતિ ગીયતે । એતદાશઙ્ક્યાહ-કોઽન્યોઽદ્વયજ્ઞાનવાદિનઃ એવં બ્રૂયાત્ ? કથમિદમયુક્તમિત્યાહ-અદ્વયા-ગ્રાહ્યગ્રાહકવિકલા બુદ્ધિઃ કારણાદ્યાત્મના ચ સંવેદ્યતે ઇતિ સુભાષિતમેતત્ । ભાવાર્થ-માહ-કીદૃક્ ચલ્વદ્વયાયાઃ-બુદ્ધેર્વેદનમ્ ? યદૈવ વેદ્યતે તદૈવ ગ્રાહ્યગ્રાહકર્માવોપપત્તેઃ, ના-દ્વયેત્યભિપ્રાયઃ । યદપીત્યાદિ । યદપિ ગગનતલવર્ત્ત્યાલોકવદિતિ નિર્દર્શનં પ્રકાશ્યપ્રકાશકા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) કારણબુદ્ધિ કારણરૂપે રહેલી છે, એટલે તેનો તે રૂપે (=કારણરૂપે) જ અનુભવ થાય, (૨) તેમ જ કાર્યબુદ્ધિનો પણ કાર્યરૂપે જ અનુભવ થાય...

આ પ્રમાણે કાર્ય-કારણભાવનું સંવેદન (=નિશ્ચય) સિદ્ધ જ છે અને એટલે જ 'કાર્ય-કારણભાવ (અદ્વય સંવેદનરૂપ) પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી સિદ્ધ થનાર છે' એવું ગવાય છે... (તેથી અમારા મતે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય અસંગત નથી.)

❖ જ્ઞાનાદૈતવાદીનાં મંતવ્યનું ઉન્મૂલન ❖

(૧૫૮) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષઃ) આવું મૂર્ખકથન અદ્વયજ્ઞાનવાદી સિવાય બીજું કોણ કરે ? અર્થાત્ તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે એક બાજુ તમે કહો છો કે બુદ્ધિ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ આકારદ્વયથી વિકલ છે અને બીજી બાજુ કહો છો કે બુદ્ધિ કાર્ય-કારણાદિરૂપે અનુભવાય છે, એ તો તમારું બહુ સરસ કથન છે !

(આ કટાક્ષ વચન છે. કહેવાનો ભાવ એ કે, આકારદ્વયથી રહિત બુદ્ધિ કાર્ય-કારણાદિ આકારે પણ શી રીતે અનુભવાય ? અને જો જુદા જુદા આકારે અનુભવાય તો તે નિરાકાર શી રીતે ? એટલે તમારી વાત પૂર્વાપર વ્યાહત જણાઈ આવે છે.)

આ જ વાતનો ભાવાર્થ કહે છે -

આકારદ્વયથી રહિત અદ્વય બુદ્ધિનું વેદન (=અનુભવ) કેવું હોય ? - એ અમારે તમારી પાસેથી જાણવું છે...

અને એ પૂછવાનો અભિપ્રાય એ કે, જ્યારે પણ અમને બુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ગ્રાહ્ય ગ્રાહકાકારે જ અનુભવ થાય છે... પણ તમે તો કહો છો કે, બુદ્ધિ આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ-અદ્વયરૂપ છે... તો તેનો અનુભવ કેવો હોય ?

પ્રકાશ્યપ્રકાશકાન્તરવિરહેણાજડરૂપતયા જન્મૈવ તથોચ્યતે, (૧૫૯) તદપિ તત્ત્વતઃ કર્મકર્તૃભાવે વેદનાયોગેન સ્વત એવ દુઃસ્થિતમિતિ નાર્થાન્તરગ્રહણસાધ્યં હેતુફલ-વ્યવહારોપકારં કર્તુમલમિત્યનુપન્યસનીયમેવ વિદ્વજ્જનસમાજે । (૧૬૦) ન ચ અદ્વયમાત્ર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્તરવિરહેણ, ઉભયાન્તરવિરહેણેત્યર્થઃ, અજડરૂપતયા-બોધરૂપતયા જન્મૈવ-ઉત્પાદ એવ તથો-ચ્યતે-અદ્વયરૂપતયોચ્યતે પરઃ, તદપિ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન કર્મકર્તૃભાવે સતિ તાત્ત્વિકે વેદના-યોગેન હેતુના સ્વત એવ દુઃસ્થિતમિતિ કૃત્વા નાર્થાન્તરગ્રહણસાધ્યં તત્સાપેક્ષત્વેન હેતુ-ફલવ્યવહારે ઉપકારં કર્તુમલમિતિ કૃત્વા અનુપન્યસનીયમેવ । ક્વૈત્યાહ-વિદ્વજ્જનસમાજે-પણ્ડિતજનસમુદાયે । ઉપચયમાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ અદ્વયમાત્રતત્ત્વાયાઃ-બુદ્ધેઃ સકાશાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ્ઞાનાદૈતવાદી : જેમ ગગનમાં વર્તતો પ્રકાશ, બીજા કોઈ પ્રકાશ્ય-પ્રકાશક વિના સ્વતઃ જ પ્રકાશ-શીલ છે, તેમ બુદ્ધિ પણ બીજા કોઈ પ્રકાશ્ય-પ્રકાશક (=ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક) રૂપ આકારથી રહિત અજડ-રૂપે (=શુદ્ધબોધરૂપે) ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની ઉત્પત્તિ જ અદ્વયરૂપ કહેવાય છે... આ અદ્વયરૂપ બુદ્ધિ સ્વતઃ જ પ્રકાશશીલ રહે છે.

(૧૫૯) સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ વિદ્વાનોની પર્ષદા વચ્ચે મૂકવા જેવી નથી, કારણ કે પરમાર્થથી જો બુદ્ધિમાં તાત્ત્વિક કર્તૃ-કર્મભાવ નહીં હોય, તો તો બુદ્ધિનું વેદન જ નહીં થઈ શકે. (દર વખતે બુદ્ધિનું વેદન ગ્રાહ્ય=કર્મ અને ગ્રાહક=કર્તૃ; એમ કર્તૃ-કર્મભાવે જ થાય છે. હવે જો તમે કર્તૃ-કર્મભાવને અતાત્ત્વિક માનો, તો તેવી કર્તૃ-કર્મભાવરહિત બુદ્ધિનું વેદન જ નહીં થાય.)

અને પોતાના અનુભવ વિના તો એ બુદ્ધિઓ પોતે જ દુઃસ્થિત (=બેહાલ) છે. તો આવી દુઃસ્થિત બુદ્ધિ અર્થાતરના ગ્રહણથી સાધ્ય એવા હેતુ-ફળવ્યવહાર વિશેના ઉપકારને કરવા શી રીતે સમર્થ બને ?

(આશય એ કે, અધિકૃતબુદ્ધિ તરીકે આપણે માની લઈએ કે ‘ધૂમબુદ્ધિ’... હવે આ ધૂમબુદ્ધિ વહ્નિબુદ્ધિને સાપેક્ષ છે. એટલે એના દ્વારા વહ્નિબુદ્ધિનું ગ્રહણ થાય, તો જ તે વહ્નિ-ધૂમબુદ્ધિના હેતુ-ફળભાવનો વ્યવહાર થઈ શકે... પણ હવે જ્યારે એ ધૂમબુદ્ધિનું પોતાનું જ વેદન થતું નથી, ત્યારે તેના થકી વહ્નિબુદ્ધિનું ગ્રહણ શી રીતે થાય ? અને વહ્નિબુદ્ધિના ગ્રહણ વિના તેનાથી હેતુ-ફળવ્યવહાર પણ શી રીતે થાય ?

એટલે તમારી તર્કશૂન્ય વાત વિદ્વાનોની પર્ષદામાં મૂકવા યોગ્ય જ નથી.

વળી, અદ્વયવાદમાં દોષોની પરંપરા તો જુઓ... તમે પણ એકવાર વિચારતા થઈ જશો કે આટલા બધા પુષ્કળ દોષો !! એ દોષો અમારે જ તમને બતાવવા પડશે. જુઓ -

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘કર્મકર્તૃભાવે’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र A-प्रतेन शुद्धिः । २. पૂर्वमुद्रितेऽत्र ‘कर्मकर्तृभावे’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र I-H-प्रतपाठः । ३. पૂर्वमुद्रितेऽत्र ‘के(क्वे)त्या०’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-प्रतपाठः ।

તત્ત્વાયા ભેદકમન્તરેણ તથાવિધવિકલ્પોદયો ન્યાય્યઃ । ન ચ સતિ ભેદકે ભાષાદ્રવ્યાદૌ તન્માત્રતત્ત્વવાદઃ । ન ચ સત્યપિ વિકલ્પોદયે ક્ષણભેદેન પૂર્વાપરાલોચનમ્ । ન ચાસત્યે-વાસ્મિન્સ્તથાતત્ત્વવ્યવસ્થોપપત્તિઃ । (૧૬૧) ન ચેદં તથાઽનુભૂયમાનબોધાન્વયાતિરેકેણ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદકમન્તરેણ ભાષાદ્રવ્યાદિકં તથાવિધવિકલ્પોદયઃ-હેતુફલભાવવ્યવસ્થાકારી વિકલ્પો-ત્પાદો ન્યાય્યઃ, અદ્વયબોધમાત્રાત્ અદ્વયબોધમાત્રોત્પત્તેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સતિ ભેદકે ભાષા-દ્રવ્યાદૌ ચ, 'આદિ'શબ્દાત્ મનોદ્રવ્યસંગ્રહઃ તન્માત્રતત્ત્વવાદઃ-અદ્વયબોધમાત્રતત્ત્વવાદઃ તદા-ધિક્વોપપત્તેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સત્યપિ વિકલ્પોદયેઽનન્તરોદિતે ક્ષણભેદેન હેતુના । કિમિ-ત્યાહ-પૂર્વાપરાલોચનમનુસન્ધાનાત્મકત્વાદસ્ય । ન ચેત્યાદિ । ન ચાસત્યેવાસ્મિન્ પૂર્વાપરાલોચને તથાતત્ત્વવ્યવસ્થોપપત્તિઃ-પૂર્વાપરાલોચનાત્મિકા । ન ચેદમિત્યાદિ । ન ચેદં-પૂર્વાપરાલોચનં તથાઽનુભૂયમાનબોધાન્વયાતિરેકેણ તથાઽનુભૂતેઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અયં-તથાઽનુભૂયમાનો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૬૦) ભાષાદ્રવ્ય કે મનોદ્રવ્ય રૂપ ભેદક વિના, આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ-અદ્વયરૂપ બુદ્ધિથી તેવા પ્રકારનો હેતુ-ફળભાવની વ્યવસ્થા કરનાર વિકલ્પનો ઉદય સંગત થતો નથી. કારણ કે કોઈ ભેદક વિના તો અદ્વયબોધમાત્રથી ફક્ત અદ્વયબોધ જ ઉત્પન્ન થાય. (હેતુફળવ્યવસ્થાસાધક વિશિષ્ટ વિકલ્પ નહીં.)

બૌદ્ધ : તો તેવા વિશિષ્ટ વિકલ્પની સંગતિ માટે, ભાષાદ્રવ્ય કે મનોદ્રવ્ય રૂપ કોઈ ભેદક માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત આવા બધા ભેદકો સિદ્ધ થઈ જવાથી, અદ્વય-બોધમાત્રનું જ અસ્તિત્વ નહીં રહે અને તો જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ વિલુપ્ત થઈ જશે !

'તુષ્યતુ દુર્જનઃ' - એ ન્યાયે કદાચ હેતુ-ફળભાવ વ્યવસ્થાકારી વિકલ્પનો ઉદય માની પણ લો, તો પણ તે અદ્વયબુદ્ધિ તમારા મતે ક્ષણિક હોવાથી, તેના દ્વારા પૂર્વાપરનું આલોચન થઈ શકે નહીં... (ક્ષણિક જ્ઞાન એક ક્ષણનો જ વિચાર કરી શકે, હેતુ-ફળભાવી પૂર્વાપર અનેક ક્ષણનો નહીં.) અને પૂર્વાપર આલોચન વિના, પૂર્વાપર વિચારવ્યાપારરૂપ વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થઈ શકે નહીં.

(ભાવ એ કે, પૂર્વક્ષણગત વક્ત્રિ હેતુ અને ઉત્તરક્ષણગત ધૂમ ફળ - એ બધા વિચારો, પૂર્વાપર-આલોચન વિના ન થઈ શકે.)

(૧૬૧) એટલે પૂર્વાપર-આલોચન તો માનવું જ રહ્યું. પણ એ, અનુભૂયમાન બોધના અન્વય

❖ ભેદક ન હોવાથી હેતુ-ફળવ્યવસ્થાકારક જયારે કોઈ વિશિષ્ટ વિકલ્પ જ નથી, ત્યારે વિકલ્પના આધારે હેતુ-ફળનો નિશ્ચય કહેવો એ શી રીતે ઉચિત ગણાય ?

૧. 'તથાધિક્વોપ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

ન ચાયમભ્યુપગમપ્રક્રમાગત એવ ભવતામિતિ દુઃસ્થિતે સ્વતન્ત્રભેદવ્યવહારે કથં પ્રત્યક્ષા-
નુપલમ્ભસાધનઃ કાર્યકારણભાવઃ ? इत्युच्यमानं कथं न ज्ञानमानिनो व्रीडाकरमिति परि-
चिन्त्यतामेतत् । (૧૬૨) અતસ્તથાઽનુભૂયમાનતયાઽપાસ્ત્થાન્તાપરાધઃ પરોક્તઃ इति विहाय
मत्सरं सौविहित्यकारीति निवेश्य मानસં बोधान्वयोऽभ्युपगन्तव्यस्तत्त्वालोचनमार्गो वा

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધાન્વયઃ અભ્યુપગમપ્રક્રમાગત એવ ભવતાં-પરેષામ્ । इति-एवं दुःस्थिते स्वतन्त्र-
भेदव्यवहारे भेदकाभावेन कथं प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः ? इति-एव-
मुच्यमानं कथं न ज्ञानमानिनः-पुंसो व्रीडाकरं-लज्जाकरम् ? लज्जाकरमेवेत्यर्थः । इति-
एवं परिचिन्त्यतामेतत् भावनासारमिति । उपसंहारसारां स्थितिमभिधातुमाह-अत इत्यादि ।
अतः तथाऽनुभूयमानतया कारणेन अपास्तभ्रान्ततापराधः, विक्षिप्तभ्रान्ततापराध इत्यर्थः,
परोक्तः । इति-एवं विहाय मत्सरं-चेतोदोषं सौविहित्यकारी-सुविहितभावकारी इति-एवं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિના ન જ હોઈ શકે... (પૂર્વાપર બોધ, એક આત્મામાં અનુગત છે.)

એટલે સાર એ કે, બોધનો અનુભવસિદ્ધ અન્વય તમારે માનવો પડે... પણ એ અન્વય, તમારી માન્યતાક્રમે તો આવેલો નથી. (અર્થાત્ તમે તો પ્રતિક્ષણ નિરન્વય-નશ્વરવસ્તુવાદી છો, એટલે તમારા મતે તો તેવો અન્વય સ્વીકૃત નથી.)

અન્વય વિના પૂર્વાપર-આલોચન ન થાય અને એના વિના પૂર્વાપરક્ષણગત વક્તિ-ધૂમનો વિચાર ન થાય અને તો તેમના કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય ક્ષણિક વિકલ્પથી શી રીતે ?

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

અદ્વૈતજ્ઞાનવાદિમતે કોઈ ભેદક નથી અને એટલે પોતાના શાસ્ત્રમાં જે ભેદવ્યવહાર બતાવ્યો છે (શુદ્ધબોધમાત્રથી હેતુ-ફળભાવ વ્યવસ્થાકારી વિશિષ્ટ વિકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ ભેદવ્યવહાર) તે પણ જ્યારે દુઃસ્થિત છે; સંગત થતો નથી, ત્યારે ઓ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીઓ ! ‘કાર્યકારણભાવ પ્રત્યક્ષ-અનુપલંભથી સિદ્ધ થનાર છે’ એવું શી રીતે કહેવાય ? અને કહો તો પણ એ વાત પંડિત પુરુષને લજ્જાકારી કેમ ન બૈને ?

એટલે અમે કહેલ ભાવનાઓ બરાબર વિચારો...

(૧૬૨) ઉપસંહાર : એટલે ‘બીજાએ કહ્યું છે, તો તેને અમે શી રીતે માનીએ’ એવા અહંકારના દોષરૂપ માત્સર્યને છોડીને, સુવિહિતભાવ ઉપજાવનાર એવા માનસનો નિવેશ કરીને, અનુભવસિદ્ધ

❖ અણધરતું બોલતાં પંડિતોને પણ લજ્જા થાય જ...

૧. ‘इतस्तथा’ इति क-पाठः । ૨. ‘मार्गोऽपरित्याज्य’ इति ग-पाठः । ૩. ‘भावने कथं’ इति ड-पाठः ।
पूर्वमुद्रिते तु ‘भावेन न कथं’ इति पाठः, अत्र H-G-I-प्रतपाठः । ૪. ‘विवक्षितभ्रान्तं’ इति क-पाठः । ૫. ‘चेतोद्वेषं’
इति क-पाठः ।

પરિત્યાજ્ય ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૧૬૩) અઙ્ગીકૃતશ્ચાયં પરેણાપિ પરમાર્થતઃ ‘ક્ષણભેદેઽપ્યુપાદાનોપાદેયભાવેન’ ઇત્યાદ્યભિદધતા^૧ । તથાહિ-‘ય એવ સન્તાનઃ કર્તા સ એવોપભોક્તા’ ઇત્યુક્તમ્^૨ । ન ચ હેતુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિવેશ્ય માનસમ્ । કિમિત્યાહ-બોધાન્વયો યથોક્તોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ । તત્ત્વાલોચનમાર્ગો વા પરિત્યાજ્યઃ, ઉપાયાભાવાદિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

ઈહૈવોપચયમાહ-અઙ્ગીકૃત ઇત્યાદિ । અઙ્ગીકૃતશ્ચાયમ્-અન્વયઃ પરેણાપિ-બૌદ્ધેનાપિ પર-માર્થતઃ । કથમિત્યાહ-ક્ષણભેદેઽપિ ઉપાદાનોપાદેયભાવેન ઇત્યાદ્યભિદધતા પૂર્વપક્ષગ્રન્થે^૩ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવાથી જેમાં બ્રાન્તતાનો અપરાધ દૂર થઈ ગયો છે, તેવી પૂર્વાપરક્ષણોમાં બોધનો અન્વય માનવો જ રહ્યો... અને એ ન માનવો હોય, તો વસ્તુતત્ત્વને વિચારવાનો માર્ગ છોડી દેવો જોઈએ, કારણ કે અન્વય વિના વસ્તુતત્ત્વને વિચારવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

(સિંહાવલોકન : ગ્રંથકારશ્રીએ અધિકારની શરૂઆતમાં કહ્યું હતું કે, ક્ષણિકમતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, કાર્ય-કારણભાવરૂપ ઔદિક અને મોક્ષાદિરૂપ પારલૌકિક વ્યવહાર સિદ્ધ નથી... પછી બૌદ્ધે પોતાનો (પૃ. ૧૧૬૮થી) વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કરી બધી વ્યવસ્થાઓ સંગત કરી હતી... ત્યારબાદ ગ્રંથકારશ્રી તેની એકેક વાતોનું ક્રમશઃ નિરાકરણ કરી રહ્યા છે. તેમાં સૌ પ્રથમ પડાકો ગ્રંથકારશ્રીએ કર્યો કે, તમારી તમામ વ્યવસ્થાઓ કાર્ય-કારણભાવ પર નિર્ભર છે, પણ હકીકતમાં ક્ષણિકમતે કાર્ય-કારણભાવ જ સંગત નથી, તેની સંગતિ માટે ‘અન્વય’ માનવો પડે... બસ આ ‘અન્વય’ સાબિત કરવા જ ગ્રંથકારશ્રીએ અકાટ્ય તર્કો રજૂ કર્યા અને હમણાં છેલ્લે અન્વય માનવો જ રહ્યો, એવું ફલિત કર્યું... હવે ગ્રંથકારશ્રી, એ અન્વય બૌદ્ધને પણ સ્વીકૃત થઈ જાય, એ જણાવવા એક યુક્તિ કહે છે -)

❖ **બૌદ્ધમતે પણ અન્વયસ્વીકૃતિ** ❖

(૧૬૩) રે બૌદ્ધો ! પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “ક્ષણભેદ હોવા છતાં પણ પૂર્વાપરક્ષણો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે સંલગ્ન છે - પૂર્વ-પૂર્વ ક્ષણોનું સામર્થ્ય, ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં આહિત થતું જાય

❖ જે અનુભવસિદ્ધ હોય, તે બ્રાન્ત ન હોય. એટલે પૂર્વાપરક્ષણોમાં સ્પષ્ટરૂપે અનુભવાતો - બોધનો અબ્રાન્ત અન્વય માનવો જ રહ્યો, એવો ભાવ છે.

❖ આ અન્વયની સિદ્ધિ કરીને અને ક્ષણિકમતનું સચોટ તર્કથી નિરાકરણ કરીને, બૌદ્ધે વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષમાં ક્ષણિકમતે જે સંગતિ કરી હતી, તેનું ક્રમશઃ નિરાકરણ કરશે અને પછી અનેકાંતજયપતાકાના પ્રારંભમાં મૂકેલ મૂળપૂર્વપક્ષના મંતવ્યનું પણ નિરાકરણ કરીને, અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ છે, એવું છેલ્લે ફલિત કરશે... આ વિહંગાવલોકન ધ્યાનમાં રાખવું.

ફલભાવતોઽન્યઃ સન્તાનઃ । (૧૬૪) ન ચ હેતુફલયોરેવ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વે, પ્રત્યેક-મુખ્યાભાવાત્ અન્યકાલેઽન્યાનભ્યુપગમાત્, ય એવ સ એવેતિ વાગ્વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્, (૧૬૫)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ય એવ સન્તાનઃ કર્તા સ એવોપભોક્તા इत्युक्तं પ્રાક્ અન્યૈશ્ચ -

“યસ્મિન્નેવ તુ સન્તાને આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંધત્તે કર્પાસે રક્તા યથા ॥”^૧

इत्यभिधानાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ હેતુફલભાવતોઽન્યઃ-અર્થાન્તરભૂતઃ સન્તાનઃ, કિન્તુ હેતુફલભાવ એવ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ હેતુ-ફલયોરેવ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વે ભવતઃ । કથમિત્યાહ-પ્રત્યેકમુખ્યાભાવાત્, ન હેત્વાદાવેકસ્મિન્નેવ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વે । કથમિત્યાહ-અન્યકાલે-હેત્વાદિકાલે અન્યાનભ્યુપગમાત્-ફલાદ્યનભ્યુપગમાત્ । ય એવ સ એવેતિ એકાધિકરણાભાવેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, એ રૂપે તેઓ સંલગ્ન છે” (પૃ. ૧૧૬૯) - એવું કહેવા દ્વારા, પરમાર્થથી તો તમે ‘અન્વય’ જ સ્વીકારી લીધો. તે આ પ્રમાણે -

તમે જ (કર્મ-ફળભાવની સંગતિ કરવા) પૂર્વે કહ્યું હતું (પૃ. ૧૧૬૯) કે - “જે સંતાન કર્મનો કર્તા છે, તે જ સંતાન કર્મનો ભોક્તા છે” - એવું કહીને પૂર્વાપર કર્તૃ-ભોક્તૃક્ષણમાં અનુગત એક અન્વયશીલ આત્મા જ તમે માની લીધો.

આવી જ વાત બૌદ્ધદર્શનના બીજા વિદ્વાને પણ કહી છે : “કપાસમાં લાલ રંગની જેમ, જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મની વાસના આહિત થઈ હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે” (આ શ્લોકનો ભાવાર્થ પૂર્વે પૃ. ૧૧૭૦ પર જણાવી દીધો છે.) તો અહીં એક જ સંતાનને કર્તૃ-ભોક્તૃક્ષણમાં અનુગત માની હકીકતમાં તો તમે અન્વય જ માની લીધો.

અન્વય માન્યા વિના ઉપરોક્ત પંક્તિઓથી તમને અભિપ્રેત વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. (અર્થાત્ એક જ વ્યક્તિને કર્મ-ફળભાવ સંગત થાય નહીં.) એ જ વાત જણાવવા કહે છે -

(૧૬૪) તમે જે ‘સંતાન’ કહો છો, તે પૂર્વાપરક્ષણવર્તી હેતુ-ફળભાવથી અલગ તો નથી જ... અર્થાત્ હેતુ-ફળભાવ રૂપ જ છે. હવે હેતુ-ફળભાવે જ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ન મનાય, કારણ કે હેતુ-ફળ પ્રત્યેકમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ઉભય નથી અને ન હોવાનું કારણ એ જ કે હેતુ વગેરેના કાળે ફળ વગેરેનું અસ્તિત્વ તમે સ્વીકાર્યું નથી અને તો એક જ અધિકરણમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ન આવવાથી તમારું વચન વ્યર્થ થઈ ગયું.

૧. ૧૧૬૯તમે પૃષ્ઠે । ૨. પાઠાન્તરાર્થ દ્રષ્ટવ્યં ૧૧૭૦તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. અનુષ્ટુપ । ૪. ‘ન ચાહેતુઃ’ इति ड-पाठः । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ફલાદ્યા(દ્ય)ન’ इति पाठः, अत्र H-प्रतपाठः ।

અતસ્તસ્યૈવ તથાભવનેન હેતોરેવ કાર્યભાવે ય એવ સ એવેત્યુપપદ્યતે, નાન્યથા સન્તત્યન્તર-
વત્ નાનાત્વાબાધનાદિતિ । (૧૬૬) તથેદં ચોક્તમ્-‘યઃ કુશલે પ્રવર્તતે સ યદ્યપિ તદૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાગ્વૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્, અતસ્તસ્યૈવ-હેતોઃ તથાભવનેન-ફલતયા ભવનેન હેતોરેવ કાર્યભાવે
સતિ ય એવ સ એવેત્યુપપદ્યતે એકાધિકરણભાવેન, નાન્યથા સન્તત્યન્તરવત્ ઇતિ નિર્દર્શનમ્ ।
⁶³નાનાત્વાબાધનાદિતિ । નાનાત્વં ચ વૈયધિકરણ્યહેતુરિતિ ભાવનીયમ્ । તથેદં ચોક્તં પૂર્વપક્ષે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થ : હેતુક્ષણ એટલે કર્મકર્તૃક્ષણ અને ફળક્ષણ એટલે કર્મભોક્તૃક્ષણ... હવે ક્ષણિકમતે
હેતુક્ષણ વખતે ફળક્ષણ કે ફળક્ષણ વખતે હેતુક્ષણ - બંને એકસાથે મનાતી નથી. એટલે હકીકતમાં તે
બે ક્ષણો વચ્ચે કોઈ સંબંધ ન રહ્યો અને તો કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ પણ હેતુ-ફળરૂપ બે જુદી જુદી સંતાનમાં
જ ફલિત થયા. એટલે કોઈ એક જ સંતાનમાં કર્તૃ-ભોક્તૃભાવ ન રહ્યો (આશય એ કે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનું
કોઈ એક અધિકરણ ન રહ્યું - કર્તૃત્વનું અધિકરણ હેતુક્ષણરૂપ સંતાન અને ભોક્તૃત્વનું અધિકરણ
ફલક્ષણરૂપ સંતાન - એમ જુદું જુદું અધિકરણ સિદ્ધ થયું.) એટલે તો તમારું - “જે સંતાન કર્તા છે,
તે જ સંતાન ભોક્તા છે” - એ વચન વ્યર્થ થયું...

(૧૬૫) એ વચનની સંગતિ કરવા તમારે માનવું જ રહ્યું કે, હેતુ જ ફળરૂપે પરિણમે છે. જો
હેતુ જ કાર્યરૂપે થાય, તો તે કાર્ય સર્વથા જુદું નહીં પણ કથંચિદ્ અનુગતરૂપે જ ફલિત થાય અને તો
કાર્ય-હેતુ બંને કથંચિદ્ એકરૂપે સિદ્ધ થાય...

એ રીતે જો કથંચિદ્ તે બે એક હોય, તો એક જ અધિકરણમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ઘટી જાય અને
તો ‘જે સંતાન કર્તા છે, તે જ સંતાન ભોક્તા છે’ એ વચન પણ ઉપપન્ન થઈ જાય.

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) શું અન્વય વિના એ વચન ઉપપન્ન ન થાય ?

ઉત્તર : ન થાય, કારણ કે જેમ જુદી જુદી સંતાનો અત્યંત ભિન્ન હોવાથી ય એવ સ એવ નથી,
તેમ હેતુ-ફળક્ષણો પણ જુદી હોવાથી ય એવ સ એવ નહીં કહેવાય. અને તો હેતુ-ફળ જુદા જુદા હોવાથી
તેઓમાં રહેલ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ પણ જુદા જુદા અધિકરણક ફલિત થાય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

63. નાનાત્વાબાધનાદિતિ । નાનાત્વસ્ય-ભેદસ્યાબાધનં નાનાત્વાબાધનં તસ્માત્ । યદિ હિ નિરન્વય-

❖ સંતાન કોઈ જુદુ સામાન્યતત્ત્વ નથી, પણ હેતુફળભાવરૂપ જ છે. એટલે હેતુક્ષણ-ફળક્ષણના ભેદથી, તદ્દરૂપ
સંતાન પણ ભિન્ન-ભિન્ન ફલિત થાય.

❖ બૌદ્ધો હેતુ-ફળક્ષણ સર્વથા જુદી માનતા હતા. એટલે એક-અધિકરણમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ નહોતું ઘટતું,
પણ જૈનો તો હેતુનું ફળરૂપે પરિણમન માને છે. એટલે હેતુ-ફળક્ષણ કથંચિદ્ અભિન્ન માને છે અને તો કથંચિદ્ અભિન્ન
એક અધિકરણમાં જ કર્તૃ-ભોક્તૃભાવ ઘટી જાય.

સર્વથા વિનશ્યતિ તથાપિ નિરુદ્ધમાનઃ સ્વાનુરૂપકાર્યોત્પાદનસમર્થ સામર્થ્ય વિજ્ઞાનસન્નતા-
વાધાય નિરુદ્ધયતે' इत्यादि । अत्रापि न हि तत् सामर्थ्यं कुशलादन्यदेव, स्वानुरूपकાર्यो-
ત્પાદનસમર્થતા વા તતઃ । વિજ્ઞાનસન્નતિરપિ તદુત્તરં જ્ઞાનમેવ, ભૂયસાં તદાનીમભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एव-यः कुशले प्रवर्तते दानादौ स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुद्धमाः
सन् स्वानुરूपकार्योत्पादनसमर्थम् । किं तदित्याह-सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततावाधाय निरुद्धयत
इत्यादि । अत्रापि-उक्ते न हि तत् सामर्थ्यं कुशलादन्यदेव, किन्तु कुशलमेव तत् । स्वानु-
रूप-
कार्योत्पादनसमर्थता वा ततः-कुशलान्न ह्यन्यैव । तथा विज्ञानसन्ततिरपि तदुत्तरम्-अधि-
कृतकुशलादुत्तरं ज्ञानमेव । कथमेतदेवमित्याह-भूयसां-विज्ञानानां तदानीमभावात्, नैको-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એ રીતે જો કર્તા-ભોક્તા બંને જુદા જુદા હોય, તો 'જે કર્તા તે જ ભોક્તા' એ વચન ઉપપન્ન થાય નહીં. એટલે તમારા પોતાના વચનની સંગતિ માટે પણ અન્વય માનવો જ રહ્યો.

❖ પૂર્વપક્ષીના વચનોમાં અન્વયની અનિવાર્યતા ❖

(૧૬૬) તથા, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું (પૃ. ૧૧૭૦ પર) કે - “જે વ્યક્તિ દાનાદિ કુશળ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વ્યક્તિ તો પ્રવૃત્તિકાળમાં જ સર્વથા નષ્ટ થાય છે. તો પણ તે નાશ પામે ત્યારે પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ સામર્થ્યને, વિજ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરીને જ નાશ પામે છે... વગેરે” - એ કથન વિશે અમારો અભિપ્રાય સાંભળો -

તે સ્વર્ગાદિ-ફળજનન સામર્થ્ય, દાન વગેરેમાં જ રહ્યું છે, દાનાદિરૂપ જ છે, તેનાથી જુદું નહીં (અર્થાત્ એ સામર્થ્ય દાનાદિ કુશળરૂપ જ છે.) અને દાનાદિ જ પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે.

હવે તમે જે વિજ્ઞાનસંતતિ (=જ્ઞાનપરંપરા) કહો છો, કે જેમાં સામર્થ્યનું આધાન થાય છે; તે પણ વિવક્ષિત દાનાદિ કુશળકાર્યની ઉત્તરક્ષણે થનારા જ્ઞાનરૂપ જ સમજવી. અર્થાત્ ઉત્તરક્ષણીય જ્ઞાન એ જ વિજ્ઞાનસંતતિ.

પ્રશ્ન : વિજ્ઞાનસંતતિ માત્ર એક જ્ઞાનરૂપ જ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે તે વખતે અનેક જ્ઞાનોનું અસ્તિત્વ નથી હોતું - માત્ર એક જ જ્ઞાનક્ષણ હોય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

नश्वरत्वमभ्युपगम्यते सन्तानानां तदा यथा एकपुरुषापेक्षया पुरुषान्तरसन्तानस्य नानात्वम्, एवं स्वसन्तता-
वपि नानात्वमबाधितमेवेति पूर्वकृतानुष्ठानस्य फलाभावः प्राप्नोतीति ॥

૧. 'તત્રાપિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'કિમિત્યાહ' ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'તથા' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૪. 'પ્રાપ્નોતિ' ઇતિ ર-પાઠઃ ।

તતશ્ચ તત્ કુશલમેવોત્તરવિજ્ઞાનમાધત્ત ઇતિ તદેવ તદ્યુક્તં તથા ભવતીતિ । એવમુત્તરોત્તરભાવેન યુક્તમિષ્ટાનિષ્ટફલજન્મ, અન્યથોક્તવત્ તદયોગાદિતિ । (૧૬૭) એવં સમુપરોધહેતુભ્યઃ પીડા પ્રતિકલમવદાયમાનતા ચાન્વયાનુસારિણ્યેવ, અન્યથા પીડાદ્યુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દકબિન્દુપ્રભવં સ્તોત ઇતિ ભાવનીયમ્ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં વ્યવસ્થિતે તત્ કુશલમેવ-અધિકૃતં ઉત્તરવિજ્ઞાનં આધત્ત ઇતિ । કિમુક્તં ભવતિ ? તદેવ-વિજ્ઞાનં તદ્યુક્તં-કુશલયુક્તં તથા ભવતિ-ઉત્તરવિજ્ઞાનરૂપતયા ભવતિ ઇતિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા ઉત્તરોત્તરભાવેન હેતુના । કિમિત્યાહ-યુક્તમિષ્ટાનિષ્ટફલજન્મ-ઘટમાનક ઇષ્ટાનિષ્ટફલોત્પાદઃ, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે ઉક્તવત્ તદયોગાત્ નિરન્વયનશ્વરતયા ફલાયોગાદિતિ । એવમિત્યાદિ । એવં સમુપરોધહેતુભ્યો દણ્ડાદિભ્યઃ પીડા પ્રતિકલં-કલાં કલાં પ્રતિ તથા અવદાયમાનતા ચ પ્રતિકલમેવ । કિમિત્યાહ-અન્વયાનુસારિણ્યેવ ઉક્તનીત્યા, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે પીડાદ્યુત્કર્ષાસિદ્ધિઃ-પીડાયા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે... તો જેમ પાણીના એક ટીપાંથી પ્રવાહ ન થાય, તેમ એક જ્ઞાનક્ષણથી જ્ઞાનપ્રવાહ પણ ન થાય... એટલે જ વિજ્ઞાનસંતતિને વિજ્ઞાનપરંપરારૂપ ન કહીને એક જ્ઞાનરૂપ કહી છે.

પ્રશ્ન : (૧) સામર્થ્ય=કુશળરૂપ, (૨) સ્વાનુરૂપ-કાર્યજનનસમર્થતા=કુશળરૂપ, (૩) વિજ્ઞાન-સંતતિ=કુશળ-ઉત્તરવર્તી જ્ઞાનક્ષણરૂપ... એ બધું કહેવાથી ફલિત શું થયું ?

ઉત્તર : ફલિત એ જ થયું કે, કાર્યજનનસમર્થ દાનાદિ કુશલાનુષ્ઠાન જ ઉત્તરવર્તી વિજ્ઞાનમાં પોતાને આહિત કરે છે. એટલે ભાવ એ કે, દાનાદિ કુશલાનુષ્ઠાનથી જોડાયેલું પૂર્વક્ષણીય વિજ્ઞાન જ ઉત્તરક્ષણીય વિજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે - એ જ તે ઉત્તરવર્તી વિજ્ઞાનમાં થતું આધાન છે.

આ રીતે પૂર્વ-પૂર્વના વિજ્ઞાનો જો ઉત્તરોત્તરરૂપે પરિણામ પામે, તો એક જ વ્યક્તિમાં પૂર્વકૃત કુશળ-અકુશળકર્મનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ સંગત થઈ શકે. (કુશળ-અકુશળ કર્મમાં સ્વાનુરૂપ કાર્યજનન સામર્થ્ય છે, તેનાથી સંયુક્ત વિજ્ઞાન ઉત્તરરૂપે પરિણમે, તો ઉત્તરવિજ્ઞાનમાં પણ તે સામર્થ્ય આવે - એમ આગળ-આગળની વિજ્ઞાનપરંપરામાં પણ એ સામર્થ્ય આવે અને એ સામર્થ્યના આધારે કાળ-અનુરૂપ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે.)

(અન્યથા=) બાકી જો અન્વય ન માનો, તો તો તે જ્ઞાનો નિરન્વય-નશ્વર હોવાથી, તેઓ થકી ઉત્તરોત્તર ક્ષણમાં આધાન ન થઈ શકે અને તો ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓ મતે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળની સંગતિ થઈ શકે નહીં.

એટલે પણ ‘અન્વય’ માનવો જ રહ્યો.

(૧૬૭) વળી, પૂર્વપક્ષમાં (પૃ. ૧૧૭૪ પર) તમે જે કહ્યું હતું કે - “(૧) સમુપરોધના કારણે દંડાદિથી પ્રતિસમય પીડા, અને (૨) નિર્વેદ, વૈરાગ્ય, ભાવના વગેરેના ક્રમે પ્રતિસમય વિશુદ્ધિ” - એ પણ અન્વયને અનુસરનારું જ છે. (અર્થાત્ પ્રતિસમય પીડા-વિશુદ્ધિ પણ અન્વયથી જ સંગત થાય.)

ત્કર્ષાસિદ્ધિઃ^૧ । ન હ્યેકગુણતીવ્રતા^૨ભાવે તદ્દ્વિગુણાદિતીવ્રતા ભવતિ । અનુભવસિદ્ધા^૩ ચેયં સહ તારતમ્યેન એકગુણશુદ્ધિયુક્તાદ્ દ્વિગુણશુદ્ધિયુક્તજન્મા^૪ इत्यपि व्यवस्थापनमेक-
ગુણાક્ષેપોભયવિષયસંવેદનનાન્તરીયકમેવ^૫ इति अन्वयसाधनमेव । (૧૬૮) અપિ ચ
કિં બહુના જલ્પિતેન ? ન વિહાય અન્વયમેકાધિકરણૌ^૬ बन्ध-मोक्षावपि युज्येते । यदा

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અવદાયમાનતાયાશ્ચોત્કર્ષાસિદ્ધિઃ । એનામેવ ભાવયતિ ન હ્યેકગુણેત્યાદિના । ન યસ્માદેકગુણ-
તીવ્રતા^૨ભાવે સતિ પીડાદેઃ તદ્દ્વિગુણાદિતીવ્રતા ભવતિ-પીડાદેર્દ્વિગુણાદિતીવ્રતા ભવતિ ।
અનુભવસિદ્ધા^૩ ચેયં-તીવ્રતા સહ તારતમ્યેન તથા એકગુણશુદ્ધિયુક્તાત્, ક્ષણાદિતિ પ્રક્રમઃ,
દ્વિગુણશુદ્ધિયુક્તજન્મા^૪ इत्यपि-એવમ્ભૂતમપિ વ્યવસ્થાપનં અન્વયસાધનમેવેતિ યોગઃ । કથ-
મિત્યાહ-એકગુણાક્ષેપેણ-ન તત્પરિત્યાગેન ઉભયવિષયં શુદ્ધિગુણાપેક્ષયા^૫ यत् संवेदनं तत्
નાન્તરીયકમેવેતિ કૃત્વા । અપિ ચેત્યાદિ । અપિ ચ કિં બહુના જલ્પિતેન ? ન વિહાય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અન્યથા=) જો અન્વય ન માનો, તો પીડા અને વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષની સિદ્ધિ ન થઈ શકે. તે આ
રીતે - પીડા-વિશુદ્ધિની એકગુણ તીવ્રતા ન હોય, તો તેની આગળ વધીને દ્વિગુણ-ત્રિગુણ-ચતુર્ગુણ
વગેરે તીવ્રતાઓ ન થઈ શકે અને આ રીતે તરતમભાવે થનારી તીવ્રતા અનુભવસિદ્ધ છે.

એટલે ઉત્તરોત્તર થનારી દ્વિગુણ-ત્રિગુણ-ચતુર્ગુણ વગેરે પીડા-વિશુદ્ધિ, જો પૂર્વની એકગુણ વગેરે
પીડા-વિશુદ્ધિથી સંયુક્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય એવું માનો, તો તો ‘અન્વય’ જ સિદ્ધ થઈ ગયો... કારણ
કે એવું માનવાથી તો, પૂર્વની એકગુણવિશુદ્ધિને છોડ્યા વિના જ આગળ દ્વિગુણ-ત્રિગુણાદિ વિશુદ્ધિવાળું
(શુદ્ધિ અને તીવ્રતા એમ ઉભય વિષયનું) સંવેદન થાય છે. એટલે પૂર્વ-પૂર્વના સંવેદનને (નાન્તરીયક=)
સંલગ્નરૂપે જ ઉત્તર-ઉત્તરનું સંવેદન થાય છે, એ માનવું પડશે.

અને આવી વ્યવસ્થા દ્વારા તો, પીડા-વિશુદ્ધિ રૂપ સંવેદનનો પૂર્વપર ક્ષણોમાં અન્વય જ સિદ્ધ
થઈ ગયો. (અન્વય માન્યા વિના કોઈ છુટકારો નથી.)

(૧૬૮) અરે ! હવે ઘણું કહેવાથી તો શું ? અન્વય વિના તો (૧) બંધ, (૨) મોક્ષ પણ એક-
આધારમાં (એકવ્યક્તિમાં) ઘટી શકે નહીં. કારણ કે પ્રતિક્ષણ નિરન્વયનશ્ચરમતે બંધ કરનારી જ્ઞાનક્ષણ

❖ પ્રથમ વખતે દંડપ્રહારથી થોડી પીડા થાય છે અને બીજી વખતે તેવા જ દંડપ્રહારથી થોડી વધારે પીડા થાય
છે, એવું અનુભવસિદ્ધ છે. હવે જો પૂર્વની પીડા નિરન્વય નષ્ટ થઈ જાય, તો બીજી વખતે વધારે પીડા ન થવી જોઈએ.
તેવા દંડપ્રહારથી જેવી પીડા પ્રથમવખતે થઈ હતી, તેવી જ થવી જોઈએ, જે અનુભવસિદ્ધ નથી. એટલે પૂર્વપીડાનો
અન્વય માનવો જ રહ્યો.

૧. ‘સિદ્ધેઃ’ इति ग-पाठः । ૨. ‘ભાવેન દ્વિગુણાં’ इति ग-पाठः । પૂર્વમુદ્રિતે ‘તીવ્રતાભાવે તદ્દ્વિગુણાં’ इति
पाठः । ૩. ‘યુક્તાચ્ચ દ્વિગુણં’ इति ग-पाठः । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે ‘મેકગુણાક્ષેપો’ इति पाठः । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે ‘તીવ્રતાભાવે’
इति पाठः । ૬. પૂર્વમુદ્રિતે ‘એકગુણક્ષેપેણ’ इति पाठः, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ ।

ચ બદ્ધ એવ ન મુચ્યતે તદા વ્યર્થેવ બન્ધમોક્ષચિન્તેતિ । (૧૬૯) એતેન નાશહેત્વયોગાર્થક્રિયા-સામર્થ્યપરિણામાન્તક્ષયેક્ષણાદિ ક્ષણભજ્જસાધનં નિરાકૃતમેવ, તથાપિ લેશતો નિરા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિત્યજ્ય અન્વયમેકાધિકરણૌ-एकाधारौ बन्ध-मोक्षावपि युज्येते । यदि नामैवं ततः किमि-
त्याह-यदा च बद्ध एव न मुच्यते । तदा किमित्याह-व्यर्थैव-निरर्थिकैव बन्धमोक्षचिन्तेति ।
अबद्धस्य मुक्तौ तत्त्वतोऽमुक्तिरिति परिभाषनीयम् । एतेन-अनन्तरोदितेन कार्यकारणभावदूषणेन
नाशहेतुयोगश्चार्थक्रियासामर्थ्यं च परिणामश्चान्तक्षयेक्षणानि चेति द्वन्द्वः । एतत् किमि-
त्याह-क्षणभज्जसाधनं निराकृतमेव तत्त्वतः, तथापि लेशतः-सङ्क्षेपेण निराकरणमार्गः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદી છે અને મુક્ત થનારી જ્ઞાનક્ષણ જુદી છે. ફલતઃ બદ્ધ જ્ઞાનક્ષણનો જ મોક્ષ નહીં થાય...

(યદા...) અને જો બદ્ધ જ્ઞાનક્ષણનો મોક્ષ ન થાય, તો તો બંધ-મોક્ષની ચિંતા જ નિરર્થક છે. (ભાવ એ કે, બંધાયેલાની મુક્તિ ન થાય, તો પરમાર્થથી તે 'મુક્તિ' જ ન કહેવાય... મુક્તિ તો બદ્ધ-વ્યક્તિનો છુટકારો થતા થાય, જે નિરન્વયમતે અસંગત છે. કારણ કે, નિરન્વયમતે જે બંધાયેલો નથી, તેની મુક્તિ થાય છે અને ન બંધાયેલાની મુક્તિ પરમાર્થથી મુક્તિ જ ન કહેવાય.)

સાર : એટલે હે બૌદ્ધો ! (૧) કાર્ય-કારણભાવ, (૨) કર્મ-ફળભાવ, (૩) બંધ-મોક્ષ - આ બધું ઘટાડવા પૂર્વાપરક્ષણોમાં 'અન્વય' માનવો જ રહ્યો.

(આ પ્રમાણે 'અન્વય' સિદ્ધ કરી, હવે ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધના મુખ્યમતરૂપ ક્ષણિકમતનો આમૂલચૂલ નિરાસ કરવા પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે.)

❖ ક્ષણિકમતનો આમૂલચૂલ નિરાસ ❖

(૧૬૯) આમ, પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અન્વય સિદ્ધ હોવાથી, બૌદ્ધો ક્ષણભંગને (=વસ્તુની નિરન્વય નશ્વરતાને) સિદ્ધ કરતા જે યુક્તિઓ રજૂ કરે છે કે -

(૧) નાશહેતુ-અયોગ : વસ્તુના નાશનું કોઈ કારણ નથી - એટલે વસ્તુ સ્વતઃ જ પ્રતિક્ષણ નશ્વરશીલ છે.

(૨) અર્થક્રિયાસામર્થ્ય : જલાહરણાદિ - અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય માત્ર અનિત્યવસ્તુમાં જ ઘટે છે, નિત્યમાં નથી.

(૩) પરિણામ : વસ્તુનું અસ્તિત્વ ક્ષણિકમતે જ ઘટે, અક્ષણિક-સ્થાયીમતે નહીં.

(૪) અન્તક્ષયેક્ષણ : ઘટ વગેરેનો છેલ્લે ક્ષય દેખાય છે - એ પરથી અનુમાન થાય છે કે પૂર્વક્ષણોમાં પણ તેનો ક્ષય થાય છે જ...

❖ આ વિષય અવાંતર વિષય તરીકે સમજવો. તેની ચર્ચા ખૂબ વિસ્તૃત છે.

૧. 'જામા(ન્ત)ન્યક્ષયે'ં' इति ग-पाठः । ૨. 'ચિન્તેત્યબદ્ધસ્ય' इति ड-पाठः । ૩. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'ન બદ્ધસ્ય મુક્તૌ તત્ત્વતો મુક્તિ'ં' इति पाठः, अत्र तु D-H-प्रतानुसारेण ।

કરણમાર્ગઃ પ્રદર્શ્યતે ॥

(૧૭૦) તત્ર યદુચ્યતે નાશહેતવો હિ નશ્વરેતરનાશ્યાપેક્ષયા તદ્વ્યતિરિક્તાદિનાશા-
પેક્ષયા ચ ન યુજ્યન્ત (૧૭૧) इत्येतज्जातिमात्रम्, तदुत्पादहेतुष्वपि समानत्वात्, तेषा-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

પ્રદર્શ્યતે ॥

તત્ર યદુચ્યતે ક્ષણભક્તિવાદિભિઃ-નાશહેતવો હિ ઘટાદેર્મુદ્ગરાદયઃ નશ્વરેતરનાશ્યાપેક્ષયા
નશનશીલાઽનશનશીલનાશ્યાપેક્ષયા તદ્વ્યતિરિક્તાદિનાશાપેક્ષયા ચ નાશ્યવ્યતિરિક્તાવ્યતિ-
રિક્તનાશાપેક્ષયા ચ ન યુજ્યન્તે-ન ઘટન્તે । તથાહિ-નાશહેતવઃ કિં નશનશીલસ્યૈવ નાશં કુર્વન્તિ
કિં વાઽનશનશીલસ્ય ? યદિ નશનશીલસ્ય કથં કુર્વન્તિ તસ્ય તચ્છીલતયા તદ્વ્યતિરિક્તત્વાત્
તસ્ય ચ સ્વહેતોરેવોત્પત્તેઃ ? ન હિ પૃથિવ્યાદિકઠિનતાદયઃ તદ્વ્યતિરિક્તાસ્તદન્યહેતુભિઃ ક્રિયન્તે ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ બધી યુક્તિઓનું પણ નિરાકરણ થયું સમજવું. (એટલે પરમાર્થથી તેઓનું નિરાકરણ થઈ
જ ગયું છે.) તો પણ લેશથી (=સંક્ષેપથી) તેમના નિરાકરણનો રસ્તો બતાવાય છે -

❖ પ્રથમ યુક્તિનો નિરાસ ❖

(૧૭૦) બૌદ્ધો નાશહેતુ માટે જે વક્તવ્ય રજૂ કરે છે, તે બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેવું
કથન તો ઉત્પાદહેતુ માટે પણ થઈ શકે છે.

(હવે બૌદ્ધ શું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે ? અને ગ્રંથકારશ્રી તેનો પ્રત્યુત્તર કેવો આપે છે ? એ બધી
વાતો આપણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ રૂપે જોઈએ -)

બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ :) ઘટાદિના નાશ માટે તમે હથોડા વગેરેને કારણ કહો છો. પણ હકીકતમાં
તે નાશનાં કારણો સંગત થતા નથી, કારણ કે તેમાં વિકલ્પો અનુપપન્ન છે. જુઓ -

નાશના કારણો કોનો નાશ કરે છે ? (૧) નશનશીલ વસ્તુનો ? કે (૨) અનશનશીલ વસ્તુનો ?
વળી, તે કારણોથી થનારો નાશ (૩) વસ્તુથી જુદો છે ? કે (૨) વસ્તુથી અભિન્ન વસ્તુરૂપ જ છે ?

(૧) જો વસ્તુ ‘નશનશીલ=નાશ થવાના સ્વભાવવાળી’ હોય, તો નાશના કારણો વસ્તુનો
નાશ શી રીતે કરે ? ભાવ એ કે, ‘નાશ’ થવાનો સ્વભાવ જ છે... એટલે માટીથી જેમ ઘડો થાય છે,
તેમ તેના સ્વભાવરૂપ નાશ પણ થઈ જ જાય... એટલે એ નાશની ઉત્પત્તિ તો ઘટના કારણોથી જ
થઈ જાય. દા.ત. પૃથ્વીમાં અભિન્નરૂપે રહેલા કઠિનતા વગેરે સ્વભાવો, પૃથ્વીના કારણોથી જ થઈ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

64. તસ્ય તચ્છીલતયા તદ્વ્યતિરિક્તત્વાદિતિ । તસ્ય-નશનશીલપદાર્થસ્ય તચ્છીલતયા-
નશનશીલતયા તદ્વ્યતિરિક્તત્વાત્-નશનાદવ્યતિરિક્તત્વાત્ ॥

❖ હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધની એ ચારે યુક્તિઓનું ક્રમશઃ નિરાકરણ કરશે...

અથાનશનશીલસ્ય વ્યાહતમેતત્ ⁶⁵ અતત્સ્વભાવસ્ય તત્કરણત્વવિરોધાત્ । આકાશાદેરપિ તદુપપત્તેઃ તથા ચાભ્યુપગમપ્રકોપઃ । તથા કિં તં નાશં નાશ્યાદ્ વ્યતિરિક્તં કુર્વન્તિ, કિં વાઽવ્યતિરિક્તમ્ ? યદિ વ્યતિરિક્તં તદ્ભાવેઽપિ નાશ્યસ્ય ન કિંચિદિતિ કિં તેન ? અથાવ્યતિરિક્તં સ તત્સ્વરૂપવત્ તદ્દેતુભ્ય એવ જાતઃ કથમન્યે કુર્વન્તિ ઇતિ ? એવમાદિ એતજ્જાતિમાત્ર-⁶⁶ સાધ્યધર્મસમાં જાતિમધિકૃત્ય । કુત ઇત્યાહ-ઉત્પાદહેતુષ્વપિ ભવદભ્યુપગતેષુ સમાનત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

જાય, તેનાથી જુદા બીજા કારણોથી નહીં.

એટલે ઘટનાં સ્વભાવરૂપ ઘટનો નાશ માટી વગેરે કારણોથી જ થઈ જાય, તે માટે હથોડા વગેરે બીજા કારણોની જરૂર રહે નહીં... તો નાશના કારણો (હથોડાદિ) વસ્તુના નાશને કેવી રીતે કરે ?

(૨) નાશના કારણો અનશનશીલ વસ્તુનો નાશ કરે - એ તો શક્ય જ નથી, કારણ કે તેમાં તો વિરોધ છે. અનશનસ્વભાવી વસ્તુનો નાશ શી રીતે ?

અને નાશ કરવા તો વસ્તુને નશનસ્વભાવી કરવી પડે... પણ અનશનસ્વભાવી વસ્તુ કોઈ વડે નશનસ્વભાવી ન કરી શકાય... શું ભાસ્વરસ્વભાવી અગ્નિ, કોઈના વડે અભાસ્વરસ્વભાવી કરાય છે ?

એટલે નાશના હેતુઓ, અનશનસ્વભાવી (=નાશ ન થવાના સ્વભાવવાળી) વસ્તુનો નાશ કરે તે વસ્તુને નશનસ્વભાવી કરે - એ બધું જરાય સંગત નથી.

(૩) જો વસ્તુનો નાશ વસ્તુથી જુદો હોય, તો નાશહેતુઓથી નાશ થવા છતાં પણ (નાશ્ય-ઘટાદિ) વસ્તુને કશું થાય નહીં. તો તેવા નાશથી મતલબ શું ?

(૪) જો વસ્તુનો નાશ વસ્તુરૂપ જ હોય, તો વસ્તુના સ્વરૂપની જેમ એ નાશ પણ વસ્તુના હેતુઓથી જ થઈ જશે... અને તો તેવા નાશને હથોડા વગેરે કારણો શી રીતે ઉત્પન્ન કરે ?

આ બધા કારણોસર નાશહેતુઓ નિરર્થક જણાઈ આવે છે અને એટલે વસ્તુ પોતે જ નશ્વરશીલ માનવી રહી. ફલતઃ વસ્તુની ક્ષણિકતા-ક્ષણસ્થાયિતા જ સિદ્ધ થશે.

(૧૭૧) સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષઃ) તમારું આ કથન માત્ર સાધ્યધર્મસમાન જાતિને લઈને જાતિરૂપ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

65. અતત્સ્વભાવસ્ય તત્કરણત્વવિરોધાદિતિ । અતત્સ્વભાવસ્ય-અનશનસ્વભાવસ્ય તત્કરણત્વ-વિરોધાત્-નશનસ્વભાવકરણત્વવિરોધાત્ । ન હ્યગ્નિર્ભાસ્વરસ્વભાવઃ સન્નભાસ્વરસ્વભાવઃ કેનચિત્ ક્રિયતે ॥

66. સાધ્યધર્મસમાં જાતિમધિકૃત્યેતિ । સાધ્યધર્મઃ સમો યસ્યાં સા તથા તામધિકૃત્ય-આશ્રિત્ય ।

❖ જો તેનો સ્વભાવ બદલીને બીજો સ્વભાવ કરાતો હોય, તો અનશનસ્વભાવી આકાશને પણ નશનસ્વભાવી

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'તદુત્પત્તેઃ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-H-પ્રતાનુસારેણ । ૨. 'તન્નાશં નાશ્યાદ્ વ્યતિઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'સન્નાશં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ H-પ્રતપાઠઃ । ૩. 'સમાનધર્મઃ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

મપિ સત્સ્વભાવેતરજન્યાપેક્ષયા તદ્વ્યતિરિક્તાદ્યુત્પાદાપેક્ષયા ચા^૧યુજ્યમાનત્વાત્ ।
(૧૭૨) તથાહિ-ન સત્સ્વભાવસ્યોત્પાદકાઃ, તદ્વૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્ અનવસ્થાપત્તેશ્ચ, નાસત્સ્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકૃતવિકલ્પાનામિતિ । એતદેવાહ તૈષામપીત્યાદિના । તૈષામપિ-ઉત્પાદહેતૂનાં સત્સ્વભાવે-
તરજન્યાપેક્ષયા સત્સ્વભાવાસત્સ્વભાવજન્યાપેક્ષયા તદ્વ્યતિરિક્તાદ્યુત્પાદાપેક્ષયા ચ-જન્ય-
વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તોત્પાદાપેક્ષયા ચ । કિમિત્યાહ-અયુજ્યમાનત્વાત્-અઘટમાનત્વાત્ તૈષામપિ ।
એતદેવ દર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ન સત્સ્વભાવસ્ય, જન્યસ્યેતિ પ્રક્રમઃ,
ઉત્પાદકાઃ-ઉત્પાદહેતવઃ । કુત્ત્વિત્યાહ-તદ્વૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્-હેતુવૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્ તત્સ્વભાવ-
તયેતિ અનવસ્થાપત્તેશ્ચ સત્સ્વભાવતયા ભૂય ઉત્પાદ્યત્વાપત્તેઃ । તથા નાસત્સ્વભાવસ્ય-જન્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(દૂષણાભાસ રૂપ) જણાઈ આવે છે. કારણ કે, તમે માનેલ ઉત્પાદહેતુઓમાં પણ તે વિકલ્પો સમાન જ છે.

(ભાવ એ કે, તમારે સિદ્ધ કરવો છે નાશ હેતુઓનો અભાવ... એ માટે તમે અનેક યુક્તિઓ દર્શાવી, પણ હકીકતમાં એ યુક્તિઓ એના સમાન દષ્ટાંતમાં પણ બંધબેસતી છે, અર્થાત્ એ વિકલ્પયુક્તિઓથી જેમ નાશના હેતુઓ નથી ઘટતા, તેમ બૌદ્ધે માનેલ ઉત્પાદના હેતુઓ પણ નથી ઘટતા. કારણ કે વિકલ્પોથી વિચારતા ઉત્પાદ હેતુઓનો પણ અભાવ જણાઈ આવે છે.

એ જ વાત (=ઉત્પાદહેતુઓ કેમ ન ઘટે - એ) જણાવે છે -

તે ઉત્પાદહેતુઓ કોને ઉત્પન્ન કરે છે ? (૧) સત્સ્વભાવી વસ્તુને, કે (૨) અસત્સ્વભાવી વસ્તુને ? તેઓ, ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુથી (૩) ભિન્ન ઉત્પાદને કરે છે, કે (૪) અભિન્ન ઉત્પાદને કરે છે ? - આ બધા વિકલ્પોથી ઉત્પાદહેતુઓ પણ ઘટતા નથી. (૧૭૨) જુઓ -

(૧) ઉત્પાદહેતુઓ સત્સ્વભાવી જન્યને ઉત્પન્ન કરે એવું તો ન મનાય, કારણ કે જન્યવસ્તુ પોતે જ સત્સ્વભાવી હોવાથી, તેને સત્સ્વભાવી કરવા હેતુઓનો વ્યાપાર વિફલ (=નિરર્થક) છે.

બીજી વાત, જો હેતુઓ સત્સ્વભાવીને પણ ઉત્પન્ન કરે, તો ઉત્પન્ન થયા પછી પણ એ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સાધ્યધર્મો હ્યત્ર નાશહેતુનામભાવઃ । અયં ચ બૌદ્ધાભિમતે ઉત્પાદેકપિ સમાનઃ, ઉત્પાદહેતૂનામપિ વિચાર્ય-
માણાનામભાવાત્ ॥

કરી શકાય અને તો તેનો પણ નાશ ઉપપન્ન થઈ શકે... પણ એવું માનવામાં તો તમારી માન્યતાનો ભાવ થાય.

❖ “સાધર્મ્યેણ સમવસ્થાનં સાધર્મ્યસમા જાતિર્ભવતિ ।” - ઇતિ ન્યાયક૦ પૃ. ૧૭૧

૧. ‘વા યુજ્ય૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘તદ્વૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘સત્સ્વભાવાત્ સ્વભા૦’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ । ૪. ‘ઉત્પાદ્યત્વા૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ભાવસ્ય, તત્પ્રકૃત્યન્યથાઽકરણાત્ અભ્યુપગમવિરોધાચ્ચ । (૧૭૩) અનુત્પન્નસ્યાસત્ત્વાત્
ઉત્પન્નસ્ય ચ સત્સ્વભાવત્વાદ્ વ્યર્થો વિકલ્પયુગલકોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ ચેત્, ન, નષ્ટે-
તરવિકલ્પાપેક્ષયાઽસ્ય નાશોઽપિ તુલ્યત્વાત્ । (૧૭૪) એવમુત્પદ્યમાનવ્યતિરિક્તોત્પાદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યોત્પાદકાઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્પ્રકૃત્યન્યથાઽકરણાત્-અસત્સ્વભાવપ્રકૃત્યન્યથાઽકરણાત્
અભ્યુપગમવિરોધાચ્ચ । ન હ્યસત્સ્વભાવજન્યોત્પાદકત્વમિષ્યતે પરૈઃ ઉત્પાદહેતૂનામિતિ । અનુ-
ત્પન્નસ્ય ઉત્પાદ્યસ્ય અસત્ત્વાત્ ઉત્પન્નસ્ય ચ સત્સ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ વ્યર્થઃ-નિરર્થકો
વિકલ્પયુગલકોપન્યાસપરિશ્રમઃ, ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવમ્, નષ્ટેતરવિકલ્પા-
પેક્ષયા અસ્ય-અનન્તરાભિહિતસ્ય નાશોઽપિ તુલ્યત્વાત્ । તુલ્યત્વં ચાનષ્ટસ્ય સત્ત્વાન્નષ્ટસ્ય ચા-
ઽસત્ત્વેન વ્યર્થો વિકલ્પોપન્યાસપરિશ્રમ ઇત્યપિ વક્તું શક્યત્વાત્ । એવમિત્યાદિ । એવમુત્પદ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સત્સ્વભાવીને ફરી ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રસંગ આવે અને એ રીતે ફરી-ફરી ઉત્પન્ન થવાથી તો અનવસ્થા
થાય. એટલે પહેલો વિકલ્પ તો ઉચિત નથી.

(૨) ઉત્પાદહેતુઓ અસત્સ્વભાવી જન્યને તો ઉત્પન્ન ન કરી શકે, કારણ કે તેની અસત્-
સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિ, અન્યથા (=સત્સ્વભાવરૂપ) કરી શકાય નહીં. (ઉત્પાદહેતુઓ તેનું જનન કરે,
તો તેઓ સત્સ્વભાવી થાય, જે શક્ય નથી.)

વળી, તેવું માનવામાં અભ્યુપગમનો પણ વિરોધ છે, કારણ કે ઉત્પાદહેતુઓ ખપુષ્ય જેવા
અસત્સ્વભાવી જન્યના જનક હોય, એવું બૌદ્ધો પણ માનતા નથી.

(૧૭૩) બૌદ્ધ : આ બે વિકલ્પો મૂકીને તમે નિરર્થક પરિશ્રમ વેઠ્યો છે, કારણ કે ઉત્પન્ન
કરવા યોગ્ય ઘટ વગેરે, ઉત્પન્ન થયા પહેલા તો અસત્ જ છે (એટલે તેમને સત્સ્વભાવી ન માની
શકાય, કે જેથી વિફલતા કે અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે) અને એ ઘટાદિ ઉત્પન્ન થયા પછી તો
સત્સ્વભાવી જ છે. (એટલે તેમને અસત્સ્વભાવી પણ ન મનાય, કે જેથી પ્રકૃતિ-અન્યથાકરણ કે
ખપુષ્ય જેવા અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવી પડે.)

એટલે કોઈ દોષ ન હોવાથી હકીકતમાં ઉત્પાદ-હેતુઓની નિર્બાધિ સંગતિ છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો નાશહેતુઓની પણ નિર્બાધિ સંગતિ છે, કારણ કે ઉપરોક્ત કથન
તો નાશ વિશે પણ તુલ્ય જ છે. જુઓ - નષ્ટ કરવા યોગ્ય ઘટ વગેરે પદાર્થો, નષ્ટ થયા પહેલા તો સત્
જ છે (નાશસ્વભાવરૂપ પ્રતિનિયત સ્વભાવી જ છે. એટલે તેને અનશનસ્વભાવી માની, નાશહેતુઓથી
પ્રકૃતિ-અન્યથાકરણ થાય એવું નથી.) અને એ ઘટાદિ નષ્ટ થયા પછી અસત્ છે (એટલે તેમનો
નશનશીલ સ્વભાવ નથી અને તો એ સ્વભાવના આધારે સ્વતઃ જ તેમનો નાશ માનવો ઉચિત નથી.)

એટલે તમે કહેલ વાત અયુક્ત છે (તેને અનુસારે તો નાશહેતુઓ પણ સંગત થઈ જાય છે, જે
તમને માન્ય નથી.) હવે ત્રીજો-ચોથો વિકલ્પ વિચારીએ-

જનકત્વે ન તદુત્પાદઃ, તસ્યેતિ સઙ્ગા^૧યોગાત્, તદવ્યતિરિક્તોત્પાદજનકત્વે તૂત્પદ્યમાન-
જનકત્વતસ્તદનુત્પાદઃ ઉત્પન્નાવ્યતિરિક્તોત્પાદાયોગાત્, (૧૭૫) સત્સ્વભાવાદિજન્યોપા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માનવ્યતિરિક્તોત્પાદજનકત્વે^{૬૭}અપગમ્યમાને ઉત્પાદહેતૂનાં કિમિત્યાહ-ન તદુત્પાદઃ-ન તસ્ય
વિવક્ષિતસ્યોત્પાદઃ । કુત્ત્વિત્યાહ-તસ્યેતિ-વિવક્ષિતસ્યોત્પાદસ્ય સઙ્ગાયોગાત્-સમ્બન્ધાભાવાદ્
વ્યતિરિક્તોત્પાદસ્ય, તદવ્યતિરિક્તોત્પાદજનકત્વે તુ-વિવક્ષિતકાર્યાવ્યતિરિક્તોત્પાદજનકત્વે પુનઃ
ઉત્પદ્યમાનજનકત્વતઃ કારણાત્ તદનુત્પાદઃ-ઉત્પદ્યમાનાનુત્પાદઃ^{૬૭}ઉત્પદ્યમાનતાપત્તિરેવેત્યર્થઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૭૪) (૩) ઉત્પાદહેતુઓ ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુથી જુદા ઉત્પાદને કરે એવું માનો, તો વિવક્ષિત
ઘડાનો ઉત્પાદ જ નહીં ઘટે, કારણ કે જુદા ઉત્પાદનો તેની સાથે સંગ (=સંબંધ) જ નથી.

(ભાવ એ કે, તે હેતુઓ જે ઉત્પાદને કરે છે, એ ઉત્પાદ તો ઘટથી જુદો છે, એટલે એને ઘટનો
ઉત્પાદ ન કહેવાય... અને તો ઘટની ઉત્પત્તિ જ સંગત નહીં થાય.)

એટલે ત્રીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી.

(૪) એ હેતુઓ ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુથી અભિન્ન ઉત્પાદને કરે એવું માનો, તો તો એ હેતુઓ
ઉત્પદ્યમાન વસ્તુના જ જનક બનવાથી, તે વસ્તુ હંમેશા ઉત્પદ્યમાન જ રહેશે, ક્યારેય ઉત્પન્ન નહીં
બને. ફલતઃ તેનો અનુત્પાદ થશે, ઉત્પાદ નહીં ઘટે.

તેનું કારણ એ કે, તે હેતુઓ ઉત્પદ્યમાનથી (ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુથી) અભિન્ન ઉત્પાદને કરે
છે, ઉત્પન્ન (ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુથી) અભિન્ન ઉત્પાદને નહીં. (એટલે તેઓ થકી ઘટ ઉત્પદ્યમાન
થાય, ઉત્પન્ન નહીં.)

(આ અર્થ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કર્યો છે, પણ અમને તદનુત્પાદ નો અર્થ ઉત્પાદાનુત્પાદ એવો લાગે
છે. ભાવ એ કે, ઉત્પદ્યમાન ઘટ જ ઉત્પન્ન થતો હોય તો ઉત્પાદનો ઉત્પાદ ન હોય (ઉત્પાદનો ઉત્પાદ
થાય તો ઉત્પન્ન ઘટ ઉત્પન્ન થાય, ઉત્પદ્યમાન નહીં.) હવે ઉત્પાદનો ઉત્પાદ ન થાય, તો એ ઘટ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

67. ઉત્પદ્યમાનતા^૩અપત્તિરેવેત્યર્થઃ ઇતિ । યદિ હ્યુત્પાદહેતુભિરુત્પદ્યમાનાદ્ ભાવાદ-વ્યતિરિક્ત ઉત્પાદઃ
ક્રિયતે તદા ઉત્પદ્યમાન એવ ભાવસૈઃ ક્રિયત્ત્વિત્યાયાતમ્ । તતઃ સદૈવ તસ્ય ભાવસ્યો-ત્પદ્યમાનતા સ્યાત્,
ન તૂત્પન્નતા ॥

❖ ઉત્પાદ=ઉત્પદ્યમાન, ઉત્પન્ન નહીં. એનો મતલબ એ થાય કે, હેતુઓ ઘટને ઉત્પદ્યમાન કરે છે, ઉત્પન્ન
નહીં... અને ઉત્પન્ન થયા વિના તો ઘટનો ઉત્પાદ જ ન કહેવાય.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'સંયોગાં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર A-પ્રતપાઠઃ । ૨. 'ઉત્પાદ્યમાનાં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'માનાપત્તેં'
ઇતિ ચ-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે 'માનાભાવાપત્તિરિવેં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

દાનહેતુગ્રાહકપ્રમાણાભાવતસ્તદ્વ્યવહારનિષેધતો નાવિષયા વિકલ્પાઃ, પ્રમાણવિવેકતઃ સજ્ઞાનશબ્દવ્યવહારનિષેધાવિરોધાચ્ચ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત્તરિત્યાહ-ઉત્પન્નાવ્યતિરિક્તોત્પાદાયોગાત્ । અયોગશ્ચોત્પદ્યમાનાવ્યતિરેકત્તરિત્યાહ-ભાવના । સત્સ્વભાવાદીત્યાદિ । ⁶⁸સત્સ્વભાવાદિ ચ તજ્જન્યં ચ તસ્ય ઉપાદાનહેતવસ્તદ્ ગ્રાહક-પ્રમાણાભાવતઃ કારણાત્ તદ્વ્યવહારનિષેધતઃ-સત્સ્વભાવાદિજન્યોપાદાનહેતુવ્યવહારનિષેધતઃ કારણાત્ ન અવિષયા વિકલ્પાઃ અનન્તરોપન્યસ્તાઃ, કિન્તુ સવિષયા એવ । ઇતશ્ચૈતદેવં પ્રમાણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હંમેશા ઉત્પદ્યમાન જ રહે...)

(આશય એ કે, ઉત્પાદહેતુઓથી ઉત્પદ્યમાન વસ્તુથી અભિન્ન ઉત્પાદ કરાય છે, એટલે તો એ હેતુઓથી ઉત્પદ્યમાન જ ભાવ કરાય છે, એવું ફલિત થયું અને તો વસ્તુ સદા ઉત્પદ્યમાન જ રહે, ઉત્પન્ન નહીં. ફલતઃ ઘટ ઉત્પન્ન નહીં થાય અને તો તેનો ઉત્પાદ પણ સંગત નહીં થાય.)

આમ, ચારે યુક્તિઓ પ્રમાણે નાશહેતુઓની જેમ ઉત્પાદહેતુઓ પણ સંગત થતા નથી.

(૧૭૫) બૌદ્ધ : ‘તે હેતુઓ શેના જનક છે ? સત્સ્વભાવીના કે અસત્સ્વભાવીના ?’ - એ બધા વિકલ્પો નિર્વિષયક (=નિરર્થક) છે. કારણ કે પૂર્વે અસત્ અને પાછળથી સત્ થનાર સત્સ્વભાવાદિ-રૂપ ઘટના, માટી વગેરે ઉપાદાન કારણો જ ઉત્પાદહેતુઓ છે, તો ઉત્પાદહેતુઓની અસંગતિ કેમ ?

સ્યાદ્વાદી : અસત્સ્વભાવી જન્ય વસ્તુના ઉપાદાનહેતુનું ગ્રાહકપ્રમાણ ન હોવાથી, વિકલ્પો, તેના વ્યવહારોનો નિષેધ કરનાર છે. આમ, વિકલ્પનો વિષય સત્સ્વભાવી વગેરે હોવાથી તેઓ નિર્વિષયક નથી.

(આશય એ કે, માટી વગેરે ઉપાદાનકારણને તમે ઉત્પાદહેતુ કહો છો... તેઓનું ગ્રહણ કરનાર કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, ‘તે ઉત્પાદહેતુઓ ન ઘટે’ - એ માટે અમે જે વિકલ્પો કર્યા, તે સાર્થક જ છે. પ્રમાણવિહીણાનું નાસ્તિત્વ બતાવવું સાર્થક જ છે.)

બીજી વાત, ઉપાદાનહેતુઓને ગ્રહણ કરનાર કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, તેમના જ્ઞાન કે તેમના શબ્દવ્યવહારનો નિષેધ કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

એટલે એ અપ્રામાણિક ઉપાદાનહેતુઓ (=ઉત્પાદહેતુઓ) વિશે વિકલ્પો કરીને, તેમની અસંગતિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નનુ ^૪સત્સ્વભાવસ્ય જન્યસ્ય જનકા ઉત્પાદહેતવ ઇત્યાદયો વિકલ્પા નિર્વિષયા એવ ભવિષ્યન્તીત્યાહ-
68. સત્સ્વભાવાદિ ચેત્યાદિ । બૌદ્ધમતે સત્સ્વભાવાદેર્જન્યસ્ય યે ઉપાદાનહેતવસ્તદ્ગ્રાહકં નાસ્ત્યેવેતિ નાવિષયા

૧. ‘વિવેકજ્ઞાનં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘અયોગશ્ચોત્પાદ્યમાનાદ્ વ્યતિં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવતઃ તદ્વ્યાવહારં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘ન તુ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૫. ‘ભાવાદિ ચેત્યાદિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

(૧૭૬) કિઞ્ચ નિર્હેતુકવિનાશવાદિનો હિંસાઽસમ્ભવ ઇતિ તદ્વિરતિદેશનાવૈયર્થ્ય-
મેવ । સન્તાનાન્તરોત્પાદક એવ હિંસક ઇતિ ચેત્, ન, સન્તાનસ્ય સંવૃત્તિસત્ત્વેનોત્પાદા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવેકતઃ-પ્રમાણાભાવેન સંજ્ઞાનશબ્દવ્યવહારનિષેધાવિરોધાચ્ચ નાવિકલ્પા વિષયા ઇતિ
ભાવનીયમ્ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ નિર્હેતુકવિનાશવાદિનઃ-વાદિનઃ હિંસાઽસમ્ભવ
ઇતિ કૃત્વા તદ્વિરતિદેશનાવૈયર્થ્યમેવ । સન્તાનાન્તરોત્પાદક એવ લુબ્ધકાદિર્હિંસકઃ । ઇતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં સન્તાનસ્ય સંવૃત્તિસત્ત્વેન હેતુના ઉત્પાદાયોગાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જણાવવી સાર્થક જ છે. એટલે અમે કહેલ વિકલ્પો નિર્વિષયક નથી.

(બૌદ્ધ : પણ લોકમાં તો માટી વગેરે ઉપાદાનકારણ દેખાય છે જ, તો તેનું ગ્રાહકપ્રમાણ નથી -
એવું કેમ કહેવાય ?

સ્યાદ્વાદી : લોકમાં ઘણું દેખાય છે, પણ તમારી ક્ષણિક માન્યતાના અનુસારે તે બધું ઘટતું નથી
અને લોકમાં દેખાવા માત્રથી જો ઉત્પાદહેતુઓ મનાતા હોય, તો નાશહેતુઓ પણ કેમ ન મનાય ?
લોકમાં તો હથોડાદિ નાશહેતુઓ પણ દેખાય છે જ. એટલે ઉત્પાદહેતુઓ માનવા અને નાશહેતુઓ
ન માનવા - એવો પક્ષપાત બિલકુલ ઉચિત નથી.)

એટલે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, ઉત્પાદહેતુઓની જેમ નાશહેતુઓ પણ માનવા જ રહ્યા... જો
નાશહેતુઓ ન માનો અને નાશને નિર્હેતુક માનો, તો બીજો એક દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

✽ નિર્હેતુક વિનાશમતે હિંસાની અસંગતિ ✽

(૧૭૬) જો વિનાશને નિર્હેતુક કહો, અર્થાત્ તેનો કોઈ હેતુ નથી એવું કહો, તો હિંસા જ
સંગત ન થાય (ભાવ એ કે, હિંસા એટલે જીવવિનાશ... હવે બૌદ્ધમતે વિનાશનું કોઈ કારણ ન
હોવાથી, કોઈના થકી એ જીવવિનાશ ન થાય અને તો કોઈના થકી હિંસા પણ ન થાય.)

આમ, જ્યારે હિંસા જ સંગત નથી, ત્યારે તેની વિરતિ માટે દેશના આપવી તો વ્યર્થ જ થઈ.
(હવે બૌદ્ધ, હિંસાની સંગતિ કરવા પોતાનું અલગ અલગ મંતવ્ય રજૂ કરે છે -)

બૌદ્ધ : (૧) બીજા સંતાનને ઉત્પન્ન કરનાર માંસલોલુપાદિ જીવ જ હિંસક છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે 'સંતાન' એક કાલ્પનિક વસ્તુ છે અને કાલ્પનિક
વસ્તુનો ઉત્પાદ ન થાય. (એટલે સંતાન જેવી ઉત્પાદ્ય કોઈ વસ્તુ જ નથી કે જેને ઉત્પન્ન કરી જીવ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વિકલ્પા इत्यर्थः । प्रमाणविवेकत इत्यादिनाऽयमेवार्थः स्फुटीकृत इति ॥

યોગાત્ । વિજાતીયક્ષણોત્પાદક એવેતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ નિરાકૃતત્વાત્ । તદ્ભાવેऽપ્યુ-
પાદાનજનકયોઃ હિંસકત્વાપત્તિઃ । (૧૭૭) ન ચેયં ન્યાય્યા, મહાસત્ત્વોપાદાનજનકયોર-
હિંસકત્વેન કુશલયુક્તત્વાભ્યુપગમાત્ । (૧૭૮) ન ચ હન્મીતિ સઙ્ક્લેશાદ્દિસકત્વમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન હિ સંવૃત્તિસદુત્પદ્યત્ત્વમ્ એવેતિ ચેત્ હિંસક ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-
નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તસ્યાપિ-વિજાતીયક્ષણોત્પાદકસ્ય નિરાકૃતત્વાદધઃ નિમિત્તોપાદાન-
ભાવનિષેધેન । અભ્યુચ્ચયમાહ તદ્ભાવેऽપીત્યાદિના । તદ્ભાવે અપિ-વિજાતીયક્ષણોત્પાદકહિંસક-
ભાવેऽપિ કિમિત્યાહ-ઉપાદાનજનકયોરવિશેષેણ હિંસકત્વાપત્તિઃ, દ્વયોરપિ વિજાતીયક્ષણો-
ત્પાદકત્વાવિશેષાત્ । ન ચેયમ્-ઉપાદાનજનકયોઃ હિંસકત્વાપત્તિઃ ન્યાય્યા, મહાસત્ત્વોપાદાન-
જનકયોઃ, બોધિસત્ત્વાદિજનકયોરિત્યર્થઃ, અહિંસકત્વેન હેતુના કુશલયુક્તત્વાભ્યુપગમાત્ ।
ન હિ બોધિસત્ત્વ ઉ(૦ત્વમુ?)ત્પદ્યમાન આત્મનો હિંસકઃ, અપિ તુ કુશલયુક્તોઽભ્યુપગમ્યતે તત્પિતા
ચ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ હન્મીતિ-એવં સઙ્ક્લેશાદ્દિસકત્વમ્ । કુત્ત્વમ્-અસઙ્ક્લેશાદ્દિસકત્વમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હિંસક બને.)

બૌદ્ધ : (૨) પોતાની પ્રવૃત્ત ક્ષણથી વિજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે એ જ હિંસક છે.

સ્યાદ્વાદી : એવું પણ ન મનાય, કારણ કે તમારા મતે વિજાતીયક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ
ઉપાદાનકારણ પણ નથી કે નિમિત્ત કારણ પણ નથી, એ બધાનું નિરાકરણ અમે પૂર્વે જ કરી દીધું છે.

(તદ્ભાવેऽપિ=) વિજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર હિંસક હોય એવું માની પણ લો, તો પણ
આપત્તિ એ આવશે કે, ઉપાદાન અને જનક (=નિમિત્ત) બંનેને હિંસક માનવા પડશે, કારણ કે તેઓ
બંને સમાનપણે વિજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર છે...

(૧૭૭) અને ઉપાદાન-જનક બંને હિંસક બને, એ તો બિલકુલ ન્યાયોપેત નથી. કારણ કે
મહાસત્ત્વાદિના ઉપાદાન-જનકને તમે જ 'અહિંસક' તરીકે માનો છો, તમે જ તેને કુશલયુક્ત માનો છો.

ભાવાર્થ : બૌદ્ધો માને છે કે, વિશુદ્ધિ વધતા બોધિસત્ત્વ - મહાસત્ત્વરૂપ શુદ્ધ ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય
છે અને આ ક્ષણ પૂર્વની અશુદ્ધ ક્ષણોથી વિજાતીય છે. હવે જો વિજાતીયને ઉત્પન્ન કરનાર હિંસક
હોય, તો મહાસત્ત્વરૂપ વિજાતીયક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વક્ષણને 'હિંસક' માનવી પડે, જે બૌદ્ધને
માન્ય નથી. બૌદ્ધમતે બોધિસત્ત્વને ઉત્પન્ન કરનાર (પૂર્વક્ષણ); પોતાનો હિંસક નથી કહેવાતો, પણ
પુણ્યશાળી અને (તત્પિતા=) બોધિસત્ત્વનો જનક કહેવાય છે.

એટલે વિજાતીય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર હિંસક છે, એ વાત પણ અસંબદ્ધ જણાઈ આવે છે.

(૧૭૮) બૌદ્ધ : (૩) 'હું હણી નાંખું' - એવો સંકલેશ થવાથી જ તે હિંસક બને છે. અર્થાત્

અસંક્લિષ્ટાત્ સંક્લિષ્ટાનુત્પત્તેઃ, તદુત્પાદનિમિત્તસ્ય નિરાકૃતત્વાદિતિ । અતઃ સ્વહેતુભ્ય એવ નાશહેતુમવાપ્ય તથાનાશસ્વભાવ ઉત્પદ્યતે ઇતિ ત્વયાઽપ્યઙ્ગીકર્ત્તવ્યમ્, અન્યથોક્ત-
દોષાનતિવૃત્તિઃ ॥

(૧૭૯) યસ્ય તુ કાર્યોત્પાદ એવ કથચ્છિત્ કારણનિવૃત્તિસ્વભાવો નાશઃ તસ્યોક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્ષણાત્ સંક્લિષ્ટાનુત્પત્તેઃ । અનુત્પત્તિશ્ચ તદુત્પાદનિમિત્તસ્ય અસંક્લિષ્ટાત્ સંક્લિષ્ટો-
ત્પાદનિમિત્તસ્ય નિરાકૃતત્વાદધ ઇતિ । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ સ્વહેતુભ્ય એવ સકાશા-
નાશહેતુમવાપ્ય મુદ્ગરાદિઃ તથા-વિજાતીયક્ષ્ણોદયરૂપપ્રકારેણ નાશસ્વભાવ ઉત્પદ્યતે । ઇતિ-
એવં ત્વયાઽપ્યઙ્ગીકર્ત્તવ્યમ્; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે ઉક્તદોષાનતિવૃત્તિરિતિ ભાવનીયમેતત્ ॥

સ્વપક્ષે દોષાભાવમાહ યસ્ય ત્વિત્યાદિના । યસ્ય તુ-વાદિનઃ કાર્યોત્પાદ એવ કથચ્છિત્-
કેનચિત્ પ્રકારેણ કારણનિવૃત્તિસ્વભાવઃ-કારણનિવૃત્તિસ્વતત્ત્વો નાશઃ તસ્ય-વાદિન ઉક્ત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિજાતીયક્ષણોત્પાદકત્વમાત્રથી નહીં; પણ હિંસાના પરિણામથી હિંસક બને.

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પૂર્વની અસંક્લિષ્ટ ક્ષણથી આવી સંક્લિષ્ટ ક્ષણની ઉત્પત્તિ જ ન થઈ શકે... કારણ કે અમે પૂર્વે જ કહ્યું હતું કે, અસંક્લિષ્ટથી સંક્લિષ્ટ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નિમિત્ત (કારણ) નથી. (ભાવ એ કે, અસંકલેશમય ક્ષણથી અસંકલેશમય ક્ષણ જ થાય અને એવો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ નથી કે જે આવીને તેનાથી સંકલેશમય ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે...) એટલે 'હન્મિ' એવી સંકલેશક્ષણ જ ઉપપન્ન નથી કે જેના થકી તેને હિંસક કહી શકાય...)

સાર : આમ, નિર્હેતુક વિનાશમતે હિંસા જ સંગત નથી અને તો તેની વિરતિ માટે દેશના પણ વ્યર્થ થાય.

એટલે તમારે પણ માનવું જ રહ્યું કે, ઘટાદિ પદાર્થો પોતાના હેતુઓથી જ એવા સ્વભાવે ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી તેઓ હથોડાદિ નાશહેતુઓને પામીને (વિજાતીય ઠીકરા વગેરેને ઉત્પન્ન કરવારૂપે) નાશ પામે છે... આવું ન માનો, તો ઉપરોક્ત દોષોનું ઉલ્લંઘન થશે નહીં...

(તાત્પર્ય એ કે, ઘટમાં હથોડાદિને પામીને નાશ થવાનો સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ માટી વગેરે કારણોથી જ ઘટમાં આવ્યો છે. એટલે ઘટાદિનો નાશ સહેતુક જ માનવો, નિર્હેતુક માનવામાં પૂર્વોક્ત દોષો તદ્દવસ્થ જ રહે.)

❖ સ્યાદ્વાદમતે વિરતિદેશનાની સાર્થકતા ❖

(૧૭૯) અમારા મતે નાશ કોઈ જુદો નથી, પણ કાર્યનો ઉત્પાદ જ, કથંચિત્ કારણના

૧. 'અસંક્લિષ્ટાનુત્પત્તેઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ઉત્પાદ્યતે' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'અનુપપત્તિશ્ચ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।
૪. 'ક્ષણોદ્ભવરૂપઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

દોષાનુપપત્તિરેવેત્યુક્તપ્રાયમ્ । તથા નિત્યાનિત્યદેહભિન્નાભિન્નત્વે चास्य पीडाकर्तृत्वादिना तत्कर्मविपाकभावेऽपि तन्निमित्तत्वनियोगाद् दुष्टानुबन्धतोऽस्यैव हिंसेति सदुपदेशादेः क्लिष्टकर्मवियोगात् शुभभावानुबन्धतोऽस्या विरतिरपीति न कश्चिद् दोष इति ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દોષાનુપપત્તિરેવેત્યુક્તપ્રાયમ્-પ્રાયેણોક્તમ્ । અભ્યુચ્ચયમાહ તથેત્યાદિના । તથા નિત્યાનિત્ય-દેહભિન્નાભિન્નત્વે चास्य-હિંસકસ્ય પીડાકર્તૃત્વાદિના કારણેન તત્કર્મવિપાકભાવેઽપિ, હિંસ્યકર્મવિપાકભાવેઽપીત્યર્થઃ, તન્નિમિત્તત્વનિયોગાત્-હિંસકસ્ય નિમિત્તત્વનિયોગાત્ કારણાદ્ દુષ્ટાનુબન્ધતો હેતોઃ જન્માન્તરાસેવિતાત્ અસ્યૈવ હિંસેતિ એવમ્ભૂતસ્યાસ્ય સદુપદેશાદેઃ સકાશાત્ ‘આદિ’શબ્દાત્ તથાવિધમુનિચર્યાદર્શનપરિગ્રહઃ ક્લિષ્ટકર્મવિયોગાત્ કારણાત્ તથાસ્વભાવ્યેન તથા શુભભાવાનુબન્ધતઃ તથાભવ્યત્વસમાક્ષિપ્તાત્ અસ્યાઃ-હિંસાયા વિરતિરપિ । ઇતિ-એવં ન કશ્ચિદ્ દોષઃ અસ્મદભ્યુપગમ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

નિવૃત્તિસ્વરૂપ નાશરૂપ છે. (અર્થાત્ ઘડાનો ઉત્પાદ એ જ કથંચિદ્ માટીના નાશરૂપ છે, માટીનો નાશ કોઈ જુદો નથી. એ રીતે કપાલનો ઉત્પાદ જ કથંચિદ્ ઘટના નાશરૂપ છે.) અને આવો નાશ સહેતુક અને કથંચિદ્ સદાદિરૂપ હોવાથી પૂર્વોક્ત કોઈ દોષનો અવકાશ નથી, એવું પ્રાયઃ કરીને પૂર્વે કહી જ દીધું છે.

હિંસક આત્માનું શરીર કથંચિદ્ નિત્ય અને કથંચિદ્ અનિત્ય છે અને એ શરીરથી આત્મા કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે.... હવે આ હિંસક આત્મા બીજા જીવોને પીડા વગેરે કરે છે અને તેના આધારે હિંસાજન્ય કર્મવિપાક પણ તેને મળે છે જ. એવા અનેક કટુવિપાકો મળવા છતાં પણ, તેમાં હિંસકનું (=હિંસા કરવાનું) નિમિત્ત રહેલું છે અને જન્માંતરમાં સેવેલા દુષ્ટ અનુબંધો પડેલા છે, એટલે તે હિંસાથી અટકતો નથી અને સતત હિંસા શરૂ રાખે છે.

હવે આવા હિંસકને (૧) સમ્યગ્ ઉપદેશ કે તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ મુનિની ચર્યાનું દર્શન વગેરે થાય, (૨) તથાસ્વભાવે ક્લિષ્ટકર્મનો વિયોગ થાય, (૩) તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી શુભભાવનો અનુબંધ થાય... તો તે વ્યક્તિની હિંસાથી વિરતિ પણ થાય જ...

આમ, અમારા મતે, હિંસા-હિંસાવિરતિ-વિરતિદેશના એ બધું ઘટતું હોવાથી કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

❖ ટૂંકમાં, હિંસકાત્મા નિત્યાનિત્યરૂપ છે. એના ફલિતાર્થો એ કે, કથંચિદ્ અનિત્ય હોવાથી તેમાં પીડાકર્તૃત્વ-ફળભોક્તૃત્વ વગેરે જુદા જુદા પર્યાયો નિર્બાધ ઘટે અને કથંચિદ્ નિત્ય હોવાથી એક જ વ્યક્તિમાં પૂર્વજન્મના અનુબંધો, હમણાના દુષ્ટ કાર્યો, ભવિષ્યના કટુફળો - એ બધું સમાવિષ્ટ થઈ શકે.

૧. ‘ક્લિષ્ટકર્મ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘તથા તથા ભવ્યત્વ’ ઇતિ પાઠઃ । ૩. ‘સમાક્ષિપ્તાન્ અસ્યાઃ’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

(૧૮૦) અર્થક્રિયાસામર્થ્યમપિ ક્ષણિકસ્યાનુપપન્નમેવ, વિકલ્પાયોગાત્ । અર્થ-ક્રિયા હિ સ એવ ભાવો ભાવાન્તરં વા । યદિ સ એવ કથમસ્યાત્મનિ સામર્થ્યમ્ ? અન્ય-ચ્ચેદં તદાત્મા સ્યાત્ સ્થિતિર્વા । યદ્યાત્મા ન તત્ર સામર્થ્યમ્, અન્યતો ભાવાત્; ન સ્થિતૌ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અર્થક્રિયેત્યાદિ । અર્થક્રિયાસામર્થ્યમપિ ક્ષણિકસ્ય-પદાર્થસ્ય અનુપપન્નમેવ । કુત્તર-ઇત્યાહ-વિકલ્પાયોગાત્ । એનમેવાહ અર્થક્રિયા હીત્યાદિના । અર્થક્રિયા યસ્માત્ સ એવ ભાવો ભાવાન્તરં વા ભવેત્ । કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-યદિ સ એવ ભાવોઽર્થક્રિયા, કથમસ્ય-ભાવસ્ય આત્મનિ સામર્થ્યમ્ ? અન્યચ્ચેત્યાદિ । અન્યચ્ચ ઇદં-સામર્થ્યં તદાત્મા સ્યાદ્ ભાવાત્મૈવ સ્થિતિર્વા । યદ્યાત્મા સામર્થ્યમ્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તત્ર આત્મનિ સામર્થ્યમ્, અન્યતઃ-કારણાન્તરાત્ ભાવાદાત્મન ઇતિ । ન સ્થિતૌ સામર્થ્યમ્ । કુત્તર ઇત્યાહ-અનન્તરમેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ : એટલે વસ્તુની ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરવા તમે કહેલ (પ્રથમયુક્તિરૂપ) નાશહેતુનો અયોગ માની શકાય નહીં. (ફલતઃ વસ્તુને કથંચિદ્ અન્વયશીલ માનવી જ રહી.)

❖ દ્વિતીય યુક્તિનો નિરાસ ❖

(૧૮૦) અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય પણ ક્ષણિક પદાર્થોનું અસંગત જ છે, કારણ કે અહીં વિકલ્પો ઘટતા નથી. જુઓ → તે અર્થક્રિયા, શું (૧) તે જ ભાવરૂપ છે, કે (૨) ભાવાંતરરૂપ છે ? (અર્થાત્ ઘટની અર્થક્રિયા શું ઘટરૂપ છે કે બીજા કોઈ પદાર્થરૂપ ?) ← આ બંને વિકલ્પો પ્રમાણે દોષ આવે છે.

(૧) જો તે જ ભાવ અર્થક્રિયા હોય, તો તે ભાવના આત્મસ્વરૂપમાં સામર્થ્ય શી રીતે ? (આશય એ કે, જુદી વસ્તુ જ સામર્થ્યનો વિષય બને. દા.ત. દાનમાં સ્વર્ગજનનસામર્થ્ય - અહીં સામર્થ્યનો વિષય સ્વર્ગ દાનથી જુદો છે. હવે અર્થક્રિયા જો એ વસ્તુરૂપ જ હોય, તો તે સામર્થ્યનો વિષય ન બને અને તો વસ્તુમાં તેનું સામર્થ્ય પણ ન આવે.)

બીજી વાત, એ સામર્થ્ય શું છે ? (ક) ભાવરૂપ, કે (ખ) ભાવની સ્થિતિ હોવી તે ?

(ક) ભાવરૂપ કહો, તો તે ભાવના સ્વરૂપમાં સામર્થ્ય નહીં મનાય. કારણ કે એ ભાવસ્વરૂપ તો બીજા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. (તાત્પર્ય એ કે, અર્થક્રિયા=ભાવ, સામર્થ્ય=ભાવ - આ ભાવ રહ્યો પણ ભાવમાં જ. એટલે અર્થના ભાવનો ભાવ થવો એ જ સામર્થ્ય છે. પણ હવે તે ભાવનો ભાવ તો પૂર્વક્ષણથી થતો હોવાથી તે સામર્થ્ય પૂર્વક્ષણમાં આવશે, ભાવમાં નહીં. એવું તાત્પર્ય અમને લાગે

❖ ઘટમાં ઘટનું સામર્થ્ય છે - એવું કદા કહેવાતું નથી. તેનું પણ કારણ એ જ કે, ત્યાં સામર્થ્યનો વિષય ઘટથી જુદો નથી.

પ્રશ્ન : ‘આત્મામાં જ્ઞાનનું સામર્થ્ય’ - અહીં અભિન્ન જ્ઞાન પણ સામર્થ્યનો વિષય બન્યો જ ને ?

ઉત્તર : જો એકાંતે અભેદ માનો, તો જ્ઞાન પણ સામર્થ્યનો વિષય ન બને... તેવા વ્યવહારની સંગતિ માટે જ્ઞાનને કથંચિદ્ ભિન્ન માનવું પડે. ફલતઃ સામર્થ્યનો વિષય કથંચિદ્ ભિન્ન જ ફલિત થશે.

અનન્તરમેવ નાશાત્ ॥

(૧૮૧) અથ ભાવાન્તરં કથમન્યસ્યાન્યત્ર સામર્થ્યમ્ ? તથાહિ-ઇદં તતો વ્યતિ-રિક્તમવ્યતિરિક્તં વા । યદિ વ્યતિરિક્તં તસ્યેતિ સંજ્ઞાયોગઃ, અવ્યતિરેકે ન ભાવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાશાત્ સ્થિત્યભાવેન । એવં યદિ સ એવ ભાવ ઇત્યેતદધિકૃત્યુક્તમ્ ॥

અધુના ભાવાન્તરમધિકૃત્યાહ-અથેત્યાદિ । અથ ભાવાન્તરમર્થક્રિયા । એતદધિકૃત્યાહ-કથમન્યસ્ય-ભાવસ્ય અન્યત્ર-ભાવાન્તરે સામર્થ્યમ્ ? તથાહિ-ઇદં-સામર્થ્યં તતઃ-વિવક્ષિત-ભાવાદ્ વ્યતિરિક્તમવ્યતિરિક્તં વા ભવેત્ । ઉભયથાઽપિ દોષમાહ-યદિ વ્યતિરિક્તં વિવક્ષિત-ભાવાત્ સામર્થ્યમ્, અત્ર દોષમાહ-તસ્યેતિ સંજ્ઞાયોગઃ, ⁶⁹તદન્વયવ્યતિરેકાવિશેષાત્ । અવ્યતિરેકે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, વિદ્વાનો આ વિશે યથાયોગ્ય વિચારણા કરે.)

(ખ) ભાવની સ્થિતિ હોવી, એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે ક્ષણિક પદાર્થ તો તરત જ નાશ પામી જાય છે, તેની સ્થિતિ હોતી નથી... એટલે તેનું સ્થિતિમાં સામર્થ્ય હોય એવું પણ માની શકાય નહીં.

(આશય એ કે, (૧) ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, કારણ કે તે તો પૂર્વક્ષણમાં હોય છે, અને (૨) સ્થિતિનું પણ સામર્થ્ય નથી, કારણ કે તેની સ્થિતિ જ એક ક્ષણની છે. ભાવ એક સમય રહે, તે સમયે તેમાં સામર્થ્ય તો જ કહેવાય કે જો તે બીજી ક્ષણે સ્થિતિ કરે.)

(૧૮૧) આ બધી વાતો પ્રથમ વિકલ્પને લઈને, તે જ ભાવરૂપ અર્થક્રિયા છે - એને લઈને કરી, હવે બીજા વિકલ્પને લઈને કહેવાય છે.

(૨) અર્થક્રિયા ભાવાંતરરૂપ કહો, ઘટનું અર્થક્રિયાસામર્થ્ય જલાહરણરૂપ કહો, તો પ્રશ્ન એ થાય કે ઘટનું સામર્થ્ય પટમાં (=અન્યત્ર=ભાવાન્તરે) શી રીતે ? બીજાનું સામર્થ્ય બીજામાં આવી શકે ? (આ વાત અમારે વિકલ્પોથી સમજાવવી પડશે. જુઓ -) તે સામર્થ્ય, ઘટરૂપ વિવક્ષિત ભાવથી (ક) ભિન્ન છે, કે (ખ) અભિન્ન ?

(ક) જો ઘટથી ભિન્ન હોય, તો 'ઘટનું સામર્થ્ય' એમ ઘટની સાથે તેનો સંબંધ નહીં ઘટે... કારણ કે ભિન્ન સામર્થ્યનો ઘટની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ન રહે (ભાવ એ કે, જો ઘટથી સામર્થ્ય જુદું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

69. તદન્વયવ્યતિરેકાવિશેષાદિતિ । તસ્ય-વિવક્ષિતભાવસ્ય સમ્બન્ધિનૌ ચૌ અન્વય-વ્યતિરેકૌ તયોરવિશેષાત્ સામર્થ્યસ્ય । યદિ હિ વિવક્ષિતભાવાદ્ વ્યતિરિક્તમેવ સામર્થ્યં તદા તદ્ભાવે ભાવસ્તદભાવે ચાભાવઃ તસ્ય નાસ્ત્યેવેત્યર્થઃ ॥

૧. 'સંયોગાયોગાઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'વિવક્ષિતસ્વભાવ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

ન્તરોપયોગિતા । (૧૮૨) તદુત્તરભૂતિરેવેયમિતિ ચેત્, ન, તસ્યાઃ યપુષ્વવદસત્ત્વેનામુષ્ય
ભૂતિરિતિ વ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ, કર્તૃભોક્તૃદ્વારેણ ચાયોગાત્ । તથાહિ-સા કર્તૃભૂતિઃ સ્યાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વમ્યુપગમ્યમાને કિમિત્યાહ-ન ભાવાન્તરોપયોગિતા સામર્થ્યસ્ય, તદ્વત્ તન્નિવૃત્તેરિતિ ભાવઃ ।
તદુત્તરભૂતિરેવ-વિવક્ષિતભાવોત્તરભવનમેવ ઇયમિતિ ચેત્ અર્થક્રિયા । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન,
તસ્યાઃ-તદુત્તરભૂતેઃ યપુષ્વવત્ નિરુપાદાનતયા અસત્ત્વેન હેતુના । અમુષ્ય ભૂતિરિતિ-એવં
વ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ । તથાહિ-અત્રાસત્ સદ્ ભવતીતિ વ્યવસ્થા, ન ચેયં ન્યાય્યા શક્તિપ્રતિ-
નિયમાભાવેનેતિ વ્યવસ્થાનુપપત્તિઃ । ઉપચયમાહ-કર્તૃભોક્તૃદ્વારેણ ચાયોગાત્, ભૂતેરિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોય, તો તે સામર્થ્યનું, ઘટના હોવામાં હોવું અને ઘટના ન હોવામાં ન હોવું - એવું ન રહે. અર્થાત્
ઘટ વિના સામર્થ્ય કે સામર્થ્ય વિના ઘટ હોઈ શકે.) અને અન્વય-અતિરેક વિના તો તેનો ઘટની સાથે
સંબંધ જ ન થઈ શકે.

(ખ) જો સામર્થ્ય ઘટથી અભિન્ન હોય, તો અનંતરક્ષણે ઘટની જેમ એ પણ નિવૃત્ત થઈ જશે
અને તો એ ભાવાંતર (=અર્થક્રિયામાં જે ભાવાંતર છે, એ) ઉપયોગી નહીં રહે...

અને તો તે અર્થક્રિયા ભાવાંતરરૂપ (=જલાહરણરૂપ) શી રીતે કહેવાશે ? એટલે બીજો વિકલ્પ
પણ સંગત નથી. આમ, ક્ષણિક પદાર્થની એકે વિકલ્પ પ્રમાણે અર્થક્રિયા ઘટતી નથી.

❖ ભૂતિરૂપ અર્થક્રિયામાં વ્યવસ્થા + વિકલ્પની અનુપપત્તિ ❖

(૧૮૨) બૌદ્ધઃ વિવક્ષિત ભાવ પછી થવું; એ જ તેની અર્થક્રિયા છે. અર્થાત્ ઘટની ક્ષણ (=થવું)
એ જ ઘટની અર્થક્રિયા છે. (આમ, ક્ષણિકમતે અર્થક્રિયા સંગત જ છે.)

સ્યાદ્વાદીઃ તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે જેને અર્થક્રિયા કહો છો, તે ઉત્તરક્ષણવર્તી
ભૂતિ તો ઉપાદાનશૂન્ય હોવાથી અસત્ છે... અને ખપુષ્પની જેમ અસત્ હોવાના કારણે 'આ અમુકની
ભૂતિ છે (=જલાહરણ વગેરે અમુકનું થવું છે)' એવી પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા સંગત થઈ શકે નહીં. તે
આ પ્રમાણે -

કારણ જ કાર્યરૂપે પરિણમતું નથી, પણ પૂર્વે સર્વથા અસત્ જ વસ્તુ સત્ થાય છે - એવું તમારું
માનવું છે (એવી તમારી વ્યવસ્થા છે) પણ આ વ્યવસ્થા ન્યાયસંગત નથી. કારણ કે અસત્ જ સત્
થવામાં પ્રતિનિયત શક્તિનું નિયમન ન રહે, અર્થાત્ ઘટમાં જ ઉત્તરક્ષણીય ઘટને ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિ છે, પટમાં નહીં તેવો પ્રતિનિયમ ન રહે અને તો 'હમણાં થનારી ભૂતિ અમુક જ વસ્તુની છે'

❖ અર્થક્રિયા=ભૂતિ (ઉત્તરક્ષણીય) હવે તે ઘટભૂતિ (પૂર્વક્ષણ)ની અર્થક્રિયા છે અને તે ઉત્તરક્ષણરૂપ હોવાથી
વર્તમાન (પૂર્વક્ષણમાં) અસત્ છે, તેનું કોઈ ઉપાદાન માનેલું નથી.

૧. 'અમુકસ્ય' इति पूर्वमुदितपाठः । ૨. 'પત્તેઃ ઉપ૦' इति ङ-पाठः ।

ભોક્તૃભૂતિર્વા । કર્તૃભૂતિરિતિ ચેત્, ન તર્હિ ભોક્તૃભૂતિરિત્યભ્યુપગમહાનિઃ સર્વક્ષણાનાં ભોક્તૃત્વાભ્યુપગમાત્ । અથ ભોક્તૃભૂતિઃ, ન તર્હિ કર્તૃભૂતિરિત્યભ્યુપગમહાનિરેવ, સંસારિ-ક્ષણાનાં પ્રાયઃ કર્તૃત્વાભ્યુપગમાત્ ॥

(૧૮૩) ઉભયસ્વભાવત્વે તદ્વ્યતિરિક્તેતરાદિદોષઃ । અનુભયસ્વભાવત્વે અવસ્તુતે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રક્રમઃ । તથાહિ-સા-ભૂતિઃ કર્તૃભૂતિઃ સ્યાદ્ ભોક્તૃભૂતિર્વા । કર્તૃભૂતિરિતિ ચેત્-અધિકૃતા ભૂતિરિત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તર્હિ ભોક્તૃભૂતિરિતિ-એવમભ્યુપગમહાનિરેવ । કથમિત્યાહ-સર્વક્ષણાનાં ભોક્તૃત્વાભ્યુપગમાત્ । અથ ભોક્તૃભૂતિઃ-અધિકૃતા ભૂતિરિતિ એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તર્હિ કર્તૃભૂતિરિતિ-એવમભ્યુપગમહાનિરેવ । કથમિત્યાહ-સંસારિક્ષણાનાં પ્રાયઃ ચરમક્ષણં મુક્ત્વા । કિમિત્યાહ-કર્તૃત્વાભ્યુપગમાત્ ॥

પશાન્તરનિરાચિકીર્ષયાઽઽહ-ઉભયસ્વભાવત્વે-કર્તૃભોક્તૃસ્વભાવત્વેઽભ્યુપગમ્યમાને અધિ-કૃતભૂતેઃ । કિમિત્યાહ-તદ્વ્યતિરિક્તેતરાદિદોષઃ તસ્યા ભૂતેસ્તત્સ્વભાવદ્વયં વ્યતિરિક્તમવ્યતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવી વ્યવસ્થા પણ ઉત્પન્ન ન થાય...

એટલે એ ભૂતિના આધારે અર્થક્રિયા માનવી બિલકુલ ઉચિત નથી અને વળી એ ભૂતિ કર્તૃ-ભોક્તૃનાં વિકલ્પોથી ઘટતી પણ નથી. જુઓ → તે ભૂતિ કેવી છે ? (૧) કર્તૃભૂતિ (=ઉત્તરક્ષણનું કર્તારૂપે થવું તે), કે (૨) ભોક્તૃભૂતિ (=ઉત્તરક્ષણનું ભોક્તારૂપે થવું તે), (૩) ઉભયભૂતિ (=કર્તૃ-ભોક્તૃ ઉભયરૂપે થવું તે), કે (૪) અનુભયભૂતિ (=બેમાંથી એકેરૂપે ન થવું તે) ? ← આમાંથી એકે વિકલ્પો ઘટતા નથી.

(૧) તે ભૂતિને કર્તૃભૂતિ કહો - ઉત્તરક્ષણ કર્તારૂપે થાય એવું કહો, તો ભોક્તૃભૂતિ માનવાના અભ્યુપગમની હાનિ થશે ! જુઓ; તમે તમામ ક્ષણોને 'ભોક્તા' તરીકે માનો છો... પણ ભૂતિને કર્તૃભૂતિરૂપ કહેવાથી ક્ષણો કર્તારૂપ જ ફલિત થાય, ભોક્તારૂપ નહીં અને તો તમારી માન્યતાનો વિલોપ થાય જ.

(૨) તે ભૂતિને ભોક્તૃભૂતિ કહો-ઉત્તરક્ષણ ભોક્તારૂપે થાય એવું કહો, તો કર્તૃભૂતિ નહીં રહે અને તો ફરી અભ્યુપગમની હાનિ જ થઈ ! કારણ કે તમે ચરમક્ષણને છોડીને પ્રાયઃ સંસારી તમામ ક્ષણોને કર્તા તરીકે માની છે (બૌદ્ધો માને છે કે, સંસારીની ચરમક્ષણ નવી કોઈ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે નહીં - તે ક્ષણ પછી જ્ઞાનપરંપરારૂપ આત્માનો વિલોપ થાય. એટલે ચરમક્ષણ માત્ર ભોક્તા છે અને તે સિવાયની તમામ ક્ષણો કર્તા પણ છે.) પણ ભૂતિને ભોક્તૃભૂતિરૂપ કહેવાથી ક્ષણો ભોક્તારૂપ જ ફલિત થઈ અને તો તમારી માન્યતાનો વિલોપ થયો જ.

(૧૮૩) (૩) જો એ ભૂતિને કર્તૃ-ભોક્તૃ ઉભયસ્વભાવી કહો, તો તેમાં વ્યતિરિક્ત-અવ્યતિરિક્ત વગેરે અનેક વિકલ્પો ઊભા થવાથી દોષ આવે છે. જુઓ - તે કર્તૃ-ભોક્તૃસ્વભાવ, ભૂતિથી (ક) ભિન્ન

ત્યન્વયિન્યેવાર્થક્રિયાસિદ્ધિઃ તસ્યૈવ તંથાભવનાત્ । (૧૮૪) ક્રમયૌગપદ્યસાધ્યાનાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિક્તં વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તં વા સ્યાત્ । વ્યતિરિક્તત્વે તસ્યેતિ સજ્ઞાયોગઃ । અવ્યતિરિક્તત્વે તત્સ્વ-
ભાવૈકત્વાદિ, વ્યતિરિક્તત્વાવ્યતિરિક્તત્વે વિરોધઃ, વસ્ત્વવિરોધેऽપ્યભ્યુપગમવિરોધ इति दोषः ।
દોષાન્તરમાહ-અનુભયસ્વભાવત્વે ભૂતેઃ । કિમિત્યાહ-અવસ્તુતા, ન હ્યનુભયસ્વભાવં નામ વસ્તુ ।
इति-एवमन्वयिन्येव वस्तुनि । કિમિત્યાહ-અર્થક્રિયાસિદ્ધિઃ તસ્યૈવ-અન્વયિનો વસ્તુનઃ ।
કિમિત્યાહ-તથા-અર્થક્રિયારૂપેણ ભવનાત્⁷⁰ પરિણામ-નિમિત્તાભ્યામિતિ । ક્રમેત્યાદિ । ક્રમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, (ખ) અભિન્ન છે, કે (ગ) ભિન્નાભિન્ન ?

(ક) ભિન્ન કહો, તો 'તે બે સ્વભાવ ભૂતિના છે' - એમ ભૂતિ સાથે એ સ્વભાવદ્વયનો સંબંધ જ નહીં થઈ શકે. (એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો ન મનાય.)

(ખ) અભિન્ન કહો, તો એક ભૂતિથી અભિન્ન હોવાથી તે બે (=કર્તૃ/ભોક્તૃ) સ્વભાવ એક થઈ જશે ! એ રીતે બીજા પણ દોષો આવશે.

(ગ) જો ભિન્નાભિન્ન કહો, તો તેમાં અભ્યુપગમનો વિરોધ છે... વસ્તુતઃ તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, પણ બૌદ્ધો તેવું માનતા ન હોવાથી અભ્યુપગમનો વિરોધ થાય. (ભૂતિથી તે સ્વભાવદ્વય કથંચિદ્ ભિન્ન હોય ને કથંચિદ્ અભિન્ન હોય એવું બૌદ્ધો માનતા નથી.)

એટલે આવા વિકલ્પોના આધારે, ભૂતિને કર્તૃ-ભોક્તૃ ઉભયસ્વભાવી માનવી અનુચિત ઠરે છે.

(૪) જો એ ભૂતિને અનુભયસ્વભાવી (=કર્તૃ-ભોક્તૃ ઉભયસ્વભાવરહિત) કહો, તો તો તે વસ્તુ જ ન રહે, કારણ કે ઉભયસ્વભાવવિહોણી કોઈ વસ્તુ જ નથી.

આમ, એકે વિકલ્પ પ્રમાણે ભૂતિ ઘટતી નથી. એટલે એ ભૂતિને પણ અર્થક્રિયા ન માની શકાય.

સાર : ફલતઃ ક્ષણિકમતે અર્થક્રિયા સંગત નથી.

❖ અન્વયવાદમાં જ અર્થક્રિયાની સંગતિ ❖

એટલે ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં અન્વયશીલ વસ્તુમાં જ અર્થક્રિયા ઘટે છે, કારણ કે અન્વયશીલ વસ્તુ જ પરિણામ-નિમિત્ત દ્વારા અર્થક્રિયારૂપે પરિણમે છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

70. પરિણામ-નિમિત્તાભ્યામિતિ । પરિણામશ્ચ પ્રતિક્ષણં મૃદાદેઃ સ્વયમેવાપરાપરાવસ્થાપ્રતિપત્તિરૂપઃ^૩,

❖ આદિ શબ્દથી એ દોષ સમજવો કે, તે એકસ્વભાવી ભૂતિ પણ બે જુદા જુદા સ્વભાવના અભેદથી દ્વિરૂપ-દ્વિસ્વભાવી બની જશે.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'તથાઽભવ૦' इति पाठः । ૨. રૂપેણ અભવનાત્' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु ड-पाठः ।
૩. પૂર્વમુદ્રિતેऽत्र 'रूपम्' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

ક્રમયૌગપદ્યાભ્યામેવ કરણાત્, તથાસ્વભાવત્વાદિતિ । (૧૮૫) પરિણામોઽપિ ક્ષણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યૌગપદ્યાસાધ્યાનામર્થક્રિયાણાં ક્રમ-યૌગપદ્યાભ્યામેવ કરણાત્ । કરણં ચ તથાસ્વભાવ-
ત્વાદિતિ-ક્રમ-યૌગપદ્યાભ્યામેવાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવત્વાદિતિ ક્રમેણ પારમિતાપૂરણાદ્ બુદ્ધત્વં
યૌગપદ્યેન પ્રદાનકુશલચિત્તપ્રણિધાનાદિ । વિકલ્પાન્તરમધિકૃત્યાહ-પરિણામોઽપિ ક્ષણક્ષયિણિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ભાવાર્થ : (૧) માટી જ પ્રતિક્ષણ જુદી જુદી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, એ માટીનો ‘પરિણામ’
છે, અને (૨) કુંભાર, ચક્ર, ચીવર વગેરે ‘નિમિત્ત’ છે.

આ પરિણામ અને નિમિત્તના આધારે માટી જ ઘટાદિ ઉત્તરક્ષણીય અર્થક્રિયારૂપે પરિણમે છે...
એટલે પૂર્વપરિક્ષણોમાં અનુગત અન્વયશીલ વસ્તુમાં જ અર્થક્રિયા સિદ્ધ થાય છે.

(૧૮૪) પ્રશ્ન : માટી, (૧) માટીનું જ્ઞાન (૨) જલાહરણ (૩) પાણીને બહુ ઠંડુ કરવું વગેરે
અર્થક્રિયા કરે છે. હવે જો આ તમામ અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે, તો તે બધી અર્થક્રિયા એકસાથે
જ કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : કારણ કે માટીનો (૧) કોઈક અર્થક્રિયાને કમથી, અને (૨) કોઈક અર્થક્રિયાને
યૌગપદ્યથી - એમ કમ/યૌગપદ્યથી અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે. (એટલે તેના થકી બધી અર્થક્રિયા
યુગપત્ થવી જરૂરી નથી.)

આ વાત તમારે પણ માનવી જ પડે. જુઓ; (૧) કમથી દાનપારમિતા (=દાનપરાકાષ્ઠા)
પૂરવાથી બુદ્ધત્વ આવે છે, કારણ કે એક જ ક્ષણમાં તે બધું જ દાન કરી દેવા સમર્થ નથી. કમથી દાન
આપતો જાય અને દાનની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થયે તેમાં બુદ્ધપણું આવે છે... અને (૨) તે, દાન અને
કુશળચિત્તનું પ્રણિધાન - બંને અર્થક્રિયા યુગપત્ કરે છે, કારણ કે જે વખતે તે દાન કરે, તે જ વખતે
તે કુશળ ચિત્તનું આધાન કરે છે. (આમ, બુદ્ધમાં પણ કમ-યૌગપદ્યથી જ અર્થક્રિયા થાય છે.) એટલે
કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નિમિત્તં ચ કુલારાચક્રચીવરાદિ, તાભ્યાં કૃત્વાઽન્વયિન્યેવાર્થક્રિયાસિદ્ધિઃ ॥

71. ક્રમેણ પારમિતાપૂરણાદ્ બુદ્ધત્વમિતિ । બુદ્ધસ્ય દાનપારમિતા ક્રમેણ પૂર્યતે, ન હિ યૌગપદ્યેનાસૌ
સર્વં દાતું સહ ઇતિ ॥

72. યૌગપદ્યેન પ્રદાનકુશલચિત્તપ્રણિધાનાદીતિ । પ્રદાનં કુશલચિત્તપ્રણિધાનં ચ યૌગપદ્યેન ભવતઃ ।
તથાહિ-યસ્મિન્નેવ સમયેઽસૌ દત્તે તસ્મિન્નેવ કુશલં ચિત્તમાધત્તે ઇતિ ॥

ક્ષયિણ્યસજ્જત એવ, ક્ષણાનામત્યન્તભેદાત્ વૃદ્ધ્યનુપપત્તેઃ, સહકારિણોડયોગાત્ અણો-
ર્મહદ્વાવાસિદ્ધેઃ, અતિપ્રસજ્જાત્ હૈતુધર્માન્વયાનુપપત્તેઃ, (૧૮૬) તેષાં ચોપલમ્ભાત્, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવે । કિમિત્યાહ-અસજ્જત એવ । કુત્તરિત્યાહ-ક્ષણાનામત્યન્તભેદાત્ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-
વૃદ્ધ્યનુપપત્તેઃ તથાવિધાત્ તથાવિધભાવેન તથા સહકારિણોડયોગાત્ ઉક્તનીત્યૈવ અણોઃ
સકાશાત્ મહદ્વાવાસિદ્ધેઃ, મહતો ભાવો મહદ્વાવઃ તદસિદ્ધેરિતિ । અસિદ્ધિશ્ચ અતિપ્રસજ્જાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ પૂર્વાપરક્ષણોમાં અન્વયશીલ વસ્તુમાં અર્થક્રિયા ઘટે છે, ક્ષણિકવસ્તુમાં નહીં... એટલે
પણ પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર વસ્તુ માનવી ઉચિત નથી.

❖ તૃતીય યુક્તિનો નિરાસ ❖

(૧૮૫) પ્રતિક્ષણ નશ્વર વસ્તુમાં પરિણામ પણ અસંગત જ છે, તેના ત્રણ કારણો છે : (૧)
ક્ષણાનામત્યન્તભેદાત્ વૃદ્ધ્યનુપપત્તેઃ (૨) સહકારિણોડયોગાત્ અણોર્મહદ્વાવાસિદ્ધેઃ અને (૩) અતિપ્રસજ્જાત્
હેતુધર્માન્વયાનુપપત્તેઃ । આ ત્રણે કારણો ક્રમશઃ જોઈએ -

(૧) ક્ષણિકમતે પૂર્વાપરક્ષણો પરસ્પર અત્યંત જુદી જુદી છે. એટલે વૈરાગ્યાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ
થાય નહીં. (વૈરાગ્યાદિની ગુણવૃદ્ધિરૂપ પરિણામ ક્રમિક જ થાય - પૂર્વપૂર્વ ગુણોનું અનુસરણ થઈ
ઉત્તરોત્તર ગુણોની વૃદ્ધિ થાય - તે અનુભવસિદ્ધ છે...) પણ ક્ષણિકમતે પૂર્વાપરક્ષણો ત્રુટક-ત્રુટક હોવાથી
કોઈનું કોઈમાં અનુસરણ થતું નથી.

(૨) ક્ષણિકમતે સહકારીનો અયોગ થવાથી મહદ્ભાવરૂપ પરિણામ સિદ્ધ થતો નથી. તાત્પર્ય
એ કે, અણુથી દ્વ્યણુક, દ્વ્યણુકથી ત્ર્યણુક ... એમ પરંપરાએ ઘટરૂપ મહદ્ભાવ થાય, તો આવા
મહદ્ભાવમાં દળવૃદ્ધિ સહકારીથી જ થાય - અણુમાં બીજા અણુના સહકારથી દ્વ્યણુક બને. પણ ક્ષણિક-
મતે દરેક ક્ષણો પરસ્પર જુદી જુદી હોવાથી, કોઈ કોઈનો સહકારી ન બને અને તેથી દળવૃદ્ધિ દ્વારા
પરંપરાએ મહદ્ભાવની સિદ્ધિ પણ ન થઈ શકે...

(૩) ક્ષણિકમતે અતિપ્રસંગના કારણે હેતુધર્મોનો કાર્યમાં અન્વય પણ ઉપપન્ન થતો નથી (અને

❖ ઘટ-આત્મા વગેરેનું તે તે રૂપે થવું એ જ ઘટાદિનો પરિણામ કહેવાય... આવો વસ્તુનો પરિણામ, ક્ષણિકમતે
સંભવતો નથી.

❖ વ્યાખ્યામાં ત્રીજા હેતુને જુદો બતાવ્યો નથી, પણ બીજા હેતુના અવાંતર કારણ તરીકે બતાવ્યો છે. પરંતુ તે
અમને સમજાતું ન હોવાથી, અમે ત્રણ હેતુઓ દ્વારા પરિણામની સંગતિ બતાવી છે - એ ધ્યાનમાં લેવું.

❖ તથાવિધાત્ તથાવિધભાવેન=પૂર્વ-પૂર્વ ગુણોનું અનુસરણ થવાપૂર્વક ઉત્તરોત્તર ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને
આવી ઉત્પત્તિ દ્વારા ઉત્તરોત્તરગુણોમાં વૃદ્ધિ થવી અનુભવસિદ્ધ છે, પણ તે ક્ષણિકમતે અસંગત ઠરશે..

૧. 'કારિણો યોગાત્' इति क-पाठः । ૨. 'हेतुकर्मान्वयां' इति ग-पाठः । ૩. 'वृत्त्यनुप' इति क-पाठः ।
૪. 'कारिणा योगां' इति ङ-पाठः ।

પ્રતીતેરિતિ । કથં તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્, પિણ્ડ-ઘટયોર્મૃત્ત્વદર્શનાત્, અન્વયરહિતેઽપિ તદસ્ત્યેવેતિ ચેત્, ક્વાસ્તીતિ સુવિચાર્ય વક્તવ્યમ્, તદકાર્યે ઘટાન્તર ઇતિ ચેત્, ન તદ્વત્ તદહેતુકં તદિતિ ચિન્ત્યમ્ । તદ્દેતુકત્વેઽપિ ભેદોઽવિશિષ્ટ ઇતિ ચેત્, કથમવિશેષે પરિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતિપ્રસન્નશ્ચ હેતુધર્માન્વયાનુપપન્ને: નિરન્વયનાશયોગત: । તેષાં ચ-હેતુધર્માણામુપલમ્ભાત્ કાર્યે । ઉપલમ્ભશ્ચ તથા-હેતુધર્માન્વયત્વેન પ્રતીતેરિતિ । કથં તથાપ્રતીતિ: ? ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-પિણ્ડ-ઘટયોર્મૃત્ત્વદર્શનાત્ । અન્વયરહિતેઽપિ વસ્તુનિ તત્-મૃત્ત્વદર્શનમસ્ત્યેવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ક્વાસ્તીતિ-એવં સુવિચાર્ય વક્તવ્યમ્ । તદકાર્યે-વિવક્ષિતપિણ્ડાકાર્યે ઘટાન્તરે । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તદ્વત્-ઘટાન્તરવત્ તદહેતુકં-વિવક્ષિતપિણ્ડાહેતુકં તત્-વિવક્ષિતઘટાઘ્યં કાર્યમિતિ ચિન્ત્યમેતત્ । તદ્દેતુકત્વેઽપિ-વિવક્ષિતપિણ્ડહેતુકત્વેઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અન્વય વિના, ઘટમાં માટી જેવા જ વર્ણાદિનો પરિણામ સંગત થાય નહીં...) ભાવ એ કે, ક્ષણિકમતે પૂર્વાપર ક્ષણો અત્યંત ભિન્ન-ભિન્ન છે.. એટલે માટીના વર્ણાદિ ધર્મોનો અન્વય, જેમ અત્યંત ભિન્ન પટમાં નથી થતો, તેમ અત્યંત ભિન્ન ઉત્તરક્ષણીય ઘટમાં પણ નહીં થાય.. તે છતાં માનશો, તો અત્યંત ભિન્ન પટમાં પણ અન્વય માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! એ અતિપ્રસંગના કારણે જ (ક્ષણિકમતે) હેતુના ધર્મોનો અન્વય કાર્યમાં થઈ શકે નહીં...

પ્રશ્ન :- તો ભલે ને ન થાય, તેમાં વાંધો શું ?

ઉત્તર :- (૧૮૬) તેવું ન બોલવું, કારણ કે (તેષાં ચોપલમ્ભાત્=) કાર્યમાં હેતુના ધર્મો હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે - તેવી પ્રતીતિ જ પ્રમાણ છે. (અર્થાત્ હેતુના ધર્મો કાર્યમાં સમન્વિત હોય, એ રૂપે જ કાર્યની પ્રતીતિ થાય છે..)

બૌદ્ધ : તેવી પ્રતીતિ તમે શેના આધારે કહો છો ?

સ્યાદ્વાદી : પિંડ-ઘટ બંનેમાં માટીપણું દેખાય છે - એ આધારે... (અર્થાત્ માટીમાં રહેલ માટીપણું જ ઘડામાં દેખાય છે - એ આધારે અમે કહીએ છીએ કે, માટીરૂપ હેતુના ધર્મોનો ઘડામાં અન્વય છે અને એ રૂપે જ ઘડાની પ્રતીતિ છે.)

બૌદ્ધ : અન્વયરહિતમાં પણ મૃત્ત્વ દેખાય છે જ ને ? (માટીના અન્વયથી રહિત પણ ઘડામાં માટીપણું તો દેખાય છે જ ને ?)

સ્યાદ્વાદી : ક્યાં દેખાય છે ? એ વાત પહેલા તમે બરાબર વિચારીને કહો.

બૌદ્ધ : પાટલીપુત્રીય મૃત્પિંડના કાર્યરૂપ એવા માથુરીય ઘટમાં તેવું (=માટીપણું) દેખાય છે.

સ્યાદ્વાદી : તો જેમ અન્વયરહિત માથુરીય ઘટ પા.પિંડ-અહેતુક છે તેમ અન્વયરહિત પા.ઘટ

૧. 'તદાસ્ત્યેવેતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તત્કાર્યે' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ગ-પાઠઃ । ૩. 'ભેદો વિશિષ્ટ ઇતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

ગામાદિવિશેષઃ ? (૧૮૭) અસ્તિ ચાયં નિયમેન, અતસ્તસ્યૈવ તથાભવનાત્ તત્પરિ-
ગામજાત્યુપપત્તેઃ અવિગાનેન દર્શનાત્ તથાતદ્વ્યવહારસિદ્ધેઃ દર્શનસ્યાધ્માન્તત્વાત્, અન્યથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવક્ષિતઘટાઘ્યકાર્યસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-ભેદોઽવિશિષ્ટ ઇતિ ચેત્ તયોઃ પિણ્ડ-ઘટયો-
રિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમવિશેષેઽધિકૃતપિણ્ડઘટયોર્ભેદસ્ય પરિણામાદિવિશેષઃ ? ।
'આદિ'શબ્દાદ્ વર્ણમસૂણત્વાદિગ્રહઃ । અસ્તિ ચાયં-પરિણામાદિવિશેષો નિયમેન । અતસ્તસ્યૈવ
તથાભવનાત્ કારણાત્-અધિકૃતમૃત્પિણ્ડસ્ય વિવક્ષિતઘટત્વેન ભવનાત્ । ભવનં ચ તત્પરિ-
ગામજાત્યુપપત્તેઃ, વિવક્ષિતઘટ ઇતિ પ્રક્રમઃ । ઉપપત્તિશ્ચ અવિગાનેન દર્શનાત્ તત્પરિણામ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પા.પિંડ-અહેતુક નથી, એ તો પા.પિંડહેતુક જ છે. (અર્થાત્ અન્વયશૂન્ય જેમ માથુરીય ઘટ
પા.પિંડનું કાર્ય નથી, તેમ પા.ઘટ પણ પા.પિંડનું કાર્ય નથી એવું નથી. એ તો પા.પિંડનું કાર્ય છે જ.
એ તમારે વિચારવું જોઈએ.)

બૌદ્ધ : પા.ઘટને પા.પિંડહેતુક માની પણ લો, તો પણ બંનેનો ભેદ તો અવિશિષ્ટ જ છે ને ?
(અર્થાત્ બંનેનો ભેદ તો રહેવાનો જ ને ? તો તેમાં તેનો અન્વય શી રીતે સિદ્ધ થાય ?)

સ્વાદ્વાદી : જો બંનેનો ભેદ અવિશેષ-એકરૂપ જ હોય, તો પિંડ-ઘટમાં એક સરખા દેખાતા
'પરિણામ' આદિ વિશેષો શી રીતે ઘટે ? (આશય એ કે, પિંડ અને ઘટમાં માટીરૂપ પરિણામ, વર્ણ,
કોમળતા વગેરે વિશેષો એક સરખા દેખાય છે... હવે જો બંનેનો ભેદ અકબંધ હોય, તો તેઓમાં
એક સરખા દેખાતા વિશેષો શી રીતે સંગત થાય ?)

(૧૮૭) અને પિંડ-ઘટમાં પરિણામ, વર્ણ, કોમળતા વગેરે વિશેષો છે તો ખરા જ, એટલે
માનવું જ રહ્યું કે, પા.પિંડ જ પા.ઘટરૂપે પરિણમે છે (એટલે જ એ ઘડામાં, એ પિંડને અનુરૂપ
પરિણામાદિનું અસ્તિત્વ છે.) આ જ વાત જણાવે છે -

પા.પિંડના પરિણામ/જાતિ પા.ઘટમાં ઉપપન્ન છે. (આશય એ કે, પા.પિંડના માટીરૂપે થવાનો
પરિણામ અને શીતહેતુત્વ વગેરે જાતિઓ - એ બધું પા.ઘટમાં ઉપપન્ન જ છે.) કારણ કે તેના પરિણામ/
જાતિ પા.ઘટમાં અવિરોધપણે દેખાય છે અને એવું દેખાવાના આધારે પરિણામ/જાતિનો વ્યવહાર પણ
સિદ્ધ થાય છે જ. (કોઈ પાટલીપુત્રની માટીનો કે માટીની જાતિના ઘડાનો ચાહક હોય, તો તેનો, તે

❖ આ અર્થ વ્યાખ્યા મુજબ કર્યો છે, વ્યાખ્યામાં 'પિણ્ડ-ઘટયોઃ' એવું કહ્યું છે, પણ તેના સ્થાને 'ઘટ-ઘટાન્તરયોઃ'
એવું લઈને અર્થ કરીએ, તો વધુ પદાર્થસંગતિ થાય છે, તેમાં આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ મૂકવા -

પૂર્વપક્ષ : (તદ્દેતુકત્વેઽપિ) પહેલો ઘટ પિંડહેતુક છે, બીજો ઘટ પિંડહેતુક છે, તે ભેદમાં કોઈ વિશેષ નથી.
બંને ઘટ છે, બંનેમાં મૃત્ત્વ છે, તો એકમાં અન્વય હોય અને બીજામાં ન હોય તેનું કારણ શું ?

ઉત્તરપક્ષ : જો ભેદ વિશિષ્ટ ન હોય, તો બંને ઘડાના પરિણામાદિમાં વિશેષ શી રીતે આવે ?

૧. 'ભેદો વિશિષ્ટ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'વર્ણમશ્રુણં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તદનુપપત્તેઃ, તન્નિયમવન્નિમિત્તાભાવાત્ તત્તથાભાવાભાવે ચ તંદસિદ્ધિરિતિ । (૧૮૮)
નાસિદ્ધિઃ અસતોઽપિ ભાવાભ્યુપગમાદિતિ ચેત્, કસ્યાસત એવ ભાવાભ્યુપગમઃ ?
તત્તથાભવને સંસ્થાનાદેરિતિ ચેત્, ન હિ તન્ન તદ્ધર્મ ઇતિ નાસદેવ, (૧૮૯) તસ્યાપિ ભાવે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જાત્યોઃ તથાતદ્વ્યવહારસિદ્ધેઃ-અવિગાનદર્શનેન તત્પરિણામજાતિવ્યવહારસિદ્ધેઃ । એવં દર્શન-
સ્યાશ્રાન્તત્વાત્ તત્પરિણામજાતિગોચરસ્ય । ઇત્થં ચૈતદ્ગ્રીકર્ત્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા તદનુપપત્તેઃ
તસ્યૈવ તથાભવનમન્તરેણ વિવક્ષિતઘટાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તન્નિયમવન્નિમિત્તાભાવાત્-
તત્પરિણામજાતિનિયમવન્નિમિત્તાભાવાત્ । સર્વોપસંહારાર્થમાહ-તત્તથાભાવાભાવે ચ તંદસિદ્ધિ-
રિતિ તસ્યૈવ તથાભાવાભાવે ચ પરિણામાસિદ્ધિરિતિ, “તદ્ભાવઃ પરિણામઃ” ઇતિ ન્યાયાત્ । ના-
સિદ્ધિઃ પરિણામસ્ય અસતોઽપિ ભવદ્ધિરપિ ભાવાભ્યુપગમાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-
કસ્યાસત એવ અસ્માકં ભાવાભ્યુપગમઃ ? તત્તથાભવને-અધિકૃતમૃત્પિણ્ડસ્ય વિવક્ષિત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઘડા વિશે વ્યવહાર થાય છે જ.)

વળી, એ દર્શન અશ્રાન્ત છે. અર્થાત્ પા.પિંડના પરિણામ/જાતિ પા.ઘટમાં દેખાવા શ્રાન્ત નથી, પણ યથાર્થ છે... એટલે માનવું જ રહ્યું કે પા.પિંડ પા.ઘડારૂપે પરિણમે છે.

(અન્યથા=) જો નહીં માનો (પા.પિંડ પા.ઘડારૂપે પરિણમે છે - એવું નહીં માનો), તો પા.ઘટનું અસ્તિત્વ જ અનુપપન્ન થશે, કારણ કે તેમાં પિંડના પરિણામ/જાતિનું નિયમન કરનાર હવે કોઈ નિમિત્ત ન રહ્યું... (પિંડનું પરિણમન થાય, તો તેમાં તેને અનુરૂપ પરિણામ-જાતિનું નિયમન પણ થાય, પરંતુ હવે તે 'ય' સંગત નથી.) અને એટલે તો વિવક્ષિત ઘટ અનુપપન્ન જ થઈ જાય.

ઉપસંહાર : એટલે જો હેતુનું જ કાર્યરૂપે પરિણમન ન માનો (માટીનું ઘટરૂપે પરિણમન ન માનો), તો કાર્યનો પરિણામ જ (ઘટનું થવું જ) અસિદ્ધ થઈ જાય... કારણ કે તદ્ભાવ=ઘટનું થવું એ જ પરિણામ છે. (અને માટીના પરિણમન વિના ઘટનું થવું સિદ્ધ નથી...) એટલે કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન ન માનવામાં 'પરિણામ'ની અસિદ્ધિ જ છે.

(૧૮૮) બૌદ્ધ : અમારા મતે પરિણામ અસિદ્ધ નથી. પરિણામ એટલે થવું. હવે અસત્ પણ વસ્તુ થાય તો છે જ, એવું તમે પણ માનો છો...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અમે ક્યાં અસત્નો ભાવ માનીએ છીએ ?

બૌદ્ધ : ઊર્ધ્વ વગેરે સંસ્થાનાદિનો... જુઓ; પા.પિંડ જ પા.ઘડારૂપે પરિણમે છે, એવું તમે

❖ અહીં 'તદનુપપત્તેઃ' નો 'તદ્વ્યવહારાનુપપત્તેઃ', દર્શનાદિ કે ઉત્પત્તિની અનુપપત્તિ થશે' એવો અર્થ વધુ સંગત જણાય છે.

❖ હવે બૌદ્ધ, નિર-વય-નશ્વરમતે પણ પરિણામની સિદ્ધિ કરવા પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે.

૧. 'તદસિદ્ધેરિતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'સત્ તથા' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'તદસિદ્ધેરિતિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।
૪. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રે (અં ૫, સૂ. ૪૧) ।

કારણવત્ તદા સિદ્ધ્યાદિસઙ્ગ ઇતિ ચેત્, તથાસ્વભાવત્વેન અસ્યાયમદોષઃ । કથમિતિ ન સમ્યગવગચ્છામ ઇતિ ચેત્, તસ્યૈવાસૌ સ્વભાવો યેનાન્યદા તત્સિદ્ધ્યાદીતિ । (૧૧૦) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઘટત્વેન ભવને સંસ્થાનાદેઃ-⁷³ઋધ્વાદ્યર્થક્રિયાશક્ત્યાદેઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન હિ તત્-સંસ્થાનાદિ ન તદ્ધર્મઃ-અધિકૃતમૃત્પિણ્ડધર્મઃ, કિન્તુ તદ્ધર્મ એવ । ઇતિ-એવ નાસદેવ-સંસ્થાના-દ્યેકાન્તેન । તસ્યાપિ ભાવે સંસ્થાનાદેઃ કારણવત્-અધિકૃતમૃત્પિણ્ડવત્ તદા-મૃત્પિણ્ડકાલ એવ સિદ્ધ્યાદિસઙ્ગઃ-ઉપલબ્ધ્યર્થક્રિયાસઙ્ગઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તથાસ્વભાવત્વેન-⁷⁴અન્યદા કારણસ્વભાવત્વેન અસ્ય-મૃત્પિણ્ડસ્ય અયમદોષઃ તદા સિદ્ધ્યાદિસઙ્ગલક્ષણઃ । કથં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહો છો. હવે એ પા.ઘડામાં જે ઊર્ધ્વાદિ સંસ્થાન અને જલાહરણ વગેરે અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય છે, એ તો પૂર્વે માટીમાં નહોતું જ... એનો મતલબ એ થયો કે પૂર્વે તેઓ અસત્ હતા, તો આવા અસત્ પણ સંસ્થાનાદિનો પાછળથી ભાવ થાય, એવું તમે માન્યું જ ને ?

(તો તેની જેમ અસત્ પણ ઘટાદિનો પરિણામ; ઘટાદિનું થવું કેમ ન મનાય ? એટલે ક્ષણિકમતે પણ પરિણામની સિદ્ધિ નિર્બાધ છે.)

સ્યાદ્વાદી : તમે પહેલા અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજો → તે સંસ્થાન વગેરે માટીના ધર્મ નથી - એવું નથી. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ સંસ્થાન વગેરે પૂર્વક્ષણીય માટીમાં પણ છે જ... એટલે તેઓ એકાંતે અસદ્ જ નહોતા ← એ પરથી, કથંચિદ્ સદ્નો જ પરિણામ થાય, સર્વથા અસત્નો નહીં, એવું કહિત થયું.

(૧૮૯) બૌદ્ધ : તે સંસ્થાન-અર્થક્રિયા વગેરે જો માટીમાં પણ હોય, તો માટીની જેમ, એ માટી વખતે જ ઘડાનું સંસ્થાન અને જલાહરણ વગેરે અર્થક્રિયાઓ થવાનો પ્રસંગ આવશે !

(ભાવ એ કે, સંસ્થાન - અર્થક્રિયા જો માટીમાં પણ હોય, તો માટીમાં પણ એ સંસ્થાન દેખાવા લાગે અને માટીથી પણ જલ લાવવાદિરૂપ વ્યવહાર થવા લાગે ! જે પ્રતીતિસિદ્ધ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : મૃત્પિંડ તે અન્યકાળે સંસ્થાન - અર્થક્રિયાનું કારણ બને છે, એવો જ તેનો સ્વભાવ છે. એટલે ઘટ થયા પૂર્વે માટી વખતે જ સંસ્થાન - અર્થક્રિયા થઈ જાય એવો દોષ નહીં આવે, અર્થાત્

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

73. ઋધ્વાદ્યર્થક્રિયાશક્ત્યાદેરિતિ । ઋધ્વાદિસંસ્થાનમર્થક્રિયાશક્તિશ્ચ જલાદ્યાહરણાદિસામર્થ્યલક્ષણા મૃત્પિણ્ડે પૂર્વમવિધમાનૈવ ઘટાદાવૃત્તન્નેતિ ॥

74. અન્યદા કારણસ્વભાવત્વેનેતિ । મૃત્પિણ્ડસ્યૈવાયં સ્વભાવો યદુત અન્યદા-ઘટકાલે સંસ્થાનાદેઃ કારણતાં પ્રતિપદ્યતે ॥

ચૈતાવતા સર્વથાઽસદ્ધવનમ્, તદનુવેધાસિદ્ધેઃ, તદપેક્ષાયોગાત્, તત્તદ્ધાવોપલબ્ધેઃ, તદ-
તાદવસ્થ્યાત્, અન્યથા તદસિદ્ધેઃ, (૧૧૧) વસ્તુધર્મત્વાત્ નિબન્ધનોપપત્તેઃ પ્રતીત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કેન પ્રકારેણોત્પેત્તેદેવ ન સમ્યગવગચ્છામઃ ? । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તસ્યૈવાસૌ સ્વભાવો-
ઽધિકૃતમૃત્પિણ્ડસ્ય ચેન-સ્વભાવેન અન્યદા-અનન્તરસમયે તત્સિદ્ધ્યાદિ-સંસ્થાનાદ્યુપલબ્ધ્યાદિ
ઇતિ । ઇહૈવોપચયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચૈતાવતાઽન્યદા તત્સિદ્ધ્યાદિભાવેન સર્વથા-एकात्તેન
અસદ્ધવનં સંસ્થાનાદેઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદનુવેધાસિદ્ધેઃ-અસદનુવેધાનુપલબ્ધેઃ સંસ્થાનાદૌ, તથા
તદપેક્ષાયોગાત્-અધિકૃતમૃત્પિણ્ડાપેક્ષાયોગાત્, સર્વથાઽસદ્ધવને ન તથા, તત્તદ્ધાવોપલબ્ધેઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પૂર્વે જ ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ નહીં આવે.

બૌદ્ધ : જો માટી સમયે જ તેનો તેવો સ્વભાવ છે, તો ત્યારે શા માટે બરાબર જણાતો નથી ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ - પા.મૃત્પિંડનો જ એવો સ્વભાવ છે કે જેથી (=જે સ્વભાવના આધારે)
તેની અનંતર થનારી ઘટક્ષણે જ તે સંસ્થાન-અર્થક્રિયાદિની ઉપલબ્ધિ વગેરે થાય છે.

(આશય એ કે, માટીમાં તાદૃશ સંસ્થાન-અર્થક્રિયાજનન સ્વભાવ છે જ, પણ એ સ્વભાવ,
કાલાંતરે તાદૃશ અર્થક્રિયાદિને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યરૂપે છે. એટલે એ સ્વભાવના આધારે કાળાંતરે
(=ઘટ વખતે જ) સંસ્થાનાદિની ઉત્પત્તિ થાય... ફલતઃ માટી વખતે જ એ સંસ્થાનાદિની ઉત્પત્તિ થઈ
નહીં જાય.)

(૧૮૦) બૌદ્ધ : જો એ સંસ્થાનાદિ કાળાંતરે (=ઘટ વખતે જ) થાય, તો એનો મતલબ એ જ
થયો ને ? કે પૂર્વે તેઓ સત્ ન હતા... અને તો તેમનું અસદ્ભવન જ સાબિત થયું ને ?

સ્યાદ્વાદી : ઊભા રહો... સંસ્થાનાદિ ઘટ વખતે થાય છે - એટલા માત્રથી, પૂર્વે તેઓ સર્વથા
અસત્ હતા ને તેમનું ભવન થાય છે, એવું માનવાની ગંભીર ભૂલ નહીં કરતા ! કારણ કે - તેના
અનેક કારણો છે. જુઓ -

(૧) સંસ્થાનાદિમાં અસદ્નનો અનુવેધ ઉપલબ્ધ થતો નથી, જો તેઓ પૂર્વે અસત્ હોય, તો તેઓમાં
અસત્નું કોઈક ચિહ્ન તો દેખાવું જોઈએ ને ?

(૨) તેઓને માટીની અપેક્ષા રહે છે (માટી વિના ઘડાનો પ્રતિનિયત આકાર અને જલાહરણ
વગેરે અર્થક્રિયા નથી થતી - એ પરથી પણ તેઓનું સદ્ભવન જ ફલિત થાય છે.) જો તેઓ સર્વથા
અસત્ હોત ને થતા હોત, તો તેઓને માટીની અપેક્ષા ન રહેત.

(આ અર્થ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કર્યો છે, પણ અહીં મૂળમાં 'તદનુવેધાસિદ્ધેઃ' એ પૂર્વપક્ષવચન અને
'તદપેક્ષાયોગાત્' એ ઉત્તરપક્ષ વચન હોવું જણાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે -

પૂર્વપક્ષ : મૃત્પિંડનો સંસ્થાનાદિમાં અનુવેધ અસિદ્ધ થવાથી સર્વથા અસત્નું ભવન માનવું પડશે.

નુગ્રહાદિત્યન્વયિન્યેવ સંયોગોપચયાત્ પરિણામસિદ્ધિઃ । (૧૧૨) અન્તક્ષયેક્ષણમપ્યત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સંસ્થાનાદૌ મૃદ્ધાવોપલબ્ધેઃ તદતાદવસ્થ્યાત્-અધિકૃતમૃત્પિઙ્ડાતાદવસ્થ્યાત્ અન્યથા તદ-
સિદ્ધેઃ-અભવનભવનમાત્રાપત્યા અતાદવસ્થ્યાસિદ્ધેઃ વસ્તુધર્મત્વાદતાદવસ્થ્યસ્ય નિબન્ધનોપપત્તેઃ
વસ્તુધર્મત્વ એવ । એનામેવાહ-પ્રતીત્યનુગ્રહાત્ તત્રાતાદવસ્થ્યસંવિત્યા । ઇતિ-એવમન્વયિન્યેવ
વસ્તુનિ સંયોગોપચયાત્ કારણાત્ પરિણામસિદ્ધિઃ અન્યથોક્તવદયોગાદિતિ । અન્તક્ષયેક્ષણમપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે સંસ્થાન માટે મૃત્પિંડની અપેક્ષા રહે છે. વ્યાખ્યાકારશ્રીનો આશય
અમે સમજી શકતા નથી, કારણ કે અસત્ તો તુચ્છ છે, તેનો અનુવેધ શી રીતે હોઈ શકે ?)

(૩) સંસ્થાનાદિમાં માટીનું અસ્તિત્વ ઉપલબ્ધ થાય છે - એ પરથી માટી જ સંસ્થાનરૂપે (=તેવા
આકારે) પરિણમી છે, એવું જણાઈ આવે છે.

(૪) સંસ્થાનાદિ થયા પછી, માટીનું દળ તદવસ્થ નથી રહેતું - તેની આકૃતિ વગેરેમાં ફેરફાર
થઈ જાય છે - એ પરથી પણ, માટી જ તેના જુદા સંસ્થાનરૂપે પરિણમી છે, એવું જણાય છે.

અન્યથા એ માટીનું અતદવસ્થપણું સિદ્ધ થશે નહીં. તાત્પર્ય : જો માટી સંસ્થાનરૂપે નહીં પરિણમે,
તો સંસ્થાન જેવી અસત્ વસ્તુ સત્ થઈ એવું માનવું પડશે અને તેવા અસત્ના થવાથી તો માટીમાં
કોઈ જ ફેરફાર ન થાય... એટલે તો માટીનું અતદવસ્થપણું (=જુદા આકારે થવાપણું) અસિદ્ધ જ
રહે.

(૧૮૧) અને એ અતદવસ્થપણું વસ્તુનો ધર્મ છે, એટલે તેનું કોઈક ને કોઈક કારણ તો હોવું
જ જોઈએ (વસ્તુના કોઈપણ ધર્મો નિર્નિમિત્ત ના હોય) અને એને વસ્તુનો ધર્મ એટલા માટે કહીએ
છીએ કે વસ્તુમાં એ અતદવસ્થપણાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે (માટીમાં અતદવસ્થપણું સંવેદનસિદ્ધ
છે.)

તો એ માટીમાં રહેલ અતદવસ્થપણાનું (=ફેરફાર થવાનું) કારણ શું ? કારણ એ જ કે, એ
માટી ઘટના સંસ્થાનાદિરૂપે પરિણમે છે અને એટલે જ તેની આકૃતિમાં ફેરફાર થઈ જાય છે.

એ બધા કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, સંસ્થાનાદિ પૂર્વે અસત્ હતા ને તેમનું ભવન થાય છે એવું
નથી જ... એટલે ભવન કથંચિદ્ સદ્નું જ થાય એવું ફલિત થયું.

નિષ્કર્ષ : એટલે અન્વયી વસ્તુમાં જ સંયોગના ઉપયયથી 'પરિણામ' સિદ્ધ થઈ શકે, અન્યથા
ઉપર કહ્યા મુજબ પરિણામ સંગત થાય નહીં.

(ભાવ એ કે, વસ્તુ અન્વયશીલ હોય, તો પૂર્વ-પૂર્વની ક્ષણોનું ઉત્તરોત્તરરૂપે પરિણમન થાય
અને તો ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં દળની પુષ્ટિ પણ મળી રહે... પણ પરિણમન ન માનો, તો ઉપર કહ્યા
મુજબ ઘટનું થવું (=ઘટનો પરિણામ) સંગત થાય નહીં.)

એટલે એ પરિણામની સંગતિ માટે પણ વસ્તુને અન્વયશીલ જ માનવી રહી, ક્ષણિક નહીં.

ત્વભાવસ્ય વસ્તુનસ્તદભાવાત્ ન ક્ષણિકત્વસાધનમ્ । પ્રતિક્ષણં તત્ તત્ત્વભાવમિતિ
ચેત્, કથમન્તવત્ તદનુપલમ્ભઃ ? સાદૃશ્યવિપ્રલમ્ભાદિતિ ચેત્, ઉભયાગ્રહે ક એતદ્ વેદ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરોપન્યસ્તં ક્ષણિકત્વસાધનં કિમિત્યાહ-અતત્ત્વભાવસ્ય-અનન્તક્ષયેક્ષણસ્વભાવસ્ય વસ્તુનઃ-
ઘટાદેઃ તદભાવાત્, અનન્તક્ષયેક્ષણાભાવાત્ । કિમિત્યાહ-ન ક્ષણિકત્વસાધનં પ્રત્યુત તાવ-
ત્કાલસ્થિતિસ્વભાવસાધનમિતિ । પ્રતિક્ષણં-ક્ષણં ક્ષણં પ્રતિ તત્-વસ્તુ તત્ત્વભાવં, પ્રક્રમાત્
ક્ષયેક્ષણસ્વભાવમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમન્તવત્-યથાઽન્તે તથા તદનુપલમ્ભઃ-
પ્રતિક્ષણં ક્ષયેક્ષણાનુપલમ્ભઃ ? સાદૃશ્યવિપ્રલમ્ભાત્ । ઇતિ ચેત્, 'માયાગોલક'ન્યાયેન । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-ઉભયાગ્રહે, તદન્યાગ્રહ इत्यर्थः । ક એતત્-સાદૃશ્યં વેદ-જાનાતિ ? ન ચેત્યાદિ । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ચતુર્થ યુક્તિનો નિરાસ ❖

(૧૯૨) ઘટાદિ વસ્તુનો છેલ્લે ક્ષય દેખાય છે, એ વાત પણ ક્ષણિકતાને નહીં, પણ અક્ષણિકતાને
જ સિદ્ધ કરે છે. જુઓ; વસ્તુનો છેલ્લે ક્ષય દેખાવાનો સ્વભાવ છે - એનો મતલબ એ જ થયો કે,
(અતત્ત્વભાવ) તે સિવાય (અનંત=પૂર્વની ક્ષણોમાં) ક્ષય દેખાવાનો સ્વભાવ નથી, તો આવી સ્વભાવ-
વાળી વસ્તુનો (અનંતક્ષયેક્ષણાભાવાત્=) પૂર્વે ક્ષય ન જ દેખાય... અને ક્ષય ન દેખાવાથી તો તેની
સ્થાયિતા જ સિદ્ધ થાય...

એટલે છેલ્લે ક્ષય થવાની વાત પણ ક્ષણિકતાની સાધક નથી, પણ અક્ષણિકતાની જ સાધક છે.

બૌદ્ધ : પણ વસ્તુ તો પ્રતિક્ષણ ક્ષયેક્ષણ સ્વભાવી છે, અર્થાત્ વસ્તુનો તો દરેક પળે ક્ષય દેખાવાનો
સ્વભાવ છે (તો તમે કેમ કહો છો પૂર્વની ક્ષણોમાં તેનો ક્ષય ન દેખાય)

સ્યાદ્વાદી : જો એવો સ્વભાવ હોય, તો છેલ્લા સમયની જેમ, પૂર્વના સમયોમાં પણ તેનું ક્ષયેક્ષણ
કેમ થતું નથી ? (અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ ક્ષયેક્ષણ સ્વભાવી વસ્તુનો દરેક સમયે ક્ષય કેમ દેખાતો નથી ?)

બૌદ્ધ : તેનું કારણ એ જ કે, સાદૃશ્યથી વિપ્રલંભ છે, અર્થાત્ તેનાથી જીવ ઠગાઈ જાય છે.

ભાવાર્થ : કોઈ વ્યક્તિ આગની લાકડી લઈને ગોળાકારે ફેરવે, તો સાદૃશ્યના કારણે લાગે કે
અહીં આગનો ગોળો હશે, પણ હકીકતમાં ત્યાં આગવાળી લાકડી જ હોય છે... તેમ ઘટની તમામ
ક્ષણો પ્રતિક્ષણ નિરન્વય-નશ્વર છે, એટલે ઘટનો દરેક સમયે ક્ષય થાય છે. પણ પૂર્વાપર ક્ષણો એક-
સરખી દેખાવાથી આપણે ભ્રમણવાઈ જઈએ છીએ અને એટલે જ આપણને એની ક્ષણિકતાના દર્શનનો
સાક્ષાત્કાર થતો નથી.

સ્યાદ્વાદી : પણ તમારા મતે (તદન્ય=વિવક્ષિત ક્ષણથી અન્ય) પૂર્વાપર ક્ષણોનું ગ્રહણ થતું જ
નથી, તો તેમના સાદૃશ્યને જાણે કોણ ?

❖ બૌદ્ધમતે જ્ઞાન ક્ષણિક છે. એટલે એ ક્ષણિક જ્ઞાનથી એક ક્ષણનું જ ગ્રહણ થાય. એ વખતે પૂર્વાપર ક્ષણોનું
અસ્તિત્વ ન હોવાથી, તેઓનું ગ્રહણ થાય નહીં (આ વાત હમણાં જ આગળ સ્પષ્ટ થશે.)

(૧૧૩) ન ચ તયોસ્તત્ત્વેઽન્યતરગ્રહણેઽપ્યદોષઃ, તત્તત્ત્વાપ્રતીતેઃ । ન ચ કથચ્છિદે-
કેનૈવોભયગ્રહણમ્, અનભ્યુપગમાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ તયોઃ-તદન્યયોઃ તત્ત્વે-વસ્તુસ્થિત્યા સદૃશત્વે સતિ અન્યતરગ્રહણેઽપિ, એકગ્રહણેઽપીત્યર્થઃ,
અદોષો ન ચાનન્તરોદિતઃ, કિન્તુ દોષ એવ । કુત્તરિત્યાહ-તત્તત્ત્વાપ્રતીતેઃ તયોઃ-તદન્યયોઃ
તત્ત્વાપ્રતીતેઃ-વાસ્તવસદૃશત્વાપ્રતીતેઃ । વાસ્તવસદૃશત્વાપ્રતીતિરુભયાગ્રહાદેવેતિ ભાવનીયમ્ । ન
ચેત્યાદિ । ન ચ કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ એકેનૈવ, ગ્રાહકેણેતિ પ્રક્રમઃ, ઉભયગ્રહણં
તદન્યગ્રહણમિતિ ભાવઃ । કુત્તરિત્યાહ-અનભ્યુપગમાત્ ।

“એકમર્થં વિજાનાતિ નો વિજ્ઞાનદ્વયં યથા ।

વિજાનાતિ ન વિજ્ઞાનમેકમર્થદ્વયં તથા ॥”

ઇતિ વચનાદનભ્યુપગમઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૮૩) બૌદ્ધ : પરસ્પર સદૃશ બે ક્ષણોમાંથી કોઈ એક ક્ષણના ગ્રહણથી પણ સાદૃશ્ય જણાઈ
જાય, એવું ન મનાય ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તે બે ક્ષણો જો વાસ્તવમાં સદૃશ હોય, તો તેમાંથી એકનું ગ્રહણ થવા
છતાં પણ પૂર્વોક્ત દોષ તદવસ્થ જ રહે (અર્થાત્ સાદૃશ્યનું અગ્રહણ તદવસ્થ જ રહે) કારણ કે એકના
ગ્રહણ માત્રથી તે બેની વાસ્તવિક સમાનતા પ્રતીત થતી નથી. (ભાવ એ કે, તે બે ક્ષણોનું ગ્રહણ થતું
નથી અને એટલે જ તે બેમાં રહેલું વાસ્તવિક સદૃશપણું પણ ન જણાય.)

પ્રશ્ન : તો ક્ષણિક એક જ જ્ઞાનથી બંને ક્ષણોનું ગ્રહણ માની, એ જ્ઞાન દ્વારા બંનેનું સાદૃશ્ય
જણાય, એવું માનીએ તો ?

ઉત્તર : પણ બૌદ્ધને તેવું માન્ય નથી, તેઓએ જ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે -

“જેમ એક જ અર્થને બે વિજ્ઞાન જાણતા નથી, તેમ એક જ વિજ્ઞાન બે અર્થને (=બે ક્ષણને)
જાણતું નથી.”

એટલે એક જ્ઞાન બે ક્ષણોને ગ્રહણ કરે એવું બૌદ્ધોને જ માન્ય નથી. એટલે હકીકતમાં બૌદ્ધમતે
પૂર્વપરક્ષણોનું સાદૃશ્ય જ ગૃહીત થતું નથી. તો તેના આધારે ભોળવાઈ જવાની વાત ક્યાં આવી ?

❖ એક અર્થ, માત્ર એક જ ક્ષણ રહે છે, એટલે તેનું જુદી જુદી ક્ષણે થનારા બે જુદા જુદા જ્ઞાનથી ગ્રહણ ન
થાય.

❖ એક વિજ્ઞાન, માત્ર એક જ ક્ષણ રહે છે, એટલે તેના દ્વારા જુદી જુદી ક્ષણે થનારા બે જુદા જુદા અર્થનું
ગ્રહણ ન થાય.

૧. ‘વાનન્તરો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તથાપ્રતીતેઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘જાનાતિ ન વિજ્ઞાનં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪.

અનુષ્ટુપ્ ।

(૧૧૪) કશ્ચાયં ક્ષયો નામ ? નંનુ વિનાશઃ । કથમસ્યેક્ષણં સ્યાત્ ? ભાવે કો દોષઃ ? ઇન્દ્રિયસ્ય તુચ્છેઽપ્રવૃત્તિઃ । નં વૈ સ તુચ્છઃ । નનુ કિમન્તેક્ષણેન ? સ વિજાતીય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધ્યુચ્ચયમાહ કશ્ચાયમિત્યાદિના । કશ્ચાયં ક્ષયો નામ ઇતિ વાચ્યમ્ । પર આહ-નનુ વિનાશઃ-ક્ષયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમસ્ય-વિનાશસ્ય ઈક્ષણં-દર્શનં સ્યાત્ ? પર આહ-ભાવે કો દોષઃ વિનાશેક્ષણસ્ય ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ઇન્દ્રિયસ્ય ચક્ષુષસ્તુચ્છે વિનાશે અપ્રવૃત્તિઃ, તુચ્છત્વાદેવ । પર આહ-ન ચૈવ તુચ્છો વિનાશઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નનુ કિમન્તેક્ષણેના-તુચ્છસ્યાનન્તેઽપિ દર્શનાદિત્યભિપ્રાયઃ । પર આહ-સ વિજાતીયઃ કપાલાદેરનન્તજસ્તુ સજાતીયઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે વાસ્તવમાં વસ્તુ પ્રતિક્ષણ ક્ષયેક્ષણસ્વભાવી છે જ નહીં કે જેથી તેને ક્ષણિક માનવી પડે. (જો તેવો સ્વભાવ હોય, તો દરેક સમયે તેનો ક્ષય દેખાય જ, જે અનુભવસિદ્ધ નથી.) હવે ગ્રંથકારશ્રી 'ક્ષયેક્ષણ'નો શબ્દાર્થ પૂછીને તેનો નિરાસ કરવા યુક્તિ રજૂ કરે છે -

❖ ક્ષયેક્ષણ વિશે પૂછ્યા ❖

(૧૮૪) પહેલા તમે એ કહો કે 'ક્ષય' એટલે શું ?

બૌદ્ધ : ક્ષય એટલે વિનાશ.

સ્યાદ્વાદી : વિનાશનું ઈક્ષણ કેવી રીતે થાય ? તે દેખાય શી રીતે ?

બૌદ્ધ : પણ (વિનાશનું ઈક્ષણ) થવામાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : વાંધો એ જ કે, વિનાશ તો તુચ્છ છે, તે વિશે ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. (એટલે તેનું ઈક્ષણ-દર્શન શક્ય નથી.)

બૌદ્ધ : વિનાશ તુચ્છ-અભાવરૂપ નથી (કે જેથી તેમાં ઈન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ અશક્ય બને.)

સ્યાદ્વાદી : જો એ તુચ્છ ન હોય ને અતુચ્છરૂપ હોય, તો તેવા વિનાશને છેલ્લે દેખાવાથી શું સિદ્ધ થશે ? એવો અતુચ્છ વિનાશ તો પૂર્વની ક્ષણોમાં પણ દેખાય છે જ... (ભાવ એ કે, બૌદ્ધમતે વસ્તુનો પ્રતિસમય ક્ષય છે, એ ક્ષય ઉત્તરોત્તર ક્ષણરૂપ હોઈ અતુચ્છ છે... હવે એવો ક્ષય તો એ ક્ષણોને દેખવાથી દેખાય છે જ... તો વસ્તુનો છેલ્લે ક્ષય દેખાય છે, એવું કહીને તમે મોટાઈ શું કરી ?)

બૌદ્ધ : કપાલાદિ વખતે છેલ્લે દેખાતો (ઘટનો) ક્ષય વિજાતીય છે (કારણ કે એ ઘટક્ષણથી વિજાતીય કપાલક્ષણરૂપ છે) જ્યારે પૂર્વે દેખાતા ક્ષયો, ઘટની ઉત્તરોત્તર સજાતીય ક્ષણરૂપ હોવાથી સજાતીય છે. (એ જ પૂર્વક્ષયથી છેલ્લા ક્ષયમાં વિશેષતા છે.)

❖ અહીં ઈક્ષણ - જોવાની વાત ચાલી રહી છે. એટલે ઈન્દ્રિય તરીકે ચક્ષુનું ગ્રહણ કરવું.

૧. 'ન તુ વિનાશઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તુચ્છે પ્રવૃત્તિઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'ન ચૈવ સ તુચ્છઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ, ટીકાધારેણ તુ 'ન ચૈવ તુચ્છઃ' ઇતિ પાઠો ભાતિ । ૪. 'ન તુ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્તસ્ય નાશત્વેऽન્વયઃ । (૧૧૫) સ પૂર્વાભાવઃ । નાન્યેક્ષણે તદીક્ષણમ્, તત એવ તત્ ।
કથં પ્રતિબન્ધાભાવે ? તત્તત્સ્વાભાવ્યાત્ । ન તસ્યૈકાન્તતુચ્છત્વમ્ । (૧૧૬) તતઃ
કિમિતિ ? તદતદાત્મકો નાશઃ, કં એવં દોષઃ ? ગુણઃ, અસદ્દર્શનત્યાગાત્ । કથં તત્ત્યાગઃ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-તસ્ય નાશત્વે વિજાતીયસ્ય કપાલાદેઃ । કિમિત્યાહ-અન્વયો ભાવાવિચ્છેદાદિતિ
ગર્ભઃ । પર આહ-સ પૂર્વાભાવો નાશઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નાન્યેક્ષણે-કપાલાદિદર્શને તદીક્ષણં-
પૂર્વાભાવદર્શનમ્ । પર આહ-તત એવ તત્-વિજાતીયદર્શનાદેવ પૂર્વાભાવસ્ય દર્શનમ્ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-કથં પ્રતિબન્ધાભાવે ? વિજાતીયપૂર્વાભાવયોરિતિ પ્રક્રમઃ । પર આહ-તત્તત્સ્વાભા-
વ્યાત્-વિજાતીયપૂર્વાભાવયોઃ તત્સ્વભાવત્વાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તસ્યૈકાન્તતુચ્છત્વં પૂર્વા-
ભાવસ્ય । પર આહ-તતઃ કિમિતિ યદિ નામૈવમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન વિનાશો નામાન્ય એવ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : આવું કહેવાથી તો, એ નાશરૂપ હોવા છતાં પણ તેમાં અન્વય જ સિદ્ધ થયો. (આશય
એ કે, પૂર્વે ઘટભાવ હતો અને હમણાં એ નાશ કપાલભાવરૂપ થયો - હવે અહીં ભાવરૂપ તો
અવિચ્છિન્ન જ રહ્યું, અર્થાત્ તે તો કપાલરૂપ નાશમાં પણ અનુગત જ રહ્યું. એટલે તો અન્વય સિદ્ધ
થાય જ.)

(૧૮૫) બૌદ્ધ : અરે ! એ નાશ તો પૂર્વના અભાવરૂપ છે (ઘટનો નાશ ઘટના અભાવરૂપ છે,
તો તેમાં ભાવરૂપ અવિચ્છિન્ન રહ્યું, એવું શી રીતે કહેવાય ?)

સ્યાદ્વાદી : જો કપાલરૂપ ઘટનાશ પૂર્વાભાવરૂપ હોય, તો કપાલનું દર્શન જ થશે, પૂર્વાભાવનું
તો દર્શન જ નહીં થાય (અર્થાત્ ક્ષયનું ઈક્ષણ નહીં થાય.)

બૌદ્ધ : (તત એવ) વિજાતીય કપાલના દેખાવાથી જ (તત્) તે પૂર્વાભાવ દેખાઈ આવે છે.

(ભાવ એ કે, ઠીકરા દેખાવાથી જ જણાઈ આવે છે કે ઘડો ફૂટી ગયો છે. એટલે કપાલદર્શનના
આધારે પૂર્વાભાવનું દર્શન થાય છે જ.)

સ્યાદ્વાદી : પણ કપાલ અને પૂર્વાભાવનો પ્રતિબંધ (=અવિનાભાવસંબંધ) તો છે નહીં, તો એ
કપાલદર્શનના આધારે પૂર્વાભાવનું દર્શન શી રીતે માની શકાય ?

બૌદ્ધ : કપાલ અને પૂર્વાભાવનો એવો સ્વભાવ જ છે. (કે એકના દર્શનથી બીજાનું દર્શન થઈ
જાય)

સ્યાદ્વાદી : જો આવો સ્વભાવ હોય, તો પૂર્વાભાવનું સર્વથા તુચ્છપણું ન મનાય (સ્વભાવવાળી
વસ્તુ કથંચિત્ અતુચ્છ-વાસ્તવિક જ હોય. તુચ્છમાં સ્વભાવ ન હોય)

(૧૮૬) બૌદ્ધ : આવું કહીને તમે ફલિત શું કર્યું ?

૧. 'સ એવં દોષઃ' इति ग-पाठः, क-पाठस्तु 'क एव दोषः' इति । २. 'नश्यनाशयत्वे' इति क-पाठः । ३. 'भावा-
विच्छेद इति' इति क-पाठः । ४. 'सामान्य एव' इति ड-पाठः ।

(૧૯૭) “ન વિનાશો નામાન્ય એવ કશ્ચિદ્ ભાવાત્ । સ્વભાવ એવ હિ નાશઃ, સ એવ ક્ષણ-સ્થાયી જાત ઇતિ તમસ્ય મન્દાઃ સ્વભાવમૂર્ધ્વં વ્યવસ્યન્તિ, ન પ્રાગ્ દર્શનેઽપિ, પાટવા-ભાવાદિતિ તદ્વશેન પશ્ચાદ્ વ્યવસ્થાપ્યતે વિકારદર્શનેનેવ વિષમજ્ઞૈઃ” ઇતિ વચનાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદતદાત્મકો નાશઃ વિજાતીયપૂર્વાભાવાત્મકઃ । અન્યથૈકાન્તતુચ્છતયા સ્વભાવાસિદ્ધિઃ પૂર્વાભાવ-સ્યેત્યભિપ્રાયઃ । પર આહ-કં એવં દોષઃ તદતદાત્મકત્વે ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ગુણઃ અસદ્દર્શન-ત્યાગાન્ન તુ દોષઃ । પર આહ-કથં તત્ત્યાગઃ-અસદ્દર્શનત્યાગઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-“ન વિનાશો નામાન્ય એવ કશ્ચિદ્ ભાવાત્ ઇતિ વચનાદિતિ યોગઃ । સ્વભાવ એવ હિ નાશઃ, પદાર્થ એવ-ત્યર્થઃ । સ એવ ક્ષણસ્થાયી જાતઃ પદાર્થ ઇતિ તમસ્ય મન્દાઃ-જડાઃ સ્વભાવ-ક્ષણસ્થાયિત્વ-લક્ષણં સ્વભાવમૂર્ધ્વં વ્યવસ્યન્તિ ક્ષણાત્, ન પ્રાક્-ક્ષણકાલ એવ દર્શનેઽપિ સતિ । કુત ઇત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : ફલિત એ જ કર્યુ કે, ઘટનો નાશ (તદતદાત્મક=) કપાલ અને પૂર્વાભાવરૂપ છે અને એ પૂર્વાભાવ પણ એકાંતે તુચ્છ નથી, નહીંતર તો તેનો પૂર્વોક્ત સ્વભાવ નહીં મનાય...

(સાર એ કે, નાશ તે કપાલ અને અતુચ્છ પૂર્વાભાવરૂપ છે.)

બૌદ્ધ : તો તેમાં દોષ શું ? (અર્થાત્ નાશને કપાલરૂપ અને અતુચ્છ પૂર્વાભાવરૂપ માનીએ, તેમાં દોષ શું ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! દોષ તો નથી જ, ઉપરથી અસદ્દર્શનનો (=ક્ષણિકવાદસાધક બૌદ્ધદર્શનનો) ત્યાગ થવાથી ગુણ છે.

બૌદ્ધ : તેવું કહેવાથી અસદ્દર્શનનો ત્યાગ શી રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : તમારા જ એક વચન પરથી એ અસદ્દર્શનનો ત્યાગ થઈ જાય છે. (૧૯૭) જુઓ એ તમારું વચન :

“વિનાશ એ વસ્તુથી કોઈ જુદું તત્ત્વ નથી, પણ વસ્તુસ્વભાવરૂપ જ એ નાશ છે (અર્થાત્ ઉત્તર-ક્ષણ એ જ પૂર્વક્ષણના નાશરૂપ છે.)”

હવે એ પદાર્થ જ ક્ષણસ્થાયી (=એક ક્ષણ રહેવાના) સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયો છે. પણ જબુદ્ધિવાળા પુરુષોને એ ક્ષણસ્થાયીરૂપ સ્વભાવનો નિશ્ચય એ ક્ષણના નાશ વખતે થાય છે, પૂર્વે એ ક્ષણનું દર્શન થવા છતાં પણ એના એ સ્વભાવનો નિશ્ચય થતો નથી.

તેનું કારણ એ કે, તેઓમાં પટુતા નથી હોતી. એટલે જ તેઓ એ ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવની પાછળથી

❖ નાશને આવા સ્વરૂપે કહેવાથી, હકીકતમાં ‘અન્યથ’ માનવાની આપત્તિ આવે અને તો તમારા ક્ષણિક દર્શનનો ત્યાગ થાય અને એટલે તો યથાર્થ દર્શનની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ જ થાય.

૧. ‘વાવસ્યન્તિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ક એવં(?) દોષઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૧૧૮) ઇહ ભાવ એવ ક્ષણસ્થાયી નાશઃ, ન તન્નિવૃત્ત્યાત્મકોઽન્યઃ, તસ્યા^૧ અન્યધર્મત્વા-
નભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે ચ તસ્યાન્વયાપત્તિઃ, તદનિવૃત્તેરિવ તન્નિવૃત્તેર્ભાવસ્વભાવત્વેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પાટવાભાવાત્ । ઇતિ-એવં તદ્વશેન-મન્દવ્યવસાયવશેન પશ્ચાદ્ વ્યવસ્થાપ્યતેઽસૌ સ્વભાવઃ ।
નિર્દર્શનમાહ-વિકારદર્શનેનેવ-વમનાદિના વિષમજ્ઞૈઃ પુરુષૈઃ પશ્ચાદ્ વ્યવસ્થાપ્યતે, અન્યથા તત્
પ્રાગપિ વિષમેવ” ઇતિ વચનાત્ તત્યાગ એવ । ઇહૈવ ભાવાર્થમાહ ઇહેત્યાદિના । ઇહ-ભવદર્શને
ભાવ એવ ક્ષણસ્થાયી નાશો વર્તતે, ન તન્નિવૃત્ત્યાત્મકોઽન્યો નાશઃ । કુત્તરિત્યાહ-તસ્યા
નિવૃત્તેઃ અન્યધર્મત્વાનભ્યુપગમાત્, વિજાતીયધર્મત્વાનભ્યુપગમાદિત્યર્થઃ । અભ્યુપગમે ચ તસ્ય-
અન્યધર્મત્વસ્ય કિમિત્યાહ-અન્વયાપત્તિઃ । કથમિત્યાહ-તદનિવૃત્તેરિવ-પૂર્વાભાવાનિવૃત્તેરિવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવસ્થા કરે છે. જેમ કે અજ્ઞાની પુરુષો વિકારદર્શનથી વિષના મારકસ્વભાવની વ્યવસ્થા કરે છે.”

ભાવાર્થ : અજ્ઞાની પુરુષોમાં પટ્ટતા ન હોવાથી, ‘વિષ મારક છે’ એવું તેઓને પહેલાથી નિશ્ચિત
નથી થતું... પણ એના ખાધા પછી વમનાદિ વિકારો દેખાવાથી તેઓ વ્યવસ્થા કરે છે કે વિષ
મારકસામર્થ્યવાળું છે... બાકી હકીકતમાં તો એ વિષ પહેલા પણ હતું જ અને એનું મારકસામર્થ્ય
પણ પહેલા હતું જ (માત્ર તેનો નિશ્ચય પાછળથી થાય છે.)

તેમ દરેક વસ્તુઓ ક્ષણસ્થાયી જ છે (એક ક્ષણ રહેવું અને પછી નાશ પામવું - એ વસ્તુનો
સ્વભાવ જ છે) પણ પાટવ ન હોવાથી જડ પુરુષોને પાછળથી (જે વખતે વસ્તુનો નાશ થાય એ વખતે
એ ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવનો નિશ્ચય થાય છે... બાકી એ સ્વભાવ તો વસ્તુમાં પૂર્વે પણ હતો જ (પણ
અપટ્ટતાના કારણે વસ્તુનું દર્શન થવા છતાં પણ એના એ સ્વભાવનો નિશ્ચય થયો નહીં.)

આ તમારું વચન છે અને આના આધારે હકીકતમાં અસદ્દર્શનનો ત્યાગ થાય છે જ. (હવે
આ વચનથી અસદ્દર્શનનો ત્યાગ શી રીતે ? અને બૌદ્ધમાન્ય આ વચનમાં પણ પુષ્કળ દોષો છે. એ
બધું બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી ભાવાર્થ ૨જૂ કરે છે -)

(૧૯૮) તમારા દર્શનમાં ક્ષણસ્થાયી ભાવ જ નાશ છે, તે સિવાય વસ્તુની નિવૃત્ત્યાત્મક
ઉત્તરક્ષણરૂપ કોઈ જુદો નાશ નથી, કારણ કે નાશ એ અન્યનો (=નિવૃત્તિ-આત્મક ઉત્તરક્ષણરૂપ અન્ય
પદાર્થનો) ધર્મ હોઈ શકે, એવું તમે માન્યું નથી... જો નાશને ઉત્તરક્ષણનો ધર્મ માનો, તો (ભાવના)
અન્વયની આપત્તિ આવશે ! કારણ કે ભાવની અનિવૃત્તિની (=પૂર્વક્ષણની) જેમ ભાવની નિવૃત્તિ
(=ઉત્તરક્ષણ) પણ ભાવસ્વભાવી જ હોવાથી, ભાવના અવિચ્છેદરૂપ અન્વય થયો જ !

નિષ્કર્ષ : એટલે તમારા વચનથી (અન્વયવાદ સિદ્ધ થતો હોવાથી) અસદ્દર્શનનો ત્યાગ થાય

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘તસ્ય અન્યો’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર B-પ્રતપાઠઃ । ૨. ‘દર્શનેન વમના’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૩. ‘તસ્યાનિવૃત્તે
વૃત્તેઃ’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ, ‘તસ્ય અનિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતપાઠઃ ।

તસ્યૈવ તથાભવનાદિતિ । (૧૧૯) યચ્ચ ઇદમુક્તમ્-‘તમસ્ય મન્દાઃ સ્વભાવમૂર્ધ્વં વ્યવસ્યન્તિ’ તદયુક્તમ્, ઋર્ધ્વં તદભાવાત્ તસ્યૈવ તત્ત્વાધ્યવસાયાયોગાત્, નિર્વિષયત્વાત્ । તતશ્ચૈતદપ્યનાલોચિતાભિધાનમેવ ‘ન પ્રાગ્ દર્શનેઽપિ’, દર્શનસ્યૈવ વ્યવસાયત્વાત્, તદ્દા-થાત્મ્યપ્રતિભાસનાત્, ‘પાટવાભાવાત્’ इत्यपि तदेकस्वभावत्वात् ग्राहकभेदायोगादिति,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તન્નિવૃત્તેઃ-અધિકૃતભાવનિવૃત્તેઃ ભાવસ્વભાવત્ત્વેન हेतुना विजातीयधर्मत्वाभ्युपगमे तस्यैव तथाभवनादिति अन्वयापत्तिः । एवं गुणोऽसद्दर्शनत्यागादिति । यच्चेदमुक्तमिहैव-‘तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्ध्वं व्यवस्यन्ति’ तदयुक्तम् । कथमित्याह-ऊर्ध्वं तदभावात्-अधिकृत-भावाभावात् तस्यैव यस्योर्ध्वमभावः तत्त्वाध्यवसायायोगात् तद्भावस्तत्त्वं तदध्यवसाया-योगात् । अयोगश्च निर्विषयत्वात् ऊर्ध्वं तदभावेन । यदा चैवं ततश्चैतदप्यनालोचिताभिधान-मेव न प्राग् दर्शनेऽपीति । कथमित्याह-दर्शनस्यैव व्यवसायत्वात् कारणात् । एतदेव द्रढ-यन्नाह-तद્દાથાત્મ્યપ્રતિભાસનાદ્ દર્શન એવ । एवं पाटवाभावादित्यपि पूर्वोक्तं तदेकस्वभाव-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ અને તો તમને ગુણ જ પ્રાપ્ત થવાના... (અર્થાત્ તમે પૂર્વે નાશને પૂર્વાભાવરૂપ માન્યો અને અહીં ભાવરૂપ માન્યો, તેનાથી તમારી પૂર્વમાન્યતાનો ત્યાગ થઈ ગયો. એ અસદ્દર્શનત્યાગ છે.)

(બૌદ્ધનું ઉપર બતાવેલું વચન પણ દોષભરપૂર છે, એવું ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -)

(૧૯૯) તમે જે કહ્યું હતું કે → “મંદબુદ્ધિવાળા જીવો, વસ્તુના એ ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવનો પાછળથી નિશ્ચય કરે છે.” ← એ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ક્ષણિક વસ્તુ પાછળ (ઉત્તરવર્તી ક્ષણોમાં) તો રહી જ નથી, તો તેના સ્વભાવનો પાછળથી નિશ્ચય થાય એવું શી રીતે ઘટે? ન જ ઘટે.

તેનું કારણ એ કે, વસ્તુ વિના પણ તેના સ્વભાવનો નિશ્ચય માનવામાં, તે નિશ્ચય ‘નિર્વિષયક’= વિષયભૂત વસ્તુ વિનાનો માનવો પડે, જે અનુભવસિદ્ધ નથી. એટલે પાછળથી નિશ્ચય થવાની વાત તમારા મતે ઘટતી નથી.

આવું હોવાથી, બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “પૂર્વે એ વસ્તુનું દર્શન થવા છતાં પણ એના ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવનો નિશ્ચય થતો નથી” ← એ વાત પણ વિચાર્યા વિનાની જ ફલિત થાય છે, કારણ કે દર્શન જ તો નિશ્ચયરૂપ છે, તો વસ્તુના દર્શન વખતે એના ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવનો નિશ્ચય કેમ ન થાય?

આ જ વાતને દૃઢ કરવા કહે છે : દર્શનમાં વસ્તુનો યાથાત્મ્યરૂપે (=જેવું એ વસ્તુનું સ્વરૂપ હોય, એ રૂપે જ) પ્રતિભાસ થાય છે. એટલે દર્શનમાં જ વસ્તુનો ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવે પ્રતિભાસ થઈ જાય છે. (તેથી દર્શન થવા છતાં પણ એના એ સ્વભાવનો નિશ્ચય ન થવાની વાત તર્કસંબદ્ધ નથી.)

(૨૦૦) અતઃ ‘તદ્વશેન પશ્ચાદ્ વ્યવસ્થાપ્યતે’^૧ ઇત્યપ્યપાટવાભાવાદુક્તવત્ તદયોગાદિતિ ।
(૨૦૧) ‘વિકારદર્શનેનેવ વિષમજ્ઞૈઃ’^૨ ઇત્યસુન્દરં જ્ઞાતમ્, તત્ર પ્રાક્ સર્વથા મારણાત્મક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વાત્ તસ્ય-વસ્તુન એકસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ ગ્રાહકભેદાયોગાદિત્યનાલોચિતાભિધાનમેવ ।
અતસ્તદ્વશેન પશ્ચાદ્ વ્યવસ્થાપ્યત ઇત્યપિ કિમિત્યાહ-અપાટવાભાવાત્ હેતોઃ ઉક્તવત્-
યથોક્તમ્ એકસ્વભાવત્વાદિતિ તથા તદયોગાદિતિ-પાટવાભાવાયોગાદિતિ ક્રિયા પૂર્વવત્ ।
વિકારદર્શનેનેવ વિષમજ્ઞૈરિત્યસુન્દરં જ્ઞાતમ્-ઉદાહરણમ્ । કથમિત્યાહ-તત્રેત્યાદિ । તત્ર-વિષે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે → “પાટવ ન હોવાથી (પૂર્વે તેનો નિશ્ચય થતો નથી)” ← એ વાત પણ વિચાર્યા વિનાની જ જણાય છે, કારણ કે તમારા મતે તો વસ્તુ એકસ્વભાવી છે, એટલે તેને શ્રદ્ધા કરનાર બે જુદા જુદા જ્ઞાન ન હોઈ શકે.

(ભાવ એ કે, પટુતા ન હોવામાં થનારું જ્ઞાન અને પટુતા હોવામાં થનારું જ્ઞાન - એમ બે જુદા જુદા જ્ઞાનો એકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે ન થઈ શકે.)

(૨૦૦) વળી બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “એ જ કારણે મંદવ્યવસાયના વશે તેઓ, વસ્તુના ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવની પાછળથી વ્યવસ્થા કરે છે” ← એ વાત પણ અયુક્ત ઠરે છે, કારણ કે તેઓમાં અપાટવ હતું જ નથી (કે જેથી તેઓ પૂર્વે નિશ્ચય ન કરે અને પાછળથી નિશ્ચય કરે.)

તેનું (=અપાટવ ન હોવાનું) કારણ એ જ કે, ઉપર કહ્યા મુજબ એ અપાટવનું (=પાટવાભાવનું) અસ્તિત્વ ઘટતું નથી. (તાત્પર્ય : પૂર્વે કહ્યું હતું કે, વસ્તુ એકસ્વભાવી હોવાથી પટુતા-અપટુતાને લઈને તેના જુદા જુદા જ્ઞાનો ન થઈ શકે, એ કથન મુજબ એ ફલિત થાય કે વસ્તુના દર્શન વખતે જ વસ્તુના સ્વભાવનો નિર્ણય થઈ જાય અને તો દર્શન વખતે ‘અપાટવ’ જેવું કશું રહ્યું જ નહીં... એટલે એના કારણે પાછળથી વ્યવસ્થા કરવાની વાત ફલ્ગુ જણાય છે.)

(૨૦૧) વળી, તમે જે ઉદાહરણ આપ્યું હતું કે → “જેમ અજ્ઞાની લોકો વિકાર દેખાવાથી વિષનો મારકસ્વભાવ જાણે છે” ← એ પણ સુંદર નથી, કારણ કે દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટીતિકમાં દિવસ-રાતનો ફરક છે. જુઓ -

(દાર્ષ્ટીતિક : વસ્તુમાં ક્ષણસ્થાયી સ્વભાવ પૂર્વે પૂર્ણપણે હતો (પાછળથી માત્ર તેનો નિશ્ચય થાય છે)

દૃષ્ટાંત : વિષમાં મારકસ્વભાવ પૂર્ણપણે (=ફળ આપવા રૂપે પણ) નહોતો, પણ સામગ્રી ભેગી થયે એ સ્વભાવ ઊભો થયો છે.)

❖ બેનો એટલો તફાવત ધ્યાનમાં રાખીને આગળની પંક્તિઓનો ભાવાર્થ સમજવો.

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૧૩૪૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. સર્વથા ‘સાધારણાં’ ઇતિ ક-પાઠશ્ચિન્ત્યઃ । ૩. ‘દર્શનેન વિષં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

શક્યભાવાત્, સમગ્રભાવે વિકારદર્શનાત્, અસમગ્રાયા અદર્શનાત્, (૨૦૨) તદ્વત્ તદિત-
રત્ર તથાનિશ્ચયાભાવાદિત્યન્વચિન્યેવ તથાસમાનોપલબ્ધ્યાં તત્ક્ષયેક્ષણમિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રાક્ સર્વથા-⁷⁵ફલકરણરૂપેણાપિ મારણાત્મકશક્યભાવાત્ અભાવશ્ચ સમગ્રભાવે ભક્ષણે સતિ
વિકારદર્શનાત્-વમનાદિદર્શનાત્, અસમગ્રાયા:-શક્તે: કેવલવિષગતાયા અદર્શનાત્ । એતદે-
વાહ તદ્વદિત્યાદિના । તદ્વત્-સમગ્રભાવ ઇવ તદિતરત્ર-અસમગ્રાયાં તથા-ફલકરણરૂપેણ
નિશ્ચયાભાવાત્ । ઇતિ-એવમન્વચિન્યેવ તથા-તેન પ્રકારેણ પૂર્વાભાવાત્મકત્વલક્ષણેન અસમા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવના : વિષમાં પહેલા ફળકરણરૂપે પણ (ખાવાની સાથે જ મારી નાંખવારૂપે પણ) મારણાત્મક
શક્તિ નહોતી, કારણ કે સમગ્રભાવમાં જ તેના વમનાદિ વિકારો દેખાય છે, અસમગ્રભાવમાં નહીં.

(આશય એ કે, વિષમાં મારક શક્તિ છે. પણ પહેલાની અવસ્થામાં એ શક્તિ પૂર્ણપણે નથી
હોતી, અર્થાત્ મારવારૂપે પણ એ શક્તિ પૂર્વે ન હતી, તેનું કારણ એ કે, વિષને ખાવાદિરૂપ સામગ્રી
ભેગી થાય તો જ તે વિષના વમનાદિ વિકારો દેખાય છે... બાકી સામગ્રી વિના, કેવળ વિષ થકી
વમનાદિ વિકારો દેખાતા નથી... એ પરથી જણાઈ આવે છે કે, ખાધા પછી જ એ વિષમાં મારણાત્મક
શક્તિ પૂર્વપણે પ્રગટ થાય છે, એ પૂર્વે નહીં.)

(૨૦૨) આ જ વાત કહે છે -

‘આ વિષ મારક છે’ એવો નિર્ણય સમગ્રભાવની જેમ અસમગ્રભાવમાં થતો નથી. (અર્થાત્
ખાવાદિરૂપ સામગ્રી ભેગી થયે જ તેની મારકતાનો નિર્ણય થાય છે, તે પૂર્વે નહીં.) એ પરથી પણ
ફલિત થાય છે કે, પૂર્વે એ મારકશક્તિનું પૂર્ણપણે અસ્તિત્વ નહોતું...

એટલે જ આ દષ્ટાંત સુંદર નથી, કારણ કે (દષ્ટાંતમાં) વિષમાં એ શક્તિ પૂર્વે પૂર્ણપણે નહોતી,
પણ (દાર્ષ્ટાંતિકમાં) વસ્તુમાં ક્ષણસ્થાયિત્વ સ્વભાવ તો પૂર્વે પણ પૂર્ણપણે જ હતો...

એટલે તમારી બધી વાતો અયુક્ત જણાઈ આવે છે.

નિષ્કર્ષ : એટલે ભાવરૂપે વસ્તુ અન્વયી છે, અર્થાત્ નાશ થયા પછી પણ ભાવરૂપે તેનું અસ્તિત્વ
અકબંધ રહે છે - આવું માનો, તો જ છેલ્લા સમયે વસ્તુનો ક્ષય દેખાવવો સંગત બને.

જુઓ; ઘડાનો નાશ પૂર્વાભાવરૂપ (પૂર્વવર્તીઘટક્ષણના અભાવરૂપ) અને કપાલાદિ વિજાતીયરૂપ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

75. ફલકરણરૂપેણાપીતિ । પ્રાગવસ્થાયાં હિ વિષે ભવતાં મતે ફલકરણરૂપેણાપિ ઇદં વિષં
ભક્ષિતં સત્ મારયિષ્યતીત્યેવંલક્ષણેન મારણાત્મકશક્તેરભાવઃ ॥

૧. ‘તથા તથા સમાનોપ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ગ-પાઠસ્તુ ‘તથા સમાનોપ૦’ ઇતિ । ૨. ‘ધારણ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૩. ‘તદિતરત્રાપિ સમગ્રાવં(યાં) તથા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૨૦૩) યચ્ચોક્તમ્-‘અન્યથાઽઽત્મનો વ્યવસ્થિતત્વાદ્ વેદનાઽભાવાદ્ ભાવે અપિ વિકારાન્તરાભાવાત્ પ્રતિપક્ષાભ્યાસેનાપ્યનાધેયાતિશયત્વાચ્ચ મુક્ત્યસમ્ભવઃ’ ઇત્યેતદપિ ન નઃ ક્ષતિમાવહતિ, અનભ્યુપગમાત્ । (૨૦૪) ન હ્યેકાન્તનિત્યમસ્માભિરાત્માદિ વસ્તિવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
નોપલબ્ધ્યાં વિજાતીયોપલબ્ધ્યા હેતુભૂતયા (તત્)ક્ષયેક્ષણમ્-અન્તક્ષયેક્ષણં નાન્યથા ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં મૂળપૂર્વપક્ષે-અન્યથાઽઽત્મનો વ્યવસ્થિતત્વાત્ કારણાત્ વેદનાઽભાવાત્ ભાવેઽપિ વિકારાન્તરાભાવાત્ નિત્યતયા પ્રતિપક્ષાભ્યાસેનાપિ । કિમિત્યાહ-અનાધેયાતિશયત્વાચ્ચ મુક્ત્યસમ્ભવ ઇતિ, એતદપિ-પૂર્વપક્ષોક્તં ન નઃ-અસ્માકં ક્ષતિમાવહતિ । કુત ઇત્યાહ અનભ્યુપગમાત્ । એનમેવાહ ન હીત્યાદિના । ન યસ્માદેકાન્તનિત્યમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે... (અને એ વિજાતીય કપાલ પણ ભાવરૂપે ઘટભાવ સાથે સંલગ્ન જ છે.) હવે એ વિજાતીય કપાલને (અને એ કપાલના આધારે પૂર્વાભાવને) દેખાવાથી ‘ઘટનો ક્ષય થયો છે’ એવું અવિરોધપણે દેખાઈ આવે... જો વસ્તુને અન્વયી ન માનો, તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ક્ષયનું ઈક્ષણ (=દર્શન) સંગત થાય નહીં.

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

સંદર્ભ : ગ્રંથકારશ્રીએ વચ્ચે ક્ષણિકતાસાધક ચાર યુક્તિઓનો નિરાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા અહીં પૂર્ણ થઈ. હવે ગ્રંથકારશ્રી ફરી બૌદ્ધના (૧૨૭૪ પાના પર રહેલા) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા આગળ વધી રહ્યા છે -

❖ સ્યાદ્વાદમતે મુક્તિ-અસંભવદોષનો નિરવકાશ ❖

(૨૦૩) મૂળપૂર્વપક્ષમાં, તમે જે કહ્યું હતું કે - “જો આત્માને નિરન્વય નશ્વર ન માનો, તો તો તે અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકસ્વભાવે તદવસ્થ રહ્યો હોવાથી, તેમાં જવરાદિ હેતુઓથી કોઈ વેદના નહીં થાય... કદાચ વેદના થાય તો પણ એકાંત-નિત્યસ્વભાવી હોવાથી તેમાં કોઈ વિકાર ન થાય અને શાસ્ત્રવિહિત પ્રતિપક્ષી ભાવનાથી તેમાં કોઈ અતિશયવિશેષનું આધાન પણ ન થાય અને તો આવા આત્માનો મોક્ષ અસંભવ જ રહે” - એ વાત પણ અમને (=સ્યાદ્વાદીને) ક્ષતિકારક નથી, કારણ કે તેવો આત્મા અમે માનતા જ નથી.

(૨૦૪) આ જ વાત જણાવે છે -

❖ આ અધિકારની શરૂઆતમાં, બૌદ્ધે ક્ષણિકમતમાં સર્વસમંજસતા સિદ્ધ કરવા જે પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો હતો, તે અહીં ‘મૂળપૂર્વપક્ષ’ તરીકે સમજવો.

૧. ૧૧૭૪તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૧૧૭૪તમે પૃષ્ઠે ।

ષ્યતે । કિં તર્હિ ? કથञ્ચિત્ । યથા ચાસ્ય નિત્યાનિત્યતા તથોક્તમેવ । નિત્યાનિત્ય એવ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવસ્વકૃતકર્મફલભોગાદયો યુજ્યન્તે, કથञ્ચિદવસ્થિતત્વાત્, તસ્યૈવ તથાવૃત્તેઃ, અનુભવસિદ્ધત્વાત્, અતો વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપ એવ વસ્તુન્યનેકાન્ત-વાદિન એવ સકલવ્યવહારસિદ્ધિઃ, પીડાનિર્વેદમાર્ગજ્ઞાનભાવનાદીનામપિ કથञ્ચિદેકા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્માભિઃ-જૈનૈઃ આત્માદિ વસ્ત્વિષ્યતે । કિં તર્હિ ? કથञ્ચિત્ નિત્યમ્, નિત્યાનિત્યમિત્યર્થઃ । યથા ચાસ્ય-વસ્તુનો નિત્યાનિત્યતા તથા ચોક્તમેવ પ્રાક્ । એવં નિત્યાનિત્ય એવ આત્મા-દિવસ્તુનિ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવશ્ચ સ્વકૃતકર્મફલપ્રત્યુપભોગાદયશ્ચેતિ વિગ્રહઃ યુજ્યન્તે-ઘટન્તે । કથમિત્યાહ-કથञ્ચિદવસ્થિતત્વાત્ કારણાત્ । કથञ્ચિદવસ્થિતત્વં ચ તસ્યૈવ-ગ્રાહ્યાદેઃ તથાવૃત્તેઃ-વિશિષ્ટગ્રાહ્યાદિરૂપેણ વર્તનાત્ અનુભવસિદ્ધત્વાત્ કારણાદિતિ । અતો વિરુદ્ધ-ધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપ એવ વસ્તુનિ શબ્દવૃત્ત્યા અનેકાન્તવાદિન એવ-વાદિન એવ સકલ-વ્યવહારસિદ્ધિઃ, પીડાનિર્વેદમાર્ગજ્ઞાનભાવનાદીનામપિ-વ્યવહારભેદાનાં કથञ્ચિદેકાધિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અમે (જૈનો) આત્મા વગેરે વસ્તુને એકાંત નિત્ય (અપ્રચ્યુત - અનુત્પન્ન - સ્થિરૈકસ્વભાવી) નથી માનતા, પણ કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) નિત્ય માનીએ છીએ, અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય (=દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય - એમ નિત્યાનિત્ય) માનીએ છીએ... અને વસ્તુની 'નિત્ય-અનિત્યતા' પૂર્વે (બીજા અધિકારમાં) અમે કહી જ છે.

આવા નિત્યાનિત્યરૂપ આત્મા વગેરે વસ્તુમાં જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, પોતે કરેલા કર્મનો ફળભોગ વગેરે સંગત થઈ શકે, કારણ કે આવી વસ્તુ કથંચિદ્ અવસ્થિત (=સ્થાયી) રહે છે.

તેનું (=તેઓ કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાનું) કારણ એ કે, તે ગ્રાહ્યાદિરૂપ આત્મા વગેરે જ વિશિષ્ટ ગ્રાહ્યાદિરૂપે તદવસ્થ રહે છે અને આવું અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ. (તાત્પર્ય એ કે, એક જ ઘડો બે-ચાર વરસ સુધી તેવો ને તેવો જ દેખાય છે, અર્થાત્ બે-ચાર વરસ સુધી તે ગ્રાહ્યરૂપે તદવસ્થ રહે છે - એ પરથી તેનું કથંચિદ્ અવસ્થાન નિર્ભાષિ જણાઈ આવે છે.)

એટલે હકીકતમાં અનેકાંતવાદીઓના મતે જ, સદસદ્-નિત્યાનિત્ય વગેરે વિરુદ્ધધર્મથી અધ્યાસિત સ્વરૂપવાળી વસ્તુમાં જ (શબ્દવૃત્તિથી) નિરુપચરિતરૂપે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ તમામ વ્યવહારો સિદ્ધ થાય છે... (એટલે એકાંતવાદીમતે ક્ષણિકાદિ વસ્તુમાં તેવા વ્યવહારો અસિદ્ધ છે, એવું ફલિત થયું.)

❖ સ્થાયી હોવાથી, તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ અને કર્મકર્તૃત્વ-કર્મભોક્તૃત્વ વગેરે જુદા જુદા ક્રમભાવી અનેક પર્યાયો નિર્ભાષિ સંગત થઈ શકે.

૧. 'યથાસ્ય નિત્યાં' इति ग-पाठः । २. 'ग्राहकस्वभावस्वकृतं' इति ग-पाठः । ३. 'तथा प्रवृत्तेः' इति ग-पाठः । ४. 'किञ्चिदेकाधि' इति ग-पाठः ।

ધિકરણત્વેન મુક્ત્યુપપત્તેરિતિ । (૨૦૫) ન ચાનુભવસિદ્ધવસ્તુતથાભાવે વિરોધિ-
ધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપાભિધાનં ન્યાય્યમ્, અતથાભાવે તદભાવપ્રસજ્જતો વિરોધાસિદ્ધેરિતિ
નિર્દર્શિતં પ્રાક્ । (૨૦૬) ન ચ પરૈરપિ સ્વલક્ષણેષુ સાધારણા પ્રમેયતા ભ્રાન્તૌ વાઽભ્રાન્તા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કરણત્વેન હેતુના મુક્ત્યુપપત્તેરિતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ-નૈવ અનુભવસિદ્ધશ્ચાસૌ વસ્તુતથા-
ભાવશ્ચ-સદસદ્રૂપાદિભાવશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, તસ્મિન્ સતિ વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપાભિધાનં
ન્યાય્યં વસ્તુનઃ । ન ચ કુત ઇત્યાહ-અતથાભાવ ઇત્યાદિ । અતથાભાવે-અસદસદ્રૂપાદિભાવે
તદભાવપ્રસજ્જતઃ-વસ્ત્વભાવપ્રસજ્જતઃ વિરોધાસિદ્ધેરિતિ-એવં નિર્દર્શિતં પ્રાક્ । ન ચેત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, અનેકાંતવાદીમતે આત્મા કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાથી, (૧) પીડા, (૨) નિર્વેદ, (૩)
માર્ગજ્ઞાન, (૪) ભાવના વગેરે ક્રમથી થનારા જુદા જુદા વ્યવહારો આત્મારૂપ એક જ અધિકરણમાં
નિર્બાધ ઘટી જાય અને તો એક જ આત્માની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અવસ્થાઓ થવાથી તેની મુક્તિ પણ
ઉપપન્ન થઈ જાય.

નિષ્કર્ષ : આમ, નિત્યાનિત્યાદિ વિરોધી - અનેકરૂપ વસ્તુમાં જ સર્વ વ્યવહારો સિદ્ધ થાય છે.

❖ અનેકરૂપ વસ્તુમાં અવિરોધ, અન્યથા વ્યવહારવિરોધ ❖

(૨૦૫) વસ્તુનું સદસદ્ આદિ અનેકરૂપે હોવું અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે તે વિશે 'વસ્તુનું સ્વરૂપ
(૧) સદ્-અસત્, (૨) નિત્ય-અનિત્ય વગેરે વિરોધી ધર્મોથી અધ્યાસિત શી રીતે ?' - એવું કહેવું
ન્યાયસંગત નથી.

કારણ એ જ કે, જો વસ્તુ સદસદાદિ અનેકરૂપ ન માનો, તો તો વસ્તુનો જ વિલોપ થઈ જાય !
એટલે એક જ વસ્તુમાં સદસદાદિ જુદા જુદા ધર્મો હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. એ બધું પૂર્વે અમે બતાવી
જ દીધું છે.

વળી, હે બૌદ્ધો ! એક જ ધર્મમાં વિરોધી અનેક ધર્મોનું અસ્તિત્વ તમને પણ ઈષ્ટ જ છે. જુઓ -
(૧) તમે સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુમાં સાધારણ એવી પ્રમેયતા માનો છો, અને (૨) બ્રાન્તજ્ઞાનમાં પણ
સ્વસંવેદનને અબ્રાન્ત માનો છો.

(તો અહીં (૧) સ્વલક્ષણમાં સાધારણ પ્રમેયતા માનવી, (૨) બ્રાન્તજ્ઞાનમાં અમુક અંશને
અબ્રાન્ત માનવું - એમ વસ્તુને વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત માનવી; એ તો તમને પણ ઈષ્ટ છે જ.)

❖ વિશ્વવર્તી તમામ પદાર્થો પ્રમાણના વિષય છે, અર્થાત્ પ્રમેય છે. એટલે તે બધામાં પ્રમેયતા નામનો ધર્મ
આવે. આમ, પ્રમેયતા સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત હોવાથી સાધારણરૂપ છે, અહીં વિરોધી અનેક ધર્મો એ કે,
સ્વલક્ષણ=અન્યથી અત્યંત ભિન્ન કહીને પછી પ્રમેયરૂપે સાધારણ કહેવા તે...

૧. 'પ્રસજ્જાત્ વિરોધાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ભાવે સદં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્વસંવિત્રેષ્યતે, તત્તથાભાવાપત્તેરિતિ ન વિપશ્ચિતસ્તથા વિરોધિધર્માભિધાનં વૈપશ્ચિત્યા-
વિરોધિ, તત્તથાઽભાવે સકલવ્યવહારાભાવપ્રસજ્ઞાત્, અપ્રમેયત્વેન સ્વલક્ષણેષુ પ્રમાણા-
પ્રવૃત્તેઃ, भ्रान्तौ च स्वसंविदभावप्रसज्जादिति ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચ પરૈરપિ-બૌદ્ધૈઃ સ્વલક્ષણેષુ-સ્વાભ્યુપગતેષુ વસ્તુષુ સાધારણા પ્રમેયતા તથા भ्रान्तौ
વાઽભ્રાન્તા સ્વસંવિત્રેષ્યતે, કિન્ત્વિષ્યત એવ, તત્તથાભાવાપત્તેઃ તેષાં-સ્વલક્ષણાદીનાં તથા-
ભાવાપત્તેઃ-પ્રમેયાદિભાવાપત્તેઃ । ઇતિ-એવં ન વિપશ્ચિતઃ-પૃષ્ઠિતસ્ય તે તથા-તેન પ્રકારેણ
વિરોધિધર્માભિધાનં વૈપશ્ચિત્યાવિરોધિ-પાષ્ઠિત્યાવિરોધિ, કિન્તુ વિરોધ્યેવ, તત્તથાઽભાવે
તેષાં-સ્વલક્ષણાદીનાં તથાઽભાવે-સાધારણપ્રમેયતાદિરૂપેણાભાવે । કિમિત્યાહ-સકલવ્યવ-
હારાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવ દર્શયતિ અપ્રમેયત્વેનેત્યાદિના । સાધારણપ્રમેયતાઽભાવેઽપ્રમેયત્વેન
हेतुना स्वलक्षणेषु-परपरिकल्पितेषु प्रमाणाप्रवृत्तेः कारणात् तथा भ्रान्तौ च विकल्पात्मिकायां
સ્વસંવિદોઽભાવપ્રસજ્ઞાત્ સકલસંવ્યવહારાભાવ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેનું કારણ એ કે, સ્વલક્ષણમાં પ્રમેયતા માનો, તો એ સ્વલક્ષણ પણ પ્રમેયરૂપ (=સાધારણરૂપ)
બને જ - એ જ રીતે બ્રાન્તજ્ઞાનમાં અબ્રાન્તતા આવવાથી એ પણ અબ્રાન્ત બને જ.)

(૨૦૬) અને હે બૌદ્ધો ! તમે આ રીતે એક જ વસ્તુમાં (સ્વલક્ષણ-સામાન્યકારતા, બ્રાન્ત-
અબ્રાન્તતા એવા) વિરોધી ધર્મો કહો, તો તે તમારી વિદ્વત્તાને અવિરોધી નહીં રહે, પણ વિરોધી જ
બનશે.

(ભાવ એ કે, તમે તો અમને કહેતા હતા કે એક જ વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મો ન રહે... અને હવે
તો તમે જ વિરોધી ધર્મો કહી બેઠા, એ શું તમારી વિદ્વત્તા છે ?)

બૌદ્ધ : અમે વિરોધી ધર્મોનું વારણ કરતા, સ્વલક્ષણમાં સાધારણ એવી પ્રમેયતા નહીં માનીએ.

સ્યાદ્વાદી : તો તો (પ્રમેયતા વિના તો) એ સ્વલક્ષણાદિ પ્રમેયરૂપ ન બનાવાથી સર્વ વ્યવહારનો
વિલોપ થશે ! જુઓ; સાધારણ પ્રમેયતા ન હોવાથી સ્વલક્ષણો પ્રમેયરૂપ નહીં બને અને તો તે વિશે
પ્રમાણની પણ પ્રવૃત્તિ નહીં થાય... અને પ્રમાણ વિના તો એ વસ્તુના વ્યવહારો અસંગત ઠરે.

વળી, વિરોધી ધર્મોનું વારણ કરવા, જો બ્રાન્ત એવા વિકલ્પમાં સ્વસંવિદને અબ્રાન્ત નહીં
માનો, તો સ્વસંવિદનો જ અભાવ થઈ જશે ! સ્વસંવિદ બ્રાન્ત હોય તો સ્વનું સંવેદન જ નહીં થાય
અને તો જ્ઞાનનું જ્ઞાન જ ન થવાથી તજજન્ય પ્રવૃત્તિ નહીં થાય અને તો બ્રાન્તજ્ઞાન થકી વ્યવહાર જ
નહીં થાય.

(ભાવ એ કે, પટ હોવા છતાં ઘટજ્ઞાન થવું એ જ્ઞાન ભ્રમરૂપ છે. પોતાને ઘટજ્ઞાન થયું હોવા

૧. 'ભ્રાન્તા સંવિદ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પૃષ્ઠિતસ્ય તથા' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'સકલલોકવ્યવહાર' ઇતિ ક-
પાઠઃ ।

(૨૦૭) ન ચૈતદાત્મા-ડઙ્ગના-ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકમનાત્મક-મનિત્યમશુચિ દુઃખમેવ, અન્વયસ્યૈવાત્મત્વાત્, તસ્ય ચ વ્યવસ્થાપિતત્વાત્ । એવં નાનિત્યમેવ, તદતાદવસ્થ્યાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ । એવં નાશુચ્યેવ, શુચિપરિણામભાવાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચૈતદિત્યાદિ । ન ચૈતદાત્મા-ડઙ્ગના-ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિકં વસ્તુ અનાત્મકમનિત્યમશુચિ દુઃખમેવ-એકાન્તેનૈવ । કુત્તરિત્યાહ-અન્વયસ્યૈવાત્મત્વાત્, તસ્ય ચ-અન્વયસ્ય વ્યવસ્થાપિતત્વાત્ । એવં નાનિત્યમેવ-એકાન્તેન । કુત્તરિત્યાહ-તદતાદવસ્થ્યાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ-અતાદવસ્થ્યાનુપપત્તેઃ તુચ્છભાવત્વેન ભાવિતમેતત્ । એવં નાશુચ્યેવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છતાં પટજ્ઞાન થયું છે, એમ માનવું એ સ્વસંવિદ્ અંશમાં બ્રાન્તિ છે અને તો ઘટજ્ઞાનનું જ્ઞાન કદાપિ થશે જ નહીં. એટલે સ્વસંવિદ્ છે જ નહીં. વળી, સ્વસંવિદ્ જો બ્રાન્તિ હોઈ શકે, તો દરેક વ્યક્તિને દરેક વખતે શંકા થશે કે મને થયેલું જ્ઞાનનું જ્ઞાન બ્રાન્તિ નથી ને ? અને તેથી કશો વ્યવહાર જ નહીં થાય...)

એટલે વસ્તુને વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત ન માનો, તો તમામ વ્યવહારનો વિલોપ થશે.

નિષ્કર્ષ + ફલિતાર્થ : એટલે વસ્તુને અન્વયશીલ અને અનેક ધર્મથી અધ્યાસિત જ માનવી રહી, અન્યથા નિરન્વય-નશ્વર માનવામાં તો ઐહિક-આધુનિક સર્વ વ્યવહારનો વિલોપ જ છે. એમ સમજવું.

(બૌદ્ધે આ અધિકારની શરૂઆતમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો, તેનો સુવિસ્તૃત ઉત્તરપક્ષ અહીં પૂર્ણ થયો... હવે અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથની શરૂઆતમાં એકાંતવાદીએ જ ‘એકાંતમાં જ મોક્ષ’ એવો પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો, તેનું ખંડન કરવા, હવે ગ્રંથકારશ્રી તેની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે -)

❖ એકાંત અનાત્મકતાદિનો નિરાસ ❖

(૨૦૭) આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે આ બધી વસ્તુઓ, એકાંતે (૧) અનાત્મક, (૨) અનિત્ય, (૩) અશુચિ, (૪) દુઃખરૂપ જ છે - એવું નથી, કારણ કે તેઓ કથંચિદ્ આત્મકાદિ રૂપે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. જુઓ -

(૧) વસ્તુનો પૂર્વાપર ક્ષણોમાં ‘અન્વય’ જ આત્મરૂપ (=વસ્તુનું પોતાનું સ્વરૂપ) છે અને એ અન્વયની નિર્બાધ વ્યવસ્થા અમે કરી જ દીધી છે. એટલે આત્મા વગેરે તમામ પદાર્થો કથંચિદ્ અન્વયરૂપ (=આત્મરૂપ-સાત્મક) હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

(૨) વસ્તુઓ એકાંતે અનિત્યરૂપ જ નથી, કારણ કે ઘટ વગેરેનું જ પાછળથી અતદવસ્થરૂપે અસ્તિત્વ દેખાય છે. (અન્યથા=) જો એકાંતે અનિત્ય હોય, તો પાછળ તેમનો તુચ્છ-અભાવ જ રહેવાથી, તેમાં ઘડાનું અતદવસ્થપણું નહીં રહે.

લોકે તથોપલબ્ધે: । एवं न दुःखमेव, मुक्तिसुखजनकत्वात्, पारम्पर्येण तत्त्वभाव-
त्वादिति ॥

(૨૦૮) કિઞ્ચાનાત્મકં શૂન્યમસદિત્યભિન્નોઽર્થઃ, અનિત્યમસ્થિરં સદિતિ ચ । તતશ્ચ
યદ્યનાત્મકં કથમનિત્યમ્ ? (૨૦૯) અથાનિત્યં કથમનાત્મકમિતિ ? કથં ચ બુદ્ધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एकान्तेन शुचिपरिणामभावात् । भावश्च लोके तथोपलब्धे: जलशुचिकरणेन । एवं न
दुःखमेव-एकान्तेन वस्तु । कुत इत्याह-मुक्तिसुखजनकत्वात् । जनकत्वं च पारम्पर्येण
तत्त्वभावत्वात्-मुक्तिसुखजनकस्वभावत्वात् ॥

અધ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ અનાત્મકં શૂન્યમસદિત્યભિન્નોઽર્થઃ, પર્યાયશબ્દાઃ
ખલ્વેત્ત ઇત્યર્થઃ । એવમનિત્યમસ્થિરં સદિતિ ચ અભિન્નાર્થ ઇતિ । તતશ્ચ યદ્યનાત્મકં વસ્તુ
અસદિત્યર્થઃ તતઃ કથમનિત્યં-કથં સદિતિ ભાવઃ ? અથાનિત્યં કથમનાત્મકમિતિ ? તત્ત્વતો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આશય એ કે, ઘડો ફૂટી ગયા પછી પણ તૂટેલો ઘડો દેખાય છે, અર્થાત્ ઘડાનું અતદવસ્થાપણું
અનુભવાય છે, પણ ઘડો જો નિરન્વય નશ્વર હોય, તો ત્યાં તુટેલો ઘડો (=ઘડાનું અતદવસ્થાપણું)
નહીં દેખાય. તેમાં પ્રતીતિનો વિલોપ છે.)

એટલે ઘટાદિ પદાર્થોને કથંચિદ્ નિત્ય જ માનવા રહ્યા...

(૩) વસ્તુ એકાંતે અશુચિરૂપ જ છે - એવું પણ નથી, કારણ કે તેઓમાં શુચિપરિણામનું નિર્બાધ
અસ્તિત્વ છે અને તેનું કારણ એ કે, લોકમાં શુચિરૂપે તેઓની ઉપલબ્ધિ થાય છે જ (લોકમાં, પાણીથી
ઘોયા પછી કપડા વગેરેનો શુચિરૂપે વ્યવહાર થાય છે જ.) એટલે તેઓ શુચિરૂપ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ
નથી.

(૪) એ જ રીતે વસ્તુ એકાંતે દુઃખરૂપ જ નથી, કારણ કે રજોહરણ-પુસ્તક વગેરે વસ્તુઓ
પરંપરાએ મોક્ષસુખને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે વસ્તુઓનો પરંપરાએ (=જ્ઞાન/ચારિત્રને ઉત્પન્ન
કરવા દ્વારા મોક્ષસુખને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ છે. (એટલે તેઓ કથંચિદ્ સુખરૂપ પણ છે જ.)

સાર : એટલે વસ્તુને એકાંતે અનાત્મકાદિરૂપ માની લેવી તર્કસંગત નથી.

❖ એકાંત-અનાત્મકાદિ માનવામાં વિરોધ ❖

(૨૦૮) બીજી વાત તમારા મતે, (૧) અનાત્મક, શૂન્ય, અસત્ - આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો
છે, એક જ અર્થને કહેનારા છે, અને (૨) અનિત્ય, અસ્થિર, સત્ - આ બધા પણ પર્યાયવાચી શબ્દો
છે. (કારણ કે યત્ સત્ તદનિત્યમ્ વગેરે)

હવે બૌદ્ધો વસ્તુને અનાત્મક-અનિત્યરૂપ માને છે, પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, જો વસ્તુ
અનાત્મક=અસત્ હોય, તો તે અનિત્ય=સત્ શી રીતે ? અને જો વસ્તુ અનિત્ય=સત્ હોય, તો તે
અનાત્મક=અસત્ શી રીતે ?

ધર્મસંજ્ઞલક્ષણે પરમનિર્વૃત્તિહેતૌ દોષકલઙ્કરહિતે મહારત્નત્રયે સતિ વચનમાર્ગકુશલસ્ય તદપાયભીરોઃ અપાસ્તાશઙ્કમિદં વક્તુમુચિતં યદુત સર્વમેવાશુચિ સર્વમેવ દુઃખમિતિ, તદાશાતનાપત્તેઃ, અસદભિધાનાત્, અન્યથા રત્નત્રયાયોગઃ, તદન્યાશુચ્યાદ્યવિશેષાત્ યોગે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાસ્તવો વિરોધઃ । કથં ચેત્યાદિ । કથં ચ બુદ્ધધર્મસંજ્ઞલક્ષણે, મહારત્નત્રયે સતીતિ યોગઃ । કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-પરમનિર્વૃત્તિહેતૌ સત્ત્વાનાં દોષકલઙ્કરહિતે, વિષ્કમ્ભણપ્રઘાણાદિના રાગાદિ-રહિત ઇત્યર્થઃ । વચનમાર્ગકુશલસ્ય વક્તુઃ તદપાયભીરોઃ-વચનાપાયભીરોરપાસ્તાશઙ્કમિતિ ક્રિયાવિશેષણં ઇદં વક્તુમુચિતં કથં યદુત સર્વમેવાશુચિ સર્વમેવ દુઃખમિતિ ? કથમનુચિત-મેતદિત્યાહ-તદાશાતનાપત્તેઃ-રત્નત્રયાશાતનાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ અસદભિધાનાત્ અસદ્રત્નત્રયસ્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, પરમાર્થથી એકાંતમતમાં વાસ્તવિક વિરોધ જણાઈ આવે છે. (કથંચિદ્ અન્વયશીલ નિત્યાનિત્યાદિ રૂપ વસ્તુમાં કોઈ વિરોધનો અવકાશ નથી.)

❖ એકાંત અશુચિ-દુઃખરૂપ માનવામાં ધોર આશાતના ❖

(૨૦૯) જીવોને પરમમોક્ષનું મૂળકારણ, દોષોને અટકાવવા અને ઘટાડવા દ્વારા રાગાદિ દોષરૂપી કલંકથી રહિત એવા (૧) બુદ્ધ, (૨) સંઘ, અને (૩) બૌદ્ધધર્મ મહાનું રત્નત્રય વિશે, વચનમાર્ગમાં કુશળ અને વચનના દોષમાં ભીરુ એવા વક્તાએ તમામ આશંકાઓને દૂર કરીને ‘તમામ પદાર્થો (રત્નત્રય પણ) અશુચિ અને દુઃખરૂપ છે’ એવું નિઃશંકપણે બોલવું, તે શી રીતે ઉચિત કહેવાય ?

(ભાવ એ કે, વચનામાર્ગમાં કુશળ વ્યક્તિ, પરમસુખનું કારણ અને રાગાદિથી રહિત રત્નત્રયને પણ અશુચિરૂપ - દુઃખરૂપ કહે, તે શી રીતે ઉચિત કહેવાય ?)

પ્રશ્ન : પણ તેવું કહેવામાં અનુચિત શું ?

ઉત્તર : અરે ! રત્નત્રય શું અશુચિ-દુઃખરૂપ છે ? નથી જ.... તે છતાં તે કુશળ વ્યક્તિ, રત્નત્રયમાં અસત્ (=ન રહેલ) પણ અશુચિ વગેરેનું કથન કરે છે, અને એ રીતે અસત્-અશુચિ આદિને કહેવાથી તો રત્નત્રયની ધોર આશાતના થાય ! એટલે બુદ્ધાદિ રત્નત્રયને અશુચિ-દુઃખરૂપ કહેવું અનુચિત જ છે.

બૌદ્ધ : તમામ પદાર્થો અશુચિ-દુઃખરૂપ છે, તો રત્નત્રયને પણ અશુચિ-દુઃખરૂપ માની લઈએ તો ?

❖ આશાતનાની વાત બાજુ પર મૂકીને, પોતાની માન્યતાને પકડીને, બૌદ્ધ પોતાનું વિચારવિહોણું વસ્તવ્ય રજૂ કરે છે.

૧. ‘શુચ્યાદ્યવિશેષાત્’ ઇતિ ગ-પાઠોઽશુદ્ધઃ । ૨. ‘યોગે ચાતિ૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘નિર્વૃત્તિહેતૌ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘તથા તદાસા(શા)તના૦’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

વાડતિપ્રસન્ન ઇતિ ॥

(૨૧૦) એવં ચ તથાહિ 'એતદાત્મા-ડજ્ઞના-ભવન-મણિ-કનક-ધન-ધાન્યાદિક-મનાત્મકમનિત્યશુચિ દુઃખમિતિ કથચ્છિદ્ વિજ્ઞાય (ભાવતઃ) તથૈવ ભાવયતો વસ્તુત-સ્ત્રાભિષ્વજ્ઞાસ્પદાભાવાદ્ ભાવનાપ્રકર્ષવિશેષતો વૈરાગ્યમુપજાયતે, તતો મુક્તિઃ । તથાહિ-આત્માડડત્મીયદર્શનમેવ મોહઃ, તત્પૂર્વક એવા(ત્મા)ત્મીયસ્નેહો રાગઃ, તત્પૂર્વિકૈવાનુરાગ-વિષયોપરોધિનિ પ્રતિહતિદ્વેષ ઇતિ કૃત્વા' ઇતિ યદુક્તં તત્ પરપક્ષે ડક્તિમાત્રમેવ, ડક્તવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શુચ્યાદિ । ઇત્થં ચૈતદજ્ઞીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા રત્નત્રયાયોગઃ । કથમિત્યાહ-તદન્યાશુચ્યાદ્ય-વિશેષાદ્ રત્નત્રયસ્ય । 'આદિ'શબ્દાદ્ દુઃખપરિગ્રહઃ । યોગે વા રત્નત્રયસ્યાશુચ્યાદ્યવિશેષેડપિ કિમિત્યાહ-અતિપ્રસન્ન ઇતિ ॥

એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ કૃત્વા તથાહ્યેતદાત્માજ્ઞનેત્યાદિ યાવત્ તત્પૂર્વિકૈવાનુરાગ-વિષયોપરોધિનિ પ્રતિહતિદ્વેષ ઇતિ કૃત્વેતિ યદુક્તં મૂળપૂર્વપક્ષે તત્ પરપક્ષે-બૌદ્ધમતે ડક્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તો તો રત્નત્રય જ નહીં ઘટે, કારણ કે આ રીતે તો વિષ્ણાદિ અશુચિ-દુઃખરૂપ પદાર્થને સરખા જ રત્નત્રય થઈ ગયા ! તો તેવા વિષ્ણાદિ તુલ્યને 'પરમસુખનું ભાજન - દોષરહિત' શી રીતે કહેવાય ? (યોગેડપિ=) કદાચ તેવાને રત્નત્રયરૂપ માની પણ લો, તો પણ અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અશુચિ-આદિરૂપ વિષ્ણા વગેરેને પણ 'રત્નત્રય' માનવા પડશે !

આમ, ધોર આશાતના થતી હોવાથી બધા પદાર્થોને એકાંતે અશુચિરૂપ કે દુઃખરૂપ કહેવું બિલકુલ ડચિત નથી. એટલે તમારે કથંચિદ્વાદ સ્યાદ્વાદ જ શરણભૂત છે.

❖ અનેકાંતવાદમાં ભાવનાદિની અસંગતિનો નિરાસ ❖

(૨૧૦) વળી, મૂળપૂર્વપક્ષમાં (પ્રથમ અધિકારગત પૂર્વપક્ષમાં પાના નં. ૫૧માં) તમે જે કહ્યું હતું કે, - "આ આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે પદાર્થો અનાત્મક, અનિત્ય, અશુચિરૂપ છે, એવું જાણીને ખરા ભાવથી તેવી ભાવના ભાવતો 'વસ્તુમાં આસક્તિ કરવા જેવું કશું નથી' એવી ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી વૈરાગ્ય ઊભું થાય અને તેનાથી મોક્ષ થાય... તે આ રીતે - 'હું અને મારું' એવું દર્શન જ 'મોહ' છે અને તેનાથી થનારો હું અને મારા વિશેનો સ્નેહ એ જ 'રાગ' છે અને એ રાગપૂર્વક તેના (અનુરાગના વિષયભૂત આત્મ-આત્મીયના) પ્રતિબંધક ઉપર અણગમારૂપ 'દ્વેષ' થાય છે. (પણ અનાત્મકતાદિનો બોધ થયે આ રાગ-દ્વેષ-મોહની હાનિ થાય જ અને તો મોક્ષ પણ થાય જ...)" - એ બધું પરમતે (બૌદ્ધમતે મોક્ષની સંગતિ માટે) કહેલું વચન માત્ર બોલવા પૂરતું છે, કારણ કે આ જ અધિકારમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ એ વચન નિર્વિષયક જણાઈ આવે છે.

૧. દ્રષ્ટવ્યે ૫૧-૫૨તમે પૃષ્ઠે । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'શુચાદ્યં' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતપાઠઃ । ૩. દ્રષ્ટવ્યે ૫૧-૫૨તમે પૃષ્ઠે ।

ત્રિવિષયત્વાત્ । (૨૧૧) યચ્ચેદમુક્તમ્-‘યદા તુ તદાત્માજ્ઞનાદિકં સાત્મકાદ્યપિ તદા યથોક્તભાવનાઽભાવાદ્ ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપત્વાદ્ વૈરાગ્યાભાવઃ, તદભાવાચ્ચ મુક્ત્યભાવ ઇતિ’ તદેતદત્યન્તનિઃસ્વસ્ય મહાધને દાનભોગવતિ સ્વદોષાપાદનમ્ । (૨૧૨) તથાહિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માત્રમેવ । કથમિત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા ત્રિવિષયત્વાત્ કારણાત્ । યચ્ચેદમુક્તં મૂલપૂર્વ-પક્ષે એવ-યદા તુ તદાત્માજ્ઞનાદિકં સાત્મકાદ્યપિ તદા યથોક્તભાવનાઽભાવાત્ વસ્તુતથા-ઽભાવેન ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપત્વાદ્ ભાવનાયા ઉક્તાદેવ હેતોઃ । કિમિત્યાહ-વૈરાગ્યાભાવઃ, તદભાવાચ્ચ-વૈરાગ્યાભાવાચ્ચ મુક્ત્યભાવ ઇતિ । તદેતત્-મૂલપૂર્વપક્ષોક્તં અત્યન્તનિઃસ્વસ્ય કસ્યચિન્મહાધને કસ્મિંશ્ચિત્ કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-દાનભોગવતિ સ્વદોષાપાદનં કિમસૌ દદાતિ ભુङ્કે વા યો મહાધન ઇત્યેવમ્પ્રાયમ્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । કથ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ત્રિવિષયકપણું આ રીતે - (૧) હમણાં સર્વ અનાત્મકં વગેરેનું ખંડન કર્યું. તેનાથી તે ત્રિવિષયક થાય, અને (૨) પ્રકર્ષ ક્ષણિકવાદમાં તેવું શક્ય નથી ઈત્યાદિ રીતે)

(૨૧૧) અને એ પૂર્વપક્ષમાં જ (પાના નં. ૫૩ ૫૨) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “જો અનેકાંતમતે આત્મા, અંગના વગેરે સાત્મક વગેરે પણ હોય, તો વસ્તુ તો સાત્મક હોવાથી એકાંત-નિરાત્મક ન રહેવાથી (તેમાં આત્મ-આત્મીયભાવ હું અને મારાનો ભાવ ઊભો થશે અને તો) નૈરાત્મ્ય ભાવના થઈ શકશે નહીં... અને થાય, તો પણ એ ભાવના મિથ્યારૂપ જ ફલિત થશે, કારણ કે એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી... અને યથાર્થ ભાવના વિના વૈરાગ્ય નહીં થાય અને વૈરાગ્ય વિના તો મોક્ષ પણ નહીં થાય” - આ બધી વાતો તો, ધન, ભોગવાળા, મહાન ધનિક સામે કોઈક અત્યંત ગરીબ જાણે પોતાના દોષનું આપાદન કરતો હોય, તેના જેવી છે.

(ભાવ એ કે, કોઈક નિર્ધન માણસ પોતામાં રહેલા દાન-ભોગ-અસમર્થતારૂપ દોષનું ધનિકમાં આપાદન કરે કે - ‘બીયારો આ ધનિક માણસ શું આપતો હશે ? ને શું ખાતો હશે ?’ - વગેરે... પણ ધનિક માણસ તો દાન-ભોગસંપન્ન જ છે, હકીકતમાં દાન-ભોગની તકલીફો નિર્ધનને જ પડે છે... તેમ હે બૌદ્ધો ! તમે અમને (=સ્યાદ્વાદરૂપી ધનથી મહાધનિકને) કહો છો કે - ‘તમારા મતે ભાવના, વૈરાગ્ય, મોક્ષ શી રીતે ઘટે ?’ પણ અમારા મતે તો એ બધું સંગત જ છે, હકીકતમાં તો એ બધી અસંગતિઓની તકલીફો (સ્યાદ્વાદરૂપી ધનથી શૂન્ય નિર્ધન એવા) તમને જ આવવાની...)

આ જ વાત (=જૈનમતે મોક્ષની નિર્બાધ સંગતિ છે એવું) કહે છે -

❖ વસ્તુનો, ભાવનામાં માત્ર નિરાત્મકરૂપે જ બોધ થાય છે. હવે અનેકાંતમતે તો એકાંત-નિરાત્મક કોઈ વસ્તુ જ નથી. એટલે તે રૂપે પ્રતિભાસ કરાવનારી ભાવના મિથ્યારૂપ જ ફલિત થાય.

૧. ૫૩તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘તથા યથોક્ત’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘પાદકમ્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. ૫૩તમે પૃષ્ઠે । ૫. દ્રષ્ટવ્યં ૫૩તમં પૃષ્ઠમ્ । ૬. ‘દોષાપાદન’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

કથञ્ચિત્ સાત્મકાદાવેવ તસ્મિન્ ભાવકવિષયભાવેનાનુપચરિતરૂપા સમ્ભવતિ ભાવના, નાન્યથેતિ કથં યથોક્તભાવનાઽભાવઃ ? કથં વા પરરૂપેણ અનાત્મકે તત્તત્સંયોગાપેક્ષ્યા-ઽનિત્યે તદશુચિપરિણામભાવાદશુચૌ તથાસન્તાપકરત્વેન દુઃખે સત્યસ્યા મિથ્યારૂપત્વમ્ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જ્ઞિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ પ્રતિપક્ષનયાનુસારિણા સાત્મકાદાવેવ તસ્મિન્-વસ્તુનિ ભાવકવિષય-ભાવેન સતા તાત્ત્વિકેન અનુપચરિતરૂપા-મુખ્યા સમ્ભવતિ ભાવના, નાન્યથા । ઇતિ-એવં કથં યથોક્તભાવનાભાવઃ ? નૈવેત્યર્થઃ । કથં વા પરરૂપેણાનાત્મકે-વસ્તુનિ તત્તત્સંયોગા-પેક્ષ્યા બાહ્યાન્તરભાવાવધિકૃત્ય અનિત્યે તદશુચિપરિણામભાવાન્નરકાદિગતિમધિકૃત્ય અશુચૌ તથા-સંયોગવિયોગાભ્યાં સન્તાપકરત્વેન હેતુના દુઃખે સતિ વસ્તુનિ અસ્યાઃ-ભાવનાયા મિથ્યારૂપત્વમ્ ? કથં વા તસ્યાઃ-ભાવનાયાઃ તત્પ્રકર્ષરૂપવૈરાગ્યાભાવ ઇતિ યોગઃ । કથં ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૧) ભાવનાસંગતિ

(૨૧૨) અનાત્મક વસ્તુ પણ કથંચિત્ (=કોઈક અપેક્ષાએ=જે નયની અપેક્ષાએ અનાત્મક છે, તેના પ્રતિપક્ષી નયની અપેક્ષાએ) સાત્મક છે.

આવી સાત્મક (=સસ્વરૂપી) વસ્તુમાં જ, જેના વિશે ભાવના ભાવવાની છે, એ વિષયનું તાત્ત્વિક અસ્તિત્વ છે અને તો તે વિશે અનુપચરિતરૂપે (=મુખ્યરૂપે=વાસ્તવિકરૂપે) ભાવના સંભવી શકે... અન્યથા નહીં. (નિરાત્મક વસ્તુનું તો અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી તે વિશે ભાવના જ ન થાય.)

આવું હોય, તો સાત્મક વસ્તુમાં પણ યથોક્ત (નૈરાત્મ્ય) ભાવના કેમ ન થાય ? થાય જ.

(૨) ભાવનાની યથાર્થતા

(ક) દરેક વસ્તુઓ પરરૂપે અનાત્મક છે. દા.ત. ઘટ પટરૂપે અનાત્મક=નિઃસ્વરૂપ છે. વળી,

(ખ) વસ્તુઓ બાહ્ય-આભ્યંતર સંયોગની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે (તે તે સંયોગો કાયમ ટકતા નથી એ અપેક્ષાએ) વળી (ગ) નરકાદિ ગતિને લઈને વસ્તુ અશુચિપરિણામવાળી છે. (નરકાદિમાં માંસ-લોહી વગેરેની દુર્ગંધથી વ્યાપ્ત વૈતરણી નદી વગેરે અશુચિવાળી વસ્તુઓ છે), અને (ઘ) દરેક પદાર્થો સંયોગ-વિયોગ કરવા દ્વારા (=અનિષ્ઠ પદાર્થો સંયોગ દ્વારા અને ઈષ્ઠ પદાર્થો વિયોગ દ્વારા) સંતાપને કરનાર હોવાથી દુઃખરૂપ છે.

આમ, વસ્તુ જયારે કથંચિદ્ નિરાત્મકાદિરૂપ પણ હોય, તો તે વિશે થનારી નૈરાત્મ્યાદિ ભાવનાઓ મિથ્યા શી રીતે ? (અર્થાત્ યથાર્થ જ છે. કેમકે તે ભાવનાઓની વિષયભૂત વસ્તુ નિરાત્મકાદિરૂપ છે જ.)

❖ હવે પ્રશ્ન થાય કે, વસ્તુ સાત્મકાદિરૂપ હોય, તો તેમાં નૈરાત્મ્ય વગેરે ભાવનાઓ મિથ્યા ન કહેવાય ? તો એનું સમાધાન એ કે, વસ્તુ કથંચિદ્ નિરાત્મકાદિરૂપ પણ છે જ અને તો નૈરાત્મ્યાદિ ભાવનાઓ પણ યથાર્થપણે થઈ શકે.

૧. 'ભાવાધિકૃત્યાનિ નિત્યાનિત્યે' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૨૧૩) કથં વા તસ્યાસ્તથાવિધનિર્વેદભાવેન વિરતિપરિણામયોગાત્ તત્ત્વજ્ઞાનસમ્ભવેન વસ્તુયાથાત્મ્યાવસાયાત્ ઔદાસીન્યભાવત ઉપાયપ્રવૃત્ત્યા તત્પ્રકર્ષરૂપવૈરાગ્યાભાવઃ ?
(૨૧૪) કથં વા સત્યસ્મિન્ અસત્પ્રવૃત્તિરહિતસ્ય નિઃસંગ્ગભાવાત્ સામ્પરાયિકબન્ધશૂન્યસ્ય પરમાર્થગુણસ્થાનયોગતોઽપચીયમાનકર્મરાશોઃ સર્વપરિણાતભાવતો મુક્ત્યભાવ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન સ્યાદિત્યાહ-તથાવિધનિર્વેદભાવેન-ચિત્ર^૧ક્ષયોપશમ^૨મ^૩ભાવાચ્ચિત્રનિર્વેદભાવેન હેતુના વિરતિ-પરિણામયોગાત્, અત એવ તત્ત્વજ્ઞાનસમ્ભવેન વસ્તુયાથાત્મ્યાવસાયાત્ હેતોઃ ઔદાસીન્ય-ભાવતઃ સનિબન્ધનત્વેન ઉપાયપ્રવૃત્ત્યા ઉક્તનીતિતઃ તત્પ્રકર્ષરૂપવૈરાગ્યાભાવઃ-ઔદાસીન્ય-પ્રકર્ષરૂપવૈરાગ્યાભાવઃ । કથં વા સત્યસ્મિન્-વૈરાગ્યે અસત્પ્રવૃત્તિરહિતસ્ય-પ્રાણિનઃ નિઃસંગ્ગ-ભાવાત્ કારણાત્ સામ્પરાયિકબન્ધશૂન્યસ્ય વીતરાગતયા પરમગુણસ્થાનયોગતઃ-શૈલેશ્ય-વાપ્ત્યા અપચીયમાનકર્મરાશોઃ તદપરાબન્ધકત્વેન સર્વપરિણાતભાવતો ભવોપગ્રાહિકર્માધિકૃત્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૩) વૈરાગ્યસંગતિ

(૨૧૩) હવે ભાવના થકી કર્મનો ચિત્ર (વિશિષ્ટ પ્રકારનો) ક્ષયોપશમ થાય અને તેનાથી વિશિષ્ટ નિર્વેદ થાય અને પછી તેનાથી વિરતિનો પરિણામ ઊભો થાય... ત્યારબાદ એ વિરતિપરિણામથી તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી વસ્તુની યાથાત્મ્યતાનો નિશ્ચય (=વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય, એ સ્વરૂપે એનો નિશ્ચય) થાય... અને વસ્તુની યથાર્થતા જણાયા પછી વસ્તુ વિશે (સનિબંધન=સમૂલક=વસ્તુમૂલક) ઉદાસીનભાવ પ્રગટ થાય અને તેથી તે વ્યક્તિ રાગાદિના ઘટાડવાના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને આમ ઉપાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી એનો એ ઉદાસીનભાવ એકદમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે. બસ, આ ઔદાસીન્યનો પ્રકર્ષ એ જ વૈરાગ્ય છે.

આવું હોય, તો અમારા સ્યાદ્વાદમતે વૈરાગ્યનો અભાવ કેવી રીતે ? (અર્થાત્ અમારા મતે વૈરાગ્ય થાય છે જ...)

(૪) મોક્ષસંગતિ

(૨૧૪) એવો વૈરાગ્ય હોય, તો નિઃસંગ (=નિરાસક્ત) ભાવનાના કારણે એ વ્યક્તિ અસત્પ્રવૃત્તિ (=કુપ્રવૃત્તિ)થી રહિત બને... અને આવો વ્યક્તિ વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરી (સાંપરાયિક=) કષાયજન્ય કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે... પછી શૈલેશીકરણની પ્રાપ્તિથી પરમગુણસ્થાન=અયોગી-

❖ આ કરણથી યોગનિરોધ કરાય અને પર્વત જેવી નિષ્પ્રકમ્પ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને અયોગી ગુણઠાણું મેળવાય છે.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ચિત્ર' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર H-D-પ્રતપાઠઃ । ૨. 'શમયોગભાવાત્ ચિત્રં' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વ-મુદ્રિતે તુ 'ભાવતશ્ચિત્તં' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'શૈલેશ્યં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-H-પ્રતપાઠઃ ।

પરિચિન્ત્યતામેતત્ ॥

(૨૧૫) યદા તુ તદાત્માઙ્ગનાદિકમનાત્મકાદ્યેવ તદોક્તવદ્ યુક્તો ભાવનાભાવઃ, ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપતા વૈરાગ્યાભાવો મુક્ત્યભાવશ્ચેતિ । (૨૧૬) ઇતશ્ચૈતદેવં સર્વથાઽનાત્મકત્વે નિઃસ્વભાવત્વેન અનિત્યત્વાસિદ્ધિઃ, અનિત્યત્વસ્ય વસ્તુધર્મત્વાત્, અતદ્ધર્મત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મુક્ત્યભાવ ઇતિ કથં વા મુક્ત્યભાવ ઇતિ પરિચિન્ત્યતામેતત્ ॥

યદા ત્વિત્યાદિ । યદા તુ તદાત્માઙ્ગનાદિકમનાત્મકાદ્યેવ-એકાન્તેન તદા-તસ્મિન્ કાલે ઉક્તવત્-યથોક્તં પ્રાક્ ભાવકભાવ્યાભાવેન તથા યુક્તો ભાવનાભાવઃ, ભાવેઽપિ ભાવનાયા મિથ્યારૂપતા વસ્ત્વન્યથાત્વેન એવં વૈરાગ્યાભાવો મુક્ત્યભાવશ્ચેતિ યુક્તઃ । અભ્યુચ્ચયમાહ ઇતશ્ચૈત્યાદિના । ઇતશ્ચ એતદેવં યદધિકૃતં કથમિત્યાહ-સર્વથાઽનાત્મકત્વેન વસ્તુનઃ નિઃસ્વ-ભાવત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-અનિત્યત્વાસિદ્ધિઃ । અનિત્યત્વાસિદ્ધિશ્ચ અનિત્યત્વસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગુણસ્થાન (=૧૪મું ગુણકાણું) પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વખતે યોગ ન હોવાથી નવા કર્મો ન બંધાય અને સત્તાગત કર્મરાશિ ઘટતી જાય... છેલ્લે ચાર ભવોપગ્રાહી કર્મો પણ ક્ષીણ થવાથી બધા કર્મોથી છુટકારો થયે આત્માનો 'મોક્ષ' થાય છે.

આવી રીતે મોક્ષ થાય છે જ, તો સ્યાદ્વાદમતે મોક્ષનો અભાવ કેવી રીતે ? આ બધી વાતો તમે (=બૌદ્ધો) એકદમ શાંતિથી વિચારો...

❖ એકાંત-અનાત્મક આદિ માનવામાં જ અસંગતિઓ ❖

(૨૧૫) જ્યારે આત્મા, અંગના વગેરે વસ્તુઓ એકાંતે અનાત્મક જ હોય, ત્યારે તો ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવક (=ભાવના કરનાર વ્યક્તિ) અને ભાવ્ય (જેના વિષે ભાવના કરવાની છે, તે વસ્તુ) બંને નિરાત્મક હોવાથી તેઓનું અસ્તિત્વ જ નથી અને તો ભાવના પણ ન થાય... કદાચ ભાવના થાય, તો પણ એ ભાવના મિથ્યારૂપ જ થશે, કારણ કે (વસ્ત્વન્યથાત્વેન=) વસ્તુ નિરાત્મક છે અને તમે ભાવના અનિત્યતાદિ સત્ત્વની કરો છો એટલે તો એ મિથ્યા જ ફલિત થાય... અને ભાવના વિના વૈરાગ્ય ન થાય અને વૈરાગ્ય વિના તો મોક્ષ પણ ન થાય.

આમ, હકીકતમાં એકાંતવાદીમતે જ બધી અસંગતિઓ છે.

❖ સર્વથા અનાત્મક માનવામાં અનિત્યતાની અસિદ્ધિ ❖

(૨૧૬) વસ્તુને એકાંતે અનાત્મક માનો, તો તો વસ્તુ નિઃસ્વભાવી હોવાથી વસ્તુમાં 'અનિત્યતા' પણ સિદ્ધ થશે નહીં, કારણ કે અનિત્યતા તો વસ્તુનો ધર્મ છે (એ ધર્મ, નિરાત્મક-નિઃસ્વભાવી અવસ્તુમાં શી રીતે રહે ?)

તદભાવેન વસ્તુનો નિત્યત્વાપત્તેઃ, તદ્ધર્મત્વે ચ તદવ્યતિરેકતઃ કથમનાત્મકત્વં વસ્તુન
 એવાત્મકત્વાત્ ॥

(૨૧૭) દ્વિતીયક્ષણે યતસ્તદેવ ન ભવતિ, અતસ્તદનાત્મકમનિત્યમિતિ ચોચ્યતે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુધર્મત્વાત્, અતદ્ધર્મત્વે-અવસ્તુધર્મત્વે તદભાવેન-અનિત્યત્વાભાવેન અતદ્ધર્મતયા વસ્તુનો
 નિત્યત્વાપત્તેઃ, ઇતશ્ચૈતદેવમિતિ વર્તતે । તદ્ધર્મત્વે ચ-વસ્તુધર્મત્વે ચાનિત્યત્વસ્ય તદ-
 વ્યતિરેકતઃ-વસ્ત્વવ્યતિરેકતઃ કારણાત્ કથમનાત્મકત્વં-નિઃસ્વભાવત્વં ચ વસ્તુનઃ ? કથં
 ચ ન સ્યાદિત્યાહ-વસ્તુન એવાત્મકત્વાત્ ઇતિ ॥

પરાભિપ્રાયમાહ-દ્વિતીયક્ષણે-વસ્ત્વાત્મલાભાનન્તરભાવિનિ યતસ્તદેવ ન ભવતિ વસ્ત્વે-
 કાન્તેન અતસ્તત્-વસ્તુ અનાત્મકમનિત્યમિતિ ચોચ્યતે । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-યદેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : અનિત્યતાને વસ્તુનો ધર્મ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો વસ્તુ અનિત્યતા ધર્મથી શૂન્ય બને અને તો વસ્તુ નિત્ય બનવાની આપત્તિ આવે !
 જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

એટલે ‘અનિત્યતા’ એ વસ્તુનો જ ધર્મ છે અને એ અનિત્યતાનો વસ્તુની સાથે (અવ્યતિરેક=)
 અભેદ હોવાથી, વસ્તુ નિરાત્મક-નિઃસ્વભાવી શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે અનિત્યતા તો સત્ છે.

(ભાવ એ કે, અનિત્યતા વસ્તુનો ધર્મ છે. વસ્તુ એટલે અપરિકલ્પિત-સસ્વભાવી પદાર્થ, તેનો
 ધર્મ અનિત્યતા છે. હવે આવી અનિત્યતાને ઘટાદિમાં માનો, તો ઘટને પણ અપરિકલ્પિત-સસ્વભાવી
 વસ્તુરૂપ માનવો પડે અને વસ્તુ એ જ આત્મક છે. એટલે ઘટાદિને એકાંત નિરાત્મકરૂપ માની શકાય
 નહીં.)

નિષ્કર્ષ : વસ્તુને અનિત્ય માનવામાં અનાત્મકતા ન રહે ને અનાત્મક માનવામાં અનિત્યતા
 ન રહે... આમ, પૂર્વાપર વિરોધ હોવાથી એક જ વસ્તુને અનાત્મક-અનિત્યરૂપ કહેવી બિલકુલ ઉચિત
 નથી.

(હવે બૌદ્ધ, વસ્તુને અનિત્ય-અનાત્મકરૂપે સિદ્ધ કરવા પૂર્વપક્ષો રજૂ કરે છે અને ગ્રંથકારશ્રી
 પણ સચોટ તર્કોથી એ પૂર્વપક્ષોનું ઉન્મૂલન કરે છે -)

(૨૧૭) બૌદ્ધ : ઘટ વગેરે વસ્તુઓ આત્મલાભ પછીની (જે સમયે પોતાનું અસ્તિત્વ છે, તે
 પછીની) બીજી ક્ષણે હોતી નથી (તેઓનું અસ્તિત્વ નથી રહેતું) એ જ કારણથી તેઓ (૧) અનાત્મક,
 અને (૨) અનિત્ય કહેવાય છે...

ઇતિ ચેત્, યદેવ ભવતિ તદેવ ન ભવતીત્યેકત્ર ભવનાભવનયોર્વિરોધઃ । યદા ભવતિ ન તદા ન ભવતિ, યદા ચ ન ભવતિ ન તદા ભવતીતિ વિરોધાભાવ ઇતિ ચેત્ એકાધિકરણત્વ-નિબન્ધનોઽયમ્ । ન ચ તદેવમપિ નેતિ નિભાલ્યતામેતત્ ॥

(૨૧૮) અભવનસ્યાભાવાદ્ ભવનમાત્રસ્યૈવ વસ્તુત્વાદુક્તદોષાભાવ ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવતિ વસ્તુ તદેવ ન ભવતીતિ-એવમેકત્ર ભવનાભવનયોર્વિરોધઃ । યદેત્યાદિ । યદા ભવતિ ન તદા ન ભવતિ, આત્મલાભોત્તરકાલમભવનાત્ । યદા ચ ન ભવતિ ન તદા ભવતિ, આત્મ-લાભકાલ એવ ભવનાત્ । ઇતિ-એવં વિરોધાભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-એકાધિકરણ-ત્વનિબન્ધનોઽયં-વિરોધઃ । ન ચ તદેકાધિકરણત્વમેવમપિ-કાલભેદેઽપિ સતિ નેતિ । કિં તર્હિ ? અસ્ત્યેવ । નિભાલ્યતામેતત્ સૂક્ષ્મબુદ્ધિચક્ષુષા ॥

અભવનસ્યેત્યાદિ । અભવનસ્ય અભાવાત્ કારણાત્ ભવનમાત્રસ્યૈવ વસ્તુત્વાત્ ઉક્ત-દોષાભાવસ્તત્ત્વત્ એકાધિકરણત્વાભાવાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદભાવેન-અભવના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : (યદેવ ભવતિ) જે વસ્તુ હોય, (તદેવ ન ભવતિ) તે જ વસ્તુ ન હોય, એવું કહેવામાં તો એક જ વસ્તુમાં ભવન-અભવનનો વિરોધ થાય... (એક જ વસ્તુ હોય પણ ખરા ને ન પણ હોય એવું તો શી રીતે બને ?)

બૌદ્ધ : હોવા - ન હોવાનો કાળ જુદો જુદો છે, એટલે કોઈ વિરોધ નથી. ભાવ એ કે, જ્યારે પૂર્વક્ષણે તે હોય છે, ત્યારે તે ન હોય એવું ન બને (કારણ કે વસ્તુનું અભવન=ન હોવાનું તો આત્મલાભ પછીની બીજી ક્ષણે હોય છે, પૂર્વક્ષણે નહીં.) અને જ્યારે ઉત્તરક્ષણે તે ન હોય, ત્યારે તે હોય એવું ન બને (કારણ કે વસ્તુનું ભવન=હોવું તો આત્મલાભ વખતે જ હોય છે, તે પછીની ઉત્તરક્ષણે નહીં.)

આમ, ઘટાદિ વસ્તુનું ભવન-અભવન જુદા જુદા કાળે હોવાથી તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! વિરોધ અમે એક અધિકરણને લઈને આપ્યો છે (અર્થાત્ એક જ વસ્તુમાં ભવન-અભવન બે શી રીતે થાય ? એમ અમે વિરોધ કહ્યો છે.) હવે કાળભેદ હોવા છતાં પણ ભવન-અભવનનું એકાધિકરણપણું (સમાનાધિકરણપણું) નથી એવું નથી, અર્થાત્ એકાધિકરણપણું જ છે. (આશય એ કે, એક જ વસ્તુનું પૂર્વાપરક્ષણે ભવન-અભવન થાય છે. એટલે કાળભેદે થનારા ભવન-અભવન પણ એક જ વસ્તુમાં રહે છે, તો અહીં વિરોધ એ કે, એક જ વસ્તુમાં (જે એકાંત એકસ્વભાવી છે તેમાં) ભવન-અભવન રૂપ બે વિરોધી ધર્મો શી રીતે રહે ?)

આ બધું, સૂક્ષ્મબુદ્ધિરૂપી આંખથી દેખવાની જરૂર છે. એટલે એક જ વસ્તુમાં ભવન-અભવન હોવામાં વિરોધ છે જ...

(૨૧૮) બૌદ્ધ : અભવન જેવું કશું છે જ નહીં, માત્ર ભવન જ વસ્તુરૂપ છે. એટલે વસ્તુમાં માત્ર ભવનનું જ અસ્તિત્વ રહેશે, અભવનનું નહીં અને તો પૂર્વોક્ત (એક-અધિકરણને લઈને ભવન-

તદભાવેન સદાભવનાપત્તિર્નામ દોષાન્તરમિતિ યત્કિન્નિદેતત્ । તસ્યૈવ ક્ષણભવનસ્વભાવ-
ત્વાત્ તદતિરિક્તાભવનાભાવાન્ન દોષાન્તરમિતિ ચેત્, એવમપિ ક્ષણાદૂર્ધ્વ તદેવ ન ભવ-
તીતિ ઉક્તદોષાનતિવૃત્તિઃ ॥

(૨૧૧) સ્યાદેતદેકકાલે ખલુ ભવનાભવનયોર્વિરોધઃ । ક્ષણિકે તુ ભવને ક્ષણા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવેન । કિમિત્યાહ-સદાભવનાપત્તિર્નામ અધિકૃતભવનસ્ય દોષાન્તરમ્ । ઇતિ-એવં યત્કિન્-
નિદેતત્-અનન્તરોદિતમ્ । તસ્યૈવેત્યાદિ । તસ્યૈવ-ક્ષણભવનસ્ય ક્ષણભવનસ્વભાવત્વાત્ કાર-
ણાત્ તદતિરિક્તાભવનાભાવતઃ-ભવનાતિરિક્તાભવનાભાવાત્ ન દોષાન્તરમ્-અનન્તરોદિતમ્ ।
ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-એવમપિ ક્ષણાદૂર્ધ્વમાત્મલાભક્ષણાત્ તદેવ ન ભવતિ-યદેવ ભવતિ
તદેવ ન ભવતિ ઇત્યુક્તદોષાનતિવૃત્તિઃ, તદેકાધિકરણતયા વિરોધ એવેત્યર્થઃ ॥

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે-એકકાલે ખલુ ઇત્યેકકાલ એવ ભવનાભવનયોર્વિરોધઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભવનનો) વિરોધ પણ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જો 'અભવન' જેવું કશું ન હોય, તો હંમેશા વસ્તુનું ભવન માનવાની આપત્તિ
આવશે ! (અભવન ન હોય એનો મતલબ જ એ થાય કે વસ્તુનું સદા ભવન છે.) એ જ અધિકૃત
ભવનરૂપ વસ્તુનો બીજો દોષ છે. (પહેલો દોષ ભવન-અભવનના વિરોધનો હતો, તેને દૂર કરતા
વસ્તુને જો માત્ર ભવનરૂપ માનો, તો સદા ભવનાપત્તિરૂપ બીજો દોષ આવે.) એટલે તમારું કથન
અસાર જણાઈ આવે છે.

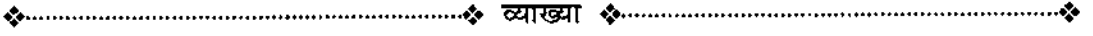
બૌદ્ધ : એકક્ષણવર્તી ભવનરૂપ વસ્તુનો ક્ષણભવન સ્વભાવ છે, અર્થાત્ એક જ ક્ષણ રહેવાનો
સ્વભાવ છે. (એટલે તેનું સદાભવન નહીં થાય.) અને વળી એ ક્ષણભવનથી જુદું 'અભવન' જેવું
કશું જ નથી. (એટલે ભવન-અભવનનો વિરોધ પણ ન આવે.) આવું હોવાથી તમે કહેલ દોષ અમારા
મતે આવે નહીં.

સ્યાદ્વાદી : જો એ વસ્તુ ક્ષણભવનસ્વભાવી હોય, તો એનો મતલબ એ થાય કે, આત્મ-
લાભક્ષણની (=જે ક્ષણે પોતાનું અસ્તિત્વ છે, તે ક્ષણની) પછીની ક્ષણે એ જ વસ્તુ નથી રહેતી...
અર્થાત્ જે વસ્તુ પૂર્વે હતી, તે જ વસ્તુ બીજી ક્ષણે ન રહે, અને એનાથી તો એક જ વસ્તુનું પૂર્વે ભવન
અને બીજી ક્ષણે અભવન ફલિત થાય... એટલે તો એક જ વસ્તુમાં ભવન-અભવનનો વિરોધ થવાનો
જ, એ વિરોધનું ઉલ્લંઘન નહીં.

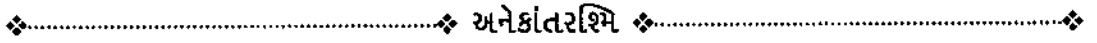
(૨૧૮) બૌદ્ધ : એક વસ્તુમાં એક જ કાળે ભવન-અભવન હોય તો જ વિરોધ થાય, બાકી
જુદા જુદા કાળે તેઓના હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. (દા.ત. ઉકાળેલું પાણી એક જ કાળે ગરમ-ઠંડુ
હોવામાં વિરોધ છે, બાકી પૂર્વે ગરમ ને પછી ઠંડુ-એવું હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.)

દૂર્ધ્વમવશ્યમેવ તન્ન ભવતિ, અન્યથા ક્ષણિકત્વવિરોધાદિત્યુક્તદોષાભાવઃ । યત્કિન્નિદેતત્, અધિકદોષાપત્તેઃ । એવં હિ ન યદૈવ ભવતિ તદૈવ ન ભવતિ, અપિ તૂર્ધ્વમ્; (૨૨૦) અતઃ કાદાચિત્કં તદભવનમિતિ કાદાચિત્કત્વત એવ તદુત્પત્તેઃ અત એવ નાશયોગાદ્ ભાવોન્મજ્જનપ્રસન્ન ઇત્યધિકદોષાપત્તિઃ । નિર્લોઠિતં ચૈતદધઃ । અતઃ સર્વથા અનાત્મકત્વે નિઃસ્વ-

ક્ષણિકે તુ ભવને સતિ ક્ષણાદૂર્ધ્વમવશ્યમેવ તત્-ભવનં ન ભવતિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે કિમિત્યાહ-ક્ષણિકત્વવિરોધાદિતિ-એવમુક્તદોષાભાવ ઇતિ । એવં પૂર્વપક્ષમાશંક્યાહ-યત્કિન્નિદેતત્-અનન્તરોક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-અધિકદોષાપત્તેઃ । એનામેવાહ એવં હીત્યાદિના । એવં યસ્માત્ ન યદૈવ ભવતિ તદૈવ ન ભવતિ, અપિ તૂર્ધ્વમ્-અન્યદા; અતઃ કાદાચિત્કં તદભવનં-અધિકૃતભવનાભવનમ્ । ઇતિ-એવં કાદાચિત્કત્વત એવ કારણાત્ તદુત્પત્તેઃ-અભવનોત્પત્તેઃ । અત એવ-ઉત્પત્તેરેવ નાશયોગાત્ કારણાત્ અભવનસ્ય કિમિત્યાહ-ભાવોન્મજ્જનપ્રસન્નઃ-અધિકૃતભવનોન્મજ્જનપ્રસન્નઃ તદભવનનાશાન્યથાડનુપપત્તેઃ । ઇતિ-એવમધિકદોષાપત્તિઃ । નિર્લોઠિતં ચૈતદધઃ । અતઃ સર્વથાડનાત્મકત્વે વસ્તુનો નિઃસ્વભાવત્વેન હેતુના અનિત્યત્વા-

હવે અધિકૃત ભવન ક્ષણિક છે, એટલે એક ક્ષણ પછી અવશ્ય તે ભવન ન જ રહેવાનું... (અન્યથા) જો એક ક્ષણ પછી પણ રહે, તો તો તેની ક્ષણિકતાનો વિરોધ થાય... એટલે એક જ વસ્તુનું જુદા જુદા કાળે ભવન-અભવન થાય છે અને તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. (ફલિતઃ પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે.)

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે અહીં તો અધિક દોષો આવી પડે છે. જુઓ - તમારા ઉપરોક્ત કથનથી એ ફલિત થાય છે કે, વસ્તુ જ્યારે હોય, ત્યારે જ તે ન હોય એવું ન બને (અર્થાત્ વસ્તુના ભવન વખતે જ અભવન ન હોય) પણ પાછળથી ન હોય એવું બને (અર્થાત્ પાછળથી એનું અભવન હોય.)

(૨૨૦) એનો મતલબ એ થયો કે, અધિકૃત ભવનરૂપ વસ્તુનું ‘અભવન’ કાદાચિત્ક છે, અર્થાત્ અમુક પ્રતિનિયત (અપરક્ષણાદિરૂપ) કાળમાં જ થનારું છે અને કાદાચિત્ક હોવાથી જ એ અભવનની ઉત્પત્તિ પણ માનવી પડે અને ઉત્પત્તિ હોવાથી જ એ અભવનનો નાશ પણ માનવો પડે (કારણ કે ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુનો નાશ થાય જ.) અને અભવનનો નાશ થાય, તો ફરી એ વસ્તુ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે ! (અન્યથા) વસ્તુના ભવન વિના (તદનુપપત્તેઃ) એ અભવનનો નાશ ઉપપન્ન થાય નહીં.

❖ બૌદ્ધનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, કાદાચિત્ક થનારી વસ્તુ ક્ષણિક હોય અને તેના ઉત્પત્તિ-નાશ થાય.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘યદૈવ ન ભવતિ તદૈવ (ન) ભવતિ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ । ૨. ‘ભવનોન્મજ્જન’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ભાવત્વેનાનિત્યત્વાસિદ્ધિઃ । (૨૨૧) અતો વસ્ત્વેવ તત્સ્વભાવત્વાત્ તથા તથા ભવત્ પૂર્વપૂર્વપર્યાયનિવૃત્તિસ્વભાવં કથञ્ચિદનિત્યં તથાપ્રતીતેરિતિ । (૨૨૨) એવં યદિ સર્વથાઽશુચિ દુઃખં ચ કથં વસ્ત્વક્ષયે તત્ક્ષયઃ ? । કેન ચાયમિષ્ટ્વમિતિ ચેત્, કથં તદ્વિક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધિરિતિ સ્થિતમ્ । અતો વસ્ત્વેવ તત્સ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ તથા તથા-તેન તેન પર્યાય-રૂપેણ ભવત્ પૂર્વપૂર્વપર્યાયનિવૃત્તિસ્વભાવં સત્ કથञ્ચિદનિત્યં-તદન્યથાભવનેન તથાપ્રતીતે-રિતિ । એવમિત્યાદિ । એવં યદિ સર્વથા અશુચિ દુઃખં ચ વસ્ત્વેવં કથં વસ્ત્વક્ષયે સતિ તત્ક્ષયઃ-અશુચિદુઃખક્ષયઃ ? કેન ચાય-વસ્ત્વક્ષયે તત્ક્ષય ઇષ્ટઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદા-શઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ભાવ એ કે, ઘટનું અભવન કાદાચિત્ક છે, એટલે તેનો નાશ થાય જ. પણ ઘટનું ભવન થાય, તો જ એ અભવનનો નાશ થાય. એટલે અભવનનો નાશ માનવા ફરી ઘટનું ભવન માનવું પડે અને તો ઘડો ફૂટ્યા બાદ ઠીકરા થયાની બીજી ક્ષણે ફરી ઘડો ઉત્પન્ન થાય એવું માનવું પડે !)

એટલે અહીં તો અધિક દોષ આવી પડે છે, અને તમારી આ વાતનું નિરાકરણ પૂર્વે (બીજા અધિકારમાં) અમે વિસ્તારથી કર્યું છે.

નિષ્કર્ષ : તેથી વસ્તુને જો સર્વથા અનાત્મક (=અસ્વરૂપી) માનો, તો તે વસ્તુ સ્વભાવરહિત-નિઃસ્વભાવ થવાથી, તેમાં 'અનિત્યત્વ' સ્વભાવ પણ નહીં ઘટે અને તો (બૌદ્ધના મુખ્ય સિદ્ધાંતરૂપ) વસ્તુની અનિત્યતા સિદ્ધ થાય નહીં.

※ કથંચિદ્ અનિત્યતા ※

(૨૨૧) એટલે વસ્તુનો જ તેવો સ્વભાવ હોવાથી, તે વસ્તુ તે તે પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થઈને પૂર્વ-પૂર્વ પર્યાયથી નિવૃત્ત થવાના સ્વભાવવાળી છે. આવી વસ્તુનું અપર-અપર પર્યાયરૂપે અન્યથાભવન (=જુદા-જુદારૂપે પરિણમન) થતું હોવાથી, એ વસ્તુ કથંચિદ્ અનિત્ય છે અને તેનું કારણ એ કે, એ વસ્તુની એ રૂપે જ પ્રતીતિ થાય છે.

(આ પ્રમાણે એકાંત અનાત્મકતા અને અનિત્યતાનું નિરાકરણ કરીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી એકાંત અશુચિ-દુઃખરૂપતાનું નિરાકરણ કરવા યુક્તિ રજૂ કરે છે -)

※ એકાંત અશુચિ-દુઃખરૂપતા માનવામાં દોષો ※

(૨૨૨) જો વસ્તુ સર્વથા અશુચિ અને દુઃખરૂપ જ હોય, તો તો વસ્તુનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી અશુચિ-દુઃખનો ક્ષય પણ કેવી રીતે ?

બૌદ્ધ : વસ્તુના ક્ષય વિના અશુચિ-દુઃખનો ક્ષય કોને ઈષ્ટ છે ? કોઈને નહીં. (એટલે ભાવ એ કે, વસ્તુ હોય ત્યાં સુધી અશુચિ-દુઃખ હોવાના જ.)

લસ્ય ભગવતો વસ્તુત્વમ્ ? અસંસ્કૃતત્વાદિતિ ચેત્, એતદેવ કથમિતિ ચિન્ત્યમ્ । (૨૨૩)
સમ્ભૂય પ્રત્યયાભૂતેરિતિ ચેત્, સામગ્રીજનિકેતિ ત્યક્તોઽભ્યુપગમઃ । પાક્ષિક એવાયમિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથં તદ્વિકલસ્ય-અશુચ્યાદિવિકલસ્ય ભગવતઃ-બુદ્ધસ્ય વસ્તુત્વમ્ ? ⁷⁶અસંસ્કૃત-
ત્વાત્ । ઇતિ ચેદ્ ભગવત એતદેવ-અસંસ્કૃતત્વં કથમિતિ ચિન્ત્યમ્ । ⁷⁷સમ્ભૂય પ્રત્યયા-
ભૂતેઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સામગ્રીજનિકેતિ ત્યક્તોઽભ્યુપગમઃ । ⁷⁸પાક્ષિક એવાયમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તો અશુચિ વગેરેથી વિકલ-રહિત બુદ્ધ પરમાત્માની વસ્તુરૂપતા શી રીતે સિદ્ધ થશે ?

(તાત્પર્ય : તમે વસ્તુ-અશુચિ વગેરેનો સહભાવ માની લીધો, એટલે વસ્તુ હોય તો અશુચિ વગેરે પણ હોય જ અને અશુચિ વગેરે ન હોય તો એ વસ્તુ પણ ન હોય... હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, તો અશુચિ વગેરેથી રહિત બુદ્ધ વસ્તુરૂપ શી રીતે બને ?)

બૌદ્ધ : બુદ્ધ પરમાત્મા ‘અસંસ્કૃત’ છે, અર્થાત્ બધા હેતુઓ (સંસ્કૃત=) ભેગા થઈને તેમને (=બુદ્ધને) ઉત્પન્ન કરે છે એવું નથી... પણ બુદ્ધનો જ ‘શુચિરૂપ’ અને ‘અદુઃખરૂપ’ હોવાનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. (એટલે તેમની વસ્તુરૂપતા અને શુચિ-આદિરૂપતા સંગત જ છે.)

સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો એ જ વિચારવું જોઈએ કે, બુદ્ધ ‘અસંસ્કૃત’ કેમ ? (અર્થાત્ બધા હેતુઓ ભેગા મળીને તેમને ઉત્પન્ન કરે - એવું કેમ નહીં ?)

(૨૨૩) બૌદ્ધ : જે કારણો ભેગા મળીને કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તે કારણોથી બુદ્ધ ઉત્પન્ન જ થતા નથી... (એટલે જ બુદ્ધ અસંસ્કૃત છે, અર્થાત્ બધા હેતુઓ ભેગા મળીને તેમને ઉત્પન્ન કરે એવું ન બને.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવું કહીને તો તમે ‘સામગ્રી જ જનક બને’ - એ અભ્યુપગમ તો છોડી જ દીધો ! (કારણ કે તમે બુદ્ધને) સામગ્રીથી અજન્ય માન્યા, એટલે અહીં સામગ્રી જનક બની નહીં.)

બૌદ્ધ : ‘સામગ્રી જનક બને’ એ અભ્યુપગમ તો પાક્ષિક=વૈકલ્પિક છે. એટલે સામગ્રી ક્યાંક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

76. અસંસ્કૃતત્વાદિતિ । સમેત્ય હેતુભિસ્કૃતત્વાત્ । સ્વાભાવિકો હ્યસૌ ભગવતો ગુણો યદુત શુચિરૂપત્વમદુઃખરૂપતા ચ ॥

77. સમ્ભૂય પ્રત્યયાભૂતેરિતિ । સમ્ભૂય-મિલિત્વા યે પ્રત્યયાઃ-કારણાનિ કાર્યં જનયન્તિ તેભ્યઃ સકાશાદ્ભૂતેઃ-અનુત્પાદાત્ ॥

78. પાક્ષિક એવાયમિતિ । ક્વચિત્ સામગ્રીજનિકા ક્વચિન્નેત્યર્થઃ ॥

❖ આવું કહીને બૌદ્ધને એ ફલિત કરવું છે કે, હેતુસામગ્રીથી જન્ય પદાર્થ જ અશુચિ-દુઃખરૂપ હોય, તે સિવાય સહજ-સ્વાભાવિક પદાર્થ નહીં. હવે બુદ્ધ હેતુસામગ્રીજન્ય નથી, એટલે તેમનો શુચિરૂપ-અદુઃખરૂપ હોવાનો સ્વાભાવિક ગુણ છે.

चेत्, किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । “असंस्कृतप्रभाविता ह्यार्यपुद्गलाः” इति वचनम् । (२२४) कः खलु अस्यार्थः ? किमुपादानमात्रजन्मानः किं वा असन्त एवेति ? यद्याद्यः पक्षो बोधमात्राद् बोधमात्रजन्मेति न तेन कस्यचिदवगमः । ततश्च परित्यक्तमस्य

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । “⁷⁹असंस्कृतप्रभाविता हि ⁸⁰आर्य-
पुद्गलाः” इति वचनं ज्ञापकम् । एतदाशङ्क्याह-कः खल्वस्यार्थो वचनस्य ? किमुपा-
दानमात्रजन्मान आर्यपुद्गलाः किं वा असन्त एवेति ? उभयथाऽपि दोषमाह-यद्याद्यः
पक्षो बोधमात्रादुपादानात् बोधमात्रजन्म इति-एवं न तेन कस्यचिदवगमो बोधमात्रेण

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જનક બને અને ક્યાંક ન પણ બને.

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે અહીં એ કહો કે ‘બુદ્ધ અસંસ્કૃત છે, સામગ્રીથી જન્ય નથી’ - એ વાતમાં પ્રમાણ શું ? અર્થાત્ એ વાતને જણાવનારું શું કોઈ વચન છે ?

(આશય એ કે સામગ્રી કારણ છે, એ માન્યતા વૈકલ્પિક હોવાનું પ્રમાણ છે ?)

બૌદ્ધ : હા, જરૂર જુઓ - “અસંસ્કૃતપ્રભાવિતા હિ આર્યપુદ્ગલાઃ !” - આ વચન છે. તે એ જ જણાવે છે કે, (આર્યપુદ્ગલો=) બુદ્ધ આત્માઓ, (હિ=) ખરેખર (અસંસ્કૃત=) સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયા વિના જ (પ્રભાવિતાઃ=) જન્મને પામ્યા છે... (એ પરથી ફલિત થાય છે કે, બુદ્ધ આત્માઓ સામગ્રીથી જન્ય નથી.)

(૨૨૪) સ્યાદ્વાદી : એ વચનનો અર્થ શું ? (જો સામગ્રીથી જન્ય નથી તો) શું એ બુદ્ધજ્ઞાન (૧) ઉપાદાન માત્રથી ઉત્પન્ન થનાર છે, કે (૨) માત્ર અસદ્ જ છે ? - આ બેમાંથી તમે કયો પક્ષ સ્વીકારશો ?

❖ (૧) પ્રથમપદાનું નિરાકરણ ❖

જો માત્ર બોધરૂપ ઉપાદાનથી એ બોધમાત્રરૂપ બુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એવું કહો, તો એ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

79. અસંસ્કૃતપ્રભાવિતા હીતિ । અસંસ્કૃતાઃ-સામગ્ર્યાઃ^૧ અનિષ્પાદિતાઃ સન્તઃ પ્રભવમ્-ઉત્પાદં પ્રાપ્તા હિ-સ્ફુટમ્ ॥

80. આર્યપુદ્ગલા ઇતિ । બુદ્ધાત્માનઃ ॥

❖ અહીં આત્મા એટલે જ્ઞાન સમજવું. બૌદ્ધમતે જ્ઞાનપરંપરાથી જુદી કોઈ આત્મા નામની વસ્તુ જ નથી. હવે બુદ્ધનું આ જ્ઞાન, રૂપ-આલોક વગેરે કારણસામગ્રીથી જન્ય હોતું નથી, એવું બૌદ્ધનું કહેવું છે, તે વિશે હવે ગ્રંથકારશ્રી પ્રશ્ન કરે છે.

૧. ‘વા સન્ત એવેતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘સામગ્રયઃ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

સર્વજ્ઞત્વમસમઙ્ગસં ચૈતત્ । (૨૨૫) ન ચ તદપરગ્રાહ્યમિત્યજ્ઞાતપ્રલાપોક્તિમાત્રં તર્હ-

❖ વ્યાખ્યા ❖

⁸¹અનાલમ્બનેન । તતશ્ચ પરિત્યક્તમસ્ય-આર્યપુદ્ગલસ્ય સર્વજ્ઞત્વમ્ । સર્વં ન જાનાત્યકિંચ્છિજ્ઞો-
ડ્યમિતિ પ્રાપ્તમ્ । અસમઙ્ગસં ચૈતત્ । ઉપચયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ તત્-બોધમાત્રમપર-
⁸²

❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖

બુદ્ધજ્ઞાનથી કોઈપણ વસ્તુનો અવગમ નહીં થાય ! કારણ કે વિષયથી અજન્ય બુદ્ધજ્ઞાન તો નિરાલંબન થઈ ગયું.

ભાવાર્થ : જો બુદ્ધજ્ઞાન વિષયભૂત વસ્તુને આશ્રયીને થાય, તો એના દ્વારા એ વસ્તુને જાણવી શક્ય બને... પણ બુદ્ધજ્ઞાન જો ઉપાદાનરૂપ બોધક્ષણથી જ ઉત્પન્ન થાય - વિષયભૂત વસ્તુથી ઉત્પન્ન ન થાય - તો એના દ્વારા વિષયભૂત કોઈ વસ્તુ ન જણાય... કારણ કે, વિષયથી અજન્ય બુદ્ધજ્ઞાન નિરાલંબન થઈ ગયું, તેનું કોઈ આલંબન (=વિષય) ન રહ્યું.

હવે જો એ બુદ્ધજ્ઞાનથી કંઈ ન જણાય, તો તો બુદ્ધપરમાત્માનું સર્વજ્ઞપણું ત્યક્ત થઈ ગયું ! (સર્વ વસ્તુ જાણનારને સર્વજ્ઞ કહેવાય. હવે આ બુદ્ધ તો ઉપર કહ્યા મુજબ કંઈ જાણતો નથી, તો એ 'સર્વજ્ઞ' શી રીતે કહેવાશે ? ઉપરથી એ કંઈ ન જાણનાર હોવાથી 'અકિંચિદ્જ્ઞ' કહેવાશે...)

એટલે તો અસમંજસતા ઊભી થશે. (બુદ્ધ ભગવાન અસર્વજ્ઞ હોય, એવું તમને જરા'ય ઈષ્ટ નથી. પણ તમારી નિર્વિચાર માન્યતા પ્રમાણે એવું બધું પણ ફલિત થવા લાગશે.)

(૨૨૫) વળી આવું બુદ્ધજ્ઞાન, બીજા કોઈ વ્યક્તિ વડે ગૃહીત થઈ શકશે નહીં. (તાત્પર્ય એ કે, બુદ્ધજ્ઞાન જો માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ હોય - વિષયથી અજન્ય હોવાથી જો વિષયરૂપ આલંબનથી શૂન્ય હોય - તો તો એ બુદ્ધજ્ઞાન ગ્રાહ્ય બને નહીં, બીજા જ્ઞાનથી ગૃહીત થાય નહીં, કારણ કે તમારી જ માન્યતા છે કે, આલંબનશૂન્ય જ્ઞાન ગ્રાહ્ય બને નહીં. અથવા બુદ્ધજ્ઞાન બીજા કોઈ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતું નથી, એટલે તે કોઈનું આલંબન (=વિષય) પણ નથી બનતું (નાકારણ વિષયઃ એ નિયમ અહીં ધ્યાનમાં લેવો.) અને તો એ બુદ્ધજ્ઞાન, બીજા જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય પણ ન બને... નહીંતર તો ઘટજ્ઞાનથી અનાલંબન=અવિષય એવો પટ પણ ગ્રાહ્ય બનશે !)

આમ, બુદ્ધજ્ઞાન અપરથી ગ્રાહ્ય નથી, એટલે બીજું કોઈ તેને જાણતું નથી અને તો “અસંસ્કૃત-

❖ વિવરણમ્ ❖

81. અનાલમ્બનેનેતિ । ન વિદ્યતે આલમ્બનં યસ્ય તદનાલમ્બનં તેન । યદિ હિ વિષયવસ્ત્વાલમ્બ્યો-
ત્વન્નં સ્યાદ્ બુદ્ધજ્ઞાનં તદા તત્ કિંચ્છિજ્ઞાનીયાત્ । યદા તુ સ્વોપાદાનક્ષણમાત્રાત્ તદુત્પદ્યતે તદા ન કિંચ્છિત્
તેનાવગમ્યત્ ઇતિ ॥

82. અપરગ્રાહ્યમિતિ । અપરેણ-બુદ્ધવ્યતિરિક્તેન ગૃહ્યતે યત્ તદપરગ્રાહ્યમ્ । અયમભિપ્રાયઃ-યદેતદ્
બુદ્ધસ્ય જ્ઞાનં તદ્ યદિ સ્વસંવિદિતબોધમાત્રમેવાભ્યુપગમ્યતે તદા અન્યેન કેનાપિ ન તદ્ ગૃહ્યતે ઇત્યાયાતમ્ ।
અનાલમ્બનસ્યાગ્રાહ્યત્વેન ભવદ્ધિરભ્યુપગમાત્ ॥

અ્યુપગમઃ । ન ચેદં પરમમુનિવચને બુદ્ધિમત આપાદયિતું ન્યાય્યમિતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

(૨૨૬) અથાપરઃ પક્ષઃ-કથમસતાં વસ્તુત્વમ્ ? કથં વા ન પુષ્કરપુષ્કરાદીનામ્ ?
કથં વા સત્ સર્વથાઽસદ્ ભવતિ કથં વા નાસદપિ સત્ ? (૨૨૭) તતશ્ચ અનનાદિત્વમપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રાહ્યમ્ । ઇતિ-એવમજ્ઞાતપ્રલાપોક્તિમાત્રં તર્હ્ય⁸³અ્યુપગમઃ । ન ચેદમિત્યાદિ । ન ચેદમ્-
અજ્ઞાતપ્રલાપોક્તિમાત્રત્વં પરમમુનિવચને-બુદ્ધવચને બુદ્ધિમતઃ-પુંસ આપાદયિતું ન્યાય્યમિતિ-
એવં પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

દ્વિતીયપક્ષમધિકૃત્યાહ-અથાપરઃ પક્ષઃ-અસન્ત એવેત્યયમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમ-
સતામ્-આર્યપુદ્ગલાનાં વસ્તુત્વમ્ ? કથં વા ન પુષ્કરપુષ્કરાદીનાં-નાકાશપદ્માદીનામ્ ?
કથં વા સત્-ભાવરૂપં સર્વથાઽસદ્ ભવતિ-અભાવરૂપતામાપદ્યતે ? ⁸⁴કથં વા નાસદપિ સર્વથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રભાવિતા હિ આર્યપુદ્ગલાઃ=બુદ્ધજ્ઞાન, વિષયાદિ સામગ્રીથી જન્ય હોતું નથી, માત્ર ઉપાદાનથી જ જન્ય
હોય છે” એ વચન, જાણ્યા વિના કરેલ પ્રલાપરૂપ છે. (કારણ કે બુદ્ધજ્ઞાન અપરબ્રાહ્મ (=બીજાથી
બ્રાહ્મ) ન હોવાથી ‘અસંસ્કૃતઃ...’ એવું કોણ જાણશે ?)

હવે આવા પ્રલાપરૂપ વચનને, બુદ્ધવચનમાં સમાવિષ્ટ કરવું; એ બુદ્ધિશાળીને બિલકુલ યોગ્ય
નથી. (અર્થાત્ એવું અજ્ઞાતપ્રલાપરૂપ વચન બુદ્ધનું વચન ન જ હોઈ શકે, એ તો કોઈ મૂર્ખનું જ
વચન હોવું જોઈએ. એટલે એ વચનના આધારે, બુદ્ધનું જ્ઞાન અસંસ્કૃત છે, સામગ્રીથી અજન્ય છે,
એવી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવી જરાય ઉચિત નથી.)

આ બધી વાતો તમે બરાબર સમજો... (આમ, પહેલા પક્ષ પ્રમાણે તો એ વચન સંગત નથી
જ. હવે બીજા પક્ષ પ્રમાણે જોઈએ -)

❖ (૨) દ્વિતીયપક્ષનું નિરાકરણ ❖

(૨૨૬) જો આર્યપુદ્ગલો (=બુદ્ધ આત્માઓ=બુદ્ધજ્ઞાનો) અસત્ જ છે, એવું કહો, તો તેવા
અસત્ આર્યપુદ્ગલો વસ્તુરૂપ શી રીતે ?

જો અસત્ પણ આર્યપુદ્ગલો=બુદ્ધજ્ઞાન સત્-વસ્તુરૂપ હોય, તો ખપુષ્પ વગેરે પણ વસ્તુરૂપ
કેમ ન હોય ? (એ ન્યાયે તો ખપુષ્પાદિ પણ વસ્તુરૂપ જ ફલિત થશે.)

વળી એ બુદ્ધજ્ઞાન, બુદ્ધની હયાતીમાં તો સદ્ જ હતું, તો હમણાં એ સર્વથા અસત્ શી રીતે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

83. અઅ્યુપગમ ઇતિ । અસંસ્કૃતપ્રભાવિતા હ્યાર્યપુદ્ગલા ઇત્યેવંરૂપઃ ॥

84. કથં વા નાસદપિ સર્વથા સદ્ ભવતીતિ । યદિ હ્યાર્યપુદ્ગલલક્ષણં વસ્તુ સદપ્યસદ્ ભવતિ

૧. ‘સર્વથા સદ્ ભવતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘તતશ્ચ ન નાદિત્વઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘નાનાદિત્વમપિ’
ઇતિ પાઠઃ, અત્ર B-પ્રતપાઠઃ ।

સન્તાનાનાં પ્રાપ્તમિત્યયં સુતરામસમજસકારી, ન ચાસતો ગ્રહણમપીત્યપ્રમાણકમેતત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદ્ ભવતિ ? તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ^૨ અનનાદિત્વમપિ સન્તાનાનાં પ્રાપ્તમસદ્ભવનેન કાદાચિત્કતયા^{૮૫} ઇત્યયમ્-અભ્યુપગમઃ સુતરામસમજસકારી ।^{૮૬} ન ચાસતઃ-એકાન્તતુચ્છસ્ય ગ્રહણમપિ ઇન્દ્રિયયોગાભાવેનેત્યપ્રમાણકમેતદિતિ^{૮૭} અધિકૃતાસત્ત્વમ્ । આહ-નાપ્રમાણકમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ ગયું ? (શું સદ્ વસ્તુ સર્વથા અસત્ થાય ?)

અથવા જો બુદ્ધજ્ઞાનરૂપ સદ્ વસ્તુ પણ અસત્ થતી હોય, તો ખરવિષાણ વગેરે અસદ્ વસ્તુઓ પણ સત્ કેમ ન થાય ?

(આશય એ કે, જેમ સદ્ વસ્તુ સ્વભાવપરાવર્તન કરીને અસત્ બને છે, તેમ અસદ્ વસ્તુ પણ સ્વભાવપરાવર્તન કરીને સત્ કેમ ન બને ?)

(૨૨૭) (તતશ્ચ=) અને એટલે અસદ્ વસ્તુ પણ સત્ થાય એવું માનો, તો સંતાનોનું અનાદિપણું નહીં રહે... કારણ કે અસત્ પણ થતું હોવાથી સંતાનો કાદાચિત્ક ફલિત થશે... (અને કાદાચિત્ક વસ્તુ અનાદિ ન જ હોય.)

(તાત્પર્યઃ સંતાન એટલે ક્ષણપરંપરા... બૌદ્ધમતે દરેક વસ્તુઓની ક્ષણપરંપરા અનાદિ મનાય છે... પણ ઉપર કદા મુજબ જો અસત્ પણ થાય, તો કો'ક સંતાન એવી પણ મનાશે કે જે પૂર્વે અસત્ હતી ને હમણાં સત્ થઈ છે... અને આ સંતાન તો પૂર્વે અસત્ હોવાથી તેનું અનાદિપણું નહીં રહે અને એ રીતે તો તમામ સંતાનોમાં અનાદિપણું શંકિત થઈ જશે...)

આમ, બુદ્ધજ્ઞાનને અસત્ માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવે છે, એટલે આ (=બુદ્ધજ્ઞાનને અસદ્ માનવારૂપ) અભ્યુપગમ તો સુતરાં અસમંજસકારી છે.

(ન ચાસતો ગ્રહણમપિ) વળી જો બુદ્ધજ્ઞાન અસત્=એકાંતે તુચ્છરૂપ હોય, તો તે વિશે ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર ન થવાથી તેનું ગ્રહણ પણ નહીં થાય ! (ભાવ એ કે, જો આર્યપુદ્ગલો ખરવિષાણની જેમ એકાંતે તુચ્છ જ હોય, તો તો તેઓ અવસ્તુરૂપ થવાથી, તેઓનું કોઈપણ પ્રમાણથી ગ્રહણ જ નહીં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તદા અસન્તોઽપિ ચરવિષાણાદયઃ કિમિતિ સન્તો ન ભવન્તીત્યર્થઃ ? ॥

85. અનનાદિત્વમપીતિ । યદા હાસદપિ સદ્ ભવતીત્યભ્યુપગમ્યતે તદા કશ્ચિત્ સન્તાનઃ^૧ પૂર્વમસન્નેવ સન્નિત્યભ્યુપગમઃ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ ॥

86. ન ચાસતઃ-એકાન્તતુચ્છસ્ય ગ્રહણમપીતિ । યદિ હ્યાર્યપુદ્ગલા એકાન્તત એવ તુચ્છાઃ ચર-

૧. 'ચાસન્તો ગ્રહણં' इति क-पाठः । २. 'सति अनशनाङ्कित्वं' इति ड-पाठः । ३. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'न अनादित्वं' इति पाठः, अत्र H-प्रतपाठः । ४. 'इत्यभ्युप०' इति ड-पाठः । ५. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'अनादित्वं' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ६. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'सन्तानपूर्वमात्रसन्नेव' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

(૨૨૮) નાપ્રમાણકમ્, સત્સંવેદનસ્યૈવાત્ર પ્રમાણતોપપત્તેઃ । તથાહિ-તદેવ તથાસ્વભાવં યદિયતા કાલેન પરમ્પરયાઽપ્યજનકમિતિ સ્વમાત્રપરિચ્છેદકત્વેઽપ્યનેન તદ્ગ્રહણમિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિત્યાહ-સત્સંવેદનસ્યૈવ-⁸⁸અધિકૃતબોધમાત્રસંવેદનસ્યૈવ અત્ર-અસત્ત્વે ⁸⁹તદસત્ત્વ એવ, પ્રમાણત્વોપપત્તેઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તદેવ-બોધમાત્રં તથાસ્વભાવં-એવમ્પ્રકારસ્વભાવં યદિયતા કાલેન-કલ્પાદિના પરમ્પરયાઽપિ-અનેકક્ષણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય) અને એટલે તો એ આર્યપુદ્ગલોનું અસત્પણું અપ્રમાણિક જ ફલિત થશે.

(બુદ્ધજ્ઞાન અસત્ છે, એવું તમને માનવું છે, પણ અસત્ હોય તો તે વિશે પ્રમાણવ્યાપાર જ ન થાય અને પ્રમાણ વિના તો એનું અસત્પણું અપ્રમાણિક જ સાબિત થાય... અર્થાત્ બુદ્ધજ્ઞાન અસત્ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.)

❖ આર્યપુદ્ગલોનું અસત્પણું અપ્રમાણિક ❖

(૨૨૮) બૌદ્ધ : હમણાં બુદ્ધજ્ઞાન અસત્ છે, એ વાત અપ્રમાણિક નથી, પ્રમાણિક જ છે (અર્થાત્ બુદ્ધજ્ઞાનનું અસત્પણું પ્રમાણિક જ છે.) કારણ કે સ્વસંવેદનરૂપ બુદ્ધજ્ઞાન જ, એ બુદ્ધજ્ઞાનનાં અસત્પણામાં પ્રમાણભૂત છે, એ આ રીતે -

તે બુદ્ધજ્ઞાન જ એવા પ્રકારના સ્વભાવવાળું છે કે જેથી એ આટલા (અમુક કલ્પાદિ પૂરતા) કાળ પછી પરંપરાએ પણ પોતાની અગ્રિમ જ્ઞાનક્ષણોને ઉત્પન્ન કરતું નથી (અને એટલે એની જ્ઞાનપરંપરા અમુક સમય બાદ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે, અર્થાત્ અસત્ થઈ જાય છે.) અને આ સ્વભાવ બુદ્ધને સ્વસંવેદનમાં જણાયો છે, તે જ તેનું પ્રમાણ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વિષાણપ્રચ્છ્યાઃ સમમ્બુપગમ્યન્તે તદા અવસ્તુત્વાદેવ ન તે કેનચિત્ પ્રમાણેન ગૃહ્યન્તે इत्यर्थः ॥

87. અધિકૃતાસત્ત્વમિતિ । આર્યપુદ્ગલાસત્ત્વમ્ ॥

88. અધિકૃતબોધમાત્રસંવેદનસ્યૈવેતિ । અધિકૃતં ચ તદ્ બોધમાત્રં ચ, બુદ્ધજ્ઞાનમિત્યર્થઃ, તસ્ય સંવેદનમ્-આત્મનૈવાવબોધઃ, સ્વસંવેદનમિત્યર્થઃ ॥

89. તદસત્ત્વ એવેતિ । બુદ્ધજ્ઞાનાસત્ત્વે ગ્રાહ્યે । અયમભિપ્રાયઃ-બુદ્ધો ભગવાનાત્મીયેન જ્ઞાનેનાત્મ-સ્વરૂપમેવં રૂપમેવ બુદ્ધ્યતે યદુત કલ્પાન્તાદૌ કાલે મદીયજ્ઞાનલક્ષણસન્તાનઃ ક્ષયં યાસ્યતીતિ બુદ્ધજ્ઞાનમેવ બુદ્ધજ્ઞાનાસત્ત્વે પ્રમાણમિતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ભગવ(વા)નાં' इति पाठः । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'કલ્પાન્તા(?)દૌ' इति पाठः, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૩. 'બુદ્ધા જ્ઞાનં' इति च-पाठः, 'बुद्ध्वा(बुद्धे) जा०' इति पूर्वमुद्रितपाठः ।

(૨૨૧) ન, વચનમાત્રત્વાત્, તાવત્કાલાજનકત્વેઽસ્ય નિરુપાખ્યત્વપ્રસજ્ઞાત્, સોપાખ્યત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપયા⁹⁰ અનન્તરૂપયા^૧ઽપ્યજનકમ્ । ઇતિ-એવં સ્વમાત્રપરિચ્છેદકત્વેઽપ્યધિકૃતબોધમાત્રસ્ય
અનેન-વિશિષ્ટેન બોધમાત્રેણ તદ્ગ્રહણમ્-અધિકૃતાસદ્ગ્રહણમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, વચન-
માત્રત્વાત્, નિરર્થકત્વાદિત્યર્થઃ । એતદેવાહ તાવત્કાલેત્યાદિના । તાવત્ કાલાજનનાત્મકત્વે-
ઽસ્ય-અધિકૃતબોધમાત્રસ્ય । કિમિત્યાહ-નિરુપાખ્યત્વપ્રસજ્ઞાત્⁹¹ અજનકસ્ય તુચ્છત્વાત્ તદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, બુદ્ધજ્ઞાન સ્વપરિચ્છેદક હોવા છતાં, પણ તે એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ છે અને એટલે તેનાથી ભવિષ્યમાં થનારું પોતાનું અસત્પણું ગૃહીત થાય છે જ... (આમ, બુદ્ધજ્ઞાનના અસત્પણામાં, એ બુદ્ધજ્ઞાન જ પ્રમાણભૂત છે.)

ભાવાર્થ : બુદ્ધજ્ઞાનનો જ તેવો સ્વભાવ છે કે, જેથી તે અમુક કાળ સુધી જ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનક્ષણે ઉત્પન્ન કરે છે, પછી અનેકક્ષણરૂપ=અનંતરૂપ (જેનો કદી અંત ન આવે એ રૂપ) પરંપરાએ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવું નહીં. (અર્થાત્ બુદ્ધજ્ઞાન અનંતપરંપરાએ જ્ઞાનક્ષણે ઉત્પન્ન કર્યા કરે એવું નહીં.)

આવું હોવાથી, માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ પણ બુદ્ધજ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ જણાય છે કે - “મારું જ્ઞાનસંતાન, કલ્પાંતાદિમાં અમુક કાળે ક્ષય પામી જશે, તે પછી મારું જ્ઞાન સત્ નહીં (અસત્ બની જશે.)” - આમ, બુદ્ધજ્ઞાનનું અસત્પણું, સ્વસંવેદનરૂપ બુદ્ધજ્ઞાનથી જ ગૃહીત થઈ જાય છે.

સાર : આમ, બુદ્ધજ્ઞાનથી ગૃહીત હોવાથી, એ બુદ્ધજ્ઞાનનું અસત્પણું પ્રામાણિક જ છે, અપ્રામાણિક નથી...

(૨૨૮) સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે એ બધી વાતો માત્ર બોલવારૂપ છે, અર્થાત્ નિરર્થક છે. જુઓ -

જો બુદ્ધજ્ઞાન પરંપરાએ જ્ઞાનક્ષણે ઉત્પન્ન કરનાર ન હોય, તો તો એ બુદ્ધજ્ઞાનને નિરુપાખ્ય=અસત્ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! (ભાવ એ કે, બુદ્ધજ્ઞાન જો પરંપરાએ પણ જનક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

90. અનન્તરૂપયાઽપીતિ । ન વિદ્યતેઽન્તઃ-પર્યન્તો યસ્ય તદનન્તમ્, અનન્તં રૂપં યસ્યાઃ સા અનન્ત-રૂપા તયાઽપીતિ । એતચ્ચાનેકક્ષણરૂપયૈત્યસ્યૈવ પદસ્ય સુખાવબોધાય પર્યાયરૂપાપનં કૃતમિતિ ॥

91. અજનકસ્ય તુચ્છત્વાત્ તદાત્મકત્વાચ્ચાસ્યેતિ ભાવ ઇતિ । યદિ હિ બુદ્ધજ્ઞાનં પરમ્પરયા-ઽપ્યજનકમિત્યભ્યુપગમ્યતે તદા વસ્ત્વેવ તન્ન ભવતિ, અજનકત્વાદાકાશકુસુમવત્ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘અનન્તરૂપતયા’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર H-પ્રતપાઠઃ । ૨. ‘અનન્તરૂપતયા’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । ૩. ‘૦રૂપે તસ્યૈવ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

ચ તત્તુચ્છત્વવિરોધાત્, સર્વથૈકસ્વભાવત્વેનાસ્યૈવ તત્ત્વાત્, અન્યથા તત્તદ્વાવાસિદ્ધેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્મકત્વાચ્ચાસ્યેતિ ભાવઃ । સોપાખ્યત્વે ચ અભ્યુપગમ્યમાને વસ્તુત્વ ઇત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-
તત્તુચ્છત્વવિરોધાત્ તસ્યૈવ-તાવત્કાલજનનસ્ય તુચ્છત્વવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ સર્વથૈકસ્વ-
ભાવત્વેન હેતુનાઽસ્યૈવ-અધિકૃતબોધમાત્રસ્ય તત્ત્વાત્-તાવત્કાલાર્જનનત્વાત્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગી-
કર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તત્તદ્વાવાસિદ્ધેઃ તસ્ય-અધિકૃતબોધમાત્રસ્ય તદ્વાવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ન હોય, તો તો તે વસ્તુરૂપ જ ન રહે, કારણ કે અજનક તો આકાશપુષ્પની જેમ અવસ્તુરૂપ જ હોય.)

(સોપાખ્યત્વે ચ=) અને જો બુદ્ધજ્ઞાનને વસ્તુરૂપ માનો, તો તેના તુચ્છપણાનો વિરોધ થશે ! પરંપરાએ જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન ન કરવું; એ તેનું તુચ્છપણું છે ('અજનક તુચ્છ હોય' એ નિયમ પ્રમાણે આ વાત સમજવી.) હવે બુદ્ધજ્ઞાન જો વસ્તુરૂપ હોય, તો તેમાં આ તુચ્છપણું ન ઘટે.

તેનું કારણ એ કે, બુદ્ધજ્ઞાન માત્ર એકસ્વભાવી હોવાથી, તે માત્ર પરંપરાએ અજનનરૂપ જ છે. જો તેને વસ્તુરૂપ માનવા જનનસ્વભાવી માનો, તો એકસ્વભાવી એવા તેનો અજનનસ્વભાવ સિદ્ધ ન થાય.

ભાવાર્થ : જે પદાર્થ કોઈ અર્થક્રિયા ન કરે, તે જ અજનક-તુચ્છ કહેવાય અને તો તે પદાર્થ વસ્તુ ન રહે, પણ તુચ્છ-અવસ્તુ થઈ જાય અને જો વસ્તુ હોય તો તે અર્થક્રિયારહિત=જનકત્વરહિત ન હોય... એટલે (૧) જો એ જનનસ્વભાવી હોય, તો હંમેશા તે જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરનાર જ થાઓ, 'અનંતરપણે જનક અને પરંપરાએ અજનક' એવી ફોગટની કલ્પનાથી શું ? અને (૨) જો તે અજનનસ્વભાવી હોય, તો તો તે પોતાની અનંતર જ્ઞાનક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરનાર નહીં બને.

એટલે સાર એ કે, એકસ્વભાવી બુદ્ધજ્ઞાનને પરંપરાએ અજનનસ્વભાવી જ માનવું જ પડશે ! (અન્યથા=) જો એને વસ્તુરૂપ માનવા જનનસ્વભાવી પણ કહો, તો તે એકસ્વભાવી હોવાથી તેનો અજનનસ્વભાવ (=પરંપરાએ જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન ન કરવાનો સ્વભાવ) સિદ્ધ થાય નહીં.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

92. એકસ્વભાવત્વેન હેતુનેતિ । આનન્તર્યેણ જનકં પરમ્પરયા ત્વજનકમિદં બુદ્ધજ્ઞાનમિત્યેવંરૂપં સ્વભાવદ્વયં નાસ્યેવ, વિજ્ઞાનસ્યૈકસ્વભાવત્વાદિત્યર્થઃ । તતો યદિ તજ્જનકસ્વભાવં તદા સર્વદૈવ જનક-મસ્તુ । કિમનયા જડત્વસૂચિકયા કલ્પનયા યદુતાનન્તર્યેણ જનકં પરમ્પરયા ત્વજનકત્વમિતિ ? અથા-જનકસ્વભાવં તર્હિ સર્વદૈવાવસ્તુ, તત્ કથં કદાચિદપિ જનકં સ્યાદિતિ ? ॥

(૨૩૦) સ્વનિવૃત્ત્યપરજનનસ્વભાવભેદાભેદયોસ્તદ્ભેદાભેદાભ્યાં વિરોધાન્વયાપત્ત્યાદિ-
દોષતોઽસ્યૈવાયોગાચ્ચ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધેઃ-તાવત્કાલાજનનભાવાસિદ્ધેઃ । દોષાન્તરમાહ સ્વનિવૃત્તીત્યાદિના । ⁹³સ્વનિવૃત્તિશ્ચાપરજનનં
ચ સ્વનિવૃત્ત્યપરજનને, તે એવ સ્વભાવૌ તયોઃ ભેદાભેદૌ સ્વનિવૃત્ત્યપરજનનસ્વભાવભેદાભેદૌ
તયોઃ સતોઃ તદ્ભેદાભેદાભ્યાં-અધિકૃતવસ્તુભેદાભેદાભ્યાં યથાસજ્ઞ્યં વિરોધાન્વયાપત્ત્યાદિદોષતઃ
અસ્યૈવ-અધિકૃતબોધમાત્રસ્ય અયોગાચ્ચ કારણાદ્ વચનમાત્રત્વમિતિ ક્રિયા । ભાવાર્થસ્તુ યદિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૩૦) અને માત્ર અજનનસ્વભાવી હોવામાં તો તેની અવસ્તુરૂપતા જ ફલિત થાયું.

હવે આ વાતમાં (=બુદ્ધજ્ઞાનને વસ્તુરૂપ માનવા જો તેમાં જનનસ્વભાવ માનો, તો) બીજો
દોષ આવે છે, તે જણાવે છે -

❖ બુદ્ધજ્ઞાનમાં જનનસ્વભાવ માનવામાં વિરોધાદિ ❖

જો બુદ્ધજ્ઞાનને જનનસ્વભાવી માનો, તો તે પોતે નિવૃત્ત થશે અને બીજી ક્ષણને ઉત્પન્ન કરશે
તો હવે અહીં વિકલ્પ એ કે, સ્વનિવૃત્તિ અને અપરજનનસ્વભાવ એ બેનો ભેદ છે કે અભેદ ? (૧)
ભેદ હોય તો 'વિરોધ' દોષ આવે, અને જો અભેદ હોય તો 'અન્વય' માનવાની આપત્તિ આવે.

આમ, પુષ્કળ દોષો હોવાથી બુદ્ધજ્ઞાન ઘટતું જ નથી. (એટલે પણ પૂર્વપક્ષની વાત વચનમાત્ર
રૂપ જણાઈ આવે છે, એમ ઉપરોક્ત પંક્તિનો આગળની સાથે અન્વય કરવો.)

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલા બીજા દોષનો આપણે શબ્દાર્થ જોયો. હવે વિસ્તારથી તેનો
ભાવાર્થ સમજીએ -

ભાવાર્થ : (વિસ્તાર) : બુદ્ધજ્ઞાનસંબંધી બોધ ક્ષણિક હોવાથી, પોતાને બીજા સમયે નિવૃત્ત કરે
છે અને સ્વ-અનંતર બીજી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે એ બુદ્ધજ્ઞાનના બે સ્વભાવ થયા : (૧)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

93. સ્વનિવૃત્તિશ્ચાપરજનનં ચેત્યાદેરયમભિપ્રાયઃ-एतदधिकृतबोधमात्रं बुद्धज्ञानसम्बन्धि क्षणिकत्वा-
दात्मानं द्वितीयसमये निवर्तयति अपरं च क्षणं जनयतीति स्वभावद्वयमस्य स्वनिवृत्त्यपरजननलक्षणं वर्तते ।

❖ બુદ્ધજ્ઞાનને વસ્તુરૂપ સિદ્ધ કરવા, એ જ્ઞાનમાં 'જનનસ્વભાવ'ની સાબિતી માટે બૌદ્ધ મથામણ કરી રહ્યો
છે... પણ ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિઓ દ્વારા એના જનનસ્વભાવનો નિરાસ કરે છે. (૧) પહેલી યુક્તિ એ આપી કે, એ
એકસ્વભાવી હોવાથી, અજનનસ્વભાવી એવા તેમાં જનનસ્વભાવ ન ધટે, અને હવે (૨) બીજી યુક્તિ એ આપે છે
કે, જનનસ્વભાવ માનવામાં તો 'અન્વય માનવાની આપત્તિ' 'વિરોધ' વગેરે દોષો આવે છે.

૧. 'જનનસ્વભાવ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'દ્વિતીયસ્ય સમયે' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તૌ સ્વનિવૃત્ત્યપરજનનસ્વભાવૌ મિથો ભિન્નૌ તસ્માચ્ચ વસ્તુનોઽભિન્નૌ એવં વિરોધઃ, એકસ્ય દ્વયાવ્યતિરેકેણ, અથાભિન્નૌ વસ્તુનોઽપ્યભિન્નાવિત્યન્વયઃ, અપરજનનસ્યૈવ સ્વનિવૃત્તિત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વનિવૃત્તિ, અને (૨) અપરજનનસ્વભાવ... હવે આ બે સ્વભાવને લઈને ચોંર વિકલ્પો ઊભા થાય છે. જુઓ - બોધથી અભિન્ન એવા આ બે સ્વભાવ, પરસ્પર (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? અથવા બોધથી ભિન્ન એવા આ બે સ્વભાવ, પરસ્પર (૩) ભિન્ન છે, કે (૪) અભિન્ન ? (આમાંથી એકે વિકલ્પો સંગત થતા નથી. તે આ પ્રમાણે -)

(૧) પરસ્પર ભિન્ન એવા બે સ્વભાવ બોધથી પણ ભિન્ન હોય એવું કહો તો 'આ બે સ્વભાવ બોધના છે' - એમ બોધની સાથે (એ બે સ્વભાવનો) સંબંધ નહીં ઘટે. (કારણ કે અત્યંત ભિન્ન પદાર્થનો વિન્ધ્ય-હિમાલયની જેમ સંબંધ હોય નહીં.)

(૨) પરસ્પર ભિન્ન એવા બે સ્વભાવ, બોધથી અભિન્ન હોય એવું કહો, તો તો તેમાં વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે બે જુદા જુદા ધર્મો એક વસ્તુમાં શી રીતે રહે ? (શું શીત-ઉષ્ણ સ્વભાવ એક વસ્તુમાં રહે છે ?)

(૩) પરસ્પર અભિન્ન એવા બે સ્વભાવ બોધથી પણ અભિન્ન હોય એવું કહો, તો તો 'અન્વય' માનવાની આપત્તિ આવે ! કારણ કે એવું કહેવાથી તો સ્વનિવૃત્તિ જ અપરજનનરૂપ ફલિત થાય. (ભાવ એ કે, બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રથમક્ષણીય વસ્તુનો સ્વભાવ છે. એટલે અપરજનનરૂપ પ્રથમક્ષણીય વસ્તુ છે. હવે એ વસ્તુની બીજી ક્ષણે નિવૃત્તિ થાય છે, એટલે સ્વનિવૃત્તિ બીજી ક્ષણે છે. હવે જો અપરજનન અને સ્વનિવૃત્તિ એક હોય, તો એનો મતલબ એ થાય કે, અપરજનનરૂપ પ્રથમક્ષણીય વસ્તુ જ બીજી ક્ષણે સ્વનિવૃત્તિરૂપે પરિણમે છે અને આ રીતે ઉત્તરોત્તર ક્ષણરૂપે પરિણમવું એ જ તો અન્વય છે. એટલે એવું માનવામાં અન્વયની આપત્તિ આવે જ.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

एतच्च स्वभावद्वयं मिथो भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नमपि सद्बोधमात्राद् भिन्नमभिन्नं वा । अभिन्नमपि सद्बोधमात्रादभिन्नं भिन्नं वा । इति परमार्थतो विकल्पचतुष्टयम् । तत्र यदि मिथो भिन्नौ सन्तौ बोधादपि भिन्नावेतौ स्वभावावभ्युपगम्येते तदा तस्य बोधमात्रस्यैतौ स्वभावाविति सङ्गयोगः ॥ १ ॥

અથ મિથો ભિન્નાવપિ બોધમાત્રાભિન્નાવભ્યુપગમ્યેતે તર્હિ સ્ફુટ એવ વિરોધઃ । યૌ હિ મિથો ભિન્નૌ તૌ કથમેકત્ર વર્તેતે ઇતિ ? ॥ ૨ ॥

અથ પરસ્પરમભિન્નાવેતૌ સ્વભાવૌ બોધમાત્રાદપિ અભિન્નાવિતિ તૃતીયઃ પક્ષસ્તર્હિ અન્વયાપત્તિઃ, ચૈવ સ્વનિવૃત્તિસ્તદેવાપરજનનમિતિ કૃત્વા ॥ ૩ ॥

❖ વૃત્તિકારે બે વિકલ્પો જ બતાવ્યા છે, બાકીના વિકલ્પો ઉપલક્ષણથી જણાઈ આવે છે. એટલે તેનો અહીં ઉપન્યાસ કરાય છે.

૧. 'સંગ્ગીયોગઃ' ઇતિ ख-पाठः, क-पाठस्तु 'संयोगाः' इति ।

(२३१) स्यादेतत्-स एव स्वनिवृत्तिः, तस्यैव तदवधिकत्वात् । अपरजननं च जनयतीति जननात् । नैतदेवं भावस्यैव तदभावत्वविरोधात्, स एव स्वनिवृत्तिरित्य-

❖ व्याख्या ❖

स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे-स एव-अधिकृतो बोधः स्वनिवृत्तिः । कुत इत्याह-
तस्यैव-अधिकृतबोधस्य तदवधिकत्वात्-निवृत्तेस्तदाश्रयत्वेन । अपरजननं च स एव,
जनयतीति जननादिति कृत्वा । एतदाशङ्क्याह-नैतदेवमित्यादि । नैतदेवं यदुक्तं परेण । कुत

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

(૪) જો પરસ્પર અભિન્ન એવા બે સ્વભાવ બોધથી ભિન્ન હોય એવું કહો, તો ‘આ બે સ્વભાવ બોધના છે’ - એમ બોધની સાથે (બે સ્વભાવનો) સંબંધ નહીં ઘટે (કારણ બોધથી ભિન્ન સ્વભાવનો બોધ સાથે સંબંધ ન હોય.)

અને એમાં વિરોધ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે, પરસ્પર અભિન્ન બે સ્વભાવ વસ્તુથી ભિન્ન શી રીતે હોઈ શકે? (ભાવ એ લાગે છે કે, જો પરસ્પર જુદા ધર્મો પણ અભિન્ન મનાતા હોય, તો એ ધર્મો જે વસ્તુના છે, એ વસ્તુથી અભિન્ન પણ કેમ ન મનાય? તેની સાથે તો સુતરાં અભિન્ન માનવા જોઈએ. તે છતાં તમે ન માનો, તો વિરોધ થાય જ અથવા એમ અર્થ કરવો કે, ધર્મનો અભેદ, એક ધર્મના ધર્મરૂપે જ ઘટી શકે અને તેના માટે ધર્મો સાથે અભિન્નતા જોઈએ જ.)

સાર : આમ, એકે વિકલ્પો પ્રમાણે અધિકૃત બોધના સ્વનિવૃત્તિ અને અપરજનનરૂપ બે સ્વભાવ સંગત થતા નથી.

(૨૩૧) બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ :) (૧) તે અધિકૃત બોધ જ સ્વનિવૃત્તિરૂપ છે, કારણ કે એ બોધ સ્વનિવૃત્તિને સાપેક્ષ છે. તેનું કારણ એ કે, નિવૃત્તિ તે બોધને આશ્રયીને થાય છે. (ભાવ એ કે, કોની નિવૃત્તિ ? તો કે બોધની નિવૃત્તિ. આમ નિવૃત્તિના પ્રતિયોગીરૂપે બોધ જણાય છે, એટલે નિવૃત્તિ અને બોધ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે - અને તેથી એ બોધ જ બીજી ક્ષણે સ્વનિવૃત્તિરૂપ થાય છે.) અને (૨) તે બોધ જ અપરજનનરૂપ છે, કારણ કે બીજી ક્ષણને ઉત્પન્ન કરે એ ‘જનક’ (=અપરજનન)

❖ विवरणम् ❖

अथ परस्परमभिन्नौ वस्तुनश्च भिन्नाविति पक्षस्तर्हि तस्येति सङ्गायोगो विरोधश्च स्फुट एव । यौ परस्परमभिन्नौ तौ कथं वस्तुनो भिन्नौ भवत इति ? ॥ ४ ॥

वृत्तिकृता च विकल्पयुगलकमेव भाषितम् । इतरत् तु विकल्पयुगलकमुपलक्षणद्वारेणैव गतमिति कर्त्वेति सम्भाव्यते ॥

94. जनयतीति जननादिति कृत्वेति । जनक इत्युच्यत इत्यर्थः ॥

१. 'संयोगाः' इति क-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते 'स्वपरभिन्नौ' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ३. पूर्वमुद्रिते 'वस्तुनोऽभिन्नौ' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः । ४. पूर्वमुद्रिते 'जनयतीति जनक इत्युत्पाद(क)' इति पाठः, अत्र N-प्रतपाठः ।

ભ્યુપગમે ચૈતદાપત્તેઃ, તદવધિકત્વાયોગાત્, તદા ભાવે પ્રાગૂર્ધ્વં ચ તદભાવે તદુપપત્તેઃ, નિવૃત્તેઃ પ્રસજ્યપ્રતિષેધત્વાભ્યુપગમાચ્ચ । (૨૩૨) “ન હિ કસ્યચિદ્ ભાવેન ભાવો ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-ભાવસ્યૈવ-અધિકૃતબોધાચ્ચસ્ય ⁹⁵તદભાવત્વવિરોધાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સ એવ સ્વનિવૃત્તિરિત્યભ્યુપગમે ચ સતિ એતદાપત્તેઃ-અધિકૃતવિરોધાપત્તેઃ તદવધિકત્વાયોગાત્-નિવૃત્ત્યવધિકત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ તદા ભાવે-સ્વભાવકાલે પ્રાગૂર્ધ્વં ચ તદભાવે-અધિકૃતભાવાભાવે તદુપપત્તેઃ-નિવૃત્ત્યુપપત્તેર્ન ⁹⁶તદાશ્રયત્વમ્ । અભ્યુચ્ચયમાહ-નિવૃત્તેઃ પ્રસજ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવાય અને એ કામ આ બોધ જ કરે છે. (એટલે આમ એક બોધ જ સ્વનિવૃત્તિ અને અપરજનન-સ્વભાવરૂપ છે.)

સ્યાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષઃ) આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે અધિકૃત બોધરૂપ (બુદ્ધજ્ઞાનરૂપ) ભાવ જ પોતાનો અભાવ (સ્વનિવૃત્તિ) બને એમાં વિરોધ છે. હવે જો બોધને જ સ્વનિવૃત્તિરૂપ (અભાવરૂપ) કહો, તો એમાં એ વિરોધ આવવાનો જ. (ભાવરૂપ બોધ નિવૃત્તિરૂપે=અભાવરૂપે શી રીતે બને ?)

વળી, તમે જે કહ્યું હતું કે, - “બોધરૂપ ભાવ એ સ્વનિવૃત્તિને સાવધિક=સાપેક્ષ છે” - તે વાત પણ ઘટતી નથી, કારણ કે ત્યારે (સ્વભાવકાળે) અધિકૃતબોધનો ભાવ હોય અને તે સિવાયના પૂર્વાપરકાળે અધિકૃત બોધનો અભાવ હોય, તો તે વખતે જ (=અધિકૃત બોધના અભાવ વખતે જ) નિવૃત્તિ હોવી ઉપપન્ન છે - આમ, નિવૃત્તિ-બોધનું જ્યારે સહભાવી અસ્તિત્વ જ નથી, ત્યારે તે બે સાવધિક શી રીતે ? એટલે નિવૃત્તિ બોધને આશ્રયીને થાય છે, એવું કહેવું અનુચિત છે. (તેથી સાપેક્ષતાને કારણે બોધને સ્વનિવૃત્તિરૂપ કહેવું સંગત થતું નથી.)

(આ અર્થ વ્યાખ્યાને અનુસરી કર્યો છે, પણ મૂળગ્રંથનો ભાવાર્થ આવો હોવો જણાય છે કે, જો (તદા) સ્વભાવકાળ વખતે (ભાવે) નિવૃત્તિ હોય અને (પ્રાગૂર્ધ્વં ચ તદભાવે) તે સિવાયના પૂર્વાપરકાળમાં એ નિવૃત્તિ ન હોય, તો તે બે (ભાવ + નિવૃત્તિ) પ્રતિનિયતરૂપે સહચર થવાથી,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

95. તદભાવત્વવિરોધાદિતિ । તસ્ય-ભાવસ્યાભાવસ્તદભાવઃ, તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તદભાવત્વમિત્યર્થઃ, તસ્ય વિરોધાત્ । ભાવ એવાભાવો ન ભવતીત્યર્થઃ ॥

96. ન તદાશ્રયત્વમિતિ । ન-નૈવ તદાશ્રયત્વં ભાવનિવૃત્તેઃ । યસ્મિન્ સમયે ભાવઃ તસ્મિન્નેવ ન ભાવનિવૃત્તિરિત્યર્થઃ ॥

૧. ‘સતિ તદાપત્તેઃ’ इति ड-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते ‘अधिकृतभावे’ इति त्रुटकपाठः, अत्र H-प्रतेन पूर्तिः । ३. ‘पत्तेः एतदक्षयं’ इति ड-पाठः ।

ભૂતો નામ તદા ન ભૂતો યદિ સ્વયં ન ભવેત્ ન ભવતીતિ ચ પ્રસજ્યપ્રતિષેધ એષ ન પર્યુદાસઃ'' ઇતિ વચનાદિતિ નિર્લોઠિતમેતદાત્મસિદ્ધાવિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિષેધત્વાભ્યુપગમાચ્ચ તદવધિકત્વાયોગઃ । અભ્યુપગમં દર્શયતિ ન હીત્યાદિના । ન હિ કસ્ય-
ચિદ્ ભાવેન ઉત્તરસ્ય ભાવો ન ભૂતો નામ પ્રાક્તનઃ તદા ન ભૂતોઽસૌ ભાવઃ યદિ સ્વયં ન
ભવતિ-આત્મનૈવ ન ભવતિ-ન ભવતિ ઇતિ ચ પ્રસજ્યપ્રતિષેધ એષ તુચ્છોઽભવનમાત્રં ન
પર્યુદાસો ભવનાન્તરરૂપમ્ ઇતિ વચનાદ્ વાર્તિક ઇતિ નિર્લોઠિતમેતત્-અધિકૃતં વસ્તુ આત્મ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(તદુપપત્તેઃ=નિવૃત્ત્યવધિકત્વોપપત્તેઃ=) તે ભાવની નિવૃત્તિસાપેક્ષતા ઉપપન્ન થઈ શકે... પણ, તેવું ન
હોવાથી જ નિવૃત્તિસાપેક્ષતા ઉપપન્ન થાય નહીં... આ અર્થમાં અમારો આગ્રહ નથી, વિદ્વાનો
યથાસંગતિ અર્થ કરે.)

બીજી વાત એ કે, નિવૃત્તિને તો તમે પ્રસજ્યપ્રતિષેધરૂપ કહો છો અને તેથી તો એ તુચ્છ
અભાવરૂપ ફલિત થાય... તો અધિકૃત બોધ આવા તુચ્છને સાપેક્ષ શી રીતે રહે ?

(૨૩૨) એ વાતની (=બૌદ્ધો નિવૃત્તિને પ્રસજ્ય પ્રતિષેધરૂપ માને છે, એ વાતની) પુષ્ટિ માટે
જુઓ તમારું શાસ્ત્રવચન : વાર્તિકમાં કહ્યું છે કે,

(ન કસ્યચિદ્ ભાવઃ, ભાવેન ન ભૂતઃ=) કોઈપણ વસ્તુનો ભાવ, ઉત્તરક્ષણીય બીજા ભાવ વડે
અભાવરૂપ થતો નથી, અર્થાત્ ઉત્તરક્ષણે કપાલ હોવામાત્રથી પૂર્વક્ષણીય ઘટનો અભાવ થાય એવું
નથી... પણ (યદિ સ્વયં ન ભવેત્ તદા ન ભૂતો=) જો એ ઘટ પોતે ઉત્તરક્ષણે ન હોય, તો જ તે અભાવરૂપ
થાય. (ન ભવતિ=) હવે એ ઘટ પોતે ઉત્તરક્ષણે નથી હોતો

એટલે 'તદેવ વસ્તુ દ્વિતીયક્ષણે ન ભવતિ' અહીં ન ભવતિ (વસ્તુનો અભાવ) પ્રસજ્ય પ્રતિષેધરૂપ^૧
સમજવો, પર્યુદાસરૂપ નહીં. (કારણ કે અહીં વસ્તુનો અભાવ, બીજાના ભાવરૂપ નહીં, પણ સ્વતંત્ર
તુચ્છ-અભાવરૂપ કહ્યો છે.)''

આમ, નિવૃત્તિ પ્રસજ્ય પ્રતિષેધરૂપ (=તુચ્છ અભાવરૂપ) ફલિત થાય છે. એટલે અધિકૃત બોધ
આવી નિવૃત્તિને સાપેક્ષ ન હોય અને એટલે એ બોધ તુચ્છનિવૃત્તિરૂપ પણ ન જ હોય. એટલે પણ
પૂર્વપક્ષની વાત અસાર જણાય છે.

* નગ્ બે પ્રકારના હોય છે : (૧) પ્રસજ્યનગ્, અને પર્યુદાસનગ્... પ્રસજ્યનગ્ વસ્તુના નિષેધમાત્રરૂપ
છે. દા.ત. 'અન્ન પ્રેતો ન' તો આ નગ્ દ્વારા માત્ર પ્રેત-ભૂતનો નિષેધ જ કરાય છે... અને પર્યુદાસનગ્ તેની સદૃશના
વિધાનરૂપ છે. દા.ત. 'અગૌ' તો અહીં ગો-અભાવ ગોસદૃશ ગવયના વિધાનરૂપ છે.

૧. 'એવ ન' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'પ્રપજ્ઞેન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'તદધિકત્વાં' ઇતિ પાઠઃ, અન્ન H-
પ્રતપાઠઃ ।

(૨૩૩) યચ્ચોક્તમ્-‘સ્યાદેતત્ કિમનેન (ઇત્યમ્) અસમ્ભવિના મુગ્ધવિસ્મયકરેણ ભાવનાવાદેન ? કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ, સ ચ કાયસન્તાપલક્ષણેન તપસા પ્રાગુપાન્તા-શુભકર્મનિર્જરણતોઽનાગતસ્ય ચાકરણેનેત્યાશઙ્ક્ય તદપ્યસત્ કાયસન્તાપસ્ય કર્મફલ-ત્વાત્’ ઇત્યાદિ, તદપિ ભગવદર્હન્મતાશ્રવણસૂચકમેવ કેવલં નેષ્ઠાર્થસાધકમપિ, તપઃ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધૌ ઇત્યલં પ્રસન્નેન ॥

યચ્ચોક્તં મૂલપૂર્વપક્ષે ઈવ-સ્યાદેતત્ કિમનેનેત્યાદિ યાવત્ કાયસન્તાપસ્ય કર્મ-ફલત્વાદિત્યાદિ, તદપિ કિમિત્યાહ-ભગવદર્હન્મતાશ્રવણસૂચકમેવ કેવલં નેષ્ઠાર્થસાધક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે આ પ્રસંગથી સર્વ... બૌદ્ધની આ બધી વાતોનું અમે ‘આત્મસિદ્ધિ’ નામના ગ્રંથમાં વિસ્તારથી નિરાકરણ કર્યું છે.

નિષ્કર્ષ : જો વસ્તુઓને અશુચિ-દુઃખરૂપ માનો, તો બુદ્ધજ્ઞાનસંબંધી અધિકૃત બોધને પણ અશુચિ-દુઃખરૂપ માનવો પડશે ! એટલે તેવો એકાંત યોગ્ય નથી. તેથી દરેક વસ્તુ કથંચિદ્ જ અનાત્મક-અનિત્ય - અશુચિ અને દુઃખરૂપ છે, એવું ફલિત થયું.

❖ પૂર્વપક્ષીનું વચન ઈષ્ટાર્થ-અસાધક ❖

(૨૩૩) બીજું મૂળ પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૩-૫૪ પર) તમે - “જૈન : ‘અનાત્મક વગેરે ભાવનાઓથી અનાસક્તભાવ, તેનાથી વૈરાગ્ય-મોક્ષ’ એવા હકીકતમાં અસંભવિત, માત્ર ભોળા જીવોને વિસ્મય પમાડનાર ભાવનાવાદથી શું ? ખરેખર તો સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયથી જ મોક્ષ થાય અને કર્મનો ક્ષય, કાયસંતાપરૂપ છટ્ટ-અક્રમ વગેરે તપથી - (૧) પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા અશુભ કર્મની નિર્જરા દ્વારા, અને (૨) નવા કર્મો ન કરવા દ્વારા - થાય છે.” - આવી જૈનોના નામે ‘આશંકા’ ઉપાડીને તમે જે કહ્યું હતું કે - “એકાંતવાદી : તમારી વાત અસત્ છે, કારણ કે કાયસંતાપ તો (નારકીને થનારા કાયસંતાપની જેમ) કર્મના ઉદયરૂપ છે, તો આવા કર્મોદયરૂપ કાયસંતાપથી મોક્ષ થતો હશે ?” - વગેરે તમે જે તર્કો રજૂ કર્યા હતા, તે બધું પણ માત્ર ભગવાન - અરિહંતનાં મતનું અશ્રવણ સૂચવે છે, બાકી હકીકતમાં એ ઈષ્ટ અર્થને સિદ્ધ કરતું નથી.

(ભાવ એ કે, જૈનો કાયસંતાપને જ તપ માને છે, એવી પૂર્વપક્ષની માન્યતા છે અને એ માન્યતાના આધારે તેનું નિરાકરણ કરવા તે તર્કો રજૂ કરે છે... પણ પૂર્વપક્ષીને એ ખબર જ નથી કે,

❖ આવું કહીને ગ્રંથકારશ્રીએ તમામ એકાંત માન્યતાઓનો નિરાસ કર્યો.

❖ હકીકતમાં જૈનો તેવું માનતા નથી, પણ પૂર્વપક્ષીએ ભ્રમથી જૈનો પર તેવો આરોપ મૂક્યો છે.

૧. દ્રષ્ટવ્યે ૫૩-૫૪તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘કારણભાવના’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘વાઙકરણે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. દ્રષ્ટવ્યે ૫૩-૫૪તમે પૃષ્ઠે ।

સ્વરૂપાપરિજ્ઞાનાત્ । ન ચ્છલુ કાયસન્તાપરૂપં તપ્ ઇત્યાર્હતઃ કૃતાન્તઃ । (૨૩૪) કિં તર્હિ ? જ્ઞાનસંવેગશમગર્ભ ક્ષાયોપશમિકભાવવૃત્તિ ક્લિષ્ટકર્મક્ષયહેતુ વિશિષ્ટાવબોધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મપિ । કથં ન સાધકમિત્યાહ-તપઃસ્વરૂપાપરિજ્ઞાનાત્ । કથમપરિજ્ઞાનમિત્યાહ-ન ચ્છલુ-નૈવ કાયસન્તાપરૂપં તપ્ ઇતિ આર્હતઃ કૃતાન્તઃ-આર્હતઃ સિદ્ધાન્તઃ । કિં તર્હિ ? જ્ઞાનસંવેગ-શમગર્ભમ્, જ્ઞાનાદ્યભાવે તદભાવાત્ । એતદેવ વિશેષ્યતે ક્ષાયોપશમિકભાવવૃત્તિ ઔદયિક-ભાવનિષેધેનેતિ । એતદેવ વિશેષ્યતે ક્લિષ્ટકર્મક્ષયહેતુ, અસ્મિન્નેવ વિષયે તપસો વિધાનાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જૈનો તપનું સ્વરૂપ કોઈ અલગ જ માને છે (માત્ર કાયસન્તાપરૂપ નહીં.) એટલે જૈનમંતવ્ય જાણ્યા વિનાનું માત્ર પ્રલાપ પૂરતું પૂર્વપક્ષીનું કથન છે.)

પ્રશ્ન : 'તપ કાયસન્તાપરૂપ છે' - એવો અરિહંતનો સિદ્ધાંત નથી ?

ઉત્તર : ના, નથી.

પ્રશ્ન : તો (અરિહંતમતે) તપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર : તમે ખૂબ સરસ પ્રશ્ન કર્યો. તો જુઓ -

❖ આર્હતમતે તપનું આબેહૂબ સ્વરૂપ ❖

(૨૩૪) (૧) જ્ઞાન, સંવેગ અને શમથી જે ગર્ભિત હોય... (જ્ઞાન વગેરે ન હોય, તો હકીકતમાં એ તપ જ ન કહેવાય.)

(૨) કર્મના ક્ષયોપશમથી જન્ય ક્ષયોપશમિક ભાવમાં જે રહેનારો હોય. (એટલે એ તપ વખતે મોહનીયાદિ કર્મથી જન્ય સંકલ્પ-વિકલ્પો, વિષય-કષાયો, આશંસાઓ, ક્રોધ વગેરે ઔદયિકભાવો= કર્મોદયજન્ય ભાવો ન હોવા જોઈએ, નહીંતર તો એ તપ ઔદયિક ભાવમાં રહેનારો બની જાય અને તો વાસ્તવમાં એ તપ જ ન રહે અથવા તો આ વ્યવસ્થેદપરક વિશેષણ સમજવું. નરકનો કાયસન્તાપ ઔદયિક છે, તેનો આનાથી વ્યવસ્થેદ થયો.)

(૩) જે ક્લિષ્ટ કર્મોના ક્ષયનું કારણ બનતું હોય... (આસક્તિ, લાલસા વગેરે ક્લિષ્ટ કર્મોથી ઊભી થાય છે. એટલે હકીકતમાં તો એ ક્લિષ્ટ કર્મોના ક્ષય માટે જ તપ કરવાનું વિધાન છે. શુભ-અધ્યવસાયરૂપ તપથી સત્તાગત કર્મો ક્ષીણ થાય અને અશુભભાવજન્ય કર્મબંધનો નિરોધ થાય.)

❖ હવે ગ્રંથકારશ્રી નવ વિશેષણોથી તપનું સુંદર સ્વરૂપ બતાવી રહ્યા છે.

❖ 'જ્ઞાનમેવ બુધ્ધાઃ પ્રાહુઃ, કર્મણાં તાપનાત્ તપઃ । તદાભ્યન્તરમેવેષ્ટં, બાહ્યં તદુપબૃંહકમ્ ।' - ઇતિ જ્ઞાનસારઃ ૩૧/૧

❖ 'વિશિષ્ટજ્ઞાનસંવેગશમસારમતસ્તપઃ । ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞેયમવ્યાબાધસુખાત્મકમ્ ॥' - ઇતિ અષ્ટકમ્ ૧૧/૮

❖ 'નિકાચિતાનામપિ કર્મણાં યદ્, ગરીયસાં ભૂધરદુર્ધરાણામ્ ।

વિભેદને વજ્રમિવાતિતોત્રં, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તપસેઽદ્ભુતાય ॥ - ઇતિ શાન્તસુધારસે ૧/૪

કારણં પરમપદાસન્નતાકર્તૃ દૈન્યૌત્સુક્યવર્જિતં પારમાર્થિકસુખવૃત્તિ મહાસત્ત્વસેવિતં સદ-
નુષ્ઠાનહેતુ શુભાત્મપરિણામરૂપં તપ ઇતિ । (૨૩૫) ન ચૈવમ્ભૂતપરિણામરૂપમેતત્ કાય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एतदेव विशेष्यते विशिष्टावबोधकारणं, तपःपूर्वकसद्द्व्यानविधानात् । एतदेव विशेष्यते
परमपदासन्नताकर्तृ, कर्मनिर्जरणतः । एतदेव विशेष्यते दैन्यौत्सुक्यवर्जितं गाम्भीर्यधैर्या-
श्रयसम्पन्नत्वेन । एतदेव विशेष्यते पारमार्थिकसुखवृत्ति, शमसारतया । एतदेव विशेष्यते
महासत्त्वसेवितमिहलोकाद्यपेक्षाभावेन । एतदेव विशेष्यते सदनुष्ठानहेतु प्रवृत्तिमत् ज्ञानगर्भतया
एवम्भूतं शुभात्मपरिणामरूपं तप इत्यार्हतः कृतान्तः । न चैवम्भूतपरिणामरूपमेतत्-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૪) સદ્ધ્યાનરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું જે કારણ બને... (તપપૂર્વક સદ્ધ્યાન કરવાનું વિધાન છે.
એટલે એ તપ એકાગ્રતાદિ ગુણોનું આધાન કરવા દ્વારા સદ્ધ્યાનનું કારણ બને.)

(૫) કર્મની નિર્જરા (=ક્ષય) કરવા દ્વારા જે પરમપદને (=મોક્ષપદને) નજીક લાવનાર હોય... (૬) જે દીનતા અને ઉત્સુકતાથી રહિત હોય... (તપ કરનાર વ્યક્તિ, ગંભીરતા અને ધીરજ

આ બે ગુણથી સંપન્ન હોવો જોઈએ અને સંપન્ન હોય તો તેને તપમાં દીનતા પણ ન આવે અને
શીઘ્રસમાપ્તિની ઈચ્છારૂપ ઔત્સુક્ય પણ ન આવે... અને તો એનો તપ શુદ્ધતપ બને.)

(૭) શમરૂપ (સામ્યરૂપ) સુખથી ભરપૂર હોવાથી, પારમાર્થિક સુખની વૃત્તિ જેમાં છે તે...
(વાસ્તવિક તપ સામ્યસુખથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેમાં પારમાર્થિક સુખનો આહ્વાદ અનુભવાય છે.)

(૮) જે ઈહલોક-પરલોકસંબંધી કોઈપણ અપેક્ષા-આશંસા વિના મહાન (=અત્યંત પ્રબળ)
સત્ત્વવાળા (=પુરુષાર્થવાળા) જીવો વડે સેવાયેલ હોય... (અપેક્ષા-આશંસાઓને છોડવા માટે પણ
પ્રબળ સત્ત્વ જોઈએ. આવા સત્ત્વપૂર્વક જેનું સેવન કરાયું હોય, તે જ વાસ્તવમાં તપ છે.)

(૯) જ્ઞાનગર્ભિત હોવાને કારણે, જે સદ્નુષ્ઠાનમાં (=મોક્ષસાધક ઉપાયમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર
હોય...

આવા સારભૂત નવ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ શુભ-આત્મપરિણામરૂપ (શુભ-અધ્યવસાયરૂપ) જે
હોય, તેને અરિહંતમતે 'તપ' કહેવાય છે.

(૨૩૫) આવા પ્રકારના તપને તમે (=બૌદ્ધો) કાયસંતાપરૂપ કહેતા હો, તો તો તે બિલકુલ

* 'કિમુચ્યતે સત્તપસઃ પ્રભાવઃ, કટોરકર્માર્જિતકિલ્બિષોઽપિ ।

દુઢપ્રહારીવ નિહત્ય પાપં, યતોઽપવર્ગં લભતેઽચિરેણ ॥ - ઇતિ શાંતસુધારસે ૧/૫ ।

* 'શમયતિ તાપં ગમયતિ પાપં, રમયતિ માનસહંસમ્ ।

હરતિ વિમોહં દુરાસેહં, તપ ઇહ વિગતાશંસમ્ ॥ - ઇતિ શાંતસુધારસે ૧/૬ ।

૧. 'હેતુઃ પ્રવૃત્તિઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'એવં શુભાઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

સન્તાપલક્ષણમિતિ યુજ્યતે વક્તુમ્, અત એવ નેદં કર્મફલમેવ, તત્ક્ષયોપશમતઃ પ્રવૃત્તેઃ તત્ત્વત આત્મધર્મત્વાત્ । (૨૩૬) ન ચૈવંવિધપરિણામવતઃ સદનશનાદ્યનુષ્ઠાનેન પ્રાયઃ કાય-સન્તાપોઽપિ ભવતિ । ન ચાસૌ સન્નપિ શુભાબહિશ્ચરચેતસઃ ચિત્તસન્તાપાય । ન ચ તત્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તપઃ કાયસન્તાપલક્ષણમિતિ-એવં યુજ્યતે વક્તું એવમ્ભૂતપરિણામરૂપસ્ય વિશુદ્ધધ્યાનાત્મક-ત્વેન વેદ્યસંવેદ્યપદરૂપતયા સુખરૂપત્વાદિતિ યોઽર્થઃ અત એવ હેતોઃ નેદં-તપઃ કર્મફલમેવ-એકાન્તેન । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્ક્ષયોપશમતઃ-કર્મક્ષયોપશમતઃ પ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ તત્ત્વતઃ-પર-માર્થેન આત્મધર્મત્વાત્ તપસઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચૈવંવિધપરિણામવતઃ-પુંસઃ સદનશનાદ્ય-નુષ્ઠાનેન અધિકારિણ આગમવિહિતં સત્ તેન પ્રાયઃ કાયસન્તાપોઽપિ ભવતિ । ન ચાસૌ-કાયસન્તાપઃ સન્નપિ શુભાબહિશ્ચરચેતસસ્તપસ્વિનશ્ચિત્તસન્તાપાય, શુભાબહિશ્ચરચેતસ્ત્વાદેવ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

યોગ્ય નથી, કારણ કે આવો તપ તો વિશુદ્ધ ધ્યાનરૂપ હોવાથી ખરેખર વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. (વેદ્ય એટલે અનુભવવા યોગ્ય આત્મસ્વરૂપ વગેરે, તેનું સંવેદન જેમાં થાય છે તે સ્થાન... તપ તે આવા સ્થાનરૂપ છે, અર્થાત્ એ વિશુદ્ધ ધ્યાનરૂપ હોવાથી તેમાં આત્મસ્વરૂપ વગેરેનું સંવેદન થાય છે.) અને એ સંવેદનના કારણે એ તપ પરમસુખરૂપ છે.

એટલે જ એ તપને એકાંતે કર્મફળરૂપ (=કર્મના ઉદયરૂપ) કહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ તપ તો કર્મના ક્ષયોપશમથી થયો હોવાથી, પરમાર્થથી તો એ આત્માના ધર્મરૂપ=સ્વભાવરૂપ છે (એટલે એને કર્મોદયરૂપ ન કહેવાય.)

❖ સદનુષ્ઠાનસેવકને કાયસંતાપની પણ અનનુભૂતિ ❖

(૨૩૬) અને આવા પ્રકારના પરિણામવાળો પુરુષ આગમમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે અનશન વગેરે સદનુષ્ઠાન કરે, તો પ્રાયઃ એને કાયસંતાપ પણ ન જ થાય...

(આગમમાં શરીરના વ્યુત્સર્ગ-આદિ માટે ખૂબ જ સુંદર ક્રમ બતાવ્યો છે. એ ક્રમના સેવનથી કપરું કાર્ય પણ શરીર માટે સહજ થઈ જાય અને એટલે એ કાર્ય કાયાના સંતાપરૂપ ન બને.)

અને કદાચ કાયસંતાપ હોય, તો પણ શુભ-અબાહ્યચર (=સતત શુભધ્યાનમાં રહેનાર) મનવાળા તપસ્વીઓને, એ કાયસંતાપ, ચિત્તસંતાપ માટે ન બને... કારણ કે એ તપસ્વીઓનું મન અબાહ્યચર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

97. વેદ્યસંવેદ્યપદરૂપતયેતિ । વેદ્યં તત્ત્વં સંવેદ્યતે-સમ્યક્ પરિચ્છિદ્યતે યત્ર તદ્ વેદ્યસંવેદ્યમ્, તત્ત્વ તત્ પદં ચાવસ્થાનલક્ષણં વેદ્યસંવેદ્યપદમ્, તદ્વૃપં સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા તસ્ય ભાવસ્તત્તા તયા ॥

સન્તાપરહિતઃ કાયખેદોઽપિ પરમાર્થતઃ ખેદ એવ । (૨૩૭) ન ચ તત્સન્તાપકૃદપિ તદિદ્ધં
પરમજ્ઞાનદર્શનધરૈસ્તીર્થકૃદ્ધિઃ તદ્વચનપ્રામાણ્યાત્ મનોમજ્જુલકર્તૃતપઃપ્રતિષેધાત્ ચિત્તે-
ન્દ્રિયવશ્યમાત્રવિધાનાત્, અન્યથાઽઽર્ત્તધ્યાનાપત્તેઃ । (૨૩૮) ન ચ અલ્પકાયખેદોઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્સન્તાપરહિતઃ-ચિત્તસન્તાપરહિતઃ કાયખેદોઽપિ પરમાર્થતઃ ખેદ એવ,
અભિપ્રેતાર્થસિદ્ધૌ કાયખેદસ્યાખેદતથાઽનુભવાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ તત્સન્તાપકૃદપિ-ન ચ
કાય(ચિત્ત?)સન્તાપકૃદપિ તત્-તપ ઇષ્ટમ્-અભ્યુપગતમ્ । કૈરિત્યાહ-પરમજ્ઞાનદર્શનધરૈઃ
તીર્થકૃદ્ધિઃ । કથં નેષ્ટમિત્યાહ-તદ્વચનપ્રામાણ્યાત્-તીર્થકરવચનપ્રામાણ્યાત્ । પ્રામાણ્યં ચ મનો-
મજ્જુલકર્તૃતપઃપ્રતિષેધાત્ । તથા ચાર્ષમ્-

“સૌ હુ તવો કાયવ્વો જેણ મણો મજ્જુલં ન ચિન્તેહ ।
જેણ ન ઇન્દિયહાણી જેણ ય જોગા ન હાયન્તિ ॥”^૪

તથા ચિત્તેન્દ્રિયવશ્યમાત્રવિધાનાત્ । વિધાનં ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, અર્થાત્ બાહ્ય-શરીર કેવું છે ? તેને શું કષ્ટ પડે છે ? એ બધા બાહ્ય વિશે ધ્યાન દેનારું નથી. (એટલે
તેઓને કાયસંતાપ હોવા છતાં ચિત્તસંતાપ ન થાય.)

અને ચિત્તસંતાપથી રહિત વ્યક્તિને કાયખેદ પણ પરમાર્થથી ‘ખેદ’ રૂપ ન લાગે, કારણ કે
અભિપ્રેત (=ઈચ્છિત) અર્થની સિદ્ધિ માટે એ ખેદનો પણ અખેદરૂપે (=સુખરૂપે) જ અનુભવ થાય
છે. (આ વાત આગળ રત્નવેપારીના ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરશે.)

❖ અશુભધ્યાનકારક તપનો નિષેધ ❖

(૨૩૭) અને પરમ જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનારા તીર્થકરોને કાયસંતાપ (?ચિત્તસંતાપ) કરનાર
પણ તપ ઈષ્ટ નથી. કારણ કે એ વાતમાં તીર્થકરનું વચન જ પ્રમાણ છે, તીર્થકરોએ જ મનની અસમાધિ
કરનાર તપનો નિષેધ કર્યો છે.

આર્ય પુરુષોએ પણ કહ્યું છે કે -

“તે તપ કરવો, જેનાથી મન અશુભ ન વિચારે, જેનાથી ઇન્દ્રિયની હાનિ ન થાય અને જેનાથી
સંયમયોગો હણાય નહીં.”

અને તીર્થકરોએ તપ દ્વારા મુખ્ય તો ચિત્ત (મન) અને ઇન્દ્રિયનું વશીકરણ (=નિયંત્રણ) કરવાનું

❖ એનો મતલબ એ નથી કે, કાયસંતાપ બિલકુલ ન કરવો. પણ કહેવાનો ભાવ એ કે, મનની અસમાધિ
થાય એવો કાયસંતાપ ન કરવો.

૧. ‘ન ચ સન્તાપ૦’ इति ग-पाठः । ૨. મજ્જુલમ્-અસુન્દરમ્ । ૩. છાયા - તત્ ખલુ તપઃ કર્તવ્યં યેન મનો
મજ્જુલં ન ચિન્તયતિ । યેન નેન્દ્રિયહાનિર્યેન યોગા ન હાયન્તે ॥ ૪. આર્યા ।

મહાવ્યાધિપીડિતસ્યેવ તદ્દુઃખજ્ઞાતુસ્તતો નિર્વિણ્ણસ્ય સુવૈદ્યોપદેશાત્ સમ્યક્ તન્નિવૃત્ત્યુદ્યતસ્ય લઙ્ઘનૌષધપાનાદૈઃ દુઃખનિવૃત્તિર્દર્શિનઃ તથાવિધારોગ્યભાજઃ સમુપજાતરસા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

“કાયો ન કેવલમયં પરિતાપનીયો મિષ્ટૈ રસૈર્બહુવિધૈર્ન ચ લાલનીયઃ ।

ચિત્તેન્દ્રિયાણિ ન ચરન્તિ યથોત્પથેષુ વશ્યાનિ યેન ચ તદાચરિતં જિનાનામ્ ॥”

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथेत्यादि । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे आर्त्तध्यानापत्तेः, प्रतिषिद्धं चैतत् भगवतेति भावनीयम् । न चेत्यादि । न च अल्पकायखेदेऽपि सति महाव्याधि-पीडितस्येवेति निदर्शनं तद्दुःखज्ञातुरसम्मूढस्य ततः-दुःखान्निर्विण्णस्य सुवैद्योपदेशात्-सुवैद्योपदेशेन तन्निवृत्त्युद्यतस्य-दुःखनिवृत्त्युद्यतस्य लङ्घनौषधपानादैः तथाविधकायखेदेऽपि

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ કહ્યું છે. જુઓ તેમનું વિધાન :

“આ શરીર, કેવળ ક્લેશ પમાડવા યોગ્ય નથી અને કેવળ ઘણા પ્રકારના મધુર રસોથી લાલન-પાલન કરવા યોગ્ય પણ નથી, પણ જે પ્રમાણે ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયો ઉન્માર્ગે ન જાય અને જેનાથી (તેઓ) વશ થાય, તે જ (તપ) જિનેશ્વરોના આચરણરૂપ છે.”

આ બધી વાતો તમારે માનવી જ જોઈએ.

(અન્યથા=) જો આવું ન માનો અને ચિત્તસંતાપાદિને પણ તપરૂપ કહી તેને કર્તવ્ય માનો અથવા તો મનને સંતાપ કરાવતો તપ પણ કર્તવ્ય માનો, તો તો ‘આર્તધ્યાન’ થવાની આપત્તિ આવે ! અને પરમાત્માએ આર્તધ્યાનનો તો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે.

※ અલ્પ કાયખેદમાં ચિત્તખેદ અસંગત ※

※ સદષ્ટાંત વિશદીકરણ ※

(૨૩૮) પૂર્વપક્ષ : તો પણ છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ કરવામાં થોડો તો કાયખેદ થવાનો જ અને તો ચિત્તખેદ પણ થવાનો. તો તેવો તપ શી રીતે આદરણીય બને ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! થોડો કાયખેદ હોવામાં ચિત્તખેદ થાય એવું જરૂરી નથી. આ વાતને આપણે દષ્ટાંતસહિત સમજીએ -

દષ્ટાંત : કોઈ વ્યક્તિ મોટી વ્યાધિથી પીડાયો હોય અને અસંમૂઢ (=સારાસારવિવેકજ્ઞ) એવો તે, એ વ્યાધિના કટુવિપાકરૂપ દુઃખને જાણતો હોય અને એ દુઃખથી નિર્વેદ પામી ગયો હોય... તો આ વ્યક્તિ કોઈ સારા વૈદ્યના ઉપદેશથી એ દુઃખની (વ્યાધિની) નિવૃત્તિ માટે ઉદ્યત થાય અને લાંઘણ

❖ ભાવ એ કે, મુખ્યતા તો ચિત્તખેદ ન થવાની છે. એટલે થોડા કાયકષ્ટમાં જો ચિત્તખેદ ન થતો હોય, તો તે તપ આદરણીય જ છે.

૧. ‘દેશાત્ તન્નિવૃં’ इति ग-पाठः । ૨. वसन्ततिलका ।

ન્તરસ્ય ચિત્તખેદઃ । (૨૩૯) एवं भावतपस्विनः संसारमहाव्याधिपीडितस्य मिथ्या-
विकल्पदुःखज्ञातुस्तत्त्वतस्ततो निर्विण्णस्य भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात् सम्यक् तन्निवृ-
त्त्युद्युक्तस्य तथाविधविहितानुष्ठानात् मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनः तत्त्वसंवेदन-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દુઃખનિવૃત્તિર્દર્શિનઃ સતઃ તથાવિધારોગ્યભાજોઽન્તઃસુખાવેશેન સમુપજાતરસાન્તરસ્ય
આરોગ્યસમ્ભાવનયા ચિત્તખેદો ન ચાલ્પકાયખેદેઽપીતિ વર્તતે એષ દૃષ્ટાન્તઃ । ઇદાનીં દાર્ષ્ટાન્તિક-
યોજનામાહ એવમપીત્યાદિના । एवं भावतपस्विनः साधोः संसारमहाव्याधिपीडितस्य जन्मा-
दिविकारभावतः मिथ्याविकल्पदुःखज्ञातुर्नैतेभ्योऽन्यत् तत्त्वतो दुःखमिति तत्त्वतः-परमार्थेन
ततः-मिथ्याविकल्पदुःखान्निर्विण्णस्य भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात्-तीर्थकरोपदेशेन सम्यग्-
अविपरीतेन विधिना तन्निवृत्त्युद्युक्तस्य-मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तावुद्युक्तस्य तथाविध-
विहितानुष्ठानात्-चित्रविहितानुष्ठानात् मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनो मात्रया तत्त्वसंवे-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=ઉપવાસ), ઔષધપાન વગેરે દ્વારા તેને કાયખેદ થવા છતાં પણ, તે બધી પરેજીઓ દ્વારા દુઃખની
નિવૃત્તિ દેખનારો હોય... તો આ વ્યક્તિ આંતરિક સુખના આવેશથી તેવા પ્રકારના આરોગ્યને
ભજનારો થાય અને આરોગ્યની સંભાવનાથી (સમુપજાતરસાન્તર=) પીડાને બદલે 'હવે સારું થશે'
એવા શુભભાવની લાગણી તેને અનુભવાય. આમ, આ વ્યક્તિને થોડો કાયખેદ હોવા છતાં પણ
ચિત્તખેદ થતો નથી.

(૨૩૯) દાર્ષ્ટાન્તિક : એ જ રીતે ભાવતપસ્વી સાધુ, સંસારરૂપી મોટી વ્યાધિથી પીડાયો છે
(સંસારમાં જન્મ-મરણ, જરા-રોગ વગેરે અનેક વિકારો છે. એટલે સંસાર જ એક મહાવ્યાધિ છે,
એ વ્યાધિથી સાધુ વ્યથિત છે) અને તે સાધુ, એ મહાવ્યાધિના મિથ્યાવિકલ્પરૂપ કટુદુઃખને જાણનાર
છે. (સંસારમાં કુવિકલ્પો, વિષય-કષાયો, રાગ-દ્વેષાદિ થાય છે કે જેઓ કિલેષ કર્મબંધ દ્વારા
પરંપરાએ દુર્ગતિના સર્જક છે.) અને પરમાર્થથી એ સાધુ, તે મિથ્યાવિકલ્પરૂપ દુઃખથી નિર્વેદ પામી
ગયો છે...

તો આવો સાધુ, તીર્થકર જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવવૈદ્યના ઉપદેશથી સારી રીતે (=અવિપરીત
વિધિપૂર્વક) એ મિથ્યાવિકલ્પરૂપ દુઃખની નિવૃત્તિ માટે ઉદ્યત થાય અને છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ-અનશન વગેરે
આગમવિહિત અનુષ્ઠાનથી મિથ્યાવિકલ્પરૂપ દુઃખની નિવૃત્તિ દેખનારો હોય... તો એ સાધુ પરંપરાએ

❖ આપણા આંતરિક રાગાદિ રોગો કેવી રીતે ઘટે ? ઘટાડવાનો ઉપાય શું ? એ બધું જાણનાર ને જણાવનાર
હોવાથી તીર્થકરો ભાવવૈદ્યરૂપ છે.

૧. 'તથા વિહિતાં' इति क-पाठः । ૨. 'दर्शिनसन्तः तथा' इति क-पाठः । ૩. 'ऽन्यतत्त्वतो' इति ड-पाठः ।
૪. 'वृत्त्याद्युक्तस्य' इति ड-पाठः ।

ભાવારોગ્યભાજ: સમુદ્ભૂતશુભરસાન્તરસ્ય ન ભવતિ ચિત્તસન્તાપ:,(૨૪૦) અપિ તુ તથા-
વિધવ્યાબાધાનિવૃત્તિતસ્તથાઽનુભવસિદ્ધા ભવતિ પરમનિવૃત્તિરિતિ । (૨૪૧) દૃષ્ટા
ચેષ્ઠાર્થસંસિદ્ધાવન્યત્રાપિ રત્નવણિક્ષપ્રભૃતીનાં તથાઽનશનાદિકાયપીડા મનોનિવૃત્તિહેતુ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દનભાવારોગ્યભાજ: સત: સમુદ્ભૂતશુભરસાન્તરસ્ય પ્રશાન્તવાહિતયા ન ભવતિ ચિત્તસન્તાપો
ન ચાલ્પકાયઘેદેઽપ્યેવમિતિ વર્તતે । ઉપચયમાહ-અપિ તુ તથાવિધવ્યાબાધાવિનિવૃત્તિત:-
ક્લિષ્ટવ્યાબાધાનિવૃત્તયા તથા-અસંગ્ગશક્તિતયાઽનુભવસિદ્ધા । કિમિત્યાહ-ભવતિ પરમ-
નિવૃત્તિરિતિ યોગ્યનુભવસિદ્ધમેતદિતિ । લૌકિકં દૃષ્ટાન્તમાહ દૃષ્ટા ચેત્યાદિના । દૃષ્ટા ચ લોકે
ઇષ્ઠાર્થસિદ્ધૌ સત્યામન્યત્રાપિ-અધ્વગમનાદૌ રત્નવણિક્ષપ્રભૃતીનાં-પ્રાણિનાં તથાઽનશના-
દિકાયપીડા આહારાદ્યભાવેન મનોનિવૃત્તે: હેતુલૌકિકમેતદિતિ-એવં ન કાયસન્તાપલક્ષણં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તત્ત્વસંવેદનરૂપ (મિથ્યાવિકલ્પને દૂર કરીને યથાર્થસંવેદનરૂપ) ભાવઆરોગ્યને ભજનારો થાય અને
એટલે અનશનાદિ વખતે પણ પ્રશાંતવાહિતાના કારણે તેને (સમુપજાતરસાન્તર) પીડાને બદલે નિર્ભળ
સંવેદનની અનુભૂતિ થાય છે. એટલે આ વ્યક્તિને અલ્પ કાયબેદ થવા છતાં પણ ચિત્તસંતાપ થતો
નથી.

(૨૪૦) ઉપરથી જેમ રોગી રોગમુક્ત થવાથી પરમ આહ્લાદ અનુભવે છે, તેમ ભાવસાધુ પણ
મિથ્યાવિકલ્પરૂપ ક્લિષ્ટ વ્યાબાધાથી (=રોગથી) મુક્ત થવાથી, પરમ નિવૃત્તિને (=શુદ્ધ સ્વભાવા-
વસ્થારૂપ મુક્તિને) પ્રાપ્ત કરે છે; જે અસંગ-અનુષ્ઠાનના સામર્થ્ય-સંપન્ન યોગીઓને અનુભવસિદ્ધ
છે, (અર્થાત્ તેના બધા સંકલ્પ-વિકલ્પો શમી જાય છે અને શુદ્ધ સામ્યાવસ્થા અનુભવાય છે.)

આ વાતને જણાવવા એક લૌકિક દષ્ટાંત કહે છે -

(૨૪૧) તેવું લોકમાં પણ દેખાય છે, અભિપ્રેત (=ધનાદિ) અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, તો
રત્નવેપારી વગેરેને માર્ગમુસાફરીમાં પણ તેવા પ્રકારની અનશનાદિરૂપ (આહાર વગેરે ન મળવાથી
ન ખાવાદિરૂપ) કાયપીડા મનની સમાધિનું કારણ બને છે.

(અર્થાત્ ધન મળતું હોય, અને તે વખતે ખાવા-પીવાનું ન મળે, તો પણ એનું મન સમાધિસંપન્ન
હોય, આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જતું નથી. કારણ કે તેમાં તેના અભિપ્રેત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.)

* ચિત્તની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ જ્ઞાનપરંપરાને પ્રશાંતવાહિતા કહેવાય.

* 'યાપિ ચાનશનાદિભ્યઃ, કાયપીડા મનાક્ ક્વચિત્ ।

વ્યાધિક્રિયાસમા સાપિ, નેષ્ટસિદ્ધ્યાઽત્ર બાધની ॥' - ઇતિ અષ્ટકપ્રકરણે ૧૧/૬ ।

૧. 'સમુદ્ભૂતશમરસાન્તરસ્ય' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'યોઽપ્યનુ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'અવગમનાદૌ' ઇતિ ક-
પાઠઃ ।

રિતિ ન કાયસન્તાપલક્ષણં તપો જૈનાનામિતિ । (૨૪૨) ભવતિ ચાનેન પ્રાગુપાત્તકર્મ-
નિર્જરણમ્, અનુતાપભાવાદાગ્રહનિવૃત્તેઃ, કુશલપરિણામયોગાદ્ ભાવનાસિદ્ધેરાજ્ઞારાધ-
નાત્ સર્વતો નિવૃત્તેઃ સદ્ધ્યાનયોગાગ્નિરાકાઙ્ક્ષત્વાદનાગતસ્ય ચાકરણમિતિ, અતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તપો જૈનાનામિતિ સ્થિતમ્ । ભવતિ ચાનેન-તપસા પ્રાગુપાત્તકર્મનિર્જરણમ્ । કુત્તરિત્યાહ-
અનુતાપભાવાત્ । ભવતિ ચ તપસ્વિનઃ પ્રાગદુશ્ચરિતેઽનુતાપઃ તથા આગ્રહનિવૃત્તેર્નિરભિષ્વંગ-
શયભાવેન । एवं કુશલપરિણામયોગાત્ અત એવ ભાવનાસિદ્ધેઃ એવમાજ્ઞારાધનાત્ અત એવ
સર્વતો નિવૃત્તેઃ સમતયા एवं સદ્ધ્યાનયોગાત્ ⁹⁸ધ્યન્તરયોગાપ્ત્યા નિરાકાઙ્ક્ષત્વાદિહલોકાદૌ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમ ભાવસાધુને પણ મોક્ષરૂપ અભિપ્રેત અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, તો અનશનાદિ કાયપીડા
પણ ચિત્તસંતાપકારક નહીં, પણ ચિત્તની સમાધિનું કારણ બને છે.

નિષ્કર્ષ : એટલે જૈનમતે કાયસંતાપરૂપ તપ નથી, પણ પૂર્વોક્ત નવ વિશેષણોથી સંપન્ન શુભ-
આત્મપરિણામરૂપ તપ છે. (અને આવા તપ વિશે પૂર્વપક્ષીદત્ત એકે દોષનો અવકાશ નથી.)

❖ તપથી મોક્ષની નિર્બાધ સંગતિ ❖

(૨૪૨) હવે આવા તપથી પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મની નિર્જરા થાય છે જ, કારણ કે (૧) એ
તપસ્વીને તપ કરવાથી પોતાના પૂર્વ દુશ્ચરિત (=ખરાબ કૃત્ય) વિશે પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

(૨) નિરભિષ્વંગ (=નિરાસક્ત) ભાવ ઊભો થવાથી તમામ વસ્તુઓ પરનો (મમત્વાદિ-
ભાવરૂપ) આગ્રહ અથવા કદાગ્રહ ઊઠી જાય છે, નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

(૩) વળી, અત્યંત કુશળ પરિણામ આવે છે અને એટલે જ શુભ ભાવનાઓ થવા લાગે છે.

(૪) વળી, તપનું સેવન આજ્ઞાની જ આરાધના છે અને એટલે જ સમતાના કારણે તે (સર્વતઃ)
બધા સંકલ્પ-વિકલ્પોથી નિવૃત્ત થાય છે.

(૫) અને સંકલ્પ-વિકલ્પોની નિવૃત્તિથી સમ્યગ્ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ અને અસમ્યગ્
મન-વચન-કાયાના નિષેધરૂપ વિશિષ્ટ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય અને તેના આધારે તેમને સદ્ધ્યાન થાય છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

98. ધ્યન્તરયોગાપ્ત્યેતિ । ધ્યયઃ-બુદ્ધેરન્તર-વિશેષો ધ્યન્તરમ્, વિશિષ્ટબુદ્ધિરિત્યર્થઃ । તત્તો ધ્યન્ત-
રેણોપલક્ષિતો યો યોગઃ-સમ્યગ્મનોવાકકાયવ્યાપારરૂપોઽસમ્યગ્મનોવાકકાયનિષેધરૂપશ્ચ તસ્યાપ્તિઃ-પ્રાપ્તિ-
સ્તયા ॥

❖ દૃષ્ટા ચેષ્ઠર્થસંસિદ્ધૌ, કાયપીડા હ્રાદુઃખદા ।

રક્તાદિવળિગાદીનાં, તદ્વદનાપિ ભાવ્યતામ્ ॥' - इति अष्टकप्रकरणे ૧૧/૭ ।

૧. 'પ્વજ્ઞશમભાવેન' इति क-पाठः ।

“કૃત્ત્વકર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ” ઇતિ યુક્તિયુક્તમેવ ॥

(૨૪૩) એતેન યત્ પરૈશ્ચોદ્યતે ‘ભાવનાહેયાઃ ક્લેશાઃ કિમત્ર કાયસન્તાપેન વ્યધિકરણત્વાત્’ ઇતિ, તદપિ પરિહૃતમેવ, કાયસન્તાપસ્ય તત્ત્વતસ્તપસ્ત્વાનભ્યુપગમાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન કેવલમિત્થં પ્રાગુપાત્તકર્મનિર્જરણં અનાગતસ્ય ચાકરણમિતિ, અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ કૃત્ત્વકર્મક્ષયાદ્ ભવોપગ્રાહિકર્માણ્યધિકૃત્ય મોક્ષ ઇતિ યુક્તિયુક્તમેવ-ન કિન્ચિદત્ર પ્રમાણ-વિરુદ્ધમ્ ॥

એતેન-અનન્તરોદિતેન યત્ પરૈશ્ચોદ્યતે બૌદ્ધૈઃ યદુત ભાવનાહેયાઃ ક્લેશાઃ-રાગાદયઃ કિમત્ર કાયસન્તાપેન વ્યધિકરણત્વાદિત્યાદિ તદપિ પરિહૃતમેવ । કથમિત્યાહ-કાય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(દ) અને એ તપ કરનાર વ્યક્તિ ઈહલોક-પરલોકાદિ વિશે આકાંક્ષા-આશંસા વિનાનો હોય છે.

આમ, તપ કરનાર વ્યક્તિના, આ બધા (=પશ્ચાતાપ, નિરભિષ્વંગભાવ, આગ્રહનિવૃત્તિ, કુશળપરિણામ, શુભભાવના, આજારાધન, સામ્યભાવ, સદ્ધ્યાનભાવ, નિરાશંસભાવ... વગેરે) ગુણોના કારણે પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને એટલું જ નહીં; આગળ વધીને અનાગતનું અકરણ થાય છે, અર્થાત્ ભવિષ્યમાં નવા કર્મનો બંધ અટકે છે.

અને એટલે ધાતીકર્મો તો ક્ષીણ થાય જ, આગળ વધી ભવોપગ્રાહી (=ભવમાં પકડી રાખનાર) વેદનીય વગેરે કર્મ પણ ક્ષીણ થાય - આમ સર્વ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે.

એટલે અમે જે કહ્યું છે કે - “કૃત્ત્વકર્મક્ષયાદ્ મોક્ષઃ સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય” - એ વાત યુક્તિયુક્ત જ છે, તેમાં કંઈ પ્રમાણવિરુદ્ધ નથી.

❖ બૌદ્ધ-આશંકાનો નિરાસ ❖

(૨૪૩) તપનું આવું સુંદર સ્વરૂપ હોવાથી, બૌદ્ધકૃત નોદના (=પ્રેરણા=દોષાપાદન)નો પણ નિરાસ થાય છે. (આ વાત આપણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ દ્વારા સમજીએ -)

બૌદ્ધ : (પૂર્વપક્ષ :) રાગાદિ ક્લેશો તો નૈરાત્મ્ય વગેરે ભાવનાઓથી છોડવા યોગ્ય છે. તો એ વિશે કાયસંતાપથી શું ? કાયસંતાપ તો વ્યધિકરણ (=રાગાદિના આશ્રયભૂત મનથી ભિન્ન શરીરગત) છે. (એટલે તેનાથી રાગાદિ ક્લેશો ત્યાજ્ય બને નહીં.)

ભાવ એ કે, કાયસંતાપરૂપ તપ તો શરીરમાં જ થાય છે, તો આવો તપ, રાગાદિ મળથી ભરેલા

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

99. વ્યધિકરણત્વાદિતિ । કાયસન્તાપલક્ષણં હિ તપઃ કાય એવ વર્તતે, ન તુ રાગાદિમલવ્યાકુલે

૧. ‘સન્તાપેનેત્યાદિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

તસ્યોક્તવત્ કુશલપરિણામરૂપત્વાત્, તદંગત્વેન તુ બ્રહ્મચર્યભિક્ષાટનાદિવત્ તદભિ-
ધાનાદિતિ ॥

(૨૪૪) કિંચ્ચ ભાવનાઽપિ નસ્તપોભેદ એવ, ધ્યાનસ્ય તપોરૂપત્વાત્, તસ્ય ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સન્તાપસ્ય-પરાભિમતસ્ય તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તપસ્ત્વાનભ્યુપગમાત્ । તસ્યેત્યાદિ તસ્ય-તપસઃ
ઉક્તવત્-યથોક્તમ્ । તથા કિમિત્યાહ-કુશલપરિણામરૂપત્વાત્, તદંગત્વેન-કુશલપરિ-
ણામાંગત્વેન પુનર્બ્રહ્મચર્યભિક્ષાટનાદિવદિતિ નિદર્શનં તદભિધાનાત્-કાયસન્તાપાભિધાનાત્
કાયક્લેશવચનેન ઇતિ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિંચ્ચેત્યાદિના । કિંચ્ચ ભાવનાઽપિ નઃ-અસ્માકં તપોભેદ એવ । કથં
દ્વાદશભેદમધ્યે ભાવ ઇત્યાહ-ધ્યાનસ્ય તપોરૂપત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તસ્ય ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિજ્ઞાનમાં મળશુદ્ધિ શી રીતે કરે ? (કપડા પર પાણી નાંખવાથી કાંઈ ઘડાનો મળ શુદ્ધ ન થાય, તેમ
કાયને ક્લેશ પહોંચાડવાથી કાંઈ વિજ્ઞાન શુદ્ધ ન થાય. તો તેવા કાયસંતાપથી મતલબ શું ?)

સ્વાદ્વાદી : (ઉત્તરપક્ષ :) ઉપરોક્ત કથનથી તમારી આ વાત પણ નિરાકૃત જ છે, કારણ કે
તમે જે (માત્ર કાયક્લેશરૂપ) કાયસંતાપ કહો છો, તે તો પરમાર્થથી અમને તપ તરીકે સ્વીકૃત જ
નથી. અમને તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ‘કુશળપરિણામ’ જ તપ તરીકે સ્વીકૃત છે.

હા, અમે કાયક્લેશરૂપ કાયસંતાપ કરવાનું કહીએ છીએ, પણ એ તો બ્રહ્મચર્ય-ભિક્ષાટન વગેરેની
જેમ કુશળપરિણામના અંગરૂપે (=સાધનરૂપે) કહીએ છીએ (બાકી મુખ્ય તપરૂપે નહીં.)

(ભાવ એ કે, જેમ બ્રહ્મચર્ય, ભિક્ષાટન વગેરે કુશળપરિણામના સાધનભૂત છે, તેમ કાયક્લેશરૂપ
કાયસંતાપ પણ કુશળપરિણામના સાધનરૂપ છે. એટલે હકીકતમાં તપ તો કુશળપરિણામરૂપ જ છે,
માત્ર તેના સાધન તરીકે આ બધાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.)

(૨૪૪) બીજી વાત, તમે જે કહો છો કે - “ક્લેશો તો ભાવનાઓથી ત્યાજ્ય છે” - તો તેમાં
‘ભાવના’ શું છે - એ તમને ખબર છે ? અમારા મતે એ ભાવના પણ એક પ્રકારના તપનો જ ભેદ
છે. (એટલે હકીકતમાં અમારી અભિપ્રેત વાત જ સિદ્ધ થાય છે કે, ક્લેશો ભાવનાથી ત્યાજ્ય છે.
તપથી ત્યાજ્ય છે.)

પ્રશ્ન : તમે તપના બાર ભેદ કહો છો, તેમાં ભાવનાનો શેમાં સમાવેશ થાય છે ?

ઉત્તર : ધ્યાનરૂપ ભેદની ભૂમિકામાં તેનો સમાવેશ થાય છે. (આ વાતને વિસ્તારથી જણાવે છે.)

જુઓ -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વિજ્ઞાને ઇતિ કથમન્યત્ર મલપ્રલયપ્રત્યલં ભવેદિતિ ? ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘મલપ્રલયં પ્રત્યલં’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ ।

ભાવનાપૂર્વકત્વાત્ તદનિષ્પત્તૌ ધ્યાનાસિદ્ધેઃ । ન ચ સર્વથા યોગનિરોધલક્ષણલેશ્યા-
તીતાનુપમશુક્લધ્યાનવ્યતિરેકેણ મોક્ષઃ, (૨૪૫) ક્રિયાભાવે તન્નિબન્ધનકર્માનુપરતેઃ,
અન્યથા ન તસ્યા મનાગપિ કર્મહેતુત્વમ્, ન ચૈતદ્ દૃષ્ટેષ્ટાવિરોધિ તથાલોકાભ્યુપગમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધ્યાનસ્ય ભાવનાપૂર્વકત્વાત્ । ભાવનાપૂર્વકત્વં ચ તદનિષ્પત્તૌ-ભાવનાઽનિષ્પત્તૌ ધ્યાનાસિદ્ધેઃ
કારણાત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ સર્વથા-એકાન્તેન યોગનિરોધલક્ષણં ચ તત્ લેશ્યાતીત-
પરમશુક્લધ્યાનં ચેતિ વિગ્રહઃ, તદ્વ્યતિરેકેણ મોક્ષો ન ચ । કથમિત્યાહ-ક્રિયાભાવે સતિ
તન્નિબન્ધનકર્માનુપરતેઃ-ક્રિયાનિબન્ધનકર્માનુપરતેઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा न
तस्याः-क्रियाया मनागपि कर्महेतुत्वम्, तद्भावेऽपि तदभावोपपत्तेः । न चैतत्-अकर्महेतुत्वं
दृष्टेष्टाविरોधि, किन्तु विरोध्येव, इह क्रियाफलदर्शनात् सयोगकेवलिनोऽपि ईर्यापथकर्मबन्धा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ધ્યાન એ તપરૂપ છે અને એ ધ્યાન ભાવનાપૂર્વક જ થાય છે. તેનું (=ભાવનાપૂર્વક જ ધ્યાન થવાનું) કારણ એ કે, (તદનિષ્પત્તૌ=) ભાવના નિષ્પન્ન થયા વિના (ધ્યાનાસિદ્ધેઃ) ધ્યાન થઈ શકે નહીં. (આત્મા પૂર્વે અનિત્ય વગેરે ભાવનાઓથી ભાવિત હોય, તો જ તેને શુભધ્યાન થઈ શકે, અન્યથા નહીં.)

અને (૧) યોગનિરોધરૂપ, મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોને રોકવારૂપ, (૨) લેશ્યાતીત, લેશ્યા વિનાની અલેશી અવસ્થામાં થનારા આવા અનુપમ 'શુક્લધ્યાન' વિના (સર્વથા=) નિશ્ચે મોક્ષ થઈ શકે નહીં. (અર્થાત્ આવા શુક્લધ્યાનથી જ મોક્ષ થઈ શકે.)

(૨૪૫) તે આ પ્રમાણે -

ચોથું શુક્લધ્યાન યોગનિરોધરૂપ (=ક્રિયાનિરોધરૂપ) છે. એટલે તે શુક્લધ્યાન ન થાય તો ક્રિયાઓ શરૂ જ રહે. હવે જો ક્રિયાઓ શરૂ રહે, તો તે ક્રિયામૂલક કર્મ પણ શરૂ જ રહે (અર્થાત્ તે ક્રિયાઓથી જે કર્મો બંધાતા હતા, તે કર્મોનો પણ ઉપરમ થાય નહીં.)

પૂર્વપક્ષ : કર્મબંધ તો પરિણામને આધીન છે, ક્રિયાને નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : ના, એવું નથી. (અન્યથા=) જો ક્રિયાઓ શરૂ હોવા છતાં પણ કર્મબંધ ન થાય એવું કહો, તો તે ક્રિયાઓ કર્મનું કારણ નહીં બને, કારણકે (કારણ હોય તો કાર્ય થાય જ, હવે) અહીં તો ક્રિયા હોવા છતાં પણ કર્મો આવતા નથી (એ પરથી ફલિત થાય છે કે, ક્રિયા કર્મનું કારણ નથી જ.)

અને 'ક્રિયા કર્મનું કારણ ન બને' એ વાત કાંઈ દષ્ટ-ઈષ્ટને અવિરોધી નથી, પણ વિરોધી જ

❖ આવું કહીને ગ્રંથકારશ્રીએ ધ્યાનતપની ભૂમિકા તરીકે ભાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને તેની અનિવાર્યતા જણાવી. હવે ધ્યાનની અનિવાર્યતા જણાવે છે.

૧. 'કર્મબંધાનુપરતેઃ' इति ग-पाठः । ૨. 'તાનુપમશુક્લ' इति स्यात् । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'ईर्यापथकक' इति पाठः, अत्र G-H-प्रतपाठः ।

ક્ષતેરિત્યેતદ્ગત્ત્વેન મોક્ષવિદ્યાસાધનપૂર્વક્રિયારૂપૈવાનિત્યત્વાદિભાવના, તથાવિધપરિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ખ્યુપગમાચ્ચ । અત એવાહ-તથાલોકાખ્યુપગમક્ષતેઃ । ઇતિ-એવમેતદ્ગત્ત્વેન, પ્રક્રમાદધિકૃત-ધ્યાનાગ્ત્વેન મોક્ષવિદ્યાસાધનપૂર્વક્રિયારૂપૈવ । કેત્યાહ-અનિત્યત્વાદિભાવના । 'આદિ'-શબ્દાદશરણત્વાદિગ્રહઃ । યથોક્તમ્-

“ભાવયિતવ્યમનિત્યત્વમશરણત્વં તથૈકતાઽન્યત્વે ।
અશુચિત્વં સંસારઃ કર્માશ્રવસંવરવિધિશ્ચ ॥
નિર્જરણલોકવિસ્તરધર્મસ્વાખ્યાતતત્ત્વચિન્તાશ્ચ ।
બોધેઃ સુદુર્લભત્વં ચ ભાવના દ્વાદશ વિશુદ્ધાઃ ॥”^૧

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, કારણ કે (૧) ક્રિયાનું કર્મરૂપી ફળ જગતમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે... ચૌર્ય વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મબંધ અને તેના દ્વારા ફાંસી વગેરે કટુવિપાકો એ બધું જગમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને (૨) સયોગી કેવલીઓને પણ ક્રિયાના કારણે ઐર્થાપથિક (=દ્વિસમયસ્થિતિક) કર્મબંધ મનાયો છે. એટલે ક્રિયાઓ કર્મનું કારણ નથી - એવું કહો, તો દષ્ટ-ઈષ્ટનો વિરોધ થાય જ.

(એટલે જ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -) એવું માનવામાં લોક અને અભ્યુપગમની ક્ષતિ થાય, માટે તેવું ન માનવું.

તેથી ક્રિયાઓ હોય ત્યાં સુધી કર્મો શરૂ જ રહે, એટલે એ ક્રિયાઓને રોકવા યોગનિરોધરૂપ શુક્લધ્યાન અનિવાર્ય છે.

બસ, આ શુક્લધ્યાનના અંગરૂપે (=સાધનરૂપે) જ અમે અનિત્યતા-અશરણતા વગેરે ભાવનાઓને માની છે. આ ભાવનાઓ, મોક્ષરૂપી વિદ્યાને સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વક્રિયારૂપ (=પૂર્વભૂમિકારૂપ) છે.

ભાવનાઓના પ્રકાર દર્શાવતા પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે -

“(૧) અનિત્યતા, (૨) અશરણતા, (૩) એકત્વ, (૪) અન્યત્વ, (૫) અશુચિત્વ, (૬) સંસારભાવના, (૭) કર્માશ્રવભાવના, (૮) કર્મસંવરભાવના, (૯) કર્મનિર્જરાભાવના, (૧૦) ધર્મ-સ્વાખ્યાતભાવના, (૧૧) પદાર્થસ્વરૂપ-વિચારણા, અને (૧૨) બોધિનું અત્યંત દુર્લભપણું - આ બાર વિશુદ્ધ ભાવનાઓ ભાવવી જોઈએ.” (પ્રશમરતિ સ્લો ૧૪૯/૧૫૦)

❖ આમ, ધ્યાનરૂપ તપની પૂર્વભૂમિકા તરીકે ભાવનાનો ઉલ્લેખ છે. તેથી તેઓ તપરૂપ જ સાબિત થાય અને એટલે ક્લેશો તપથી ત્યાજ્ય છે, એવું જ ફલિત થાય. આમ, આગળ પણ એ ઉપસંહાર ધ્યાનમાં રાખવો.

❖ ‘અનિત્યત્વાશરણતે ભવમેકત્વમન્યતામ્ । અશૌચમાશ્રવં ચાત્વન્ સંવરં પરિભાવયેત્ । કર્મણો નિર્જરાં ધર્મસૂક્તતાં લોકપદ્ધતિમ્ । બોધિદુર્લભતામેતાં ભાવયન્મુચ્યસે ભવાત્ ॥’ - ઇતિ શ્રીશાન્તસુધારસે ૧/૭-૮ ।

❖ પૂ. વિનયવિજયજી મ.એ ‘શાંતસુધારસ’ નામના ગ્રંથમાં બાર ભાવનાઓનું સુવિશદ નિરૂપણ કરેલ છે,

૧. ‘કિમિત્યાહ’ ઇતિ હ-પાઠઃ । ૨-૩. આર્યા ।

ણામજનકત્વેન ક્લિષ્ટાનુષ્ઠાનનિવૃત્તિહેતુત્વાત્, (૨૪૬) વિદિતતત્ત્વાનાં તુ ન કિञ્ચિદ-
નયા તદનુવાદરૂપયા, નિરતિચારસામાયિકગર્ભમેકાગ્રચિન્તાનિરોધલક્ષણં તથાસૂક્ષ્મ-
પ્રવૃત્તિભાવતઃ પ્રચુરકર્મક્ષયહેતુઃ ધ્યાનમેવ પ્રધાનસિદ્ધ્યજ્ઞભૂતં શ્રેયઃ । (૨૪૭) એતદ્ધિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉપયોગં દર્શયતિ તથાવિધેત્યાદિના । તથાવિધપરિણામજનકત્વેન-શુદ્ધચિત્તપરિણામ-
જનકત્વેન હેતુના કિમિત્યાહ-ક્લિષ્ટાનુષ્ઠાનનિવૃત્તિહેતુત્વાત્ અનિત્યત્વાદિભાવનાયા, વિદિત-
તત્ત્વાનાં તુ-યોગિનાં સામાયિકવતાં ન કિञ્ચિદનયા-અનિત્યત્વાદિભાવનયા । કિંવિશિષ્ટયેત્યાહ-
તદનુવાદરૂપયા । કિં તર્હિ ? ધ્યાનમેવ પ્રધાનસિદ્ધ્યજ્ઞભૂતં શ્રેય ઇતિ યોગઃ । એતદેવ વિશેષ્યતે
નિરતિચારસામાયિકગર્ભમ્ । એતદભાવે તત્ત્વતોઽધિકૃતધ્યાનાનુપપત્તેઃ એકાગ્રચિન્તાનિરોધ-
લક્ષણં અપ્રમાદાતિશયયોગાત્ તથાસૂક્ષ્મપ્રવૃત્તિભાવતઃ । એતદેવ વિશેષ્યતે પ્રચુરકર્મક્ષયહેતુઃ
અસજ્ઞાનુષ્ઠાનન્તર્ગતત્વેન ધ્યાનમેવ પ્રધાનસિદ્ધ્યજ્ઞભૂતં શ્રેય ઇતિ । તદ્ધિ ધ્યાનં નિરુપમં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ ભાવનાઓ શુદ્ધ ચિત્તપરિણામને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અને ક્લિષ્ટ-અનુષ્ઠાનથી
(દુષ્ટકૃત્યોથી) અટકાવનાર હોવાથી ઉપયોગી જણાઈ આવે છે.

❖ યોગીઓને ભાવના અનુપયોગી ❖

(૨૪૬) જે જાણેલા તત્ત્વવાળા, સામ્યરૂપ સામાયિકવાળા યોગીઓ છે, તેમને તો આ સામ્યના
જ અનુવાદરૂપ અનિત્યતાદિ ભાવનાઓની કોઈ જ ઉપયોગિતા નથી... (જે અસિદ્ધ હોય, તેને સાધવા
મથવાનું હોય, હવે સામ્યભાવ તો યોગીઓને સિદ્ધ જ છે. એટલે તેને સિદ્ધ કરવા અનિત્યાદિ
ભાવનાઓની કોઈ જરૂર નથી.)

તેવા યોગીઓને તો સિદ્ધિનું પ્રધાનકારણ ધ્યાન જ કલ્યાણકારી છે. તે ધ્યાનનું આપણે સ્વરૂપ
જોઈએ -

❖ ધ્યાનનું સ્વરૂપ ❖

(૧) નિરતિચાર સામાયિકથી ગર્ભિત... (આ નિરતિચાર સામાયિક ન હોય, તો પરમાર્થથી
ધ્યાન જ ઉપપન્ન ન થાય.)

(૨) અપ્રમાદભાવના અતિશયથી એકાગ્રતાની સિદ્ધિ દ્વારા જે માનસિક ચિંતાઓના નિરોધરૂપ
છે (તથાસૂક્ષ્મપ્રવૃત્તિભાવતઃ=) કારણ કે એક દ્રવ્ય અને એક પર્યાય તેનો વિષય હોય છે. તેના કારણે
એકાગ્રચિન્તાનિરોધ હોય છે.

(૩) અને અસંગ-અનુષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને એટલે જે પ્રચુર કર્મક્ષયનું

જિજ્ઞાસુઓને ત્યાંથી જાણવા ભલામણ.

૧. 'કાગ્રં ચિત્તનિરોધઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'હેતુ અસજ્ઞાન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

નિરુપમં કર્મામયભૈષજં વિચ્છ્યાતં વિપશ્ચિતાં ફલં સચ્ચેષ્ટિતસ્ય પ્રકર્ષ ઉપાદેયાનાં નિરા-
બાધં પ્રકૃત્યા એકાન્તેનાપરોપતાપિ પ્રશમસુખસદ્ગતં સમુલ્લસદ્ગથાવસ્થિતજ્યોતિરિત્યસ્માત્
તત્પ્રકર્ષમાસાદયતોઽક્ષેપેણ કેવલં પ્રકૃષ્ટાચ્ચ મોક્ષ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્મામયભૈષજમ્ । એતચ્ચ વિચ્છ્યાતં વિપશ્ચિતાં-પણ્ડિતાનાં નિરુપમ-કર્મામયભૈષજત્વેન ફલં
સચ્ચેષ્ટિતસ્યાનેકભવાભ્યાસજં પ્રકર્ષ ઉપાદેયાનાં વાસ્તવં ન્યાયમધિકૃત્ય નિરાબાધં પ્રકૃત્યા
સર્વોત્સુક્યાભાવેન એકાન્તેનાપરોપતાપિ સર્વાશ્રવનિરોધાત્ પ્રશમસુખસદ્ગતં રાગાદિપ્રહાણેન
સમુલ્લસતઃ યથાવસ્થિતજ્યોતિઃ પ્રતિસમયં મોહનિવૃત્તેઃ । ઇતિ-એવમસ્માત્-ધ્યાનાત્ તત્પ્રકર્ષ-
ધ્યાનપ્રકર્ષમાસાદયતઃ સતઃ અક્ષેપેણ કેવલં પ્રકૃષ્ટાચ્ચ અસ્માદેવ શૈલેશ્યવસ્થાસદ્ગાત્ મોક્ષ
ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણ છે.

(૨૪૭) આવા પ્રકારનું સિદ્ધિના પ્રધાનકારણરૂપ ધ્યાન જ યોગીઓને કલ્યાણકારી છે. આ
ધ્યાન (ક) કર્મરૂપી રોગ માટે અનુપમ શ્રેષ્ઠ ઔષધકલ્પ છે, (ખ) કર્મરોગના શ્રેષ્ઠ-ઔષધ તરીકે પંડિત
પુરુષોને પ્રસિદ્ધ છે, (ગ) અનેક ભવોના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા સુંદર કૃત્યના ફળરૂપ છે, (ઘ)
હકીકતમાં જોવા જઈએ તો તે ઉપાદેય પદાર્થોના પ્રકર્ષરૂપ છે, એટલે ખરેખર તો આ ધ્યાન જ
ઉપાદેયરૂપ છે, (ચ) કોઈપણ ઉત્સુકતાઓ ન રહી હોવાથી, તે સ્વભાવથી જ નિરાબાધ (=માનસિક
પીડાઓથી રહિત) છે, (છ) બધા આશ્રવ દ્વારોનો નિરોધ થવાથી, તે બીજા કોઈને પણ ઉપતાપ
(=પીડા) કરનાર નથી, (જ) દુઃખના કારણભૂત રાગ વગેરેનો હ્રાસ થવાથી, તે પ્રશમરૂપી સુખથી
સંયુક્ત છે, અને (ઝ) આંતરિક ઉલ્લાસના કારણે પ્રતિપળ મોહનું નિવર્તન થવાથી, તે આત્મામાં
રહેલી શુદ્ધજ્ઞાનની જ્યોતિરૂપ છે...

આવા શુદ્ધ ધ્યાનથી ધ્યાનના પ્રકર્ષને પામનાર જીવ તરત જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને
શૈલેષી-અવસ્થાયુક્ત એ પ્રકૃષ્ટ ધ્યાનની સાથે જોડાણ થયે તરત જ તેનો મોક્ષ થાય છે.

(આમ આર્હતમતે, કુશળપરિણામરૂપ ધ્યાનાદિ તપથી મોક્ષ થાય છે જ, તેમાં કોઈ
અસંગતિ નથી. એટલે પૂર્વપક્ષીએ કાયસંતાપને લઈને આપેલા દોષો પ્રલાપમાત્રરૂપ જણાઈ આવે
છે.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, તપ વિશે પૂર્વપક્ષીએ આપેલા બીજા દોષોનું નિરાકરણ કરવા કહે છે -

❖ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વગેરે બીજાને ઉપતાપ કરનારા છે, પણ આ બધા આશ્રવોનો ધ્યાનમાં નિરોધ
થઈ ગયો છે, એટલે એ ધ્યાન પર-ઉપતાપી નથી.

૧. 'કર્મામયભૈષજ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ભાવે ન એકાં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૨૪૮) એતેન 'નારકાદિકાયસન્તાપવત્ તત્ત્વતસ્તપસ્ત્વાયોગાત્' इत्यादि यावद-
तपस्विनश्चैवं योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात् न चैतदपि न्याय्यम्, अभ्युपगमादि-
विरोधादेव' इति निराकृतमवगन्तव्यम्, अनभ्युपगमेन भावतो निरवकाशत्वादिति ।
(२४९) यच्चोक्तम्-'अथ न कायसन्तापस्तप इति, अपि त्वन्यदेव' इत्येतदाशङ्क्याह-
'हन्तैवमपि न तदेकरूपं चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयायालम्, अन्यतमशक्तितोऽभावात्'

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एतेनेत्यादि । एतेन-अनन्तरोदितेन नारकादिकायसन्तापवत् तत्त्वतः तपस्त्वायोगा-
दित्यादि पूर्वपक्षोदितं यावदतपस्विनश्चैवं योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात्, न चैतदपि
न्याय्यमभ्युपगमादिविरोधादेवेति एतन्निराकृतमवगन्तव्यम् । कुत इत्याह-अनभ्युपगमेन
भावतः-परमार्थेन निरवकाशत्वादिति । यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्ष एव-'अथ न कायसन्तापस्तप
इत्यपि त्वन्यदेवेत्येतदाशङ्क्याह-हन्तैवमपि न तदेकरूपं-तपः चित्रशक्तिकस्य कर्मणः-
ज्ञानावरणीयादेः क्षयायालम् । कुत इत्याह-अन्यतमशक्तितोऽभावात् तपस इत्यादि, तदप्य-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અન્ય બીજા વક્તવ્યોનું ઉન્મૂલન ❖

(૨૪૮) આવું હોવાથી, પૂર્વપક્ષીએ (પાના નં. ૫૪ પર) બીજું જે કહ્યું હતું કે - “નારકાદિકા
કાયસંતાપની જેમ કાયસંતાપ ખરેખર તપરૂપ ન હોય, નહીંતર તો નારકોને તપસ્વી માનવા પડશે,
કારણ કે તેઓને પુષ્કળ કાયસંતાપ રહ્યો છે અને ઋદ્ધિસંપન્ન યોગીઓને અતપસ્વી માનવા પડશે,
કારણ કે તેઓને બિલકુલ કાયસંતાપ નથી... અને આવું માનવું ઉચિત પણ નથી, કારણ કે તેમાં
અભ્યુપગમ વગેરેનો વિરોધ થાય છે” - એ બધી વાતો પણ નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે અમારો તેવો
(=માત્ર કાયસંતાપને તપ માનવાનો) અભ્યુપગમ જ ન હોવાથી પરમાર્થથી એ બધું નિરવકાશ છે.

(ભાવ એ કે, અમે કુશળપરિણામને તપ કહીએ છીએ. એ પરિણામ નારકોને ન હોવાથી તેઓ
તપસ્વી ન બને અને યોગીઓને હોવાથી તેઓ અચૂક તપસ્વી બને. માટે પૂર્વોક્ત એકે દોષોનો અવકાશ
નથી.)

(૨૪૯) વળી, પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૬ પર) બીજું તમે - “આશંકા : તપ એ કાયસંતાપરૂપ
નથી, પણ એક પ્રકારના કાયોપશમિકભાવરૂપ અલગ જ સ્વરૂપે છે.” - એવી આશંકા ઉપાડીને જે
સમાધાન કહ્યું હતું કે - “સમાધાન : તો એ કાયોપશમિકભાવ પણ એકરૂપ હોવાથી, એ તપ વિચિત્ર-
શક્તિવાળા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષય માટે સમર્થ થાય નહીં, કારણ કે એ તપ, કોઈ એક શક્તિવાળા
કર્મને હણવાના સામર્થ્યવાળો હોવાથી, તેના દ્વારા અનેક શક્તિવાળા કર્મનું હનન થઈ શકે નહીં.” -
વગેરે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તપ એકાંતે એકરૂપ છે - એવું સિદ્ધ નથી.

૧. દ્રષ્ટવ્યાનિ ૫૪-૫૫-૫૬તમાનિ પૃષ્ઠાનિ । ૨. 'ગમેનાભાવતો' इति ग-पाठः । ૩-૪. ૫૬તમે પૃષ્ઠે । ૫. 'તદૈક-
રૂપં' इति क-पाठः । ૬. 'તો ભાવાત્' इति क-पाठः । ૭. દ્રષ્ટવ્યં ૫૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૮. ૫૬તમે પૃષ્ઠે ।

ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્, તસ્યૈકાન્તત એકરૂપત્વાસિદ્ધેઃ, ચિત્રકુશલાત્મપરિણામરૂપત્વાત્ તત્તદ્વચનાદિનિમિત્તભેદોપપત્તેઃ, અનશનપ્રાયશ્ચિત્તાદિભેદાભ્યુપગમાદિતિ ॥

(૨૫૦) ન ચાસ્ય કર્મશક્તિત એવ ભાવઃ, તત્ક્ષયોપશમતઃ પ્રવૃત્તેઃ તત્ત્વત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યુક્તમ્, તસ્ય-તપસ એકાન્તત એકરૂપત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ ચિત્રકુશલાત્મપરિણામ-રૂપત્વાત્ તપસઃ । તત્ત્વ તદ્વચનાદિ ચ તન્નિમિત્તં ચ, 'આદિ'શબ્દાદ વિનયાદિગ્રહઃ, તદ્ભેદોપપત્તેઃ અનશનપ્રાયશ્ચિત્તાદિભેદાભ્યુપગમાત્ બાહ્યાભ્યન્તરરૂપતયા તપસ ઇતિ । ઉક્તં ચ-

“અનશનમૂનોદરતા વૃત્તેઃ સદ્ધક્ષેપણં રસત્યાગઃ ।

કાયક્લેશઃ સંલીનતેતિ બાહ્યં તપઃ પ્રોક્તમ્ ॥^૧

પ્રાયશ્ચિત્ત-ધ્યાને વૈયાવૃત્ત્ય-વિનયાવથોત્સર્ગઃ ।

સ્વાધ્યાય ઇતિ તપઃ ષટ્પ્રકારમાભ્યન્તરં ભવતિ ॥”^૨

ન ચેત્યાદિ । ન ચાસ્ય-તપસઃ કર્મશક્તિત એવ સકાશાદ્ ભાવઃ, તત્ક્ષયોપશમતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેનું (=તપ એકરૂપ ન હોવાનું) કારણ એ કે, તપ તો ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી કુશળ-આત્મપરિણામ રૂપ છે. (અર્થાત્ અનેકસ્વભાવી આત્મપરિણામરૂપ હોઈ અનેકરૂપ છે.) તો જ તેના જુદા જુદા (તપ-ત્યાગાદિ) વચનો (શબ્દો)નું જે નિમિત્ત તેના જે ભેદો તે હોવા સંગત છે. (અર્થાત્ એ અનેકસ્વભાવી તપમાં જુદા જુદા વચનોના નિમિત્તભેદો હોવામાં કોઈ અસંગતિ નથી).

અને એ ભેદ માનવો જરૂરી છે, કારણ કે કુશળપરિણામરૂપ તપના (૧) બાહ્યરૂપે અનશન વગેરે ભેદો, અને (૨) આભ્યંતરરૂપે પ્રાયશ્ચિત વગેરે ભેદો અમે માન્યા જ છે. અમારા શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે -“(૧) અનશન, (૨) ઉણોદરી, (૩) વૃત્તિનો સંક્ષેપ, (૪) રસત્યાગ, (૫) કાયક્લેશ, અને (૬) સંલીનતા - આમ છ પ્રકારે બાહ્ય તપ કહેવાયો છે.

(૧) પ્રાયશ્ચિત, (૨) ધ્યાન, (૩) વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) વિનય, (૫) કાયોત્સર્ગ, અને (૬) સ્વાધ્યાય - આમ છ પ્રકારે આભ્યંતર તપ કહેવાયો છે.” (પ્રશમરતિ શ્લોક - ૧૭૫/૧૭૬)

❖ તપની આત્મધર્મતા-સિદ્ધિ ❖

(૨૫૦) પૂર્વોક્ત કુશળપરિણામરૂપ તપ કર્મની શક્તિથી (=કર્મના ઉદયથી) થાય છે એવું નથી,

❖ એટલે આવા અનેકસ્વભાવી કુશળપરિણામરૂપ તપથી, ચિત્રશક્તિવાળા કર્મનો ક્ષય પણ થઈ જ શકે છે, એવો ફલિતાર્થ ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે. વચ્ચે અવાંતર પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ થશે.

❖ અનશનમૂનોદરતાં વૃત્તિહાસં રસપરિહારં । મજ સાંલીન્યં કાયક્લેશં, તપ ઇતિ બાહ્યમુદારમ્ ॥ ૫ ॥ પ્રાયશ્ચિત્તં વૈયાવૃત્ત્યં સ્વાધ્યાયં વિનયં ચ । કાયોત્સર્ગં શુભધ્યાનં, આભ્યન્તરમિદમશ્ચ ॥ ૬ ॥ ઇતિ શ્રીશાન્તસુધારસે ભાવના-૧ ।

આત્મધર્મત્વાત્, આવરણાત્ તદનભિવ્યક્તેઃ, તદપગમાદભિવ્યક્તિભાવાદિતિ । (૨૫૧)
આહ-કઃ પુનરસ્યાવગમહેતુઃ ? પરમગુરુવચનશ્રવણાદિઃ । તદાવાપ્તાવપિ ક્વ ઇતિ વાચ્યમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્મક્ષયોપશમતઃ પ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ તત્ત્વત આત્મધર્મત્વાત્ તપસઃ । આત્મધર્મત્વે કથં ન સદાભાવ
ઇત્યાહ-આવરણાત્-ચારિત્રમોહનીયલક્ષણાત્ તદનભિવ્યક્તેઃ તસ્ય-તપસોઽનભિવ્યક્તેરિતિ । તદ-
પગમાત્-આવરણાપગમાત્ અભિવ્યક્તિભાવાદિતિ । આહ પરઃ-કઃ પુનરસ્ય-પ્રસ્તુતવ્યતિ-
કરસ્ય અવગમહેતુઃ-પરિચ્છેદહેતુરિતિ ? એતદાશક્ક્યાહ-પરમગુરુવચનશ્રવણાદિઃ । ‘આદિ’-
શબ્દાત્ સમુત્થાનાદિગ્રહઃ । આહ-તદવાપ્તાવપિ-પરમગુરુવચનશ્રવણાદ્યવાપ્તાવપિ ક્વ ઇતિ
વાચ્યમ્-કો હેતુરિતિ ? એતદાશક્ક્યાહ-તથાભવ્યત્વસહકારિણઃ-અનાદિપારિણામિકભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

કારણ કે એવો તપ તો કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રવર્તે છે. (કર્મના ક્ષયોપશમથી જ તેવો કુશળ-આત્મ-
પરિણામ ઊભો થાય છે.) કારણ કે પરમાર્થથી તો એ તપ આત્માનો જ ધર્મ (=સ્વભાવ) છે.

(આવું કહેવાથી, પૂર્વપક્ષીએ પૂર્વે જે જણાવ્યું હતું કે - “કાયસંતાપરૂપ તપ તો કર્મના ઉદયજન્ય
હોવાથી નારકાદિના કાયસંતાપની જેમ તે આદરણીય નથી.” ← તે બધું નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે
તપ એ ઔદયિક ભાવરૂપ નહીં, પણ ક્ષયોપશામિકભાવરૂપ છે.)

પ્રશ્ન : જો કુશળપરિણામરૂપ તપ આત્માનો ધર્મ હોય, તો હંમેશા તેનું અસ્તિત્વ કેમ નથી ?
(આત્મા તો હંમેશા છે, તો તેનો ધર્મ પણ હંમેશ હોવો જોઈએ ને ?)

ઉત્તર : ચારિત્રમોહનીય કર્મરૂપ આવરણ રહ્યું છે અને એ આવરણને કારણે જ આપણામાં
વિદ્યમાન પણ કુશળપરિણામરૂપ તપ અભિવ્યક્ત થતો નથી... એ આવરણ દૂર થઈ જાય, ત્યારે એ
તપની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

(ભાવ એ કે, આવરણ હોય તો કુશળ પરિણામ ન થાય અને આવરણ ન હોય તો કુશળ
પરિણામ થાય - આમ, આવરણના કારણે જ કુશળપરિણામરૂપ તપનું હંમેશા અસ્તિત્વ નથી.)

❖ અતીન્દ્રિય પદાર્થ વિશે સર્વજ્ઞવચનની પ્રમાણતા અનિવાર્ય ❖

(૨૫૧) પૂર્વપક્ષ : આ વાતના અવગમનું કારણ શું ? અર્થાત્ ‘આવરણ હોય તો તપ ન થાય
ને આવરણ ન હોય તો તપ થાય’ - એ બધું જ્ઞાન તમને શેના આધારે થયું ?

સ્યાદ્વાદી : પરમગુરુ સર્વજ્ઞના વચનનું શ્રવણ, સમુત્થાન (=સમ્યગ્ ઉત્થાન; પ્રવ્રજ્યાદિ માટેનો
સુંદરતમ પ્રયત્ન) વગેરેના આધારે જ અમને તેવું જ્ઞાન થયું છે. એટલે તેવા જ્ઞાનમાં પરમગુરુ-
વચનશ્રવણ વગેરે જ કારણ છે...

પૂર્વપક્ષ : પણ એ પરમગુરુના વચનશ્રવણની પ્રાપ્તિમાં પણ કારણ શું ? (અર્થાત્ તેઓની પ્રાપ્તિ
પણ શેના આધારે થઈ ?)

તથા^૧ભવ્યત્વસહકારિણઃ કાલ-સ્વભાવાદયઃ । (૨૫૨) કિં પુનરત્રેત્યમ્ભૂતભાવાવગમ-
નિમિત્તમ્ ? ન પરમગુરુવચનતો^૨ન્યત્ । કથમર્વાગ્દૃશાં તદવસાયઃ ? તથાવિધક્લિષ્ટ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સહકારિણઃ કાલ-સ્વભાવાદયઃ । ઉત્તં ચ વા^૩દિમુખ્યેન-

“કા^૪લો સહાવ ણિયઈ પુવ્વકયં પુરિસકારણેગન્તા ।

મિચ્છતં તે ચેવ ય સમાસઓ હોન્તિ સમ્મત્તં ॥”^૫

આહ-કિં પુનરત્ર-વ્યતિકરે^૬ ઇત્યમ્ભૂતભાવાધિગમનિમિત્તં યદુત તથાભવ્યત્વસહકારિણઃ
કાલસ્વભાવાદયો હેતુરિતિ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ન પરમગુરુવચનતો^૭ન્યત્ નિમિત્તમિતિ । આહ-
કથમર્વાગ્દૃશાં-છદ્મસ્થાનાં તદવસાયઃ-પરમગુરુવચનાવસાયઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : આત્માના અનાદિપારિણામિકભાવરૂપ તથાભવ્યત્વના સહકારી એવા (૧) કાલ,
(૨) સ્વભાવ, (૩) નિયતિ... આ બધાના કારણે, એ પરમગુરુના વચનનું શ્રવણ, સમુત્થાન વગેરેની
પ્રાપ્તિ થઈ છે.

પરમપૂજ્ય વાદિમુખ્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજે સન્મતિતર્ક નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -

“(૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) નિયતિ, (૪) પૂર્વકૃત કર્મ, (૫) પુરુષાર્થ - આ પાંચ કારણો
એકાંતે હોય તો મિથ્યાત્વ અને સમુદાયે હોય તો તેઓ જ સમ્યક્ત્વરૂપ થાય છે.” (શ્લોક-૩/૫૩)

પ્રસ્તુતમાં ભાવ એ કે, કાળ-સ્વભાવ વગેરે ભેગા મળીને પોતાનું કાર્ય સાધે છે. એટલે એ
બધાને કારણે જ સર્વજ્ઞવચનનું શ્રવણાદિ થાય છે. આમ, શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિમાં કાળ-સ્વભાવ વગેરે
કારણ છે.

(૨૫૨) પૂર્વપક્ષ : પણ અહીં આવું જાણવામાં પણ નિમિત્ત શું ? અર્થાત્ ‘સર્વજ્ઞવચનના
શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિમાં કાળ-સ્વભાવ વગેરે કારણ છે - એવું જાણવામાં પણ નિમિત્ત શું ? (એવું તમે
શેના આધારે જાણ્યું ?)

સ્યાદ્વાદી : અહીં પણ પરમગુરુના વચન સિવાય બીજું કોઈ નિમિત્ત નથી, અર્થાત્ સર્વજ્ઞવચન
જ તેમાં નિમિત્ત છે. (એટલે સર્વજ્ઞવચનના આધારે જ કાળ-સ્વભાવાદિની કારણતા જણાય છે.)

પૂર્વપક્ષ : પણ ‘આ સર્વજ્ઞનું વચન છે’ - એવું આપણા જેવા છદ્મસ્થ જીવોને શી રીતે જણાય ?
(ભાવ એ કે, આ વચન સર્વજ્ઞનું છે કે બીજા કોઈનું ? (અને સર્વજ્ઞનું હોય તો પણ એ વ્યક્તિ શું

❖ જે આત્માના પરિણામરૂપ હોય, તેને પારિણામિકભાવ કહેવાય. તથાભવ્યત્વ એ અનાદિકાલથી આત્માના
પરિણામરૂપ હોવાથી તે ‘અનાદિપારિણામિક ભાવ’ રૂપ છે.

૧. ‘ભવ્યસહૃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. સિદ્ધસેનદિવાકરેણ । ૩. છાયા- કાલઃ સ્વભાવો નિયતિઃ પૂર્વકૃતં
પુરુષકારણમેકાન્તાત્ । મિથ્યાત્વં તે ચૈવ ચ સમાસતો ભવન્તિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૪. ‘કારણે સંત’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૫. આર્યા ।

કર્મવિગમાત્, તસ્યાપિ ચ તથાવિધકાલસ્વભાવાદિહેતુત્વાત્, પરમગુરુવચનપ્રામાણ્યાત્, અન્યથૈવંવિધવ્યવહારોચ્છેદાપત્તેઃ, સર્વત્ર સંશયોનિવૃત્તેરિતિ । એવં કુશલરૂપપરિણામ-રૂપાચ્ચ તપસઃ તથાસ્વભાવત્વેન ન ન યુક્તઃ સકલકર્મવિગમઃ । (૨૫૩) ન ચ તસ્યે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિધક્લિષ્ટકર્મવિગમાત્ તદવસાય ઇતિ । તસ્યાપિ ચ-ક્લિષ્ટકર્મવિગમસ્ય તથાવિધકાલ-સ્વભાવાદિહેતુત્વાત્ । તદ્દેતુત્વં ચ પરમગુરુવચનપ્રામાણ્યાત્, સર્વજવચનપ્રામાણ્યાદિત્યર્થઃ । ઇત્યં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા એવંવિધવ્યવહારોચ્છેદાપત્તેઃ-અતીન્દ્રિયવ્યવહારોચ્છેદા-પત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ સર્વત્ર સંશયોનિવૃત્તેરિતિ । એવં કુશલરૂપપરિણામરૂપાચ્ચ તપસઃ કિમિ-ત્યાહ-તથાસ્વભાવત્વેન-કર્માપનયનસ્વભાવત્વેન હેતુના ન ન યુક્તઃ સકલકર્મવિગમઃ, કિન્તુ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ખરેખર સર્વજ છે કે કોઈ કપટકુશળ છે ? - એ બધી જાણકારી આપણા જેવા છબ્બસ્થને તો શી રીતે થઈ શકે ?)

સ્યાદ્વાદી : તેવા પ્રકારના ક્લિષ્ટ કર્મો દૂર થવાથી તેવું (=આ સર્વજનું જ વચન છે, તેવું) નિર્બાધ જણાય છે.

અને તેવા પ્રકારના ક્લિષ્ટ કર્મોનું દૂરીકરણ પણ કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ વગેરે તથાવિધ હેતુઓના બળે જ થાય અને એવું જાણવામાં સર્વજવચન જ પ્રમાણ છે.

આવું (=કાળ-સ્વભાવાદિ હેતુઓથી ક્લિષ્ટ કર્મોનું દૂરીકરણ થાય, એ બધી વાતોમાં સર્વજવચન જ પ્રમાણ છે - એવું) માનવું જ જોઈએ.

(અન્યથા) જો સર્વજવચનને પ્રમાણ ન માનો, તો અતીન્દ્રિય પદાર્થ વિશે થતા તમામ વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થશે ! કારણ કે, સ્વર્ગ-નરક, પુણ્ય-પાપ, કર્મબંધ વગેરે બધે ઠેકાણે સંશયો નિવૃત્ત નહીં થાય.

(તાત્પર્ય : સર્વજવચનની પ્રમાણતા હોય, તો તેના આધારે પુણ્ય-પાપાદિનું અસ્તિત્વ માની, જીવ પાપ કરતા ગભરાય ને ધર્મક્રિયા કરતા ઉલ્લસિત થાય... પણ સર્વજવચન પ્રમાણ ન હોય, તો ‘પાપથી નરક’, ‘ધર્મથી સુખ’, ‘સંક્લિષ્ટભાવથી સંસાર’, ‘શુભભાવથી મુક્તિ’ એ બધા વિશે સંશયો રહેવાથી, તેમાં પ્રવર્તન-નિવર્તનાદિ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે ! જે બિલકુલ ઉચિત નથી.)

એટલે તેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થ વિશે સર્વજનું વચન પ્રમાણ છે, એવું માનવું જ રહ્યું.

નિષ્કર્ષ : એટલે તપ આત્માના કુશળપરિણામરૂપ છે, આવા તપનો ‘કર્મને દૂર કરવાનો’ સ્વભાવ હોવાથી, એ તપ થકી તમામ કર્મનો વિગમ (=વિનાશ) યોગ્ય જ છે, તેમાં કોઈ અસંગતિ નથી.

(એટલે અમારા મતે બતાવેલ - ‘તપથી કર્મક્ષય અને કર્મક્ષયથી મોક્ષ’ - એ પ્રક્રિયા પ્રમાણ-ઉપપન્ન જણાઈ આવે છે.)

ત્થમફલતા, વ્યવહારતસ્તથાઽપ્રાપ્તફલાનામપિ યોગ્યતયા લોકે સફલતાસિદ્ધેઃ, ઉદ્ય-
મિનિષ્ફલારમ્ભાઙ્કુરાજનકબીજાદીનાં ફલવચ્છુતિપ્રવૃત્તેઃ, (૨૫૪) નિશ્ચયતસ્તુ તાવત્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યુક્ત એવ । ન ચેત્યાદિ । ¹⁰⁰ ન ચ તસ્ય-કર્મણ ઇત્થમ્-અનેન તપઽપક્રમણપ્રકારેણ અફલતા ।
કુત ઇત્યાહ-વ્યવહારત ઇત્યાદિ । વ્યવહારતઃ-વ્યવહારેણ તથા-ક્રિયયૈવાપ્રાપ્તફલાનામપિ
નિશ્ચયતઃ યોગ્યતયા કારણેન લોકે સફલતાસિદ્ધેઃ । નિદર્શનમાહ-ઉદ્યમીત્યાદિ । ઉદ્યમિનાં
નિષ્ફલારમ્ભ ઉદ્યમિનિષ્ફલારમ્ભશ્ચ અઙ્કુરાજનકા બીજાદયશ્ચેતિ સમાસઃ, એતેષાં ફલ-
વચ્છુતિપ્રવૃત્તેઃ વ્યવહારતસ્તથાવિધફલાભાવેઽપીતિ ભાવઃ । નિશ્ચયતસ્તુ-નિશ્ચયેન પુનઃ તાવતી

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ કર્મની સફળતાસિદ્ધિ ❖

(૨૫૩) પૂર્વપક્ષઃ જો તપથી ફળ આપ્યા વિનાનું સંક્લિષ્ટ કર્મ ક્ષીણ કરી દેવાતું હોય, તેમાં
(સ્થિતિ-રસાદિના દ્વાસરૂપ) ઉપક્રમ લગાડાતો હોય, તો એ કર્મ વિફળ જ થઈ ગયું (=પોતાનું ફળ
આપ્યા વિનાનું જ રહી ગયું.) એ રીતે તો બધા કર્મો વિફળ=ફળશૂન્ય થઈ જશે !

સ્યાદ્વાદીઃ વ્યવહારથી તે કર્મનું ફળ ક્રિયારૂપે (=વિપાકાદિ બતાવવારૂપે) ભલે નથી મેળવાયું,
પણ તેઓમાં ફળજનનયોગ્યતા હોવાથી નિશ્ચયથી તેઓ ફળવાન જ કહેવાય છે, એવું લોકમાં સિદ્ધ
છે.

(એટલે તપનો ઉપક્રમ લાગે અને ફળ ન મળે, તો પણ કર્મમાં ફળજનનયોગ્યતા હોવાથી તેઓની
સફળતા લોકસિદ્ધ છે. આ વાતને આપણે દૃષ્ટાંત સાથે સમજીએ -)

દૃષ્ટાંતઃ (૧) કેટલાક ઉદ્યમી ખેડૂતોનો આરંભ, કોઈક નિશ્ચિત કારણોથી નિષ્ફળ જ જવાનો
છે અને એટલે તેઓ દ્વારા કરાતી ખેતીથી વ્યવહારમાં કોઈ જ ફળ મળવાનું નથી, તે છતાં તેમનો
વ્યાપાર નિશ્ચયથી ફળવાન જ લોકમાં સંભળાય છે (કારણ કે તેવા વ્યાપારમાં ફળજનનયોગ્યતા છે
જ..) (૨) અમુક બીજાં અંકુરજનનયોગ્ય જરૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં અગ્નિ વગેરેના કારણે તેઓ
અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. (ધારો કે ભવિષ્યમાં ખેતરમાં આગ લાગે, તો તે બધા બીજા બળી જાય
એટલે તેઓથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય નહીં.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

100. ન ચ તસ્ય કર્મણ ઇત્થમનેન તપઽપક્રમણપ્રકારેણ અફલતેતિ । યદિ હિ તપસાં સઙ્ક્લિષ્ટં
કર્માદત્તફલમેવોપક્રમ્યતે તદા તત્ કર્મ વિફલમેવ પ્રાપ્તમિતિ ન વાચ્યમિત્યર્થઃ ॥

૧. 'ઉદ્યમે નિષ્ફલાં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'વત્સૂતિં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'ક્રિયૈ વા' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. 'રમ્ભતશ્ચ
અઙ્કુરાં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે 'ન તસ્ય' ઇતિ ટુટકપાઠઃ । ૬. 'ક્રમેણ પ્રકારેણ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર
તુ સ્વ-પાઠઃ । ૭. પૂર્વમુદ્રિતે 'તપઃસઙ્ક્લિષ્ટં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રત-પાઠઃ ।

સામગ્ર્યન્તર્ગતસ્ય તથાઽપગમભાવાત્ ન ન તથાસ્વભાવત્વમપિ, તદભાવે તદપગમાનુપપત્તેઃ, અપગમે વાઽતિપ્રસજ્ઞાત્, સર્વેષાં તદપગમાપત્તેઃ, અસમન્નસત્વમિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચાસૌ સામગ્રી ચ તાવત્સામગ્રી ચિત્રતૃપોરૂપા તસ્યા અન્તર્ગતં તાવત્સામગ્ર્યન્તર્ગતં તસ્ય, કર્મણ ઇતિ પ્રક્રમઃ, તથા-વિશિષ્ટફલાદાનેન અપગમભાવાત્ કારણાત્ ન ન તથાસ્વભાવત્વમ્-અભ્યુપક્રમણસ્વભાવત્વમપિ, કિન્ત્વસ્ત્યેવ, તદભાવે-તથાસ્વભાવત્વાભાવે તદપગમાનુપપત્તેઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે ઉઘમી ખેડૂતોનો આવા (=અંકુર-અજનક) બીજોને વાવવાદિરૂપ આરંભ, વ્યવહારથી જોવા જઈએ તો નિષ્ફળ જ છે (કારણ કે એ બીજોથી અંકુર થવાના જ નથી. એટલે હકીકતમાં એ બધી મહેનતો નકામી જ છે.) પણ તેઓમાં ફળજનનયોગ્યતા હોવાથી, તેમનાથી ફળની કલ્પના કરીને, તે બીજાદિને વાવવા વગેરેરૂપ ખેતીવ્યાપાર, નિશ્ચયથી ફળવાન જ છે, એવી લોકમાં શ્રુતિ પ્રવર્તે છે.

એટલે તેવા બીજથી વ્યવહારથી ફળ ન મળવા છતાં પણ નિશ્ચયથી ફળજનનયોગ્યતા હોવાથી તેઓમાં પણ ફળની કલ્પના કરીને તેઓ સફળ જ મનાય છે.

આ બંને દૃષ્ટાંતોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે બંને વ્યાપારો ફળ ન આપવા છતાં પણ લોકમાં સફળ સંભળાય છે.

દાષ્ટાંતિક : તેમ તપાગ્નિનો ઉપક્રમ લાગવાથી જો કે એ કર્મ ફળ નથી આપવાનું, પણ તેમાં ફળજનનયોગ્યતા રહી હોવાથી, નિશ્ચયથી તો એ કર્મ સફળ જ કહેવાય. (એટલે તેની વિફલતા સિદ્ધ થાય નહીં.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, કર્મનો ઉપક્રમસ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે -

❖ કર્મની ઉપક્રમસ્વભાવતા ❖

(૨૫૪) વળી, નિશ્ચયથી તો, અલગ-અલગ પ્રકારના તપરૂપ સામગ્રીની અંદર રહેલું કર્મ, તેવા વિશિષ્ટ પ્રકારે (=ફળ આપ્યા વિના જ) નષ્ટ થઈ જતું હોવાથી, તેમાં ઉપક્રમશ્વભાવ નથી - એવું નથી, અર્થાત્ છે જ.

ભાવ એ કે, તપ વગેરે સામગ્રી ભેગી થયે એ કર્મનો ઉપક્રમ થાય છે, અર્થાત્ હાસ-વિનાશ થાય છે - એ પરથી અનુમાન થાય કે, એ કર્મમાં પહેલેથી જ એવો ઉપક્રમશ્વભાવ હોવો જોઈએ, કે જેથી આ બધી સામગ્રી મળ્યે તેનો ઉપક્રમ-વિનાશ થાય.

જો તેનો ઉપક્રમશ્વભાવ ન માનો, તો તપાદિ સામગ્રીની હયાતીમાં પણ એ કર્મનો અપગમ ઉપપન્ન થાય નહીં. (જેનો તેવો સ્વભાવ જ નથી. તેમાં તપનો ઉપક્રમ શી રીતે લાગે ? તપાદિની હયાતીમાં પણ એ કર્મનો હાસ-વિનાશ શી રીતે થાય ?)

૧. 'તદભાવેન તદ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તપોઽતસ્યા' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૨૫૫) એતેન 'સર્વશક્તિવિરોધાસિદ્ધેઃ' ^૧ઈત્યાદિ 'તપઃ કર્મક્ષયવાદોઽપ્યબુધ-
જનમનોહર એવેત્યપકર્ણયિતવ્યઃ' ^૨ઈત્યેતદ્ વ્યુદસ્તં પ્રત્યેતવ્યમ્, ઉક્તવત્ સર્વશક્તિ-
વિરોધોપપત્તેઃ, તથાવિધકુશલપરિણામસ્ય તત્પ્રચ્યાવકત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
કર્માપગમાનુપપત્તેઃ, અપગમે વા ^૩અતત્સ્વભાવસ્ય કર્મણઃ અતિપ્રસંગાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-
સર્વેષાં-પ્રાણિનાં તદપગમાપત્તેઃ-કર્માપગમાપત્તેઃ, અતત્સ્વભાવત્વાવિશેષાદિત્યભિપ્રાયઃ । એવ-
મસમજ્ઞસત્ત્વમિત્યેતત્ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન વસ્તુના સર્વશક્તિવિરોધાસિદ્ધેરિત્યાદિ મૂલપૂર્વપક્ષોક્તં
યાવત્ તપઃકર્મક્ષયવાદોઽપ્યબુધજનમનોહર એવેત્યપકર્ણયિતવ્ય ઇત્યેતત્-સર્વ વ્યુદસ્તં
પ્રત્યેતવ્યમ્ । કથમિત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા સર્વશક્તિવિરોધોપપત્તેઃ । તથાવિધ-
કુશલપરિણામસ્ય ઉક્તલક્ષણતપોરૂપસ્ય તત્પ્રચ્યાવકત્વાત્-સર્વશક્તિપ્રચ્યાવકત્વાત્ ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જો ઉપક્રમણસ્વભાવ વિના પણ કર્મનો અપગમ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે
બધા પ્રાણીઓના કર્મનો અપગમ થવા લાગે ! કારણ કે અનુપક્રમણસ્વભાવ તો તમામ પ્રાણીઓના
કર્મમાં અવિશેષપણે રહેલો છે.

(તાત્પર્ય એ કે, જો ઉપક્રમણસ્વભાવ મનાય, તો જેમાં તેવો સ્વભાવ હોય તેમાં જ તપનો ઉપક્રમ
લાગે અને તેનો જ અપગમ થાય... પણ તેવા સ્વભાવ વિના પણ અપગમ માનો, તો તો જે પ્રાણીઓના
કર્મમાં તેવો સ્વભાવ નથી, તે કર્મોનો પણ અપગમ માનવો પડે !)

અને આ તો અસમંજસ છે. (અર્થાત્ બધા પ્રાણીઓને કર્માપગમ થાય એ તો બિલકુલ ઉચિત
નથી..) એટલે તમે એકદમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારો.

સાર : કર્મમાં ઉપક્રમણસ્વભાવ છે અને એટલે તપનો ઉપક્રમ લાગ્યે એ કર્મનો અપગમ થાય.

❖ તપનો કર્મની સર્વશક્તિ સાથે વિરોધ ❖

(૨૫૫) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૭/૫૮ પર) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે -
“એકરૂપ તપ દ્વારા કર્મની સર્વ શક્તિઓનો (=આહ્વાદ-વિષાદાદિજનક અનેક શક્તિઓનો) વિરોધ-
પ્રતિકાર સિદ્ધ થાય નહીં... યાવત્ - એટલે તપથી કર્મક્ષય થવાની વાત અબુધ જીવોને જ મનોહર
છે, માટે તે સાંભળવા યોગ્ય નથી” - એ બધું કથન પણ નિરસ્ત થયું સમજવું. તે આ રીતે -

ઉપર કહ્યા મુજબ, તપ દ્વારા કર્મની તમામ શક્તિઓનો વિરોધ ઉપપન્ન જ છે, કારણ કે
ઉપરોક્ત કુશલપરિણામરૂપ તપ, કર્મની સર્વશક્તિઓનો પ્રચ્યાવક (=વિનાશક) છે. (એટલે તેનાથી

૧. 'ઈત્યાદિવત્ તપઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યે ૫૭-૫૮તમે પૃષ્ઠે । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'તત્સ્વભાવ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર
H-પ્રતપાઠઃ । ૪. દ્રષ્ટવ્યે ૫૭-૫૮તમે પૃષ્ઠે ।

(૨૫૬) યચ્ચોક્તમ્-‘ન ચાસ્મિન્ સત્યપિ મોક્ષસૌવિહિત્યમ્, અનેકાન્તોપદ્રવા-નિવૃત્તેઃ, તથાહિ-મુક્તોઽપિ ન મુક્ત એવ, અનેકાન્તવાદહાનેઃ, અપિ ત્વમુક્તોઽપિ’ ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્, ન મુક્ત એવેત્યવધારણનિષેધેનૈવ અનેકાન્તવાદસાફલ્યાત્ અમુક્તોઽપીતિ વિધાનાસિદ્ધેઃ । આહ-કથં ન મુક્ત એવેત્યનેકાન્તવાદસાફલ્યમ્ ? ઉચ્યતે-સ્યાન્મુક્ત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે^૧ એવ-ન ચાસ્મિન્-અનેકાન્તવાદે સત્યપિ મોક્ષ-સૌવિહિત્યમ્, અનેકાન્તવાદોપદ્રવાનિવૃત્તેઃ, તથાહિ-મુક્તોઽપિ ન મુક્ત એવ, અનેકાન્ત-વાદહાનેઃ, અપિ ત્વમુક્તોઽપીત્યાદિ યચ્ચોક્તં તદપ્યયુક્તમ્ । કથમ્ ? ન મુક્ત એવેતિ-એવમવધારણનિષેધેનૈવ । કિમિત્યાહ-અનેકાન્તવાદસાફલ્યાત્ હેતોઃ અમુક્તોઽપીતિ-એવં વિધાનાસિદ્ધેઃ । આહ-કથં ન મુક્ત એવેતિ-એવમનેકાન્તવાદસાફલ્યમ્ ? એતદાશંક્ય આહ-ઉચ્યતે-સ્યાન્મુક્તઃ-કથન્ચિન્મુક્ત ઇતિ-એવં વાક્યાર્થાપત્તેઃ કારણાત્ । વાક્યાર્થાપત્તિશ્ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સર્વ શક્તિનો પ્રતિકાર સિદ્ધ જ છે.)

❖ અનેકાંતમતે મોક્ષસુવિહિતપણું નિર્બાધ ❖

(૨૫૬) પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૮ પર) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “અનેકાંતવાદ માની લો તો પણ મોક્ષનું સુવિહિતપણું ન રહે, કારણ કે અહીં પણ અનેકાંતનો ઉપદ્રવ અનિવૃત્ત રહેશે ! જુઓ; મુક્ત આત્મા પણ મુક્ત જ નહીં રહે, કારણ કે એકાંતે મુક્ત માનવામાં તો અનેકાંતવાદની હાનિ થઈ જાય ! એટલે તો તેઓ અમુક્ત (=સંસારી) પણ માનવા પડશે. અને તો મોક્ષનું સુવિહિતપણું શી રીતે રહે ?” - વગેરે તમારી આ બધી વાતો પણ અયુક્ત જ છે. જુઓ - (પૂર્વપક્ષ અયુક્ત હોવાના તર્કો -)

‘ન મુક્ત એવ’ (=મોક્ષમાં ગયેલ આત્મા એકાંતે મુક્ત જ છે - એવું નથી) અહીં અવધારણના (જકારના) નિષેધ કરવા પૂરતી જ અનેકાંતવાદની સફળતા છે (અર્થાત્ અનેકાંતવાદ એ અવધારણનો નિષેધ કરીને જ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે.)

એટલે એના દ્વારા ‘એ મુક્તાત્મા માત્ર મુક્ત જ નહીં, અમુક્ત-સંસારી પણ છે’ - એવું વિધાન સિદ્ધ થઈ જતું નથી.

(ભાવ એ કે, અનેકાંતવાદ માત્ર અવધારણનો નિષેધ કરે છે, પણ તેનાથી કંઈ મુક્તાત્માનું ‘સંસારી’ તરીકે વિધાન સિદ્ધ થતું નથી.)

પૂર્વપક્ષ : તો ‘ન મુક્ત એવ’ એનાથી અનેકાંતવાદની સફળતા શું થઈ ?

સ્યાદ્વાદી : સફળતા એ જ થઈ કે, એનાથી ‘સ્યાન્મુક્તઃ કથંચિન્મુક્તઃ’ એવો વાક્યાર્થ ફલિત થયો.

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૫૮તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘વિધાનસિદ્ધેઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. દ્રષ્ટવ્યં ૫૮તમે પૃષ્ઠે ।

इति वाक्यार्थापत्तेः । (२५७) वाक्यार्थापत्तिश्च स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वात्, मुक्तान्तर-
मुक्तत्वेन तदयोगात्, स्वपरभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात् सर्ववस्तूनामिति निर्णीत-
मेतत् ॥

(૨૫૮) અથવા સત્ત્વ-ચૈતન્ય-સર્વજ્ઞતા-અસંજ્ઞાતપ્રદેશત્વાદિભ્યો મુક્તામુક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અર્થવૃત્ત્યા સ્વમુક્તત્વેનૈવ મુક્તત્વાત્, મુક્તાન્તરમુક્તત્વેન તદયોગાત્-મુક્તત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ
સ્વપરભાવાભાવોભયાધીનાત્મકત્વાત્ સ્વપરયોર્ભાવાભાવૌ તાવેવોભયમ્, એતદધીનાત્મકત્વાત્
સર્વવસ્તૂનામિતિ નિર્ણીતમેતદધસ્તાત્ સદસદ્રૂપાધિકારૈ ॥

પ્રકારાન્તરાધિધિત્સયાઽઽહ-અથવેત્યાદિ । અથવૈવં સ્યાન્મુક્તઃ સ્યાદમુક્ત ઇતિ કથમિ-
ત્યાહ-સત્ત્વં ચ ચૈતન્યં ચ સર્વજ્ઞત્વં ચ અસંજ્ઞાતપ્રદેશત્વાદયશ્ચેતિ દ્વન્દ્વઃ, તેભ્યો મુક્તા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવ એ કે, ‘ન મુક્ત એવ’ એવું કહેવાથી એ અર્થ ફલિત થાય કે, મુક્તાત્મા એકાંતે મુક્ત નથી,
પણ કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) મુક્ત છે... બસ, આ કથંચિદ્વાદ એ જ સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ
છે.

(૨૫૭) પૂર્વપક્ષ : પણ ‘કોઈક અપેક્ષાએ જ મુક્ત છે, બીજી અપેક્ષાએ નહીં’ - એવો વાક્યાર્થ
તમે શેના આધારે નીકાળ્યો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ; દરેક આત્માઓ પોતામાં રહેલા મુક્તપણાને લઈને મુક્ત છે, બીજામાં રહેલા
મુક્તપણાને લઈને નહીં... (નહીંતર તો તમામ સંસારી જીવો, મુક્તાત્મામાં રહેલ મુક્તપણાને લઈને
મુક્ત થઈ જાય ! એ જ ન્યાયે તો ખપુષ્પ પણ ઘટમાં રહેલ સત્ત્વને લઈને સત્ બની જાય ! એટલે
માનવું જ રહ્યું કે, તેઓ બીજામાં રહેલ મુક્તપણાને લઈને મુક્ત નથી, પણ પોતામાં રહેલ મુક્તપણાને
લઈને જ મુક્ત છે.)

તેનું કારણ એ કે, દરેક વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભાવરૂપ અને બીજાના સ્વરૂપની
અપેક્ષાએ અભાવરૂપ હોય છે, એ વાતનો નિર્ણય અમે પ્રથમ - અધિકારમાં સચોટ તર્કોથી કર્યો
છે.

(એટલે મુક્તાત્માઓ પણ સ્વ-મુક્તત્વને લઈને જ મુક્ત છે, પર-મુક્તત્વને લઈને નહીં. માટે
તેઓ કથંચિદ્=કોઈક અપેક્ષાએ મુક્ત છે, એવું કહેવું સમુચિત જ છે.)

(૨૫૮) અથવા (સ્યાન્મુક્તઃ અપેક્ષાએ મુક્ત, અને સ્યાદમુક્તઃ અપેક્ષાએ અમુક્ત - એવું કઈ
રીતે ? તે આપણે જોઈએ -)

(૧) સત્ત્વ, (૨) ચૈતન્ય, (૩) સર્વજ્ઞપણું, (૪) અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ વગેરે પર્યાયો મુક્ત-અમુક્ત

સામાન્યાદમુક્તપર્યાયેભ્યઃ કથञ्ચિદવ્યતિરિક્તત્વાત્ સકલકર્મક્ષયાભિવ્યક્તમુક્તપર્યાયસ્ય સ્યાન્મુક્તઃ સ્યાદમુક્ત ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । (૨૫૧) ન ચ ય એવ સત્ત્વાદિપર્યાયઃ સ એવ મુક્તપર્યાયઃ, પ્રતીતિભેદાત્, એકાન્તૈકત્વે સત્ત્વાદેરેવ મુક્તત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અસ્ત્વેવમપિ ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મુક્તસામાન્યાત્ કારણાત્ અમુક્તપર્યાયેભ્યઃ-સત્ત્વાદિભ્યઃ કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ અવ્યતિરિક્તત્વાત્ હેતોઃ । કસ્યેત્યાહ-સકલકર્મક્ષયાભિવ્યક્તશ્ચાસૌ મુક્તપર્યાયશ્ચેતિ વિગ્રહ-સ્તસ્ય । સ્યાન્મુક્તઃ-કથञ્ચિન્મુક્તઃ મુક્તત્વપર્યાયાપેક્ષયૈવ, સ્યાદમુક્તઃ સત્ત્વાદિપર્યાયાપેક્ષયા ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ય એવ સત્ત્વાદિપર્યાયઃ સ એવ મુક્તપર્યાયઃ । કુત ઇત્યાહ-પ્રતીતિભેદાત્ અધિકૃતપર્યાયયોઃ । એકાન્તૈકત્વે તયોઃ કિમિત્યાહ-સત્ત્વાદેરેવ-પર્યાયસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બંનેમાં સાધારણરૂપે રહેલા છે. (અર્થાત્ એ પર્યાયો મુક્ત જીવમાં પણ છે અને સંસારી જીવમાં પણ છે.)

એટલે એ સત્ત્વાદિ પર્યાયો સંસારીમાં પણ રહ્યા હોવાથી - અમુક્તપર્યાય પણ કહેવાય... તો આવા અમુક્તપર્યાયરૂપ સત્ત્વ વગેરેથી, સકળ કર્મના ક્ષયથી અભિવ્યક્ત એવો મુક્તપર્યાય કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) અભિન્ન હોવાથી, તે મુક્તાત્મા કથંચિદ્ જ (=મુક્તત્વપર્યાયની અપેક્ષાએ જ) મુક્ત થાય, બાકી (અમુક્તપર્યાયોથી અભિન્ન) સત્ત્વાદિપર્યાયોની અપેક્ષાએ કથંચિદ્ અમુક્ત પણ થાય...

એટલે આમ (૧) સ્યાન્મુક્તઃ=પોતામાં રહેલ મુક્તત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ કથંચિદ્ મુક્ત, અને (૨) સ્યાદમુક્તઃ=પોતામાં રહેલ, અમુક્તત્વ પર્યાયથી અભિન્ન સત્ત્વાદિ પર્યાયની અપેક્ષાએ કથંચિદ્ અમુક્ત - એમ તેઓ જુદી જુદી અપેક્ષાએ મુક્ત-અમુક્ત હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી વચ્ચે એક અવાંતર ચર્ચા રજૂ કરે છે -)

સંદર્ભ : હમણાં ઉપર જણાવ્યું કે, સત્ત્વાદિપર્યાયથી મુક્તપર્યાય કથંચિદ્-અભિન્ન છે (અર્થાત્ બિન્નાભિન્ન છે.) હવે અહીં કોઈ એકાંતે ભેદ-અભેદ કહે, તો તેમાં દોષ બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી હવેનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે -

❖ એકાંત-અભેદમાં સંસારી પણ મુક્ત થવાનો પ્રસંગ ❖

(૨૫૮) અભેદવાદી : સત્ત્વાદિ પર્યાય અને મુક્તત્વરૂપ મુક્તપર્યાય - બંનેને એક માની લઈએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે બંને પર્યાયોની પ્રતીતિ જુદી જુદી થાય છે. (એકાન્તૈકત્વે=) જો બંને પર્યાયોને સર્વથા એકરૂપ માનો, તો તો સત્ત્વાદિ પર્યાયને 'મુક્તત્વ' રૂપ માનવાનો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 દોષ એવેતિ ચેત્, ન, દેવદત્તાદિષુ સત્ત્વાદિભાવેન તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્ । સોઽન્ય એવ સત્ત્વાદિ-
 રિતિ ચેત્, કસ્તયોરન્યત્વહેતુરિતિ વાચ્યમ્ । (૨૬૦) મુક્તત્વામુક્તત્વે એવેતિ ચેત્, ન,
 તયોસ્તદન્યત્વહેતુત્વેન તદ્દેદસિદ્ધેઃ, (૨૬૧) સર્વથૈકત્વે તુ દ્વયોરપિ સત્ત્વાદિમાત્રત્વા-

મુક્તત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અસ્તિત્વાદિ । અસ્તુ-ભવતુ એવમપિ સત્ત્વાદેરેવ મુક્તત્વપ્રસજ્ઞેઽપિ ન દોષ
 એવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં દેવદત્તાદિષુ-પ્રાણિષુ સત્ત્વાદિભાવેન
 હેતુના તદ્ભાવપ્રસજ્ઞાત્-મુક્તત્વભાવપ્રસજ્ઞાત્ સ ઇત્યાદિ । સઃ-દેવદત્તસમ્બન્ધી અન્ય એવ
 સત્ત્વાદિઃ પર્યાયઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ક ઇત્યાદિ । કઃ તયોઃ-દેવદત્તસત્ત્વાદિ-મુક્ત-
 સત્ત્વાદ્યોઃ અન્યત્વહેતુરિતિ એતદ્ વાચ્યમ્ । મુક્તત્વામુક્તત્વે એવેતિ ચેત્ તયોરન્યત્વહેતૂ ।
 એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તયોઃ-મુક્તત્વામુક્તત્વયોસ્તદન્યત્વહેતુત્વેન-મુક્તસત્ત્વ-
 દેવદત્તસત્ત્વાન્યત્વહેતુત્વેન હેતુના તદ્દેદસિદ્ધેઃ-મુક્તસત્ત્વ-દેવદત્તસત્ત્વાભ્યાં મુક્તત્વામુક્તત્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રસંગ આવે ! અર્થાત્ સત્ત્વ એ જ મુક્તત્વ !

અભેદવાદી : તો ભલે એવું થાઓ... અર્થાત્ સત્ત્વ એ જ મુક્તત્વ એવું ભલે થાઓ ! તેમાં કોઈ કોઈ દોષ નથી.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવું કહેવામાં તો સંસારી એવા દેવદત્તમાં પણ સત્ત્વ (=સત્પણું) હોવાથી, તેમાં પણ સત્ત્વ-અભિન્ન મુક્તત્વ આવી જશે ! અને તેથી તો એ સંસારી દેવદત્ત પણ મુક્ત કહેવાશે ! એ શું દોષ નથી ? એટલે તમારું કથન અનુચિત જણાઈ આવે છે...

પૂર્વપક્ષ : દેવદત્તમાં રહેલા સત્ત્વાદિ પર્યાય જુદા જ છે... અર્થાત્ જે સત્ત્વાદિ પર્યાય મુક્તત્વરૂપ છે, તેનાથી જુદા જ સત્ત્વાદિ પર્યાયો દેવદત્તમાં (=સંસારીમાં) રહેલા છે. એટલે સંસારી દેવદત્ત મુક્ત નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ : પણ દેવદત્તમાં રહેલું સત્ત્વ અને મુક્તમાં રહેલું સત્ત્વ - એ બંનેને જુદું કરનાર કોણ ? અર્થાત્ તે બેનાં અન્યત્વનું કારણ કોણ ? એ તમારે કહેવું જોઈએ.

(૨૬૦) પૂર્વપક્ષ : તેઓમાં રહેલું મુક્તત્વ-અમુક્તત્વ જ તેઓનાં અન્યત્વનું કારણ છે. (ભાવ એ કે, મુક્તજીવમાં મુક્તત્વ છે અને દેવદત્તમાં અમુક્તત્વ છે. તો આ મુક્તત્વ-અમુક્તત્વ જ બંનેના સત્પણાને (=સત્ત્વને) જુદું જુદું જણાવે છે.)

ઉત્તરપક્ષ : આવું ન કહેવાય, કારણ કે જો મુક્તત્વ/અમુક્તત્વ, દેવદત્ત/સિદ્ધના સત્ત્વનું ભેદક હોય, તો મુક્તત્વાદિ સત્ત્વથી ભિન્ન થઈ જાય. જો તે સત્ત્વરૂપ જ હોય તો પોતે પોતાનું ભેદક ન બની શકે.

૧. 'કઃ સ, મુક્તત્વાં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ન્યત્વે હેતુત્વેન' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'સત્ત્વાદિપર્યાયઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'સત્ત્વે દેવં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. પૂર્વમુદિતે 'મુક્તત્વભેદં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ ।

વિશેષાદ્ ભેદાભાવઃ, તથા ચ સત્યુક્તો દોષ ઇતિ । (૨૬૨) સત્ત્વાદ્યન્યત્વે તુ તસ્યાસત્ત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદસિદ્ધેઃ । સર્વથેત્યાદિ । સર્વથા-એકાન્તેન તદેકત્વે-મુક્તસત્ત્વાદ્યમુક્તસત્ત્વાદ્યેકત્વે પુનઃ દ્વયો-
રપિ-મુક્તસત્ત્વ-દેવદત્તસત્ત્વયોઃ સત્ત્વાદિમાત્રત્વાવિશેષાત્, 'આદિ'શબ્દાચ્ચૈતન્યાદિગ્રહઃ,
ભેદાભાવઃ વિશેષણવિશેષ્યાવ્યતિરિક્તતયા તન્માત્રત્વોપપત્તેરિતિ ભાવાર્થઃ । તથા ચ સતિ-एवं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૬૧) પૂર્વપક્ષ : (સર્વથૈકત્વે=) મુક્તત્વ - અમુક્તત્વને જુદા ન માનીએ, પણ સર્વથા
(=એકાંતે) મુક્તસત્ત્વરૂપ અને અમુક્તસત્ત્વરૂપ માની લઈએ તો ? (અર્થાત્ મુક્તત્વને મુક્તસત્ત્વ-
રૂપ અને અમુક્તત્વને અમુક્તસત્ત્વરૂપ માની લઈએ તો ? પછી તો તેઓ જુદા ફલિત નહીં થાય
ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : પણ એવું માનો, તો સત્ત્વથી જુદું મુક્તત્વ-અમુક્તત્વ જેવું કંઈ રહે નહીં (કે જે
ભેદક બને) હવે સત્ત્વ-ચૈતન્યાદિ તો, મુક્તસત્ત્વ અને અમુક્ત-દેવદત્તસત્ત્વ બંનેનું સમાન છે, એટલે
તો તે બેનો ભેદ જ નહીં રહે.

ભાવાર્થ : સંસારિત્વ, મુક્તત્વ એ બધા વિશેષણો છે અને સત્ત્વ એ વિશેષ્ય છે. હવે વિશેષણ
અને વિશેષ્ય અભિન્ન માન્યા એટલે વિશેષણો વિશેષ્યમાત્રરૂપ ફલિત થયા અને તો બધા સત્ત્વમાત્રરૂપ
થયા... અર્થાત્ સંસારીપણું - મુક્તપણું એ જુદું ન રહ્યું, પણ સત્ત્વરૂપ જ ફલિત થયું... એટલે જો
સંસારીપણા-મુક્તપણાને સત્ત્વથી જુદું ન માનો, તો માત્ર સત્ત્વપણું તો સંસારી-મુક્ત બધામાં
સમાનપણે રહેવા લાગે ! એટલે તો સંસારી પણ મુક્ત થઈ જાય ! અથવા મુક્ત પણ સંસારી થઈ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

101 વિશેષણવિશેષ્યાવ્યતિરિક્તતયા તન્માત્રત્વોપપત્તેરિતિ । ચૈતન્યસંસારિત્વ-મુક્તત્વાદીનિ વિશેષ-
ણાનિ, સત્ત્વં તુ વિશેષ્યમ્ । તતો વિશેષણાનાં વિશેષ્યસ્ય ચાવ્યતિરિક્તતયા, વિશેષણાનાં વિશેષ્યમાત્રતયે-
ત્યર્થઃ । તન્માત્રત્વોપપત્તેઃ-સત્ત્વમાત્રત્વોપપત્તેરિતિ । યદિ ચૈતન્યસંસારિત્વમુક્તત્વાદીનિ સત્ત્વમાત્રાત્ કથञ्चिद्
વ્યતિરિક્તાનિ નાભ્યુપગમ્યન્તે તદા સત્ત્વમાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્ સંસારી મુક્તઃ સ્યાત્, મુક્તો વા સંસારી

❖ અહીં બધે 'સત્ત્વ'ની સાથે સાથે જ્ઞેયત્વ-ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો પણ સમજવા અને 'મુક્તત્વ'ની સાથે અમુક્તત્વ
વગેરે ધર્મો પણ સમજવા. હવે અમે સુખાવબોધ માટે સત્ત્વ-મુક્તત્વરૂપ બે ધર્મોને લઈને ચર્ચા કરીશું.

✽ સંસારિત્વવિશેષણ અમુક્તસત્ત્વને મુક્તસત્ત્વથી જુદું પાડે છે અને મુક્તત્વવિશેષણ મુક્તસત્ત્વને અમુક્ત-
સત્ત્વથી જુદું પાડે છે - આમ, તેઓનો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ સમજવો.

૧. 'તદહેતુકત્વે તુ મુક્તસત્ત્વાદ્યેકત્વે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'તન્માત્રો(?)પપત્તે' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-
પ્રતપાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'તસ્માત્' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'સત્ત્વોપપત્તેઃ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-
પ્રતપાઠઃ । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે 'ચૈતન્યં સંસારિત્વમાત્રાત્' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર J-K-પ્રતપાઠઃ । ૬. 'વ્યતિરિક્તાનિ નાભ્યુપ' ઇતિ
ચ-પાઠઃ । ૭. પૂર્વમુદ્રિતે 'વ્યતિરિક્ત' ઇતિ પાઠઃ । ૮. પૂર્વમુદ્રિતે 'ગમ્યતે' ઇતિ પાઠઃ ।

દિત્વપ્રસન્ન ઇતિ ચેત્, ક એવમાહ તદન્યદેવ તત્, અપિ તુ સ્યાદ્વાદઃ કથચ્છિદન્યત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ સતિ ઉક્તો દોષઃ, દેવદત્તાદિષુ સત્ત્વાદિભાવેન તદ્વાવપ્રસન્નલક્ષણ ઇતિ । સત્ત્વેત્યાદિ । સત્ત્વાદ્યન્યત્વે પુનઃ તસ્ય-મુક્તત્વાદેઃ કિમિત્યાહ-અસત્ત્વાદિત્વપ્રસન્નઃ । ‘આદિ’શબ્દાદ-જ્ઞેયત્વાદિપરિગ્રહઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ક એવમાહેત્યાદિ । ક એવમાહ યદુત તદન્યદેવ તસ્માત્-સત્ત્વાદેઃ અન્યદેવ-અર્થાન્તરભૂતમેવ તત્-મુક્તત્વાદિ, અપિ તુ સ્યાદ્વાદઃ । કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-કથચ્છિદન્યત્¹⁰² સ્વલક્ષણાદિભેદાત્ કથચ્છિદનન્યદિતરેતરાનુવેધાદેરિતિ । વિપક્ષે બાધા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જાણ ! કારણ કે હવે સંસારીપણું-મુક્તપણું જેવું કોઈ જુદું તત્ત્વ ન રહ્યું કે જે સંસારી-મુક્તના ભેદને જણાવે.

(તથા ચ) એટલે તો પૂર્વોક્ત દોષ તદવસ્થ જ રહેશે. અર્થાત્ જેવું સત્ત્વ મુક્તમાં છે, તેવું જ સત્ત્વ દેવદત્તમાં હોવાથી - તે બેમાં કોઈ ભેદ ન રહેવાથી - દેવદત્ત પણ ‘મુક્ત’ થવાનો પ્રસંગ આવે.

❖ કથચ્છિદભેદસિદ્ધિ ❖

(૨૬૨) પૂર્વપક્ષ : તો એનો મતલબ એ થયો કે, સત્ત્વાદિ અને મુક્તત્વાદિ જુદા જુદા છે, એવું તમારે માનવું છે... પણ એવું માનવામાં (=સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિથી મુક્તત્વાદિને જુદા માનવામાં) તો, એ મુક્તત્વાદિને ‘અસત્ત્વ’, ‘અજ્ઞેયત્વ’ વગેરે રૂપ માનવા પડે ! (કારણ કે સત્ત્વાદિથી જુદું મુક્તત્વ અસત્ત્વાદિરૂપ જ હોય.)

સ્યાદ્વાદી : પણ સત્ત્વાદિથી સર્વથા જુદું મુક્તત્વ છે - એવું કોણ કહે છે ? અર્થાત્ કોઈ કહેતું નથી. (સત્ત્વથી સર્વથા જુદું મુક્તત્વ અમે કહેતા જ નથી.)

પણ અમે તો ‘સ્યાદ્વાદ’ કહીએ છીએ, અર્થાત્ જુદી જુદી અપેક્ષાએ તેમનો ભેદાભેદ કહીએ છીએ. જુઓ -

(૧) સત્ત્વથી મુક્તત્વ કથચ્છિદ્ જુદું છે, કારણ કે તે બંનેના સ્વરૂપાદિ જુદા જુદા છે. તે આ પ્રમાણે - (ક) સ્વરૂપભેદ : મુક્ત એ સર્વકર્મના નિર્મૂલક્ષયરૂપ છે અને સત્ત્વ એ વિદ્યમાનતારૂપ છે, ‘આદિ’ શબ્દથી દિશા-કાળભેદ વગેરે પણ સમજવો - (ખ) દિશાભેદ : મુક્તત્વ માત્ર સિદ્ધશિલા પર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

इत्यर्थः ॥

102. स्वलक्षणादिभेदादिति । स्वलक्षणं-स्वरूपं तद्वेदात् । तथाहि-मुक्तत्वस्य सर्वकर्मनिर्मूलप्रलयः स्वरूपम्, सत्त्वस्य तु विद्यमानता स्वरूपम् । ‘आदि’शब्दाद् दिक्कालादिभेदपरिग्रहः । तथाहि-सार्वत्रिकं

૧. ‘દન્યત્વસ્વલક્ષણાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

કથન્નિદનન્યત્ । (૨૬૩) એકાન્તાન્યત્વાન્યત્વયોસ્તિતરેતરવિકલતોભયસ્વરૂપાનુપ-
પત્તિભ્યાં તદસત્ત્વાપત્તિલક્ષણોઽનિવારિતપ્રસરો દોષઃ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીય ઇતિ ॥

❖ વ્યાખ્યા ❖

માહ એકાન્તેત્યાદિના । એકાન્તાન્યત્વં ચાન્યત્વં ચ મુક્તસત્ત્વાદિ, મુક્ત્વાદીનામિતિ પ્રક્રમઃ ।
એકાન્તાન્યત્વાન્યત્વે તયોઃ પુનઃ કિમિત્યાહ-ઇતરેતરવિકલતા ચૈકાન્તાન્યત્વે ઉભયરૂપાનુપપત્તિશ્ચ
એકાન્તાન્યત્વે ઇતરેતરવિકલતોભયસ્વરૂપાનુપપત્તી આભ્યામ્ । કિમિત્યાહ-તદસત્ત્વાપત્તિ-
લક્ષણઃ તેષાં-મુક્તસત્ત્વાદિમુક્ત્વાદીનામસત્ત્વાપત્તિઃ તદસત્ત્વાપત્તિઃ સૈવ લક્ષણમસ્યેતિ વિગ્રહઃ ।
અનિવારિતપ્રસરો દોષ આપદ્યત એવેત્યર્થઃ । સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીય ઇતિ અક્ષરગમનિકા ।
ભાવાર્થસ્તુ યદિ મુક્તસત્ત્વાદિ-મુક્ત્વાદીનામેકાન્તેન ભેદઃ, તત ઇતરેતરવિકલતા દ્વયોરપિ । एवं

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

છે અને સત્ત્વ તો ભવ-મોક્ષ સર્વત્ર છે, (ગ) કાળભેદ : મુક્તત્વ કર્મક્ષય પછીના કાળે છે અને સત્ત્વ
ત્રૈકાલિક છે.

(૨) સત્ત્વથી મુક્તત્વ કથંચિદ્ અભિન્ન છે, કારણ કે બંનેનો એકબીજામાં અનુવેષ છે, અર્થાત્
બંનેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી સંમિશ્રિત છે (ભાવ એ કે, સત્ત્વથી જુદા સ્વરૂપવાળું મુક્તત્વ મનાય, તો
એ મુક્તત્વ અસત્ જ થઈ જાય, એટલે તેમાં કથંચિત્ સત્ત્વસ્વરૂપનું સંમિશ્રણ માનવું જ રહ્યું અને તો
તેમનો કથંચિદ્ અભેદ પણ થાય જ.)

❖ એકાંત ભેદ-અભેદમાં દોષો ❖

(૨૬૩) એકાંત ભેદ માનો, તો તેઓની એકબીજામાં વિકલતા અને એકાંત અભેદ માનો,
તો ઉભયસ્વરૂપની અસંગતિ - આ બે આપત્તિના કારણે તો સત્ત્વ-મુક્તત્વ અસત્ થવાનો પ્રસંગ આવે !
એ પ્રસંગનું નિવારણ થઈ શકે નહીં. તમારે એ બધી વાતો સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવા કોશિશ કરવી
જોઈએ.

(આ પંક્તિનો આપણે શબ્દાર્થ જોયો, હવે તેનો ભાવાર્થ જોઈએ -)

ભાવાર્થ : (વિવેચન :) તમે મુક્તમાં રહેલું સત્ત્વ અને મુક્તત્વ - બંને (૧) જુદું જુદું માનો છો,
કે (૨) એક માનો છે ?

(૧) જો એકાંતે જુદું જુદું માનો, તો બંને એકબીજાથી વિકલ-રહિત જુદા જુદા ફલિત થશે !

❖ વિવરણમ્ ❖

સત્ત્વમ્, ભવેડપવર્ગે ચ ભાવાત્ । મુક્તત્વં નિર્વાણપુરપ્રવિષ્ટાનામેદ પ્રાણિનામિતિ ॥

૧. 'લક્ષણો નિવારિત૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'મુક્ત્વાદિમુક્ત્વા૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'સત્ત્વાદિમુક્તસત્ત્વાદીના૦'
ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૨૬૪) એવમનેકાન્તત એવ ભાવતો મુક્તિસિદ્ધિઃ, અન્યથાડ્યોગાત્ । સકલકર્મ-વિગમાચ્ચ સર્વથા સઙ્ક્લેશાભાવાન્નેદમપુષ્કલમિતિ કથં નોપાદેયફલપ્રકર્ષઃ, ઉક્તવત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચાસત્ત્વં દ્વયોરપિ, તથા પરસ્પરવિકલયોર્વિશેષ્યત્વાદ્યયોગાત્ । અથાભેદઃ તત ઉભયસ્વરૂપા-નુપપત્તિઃ, મુક્તસત્ત્વાદેર્મુક્તત્વાદ્યભેદાત્ તત્સ્વરૂપતયા, મુક્તત્વાદેર્વા મુક્તાદિસત્ત્વરૂપતયેતિ ॥

એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા અનેકાન્તત એવ ભાવતઃ-પરમાર્થેન મુક્તિસિદ્ધિઃ, અન્યથાડ્યોગાત્ મુક્તિસિદ્ધિઃ । સકલેત્યાદિ । સકલકર્મવિગમાચ્ચ કારણાત્ સર્વથા-એકાન્તેન સઙ્ક્લેશાભાવાત્ નેદં-મુક્તત્વમ્ અપુષ્કલં કિન્તુ પુષ્કલમેવ, સંસારિત્વેનાનુવિદ્યત્વાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તો તેઓનું અસત્પણું જ ફલિત થશે, કારણ કે સત્ત્વ-મુક્તત્વ જુદા જુદા હોવાથી તેઓનો એકબીજાની સાથે સંબંધ ન રહે અને સંબંધ વિના તો ‘સત્ત્વ વિશેષ્ય અને મુક્તત્વ વિશેષણ’ એમ તેઓનું વિશેષ્ય-વિશેષણસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય નહીં. (અને સ્વરૂપસિદ્ધિ વિના તો તેઓ નિઃસ્વરૂપ-અસત્ જ ફલિત થાય.)

(૨) જો બંનેને એકાંતે અભિન્ન માનો, તો ઉભયસ્વરૂપ અનુપપન્ન થઈ જશે ! (અર્થાત્ સત્ત્વ-મુક્તત્વનું સ્વરૂપ અસંગત થઈ જશે !) કારણ કે સત્ત્વ મુક્તત્વથી અભિન્ન થવાથી - મુક્તત્વરૂપ જ બની જતાં - સત્ત્વનું પોતાનું કોઈ જુદું સ્વરૂપ નહીં રહે ! એ જ રીતે મુક્તત્વ પણ સત્ત્વરૂપ બની જતાં, મુક્તત્વનું પણ પોતાનું જુદું સ્વરૂપ નહીં રહે ! એટલે તો બંનેનું સ્વરૂપ અનુપપન્ન થઈ જાય.

નિષ્કર્ષ : એટલે સત્ત્વ-મુક્તત્વને કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન માનવા જોઈએ, તેમાં ઉપરોક્ત એકે દોષોનો અવકાશ નથી.

(આમ, વચ્ચે અવાંતર ચર્ચા કરીને, ગ્રંથકારશ્રી ફરી મૂળ વાત પર આવે છે કે ‘સ્યાન્મુક્તઃ - સ્યાદમુક્તઃ’ એમ અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષની નિર્બાધિ સંગતિ છે.)

સાર : ઉપર કહ્યા મુજબ સચોટ તર્કોથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમાર્થથી અનેકાંતમાં જ મુક્તિની સિદ્ધિ થાય છે. (અન્યથા=) બાકી એકાંતમતે મુક્તિની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

❖ મુક્તત્વની પૂર્ણરૂપતા અને ઉપાદેયફળપ્રકર્ષરૂપતાસિદ્ધિ ❖

(૨૬૪) પૂર્વપક્ષમાં તમે (પાના નં. ૫૮ પર) જે કહ્યું હતું કે - “અનેકાંતમતે તો મુક્તત્વ અમુક્તત્વસહિતનું થવાથી તે પૂર્ણપણે મુક્તત્વ નહીં કહેવાય અને તો તે ઉપાદેયફળના પ્રકર્ષરૂપ પણ નહીં કહેવાય.” - તે બધી વાતો પણ નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે તમામ કર્મોના ક્ષયથી એ મુક્તમાં અંશતઃ પણ સંકલેશનું અસ્તિત્વ નથી, અર્થાત્ સર્વથા સંકલેશનો અભાવ છે.

અને એટલે આવું મુક્તપણું અપુષ્કળ-અપૂર્ણ નથી, પણ પૂર્ણ જ છે, કારણ કે એ મુક્તપણું (કર્મ-જન્ય સંકલેશમય) સંસારીપણાથી અનુવિદ્ય-સંમિલિત નથી. (એ તો અસંકલેશમય હોઈ પૂર્ણરૂપ છે.)

તદન્યસાધારણત્વાસિદ્ધે: નેદં સાપવાદમિતિ કથમસ્ય સંસારિષ્વપિ ભાવ: ? ॥

(૨૬૫) એતેન 'તથાહિ ન વ: સંસાર્યપિ સર્વથા સંસાર્યેવ, એકાન્તવાદાપત્તે: ,અપિ ત્વસંસાર્યપીતિ નેદમકૃત્ત્વં હેયાનર્થોત્કર્ષ:' ઇતિ^૧ એતદપિ પ્રત્યુક્તમ્, અર્થતસ્તુલ્યયોગ-ક્ષેમત્વાત્, સંસાર્યન્તરરૂપેણાસંસારિત્વમ્, અન્યથા તદભાવપ્રસન્ન ઇત્યુક્તપ્રાયમ્ । સદ્વક્તેશ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ-એવં કથં નોપાદેયફલપ્રકર્ષ: ? એતત્પ્રકર્ષ એવ । કથમિત્યાહ-ઉક્તવદિત્યાદિ । ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા તદન્યસાધારણત્વાસિદ્ધે: , પ્રક્રમાત્ સંસારિત્વસાધારણત્વાસિદ્ધે: । અત એવ નેદં-મુક્તત્વં સાપવાદમ્ । ઇતિ-એવં કથમસ્ય-મુક્તત્વસ્ય સંસારિષ્વપિ ભાવ: ? નૈવેત્યર્થ: ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન તથાહિ ન વ: સંસાર્યપીત્યાદિ મૂલપૂર્વપક્ષોક્તં યાવન્નેદમકૃત્ત્વં સંસારિત્વં હેયાનર્થોત્કર્ષ ઇત્યેતદપિ પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-અર્થત-સ્તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ । એતદેવાહ સંસાર્યન્તરેત્યાદિના । સંસાર્યન્તરરૂપેણ વિવક્ષિતસંસારિણ:

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને આવું પૂર્ણ મુક્તપણું ઉપાદેયફળના પ્રકર્ષરૂપ પણ કેમ ન બને ? બને જ, કારણ કે ઉપર કહ્યા મુજબ આવું મુક્તપણું સંસારીપણાને સાધારણરૂપ હોય (અર્થાત્ સંસારીઓમાં પણ હોય) એવું સિદ્ધ નથી. (એ કર્મક્ષયજન્ય અસંકલેશમય મુક્તત્વ તો સંસારીઓમાં શી રીતે હોઈ શકે ?)

એટલે જ આ મુક્તત્વ અપવાદસહિતનું નથી, અર્થાત્ અમુક્તત્વસહિતનું નથી, તો આવું (=અમુક્તત્વરહિત કર્મક્ષયજન્ય અસંકલેશમય) મુક્તત્વ સંસારીઓમાં શી રીતે હોઈ શકે ? ન જ હોય... એટલે એ ઉપાદેય ફળોના પ્રકર્ષરૂપ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

❖ સંસારિત્વની પૂર્ણરૂપતા અને હેયપ્રકર્ષરૂપતા-સિદ્ધિ ❖

(૨૬૫) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૮ પર) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “તમારા અનેકાંતમતે સંસારી પણ સર્વથા સંસારી જ નથી, કારણ કે સર્વથા સંસારી કહો તો એકાંતવાદ આવી જાય ! એટલે તો સંસારી કથંચિદ્ અસંસારી-મુક્ત પણ છે એવું માનવું પડશે ! અને તેથી તો સંસારીપણું અપૂર્ણ અને હેય-અનર્થના પ્રકર્ષરૂપ નહીં રહે ! કારણ કે એ તો મુક્તત્વસહિતનું હોવાથી મુક્તત્વની જેમ પૂર્ણ અને ઉપાદેય બની જાય !” - એ બધી વાતો પણ નિરસ્ત થાય છે, કારણ કે આની નિરાકરણ-પદ્ધતિ પણ અર્થથી પૂર્વની જેમ જ છે.

❖ આ બધી વાતો પૂર્વપક્ષના વ્યવચ્છેદપરક સમજવી. પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું હતું કે, મુક્તત્વ અમુક્તત્વસહિતનું હોવાથી જેમ અમુક્તત્વ ઉપાદેય નથી, તેમ મુક્તત્વ પણ ઉપાદેય નહીં બને... તે બધી વાતોનો ઉપરોક્ત કથનથી નિરાસ થાય છે.

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૫૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'સંસાર્યુત્તરરૂપે' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'મુક્તસ્ય સંસારિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ૫૯તમે પૃષ્ઠે ।

કૃત્કર્મયોગશ્ચ સંસારિત્વમિતિ તદ્ભાવેન નેદમકૃત્ત્વમ્, અપિ તુ કૃત્ત્વમેવેતિ કથં ન હેયાનર્થોત્કર્ષ इति भावनामात्रमेतत् ॥

(૨૬૬) યચ્ચોક્તમ્-‘કિચ્છાનેકાન્તાવાદિનો માનમપિ ન માનમેવ, સ્યાન્માનમિતિ તત્ત્વનીતેરિત્થં તદાભાસમપિ, તતશ્ચૈવં તદતદાત્મકે પ્રમાણપ્રમેયરૂપે સર્વસ્મિન્નેવાસ્મિન્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસંસારિત્વમ્; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદભાવપ્રસન્નઃ-વિવક્ષિતસંસાર્યભાવપ્રસન્નઃ સંસાર્ય-ન્ટરરૂપેણાપિ ભાવાત્ તત્સ્વરૂપવદિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમ્ । સદ્વક્લેશકૃદિત્યાદિ । સદ્વક્લેશ-કૃત્કર્મયોગશ્ચ-સંવક્લેશકરણશીલકર્મસમ્બન્ધશ્ચ સંસારિત્વમિતિ કૃત્વા તદ્ભાવેન-સંવક્લેશ-કૃત્કર્મયોગભાવેન નેદં-સંસારિત્વમકૃત્ત્વમ્-અસમ્પૂર્ણમ્, અપિ તુ કૃત્ત્વમેવ । इति-एवं कथं न हेयानर्थोत्कर्षः ? एतदिति-एवं भावानामात्रमेतत्-अनन्तरोदितमिति ॥

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં મૂલપૂર્વપક્ષે-કિચ્છાનેકાન્તવાદિન इत्यादि यावत् सर्वमेव

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાત કહે છે -

એક (ચૈત્રરૂપ) સંસારી સર્વથા સંસારી જ નથી, પણ બીજા (મૈત્રરૂપ) સંસારીની અપેક્ષાએ અસંસારી પણ છે... અન્યથા, જો ચૈત્રને મૈત્રરૂપે પણ સંસારી કહો, તો તો એ ચૈત્ર મૈત્રના સ્વરૂપની જેમ મૈત્રરૂપ જ બની જશે અને તેથી તેનું પોતાનું કોઈ સ્વરૂપ જ ન રહેવાથી એ ચૈત્રનો અભાવ થઈ જશે ! એટલે માનવું જ રહ્યું કે, ચૈત્ર ચૈત્રની અપેક્ષાએ જ સંસારી છે, મૈત્રની અપેક્ષાએ નહીં - આમ, ચૈત્ર કથંચિદ્ અસંસારી પણ છે.

અને સંકલેશ કરનાર કર્મનો સંબંધ થવો એ જ સંસારીપણું છે અને એટલે સંકલેશકારક કર્મસંબંધરૂપ હોવાથી એ સંસારીપણું અપૂર્ણ નહીં રહે, પણ પૂર્ણ જ બનશે (કારણ કે આવું સંસારીપણું મુક્તપણાથી મિશ્રિત નથી.)

અને વળી આવું (=સંકલેશકારક કર્મસંબંધરૂપ) સંસારીપણું હેય-અનર્થના ઉત્કર્ષરૂપ કેમ ન બને ? બને જ... (કારણ કે આવું સંસારીપણું મુક્તમાં ન હોવાથી, મુક્તમાં રહેલા મુક્તત્વની જેમ આ સંસારીપણું ઉપાદેય નથી, પણ હેય જ છે.)

આ બધી વાતો માત્ર ભાવના પૂરતી સમજવી, બાકી હકીકતમાં તો તેઓનું નિરાકરણ પૂર્વદર્શિત તર્કથી જ થઈ જાય છે.

❖ પ્રમાણ વિશે સ્થાદ્વાદસંગતિ ❖

(૨૬૬) પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૫૮ પર) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “બીજી વાત, અનેકાંત-વાદીમતે પ્રમાણ પણ માત્ર પ્રમાણરૂપ જ નહીં રહે, કારણ કે તમારી તત્ત્વનીતિ પ્રમાણે તો એ ‘કથંચિત્

વસ્તુતત્ત્વે વિરોધ^૧ભાજિ અસ્ય તદતદ્વાદિનો નિષ્કલઙ્કમતિસમુત્પ્રેક્ષિતસન્ધ્યાયાનુસારતઃ સર્વમેવ પ્રમાણપ્રમેયાદિ પ્રતિનિયતં ન ઘટતે' ઇતિ એતદપ્યયુક્તમ્, અનેકાન્તવાદાપરિજ્ઞાનાત્, પ્રલાપમાત્રત્વાત્, તજ્ઞાને સત્યસ્યાપ્રવૃત્તેઃ, । (૨૬૭) તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્^૨- 'અનેકાન્ત-વાદિનો માનમપિ ન માનમેવ' ઇત્યત્ર સિદ્ધસાધ્યતા, વિજાતીયાદિમાનાન્તરત્વેનામાનત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રમાણપ્રમેયાદિ પ્રતિનિયતં ન ઘટતે ઇતિ એતદપ્યયુક્તમ્-અઘટમાનકમ્ । કથમિત્યાહ-અનેકાન્તવાદાપરિજ્ઞાનાત્, અત એવ પ્રલાપમાત્રત્વાત્ તજ્ઞાને સત્તિ-અનેકાન્તવાદપરિજ્ઞાને સતિ અસ્ય-પ્રલાપમાત્રસ્ય અપ્રવૃત્તેઃ કારણાત્ । એતદ્વિશેષેણોપદર્શયન્નાહ-તત્રેત્યાદિ । તત્ર યત્ તાવદુક્તં મૂલપૂર્વપક્ષ^૩-અનેકાન્તવાદિનઃ-વાદિનઃ, કિમિત્યાહ-માનમપિ ન માનમેવેત્યત્ર સિદ્ધસાધ્યતા । કથમિત્યાહ-વિજાતીયાદિમાનાન્તરત્વેન પ્રત્યક્ષેઽધિકૃતેઽનુમાનમાનાન્તરત્વેન અમાનત્વાત્ । 'આદિ'શબ્દાત્ સજાતીયવ્યક્ત્યન્તરમાનત્વપરિગ્રહઃ । ઇત્યં ચૈતદગ્નીકર્તવ્યમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રમાણ' રૂપ ઇલિત થાય... અને એનો મતલબ તો એ થાય કે, તે અપેક્ષાએ પ્રમાણભાસ પણ બને... આ પ્રમાણે તો પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ તમામ પદાર્થો તદ્-અતદ્વાદી બનવાથી વિરોધને ભજનારા થશે ! તો આવા વસ્તુસ્વરૂપ વિશે તદ્-અતદ્વાદી (=સ્યાદ્વાદી) મતે, નિષ્કલંકમતિ-બૌદ્ધે સમુત્પ્રેક્ષિત સન્ધ્યાયના અનુસારે જે પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ વ્યવસ્થા છે, તે પ્રતિનિયત ઘટે નહીં. અર્થાત્ સ્યાદ્વાદમતે એ તમામ પ્રતિનિયત વ્યવસ્થાઓનો વિલોપ થાય" - આ બધી વાતો પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તમને અનેકાંતવાદનું ખરું જ્ઞાન ન હોવાથી તમારી વાતો પ્રલાપરૂપ જણાઈ આવે છે... જો હકીકતમાં અનેકાંતવાદનું જ્ઞાન હોય, તો આવો પ્રલાપ ન જ પ્રવર્તે.

(૨૬૭) આ જ વાતને હવે વિશેષથી બતાવવા કહે છે -

તે પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - "અનેકાંતવાદીમતે પ્રમાણ પણ પ્રમાણ જ નથી, કથંચિત્ અપ્રમાણ પણ છે" - એ વાત તો સિદ્ધસાધ્ય જ છે. (અર્થાત્ જે અમે માન્યું છે, તે જ તમે સિદ્ધ કરી રહ્યા છો.)

પ્રશ્ન : શું તમે પ્રમાણને પ્રમાણ-અપ્રમાણ બંનેરૂપ કહો છો ?

ઉત્તર : હા, જુઓ - દરેક પ્રમાણો વિજાતીયાદિ પ્રમાણની અપેક્ષાએ અપ્રમાણરૂપ છે, એવું

❖ 'આદિ' શબ્દથી સજાતીય બીજા પ્રમાણો સમજવા. દા.ત. ધૂમથી વહિ-અનુમાન, ઉષ્ણતાથી વહિ-અનુમાનને સજાતીય છે.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'વિરોધભાજિ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર B-પ્રતપાઠઃ । ૨. ૫૯૧મું પૃષ્ઠે । ૩. 'સતિ અસ્ય અનેકાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ૫૯૧મું પૃષ્ઠે ।

અન્યથા તદભાવપ્રસજ્ઞાત્ ઇતરેતરરૂપતાપત્તેઃ । (૨૬૮) તથાહિ-પ્રત્યક્ષં પ્રત્યક્ષમાનત્વેન માનમ્, અનુમાનાદિમાનત્વેનામાનમ્, એવમનુમાનાદ્યપિ, અન્યથા તત્પ્રતિનિયતત્વાભાવ ઇતિ સ્યાન્માનમિતિ શોભનૈવ તત્ત્વનીતિઃ, કથञ्चित્ સ્વવ્યક્તિમાનત્વેન માનત્વાત્, માનાન્તર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદભાવપ્રસજ્ઞાત્-વિવક્ષિતમાનાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞ-શ્ચેતરેતરરૂપતાપત્તેઃ-પ્રત્યક્ષાદેરનુમાનાદિરૂપતાપત્તેઃ અનુમાનાદેશ્ચ પ્રત્યક્ષાદિરૂપતાપત્તેરિતિ । વિજાતીયાદિમાનાન્તરત્વેનામાનત્વમુપદર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । પ્રત્યક્ષં પ્રત્યક્ષમાનત્વેન માનમ્, અનુમાનાદિમાનત્વેન અમાનમ્ । એવમનુમાનાદ્યપિ સ્વગતેનૈવ માન-ત્વેન માનમ્, માનાન્તરમાનત્વેન ત્વમાનમિતિ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તત્પ્રતિનિયતત્વાભાવઃ-પ્રત્યક્ષાદેર્નિયતત્વાભાવઃ । ઇતિ-એવં સ્યાન્માનં-કથञ्ચિન્માનં સ્વગતમાનત્વેનૈવ । ઇતિ-એવં શોભનૈવ તત્ત્વનીતિઃ । એતદેવાહ-કથञ્ચિત્ સ્વવ્યક્તિમાનત્વેન માનત્વાત્, માનાન્તરમાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવું જ જોઈએ (અન્યથા=) જો વિજાતીય પ્રમાણની અપેક્ષાએ પણ પ્રમાણ મનાય, તો તો તે વિવક્ષિત પ્રમાણનો અભાવ થઈ જાય, કારણ કે તેવું માનવામાં બંને એકબીજારૂપ બનવાની આપત્તિ આવે.

ભાવ એ કે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષરૂપે જ પ્રમાણ છે, અનુમાનરૂપે નહીં. જો અનુમાનરૂપે પણ પ્રમાણ મનાય, તો તો એ અનુમાન જ બની જાય અને તો તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ ન રહે... એ જ રીતે અનુમાન પણ અનુમાનરૂપે જ પ્રમાણ છે, પ્રત્યક્ષરૂપે નહીં. જો પ્રત્યક્ષરૂપે પણ પ્રમાણ મનાય, તો એ પ્રત્યક્ષ જ બની જાય અને તો એ અનુમાનરૂપ ન રહે... આમ, વિજાતીયરૂપે પ્રમાણ માનવામાં એ પ્રમાણનો જ અભાવ થઈ જાય !

(૨૬૮) આ જ વાત (=દરેક પ્રમાણો વિજાતીયરૂપે અપ્રમાણ હોવાની વાત) ગ્રંથકારશ્રી તથાહિ થી જણાવે છે -

(તથાહિ -)પ્રત્યક્ષ, પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપે પ્રમાણ છે અને અનુમાનાદિપ્રમાણરૂપે અપ્રમાણ છે... એ જ રીતે અનુમાન વગેરે પણ, પોતામાં રહેલા પ્રમાણત્વની અપેક્ષાએ પ્રમાણ છે અને બીજામાં રહેલા પ્રમાણત્વની અપેક્ષાએ અપ્રમાણ છે.

(અન્યથા=) જો આવું ન માનો, તો પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રતિનિયતપણું નહીં રહે. (ભાવ એ કે, અનુમાનપ્રમાણરૂપે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હોય, તો એ અનુમાન જ થઈ જાય... તેમ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રમાણ મનાય, તો એ પ્રત્યક્ષ જ થઈ જાય... આમ, તેઓ એકબીજારૂપ થઈ જતા 'પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષરૂપ જ, અનુમાન અનુમાનરૂપ જ' - એવી જે પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા છે, તે નહીં રહે.)

એટલે 'સ્યાન્માનમ્=દરેક પ્રમાણો પોતામાં રહેલા પ્રમાણત્વની અપેક્ષાએ જ પ્રમાણ છે' - એવી અનેકાંતમાન્ય તત્ત્વવ્યવસ્થા સુંદર જ છે.

માનત્વેન ત્વમાનત્વાત્ ॥

(૨૬૯) इत्थं तदाभासमपि भावनीयम्, तस्याप्यनेकात्मत्वात् विसंवादेन तदा-
भासताया व्याप्तेः, तत्राव्यभिचारेण मानलक्षणयोगः तस्यापि ज्ञेयत्वात् ततस्तत्प्रतीतिश्चेति

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ત્વેન ત્વમાનત્વાત્ इति ॥

इत्थम्-एवं तदाभासमपि-प्रमाणाभासमपि भावनीयं तदतदात्मकमेव । कथमित्याह-
तस्यापि-तदाभासस्य । किमित्याह-अनेकात्मकत्वात्, तदतदात्मकत्वादित्यर्थः । एतदेवाह-
विसंवादेन, विषयगतेनेति प्रक्रमः । तदाभासतायाः-¹⁰³प्रमाणाभासताया व्याप्तेः । किमित्याह-
तत्र-विसंवादे अव्यभिचारेण हेतुना तदाभासतायाः । किमित्याह-मानलक्षणयोगः स्वव्याप-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાત કહે છે -

પ્રત્યક્ષાદિ દરેક પ્રમાણ (૧) કથંચિત્ (=પોતામાં રહેલા પ્રમાણત્વની અપેક્ષાએ) પ્રમાણરૂપ છે, અને (૨) કથંચિત્ (=બીજા પ્રમાણમાં રહેલા પ્રમાણત્વની અપેક્ષાએ) અપ્રમાણરૂપ છે.

❖ પ્રમાણાભાસ પણ પ્રમાણ-અપ્રમાણરૂપ ❖

(૨૬૯) આ પ્રમાણે પ્રમાણાભાસ પણ તદ્-અતદાત્મક (=પ્રમાણ/અપ્રમાણરૂપ) સમજવું, કારણ કે પ્રમાણાભાસ પણ (તદ્-અતદરૂપે=પ્રમાણ - અપ્રમાણરૂપે) અનેકાંતાત્મક છે.

આ જ વાતને કહે છે -

વિષયમાં રહેલા વિસંવાદની સાથે પ્રમાણાભાસતાની વ્યાપ્તિ છે. આશય એ કે, બધા પ્રમાણાભાસ વિષયવિસંવાદની સાથે વ્યાપ્ત છે. (જ્યાં જ્યાં પ્રમાણાભાસ ત્યાં ત્યાં વિષયનો વિસંવાદ. જેમ કે રેતીમાં થતા જળજાનરૂપ પ્રમાણાભાસ.) આમ, પ્રમાણાભાસ અને વિસંવાદનો વ્યાપ્ત-વ્યાપકભાવ હોવાથી, જ્યારે વિસંવાદ સિદ્ધ કરવો હોય, ત્યારે પ્રમાણાભાસ પણ પ્રમાણ બને. (અર્થાત્ ધૂમથી વહ્નિની સિદ્ધિની જેમ પ્રમાણાભાસથી વિષયવિસંવાદની સિદ્ધિ થાય છે. તો જેમ વહ્નિની સિદ્ધિમાં ધૂમ પ્રમાણ બને, તેમ વિસંવાદની સિદ્ધિમાં પ્રમાણાભાસ પ્રમાણ બને.)

આમ, વિસંવાદ સાથે પ્રમાણાભાસતાની વ્યાપ્તિ હોવાથી, વિસંવાદ વિશે પ્રમાણાભાસનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

103. પ્રમાણાભાસતાયા વ્યાપ્તિરિતિ । सर्वमपि प्रमाणाभासं विषयविसंवादेन व्याप्तमित्यर्थः । ततो
विसंवादे साध्ये प्रमाणाभासमपि प्रमाणमित्यायातमिति ॥

૧. 'તયા વ્યાપ્તિઃ' इति ग-पाठः । २. 'वादेन अव्यभि०' इति क-पाठः । ३. 'स्वव्यापकत्वात्' इति क-पाठः, पूर्वमुद्रिते 'स्वव्याप्यगम०' इत्यशुद्धपाठः, अत्र H-प्रतेन शुद्धिः ।

भावना ॥

(२७०) न च प्रमेयवदपरिच्छित्यात्मकमेवैतत्, तथाऽप्रतीतेर्लौकादिविरोधात्
अदृष्टविभ्रमप्रतीत्यात्मकता तु तदाभासता ॥

❖ व्याख्या ❖
कगमकत्वात् । तस्यापीत्यादि । तस्यापि-विसंवादस्य ज्ञेयत्वात् तथाज्ञायमानत्वेन ततः-
तदाभासात् तत्प्रतीतेश्च-विसंवादप्रतीतेश्च यथावस्थितज्ञेयाधिगमनिमित्तं च मानमिति भावना ॥

न चेत्यादि । न च प्रमेयवदिति निदर्शनं व्यतिरेकि, अपरिच्छित्यात्मकमेव-एकान्तोन
एतत्-तदाभासम् । कुत इत्याह-तथाऽप्रतीतेः-अपरिच्छित्यात्मकत्वेनाप्रतीतेः । अप्रतीतिश्च
लोकादिविरोधात्, लोकसमययुक्तिविरोधादित्यर्थः । अदृष्टेत्यादि । अदृष्टात्-कर्मणो विभ्रमः

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

અવ્યભિચાર છે અને એટલે એ પ્રમાણાભાસ (જેમ ધૂમ વહિને જણાવે, તેમ) પોતાના વ્યાપકીભૂત વિસંવાદને જણાવે છે... આમ, સ્વવ્યાપકને જણાવનાર હોવાથી (ધૂમની જેમ) પ્રમાણાભાસ પણ પ્રમાણ બને.

એવું (=પ્રમાણાભાસ વિસંવાદને જણાવે છે, એવું) બતાવવા કહે છે -

વિસંવાદ જોયરૂપ છે, કારણ કે તે પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે પ્રમાણાત્માસથી આવેલું જોયરૂપ વિસંવાદની યથાવસ્થિતપણે પ્રતીતિ થાય છે.

આમ, પ્રમાણભાસ, યથાવસ્થિત (વિસંવાદરૂપ) જ્ઞેયને જાણવામાં નિમિત્ત હોવાથી, કથંચિત્ પ્રમાણરૂપ જ છે.

આ પ્રમાણે ભાવના સમજવી.

✽ कथंचित् प्रभाषाभासता ✽

(૨૭૦) જેમ પ્રમેય-વિષયભૂત વસ્તુ જડ છે, તેમ પ્રમાણાભાસ પણ અપરિચ્છેદરૂપ (=અબોધ-રૂપ=જડરૂપ) છે - એવું નથી, કારણ કે અપરિચ્છેદરૂપે (=જડરૂપે) તેની પ્રતીતિ કદી થતી નથી.

તેનું (=જડરૂપે તેની પ્રતીતિ ન થવાનું) કારણ એ જ કે, તેમાં લોક-સમય-યુક્તિનો વિરોધ થાય છે. (પ્રમાણાભાસ જડરૂપ હોય એવું લોકમાં પણ અનુભવાતું નથી, શાસ્ત્રમાં પણ મનાયું નથી અને યુક્તિઓ દ્વારા પણ તેની ચૈતન્યરૂપતા જ ફલિત થાય છે. તે છતાં તમે તેને અબોધ-જડરૂપ કહો, તો તેમાં લોકાદિનો વિરોધ થાય જ.)

પ્રશ્ન : જો પ્રમાણાત્માસને પરિચ્છેદ-બોધરૂપ કહ્યો, તો તો એ ‘પ્રમાણ’ રૂપ જ ફલિત થાય ને ?

❖ જેમ પ્રમાણનો વિષયવસ્તુ સાથે અવિસંવાદ હોય છે, તેમ પ્રમાણાભાસનો વિસંવાદ હોય છે.

(૨૭૧) એવં હેત્વાભાસેઽપ્યસિદ્ધાદૌ સાધ્યવિપર્યયપ્રતિબદ્ધતયા તત્ર હેતુત્વે-
ઽન્યત્રાહેતુત્વમિત્યનેકાત્મકતા । તતશ્ચૈવં તદતદાત્મકમેવ પ્રમાણપ્રમેયરૂપં સર્વં વસ્તુતત્ત્વમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અદૃશ્યવિભ્રમઃ, તત્પ્રધાના પ્રતીતિઃ તદાત્મકતયા પુનઃ કારણેન તદાભાસતા-માનાભાસતા પરિ-
ચ્છિત્યાત્મકત્વેઽપિ ॥

એવં સામાન્યેન માનાભાસસ્ય કથશ્ચિન્માનતામભિધાયાધુનાઽનુમાનાભાસમધિકૃત્ય આહ-
એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા હેત્વાભાસેઽપિ । કિમ્ભૂતે इत्याह-અસિદ્ધાદૌ-અસિદ્ધા-
નૈકાન્તિકવિરુદ્ધે સાધ્યવિપર્યયપ્રતિબદ્ધતયા કારણેન તત્ર-સાધ્યવિપર્યયે હેતુત્વે તદગમકત્વેન
અન્યત્ર-સાધ્યે અહેતુત્વમિતિ-એવં અનેકાત્મકતા હેત્વાભાસેઽપિ । તતશ્ચૈત્યાદિ । તતશ્ચૈવમ્-
ઉક્તનીત્યા તદતદાત્મકમેવ પ્રમાણપ્રમેયરૂપં સર્વં વસ્તુતત્ત્વમ્ । ન ચ વિરોધભાગેતત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : ના, એવું નથી. કારણ કે બોધરૂપ પણ પ્રમાણાભાસ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મથી જન્ય
વિભ્રમપ્રધાન પ્રતીતિરૂપ હોવાથી, તે પ્રમાણાભાસ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. (અર્થાત્ તેની પ્રમાણા-
ભાસતા સંગત જ છે.)

(આ પ્રમાણે સામાન્યથી પ્રમાણાભાસને કથંચિત્ પ્રમાણરૂપ કહીને, હવે અનુમાનાભાસને
લઈને, તેને કથંચિત્ પ્રમાણરૂપ જણાવવા કહે છે -)

(૨૭૧) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાંતિકરૂપ હેત્વાભાસ પણ સાધ્યના વિપર્યયની (=વિપક્ષની)
સાથે પ્રતિબંધવાળા (=વ્યાપ્તિવાળા) હોવાથી, તેઓ સાધ્યવિપર્યય વિશે હેતુરૂપ છે અને સાધ્ય વિશે
અહેતુરૂપ-હેત્વાભાસરૂપ છે.

આશય એ કે, એ અસિદ્ધાદિની સાધ્યના વિપર્યયની સાથે વ્યાપ્તિ છે, સાધ્યની સાથે નહીં.
એટલે તેઓ સાધ્યના વિપર્યયને સિદ્ધ કરે, સાધ્યને નહીં અને તેથી તેઓ સાધ્યવિપર્યય વિશે હેતુરૂપ
અને સાધ્ય વિશે અહેતુરૂપ ફલિત થાય.

આમ, હેત્વાભાસમાં પણ અનેકાત્મકતા (તદ્-અતદાત્મકતા, હેતુ-અહેતુરૂપતા) ફલિત થાય.

નિષ્કર્ષ : આમ, ઉપર કહ્યા મુજબ પ્રમાણ-પ્રમેયરૂપ સર્વ વસ્તુઓ તદ્-અતદાત્મક (કથંચિત્
પ્રમાણ-અપ્રમાણાદિ આત્મક) ફલિત થાય છે.

❖ જે પ્રતીતિમાં કર્મજન્ય ભ્રમની મુખ્યતા હોય, તે પ્રતીતિને વિભ્રમપ્રધાન પ્રતીતિ કહેવાય. પ્રમાણાભાસ
આવી પ્રતીતિરૂપ છે.

❖ અહીં હેત્વાભાસમાં સાધ્યવિપર્યયતા યથાયોગ્ય સમજવી.તેનું કારણ એ કે, માત્ર વિરુદ્ધ હેતુ જ સાધ્યાભાવને
વ્યાપક હોય, અનેકાંતિક તો બંનેને વ્યાપક હોય, અસિદ્ધિમાં હેતુની ગેરહાજરી હોય છે. એટલે યથાયથં લેવાની સ્પષ્ટતા
ધ્યાનમાં રાખવી.

(૨૭૨) ન ચ વિરોધભાગ્, વિરોધાસિદ્ધેઃ સદસદાદીનામિતરેતરાનુવેધાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ પ્રમાણાવિરોધાત્, તથૈવ તત્પ્રવૃત્તેઃ, (૨૭૩) પ્રતિનિયતત્ત્વવેદનાદન્વયવ્યતિ-રેકસિદ્ધેઃ, અન્યથા પ્રતીત્યભાવાદ્ વસ્તુન એવાનુપપત્તેઃ, નિયમતો વિરોધાત્, સર્વત્રૈકાન્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિરોધાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ સદસદાદીનામ્ । 'આદિ'શબ્દાન્નિત્યાનિત્યાદિગ્રહઃ । કિમિત્યાહ-ઇતરેતરાનુવેધાત્ કારણાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा तदनुपपत्तेः--सदसदा-द्यनुपपत्तेः । तथा प्रमाणाविरोधात् । अविरोधश्च तथैव-सदसदादिप्रकारेणैव तत्प्रवृत्तेः-प्रमाणप्रवृत्तेः प्रतिनियतत्ववेदनात् नेदं सदसद्रूपताऽभावे । तथाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धेः नैयं नित्यानित्यताऽभावे । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा प्रतीत्यभावात् कારणात् वस्तुन एवानुपपत्तेः, नियमतो विरोधात् । एतदेव निगमयति-सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र-सदसदादौ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ સર્વ વસ્તુઓ તદ્-અતદાત્મક હોવામાં અવિરોધ ❖

(૨૭૨) પૂર્વપક્ષ : પણ આ રીતે પ્રમાણ-અપ્રમાણ, સદ્-અસત્, નિત્યાનિત્ય - એમ વિરોધી સ્વરૂપો માનવામાં, શું વસ્તુ વિરોધને ભજનારી ન થાય ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે સદ્-અસદ્, નિત્યાનિત્ય એ બધા ધર્મોનો પરસ્પર એકબીજામાં અનુવેધ (=મિશ્રણ) છે. એટલે એ બધા ધર્મો પરસ્પર વિરોધી નથી.

(અન્યથા) જો તે બધા ધર્મોનો પરસ્પર અનુવેધ ન મનાય, તો તે સદ્-અસદ્વાદિનું સ્વરૂપ ઉપપન્ન થાય નહીં.

બીજી વાત એ કે, વસ્તુને સદસદ્વાદિરૂપ માનવામાં કોઈ પ્રમાણનો પણ વિરોધ નથી, કારણ કે વસ્તુ વિશે સદસદ્વાદિરૂપે જ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (આશય એ કે, પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુ સદસદ્રૂપે જણાય છે, એ પરથી વસ્તુની સદસદ્રૂપતા જ ફલિત થાય.)

(૨૭૩) અને વળી વસ્તુનું 'આ ઘટ ઘટરૂપે જ સત્ છે, પટરૂપે નહીં' - એ પ્રતિનિયત વેદન (=અનુભવ) થાય છે. હવે જો વસ્તુ સદસદ્રૂપ ન હોય, તો આવું પ્રતિનિયત વેદન સંગત થાય નહીં.

વળી, વસ્તુનો અન્વય-વ્યતિરેક પણ સિદ્ધ છે (દરેક વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે ઉત્તરોત્તરક્ષણોમાં અનુગત છે અને પર્યાયરૂપે વ્યાવૃત્ત છે) હવે આવો અન્વય-વ્યતિરેક (=અનુગત-વ્યાવૃત્તભાવ), વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપ માન્યા વિના સંગત થાય નહીં.

આવા બધા અનેક સયોટ તર્કોથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ સદસદ્રૂપ - નિત્યાનિત્યરૂપ વગેરે હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી. એટલે વસ્તુને તે રૂપે માનવી જ રહી.

(અન્યથા=) જો તે રૂપે નહીં માનો, તો તે વસ્તુની પ્રતીતિ-જ્ઞાન જ નહીં થાય અને તે વિના તો એ વસ્તુ જ ઉપપન્ન નહીં થાય (કારણ કે વસ્તુની વ્યવસ્થા જ્ઞાનને આધીન છે) અને વસ્તુને

વાદિનસ્તદસંત્તાઽઽપત્તિલક્ષણો વિરોધ ઇતિ નિર્દર્શિતં પ્રાક્^૧ ॥

(૨૭૪) એતેનૈકદા વસ્તુવસ્ત્વન્તરાનાપત્તિલક્ષણો વિરોધઃ પ્રત્યુક્તો ય ઉચ્યતે પરૈઃ છાયા-ઽઽતપવત્ શીતોષ્ણવત્ સુખ-દુઃખવદ્ વેતિ । કુતઃ ? અસમાનત્વાત્ । ન હિ છાયા-ઽઽતપાદિવદિતરેતરાનનુવિદ્ધાઃ સદસદાદયઃ, તદ્વત્ કેવલાનુપલમ્ભાત્ તથાસ્વભાવત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એકાન્તવાદિનઃ કિમિત્યાહ-તદસત્તાપત્તિલક્ષણઃ-સદાદ્યસત્તાપત્તિલક્ષણઃ વિરોધઃ । ઇતિ-એવં નિર્દર્શિતં પ્રાક્-સદસદૂપાધિકારૈ^૨ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન એકદા-એકસ્મિન્ કાલે વસ્તુનો વસ્ત્વન્તરાનાપત્તિ-વસ્તુવસ્ત્વન્તરાનાપત્તિઃ સૈવ લક્ષણં યસ્ય વિરોધસ્ય સ તથાવિધો વિરોધઃ પ્રત્યુક્તો ય ઉચ્યતે પરૈઃ-એકાન્તવાદિભિઃ । એનમેવાહ છાયા-ઽઽતપેત્યાદિના । છાયાઽઽતપવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । એવં શીતોષ્ણવત્ સુખદુઃખવદ્ વેતિ નિર્દર્શનમ્ । બહુત્વં વિરોધવ્યાપ્તિસન્દર્શનાર્થમ્ । કુતોઽયં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સદસદ્વરૂપ ન માનવામાં નિયમ વિરોધ થવાનો. જુઓ -

સદ્-અસત્ વગેરેમાં એકાંત માનનારાઓના મતે, તે સદાદિ અસત્ બનવારૂપ વિરોધ થવાનો જ. (તે આ રીતે - વસ્તુને એકાંતે સત્ મનાય, તો ઘટ પટરૂપે પણ સત્ બને અને તો એ પટ જ બની જાય.. ફલતઃ ઘટનું પોતાનું સ્વરૂપ-સત્પણું ન રહે તે જ રીતે એકાંત અસદ્માં પણ યુક્તિ સંમજવી.) એ બધી વાતો સદસદ્વરૂપ પ્રથમ-અધિકારમાં અમે વિસ્તારથી બતાવી ગયા છીએ.

❖ એકાંતવાદીપ્રદત વિરોધનો પરિહાર ❖

(૨૭૪) ઉપરોક્ત કથનથી, એકાંતવાદીઓ જે વિરોધ બતાવે છે, તેનો પરિહાર થાય છે. (તે વાત આપણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ દ્વારા સમજાએ-)

એકાંતવાદી : તમારા મતે (=સ્થાદ્વાદમતે) એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને એ વિરોધ આવવાનો. જુઓ - જેમ છાયા-તડકો, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ^૩ આ બધા વિરોધી તત્ત્વો એકબીજારૂપ ન બને, તેમ સદસદ્, નિત્યાનિત્ય આ બધા પણ એકબીજારૂપ ન જ બને... (તે છતાં, તેઓને એકબીજારૂપ માનો, તો 'એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને' - એ નિયમનો વિરોધ થવાનો.)

❖ તેમ એકાંત નિત્યનિત્યાદિ માનવામાં પણ વિરોધ થાય, તે માટેની યુક્તિઓ, તે તે અધિકારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવી.

❖ આમ ઘણાં ઉદાહરણો, 'એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને' - એ વિરોધની વ્યાપ્તિ બતાવવા માટે છે, અર્થાત્ સુખ-દુઃખાદિમાં બતાવાય છે કે તેઓ એકબીજારૂપ નથી બનતા.

❖ એ નિયમ તો જણાવે છે કે, એક વસ્તુ બીજારૂપ ન બને. જ્યારે તમે તો સદ્ને પણ અસદ્વરૂપ માની બેઠા, એટલે તો વિરોધ થવાનો જ.

૧. 'સત્તાપત્તિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પ્રથમેઽધિકારે । ૩. પ્રથમેઽધિકારે ।

તથાઽનુભવસિદ્ધેરિતિ છાયાઽઽતપાનુવિદ્ધા ન ભવતીતિ વિરોધકલ્પનાયામપિ કઃ પ્રસન્નઃ સદસદાદિષુ ? (૨૭૫) ન હ્યણુરચેતન ઇતિ જ્ઞાનેઽપિ તદ્વત્ તદ્વિરોધાભિધાનં યુક્તમ્, તત્સ્વભાવભેદોપપત્તેઃ ઇત્યેવં શીતોષ્ણાદિષ્વપિ યોજ્યમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રત્યુક્ત ઇત્યાહ-અસમાનત્વાત્ । અસમાનત્વમેવાહ-ન હિ છાયાઽઽતપાદિવત્ પ્રતિનિયતતયા ઇતરેતરાનુવિદ્ધાઃ સદસદાદયઃ, કિન્ત્વિતરેતરાનુવિદ્ધા ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-તદ્વત્-છાયા-ઽઽતપાદિવત્ કેવલાનુપલમ્ભાત્ સદસદાદીનામ્ । અનુપલમ્ભશ્ચ તથાસ્વભાવત્વાત્-ઇતરેતરા-નુવિદ્ધસ્વભાવત્વાત્ । તથાસ્વભાવત્વં ચ તથાઽનુભવસિદ્ધેઃ ઇતરેતરાનુવિદ્ધસદસદાદ્યનુભવો-પલબ્ધેઃ । ઇતિ-એવં છાયાઽઽતપાનુવિદ્ધા ન ભવતિ । ઇતિ-એવં વિરોધકલ્પનાયામપિ સત્યાં છાયા-ઽઽતપાદીનાં કઃ પ્રસન્નઃ સદસદાદિષુ લક્ષણભેદાત્ ? એતત્પ્રકટનાયૈવાહ ન હ્યણુરિ-ત્યાદિના । ન હ્યણુઃ અચેતન ઇતિ કૃત્વા જ્ઞાનેઽપિ ચેતને તદ્વત્-અણુવત્ તદ્વિરોધાભિધાનં-ચેતનત્વવિરોધાભિધાનં યુક્તમ્ । કથં ન યુક્તમિત્યાહ-તત્સ્વભાવભેદોપપત્તેઃ તયોઃ-અણુ-જ્ઞાનયોઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત અયુક્ત છે, કારણ કે તમે જે દૃષ્ટાંત આપો છો, તે અને સદસદાદિમાં દિવસ-રાતનો ફરક છે. જુઓ - છાયા-આતપ વગેરે પદાર્થો તો પ્રતિનિયત (=સ્વતંત્ર) અસ્તિત્વવાળા હોવાથી, તેઓ પરસ્પર અનનુવિદ્ધ (અસંલગ્ન) છે, જ્યારે સદસદાદિઓ તેવા નથી, તેઓ તો પરસ્પર અનુવિદ્ધ-સંલગ્ન જ છે.

તેનું કારણ એ કે, જેમ છાયા-આતપ વગેરે જુદા જુદા સ્વતંત્ર દેખાય છે, તેમ સદ્-અસદ્ વગેરે સ્વતંત્ર દેખાતા નથી અને ન દેખાવાનું કારણ એ જ કે, તેઓનો પરસ્પર અનુવિદ્ધ-સંલગ્નરૂપે રહેવાનો સ્વભાવ છે. (આવા સ્વભાવના કારણે તેઓ પરસ્પર અનુવિદ્ધ જ દેખાય, જુદા જુદા સ્વતંત્રરૂપે નહીં)

પ્રશ્ન : પણ તેઓનો તેવો (=પરસ્પર અનુવિદ્ધ રહેવાનો) સ્વભાવ હોવામાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર : તેમાં અનુભવ જ પ્રમાણ છે. સદસદ્ વગેરેનો પરસ્પર અનુવિદ્ધ રૂપે જ અનુભવ થાય છે, એ અનુભવના આધારે તેઓનો પરસ્પર અનુવિદ્ધસ્વભાવ નિર્બાધ સિદ્ધ થાય.

એટલે જો છાયા-આતપથી અનુવિદ્ધ ન હોય અને તેથી જો તે બે વચ્ચે વિરોધ મનાતો હોય, તો તેમાં સદાદિને શું લાગે-વળગે ? તેમાં વળી વિરોધ શાનો ? કારણ કે સદસદાદિનું સ્વરૂપ તો જુદું જ છે. (એટલે છાયા-આતપમાં વિરોધ આવે, તો તેને લઈને સદસદાદિમાં પણ વિરોધ આવે એવું જરૂરી નથી.)

(૨૭૫) આ જ વાતને પ્રગટ કરવા કહે છે -

પરમાણુ અચેતન હોય, તો તેનું ઉદાહરણ લઈને જ્ઞાનમાં પણ ચેતનતાનો વિરોધ કહેવો યુક્ત

(૨૭૬) એવં ચ 'અસ્ય તદતદ્વાદિનો નિષ્કલઙ્કમતિસમુત્પ્રેક્ષિતસન્ધ્યાયાનુસારતઃ સર્વમેવ પ્રમાણપ્રમેયાદિ પ્રતિનિયતં ન ઘટતે' ^૧ઇતિ વચનમાત્રમ્, તદતદ્વાદિન એવ સ્વપરભાવા-ભાવોભયાત્મકતયા સર્વવસ્તૂનાં પ્રતિનિયતત્વસિદ્ધેઃ અન્યથા ચાસિદ્ધેઃ, ^૨ઇતરેતરાત્મકત્વેન તત્સ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવભેદસ્તત્સ્વભાવભેદસ્તદુપપત્તેરિતિ । એવં શીતોષ્ણાદિષ્વપિ નિદર્શનેષુ યોજ્યમ્ ॥

એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ-ઉક્તનીત્યા અસ્ય તદતદ્વાદિનઃ-સ્યાદ્વાદિનઃ નિષ્કલઙ્કમતિ-સમુત્પ્રેક્ષિતશ્ચાસૌ સન્ધ્યાયશ્ચ તદનુસારતઃ-તદનુસારેણ । કિમિત્યાહ-સર્વમેવ પ્રમાણપ્રમેયાદિ પ્રતિનિયતં ન ઘટતે ઇતિ વચનમાત્રં નિર્થકં મૂલપૂર્વપક્ષોક્તમિતિ । કથમિત્યાહ-તદતદ્વા-દિન એવ-અનેકાન્તવાદિન એવ સ્વપરભાવાભાવોભયાત્મકતયા કારણેન સર્વવસ્તૂનાં-પ્રમાણાદીનાં પ્રતિનિયતત્વસિદ્ધેઃ કારણાત્, અન્યથા ચાસિદ્ધેઃ પ્રતિનિયતત્વસ્ય । અસિદ્ધિશ્ચ ઇતરેતરાત્મકત્વેન પરરૂપાભાવાભાવેન પરરૂપપ્રાપ્ત્યા ઇતરેતરાત્મકત્વમનેતરેતરાત્મકત્વેન તત્સ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞાત્-પ્રમાણાદિવસ્તુસ્વરૂપહાનિપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રમાણસ્ય પ્રમેયરૂપાપત્ત્યા પ્રમેય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી. કારણ કે, જડ-ચેતનરૂપે બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે. (એટલે પરમાણુ અચેતન હોવાથી જ્ઞાનને પણ અચેતન માનવું એ બુદ્ધિનું કામ નથી.) તેમ છાયા-આતપમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્ છાયા-આતપમાં વિરોધ હોય તેટલા માત્રથી સદસદાદિમાં પણ વિરોધ માનવો; એ બુદ્ધિનું કામ નથી જ.)

આમ, છાયા-આતપમાં કહેલી યુક્તિઓ, શીતોષ્ણ વગેરે ઉદાહરણોમાં પણ જોડવી.

સાર : એટલે વસ્તુને સદસદ્રૂપ, નિત્યાનિત્યરૂપ એમ જુદા જુદા અનેકરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

※ સ્યાદ્વાદમતે જ પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા ※

(૨૭૬) ઉપર કહેલી નીતિને અનુસારે, પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૬૦ પર) જે કહ્યું હતું કે - “તમામ વસ્તુઓને તદ્-અતદ્રૂપ કહેનારા સ્યાદ્વાદીમતે, નિષ્કલંકમતિ બૌદ્ધે અનુપ્રેક્ષિત સન્ધ્યાયના અનુસારે જે પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ વ્યવસ્થાઓ છે, તે બધી પ્રતિનિયત ઘટે નહીં.” - એ કથન પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જણાઈ આવે છે. કારણ કે હકીકતમાં તો અનેકાંતવાદીમતે જ પ્રમાણ-પ્રમેયાદિ દરેક વસ્તુઓ (૧) સ્વરૂપે ભાવ, અને (૨) પરરૂપે અભાવ - એમ ઉભયરૂપ હોવાથી પ્રતિનિયતપણે સિદ્ધ છે, (અન્યથા) જો એકાંત માનો, તો (સ્વરૂપે ભાવ કે પરરૂપે અભાવ ન રહેતાં) તેઓનું પ્રતિનિયતપણું સિદ્ધ થાય નહીં. કારણ કે તેઓ એકબીજારૂપ બનવાથી તેમના સ્વરૂપની હાનિ થાય. જુઓ -

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૬૦તમં પૃષ્ઠં । ૨. ‘અન્યથા તદસિદ્ધેઃ, ઇતરે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. દ્રષ્ટવ્યં ૬૦તમં પૃષ્ઠં ।

(૨૭૭) એતેન 'યઃ પશ્યત્યાત્માનમ્' ^૧ઇત્યયમપિ સદ્ગ્રહગ્રન્થઃ પ્રત્યુક્તઃ, ઉત્કાર્થ-સદ્ગ્રહપરત્વાત્, તસ્ય ચ નિરાકૃતત્વાત્, અતોઽનેકાન્તાત્મક એવ વસ્તુતત્ત્વે પ્રમાણપ્રમેય-વ્યવહારસિદ્ધિરુક્તવત્ સકલદોષવિરહાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાપિ પ્રમાણરૂપાપત્યા સ્વરૂપહાનિપ્રસન્ન ઇતિ ॥

ઉપસંહરત્રાહ-એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન સર્વેણૈવ યઃ પશ્યત્યાત્માનમિત્યયમપિ સદ્ગ્રહગ્રન્થઃ-મૂલપૂર્વપક્ષોપન્યસ્તઃ પ્રત્યુક્તઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉત્કાર્થસદ્ગ્રહપરત્વાત્ તસ્ય તસ્ય ચ-ઉત્કાર્થસ્ય નિરાકૃતત્વાત્ । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ અનેકાન્તાત્મક એવ વસ્તુતત્ત્વે કિમિત્યાહ-પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારસિદ્ધિઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા । કિમિત્યાહ-સકલદોષવિરહાદિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) એકાંતે વસ્તુને અભાવરૂપ કહો, તો તો તે તુચ્છ-નિઃસ્વભાવી ફલિત થાય અને તો તેના સ્વરૂપની હાનિ થવાનો પ્રસંગ આવે.

(૨) એકાંતે ભાવરૂપ કહો, તો પરરૂપે પણ તેનો અભાવ નહીં રહે, અર્થાત્ પરરૂપે પણ તેનો ભાવ થઈ જશે. એટલે તો તે વસ્તુ પરરૂપ જ બની જશે ! ફલતઃ પ્રમાણાદિ વસ્તુના સ્વસ્વરૂપની હાનિ થશે !

ભાવ એ કે, જો પ્રમાણાદિ વસ્તુઓ એકાંતે ભાવરૂપ હોય, તો તેઓનો પોતાથી ઈતર-પ્રમેયરૂપે પણ ભાવ થઈ જશે, અર્થાત્ તે પ્રમેયરૂપ જ બની જશે ! ફલતઃ પ્રમાણનું પોતાનું સ્વરૂપ નહીં રહે... એ જ યુક્તિએ, પ્રમેય પણ પ્રમાણરૂપ બની જતાં, પ્રમેયનું પોતાનું સ્વરૂપ નહીં રહે.

નિષ્કર્ષ : એટલે ખરેખર તો એકાંતવાદમાં જ વસ્તુનું સ્વરૂપ અનુપપન્ન છે, અનેકાંતવાદમાં તેવા કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

❖ ઉપસંહાર + ફલિતાર્થ ❖

(૨૭૭) ઉપરોક્ત કથનથી, “આત્મ-આત્મીયભાવનાથી મોહાદિ, તપથી કર્મક્ષય અસંગત, અનેકાંતમતે પ્રમાણાદિ વ્યવસ્થા અસંગત, મોક્ષ પણ અસંગત...” - એ બધી વાતોનો સંગ્રહ કરનારા ‘યઃ પશ્યત્યાત્માનમ્’ એવા દશ શ્લોકો, તમે જે પૂર્વપક્ષમાં (પાના નં. ૬૦ પર) કહ્યા હતા, તે શ્લોકસમૂહનું પણ નિરાકરણ થાય છે. કારણ કે તે શ્લોકો જે વાતો (તપથી કર્મક્ષય અસંગત વગેરે) જણાવે છે, તે બધી વાતોનું નિરાકરણ અમે હમણાં જ પૂર્વે કરી ગયા. (એટલે એ વાતોના નિરાકરણથી, એ વાતોના સંગ્રહરૂપ શ્લોકસમૂહનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય.)

ફલિતાર્થ : ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાંતવાદમાં તમામ દોષનો વિરહ હોવાથી, ખરેખર તો વસ્તુને

૧. દ્રષ્ટવ્યં દંતમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘સ વૈજૈવ યઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. દ્રષ્ટવ્યં દંતમં પૃષ્ઠમ્ ।

(૨૭૮) એવમનેકાન્તાત્મકમિહ તત્ત્વં દર્શિતં મયા લેશાત્ ।

જડજનહિતાય કૃપયા ગુરુપ્રસાદાજ્જડેનાપિ ॥૧॥

(૨૭૯) પ્રતિપક્ષદોષવત્યા યે ચ્ચલ્વેકાન્તવાદયુક્ત્યાઽપિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉપસંહરત્રાહ-એવમિત્યાદિ । એવમ્-ઉક્તનીત્યા અનેકાન્તાત્મકમિહ-પ્રકરણે તત્ત્વં દર્શિતં મયા લેશાત્ લેશેન । કિમિત્યાહ-જડમતિહિતાય । કેન હેતુનેત્યાહ-કૃપયા । કુતો હેતોરિત્યાહ-ગુરુપ્રસાદાત્ । કિંવિશિષ્ટેન મયેત્યાહ-જડેનાપિ-મન્દબુદ્ધિનાઽપિ ॥૧॥

અધિકૃતાર્થમેવ વિશેષેણ વ્યાચિખ્યાસુરાહ-પ્રતિપક્ષેત્યાદિ । પ્રતિપક્ષદોષવત્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનેકાંતરૂપ (સદસદ્, નિત્યાનિત્યપણે અનેકરૂપ) માનવામાં જ પ્રમાણ-પ્રમેયરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા નહીં.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ, એકાંતવાદનું આમૂલયૂલ ઉન્મૂલન કરીને, અનેકાંતવાદની વિજયપતાકા ફરકાવવા દ્વારા ખરેખર પોતાની કૃતિનું નામ ચરિતાર્થ કર્યું.

ગ્રંથકારશ્રીએ દશ શ્લોકથી ગ્રંથની શરૂઆત કરી હતી, હવે દશ શ્લોકથી તેની પૂર્ણાહુતિ કરવા પોતાનો આંતરિક આશય રજૂ કરે છે -

❖ દશ શ્લોક દ્વારા ઉપસંહારભૂત વક્તવ્ય ❖

❖ પ્રથમ શ્લોક ❖

❖ ગ્રંથરચના પ્રયોજન + ગુરુકૃપાફળ ❖

(૨૭૮) શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે અહીં કૃપાથી મંદબુદ્ધિ જીવોના હિત માટે, ગુરુપ્રસાદના બળે મંદબુદ્ધિ પણ મારા વડે લેશથી અનેકાંતરૂપ તત્ત્વ બતાવાયું. (૧)

ભાવાર્થ : મને મંદબુદ્ધિ જીવો પ્રત્યે કરૂણા-કૃપા ઉપજી, બસ તેઓના હિત માટે જ મેં આ પ્રકરણની અંદર અનેકાંતનું સુંદર સ્વરૂપ સચોટ તર્કોથી સાબિત કરી બતાવ્યું.

જો કે હું તો મૂર્ખ છું. આવા સચોટ તર્કો રજૂ કરવા મારા સામર્થ્ય બહારની વાત છે પણ ગુરુપ્રસાદથી (=ગુરુની અપૂર્વ મહેરબાનીથી) એ ક્વિલષ્ટ-ગહનતમ કાર્ય પણ હું સરળતાથી કરી શક્યો... (અર્થાત્ એમાં ગુરુપ્રસાદ જ મહત્ત્વનું કારણ છે.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, જેઓના માટે આ ગ્રંથરચના કરાઈ, તે જડ જીવોનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

❖ દ્વિતીય શ્લોક ❖

❖ ૪૬ જીવોનું સ્વરૂપ ❖

(૨૭૯) શ્લોકાર્થ : પ્રતિપક્ષના દોષ જેમાં છે તેવી એકાંતવાદની યુક્તિથી પણ જેઓ વળી

વિસ્મયમુપનીયન્તે ત ઇહ જડાઃ પ્રસ્તુતા નાન્યે ॥૨॥
 (૨૮૦) પ્રતિપક્ષદોષદર્શનવિધિના શક્યં ચ કર્તુમેતેષામ્ ।
 સદ્બોધહિતં પ્રાયઃ કૃપાઽપ્યતઃ સદ્ગતૈતેષુ ॥૩॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિત્યાદ્યર્થગોચરયા યે સ્વલુ-ય એવ એકાન્તવાદયુક્ત્યાઽપિ નિત્યસ્ય ક્રમ-યૌગપદ્યાભ્યા-
 મર્થક્રિયાવિરોધાદિલક્ષણયા પ્રતિપક્ષદોષવતી ચેયમનિત્યસ્યાપિ તથૈવ તદ્વિરોધાદિતિ વિસ્મય-
 મુપનીયન્તે યે તથાવિધાલોચનારહિતાઃ ત ઇહ-પ્રક્રમે જડાઃ પ્રસ્તુતાઃ, નાન્યે-એકાન્તાભિનિવિષ્ટા
 અભિગૃહીતમિથ્યાદૃષ્ટ્ય ઇતિ ॥૨॥

પ્રતિપક્ષેત્યાદિ । પ્રતિપક્ષદોષદર્શનવિધિના નિરન્વયનાશપક્ષે તદુત્તરાહેતુકત્વાદ્યાપત્તિ-
 લક્ષણેન શક્યં ચ કર્તુમેતેષાં-પ્રસ્તુતજડાનાં કિમિત્યાહ-સદ્બોધહિતં પ્રાયઃ-બાહુલ્યેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિસ્મયને પામે છે, તે જ અહીં જડ તરીકે પ્રસ્તુત છે, બીજા નહીં. (૨)

ભાવાર્થ : નિત્ય પક્ષમાં ક્રમથી કે યૌગપદ્યથી એકે મુજબ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી, એટલે અર્થક્રિયા-
 વિરોધરૂપ દોષ છે. હવે આ જ દોષ અનિત્યપક્ષમાં પણ આવે છે. (અનિત્યપક્ષમાં પણ ક્રમ/યૌગપદ્યથી
 અર્થક્રિયા ઘટતી જ નથી.)

એટલે બૌદ્ધો જે સાંખ્યને દોષ આપે છે, એ જ દોષ બૌદ્ધને પોતાને આવે છે. એમ દરેક
 એકાંતવાદની યુક્તિઓ પ્રતિપક્ષમાં (=પોતાથી વિપક્ષ મતમાં) રહેલા દોષવાળી જ છે.

આવી યુક્તિથી પણ, તેવા પ્રકારની વિચારણાથી શૂન્ય જ જીવો વિસ્મયને પામે છે કે ‘અહો !
 શું જોરદાર યુક્તિઓ કહી !... વગેરે’ તે જ જીવો અહીં જડ તરીકે અભિપ્રેત છે (તેઓના હિત માટે
 જ આ ગ્રંથરચના કરાઈ છે.)

બાકી જે લોકો એકાંત-અભિનિવેશ (=જડ કદાગ્રહ) ધરનારા છે, તેવા અભિગૃહીત મિથ્યા-
 દષ્ટિઓ અહીં ‘જડ’તરીકે ન સમજવા (કારણ કે કદાગ્રહપૂર્ણ હોવાથી તેઓનું હિત થવાનું જ નથી.
 એટલે તેઓને ઉદ્દેશીને કહેવું નિરર્થક છે.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી જડ જીવોનું હિત શી રીતે થાય ? એ જણાવે છે -

❖ તૃતીય શ્લોક ❖

❖ જડજીવોનું સદ્બોધરૂપ હિત ❖

(૨૮૦) શ્લોકાર્થ : પ્રતિપક્ષમાં રહેલ દોષો બતાવવાની વિધિથી એઓનું (=જડજીવોનું)
 સદ્બોધરૂપ હિત કરવું પ્રાયઃ શક્ય છે અને એટલે એઓ વિશે કૃપા પણ સંગત છે. (૩)

ભાવાર્થ : જો પ્રતિપક્ષમાં (=નિત્યપક્ષમાં) રહેલ અર્થક્રિયાવિરોધ આદિ દોષો અનિત્યપક્ષમાં

કૃપાઽપ્યતઃ કારણાત્ સજ્જતા મોહાસુખસંવેગયુતકૃપાત્યાગતઃ અન્યહિતયુતત્વેન એતેષુ-
અધિકૃતજડેષુ ॥૩॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બતાવાય કે જુઓ - ‘વસ્તુને નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તેનો ઉત્તરોત્તર ક્ષણમાં અનુગમ ન થાય અને તો તે ઉત્તરોત્તર ક્ષણનું કારણ ન બને... ફલતઃ કાર્ય-કારણવ્યવહાર જ વિલુપ્ત થઈ જાય, તો અર્થક્રિયાની તો શું વાત કરવી? અર્થાત્ તે તો સુતરાં ન ઘટે... વગેરે’

તો તે જડ જીવોને સદ્બોધ થાય કે ‘ખરેખર એકાંતવાદ તો દોષભરપૂર છે અને એટલે જ એ યથાર્થ નથી... યથાર્થ તો માત્ર અનેકાંતવાદ જ છે.’

બસ, આ રીતે મોટા ભાગે એ જડ જીવોનું સદ્બોધરૂપ હિત કરવું શક્ય જ છે અને આવી રીતે હિત થતું હોવાથી તેઓ વિશે કૃપા પણ સંગત જ છે.

પ્રશ્ન : પણ એ જડ જીવો પર કૃપા પૂર્વે પણ હતી જ (મિથ્યાદૃષ્ટિઓ સતત કૃપા વરસાવતા હતા) તો તમે વળી નવી કૃપા શું કરી ?

ઉત્તર : પૂર્વે તેઓમાં મોહગર્ભિત કે દુઃખગર્ભિત જ્ઞાન હતું, એટલે તેઓમાં થનારી કૃપા પણ તેવા જ્ઞાનથી સંમિશ્ર હતી... પણ એ બંને કૃપાઓ છોડાવીને, અમે સદ્જ્ઞાનસંગત કૃપાનું આધાન કર્યું છે અને આ કૃપાએ તો તેઓ પરંપરાએ પરમપદના ભોક્તા બને. (એટલે જડજીવો પર અમે કરેલ કૃપા યોગ્ય જ છે.)

પ્રશ્ન : તમે મોહગર્ભિત-દુઃખગર્ભિત જ્ઞાન છોડાવીને સદ્બોધગર્ભિત જ્ઞાનનું અર્પણ કર્યું... પણ આ ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન શું છે? તેનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : તેનું સ્વરૂપ પરમપૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મ.સા.એ જ ‘અષ્ટકપ્રકરણ’ નામના ગ્રંથમાં (દસમા અધિકારમાં) બતાવ્યું છે, તેને અનુસારે જ આપણે સમજીએ -

“(૧) આર્તધ્યાન નામનું એક, મોહગર્ભ નામનું બીજું અને સદ્જ્ઞાનસંગત નામનું ત્રીજું - એમ ત્રણ પ્રકારનું વૈરાગ્ય મનાયું છે.

❖ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ❖

(૨-૩) જે વૈરાગ્ય, પ્રાયઃ ઈષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

104. મોહાસુખસંવેગયુતકૃપાત્યાગતોઽન્યહિતયુતત્વેનેતિ । ઇહ ત્રિવિધઃ સંવેગઃ-મોહગર્ભઃ અસુખગર્ભઃ સજ્જાનગર્ભશ્ચેતિ । તથા ચ પઠન્તિ-

“આર્તધ્યાનાખ્યમેકં સ્યાન્મોહગર્ભ તથાઽપરમ્ ।

સજ્જાનસજ્જતં ચેતિ વૈરાગ્યં ત્રિવિધં મતમ્ ॥૧॥

ઈષ્ટેતરવિયોગાદિનિમિત્તં પ્રાયશો હિ યત્ ।

૧. ‘સજ્જાન૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતેઽષ્ટાષ્ટકે પ્રચુરા અશુદ્ધયઃ, અત્ર અષ્ટકપ્રકરણ-N-આદિપ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. ‘સંવેગશ્ચ વૈરાગ્યં ઇષ્ટર૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તે મુખ્ય આર્તધ્યાન જ છે, કારણ કે તે વૈરાગ્ય યથાશક્તિએ પણ હેયથી નિવૃત્તિ અને ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, ઉદ્દેગ કરનારું, વિષાદથી પરિપૂર્ણ અને આત્મઘાત આદિનું કારણ છે. તો પણ સામાન્યલોકની રૂઢિથી તે વૈરાગ્ય તરીકે મનાયું છે.

※ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ※

(૪-૫) વારંવાર સંસારની અસારતા જોવાથી તેના ત્યાગ માટે ઉપશાંત અને સદ્વર્તનવાળા પણ જીવનો, ભાવથી સંસાર પર જે વૈરાગ્ય થાય, તે વૈરાગ્ય અહીં ‘આત્મા એકાંતે એક, નિત્ય, અબદ્ધ, ક્ષણિક અથવા અસત્ છે’ - એવા ખોટા નિશ્ચયના કારણે ‘મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય’ કહેવાયું છે.

※ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ※

(૬) આ બધા જીવો અનેક છે, પરિણામી છે, અને બાહ્ય ઈચ્છા આદિથી બંધાયેલા છે, તે કારણે જ તેઓ ભયંકર સંસારમાં દુઃખપૂર્વક રહે છે.

(૭) આ પ્રમાણે જાણીને તેના ત્યાગનો પ્રયત્ન અને સર્વથા તેનો ત્યાગ કરવો એને જ તત્ત્વદર્શીઓ સદ્જ્ઞાનસંગત વૈરાગ્ય કહે છે.”

(પ્રસ્તુતમાં સાર એ કે, ગ્રંથકારશ્રીના વક્તવ્યથી જડજીવોને સદ્જ્ઞાનગર્ભિત સંવેગ થાય અને એટલે તેઓ પર થનારી કૃપા સંગત જ ફલિત થાય.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યથાશક્ત્યાપિ હેયાદાવપ્રવૃત્ત્યાદિવર્જિતમ્ ॥૨॥

ઉદ્દેગકૃદ્વિષાદાદ્યમાત્મઘાતાદિકારણમ્ ।

આર્તધ્યાનં હૃદો મુખ્યં વૈરાગ્યં લોકસમ્મતમ્ ॥૩॥

एको नित्यस्तथाऽबद्धः, क्षय्यसन् वेह सर्वथा ।

आत्मेति निश्चयाद् भूयो भवनेर्गुण्यदर्शनात् ॥૪॥

તત્ત્યાગાયોપશાન્તસ્ય સદ્વૃત્તસ્યાપિ ભાવતઃ ।

વૈરાગ્યં તદ્ગતં યત્ તન્મોહગર્ભમુદાહૃતમ્ ॥૫॥

ભૂયાંસો નામિનો બદ્ધા બાહ્યેનેચ્છાદિના હૃમી ।

આત્માનરતદ્વશાત્ કષ્ટં ભવે તિષ્ઠન્તિ દારુણે ॥૬॥

एवं विज्ञाय तत्यागविधिस्त्यागश्च सर्वथा ।

વૈરાગ્યમાહુઃ સજ્જ્ઞાનસંજ્ઞિતં તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૭॥”

તતઃ મોહયુક્તસ્યાસુખયુક્તસ્ય પ્રાણિનો યઃ સંવેગસ્તદ્યુક્તા યાઽસૌ કૃપા તસ્યાઃ ત્યાગતઃ-પરિહારાત્ સકાશાદ્ યદન્યત્ લક્ષણમાભ્યાં કૃપાભ્યાં તૃતીયકૃપાલક્ષણં હિતં તદ્યુતત્વેનેતિ ॥

૧. ‘વર્તેતાં’ इति ख-च-पाठः । ૨. अनुष्टुप् । ૩. ‘उद्देगकृपिदाद्यमात्म०’ इति ख-च-पाठः । ૪. ‘आर्त ध्यानं यदो’ इति च-पाठः । ૫. अनुष्टुप् । ૬-૭. अनुष्टुप् । ૮. ‘नमिनो’ इति च-पाठः । ૯. ‘बाह्येने स्थादिना’ इति च-पाठः । ૧૦. अनुष्टुप् । ૧૧. ‘दर्शनम्’ इति च-पाठः । ૧૨. अनुष्टुप् । ૧૩. ‘मात्रां कृपाभ्यां’ इति च-पाठः । ૧૪. ‘क्रियालक्षणं’ इति ख-पाठः ।

(૨૮૧) જાતો ગુરુપ્રસાદાદેતત્સમ્પાદને સમર્થોઽહમ્ ।
ન ચ ચિત્રં સત્સજ્જો હ્યસતોઽપિ ન નિષ્ફલો ભવતિ ॥૪॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જાત ઇત્યાદિ । જાતઃ નિષ્પન્નઃ ગુરુપ્રસાદાત્ હેતોઃ એતત્સમ્પાદને-સદ્બોધહિતસમ્પાદને સમર્થોઽહં ગુરુપ્રસાદસામર્થ્યમેતત્ । ન ચ ચિત્રમેતત્ । સત્સજ્જો યસ્માત્ અસતોઽપિ-પુંસો માદૃશસ્ય ન નિષ્ફલો ભવતિ, કિન્તુ સફલ એવ ભવતીતિ ॥૪॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ અર્થ, વિવરણ મુજબ ક્યો છે, પણ હકીકતમાં વ્યાખ્યાકારશ્રીનો આશય એ જણાય છે કે, કરુણા ૪ પ્રકારની છે : (૧) મોહ, (૨) અસુખ, (૩) સંવેગ, અને (૪) અન્યહિત^૧. તેમાં (૧) મોહ= અજ્ઞાન. અજ્ઞાનથી યુક્ત કરુણા; એ ગ્લાન વ્યક્તિએ માંગેલ અપથ્ય વસ્તુને આપવાના અભિલાષ જેવી છે. (૨) જે પ્રાણી પાસે સુખ ન હોય, તેને લોકપ્રસિદ્ધ આહાર, વસ્ત્ર, આસન વગેરે આપવારૂપ બીજી સુખાભાવગર્ભિત કરુણા જાણવી. (૩) મોક્ષાભિલાષારૂપ સંવેગના લીધે સાંસારિક દુઃખથી છોડાવવાની ઇચ્છાથી સુખી એવા જીવોને વિશે પણ છદ્મસ્થ જીવોની સ્વાભાવિક રીતે સ્નેહસંબંધથી જે કરુણા પ્રવર્તે, તે ત્રીજી સંવેગગર્ભિત કરુણા જાણવી, અને (૪) જેની સાથે સ્નેહનો વ્યવહાર ન હોય એવા પણ સર્વ જીવોના હિતથી, કેવલીની જેમ મહામુનિઓની સર્વ જીવોના અનુગ્રહમાં તત્પર એવી ચોથી હિતગર્ભિત કરુણા જાણવી. એમાંથી ત્રણ કરુણાને છોડીને અહીં ચોથી કરુણા લેવાની વાત છે.

હવે ગ્રંથકારશ્રી ગુરુનું માહાત્મ્ય અને તેમના સંગના ચમત્કાર બતાવે છે -

❖ ચતુર્થ-પંચમ શ્લોક ❖

❖ કૃપામાહાત્મ્ય ❖

(૨૮૧) શ્લોકાર્થ - ભાવાર્થ : જડ જીવોમાં સદ્બોધરૂપ હિતનું સંપાદન કરવા ગુરુવર્યના પ્રસાદથી જ હું સમર્થ થયો છું. અર્થાત્ મારામાં આવેલું આ સામર્થ્ય, ગુરુપ્રસાદનું જ પરિણામ છે.

અને આમાં (=ગુરુપ્રસાદથી તેવું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય આવે એમાં) કંઈ આશ્ચર્ય નથી. (અર્થાત્ એ તો સહજ છે) કારણ કે સત્સંગ (=સજ્જન પુરુષોનો સંગ) મારા જેવા પુરુષને પણ નિષ્કળ ન થાય,

❖ ચારે પ્રકારની કરુણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

(૧) “દુઃખહાનસ્ય દુઃખપરિહારસ્યેચ્છા સા ચ મોહાદજ્ઞાનાદેકા યથા ગ્લાનયાચિતાપથ્યવસ્તુપ્રદાનાભિલાપલક્ષણા ।

(૨) અન્યા ચ દુઃખિતસ્ય દીનાદેર્શનાત્ તસ્ય લોકપ્રસિદ્ધાહારવસ્ત્રશયનાસનાદિપ્રદાનેન ।

(૩) સંવેગાદ મોક્ષાભિલાષાચ્ચ સુખિતેષ્વપિ સત્ત્વેષુ પ્રીતિમત્સુ સાંસારિકદુઃખપરિત્રાણેચ્છા છદ્મસ્થાનામ્ ।

(૪) અપરા પુનરપેષુ ચ પ્રીતિમતા સમ્બન્ધવિકલેષુ સર્વેષ્વેવ સ્વભાવાચ્ચ પ્રવર્તમાના કેવલિનામિવ ભગવતાં મહામુનીનાં સર્વાનુગ્રહપરાયણાનામિત્યેવ ચતુર્થા ।”

આ ચારે કરુણાનું તેરમા ખોડકમાં સુવિશદ નિરૂપણ છે.

મન્દનયનોઽપિ લોકે સહસ્ત્રશ્મિપ્રભાવતો નિયમાત્ ।
 પશ્યતિ કિઞ્ચિદવિતથં વસ્તુનિ સર્વત્ર સિદ્ધમિદમ્ ॥૫॥
 (૨૮૨) સદ્ગુરુયોગેનાપિ ચ ન યતો મે તદનુરૂપબોધાસિઃ ।
 સ્વકૃતાપારાધતસ્તજ્જડ એવાસ્મીત્યસન્દિગ્ધમ્ ॥૬॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકૃતમેવ દૃષ્ટાન્તેન સમર્થયન્નાહ મન્દેત્યાદિના । મન્દનયનોઽપિ-પ્રમાતા રાત્ર્યન્ધાદિઃ
 લોકેઽસ્મિન્ સહસ્ત્રશ્મિપ્રભાવતઃ-આદિત્યપ્રભાવેન નિયમાત્ પશ્યતિ કિઞ્ચિત્ । તથાવિધં
 ધર્મજાતં અવિતથં-યથાવસ્થિતમેવ વસ્તુનિ-સ્થાળવાદૌ સર્વત્ર સિદ્ધં-પ્રતિષ્ઠિતમિદં લોક
 ઇતિ ॥૫॥

સદ્ગુર્વિત્યાદિ । સદ્ગુરુયોગેનાપિ ચ હેતુના ન યતો મે તદનુરૂપબોધાસિઃ-સદ્ગુરુયોગા-
 નુરૂપબોધાસિઃ । કુતો નેયમધિકૃત્યાહ-સ્વકૃતાપારાધતઃ-સ્વકૃતકર્માપરાધેન તત્-તસ્માજ્જડ
 એવાસ્મીત્યસન્દિગ્ધમેતત્ ॥૬॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ સફળ જ થાય. (૪)

આ જ વાતનું ઉદાહરણથી સમર્થન કરવા કહે છે -

શ્લોકાર્થ - ભાવાર્થ :- રાત્રી-અંધ (રાત્રીમાં ન દેખનારા) વગેરે મંદનયનવાળો પ્રમાતા પણ,
 સૂર્યના પ્રભાવથી, સ્થાણુ (ઢૂંઢા) વગેરે તમામ વસ્તુઓમાં; જે વસ્તુ જે પ્રમાણે રહેલી હોય, તે પ્રમાણે
 જ તેવા ધર્મ પૂર્વક તે વસ્તુને અવિતથપણે દેખે છે, એ લોકસિદ્ધ હકીકત છે. (૫)

(ભાવ એ કે, સૂર્યના પ્રભાવે મંદનયનવાળો પણ પ્રમાતા અવિતથપણે દેખનારો થઈ જાય !
 તો ગુરુના પ્રભાવે મંદબુદ્ધિવાળો પણ હું, સદ્બોધનું સંપાદન કરવા સમર્થ બની જાઉં એમાં આશ્ચર્ય
 શું ? અર્થાત્ ગુરુનો સત્સંગ મને સફળ પુરવાર થયો અને તેના પ્રભાવે જ હું આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી
 શક્યો.)

※ ષષ્ઠ-સપ્તમ શ્લોક ※

※ ગ્રંથકારશ્રીદર્શિત આત્મીય લઘુતા ※

(૨૮૨) શ્લોકાર્થ - ભાવાર્થ : સદ્ગુરુનો યોગ થવા છતાં પણ, સદ્ગુરુના યોગને અનુરૂપ
 (=સદ્ગુરુના યોગથી જેવો વિશિષ્ટ બોધ મળવો જોઈએ, તેવો વિશિષ્ટ બોધ મને ન મળ્યો !) તેથી
 એ નક્કી થાય છે કે, પોતે કરેલા કર્મના અપરાધથી હું જડ જ રહ્યો છું, એ અસંદિગ્ધ વાત છે. (અર્થાત્
 મારી જડતાના કારણે જ હું ગુરુ પાસેથી વિશિષ્ટ બોધ ન મેળવી શક્યો...) (૬)

ન ચ તસ્યૈવાયં ખલુ દોષો યદ્ વિષયયોગ્યતાસદૃશઃ ।

કૃત એવ હિ તેન ગુણઃ સ્વવીર્યતઃ સમધિકો મન્યે ॥૭॥

(૨૮૩) આલોચ્યમતો હ્યેતત્ પ્રકરણમજડૈરપિ પ્રસાદપરૈઃ ॥

જડજનહિતાર્થમેતે શિષ્ટાદૃતવલ્લભાઃ પ્રાયઃ ॥ ૮ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ તસ્યૈવ-સદ્ગુરોરયં ખલુ દોષઃ યત્-યસ્માત્ વિષયયોગ્યતાસદૃશઃ-કર્મયોગ્યતાનુરૂપઃ કૃત એવ તેન-ગુરુણા ગુણઃ સ્વવીર્યતઃ-આત્મસામર્થ્યાત્ સમધિકો મન્યે એવમહમિતિ ॥૭॥

આલોચ્યમિત્યાદિ । આલોચ્યમ્-આલોચનીયમતઃ-અસ્માત્ ગુરુકૃતગુણાત્ હિઃ-યસ્માદર્થે અસ્ય ચ વ્યવહિતઃ સમ્બન્ધ ઇતિ દર્શયિષ્યામઃ । કિમાલોચ્યમિત્યાહ-એતત્ પ્રકરણમ્ । કૈરિ-ત્યાહ-અજડૈરપિ-પ્રકરણકારાદ્ વિદ્વત્તમૈરપીત્યર્થઃ । કિમ્ભૂતૈરિત્યાહ-પ્રસાદપરૈઃ પ્રકરણકારે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શ્લોકાર્થ-ભાવાર્થઃ : હું મારા કર્મ-અપરાધને અનુરૂપ થયો (તેનાથી વિશિષ્ટ બોધસંપન્ન ન થયો) એ દોષ ગુરુનો નથી જ... એ પરમોપકારી ગુરુએ તો મારા પુરુષાર્થથી પણ મને અધિક ગુણવાન કર્યો છે. એવું હું માનું છું. (૭)

(આશય એ કે, મારું સામર્થ્ય તો અત્યંત મંદ હતું. તે છતાં, એ પરમોપકારી ગુરુદેવે મારા પર અનન્ય કૃપા વરસાવી અને એના આધારે જ હું મારા સામર્થ્યથી પણ અધિક ગુણોને પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એટલે હકીકતમાં ગુરુકૃપા જ મારું સર્વસ્વ બળ છે.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, વિદ્વાનોની સમક્ષ પોતાની અભ્યર્થના રજૂ કરે છે -

❖ અષ્ટમ-નવમ શ્લોક ❖

❖ વિદ્વાનોને હૃદયગત અભ્યર્થના ❖

(૨૮૩) શ્લોકાર્થઃ : એટલે, જડ જીવોના હિત માટે પ્રસાદમાં પરાયણ વિદ્વાનો વડે પણ આ પ્રકરણ વિચારવું જોઈએ, કારણ કે પ્રાયઃ કરીને જડ પુરુષોને શિષ્ટોએ આદરેલી વસ્તુ જ વલ્લભ હોય છે. (૮)

ભાવાર્થઃ : ગુરુએ કરેલા ગુણાધાન થકી જ આ પ્રકરણ રચાયું છે. (તેથી આ પ્રકરણ વિશિષ્ટ જ છે.) આવું પ્રકરણ, મારા વિશે (=પ્રકરણકાર વિશે) પ્રસાદમાં પરાયણ વિદ્વાનો વડે પણ, જડ જીવોના

❖ આ શ્લોકનો આવો પણ અર્થ નીકળી શકે કે, જે હું કર્મયોગ્યતાને અનુરૂપ થયો, તે ગુરુનો દોષ નથી. તેમણે તો પોતાના સામર્થ્યથી અધિક ગુણ જ કર્યો છે, એમ હું માનું છું. બીજી અનેક રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે.

ન ચ શિષ્ટાનામુચિતે સ્ખલિતં પરિહિતનિબદ્ધકક્ષાણામ્ ।
અભ્યર્થના પુનરિયં તત્સ્મૃતયે પ્રકરણસમાપ્તૌ ॥ ૧ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ । કિમર્થમિત્યાહ-જડજનહિતાર્થમ્ । કથમેતદાલોચનાત્ તદ્વિતમિત્યાહ-એતે-જડા યસ્માત્ શિષ્ટાદૂતવલ્લભાઃ પ્રાયઃ પરપ્રત્યયેન પ્રવૃત્તેઃ ॥૮॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ શિષ્ટાનાં-મહાત્મનામુચિતે કર્તવ્યે સ્ખલિતમ્, ભવતિ ઇતિ શેષઃ । કિંવિશિષ્ટાનામિત્યાહ-પરિહિતનિબદ્ધકક્ષાણામ્ । વસ્તુતઃ પરિહિતનિબદ્ધકક્ષત્વમેવ શિષ્ટાનાં શિષ્ટ-ત્વમ્ । યદ્યેવં કિમર્થમેષાં પ્રકરણાલોચનં પ્રતિ પ્રાર્થના ઇત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-અભ્યર્થના પુન-રિયં-પ્રકરણાલોચનગોચરા તત્સ્મૃતયે-શિષ્ટસ્મૃત્યર્થ મજ્જલબુદ્ધ્યા પ્રકરણસમાપ્તૌ અવસાન-મજ્જલાર્થમિતિ યોડ્યર્થઃ ॥૯॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હિત માટે વિચારવું જોઈએ. (મારું સર્જન વિદ્વાનો ન વાંચે, કારણ કે હું જડ છું; પણ ગુરુકૃપાયુક્ત છે, એટલે વાંચવું જોઈએ.)

પ્રશ્ન : પણ વિદ્વાનો વિચારણા કરે, તેનાથી જડ જીવોનું હિત શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : જુઓ; પ્રાયઃ કરીને જડ પુરુષો શિષ્ટોએ આદરેલી વસ્તુ વિશે જ રૂચિ ધરાવનારા હોય છે... એટલે જો શિષ્ટ પુરુષો એ પ્રકરણનો આદર કરે, તો જડપુરુષો માટે પણ એ પ્રકરણ આદરનો વિષય બને અને તો જડ જીવો પણ તેનું અધ્યયન કરી સદ્બોધરૂપ હિતને પામે... (એટલે જડ જીવોના હિત માટે, હે શિષ્ટ પુરુષો ! આપ પણ આ સુંદર પ્રકરણને વિચારણાનો વિષય બનાવો એ જ એક અભ્યર્થના...)

શ્લોકાર્થ : પરહિતમાં બંધાયેલા ધ્યેયવાળા શિષ્ટપુરુષોની ઉચિત વિશે સ્ખલના ન જ હોય, તો પણ પ્રકરણની સમાપ્તિમાં તેમની સ્મૃતિ માટે આ એક અભ્યર્થના છે. (૮)

ભાવાર્થ : ખરેખર તો પરહિત માટે કટિબદ્ધ રહેવું એ જ શિષ્ટ પુરુષોનું શિષ્ટપણું છે. એટલે તેઓ પરહિત માટે કટિબદ્ધ જ હોવાના અને તેથી તે મહાત્માઓની ઉચિત કર્તવ્યમાં સ્ખલના ન જ થાય...

પ્રશ્ન : જો તમને આટલી બધી ખબર છે, તો તમે અભ્યર્થના કેમ કરો છો ? (શિષ્ટપુરુષો પોતાના ઉચિત કર્તવ્ય તરીકે પ્રકરણ-આલોચના પણ કરી જ લેવાના, તો તેની અભ્યર્થના શા માટે ?)

ઉત્તર : એ અભ્યર્થના, અમને પ્રકરણની સમાપ્તિમાં શિષ્ટપુરુષોની સ્મૃતિ થાય, તે માટે છે અને તેનું (=પ્રકરણની સમાપ્તિમાં શિષ્ટપુરુષોનું સ્મરણ કરવાનું) પ્રયોજન એ કે, ગ્રંથની સમાપ્તિમાં ચરમ મંગલ થાય... (શિષ્ટપુરુષોનું સ્મરણ એ મંગલરૂપ છે.)

(૨૮૪) કૃત્વા પ્રકરણમેતદ્ યદવાસં કુશલમિહ મયા તેન ।

માત્સર્યદુઃખવિરહાદ્ ગુણાનુરાગી ભવતુ લોકઃ ॥ ૧૦ ॥

નમઃ શ્રુતદેવતાયૈ । સમાસં ચેદમનેકાન્તજયપતાકાઘ્યં પ્રકરણમ્ ।

કૃતિરિયં શ્વેતભિક્ષુશ્રીહરિભદ્રાચાર્યસ્યેતિ ॥

સમાસં ચેદમનેકાન્તજયપતાકાસૂત્રં સમ્પૂર્ણમિતિ ગ્રં ૩૪૪૧ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભૂમિકૌચિત્યતઃ પ્રકરણકારઃ સમાપ્ય પ્રકરણં કુશલયોગોઽયમિતિ પ્રણિધાનમાહ કૃત્વેત્યાદિના । કૃત્વા પ્રકરણમેતત્-અનેકાન્તજયપતાકાઘ્યં યદવાસં કુશલં-પુણ્યં શુભયોગાસેવનેન ઇહ-લોકે મયેત્યાત્મનિર્દેશઃ તેન-કુશલેન કથં^૧ કિં^૨ ભવત્વિત્યાહ-માત્સર્ય-દુઃખવિરહાત્-માત્સર્યદુઃખવિરહેણ ગુણાનુરાગી-ગુણપ્રમદસદ્ગતો ભવતુ લોકઃ સર્વ એવ ॥૧૦॥

પ્રણિધાનમેતદિદં વાઽનુભૂયમાનાવસ્થોચિતં તત્ત્વતસ્તદર્થાભાવેઽપિ કુશલાશયકારિ આરોગ્યબોધિલાભપ્રાર્થનાકલ્પમિતિ વિદ્વદ્भिઃ પરિભાવનીયમ્ ॥

નમો વાગ્દેવતાયૈ ભગવત્યૈ ॥

સમાસં ચેદમનેકાન્તજયપતાકાઘ્યં પ્રકરણં કૃતિર્ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોરા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે પ્રકરણકારશ્રી, પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત આ કુશલપ્રયોગ છે, એવું વિચારી, પ્રકરણ પૂર્ણ કરીને પ્રણિધાન (=પોતાની આંતરિકભાવના=પ્રાર્થના) કરે છે -

❖ ૬૨મ શ્લોક ❖

❖ ગ્રંથકારશ્રીનું પ્રણિધાનરૂપ ચરમનિવેદન ❖

(૨૮૪) શ્લોકાર્થ-ભાવાર્થ : આ 'અનેકાંતજયપતાકા' નામનું પ્રકરણ કરીને શુભયોગના આસેવન દ્વારા મારા વડે અહીં (=લોકમાં) જે કુશળ (=પુણ્ય) મેળવાયું, તે કુશળ દ્વારા, માત્સર્ય (ઈર્ષ્યારૂપી) દુઃખના વિરહથી બધો જ લોક ગુણાનુરાગી થાઓ !

પરમાર્થથી (તદર્થાભાવેઽપિ=) બધા લોકો ગુણાનુરાગી થવાના નથી જ, તો પણ, અવસ્થાને અનુરૂપ જેમ આરોગ્યની પ્રાર્થના અને બોધિલાભની પ્રાર્થના ઉચિત છે, તેમ આવું પ્રણિધાન પણ કુશળ આશયને કરનારું હોઈ ઉચિત જ છે. (એટલે તેમાં કોઈ દોષ નથી.)

॥ શ્રી ભગવતી શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર થાઓ ॥

॥ આ પ્રમાણે આ અનેકાંતજયપતાકા નામનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું ॥

આ કૃતિ, ધર્મથી (જન્મથી નહીં) યાકિનીમહત્તરાના પુત્ર આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીની છે અને

૧. આર્યા । ૨. એતત્થાને ગ-પ્રતૌ પાટોઽયમ્-'ઈતિ અનેકાન્તજયપતાકાઘ્યં પ્રકરણમ્ ॥ શ્રીઃ ॥ ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'કથં ભવં' ઇતિ પાઠઃ, અન્ન H-પ્રતપાઠઃ ।

શ્રીરસ્તુ ॥

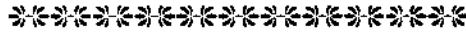
❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચાર્યસ્ય હરિભદ્રસૂરેઃ । ટીકાઽપ્યેષાઽવચ્છૂર્ણિકા ભાવાર્થમાત્રાવેદની નામ તસ્યૈવેતિ ॥

નમોઽસ્ત્વનભિયુક્તેભ્યો મન્દધીભ્યો વિશેષતઃ ।

યત્પ્રભાવાદ્ વયમપિ ગ્રન્થકારત્વમાગતા ॥૧॥

इति श्रीमदनेकान्तजयपताका समाप्ता । ग्रन्थाग्रं ॥૮૫૬૮॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ અવચ્છૂર્ણિરૂપ ટીકા; જેનું બીજું નામ 'ભાવાર્થમાત્રાવેદની' છે, તે પણ (તસ્યૈવ=) તે પ્રકરણની જ ટીકા છે.

પ્રાન્તે,

તે અનભિયુક્ત (=અકુશળ) મંદબુદ્ધિવાળા જીવોને વિશેષથી નમસ્કાર થાઓ કે જેના પ્રભાવથી અમે (વ્યાખ્યાકારશ્રી જેવા) ગ્રંથકારપણાને પામ્યા !

વિવરણના ચરમશ્લોકનો અનુવાદ : આ ગ્રંથ કઠિન છે, અમારી બુદ્ધિ પણ એટલી કુશલ નથી, સંપ્રદાય તેનો હયાત નથી.. અને અન્ય દર્શનોના મંતવ્ય બતાવનાર શાસ્ત્ર પણ અમારી પાસે નથી..

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितेऽनेकान्तजयपताकोद्घोतदीपिकावृत्तिटिप्पणके

मुक्तिवादाधिकारः समाप्तः ।

तत्समाप्तौ च समाप्तमिदं निजविनेयरामचन्द्रगणिकृतात्यन्तान्तरङ्गसाहाय्येन

श्रीमदनेकान्तजयपताकावृत्तिटिप्पणकम् इति ।

कष्टो ग्रन्थो मतिरनिपुणा सम्प्रदायो न तादृक्

शास्त्रं तन्त्रान्तरमतगतं सन्निधौ नो तथापि ।

૧. 'ચાર્યશ્રીહરિં' इति ड-पाठः । ૨. 'समाप्ताः छ ॥ અનેકાન્તજયપતાકાવૃત્તિઃ સંપૂર્ણમ્ ॥ શુભ(મં) ભવતુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥' इति ड-पाठः । ૪. 'गणितात्यन्ता' इति च-पाठः । ૫. 'रङ्गसाहाय्येन श्रीं' इति ख-पाठः, च-पाठस्तु 'रङ्गसाहाय्येन श्रीं' । पूर्वमुद्रिते 'रङ्गसाहाय्येन' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण । ६. पूर्वमुद्रिते 'तन्त्रान्तरमतमतं' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण ।

તો પણ, પોતાની સ્મૃતિ માટે અને પરહિત માટે મારા ક્ષયોપશમ - જ્ઞાનને અનુસારે મેં યત્નિકૃતિ વિવરણ કર્યું છે.. આ વિશે હું ચિત્તવિશુદ્ધિના કારણે વ્યાપૃત થયો છું, એટલે અપરાધને પામું નહીં.

આ પ્રમાણે તપાગચ્છાચાર્ય શ્રીપ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયધોષ-જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા૩૫ સંવિગ્ન-ગીતાર્થગુરુપરંપરામાં થયેલા દીક્ષાદાનેશ્વરી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર પ્રવચનપ્રભાવક પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાના ચરણલવ મુનિ યશરત્નવિજયજી દ્વારા રચાયેલું અને વિદ્વદ્વરેણ્ય પ. પૂ. મુ. શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ. સા. દ્વારા સંશોધિત થયેલું, 'અનેકાંતજયપતાકા' ગ્રંથ પરનું સટીક-સવિવરણ વિવેચનમય 'અનેકાંતરશ્મિ' નામનું ગુજરાતી વિવરણ દેવ-ગુરુકૃપાએ સાનંદ સંપૂર્ણ થયું.

॥ ઇતિ અનેકાંતજયપતાકા સમાપ્તા ॥

॥ શુભં ભૂયાત્ શ્રમણસદ્ઘસ્ય ॥

॥ ઇતિ શમ્ ॥

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્વસ્ય સ્મૃત્યૈ પરહિતકૃતે ચાત્મબોધાનુરૂપં

માગામાગઃ પરમહમિહ વ્યાપૃતશ્ચિત્તશુદ્ધિયા ॥

ઇત્યનેકાન્તજયપતાકોદ્ધોતટિપ્પણકં સમાપ્તમ્ । પ્રત્યક્ષગણનયા ટિપ્પણકસ્ય માનં ગ્રંથાગ્રં ૧૭૬૧॥

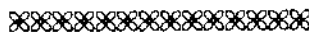

૧. 'માગામાગઃ પમહમિહ વ્યાપૃતશ્ચિત્ત૦' ઇતિ રૂ-ચ-પાઠઃ । ૨. મન્દાક્રાન્તા । ૩. 'ગણનાયાં' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

૪. '૧૭૫૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

❖❖ पूज्यश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ❖❖

मतिर्बोद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्य भवतां
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारु चतुरः ! ।
कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति यः
सति स्याद्वादाङ्गे प्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥
ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणात्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्दिपिष्टदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालवालाः ।
यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हारिभद्रं
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ? ॥ २ ॥
यथास्थितार्हन्मतवस्तुवेदिने
निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥
सितपटहरिभद्रग्रन्थसन्दर्भगर्भं
विदितमभयदेवं निष्कलङ्काकलङ्कम् ।
सुगतमतमथालङ्कारपर्यन्तमुच्चै-
स्त्रिविधमपि च तर्कं वेत्ति यः साङ्ख्य-भट्टौ ॥४॥
श्रीमत्सङ्गमसिंहसूरिसुकवेस्तस्याङ्घ्रिसेवापरः
शिष्यः श्रीजयसिंहसूरिविदुषस्त्रैलोक्यचूडामणोः ।
यः श्री' नागपुरं' प्रसिद्धसुपुरस्थायी श्रुतायागतः
श्लोकान् पञ्च चकार सारजडिमाऽसौ यक्षदेवो मुनिः ॥५॥

१. 'विचारश्चार्वाकः प्रचरति' इति क-पाठः । २. शिखरिणी । ३. 'तद्दम्भीरप्रसन्नं' इति ग-पाठः । ४. स्तम्भरा । ५. वंशस्थविलम् । ६. 'भद्रं ग्रन्थं' इति ग-पाठः । ७. 'वक्तारं तेति यसाइख्यं' इति क-पाठोऽशुद्धः । ८. मालिनी । ९. 'स्यांहिसेवां' इति ग-पाठः । १०. 'पुरे प्रसिद्ध' इति ग-पाठः । ११. शार्दूलविक्रीडितम् ।

परिशिष्ट - १

अनेकान्तजयपताकाऽन्तर्गतानां
प्रमाणवार्तिकश्लोकानां स्वोपज्ञव्याख्यायाः
मनोरथनन्दिकृतवृत्त्याश्च समुपन्यासः

पृ. ११५२, पं. ४

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥२/२४७॥

(म०) ननु प्राग्भावभावित्वाद् भिन्नकालं वस्तु कथं ग्राह्यमिति चेत् हेतुत्वमेव ज्ञाने आकारस्य स्वानुरूपस्यार्पणक्षमं ग्राह्यतां युक्तिज्ञा विदुः । न हि सन्दंशायोगोलयोरिव ज्ञान-पदार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावः, कथं तर्हि यदाकारमनुकरोति तद् ग्राह्यस्य ग्राहकमित्युच्यते ॥२/२४७॥

पृ. ११७९, पं. १

(स्वो०) नन्वत्र -

न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ।

इत्युक्तम् ।

न ह्ययं विनाशोऽन्यो वा कश्चिद्भावस्य भवतीत्याह । किं तर्हि स एव भावो न भवति । यदि हि कस्यचिद्भावं ब्रूयान्न भावोऽनेन निर्वर्तितः स्यात् । तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुता-यामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । न हि कस्यचिद्भावेन भावो न भूतो नाम । तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत् । न भवतीति च प्रसज्यप्रतिषेध एष न पर्युदासः । अन्यथेहापि कस्यचिद्भावे न प्रतिषेधपर्युदासयो रूपभेदः स्यात् । उभयत्रापि विधेः प्राधान्यात् । एवं चाप्रतिषेधात् कस्यचित् पर्युदासोऽपि क्वचिन्न स्यात् । यदि हि किञ्चिन्निवर्तते यदा तद्व्यतिरेकि संस्पृश्येत तत्पर्युदासेन । तच्च नास्ति, सर्वत्र निवृत्तिर्भवतीत्युक्ते कस्यचिद्भावस्यैव प्रतीतेः । तथाऽनेनार्थान्तर-भाव एवोक्तः स्यात् । न तयोः परस्परं विवेकः । अविवेके च पर्युदासः तदेवं व्यतिरेका-ऽभावादन्वयोऽपि न स्यात्, तस्यैकस्वभावस्थितिलक्षणत्वात् । तत्स्थितिश्च तदन्यव्यतिरेके सति स्यात् । स च नास्तीत्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात् । तस्माद्यस्य नाशो भवतीत्युच्यते स स्वय-मेव न भवतीत्युक्तं स्यात् । न वै घोषसाम्याद्विषयान्तरदृष्टे विधिः सर्वत्र योजनामर्हति । न हि गर्दभ इति नामकरणाद्वालेयधर्मा मनुष्येऽपि योज्याः । तथा न चैत्रस्य पुत्रो भवतीत्यत्र दृष्टे

विधिर्विनाशेऽपि, विरोधात् । एवं चाभिधानेऽपि प्रयोजनमावेदितमेव ।

अतो

(म०) अत्राह-न तस्य भावस्य किञ्चिद् विनाशोऽन्यो वा भवति । किं तर्हि स एव केवलं न भवति, व्यवहर्तव्यैकरूपत्वात् तस्य । तत्र च भेदाभेदविकल्पानवतारः ।

भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः ॥३/२७९॥

भावोऽवश्यं भवन्तमपेक्षते । स च स्वभाव एव, निःस्वभावस्य क्वचिद्व्यापारे समावेशा-
भावात् । व्यापार इति हि तथाभूतस्वभावोत्पत्तिः । सा निःस्वभावस्य कथं स्यात् ? कथमिदानीं
भवत्यभावः शशविषाणमित्यादिव्यवहारः ? न वै शशविषाणं किञ्चिद्भवतीत्युच्यतेऽपि त्वेव-
मस्य न भवतीति भावप्रतिषेध एव क्रियते ।

अपि च व्यवहर्तारः एतदेवं व्यापारवदिव समारोप्यादर्शयन्ति प्रकरणेन केनचित् । न तु
तथा । सर्वार्थविवेचनं हि तत्र तत्त्वम् । न कस्यचित् समावेशः । न खल्वेवं विनाशः, वस्तुनि
तदभावात् । असावपि यदि वक्तृभिरेवं ख्याप्यते न तु स्वयं तथा, तदा न भवतीतीष्टमेतत् ।
तस्मात् स्वयं भवन् स्वभावो विकल्पं नातिवर्तते तत्त्वमन्यत्वमिति ॥३/२७९॥

(म०) हि यस्माद् भावे विकल्प एष भेदाभेदात्मकः स्यात्, विधेर्वस्त्वनुरोधतः ।
नाशस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपो निःस्वभावत्वाद् भेदाभेदविकल्पाक्षमः । यदि च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि
वस्त्वन्तरविधिः, तदा पर्युदासान्न भिद्येत । उभयत्रापि विधेः प्राधान्यात् । पर्युदासो वा न सिध्येत्,
एकनिवृत्तावपरविधाने स स्यात्, निवृत्त्यसिद्धौ तु कथं युक्तः ? ॥३/२७९॥

पृ. १२२२, पं. १

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥३/३६॥

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥३/३७॥

(स्वो०) कथं तर्हीदानीं भिन्नात् सहकारिणः कार्योत्पत्तिः यथा चक्षुरूपादेर्विज्ञानस्य । न
वै किञ्चिदेकं जनकं तत्त्वभावम् । किं तु सामग्री जनिका तज्जननस्वभावा । सैवानुमीयते ।
सैव च सामग्री स्वभावस्थित्याऽऽश्रयः कार्यस्य । अत एव सहकारिणामप्यपर्यायेण जननम् ।

यदपि किञ्चिद्विजातीयाद् भवद् दृष्टं गोमयादेः शालूकादिः तत्रापि तथाभिधानेऽप्यस्त्येव
स्वबीजप्रभवात् स्वभावभेदः, हेतुस्वभावभेदात् । यथा कदली बीजकन्दोद्भवा स्फुटमेव तादृश
लोको विवेचयति, आकारभेदात् ।

तस्मान्न सुविवेचिताकारं कार्यं कारणं व्यभिचरति ॥३/३६-३/३७॥

(म०) अतश्च - अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा बल्मीकः । यद्यग्निरेव सः तदा न हि वह्निस्वरूपतां विहायान्यद् वह्ने रूपम् । अथान्यथा प्रतीयमानत्वादनग्निस्वभावोऽसौ तदा धूमो वह्नेर्जन्यस्वभावस्तत्र शक्रमूर्ध्नि कथं भवेत् ? न हि वह्निजन्योऽन्यस्माद् भवितुमर्हति, तदधीनत्वात् । ततः शक्रमूर्ध्नो धूमोत्पत्तिरिति भ्रान्तिरेषा, वह्नेरेव तद्देशवर्तिनोऽनुपलक्षितादुत्पत्तिः ॥३/३६॥

किञ्च-धूमहेतुस्वभावस्तच्छक्तिभेदवान् धूमजननशक्तिविशेषयुक्तो वह्निः प्रतीतः । अधूमहेतोरदहनात् धूमस्य भावे स धूमोऽहेतुकः स्यात् । हेतुप्रमाणनिश्चितमन्तरेणैवोत्पादात् । अहेतुत्वे च नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् इत्युक्तम् ॥३/३७॥

पृ. १२७९, पं. २२

कार्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शानात्र न दर्शनात् ॥३/३१॥

(म०) उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णन्नाह-कार्यकारणभावात् तदुत्पत्तेर्वा नियामकात् साधनस्य साध्याव्यभिचारकारणात्, स्वभावात् तादात्म्याद् वा नियामकादविनाभावनियमः । साध्याव्यभिचारित्वनियमः साधनस्य । विपक्षे हेतोरदर्शनात् न सपक्षे न दर्शनात्, दर्शनादर्शनयोर्व्यभिचारिण्यपि हेतौ सम्भवात्, नियमहेत्वभावाच्च ॥३/३१॥

विना यं लोकानामपि न घटते संव्यवहतिः,
समर्था नैवार्थानधिगमयितुं शब्दरचना ॥
वितण्डा चण्डाली स्पृशति च विवादव्यसनिनं,
नमस्तस्मै कस्मैचिदनिशमनेकान्तमहसे ॥४॥
- अनेकान्तवादमाहात्म्यविंशिकामूलम् ।

परिशिष्ट - २

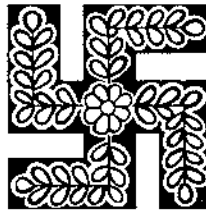
अनेकान्तजयपताकामूलग्रन्थान्तर्गतानां श्लोकानां अकारादिक्रमः ।

श्लोकानी आधपंक्ति	पृष्ठ	श्लोकानी आधपंक्ति	पृष्ठ
अक्लेशात् स्तोकेऽपि	६३	एकान्तैक्ये तु भावानां	६४३
अग्निस्वभावः शक्रस्य	१२२२	एको ह्यनेकजनन	९५
अतीतादेरसत्त्वेन	९८	एतेनैकस्वभावोऽपि	९४
अतोऽस्त्यतिशयस्तत्र	६०५	एवमनेकान्तात्मकमिह	१४२२
अथास्त्यतिशयः	४६	एवं च विप्रकृष्टस्य	६४२
अग्निजन्यो धूमः स्यात्	११२३	एवं चोभयरूपत्वे	६०४
अन्यच्चैवंविधं चेति	८८	एवं शबलरूपेऽस्मिन्	२३८
अन्यथा दाहसम्बन्धाद्	८३५	एवं सन्न्यायतः सिद्ध	६०८
अन्यदपि चैकरूपं	६२	एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नेव	६४
अन्यदेवेन्द्रियग्राह्य	८३४	एवं सर्वत्र संयोज्यः	६०९
अन्योन्यमिति यद्वेदं	२३८	एवं ह्युभयदोषादिदोषा	१२५
अन्योन्यव्याप्तिश्चायं	६०३	कर्मक्षयाद्धि मोक्षः	६१
अन्योन्यव्याप्तिभावेन	२३८	कस्यचित् किञ्चिदेव	११३१
अन्योन्यव्याप्तिरूपेण	६४३	कारणमेव तदन्त्यं नित्यः	१०३
अपोहो यत्र संस्कारा	८४९	कात्स्न्येन तस्य हेतुत्वे	८९
अप्रधानं च यत्	६४३	कात्स्न्येनैवास्य तत्कर्तृ	९०
अप्रधानीकृतौष्ट्यादि	६४२	कृत्वा प्रकरणमेतद्	१४३०
अभिन्नदेशरूपादिभावे	६०८	किमेतदिति सङ्केत्य	६९७
अयमस्तीति	१५०	क्षणिकाः सर्वसंस्कारा	८४८
अर्थानां यच्च सामान्य	६८९	क्षीरोष्टानन्तरं भूते	६०६
अवस्तुत्वाप्रतिज्ञानात्	८४९	गुणदर्शी परितृष्यन्	६१
आत्मनि सति परसज्ज्ञा	६१	ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन	१९०
आलोच्यमतो ह्येतत्	१४२८	चित्रं च कर्म कार्यात्	६२
इत्थं प्रमाणसिद्धेऽस्मिन्	२३९	जघन्याश्लीलवादश्च	८५१
उभयोस्तुल्यरूपत्वाद्	६०९	जयति विनिर्जितरागः	१

श्लोकनी आधारपंक्ति	पृष्ठ	श्लोकनी आधारपंक्ति	पृष्ठ
जातो गुरुप्रसादात्.....	१४२६	नान्योन्यव्याप्तिरेकान्तभेदेऽभेदे.....	२३८
जिनवचनश्रवणान्नः.....	१७	नाभेदो भेदरहितो.....	१२४
ततश्च कार्यनानात्वं.....	९४	नावधारणसामर्थ्याद्.....	९२
ततः सोऽस्ति न चान्यत्र.....	६०५	नास्तीत्यपि च संवित्तिर्न.....	१५१
ततोऽसत् तत् तथा.....	६०४	नित्यं योगी विजानाति.....	२१३
तत् तु शठोक्तिविमूढा.....	१९	नीलपीतादि यत् ज्ञानाद्.....	१०४१
तत्रापि धूमाभासा धीः.....	११२४	नीलादिरूपस्तस्यासौ.....	१०७१
तथादर्शनतोऽप्यस्य.....	९५	नौष्ट्र्यादि सत्त्वभिन्नं.....	६०२
तदपेक्षया च संवित्तेर्मता.....	१०४१	पररूपं स्वरूपेण.....	७१९
तद्योग्यवासनागर्भ एवं.....	११२४	पर्यायाभेदतोऽनित्यं.....	३८
तथा संवृत्तनानात्वाः.....	७१९	पुनर्विकल्पयन्.....	४५६
तस्मान् ममापि जाता.....	१६	प्रतिपक्षदोषवत्या ये.....	१४२२
तस्या अभिप्रायवशात्.....	७२०	प्रतिपक्षदोषदर्शनविधिना.....	१४२३
तुच्छत्वं पुनरासां प्रदर्शितं.....	१८	प्रतिपक्षारमाश्रित्य न.....	६४३
तेनानेकान्तवादोऽयमज्ञैः.....	१२६	प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढं.....	४५५
दर्शनोपाधिरहितस्या.....	९६९	प्रवृत्तिनियमो न स्याद्.....	४३
द्रव्यं पर्यायवियुतं.....	२१५	प्रवृत्तिनियमोऽप्येवं.....	६०५
द्वयपक्षोऽपि चायुक्तो.....	३१	प्रारभ्यते तत इदं.....	२०
न च तस्यैवायं खलु.....	१४२८	बोधात्मता चेच्छब्दस्य.....	७८८
न च शिष्टानामुचिते.....	१४२९	बीजादङ्कुरजन्माग्ने.....	१०८४
न च प्रत्यक्षसंवेद्यं.....	३४	भावेष्वेकान्तनित्येषु.....	२१०
न च स्यात् प्रत्ययो लोके.....	७८८	भिक्षो ! इत्यादिशब्दाच्च.....	८५२
न चासत्त्वाद् विशेषोऽस्य.....	८५१	भेदो वा स्यादभेदो.....	३०
न चेत् तत्तत्स्वभावत्वात्.....	६०७	भेदे तु तदसत्त्वं चेत्.....	६०३
नमो बुद्धाय चेत्यादि.....	८४९	भेदे चोभयरूपैकवस्तुवादो.....	४३
न सत्त्वं किञ्चिदौष्ट्यादि.....	६०४	मन्दनयनोऽपि लोके.....	१४२७
न स्वेच्छाप्रतिपत्त्या.....	६२	मुक्तो न मुक्त एव हि.....	६३
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके.....	७६७	य इहानिन्द्यो मार्गो.....	१२
नाकारणं यतः कार्यं.....	९३	यतश्च तत् प्रमाणेन.....	१२४
नान्वयस्तद् विभेदत्वान्न.....	२१३	यतः स्वभावतो जातमेकं.....	८७

श्लोकनी आधपंक्ति	पृष्ठ	श्लोकनी आधपंक्ति	पृष्ठ
यथाऽनेकस्वभावं	१६	विशेषरूपं यत् तेषु	४३
यद्यपि न तथाभूता	१३	शिक्षापदाभिधानं च	८५०
यमस्तीति यो ह्येष	१५०	स तमाराधयितुमलं	१५
यस्मात् प्रत्यक्षसंवेद्यं	१५८	सत्यपि गुणवत्येव	१४
यस्मात् सत्त्वमसत्त्वं	२५	सद्गुरुयोगेनापि च न	१४२७
यस्मात् सत्त्वमसत्त्वं	११३	सन्निकृष्टोऽपि चौष्ट्यादि	६४२
यः पश्यत्यात्मानं	६०	समानेतरबुद्धिश्च	६०२
यादृशाद् यः समुत्पन्नः स	६९७	सर्वतद्वीर्यतद्भावे	९०
युक्त्या न युज्यते स्थैर्यं	९६	सर्वथा कारणोच्छेदाद्	२११
येनाकारेण भेदः	१२४	सर्वथा क्षणिकत्वे च	६०६
रूपान्तरं विकल्पे	६९७	सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे	११५१
वक्तुः श्रोतुश्च तुल्याभे	६९८	सर्वस्योभयरूपत्वे	४४
वक्तृव्यापारविषयो	८३५	सर्वात्मत्वे च भावानां	४९
वस्तुन एव समानः	५९५	संहृत्य सर्वतश्चिन्तां	४५६
वस्तुनोऽनेकरूपस्य	६४१	साऽपि तद्रूपनिर्भासा	१०८४
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेत्	७६६	स्वबुद्धिप्रतिभासस्य	६९८
विकल्पयोनयः शब्दा	६९०	स्वरूपमेव सर्वेषां	१७
विशिष्टतत्त्वभावत्व	६०७	हेत्वभेदान्न चाज्ञातते	६४४

પરિશિષ્ટ - ૩

અનેકાન્તજયપતાકાન્તર્ગતાનામવતરણાનામકારાદ્યનુક્રમઃ ।

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
अ				
	अक्लेशात् स्तोकेऽपि		१	६३
	अग्निस्वभावः शक्रस्य	प्रमाणवार्तिके ३, ३६	५	१२२२
	अतः परं वाचो निवर्तन्ते		३	७७२-८०१
	*अतीतादेरसत्त्वेन		१	९८
	अतोऽस्त्यतिशयस्तत्र		२	६०५
	अथास्त्यतिशयः कश्चित्	प्रमाणवार्तिके ३, १८३	१	४६
	अनग्निजन्यो धूमः स्यात्	प्रमाणवार्तिके २, ३९५	४	११२३
	अनित्यता सर्व०	बौद्धकृतौ (?)	२	३२७
	*अन्यच्चैवंविधं चेति		१	८८
	अन्यथा दाहसम्बन्धात्	वाक्यપदीયે કા० ૨, શ્લો.૪૨૨	૩	૮૩૫
	अन्यदपि चैकरूपं		१	६२
	अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यं		३	८३४
	*अन्योन्यमिति यद् भेदं	शास्त्र० સ્ત. ૭, શ્લો.૩૩ (શ્લો.૫૦૯)	१	૨૩૮
	अन्योन्यव्याप्तिश्चायं		२	૬૦૩
	*अन्योन्यव्याप्तिभावेन		१	૨૩૮
	अन्योन्यव्याप्तिरूपेण		२	૬૪૩
	*अप्रच्युतानुत्पन्न०		१	૩૪

‘★’ આ નિશાનીવાળા પાઠો પ્રાયઃ ઉદ્ધરણરૂપ નથી છતાં આવા પાઠો સ્પષ્ટાદિકલ્પલતા વગેરે ગ્રંથોમાં અનેકાંતજય-પતાકાના ઉદ્ધરણ તરીકે ટાંક્યા હોવાથી અને સંપાદકોને શોધવામાં સુવિધા રહે તે માટે તે પાઠોને અહીં મૂક્યા છે..

૧. આ શ્લોકની બીજી પંક્તિ છે, પહેલી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :- “ચોદિતો દધિ ખાદેતિ કિમુષ્ટં નાભિધાવતિ ।”

૨. આ પંક્તિ શાસ્ત્રવાતસિમુચ્ચયમાં સ્તબક-૧૧, ૨૪માં છે, પરંતુ ત્યાં પણ આ પંક્તિ ઉદ્ધરણરૂપે જ લાગે છે.

૩. મુદ્રિત ગ્રંથમાં પહેલું પાદ “અન્યથૈવાગ્નિસમ્બન્ધાદ્” છે.

૪. આ પંક્તિ શાસ્ત્રવાતસિમુચ્ચયમાં સ્તબક-૧૧, ૨૩માં છે, પરંતુ ત્યાં પણ આ પંક્તિ ઉદ્ધરણરૂપે જ લાગે છે.

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	અપોહો યન્ન સંસ્કારાઃ	શાસ્ત્રં સ્ત. ૧૧, શ્લો. ૨૭ (શ્લો. ૬૭૦)	૩	૮૫૧
	અપ્રધાનં ચ યત્ પ્રોક્તં		૨	૬૪૩
	અપ્રધાનીકૃતૌષ્ટ્રાદિં		૨	૬૪૨
	અબાદર્નિયતં		૧	૧૦૫
	અભિન્નદેશરૂપાદિં		૨	૬૦૮
	અયમસ્તીતિ યો હ્યેષઃ	મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકે સૂ. ૫, અભાવપ્રામાણ્યવાદ શ્લો. ૧૫	૧	૧૫૦
	અયમેવ યલુ ભેદો ભેદહેતુર્વા		૨	૫૨૮
	અર્થાનાં યચ્ચ સામાન્યં	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૩૦	૩	૬૮૧
	* અવસ્તુત્વાપ્રતિજ્ઞાનાત્		૩	૮૪૧
	અસ્થાનમેતત્ યદ્ દ્વે		૨	૨૧૧
આ				
	આત્મનિ સતિ પરસજ્ઞા	પ્રમાણવાર્તિકે ૧, ૨૨૧	૧	૬૧
	આવિર્ભાવતિરોભાવં	સાદ્ગ્રંથકૃતૌ (?)	૨	૩૨૫
ઇ				
	* ઇત્થં પ્રમાણસિદ્ધેઽસ્મિન્		૧	૨૩૧
	ઇતશ્ચૈદતેવં		૨	૩૪૩
ઉ				
	ઉભયોસ્તુલ્યરૂપં		૨	૬૦૧
	ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્	તત્ત્વાર્થસૂત્રે અ. ૫, સૂ. ૨૧	૪	૧૧૪, ૧૨૭
એ				
	* એકં સામાન્યં		૨	૫૫૬
	* એકાન્તૈક્યે તુ ભાવાનાં		૨	૬૪૩
	* એકો હ્યનેકજનનં		૧	૧૫
	એગપ્પેસોગાઢં સત્તપ્પેસા	પ્રજ્ઞાપનાયામ્ (?)	૪	૮૧૬
		વિશેષાવશ્યક. મૂલ. ૪૩૨		

૧. આ જૈન આગમગ્રંથનું પ્રાકૃત નામ "પન્નવણ" છે, અહીં તેનું સંસ્કૃતમાં નામ આપેલ છે.

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણ્ડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	*એતેનૈકસ્વભાવોઽપિ		૧	૧૪
	*એવં શબલરૂપેઽસ્મિન્		૧	૨૩૮
	એવં સત્ર્યાયત:		૨	૬૦૮
	એવં સપ્રતિપક્ષે		૧	૬૪
	એવં સર્વત્ર સંયોજ્ય:		૨	૬૦૧
	*એવં હ્યુભયદોષાદિ૦	વૃદ્ધકૃતૌ	૧	૧૨૫
	એવં ચ વિપ્રકૃષ્ટસ્ય		૨	૬૪૨
	એવં ચોભયરૂપત્વે		૨	૬૦૪
ક	કર્મક્ષયાદ્ધિ મોક્ષ:		૧	૬૧
	કસ્યચિત્ કિન્ચિદેવાન્ત૦	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૩૩૬	૪	૧૧૩૧
	કારણમેવ તદન્ત્યં	ન્યાયવૃદ્ધકૃતૌ	૪	૧૦૩
	*કાત્સન્યેન તસ્ય હેતુત્વે		૧	૮૧
	*કાત્સન્યેનૈવાસ્ય તત્કર્તૃ		૧	૧૦
	કિમેતદિતિ સંકેત્ય	શુભગુપ્તકૃતૌ	૩	૬૧૭
	ક્ષણસ્થિતિધર્માભાવ એવ	ધર્મકીર્તિ(?)કૃતૌ	૫	૧૧૭૧
	ક્ષણિકા: સર્વસંસ્કારા:		૩	૮૪૮
	ક્ષીરોષ્ઠ્રાનન્તરં ભૂતે૦		૨	૬૦૬
ખ	ખંધા ખંધદેસા ખંધપણસા	પ્રજ્ઞાપનાયાં પદ-૧, સૂ. ૬, પદ-૫, સૂ. ૫૦૨	૪	૮૮૧
ગ	ગગનતલવત્ત્યાલોક૦		૪	૧૦૫૧
	ગુણદર્શી પરિતૃષ્ઠ્યન્	પ્રમાણવાર્તિકે ૧, ૨૨૦	૧	૬૧
	ગૃહીતગ્રાહિત્વાદ્		૨	૪૧૧

૧. શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચયમાં સ્તબક-૭, ૪૨માં આ પંક્તિ છે. ત્યાં પણ ઉદ્ધરણરૂપે આપવામાં આવેલ છે.

૨. ભાગ-૧ના પાના નં. ૧૨૪ ઉપર પંક્તિ નં. ૮ જુઓ.

૩. આ પંક્તિ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમાં ઉદ્ધરણરૂપે આવે છે.

૪. શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચય સ્તબક-૧૧, ૨૭ જુઓ.

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણ્ડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	ગ્રાહ્યતાં વિદુર્હેતુત્વમેવ ગ્રાહ્યં ન તસ્ય ગ્રહણં ન	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૨૪૭	૫ ૪	૧૧૫૨ ૧૧૦
ચ	ચિત્તમાત્રં ભો જિનપુત્ર ! ચિત્રં ચ કર્મ કાર્યાત્ ચોદિતો દધિ યદાદેતિ	પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૧૮૩	૪ ૧ ૧	૧૧૪૩ ૬૨ ૪૪
જ	* જઘન્યાશ્લીલવાદશ્ચ		૩	૮૫૧
ત	* તતશ્ચ કાર્યનાનાત્વં તતઃ સોઽસ્તિ ન ચાન્યત્ર તતોઽસત્ તત્ તથા તત્રાપિ ધૂમાભાસા ધીઃ તત્રૈકાભાવેઽપિ નોપલભ્યતે * તથાદર્શનતોઽપ્યસ્ય	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૩૧૬ હેતુબિન્દો (?)	૧ ૨ ૨ ૪ ૫ ૧	૧૪ ૬૦૫ ૬૦૪ ૧૧૨૪ ૧૨૭૬ ૧૫
	તથાપિ તત્ર કિઞ્ચિન્નિવર્તત તદપેક્ષયા ચ તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ તદેવાદ્વયં બોધમાત્રં તદ્યોગ્યવાસનાગર્ભઃ તયા સંવૃત્તનાનાત્વાઃ	પ્રમાણવાર્તિકે તત્ત્વાર્થસૂત્રે અ. ૧, સૂ. ૧૪ પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૩૧૭ પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૬૧	૧ ૪ ૨ ૪ ૪ ૩	૨૩૦ ૧૦૪૧ ૩૩૩ ૧૧૩૧ ૧૧૨૪ ૭૧૧

૧. આ શ્લોકનું છેલ્લું વાક્ય છે. આનું પ્રથમ વાક્ય આ પ્રમાણે છે :- 'ભિન્નકાલં કથં ગ્રાહ્યમિતિ ચેદ્ ગ્રાહ્યતાં વિદુઃ ।'

૨. આ વાક્ય તત્ત્વસંગ્રહ (શ્લોક ૨૦૩૦-૨૦૩૧) ની કમલશીલ કૃત પંજિકામાં ઉદ્વરણરૂપે આપેલ છે.

૩. આ શ્લોક શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં શ્લોક-૫૧૩માં છે.

૪. આ શ્લોકનું બીજું વાક્ય 'ગમયેદગ્નિ..' આ પ્રમાણે આવે છે.

૫. આ પંક્તિ તત્ત્વસંગ્રહ શ્લોક ૨૦૭૭-૭૮ની પંજિકામાં ઉદ્વરણ રૂપે આપેલ છે.

૬. જુઓ ભાગ-૪, પૃ. ૧૦૪૧.

वर्ण	प्रतीकम्	मूलग्रन्थनाम	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	तस्या अभिप्रायवशात् तेनानेकान्तवादोऽयम्	प्रमाणवार्तिके ३, ७०	३	७२०
			१	१२६
द	दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात् द्रव्यं पर्यायवियुतं द्वयपक्षोऽपि चायुक्तो द्विविधा हि रूपादीनां शक्तिः	प्रमाणवार्तिके २, ३३५ धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिकृतिषु	४ १ १ ४	९६९ २१५ ३१ ९३५
न	न च प्रत्यक्षसंवेद्यं न च स्यात् प्रत्ययो लोके न चासत्त्वाद् विशेषोऽस्य न चेत् तत्तत्स्वभावत्वात् न तत्र किञ्चिद् भवति न प्रत्यक्षं कस्यचिन्निश्चायकं न ब्रूमोऽन्यस्य तज्जनकं न भवत्येव केवलं नमो बुद्धाय न विषयग्रहणपरिणामादृते न यथास्वं नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धं न रूपप्रकाशनम् न सत्त्वं किञ्चिदौष्ट्यादिम् न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके न स्वेच्छाप्रतिपत्त्या न हि कस्यचिद् भावेन	समन्तभद्रकृतौ प्रमाणवार्तिके ३, २७९ प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ प्रमाणवार्तिक(१, १७५?)- स्वोपज्ञवृत्तौ (?) प्रमाणवार्तिके १, २७९ सम्मतिप्रकरणस्य मल्लवादिकृत- वृत्तौ हेतुबिन्दौ विंशिकायाम् वाक्यपदीये का० १, श्लो. १३१ प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ (?)	१ ३ ३ २ १ २ ५ ५ ३ ४ ३ १ ५	३४ ७८८ ८५१ ६०७ १८६ ३९० १२३५ ११७९ ८४९ २०७ १२६८ ९९१ ६७२ ६०४ ७६७ ६२ १३७७

१. आ पंक्ति शास्त्रवार्तसिमुख्य श्लो० २६८मां आवे छे. परंतु प्रमाणवार्तिकना श्लोकना बीजा यरशमां 'तत्र'ना स्थाने 'तस्य' छे. श्लोकनुं प्रथम यरश आ प्रमाणे छे - "स्वतोऽपि भावे भावस्य विकल्पश्चेदयं समः ।"

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણ્ડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	ન હ્યુપગમા એવ બાધાયૈ	લૌકિકન્યાયે	૩	૭૭૩
	* નાંકારણં યતઃ કાર્યમ્		૧	૧૩
	* નાંન્યોઽન્યવ્યામિરેકાન્ત૦	શાસ્ત્ર૦ સ્ત. ૭, શ્લો. ૩૨ (શ્લો. ૫૦૮)	૧	૨૩૮
	નાન્વયસ્તદ્ વિભેદ૦		૧	૨૧૩
	નાંભેદો ભેદરહિતો	વૃદ્ધકૃતૌ	૧	૧૨૪
	* નાંવધારણસામર્થ્યાદ્		૧	૧૨
	* નાંવશ્યં કારણાનિ		૪	૧૦૮૮
	નાસ્તીત્યપિ ચ	મી. શ્લો. વા. સૂ. ૫, અભાવપ્રામાણ્યવાદ૦ શ્લો. ૧૬, પૃ. ૪૭૮	૧	૧૫૧
	નિત્યં યોગી વિજાનાતિ		૧	૨૧૩
	નીલપીતાદિ	પ્રમાણવાર્તિકે	૪	૧૦૪૧
	નીલાદિરૂપસ્તસ્યાસૌ	પ્રમાણવાર્તિકે ૨,૩૨૮	૪	૧૦૭૧
	નોષ્ટ્ર્યાદિ સત્ત્વભિન્નં ચેત્		૨	૬૦૨
પ	પૃચ્છ બાહ્યા દ્વિવિજ્ઞેયાઃ	અભિધર્મકોશે ધાતુનિર્દેશ ૧, ૪૮	૪	૧૭૭
	પરરૂપં સ્વરૂપેણ	પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૬૮	૩	૭૧૧
	પરસ્પરાપેક્ષયા તયોર્વ્યવસ્થાનાત્	ધર્મકીર્તિ(?)કૃતૌ	૪	૧૦૪૦
	પરાર્થે હ્યનુમાને	પ્રમાણવાર્તિકસ્વોપજ્ઞવૃત્તૌ	૪	૧૮૪
	પરોક્ષપ્રકૃતેરર્થપ્રત્યક્ષતા૦	પ્રમાણમીમાંસાદિષુ	૪	૧૦૦૬-૧૦૧૪
	પર્યાયાભેદતોઽનિત્યં		૧	૩૮
	પુનર્વિકલ્પયન્	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૧૨૫	૨	૪૫૬

૧. આ પંક્તિ શાસ્ત્રવાતસિમુખ્યય સ્ત૦ ૭, ૩૮માં આવે છે. ત્યાં પણ આ ઉદ્દરણરૂપે જ છે.

૨. આ પંક્તિ તત્ત્વસંગ્રહ શ્લો૦ ૨૦૭૭-૭૮ની પંજિકામાં ઉદ્દરણરૂપે આપેલ છે.

૩. જુઓ ભાગ-૪, પૃ. ૧૦૪૧.

૪. પૂરો શ્લોક આ પ્રમાણે છે - “પૃચ્છ બાહ્યા દ્વિવિજ્ઞેયા નિત્યાધર્મા અસંસ્કૃતાઃ । ધર્માર્દ્રમિન્દ્રિયં યે ચ દ્વાદશાધ્યાત્મિકાઃ
સ્મૃતાઃ ॥૧॥”

૫. પ્રમાણવાર્તિકમાં બીજા ચરણમાં ‘ઈતિ વેત્તિ’ ના સ્થાને ‘વેત્તિ ચેતિ’ આ પ્રમાણે છે.

वर्ण	प्रतीकम्	मूलग्रन्थनाम	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	प्रतिपादयताऽनेन	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ (?)	४	१८५
	प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढं	प्रमाणवार्तिके २, १२३, न्यायविनिश्चय १४९	१	४५५
	*प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षं तु		४	१९५
	प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तं	न्याय(? प्रमाण)विनिश्चय (प. १) २ न्यायबिंदु परि. १, सू. ४	२	४४१
	प्रवृत्तिनियमो न स्याद्		१	४३
	प्रवृत्तिनियमोऽप्येवं		२	६०५
	प्रेतवत् पुनः सन्तानानियमः	विंशिकायाम्	४	१९१
ब	बीजादङ्कुरजन्मा०	प्रमाणवार्तिके २, ३९३	४	१०८४
	बोधात्मता चेच्छब्दस्य	समन्तभद्रकृतौ	३	७८८
भ	भावेष्वेकान्तनित्येषु		१	२१०
	भिक्षो! इत्यादिशब्दाच्च		३	८५२
	भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्य		३	७४५
	भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुः०	हेतुबिन्दौ	५	१२६८
	भेदे चोभयरूपैक०		१	४३
	भेदे तु तदसत्त्वं चेत्		२	६०३
	भेदसंहारवादस्य	प्रमाणवार्तिके ३, १८५	१	४९
	भेदो वा स्यादभेदो वा		१	३०
म	मुक्तो न मुक्त एव हि		१	६३
य	यतश्च तत् प्रमाणेन	वृद्धकृतौ	१	१२४
	*यतः स्वभावतो		१	८७
	यः पश्यत्यात्मानं	प्रमाणवार्तिके १, २१९	१	६०

१. आ श्लो३नुं बीजुं यरज्ञ आ प्रभाज्ञे छे - 'द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥'

२. आ पंक्ति शास्त्रवातसिमुच्यय (स्त. ७, ४१)मां आवे छे. त्यां पज्ञ उदरज्ञ ३पे ४ छे.

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ઋણડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	*યથાઽનેકસ્વભાવં તત્		૧	૧૬
	યદિ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં	સ્યાદ્વાદભક્તે	૧	૧૪૫
	યસ્માત્ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યં		૧	૧૫૮
	યસ્માત્ સત્ત્વમસત્ત્વં ચ		૧	૨૫ / ૧૧૩
	યાદૃશાદ્ યઃ સમુત્પન્નઃ	શુભગુપ્તકૃતૌ	૩	૬૧૭
	*યુક્ત્યા ન યુજ્યતે સ્થૈર્યં		૧	૧૬
	યેનાંકારેણ ભેદઃ કિં	વૃદ્ધકૃતૌ	૧	૧૨૪
	યેનોચ્ચરિતેન સાસ્ત્રા	મહાભાષ્યે પૃ. ૧૬	૩	૮૦૬
	યેષામુપલમ્બે	હેતુબિન્દૌ (?)	૫	૧૨૭૫
૨	રૂપાદયો ઘટસ્યેતિ	પ્રમાણવાર્તિકે ૧, ૧૦૪ ^૩	૪	૧૪૧
	રૂપાન્તરં વિકલ્પે	શુભગુપ્તકૃતૌ	૩	૬૧૭
વ	વક્તુઃ શ્રોતુશ્ચ તુલ્યાભે	શુભગુપ્તકૃતૌ	૩	૬૧૮
	વક્તૃવ્યાપારવિષયો	પ્રમાણવાર્તિકે ૧, ૪	૩	૮૩૫
	વસ્તુન એવ સમાનઃ		૨	૫૧૫
	વસ્તુનોઽનેકરૂપસ્ય		૨	૬૪૧
	વસ્તુભેદો વાસનાં		૩	૬૭૧
	વાગ્રૂપતા ચેદુત્ક્રામેદવં	વાક્યં કાં ૧, શ્લો. ૧૩૨	૩	૭૬૬
	વિકલ્પયોનયઃ શબ્દાઃ ^૩	ભદન્તદિગ્નકૃતૌ	૩	૬૧૦ / ૬૧૬
	વિશિષ્ટતત્ત્વભાવત્વં		૨	૬૦૭
	વિશેષરૂપં યત્ તેષુ		૧	૪૩
શ	શબ્દેન્દ્રિયાર્થયોર્ભેદ એવ		૨	૩૭૪

૧. આ પંક્તિ શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચય (સ્ત. ૭, ૪૦)માં આવે છે. ત્યાં પણ ઉદ્દરણ રૂપે જ છે.

૨. શ્લોકનું બીજું ચરણ આ પ્રમાણે છે - "તત્ત્વત્ત્વભેદાઃ સ્વાપ્યન્તે વાચ્યોઽન્યોઽપિ દિશાઽનયા ।" અનેકાંતજય-પતાકામાં 'તદ્વ્યક્તિભેદાઃ' છે.

૩. આ પંક્તિ સિદ્ધર્ષિગણિકૃત ન્યાયાવતારવૃત્તિ, રત્નાકરાવતારિકા (૧, ૮), સ્યાદ્વાદમંજરી (શ્લોક-૧૪ ટીકા) વગેરેમાં ઉદ્દરણરૂપે આપેલ છે. આ શ્લોકનું બીજું ચરણ આ પ્રમાણે છે - "કાર્યકારણતયા તેષાં નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ।"

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
શિક્ષાપદાભિધાનં ચ			૩	૮૫૦
સ				
સંહત્ય સર્વતશ્ચિન્તાં		પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૧૨૪	૨	૪૫૬
સં એવ દધિ		પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૧૮૪	૧	૪૬
સચ્ચિતાલમ્બના પञ्च			૪	૧૧૪૦
સન્નિકૃષ્ટોઽપિ ચૌષ્ઠ્યાદિ			૨	૬૪૨
સમાનેતરબુદ્ધિશ્ચ		દિઙ્નાગકૃતૌ (?)	૨	૬૦૨
સર્વ એવાયમનુ૦			૨	૪૫૧
સર્વતદ્વીર્યતદ્ભાવે			૧	૧૦
સર્વથા કારણોચ્છેદાદ્			૧	૨૧૧
સર્વથા ક્ષણિકત્વે ચ			૨	૬૦૬
સર્વવ્યક્તિષુ નિયતં			૫	૧૧૫૧
સર્વસ્યોભયરૂપત્વે		પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૧૮૨	૧ / ૨	૪૪ / ૬૦૧
સર્વાત્મત્વે ચ ભાવાનાં		પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૧૮૪	૧	૪૧
સહોપલમ્ભનિયમાદભેદો નીલ૦		પ્રમાણવિનિશ્ચયે	૪	૧૬૮
સાઽપિ તદ્રૂપનિર્ભાસા		પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૩૧૪	૪	૧૦૮૪
સ્વસંવેદનલક્ષણે			૪	૧૦૭૭
સ્વપરસત્ત્વવ્યુદાસોપાદાનાપાદ્યં		સમ્પત્તિપ્રકરણસ્ય મલ્લવાદિકૃત વૃત્તૌ	૧	૧૦૩
સ્વબુદ્ધીપ્રતિભાસસ્ય		શુભગુપ્તકૃતૌ	૩	૬૧૮
સ્વભાવપરભાવાભ્યાં		પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૪૦	૩	૬૮૮
સ્વભાવવિશેષશ્ચ યઃ સ્વભાવઃ		ન્યાયબિન્દૌ પરિ૦ ૨, પૃ. ૩૬-૩૭	૫	૧૨૮૧
સ્વરૂપમેવ સર્વેષાં			૧	૧૭

૧. આ શ્લોકનું બીજું ચરણ આ પ્રમાણે છે - "સર્વાત્મત્વે ચ સર્વેષાં ભિન્નૌ સ્યાતાં ન ધી-ધ્વની ।"

૨. આ શ્લોક હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં ઉદ્ધરણરૂપે લીધો છે.

૩. આ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ આ પ્રમાણે છે - "પ્રલપન્તિ પ્રતિક્ષિતં તદપ્યેકાન્તસમ્ભવાત્ ।"

૪. પ્રમાણવાર્તિકામાં "ભાવાનાં"ના સ્થાને 'સર્વેષાં' છે.

૫. આ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ આ પ્રમાણે છે - "સર્વે ભાવાઃ સ્વભાવેન સ્વસ્વભાવવ્યવસ્થિતેઃ ।"

वर्ण

प्रतीकम्

मूलग्रन्थनाम

खण्डाङ्कः

पृष्ठाङ्कः

ह

हेत्वभेदान्न चाज्ञाते

२

६४४

भदं मिच्छदंसणसमूहमइअस्स अमयसारस्स ।
 जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥
 - सव्वमिबर्क प्रकरण् ।

अम्भोराशेः प्रवेशे प्रविततसरितां सन्ति मार्गा इवोच्चैः;
 स्याद्वादस्यानुयोगे कति कति न पृथक् सम्प्रदाया बुधानाम् ।
 शक्यस्वोत्प्रेक्षितार्थैररुचिविषयतां तत्र नैकोऽपि नेतुं,
 जेतुं दुर्वादिवृन्दं जिनसमयविदः किं न सर्वे सहायाः ॥
 - अष्टादशीतात्पर्यविवरण् ।

परिशिष्ट - ४

व्याख्यागतानामवतरणानामनुक्रमणिका ।

वर्ण	प्रतीकम्	मूलग्रन्थनाम	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
अ				
	अणुहूयदिङ्घितिय	विशेषावश्यकभाष्ये गा. १७०३	४	१०२३
	अध्यापयत पुत्रकाः	श्रुतौ	२	६२७
	अनशनमूनोदरता	प्रशमरतौ श्लो. १७५	५	१३५५
	अन्यदेवेन्द्रिय०		२	३७५
	*अन्ये धर्मा धर्मिणः		१	१६६
	अम्मापिउसंतिए	पर्युषणाकल्पे सू. १०८	१	११
	अयमर्थासंस्पर्शा		२	२४६
	अयमेव (हि) भेदो भेद०		१	८६ / १३९
	अयुतसिद्धाना०		१	१६५
	अशोकवृक्षः सुरपुष्प०		१	९
	असत्सङ्गाद् दैन्यात्		२	४१९
	*असन्तो भेदाः		१	२३५
	असर्वगतद्रव्य०	वैशेषिककृतौ	४	९००
	अस्थानपक्षपातश्च	शुभगुमादिकृतिषु	२	५१८
	अस्थानमेतत्		२	३०३
इ				
	ईर् गतिप्रेरणयोः		१	७
उ				
	उत्पद्यते यदेकस्मा०		२	५२८
ए				
	एकं नित्यं निरवयवमक्रियं	वैशेषिककृतौ	१	३९

१. शास्त्रवातसिमुख्य (स्त० ६, ८) नु अंतिम पाद आ प्रभाषे छे - "कार्यमेतद् वृथोदितम् ।"

२. जुओ - शास्त्रवातसिमुख्य (स्त० ६, ८)नी हरिभद्रसूरि म. सा. कृत टीका.

३. जुओ - विशेषावश्यकभाष्य श्लोक ३२.

वर्ण	प्रतीकम्	मूलग्रन्थनाम	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	एकमर्थं विजानाति		२	४६३
	एकमर्थं विजानाति		५	१३४१
क	कायो न केवलमयं		५	१३८४
	कालो सहाव णियई	सम्मतिप्रकरणे का० ३, गा० ५३	५	१३९७
ज	जिनवचनात् सद्बोधो		१	१७
	ज्ञाते त्वनुमाना०	जैमिनीयसूत्र (१, १, ५)स्य शाबरभाष्ये	४ १९५ / १०११	
	ज्ञानदर्शनावरण०	तत्त्वार्थसूत्रे अ. ८, सू. ५	३	८४१
त	तस्माद् यतो यतो	प्रमाणवार्तिके ३, ४१	१	१११
द	देवेहिं से नामे कए	पर्युषणाकल्पे सू. १०८	१	११
	द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः		१	१७
	द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः		२	३७६
	द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः		४	८८५
न	* न स्वभावः पर्यनु०		२	५१८
	न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति	प्रमाणविनिश्चये (?)	२	२४४
	नाकारणं विषयः		२	४५२
	नाचित्रात् स्वभाव०	अनेकान्तसिद्धौ	२	५३२
	* नावश्यं कारणानि		४	११२३
	नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा	प्रमाणवार्तिके ३, ३५	२	२६४
	निर्जरणलोक०	प्रश्नमरतौ श्लो. १५०	५	१३९१
प	पञ्च बाह्यविज्ञानानि		२	३०२

१. जूओ - शास्त्रवार्तिसमुच्चय स्त० ४, श्लो० ८५

२. श्लो० ६नुं भीजूं यरुण आ प्रभाषे छे - "अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः ।"

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	પાનાહારાદયો યસ્ય		૧	૧૫
	પોગ્ગલરૂવો સદ્દો		૧	૧
	પ્રાયશ્ચિત્તધ્યાને	પ્રશમરતૌ શ્લો. ૧૭૬	૫	૧૩૯૬
ભ	ભાવયિતવ્યમનિત્ય:	પ્રશમરતૌ શ્લો. ૧૪૧	૫	૧૩૯૧
મ	મયૂરચન્દ્રકાકારં	પ્રમાણવાર્તિકે ૨, ૪૦૩	૨	૩૫૧
	મિથ્યાદર્શનાવિરતિં	તત્ત્વાર્થસૂત્રે અ. ૮, સૂ. ૧	૩	૮૪૦
ય	યતઃ સ્વભાવતો જાતં		૨ ૩૭૯ / ૩૮૬	
	યથાઽનુવાકઃ ^૧	વાક્યપદીયે કાં ૧, શ્લો. ૮૪	૩	૮૧૩
	યદિ તેનૈવ વિજ્ઞાનં	શાસ્ત્રં સ્તં ૪, શ્લો. ૮૦ (શ્લો. ૩૧૭)	૨	૫૩૦
	યસ્મિન્નેવ તુ સન્તાને		૫ ૧૧૭૦ / ૧૩૧૧	
ર	રૂપં યેન સ્વભાવેન	શાસ્ત્રં સ્ત. ૪, શ્લો. ૭૧ (શ્લો. ૩૧૬)	૨	૫૩૦
	રૂપાલોકમનસ્કારં		૨	૪૫૧
વ	વીતરાગા જિનાઃ સર્વે		૧	૮
શ	શિષ્ટાઃ ^૨ ક્વચિદિષ્ટવસ્તુનિ		૧	૨
	શૂર વીર વિક્રાન્તૌ	પાણિનીયે ધાતુપાઠે ૧૧૦૨-૩	૧	૭

૧. સંપૂર્ણ શ્લોક આ પ્રમાણે છે - “યથાઽનુવાકઃ શ્લોકો વા સોઢત્વમુપગચ્છતિ । આવૃત્ત્યા ન તુ સ ગ્રન્થઃ પ્રત્યાવૃત્ત્યા નિરૂપ્યતે ॥૧૧॥”

૨. આ દિક્ષનાગકૃત કોઈ ગ્રંથનો શ્લોક હોઈ શકે. આ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૨૪૬માં આવે છે.. અહીં શ્લોકના બીજા ચરણમાં ‘સન્તાને’ ના સ્થાને ઉપર ‘સન્ધતે’ મળે છે.

૩. આ કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રમાણમીમાંસા (૧, ૧૨૪) ની ટીકામાં ઉદ્ધરણરૂપે આવે છે.

૪. જુઓ કોટ્યાચાર્યકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકા (શ્લોક ૧-૨)

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણ્ડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
	શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ		૧	૨
સ	સંભિન્નં પાસંતો	વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ગા. ૧૩૪૨	૧	૮
	સર્વ એવાયમનુ૦	દિઙ્નાગ(?)કૃતૌ	૨	૪૫૯
	સર્વે ભાવાઃ સ્વભાવેન	પ્રમાણવાર્તિકે ૩, ૪૦	૧	૧૧૧
	સો હુ તવો કાયવ્વો		૫	૧૩૮૩
	સ્વવિષયાનન્તર૦	ન્યાયબિન્દૌ પરિ૦ ૧, પૃ૦ ૧૭-૮	૨	૫૦૬

યત્ર સ્યાદ્વાદવિદ્યા પરમતતિમિરધ્વાન્તસૂર્યાશુધારા,
નિસ્તારાજ્જન્મસિન્ધોઃ શિવપદપદવીં પ્રાણિનો યાન્તિ યસ્માત્ ।
અસ્માકં કિં ચ યસ્માદ્ભવતિ શમરસૈર્નિત્યમાકંઠતૃપ્તિ-
જૈનેન્દ્રં શાસનં તદ્વિલસતિ પરમાનન્દકન્દાંબુવાહઃ ॥૩૨॥

- દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકામૂલમ્ ।

૧. સંપૂર્ણ ઉદ્ધરણ આ પ્રમાણે છે - “સ્વવિષયાનન્તરવિષયસહકારિણેન્દ્રિયજ્ઞાનેન સમનન્તરપ્રયત્નેન જનિતં તત્ મનોવિજ્ઞાનમ્ ।”

પરિશિષ્ટ - ૫

વિવરણાન્તર્ગતાનામવતરણાનામનુક્રમ: ।

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂળગ્રન્થનામ	ખण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
अ	असर्वगतद्रव्य०	वैशेषिककृतौ	४	८६३ / ८९८
आ	आर्तध्यानाख्यमेकं	अष्टकप्रकरणे १०, १	५	१४२४
इ	इक्षुक्षीरगुडादीनां इष्टेतरवियोगादि	अष्टक० १०, २	३ ५	८३२ १४२४
उ	उद्वेगकृद्विषादाद्य	अष्टक० १०, ३	५	१४२५
ए	एको नित्यस्तथा एवं विज्ञाय तत्त्याग०	अष्टक० १०, ४ अष्टक० १०, ७	५ ५	१४२५ १४२५
क	कार्यकारणभावाद् वा क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति	प्रमाणवार्तिके ३, ३१ मी. श्लो. वा. सू. ५, अभावप्रामाण्यवाद श्लो. २, पृ. ४७३	५ ४	१२७९ ९२२
त	तत्त्यागोपशान्तस्य	अष्टक० १०, ५	५	१४२५

૧. આ પંક્તિ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૨૮ની સિદ્ધર્ષિગણિકૃત ટીકા ઉપર બનાવાયેલ દેવભદ્રસૂરિ કૃત ટિપ્પણમાં ઉદ્ધરણરૂપે આપેલ છે.

૨. પ્રમાણવાર્તિકમાં 'નિયમાદ' ના સ્થાને 'સ્વભાવાદ' અને 'નિયમો દર્શનાત્ર' ના સ્થાને 'નિયમોઽદર્શનાત્ર' મળે છે.

વર્ણ	પ્રતીકમ્	મૂલગ્રન્થનામ	ખણડાઙ્ક:	પૃષ્ઠાઙ્ક:
ન				
	ન ^૧ હિ તત્ક્ષણમપ્યાસ્તે	મી. શ્લો. વા. સૂ. ૪, પ્રત્યક્ષધર્મનિમિત્તત્વસૂત્ર શ્લો. ૫૫, પૃ. ૧૫૧	૪	૧૧૧
	ન ^૨ હિ સ્વતોઽસતી	મી. શ્લો. વા. સૂ. ૨, ચોદનાસૂત્ર, શ્લો. ૪૭, પૃ. ૫૧	૪	૧૦૦૪
પ				
	પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં		૧	૩૬
	પ્રત્યેકં યો ભવેદ્ દોષો		૧	૨૭
ભ				
	ભૂયાંસો નામિનો બદ્ધા	અષ્ટક૦ ૧૦, ૬	૫	૧૪૨૫
વ				
	વસ્તુવાચામગોચર:		૧	૧૦
	વિજ્ઞાનં વેદના સજ્ઞા		૪	૧૮૭
શ				
	શબ્દોઽમ્બરગુણ:	વૈશેષિકસૂત્રસ્ય (અ. ૨, આ. ૧, ૧ પૃ. ૨૭) પ્રશસ્તપાદભાષ્યે શબ્દનિરૂપણે (પૃ. ૨૮૭)	૧	૧
	શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં	ચાળક્યરાજનીતિશાસ્ત્રે ૧, ૭	૩	૮૧૩
સ				
	સ્યાદાધારો જલાદીનાં	પ્રમાણવાર્તિકે ૧, ૭૦	૪	૮૧૮

૧. સંપૂર્ણ શ્લોક આ પ્રમાણે છે -- “ન હિ તત્ક્ષણમપ્યાસ્તે જાયતે વાઽપ્રમાત્મકમ્ । યેનાર્થગ્રહણે પશ્ચાદ્
વ્યાપ્રિયેતેન્દ્રિયાદિવત્ ॥૫૫॥”

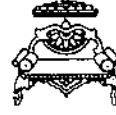
૨. આ પંક્તિ આ. શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકા, ભગવતીસૂત્રની ટીકા, વાહિવેતાલ શ્રી
શાંતિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકા, આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિકૃત પન્નવણાસૂત્રની ટીકા અને મલધારી શ્રી
હેમચંદ્રસૂરિકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રની ટીકામાં ઉદ્ધરણરૂપે મળે છે.

૩. આ શ્લોક કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત પ્રમાણમીમાંસા (૧, ૩૨) ની ટીકામાં ઉદ્ધરણરૂપે મળે
છે.

૪. આ પંક્તિ આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચસૂત્ર ટીકા અને આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિકૃત ધર્મસંગ્રહણી ટીકામાં
ઉદ્ધરણરૂપે મળે છે.

वर्ण	प्रतीकम्	मूलग्रन्थनाम	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
स्वत एव सर्वज्ञानानि प्रमाणानि		सम्मतिप्रकरणस्य अभयदेवकृत वृत्तौ १, ७० (पृ. ५)	१	२८

सदसदविसेसणाओ विभज्जवायं विण ण सम्मत्तं ।
जं पुण आणारूइणो तं निउण बिंति दव्वेणं ॥१००॥

- उपदेशरहस्यम् ।

एक वचन झालीने छांडे, बीजां लौकिकनीति;
सकल वचन निज ठामे जोडे, ए लोकोत्तरनीति.

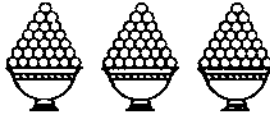
- ३५० गाथातुं श्रवण.

પરિશિષ્ટ - ૬

અનેકાન્તજયપતાકાન્તર્ગતન્યાયસૂચિ: ।

ક્રમ	ન્યાય	પૃષ્ઠ
૧.	ક્ષીરનીરન્યાય: (વિવ૦)	૮૭૧
૨.	ગઙુપ્રવેશેઽક્ષિતારિકાવિનિર્ગમન્યાય: (મૂલ)	૯૯
	(વ્યાખ્યા + વિવ૦)	૧૦૦
૩.	તુષ્ણખણ્ડનવત્ (ન્યાય:) (વિવ૦)	૧૧૦
૪.	તૈમિરિકદ્વયદ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદનન્યાય: (મૂલ + વ્યા૦)	૬૯૬ / ૭૦૨
૫.	દાસીગર્દભન્યાય: (વિવ૦)	૧૨૭૮
૬.	દેવદત્તકટન્યાય: (વિવ૦)	૨૪૬
૭.	પિશાચભયાત્ પિતૃવનસમાશ્રયણમ્ (ન્યાય:) (મૂલ)	૧૨૫૨
૮.	બીજાઙ્કુરનીતિ: (વ્યાખ્યા)	૬૯૬
૯.	પ્રસાર્ય પાદાર્પણ (વિવ૦)	૮૬૫
૧૦.	માયાગોલકન્યાય: (વ્યાખ્યા)	૧૩૪૦

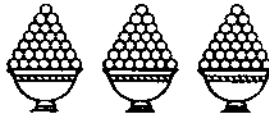

યસ્ય સર્વેષુ સમતા, નયેષુ તનયેષ્વિવ ।
તસ્યાનેકાન્તવાદસ્ય, ક્વ ન્યૂનાધિકશેમુષી ॥૬૧॥
- અધ્યાત્મીપ્રતિષ્ઠા ।

परिशिष्ट - ७

अनेकान्तजयपताकान्तर्गतनिदर्शनसूचिः ।

क्रम	निदर्शन	पृष्ठ
१.	यथाङ्गनार्थः वैद्यादिः (मूल)	६१७
२.	कूटनटनृत्तमिव (मूल)	६०९
३.	तुल्यतैमिरबुद्धिवत् (मूल)	६९८
४.	नरसिंहमेचकवत् (मूल)	६१४
५.	न हि कश्चिद् दण्डं छिन्द्य (मूल)	६५४
६.	न हि नील गच्छति (मूल)	६३९
७.	मूषिकाऽलर्कविषविकारवत् (मूल)	६३७
८.	रक्तादाविव वस्त्रादि (मूल)	६१२ / ६४२
९.	वस्त्रादौ रक्ततादिवत् (मूल)	६४२
१०.	विशिष्टवस्त्रादौ रक्तादि (मूल)	६११

कुतर्कैर्ध्वस्तानामतिविषनैरात्म्यविषयै-

स्तवैव स्याद्वादस्त्रिजगदगदङ्कारकरुणा ।

इतो ये नैरुज्यं सपदि न गताः कर्कशरुज-

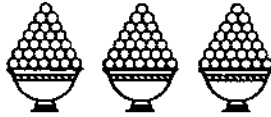
स्तदुद्धारं कर्तुं प्रभवति न धन्वन्तरिरपि ॥१०५॥

- व्यायखंडखाद्यमूलम् ।

પરિશિષ્ટ - ૮

અનેકાન્તજયપતાકાન્તર્ગતદેશ્યશબ્દસૂચિઃ ।

ક્રમ	દેશ્યશબ્દ	પૃષ્ઠ
૧.	દિવ્વકરિકાદિ (વ્યાખ્યા)	૭૪૦
૨.	લહુક (વ્યાખ્યા)	૫૯૭
૩.	લોટ્ઠક (વ્યાખ્યા)	૫૬૪

પ્રણિપત્યૈકમનેકં કેવલરૂપં જિનોત્તમં ભક્ત્યા ।

ભવ્યજનબોધનાર્થં નૃતત્ત્વનિગમં પ્રવક્ષ્યામિ ॥૧॥

- ભીકવત્ત્વનિર્ગયમૂલમ્ ।

પૂર્ણઃ પુણ્યનયપ્રમાણરચનાપુષ્પૈઃ સદાસ્થારસૈ-

સ્તત્ત્વજ્ઞાનફલઃ સદા વિજયતે સ્યાદ્વાદકલ્પદ્રુમઃ ।

એતસ્માત્ પતિતૈઃ પ્રવાદકુસુમૈઃ ષડ્દર્શનારામભૂ-

ર્ભૂયઃ સૌરભમુદ્ગમત્યભિમતૈરધ્યાત્મવાર્તાલવૈઃ ॥૨॥

- અધ્યાત્મશાસ્ત્રઃ ।

परिशिष्ट - १

अनेकान्तजयपताकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूचिः ।

क्रम	नाम	पृष्ठ तथा पंक्ति
१.	अजितयशस्	पृष्ठ-९२७, पंक्ति-८
२.	अनेकान्तजयपताका	पृष्ठ-२, पंक्ति-३, पृष्ठ-८, पंक्ति-२२, पृष्ठ-२०, पंक्ति-५, पृष्ठ-१४३०, पंक्ति-७
३.	अनेकान्तसिद्धि	पृष्ठ-५३२, पंक्ति-५
४.	अभयदेव	पृष्ठ-२८, पंक्ति-१०
५.	अशोक	पृष्ठ-९, पंक्ति-२
६.	आत्मसिद्धि	पृष्ठ-१३७८, पंक्ति-२
७.	उदुम्बर	पृष्ठ-५६५, पंक्ति-२-७
८.	ऋजुपालिका	पृष्ठ-३८७, पंक्ति-५-११-२७, पृष्ठ-३८८, पंक्ति-१८
९.	ऋषभ	पृष्ठ-९७, पंक्ति-१९, पृष्ठ-३८५, पंक्ति-३-४-६, पृष्ठ-३८६, पंक्ति-२२, पृष्ठ-३८७, पंक्ति-५-७-९, पृष्ठ-३८८, पंक्ति-२-१९-२०-२२-२३-२५-२६
१०.	कपिल	पृष्ठ-४२७, पंक्ति-५
११.	कुक्काचार्य	पृष्ठ-१६, पंक्ति-९, पृष्ठ-७६, पंक्ति-५
१२.	खदिर	पृष्ठ-५६५, पंक्ति-२-७
१३.	जम्बूद्वीप	पृष्ठ-६६७, पंक्ति-४-५-७
१४.	तथागत	पृष्ठ-४२७, पंक्ति-४, पृष्ठ-७६२, पंक्ति-९
१५.	ताथागत	पृष्ठ-९८२, पंक्ति-२०
१६.	दिवाकर (अजैन)	पृष्ठ-१४६, पंक्ति-८

ક્રમ	નામ	પૃષ્ઠ તથા પંક્તિ
૧૭.	દિવાકર (જૈન)	પૃષ્ઠ-૧૧૬૪, પંક્તિ-૬
૧૮.	દેવદત્ત	પૃષ્ઠ-૨૪૬, પંક્તિ-૨૫, પૃષ્ઠ-૩૩૮, પંક્તિ-૪, પૃષ્ઠ-૩૬૨, પંક્તિ-૨૫, પૃષ્ઠ-૭૭૮, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૭૭૮, પંક્તિ-૮-૧-૧૦, પૃષ્ઠ-૭૮૬, પંક્તિ-૨-૬, પૃષ્ઠ-૮૦૮, પંક્તિ-૨૩-૨૪, પૃષ્ઠ-૮૨૭, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૧૪૦૫, પંક્તિ-૧-૫-૬-૭-૧૦, પૃષ્ઠ-૧૪૦૬, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૧૪૦૭, પંક્તિ-૨
૧૯.	ધર્મકીર્તિ	પૃષ્ઠ-૧૮૬, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૨૪૪, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૩૯૦, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૪૫૫, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૬૮૯, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૭૧૯, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૯૩૫, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૯૪૧, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૯૮૫, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૧૦૮૪, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૧૧૫૨, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૧૧૬૦, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૧૧૬૧, પંક્તિ-૪, પૃષ્ઠ-૧૨૬૭, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૧૨૬૮, પંક્તિ-૪-૧, પૃષ્ઠ-૧૨૬૯, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૧૨૭૩, પંક્તિ-૩-૬-૭, પૃષ્ઠ-૧૨૭૫, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૧૨૭૮, પંક્તિ-૩-૪
૨૦.	ધર્મપાલ	પૃષ્ઠ-૯૩૫, પંક્તિ-૬
૨૧.	ધવ	પૃષ્ઠ-૭૮૧, પંક્તિ-૧-૫
૨૨.	નાભિ	પૃષ્ઠ-૩૮૮, પંક્તિ-૨૪
૨૩.	નાલિકેર	પૃષ્ઠ-૨૩૧, પંક્તિ-૭, પૃષ્ઠ-૨૩૬, પંક્તિ-૭, પૃષ્ઠ-૭૦૭, પંક્તિ-૨-૮, પૃષ્ઠ-૧૨૯૩, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૧૨૯૩, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૧૨૯૪, પંક્તિ-૪-૨૧, પૃષ્ઠ-૧૨૯૫, પંક્તિ-૨૫-૨૬, પૃષ્ઠ-૧૨૯૯, પંક્તિ-૨-૪, પૃષ્ઠ-૧૩૦૦, પંક્તિ-૫
૨૪.	પતञ્જલિ	પૃષ્ઠ-૮૦૬, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૮૧૪, પંક્તિ-૮
૨૫.	પનસ	પૃષ્ઠ-૩૭૫, પંક્તિ-૩-૨૫, પૃષ્ઠ-૩૭૮, પંક્તિ-૬,

क्रम	नाम	पृष्ठ तथा पंक्ति
		पृष्ठ-६५०, पंक्ति-३, पृष्ठ-७७९, पंक्ति-३-८, पृष्ठ-८४०, पंक्ति-५
२६.	पाटलिपुत्र	पृष्ठ-७०, पंक्ति-१
२७.	पाटलिपुत्रक	पृष्ठ-६६, पंक्ति-४-१३, पृष्ठ-७२, पंक्ति-६, पृष्ठ-७३, पंक्ति-२-३, पृष्ठ-७७, पंक्ति-११, पृष्ठ-११२, पंक्ति-२२-२५-२६, पृष्ठ-२२७, पंक्ति-१८-१९, पृष्ठ-२२८, पंक्ति-१८-१९-२१-२३-२४
२८.	प्रमाणमीमांसा	पृष्ठ-१००६, पंक्ति-१, पृष्ठ-१००६, पंक्ति-३
२९.	बुद्ध	पृष्ठ-१४१, पंक्ति-३-९-२१-२२-२३-२४, पृष्ठ-१४२, पंक्ति-३, पृष्ठ-२९२, पंक्ति-२५ पृष्ठ-४९२, पंक्ति-३-१२, पृष्ठ-४९३, पंक्ति-१, पृष्ठ-६६७, पंक्ति-३, पृष्ठ-८४९, पंक्ति-३-८-१०-११, पृष्ठ-८५०, पंक्ति-३-२२-२३-२४, पृष्ठ-८५१, पंक्ति-९, पृष्ठ-८८२, पंक्ति-२-९, पृष्ठ-८८३, पंक्ति-१, पृष्ठ-९८१, पंक्ति-१-५-६-७-८, पृष्ठ-९८२, पंक्ति-१९, पृष्ठ-९८७, पंक्ति-१-३, पृष्ठ-९९०, पंक्ति-६, पृष्ठ-९९१, पंक्ति-१८, पृष्ठ-९९२, पंक्ति-२४, पृष्ठ-१०१७, पंक्ति-६-८ पृष्ठ-१०१८, पंक्ति-७-९, पृष्ठ-१०२१, पंक्ति-३-४-९-११, पृष्ठ-१०२४, पंक्ति-१-४, पृष्ठ-१०५१, पंक्ति-२५, पृष्ठ-१०५४ पंक्ति-२८-२९, पृष्ठ-१०५५ पंक्ति-२१, पृष्ठ-१३३२, पंक्ति-२२, पृष्ठ-१३६६, पंक्ति-३, पृष्ठ-१३६७, पंक्ति-२३ पृष्ठ-१३६८, पंक्ति-२४-२६-२७, पृष्ठ-१३६९, पंक्ति-५, पृष्ठ-१३७१, पंक्ति-२०-२२-२४, पृष्ठ-१३७२ पंक्ति-२४, पृष्ठ-१३७३, पंक्ति-२२, पृष्ठ-१३७४ पंक्ति-२०
३०.	बुद्धत्व	पृष्ठ-१४२, पंक्ति-३, पृष्ठ-१३३२, पंक्ति-३-२२

ક્રમ	નામ	પૃષ્ઠ તથા પંક્તિ
૩૧.	બુદ્ધશરદ્વતીપુત્ર	પૃષ્ઠ-૧૮૧, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૧૧૦, પંક્તિ-૨૪
૩૨.	ભટ્ટ (કુમારિલ)	પૃષ્ઠ-૧૦૧૦, પંક્તિ-૧૮
૩૩.	ભદન્તદિન્ન	પૃષ્ઠ-૬૮૧, પંક્તિ-૭, પૃષ્ઠ-૬૯૬, પંક્તિ-૭
૩૪.	ભર્તૃહરિ	પૃષ્ઠ-૭૬૬, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૮૧૩, પંક્તિ-૨
૩૫.	ભાષ્યકાર (પતંજલિ)	પૃષ્ઠ-૭૭૨, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૮૦૬, પંક્તિ-૧-૫, પૃષ્ઠ-૮૧૪, પંક્તિ-૭-૮, પૃષ્ઠ-૧૦૧૧, પંક્તિ-૧
૩૬.	મન્દર	પૃષ્ઠ-૫૫૧, પંક્તિ-૧-૭
૩૭.	મરુ	પૃષ્ઠ-૧૩૭, પંક્તિ-૧૧-૨૧-૨૩, પૃષ્ઠ-૩૧૫, પંક્તિ-૨૫
૩૮.	મલ્લવાદિન્	પૃષ્ઠ-૧૦૩, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૧૦૭, પંક્તિ-૧
૩૯.	મહાવીર	પૃષ્ઠ-૧, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૭, પંક્તિ-૬-૭-૮, પૃષ્ઠ-૧૧, પંક્તિ-૧-૨-૨૨, પૃષ્ઠ-૧૨, પંક્તિ-૨૪-૨૫, પૃષ્ઠ-૧૭, પંક્તિ-૨૦, પૃષ્ઠ-૩૮૮, પંક્તિ-૨૨-૨૩-૨૫-૨૭
૪૦.	માથુર	પૃષ્ઠ-૨૨૭, પંક્તિ-૧૮-૨૦, પૃષ્ઠ-૨૨૮, પંક્તિ-૧૮-૨૦-૨૧-૨૨-૨૪
૪૧.	મેરુ	પૃષ્ઠ-૧૦૦૫, પંક્તિ-૨૬
૪૨.	યુગાદિદેવ	પૃષ્ઠ-૩૮૮, પંક્તિ-૨૧
૪૩.	વદ્ધમાણ	પૃષ્ઠ-૧૧, પંક્તિ-૨
૪૪.	વર્દ્ધમાન	પૃષ્ઠ-૧૧, પંક્તિ-૨૩, પૃષ્ઠ-૩૮૫, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૩૮૬, પંક્તિ-૨૧, પૃષ્ઠ-૩૮૭, પંક્તિ-૩-૫-૮-૧૧-૨૭, પૃષ્ઠ-૩૮૮, પંક્તિ-૨-૧૮-૨૦-૨૨
૪૫.	વાદિમુખ્ય (મલ્લવાદી)	પૃષ્ઠ-૧૦૩, પંક્તિ-૨-૩-૮, પૃષ્ઠ-૨૦૭, પંક્તિ-૩-૧,
૪૬.	વાદિમુખ્ય (સમંતભદ્ર)	પૃષ્ઠ-૭૮૮, પંક્તિ-૨-૮
૪૭.	વાદિમુખ્ય (સિદ્ધસેન)	પૃષ્ઠ-૧૩૧૭, પંક્તિ-૩

क्रम	नाम	पृष्ठ तथा पंक्ति
४८.	वार्तिक (प्रमाणवार्तिक)	पृष्ठ-१८६, पंक्ति-९, पृष्ठ-३९०, पंक्ति-६, पृष्ठ-४५५, पंक्ति-६, पृष्ठ-६९७, पंक्ति-८, पृष्ठ-९८५, पंक्ति-६, पृष्ठ-१०४१, पंक्ति-१०, पृष्ठ-१२३६, पंक्ति-९, पृष्ठ-१३७८, पंक्ति-६
४९.	वार्तिककार (धर्मकीर्ति)	पृष्ठ-११२३, पंक्ति-३, पृष्ठ-११२४, पंक्ति-८, पृष्ठ-११२५, पंक्ति-२
५०.	वाहीक	पृष्ठ-७७९, पंक्ति-२-८
५०.	वाहीक	पृष्ठ-३७५, पंक्ति-३-२४, पृष्ठ-६५०, पंक्ति-३
५१.	विंशिका	पृष्ठ-९९१, पंक्ति-४-५, पृष्ठ-९९२, पंक्ति-२२
५२.	विन्ध्य	पृष्ठ-२३८, पंक्ति-१२, पृष्ठ-४३५, पंक्ति-२-९, पृष्ठ-५५९, पंक्ति-२-६-८, पृष्ठ-५६०, पंक्ति-१०
५३.	विपश्यिन् (सुगत)	पृष्ठ-६६७, पंक्ति-६
५४.	वीर	पृष्ठ-७, पंक्ति-६-८, पृष्ठ-८, पंक्ति-२३
५५.	वृद्ध	पृष्ठ-१२४, पंक्ति-७, पृष्ठ-७४५, पंक्ति-१-३, पृष्ठ-९०३, पंक्ति-१-७, पृष्ठ-११७०, पंक्ति-३,
५७.	शक्र	पृष्ठ-७, पंक्ति-३, पृष्ठ-११, पंक्ति-२२, पृष्ठ-८०, पंक्ति-१-३-४-५
५८.	शाक्य	पृष्ठ-६४, पंक्ति-११-१२, पृष्ठ-६६७, पंक्ति-३, पृष्ठ-६६९, पंक्ति-६
५९.	शाक्यसिंह (सुगत)	पृष्ठ-९८७, पंक्ति-२२
६०.	शिशपा	पृष्ठ-४५८, पंक्ति-२-८-९-१०, पृष्ठ-४५९, पंक्ति-५-६, पृष्ठ-७६५, पंक्ति-३-९, पृष्ठ-७६६, पंक्ति-६, पृष्ठ-७८०, पंक्ति-१-२-५-७-८, पृष्ठ-७८१, पंक्ति-१-२-३-४-६-७-८-२५, पृष्ठ-७८२, पंक्ति-८, पृष्ठ-७८३, पंक्ति-२-५-६

ક્રમ	નામ	પૃષ્ઠ તથા પંક્તિ
૬૧.	શિવાય	પૃષ્ઠ-૮૪૯, પંક્તિ-૧૧
૬૨.	શુભગુપ્ત	પૃષ્ઠ-૬૧૭, પંક્તિ-૭
૬૩.	સમ્મતિ	પૃષ્ઠ-૧૧૬૪, પંક્તિ-૬
૬૪.	સમ્મતિ (ટીકા)	પૃષ્ઠ-૧૮, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૨૦૭, પંક્તિ-૯
૬૫.	સરસ્વતી	પૃષ્ઠ-૮૩૨, પંક્તિ-૨૦, પૃષ્ઠ-૯૮૧, પંક્તિ-૬
૬૬.	સર્વજ્ઞસિદ્ધિ	પૃષ્ઠ-૧૬૫, પંક્તિ-૨-૧૨
૬૭.	સર્વજ્ઞસિદ્ધિટીકા	પૃષ્ઠ-૧૨, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૨૦૮, પંક્તિ-૫
૬૮.	સિદ્ધસેનદિવાકર	પૃષ્ઠ-૧૮, પંક્તિ-૬
૬૯.	સિદ્ધાર્થ (પાર્થિવ)	પૃષ્ઠ-૩૮૮, પંક્તિ-૨૪
૭૦.	સિદ્ધાર્થ (વન)	પૃષ્ઠ-૩૮૭, પંક્તિ-૫
૭૧.	સુગત	પૃષ્ઠ-૫૮૩, પંક્તિ-૨૩
૭૨.	સુમેરુ	પૃષ્ઠ-૬૬૭, પંક્તિ-૧-૩-૪-૫-૬-૭, પૃષ્ઠ-૬૬૮, પંક્તિ-૫-૬-૭, પૃષ્ઠ-૬૬૯, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૬૬૯, પંક્તિ-૨૧, પૃષ્ઠ-૬૭૦, પંક્તિ-૨-૨૨, પૃષ્ઠ-૬૭૧, પંક્તિ-૫
૭૩.	સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર	પૃષ્ઠ-૫૬૬, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૬૦૧, પંક્તિ-૧
૭૪.	સ્યાદ્વાદભક્ષ	પૃષ્ઠ-૧૪૬, પંક્તિ-૮
૭૫.	હિમવત્	પૃષ્ઠ-૨૩૮, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૪૩૫, પંક્તિ-૨-૧, પૃષ્ઠ-૫૫૯, પંક્તિ-૧-૨-૭-૮, પૃષ્ઠ-૫૬૦, પંક્તિ-૧૦
૭૬.	હેતુબિન્દુ	પૃષ્ઠ-૧૨૬૮, પંક્તિ-૧-૫, પૃષ્ઠ-૧૨૭૧, પંક્તિ-૫

દૂષયેદજ્ઞ એવોચ્ચૈઃ, સ્યાદ્વાદ્વં ન તુ પષ્ણિતઃ ।

અજ્ઞપ્રલાપે સુજ્ઞાનાં, ન દ્વેષઃ કરુણૈવ તુ ॥૬૪॥

- અધ્યાત્મીયબિષદ્ ।

परिशिष्ट - १०

अनेकान्तजयपताकान्तर्गताजैनसम्प्रदायानां नामानि ।

क्रम	सम्प्रदायनाम	पृष्ठ तथा पंक्ति
१.	अन्तर्ज्ञेयवादिन्	पृष्ठ-१०८६, पंक्ति-७
२.	अन्तर्ज्ञेयवाद	पृष्ठ-११२०, पंक्ति-८
३.	असद्विशेषभवनवादिन्	पृष्ठ-११९३, पंक्ति-७
४.	आयाम	पृष्ठ-९१, पंक्ति-२०
५.	ज्ञानमात्रवादिन्	पृष्ठ-१०६५, पंक्ति-२६
६.	नैयायिक	पृष्ठ-३५, पंक्ति-२५, पृष्ठ-८१, पंक्ति-२४, पृष्ठ-५८९, पंक्ति-६
७.	नैरात्म्यवादिन्	पृष्ठ-११७३, पंक्ति-३, पृष्ठ-११७३, पंक्ति-८ पृष्ठ-११७३, पंक्ति-१९
८.	पाणिनीय	पृष्ठ-७४५, पंक्ति-३
९.	बाह्यार्थवादिन्	पृष्ठ-८६८, पंक्ति-१९, पृष्ठ-९७४, पंक्ति-९ पृष्ठ-९७५, पंक्ति-७
१०.	बोधमात्रतत्त्ववादिन्	पृष्ठ-८८१, पंक्ति-३, पृष्ठ-८८१, पंक्ति-११, पृष्ठ-९६०, पंक्ति-२, पृष्ठ-९६०, पंक्ति-११, पृष्ठ-९७५, पंक्ति-४, पृष्ठ-९७६, पंक्ति-२, पृष्ठ-१०१९, पंक्ति-२, पृष्ठ-१०१९, पंक्ति-६-७, पृष्ठ-१०४७, पंक्ति-१, पृष्ठ-१०४७, पंक्ति-६
११.	बौद्ध	पृष्ठ-१०, पंक्ति-२१, पृष्ठ-६०, पंक्ति-११, पृष्ठ-८९, पंक्ति-२१, पृष्ठ-९१, पंक्ति-२०, पृष्ठ-९५, पंक्ति-५, पृष्ठ-२२७, पंक्ति-१७, पृष्ठ-३५९, पंक्ति-२७, पृष्ठ-३८८, पंक्ति-४,

ક્રમ	સમ્પ્રદાયનામ	પૃષ્ઠ તથા પંક્તિ
		<p>પૃષ્ઠ-૩૧૪, પંક્તિ-૨૭, પૃષ્ઠ-૪૬૩, પંક્તિ-૨૩, પૃષ્ઠ-૪૬૬, પંક્તિ-૨૦, પૃષ્ઠ-૪૮૩, પંક્તિ-૫, પૃષ્ઠ-૫૦૫, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૫૮૩, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૬૧૧, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૬૭૮, પંક્તિ-૨૦, પૃષ્ઠ-૬૮૬, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૬૯૭, પંક્તિ-૧૩, પૃષ્ઠ-૭૧૧, પંક્તિ-૧, પૃષ્ઠ-૭૧૧, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૭૧૧, પંક્તિ-૭, પૃષ્ઠ-૮૬૫, પંક્તિ-૨૦, પૃષ્ઠ-૯૩૬, પંક્તિ-૪, પૃષ્ઠ-૯૩૮, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૯૮૭, પંક્તિ-૨૩, પૃષ્ઠ-૯૮૮, પંક્તિ-૨૩, પૃષ્ઠ-૯૮૯, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૯૯૦, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૧૦૮૨, પંક્તિ-૨૫, પૃષ્ઠ-૧૧૪૬, પંક્તિ-૧૫, પૃષ્ઠ-૧૧૭૩, પંક્તિ-૧૧, પૃષ્ઠ-૧૧૯૧, પંક્તિ-૨૬, પૃષ્ઠ-૧૨૦૪, પંક્તિ-૨૨, પૃષ્ઠ-૧૨૨૦, પંક્તિ-૨૫, પૃષ્ઠ-૧૩૧૦, પંક્તિ-૬, પૃષ્ઠ-૧૩૧૧, પંક્તિ-૨૨, પૃષ્ઠ-૧૩૨૨, પંક્તિ-૨૫, પૃષ્ઠ-૧૩૫૨, પંક્તિ-૪, પૃષ્ઠ-૧૩૫૬, પંક્તિ-૧૧, પૃષ્ઠ-૧૩૮૮, પંક્તિ-૭</p>
૧૨.	બ્રહ્મવાદિન્	<p>પૃષ્ઠ-૭૭૭, પંક્તિ-૧૧, પૃષ્ઠ-૭૭૭, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૭૯૧, પંક્તિ-૧૭, પૃષ્ઠ-૭૯૧, પંક્તિ-૨૪-૨૫</p>
૧૩.	માધ્યમિક	પૃષ્ઠ-૭૯૧, પંક્તિ-૭
૧૪.	માહેશ્વર	<p>પૃષ્ઠ-૧૨૩૦, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૧૨૩૦, પંક્તિ-૫-૬, પૃષ્ઠ-૧૨૩૦, પંક્તિ-૨૪-૨૫, પૃષ્ઠ-૧૨૩૧, પંક્તિ-૨૨</p>
૧૫.	મીમાંસક	<p>પૃષ્ઠ-૨૮, પંક્તિ-૧૧, પૃષ્ઠ-૧૧૫, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૧૧૮, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૧૧૫, પંક્તિ-૩, પૃષ્ઠ-૧૧૮, પંક્તિ-૨૪, પૃષ્ઠ-૧૦૦૨, પંક્તિ-૨૨, પૃષ્ઠ-૧૦૦૭, પંક્તિ-૨૩, પૃષ્ઠ-૧૦૦૧, પંક્તિ-૨૬</p>
૧૬.	યોગાચાર	<p>પૃષ્ઠ-૧૪૦, પંક્તિ-૮, પૃષ્ઠ-૬૨૨, પંક્તિ-૧૦, પૃષ્ઠ-૭૧૧, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૭૧૧, પંક્તિ-૭, પૃષ્ઠ-૮૫૪, પંક્તિ-૨, પૃષ્ઠ-૮૫૮, પંક્તિ-૨૨,</p>

क्रम	सम्प्रदायनाम	पृष्ठ तथा पंक्ति
		पृष्ठ-८६५, पंक्ति-२२, पृष्ठ-८७०, पंक्ति-२४, पृष्ठ-८७१, पंक्ति-२१, पृष्ठ-८७७, पंक्ति-४, पृष्ठ-९७६, पंक्ति-२, पृष्ठ-१०३७, पंक्ति-२, पृष्ठ-१०३७, पंक्ति-८, पृष्ठ-१०४७, पंक्ति-७
१७.	विज्ञानवादिन्	पृष्ठ-६९, पंक्ति-५, पृष्ठ-७७०, पंक्ति-९, पृष्ठ-७९९, पंक्ति-७, पृष्ठ-९६९, पंक्ति-७, पृष्ठ-१०३७, पंक्ति-८
१८.	वैशेषिक	पृष्ठ-११७, पंक्ति-२०, पृष्ठ-१५८, पंक्ति-११, पृष्ठ-४२५, पंक्ति-८, पृष्ठ-४८३, पंक्ति-६, पृष्ठ-४८४, पंक्ति-२३, पृष्ठ-८६२, पंक्ति-२२, पृष्ठ-८६३, पंक्ति-२०, पृष्ठ-८६४, पंक्ति-२७, पृष्ठ-८६५, पंक्ति-१९, पृष्ठ-८९७, पंक्ति-२२, पृष्ठ-९०८, पंक्ति-२६, पृष्ठ-९४९, पंक्ति-२५, पृष्ठ-९५२, पंक्ति-६, पृष्ठ-१२२८, पंक्ति-३
१९.	शब्दब्रह्ममात्रतत्त्ववादिन्	पृष्ठ-८००, पंक्ति-१, पृष्ठ-८००, पंक्ति-७
२०.	शाक्य	पृष्ठ-६४, पंक्ति-११, पृष्ठ-६४, पंक्ति-१२, पृष्ठ-६६७, पंक्ति-३, पृष्ठ-६६९, पंक्ति-६, पृष्ठ-९८७, पंक्ति-२२
२१.	साङ्ख्य	पृष्ठ-३२५, पंक्ति-८, पृष्ठ-५०४, पंक्ति-१०, पृष्ठ-५७२, पंक्ति-५, पृष्ठ-१२०४, पंक्ति-२१, पृष्ठ-१२७०, पंक्ति-३
२२.	सौगत	पृष्ठ-२७३, पंक्ति-२४, पृष्ठ-९०४, पंक्ति-४
२३.	सौत्रान्तिक	पृष्ठ-१४०, पंक्ति-२, पृष्ठ-१४०, पंक्ति-५, पृष्ठ-७९९, पंक्ति-७, पृष्ठ-९०४, पंक्ति-२२, पृष्ठ-९३०, पंक्ति-४, पृष्ठ-९३०, पंक्ति-२२

स्याद्वादास्वादपराः प्रतियन्ति हि परमतानि विरसानि ।
नहि माकन्दमुकुलभुग, नन्दति पिचुमन्दतरुषु पिकः ॥३॥

- मार्गपरिशुद्धिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।

क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

-श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्

सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-

ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।

येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया

भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

-श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उडयम्मि मिहिरि भदं सुदिड्डिणो होइ मग्गदंसणओ ।

तह हरिभद्दायरियम्मि भद्दायरियम्मि उदयमिण् ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्वादरत्नाकरः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बौद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।
कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्द्वर्षिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।
यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥
यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।
परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हरिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥
येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलित्तकङ्क-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।
किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भदं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।
वाणीविसङ्गरसभावमंथरा नच्चए सुइरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपार्श्वनाथचरित्रम्

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वकल्याणकारणम् ।
प्रधानं सर्वधर्माणाम्, जैनं जयति शासनम् ॥
प्रार्थनासूत्रम् ।

Anekant Jaypataka

णिव्वाणमग्गे वरजाणकप्पं पणासियासेसकुवाईदप्पं ।
मयं जिणाणं सरणं बुहाणं, णमामि णिच्चं तिजगप्पहाणं ॥
कल्लाणकंदंसूत्रम् ।

